

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૪૪૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગદ્ય પદ્ય સંગ્રહ

વિષય ૬- રસ

મુખ પૃષ્ઠ સામે મુખ્યમા મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગ્રંથમાથી-૧૯૦૭

અ પ્રિ પ્રેસ

ગુજરાતી લેખકલેખિનઓનો સહ-૧૨ મેળાપને પ્ર-૮ ક્રમાંક

૨૧ બ હરબોલિદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા	૨૧ બ રમણભાઈ મહાપતરામ ની
૨૧ રા આનંદરાકર બાપુભાઈ યવ	૨૧ રા વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય
૨૧ રા હરિલાલ માધવજી બટ્ટ	૨૧ રા રવિરાકર જહાંગીર રાવજી
૨૧ રા રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	૨૧ રા બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

મૂલ્ય ૩૧ ૪-૦-૦

૧૬-જૂન ૧૯૨૪.

પ્રત ૧૫૦૦

ગોલ અ-૪૮

“ગુજરાતી” વર્તમાનપત્રની ઑફિસ
સાક્ષનબિરિઝ, સન્દ, મુબાઈ ૧

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય રાયખડરોડ, અમદાવાદ
મુદ્રક માણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક બી એ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડાયોરાઈટ સંગ્રહ
૧૧૫

અકાશક

ન બ હરગોવિંદદાસ આદિ મુખપૃષ્ઠ કપર જણાવેલા આઠ જણની કમિટિએ
આ નોંધણી પ્રસિદ્ધ કરી, તા ૧૬ મી જૂન ૧૯૨૪ ને દિવસે, રાયખડ, આદિત્યમુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

નિવેદન

ગયા સપ્ટેમ્બર માસને અતે જાહેર કરેલું તે પ્રમાણે આજ તા ૧૬ મી જૂને આ સ્મારકમય પ્રકટ કરિયે છિયે. આ રીતનું સ્મારક આપણામા હજી રૂઢ થયું નથી, વળી લેખકોને, આપણે અહીં જે નવાખી કદમે બંધું ચોક્કિ છે તે હિસાબે, પૂરતો સમય અમે આપી શકેલા નહીં, તથાપિ અમને મનમાનતો સહકાર મળી ગયો, તેથી આનંદ થાય છે આ સાહસ જેવું કાર્ય પૂરું કરી શક્યા છિયે તે એ સહકારને જ આભારી છે લેખકોની નામાવલિ જોતા જણાઇ રહેશે જે કોઇ કોઇ જાણીતા લેખકોની કૃતિઓ અમે મેળવી શક્યા નથી, પણ એ એક વિગતને જે વાચનાર અલગ રાખી શકશે અને સંગ્રહનો સામટો વિચાર લઇ શકશે, તેને આમા હાલના સાહિત્યમા પ્રચલિત ઘણી પદ્ધતિઓ દૃષ્ટિઓ અને રૌદ્રી-ઓના નમૂના મળુમ પડશે. વળી સારા નમૂનાનું પ્રમાણ ઓછું નથી, તેમ કેટલાક તો, અમે ભૂલ ખાતા ન હોઇયે તો, પોનપોનાના વર્ગમા ઉત્તમ ગણાય એવા છે, અને એટલે દરજ્જે અમારે પ્રયામ સરલ ગણાશે એમ આશા રાખિયે છિયે

કાન્ત નવાસવા લેખકબંધુને ઉદ્ધારતાથી આવકાર દેતા, અને વિગત લાયક જણાય તેવાને આગળ પાડવાનું એમનું વલણ એમના સાક્ષરજીવનના લગભગ આરંભથી તે એમનો દેહ પડી ગયો ત્યા સુધી એવું ને એવું જોવામા આવેલું છે. “ જટિલપ્રાણપદ્ધતિ ” ના કર્તા સ્વ. જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવે એમના આના ઉદ્ધારનો પદ્ધતિ દાખલો છે, અને દંડેજ કવિ ગોવિંદસ્થિતના “ ડિસ્ટેન્ડ વિલેજ ” કાવ્યનો ‘ ત્યજાયેલ તિલકા ’ ને નામે અનુવાદ કરનાર લેખક છેલ્લો દાખલો છે, તો તેનો સૌથી વધારે જાણીતો દાખલો, પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા એમણે વાચેલા વ્યાખ્યાનમા છે આ સ્મારકને માટે અમે વિસ્તાપનાઓ છાપી તેમા આ વલણને માન આપીને અમે પ્રથમથી જણાવ્યું, જે ‘ મુકાબલે ન્હાની વયના કર્તાની* કૃતિને સંગ્રહમા સ્થાન મળવું જોઇયે એવો અમારો સંકલ્પ છે ” યોજનાની આ વિગિજ્ઞના કેટલી સાધી શક્યા છિયે તે આ માધાની અનુક્રમણી બતાવી આપે છે કોઇ કોઇ મધ્યમ કૃતિઓને પણ અહીં સ્થાન મળ્યું છે તે તેમના કતાઓ ઓછા જાણીતા તથાપિ આશાજનક હોવાને લીધે બન્યું છે. એ મુકાબલે ઉદરતા લેખકોમાથી સારી સંખ્યાએ

* ન્હાની વયના (બાળના) એ સાદા બોલમા ડમર નામે ત હોય પણ હજી પૂરતા જાણીતા થવા ન પામેલા, કલામા અને કૃતિઓમા જેટલું પ્રકટ કરી ચુક્યા હોય તે કરતા વિશેષની આશા એમને વિશે ગુણ્ય વાચનારાને પડે એવા, જાણતા, વગેરે સર્વનો સમાવેશ કરી લેવાની આપણી જાતી પ્રથા જાણીતી છે

તો વળી પોતાની ત્રણ ચામ અને વધારે કૃતિઓ અમને મોકલી આપી, અને સાથે ઉમેર્યું કે એક પણ ચોગ્ય જણાય તો જ લેવી, નહીં તો નહીં ચોડા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પણ અમારે માથે બધા ભાર મુકી દીધે અને અમને સંખ્યાબંધ મોતીમાથી એક એક વીણી લેવાની રમણીય મુઝનણુમા નાખ્યા. અહીં જે પદ્યકૃતિઓ છાપી છે તે આશરે છસોપચાસ કવિતાઓ મળેલી તેમાંથી પચદ્ધ કરેલી છે સારાગ કે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં અત્યારે, બહાર ઉભીને જોનારને તાતપોતાનો જ કુકેડો સ્વીકારવાની કેટલાકની જીકર વધારે દીસી આવતી હશે, પરંતુ જે પ્રદેશમાં ચોગ્ય પ્રયાસને માટે સહકાર પણ છે, અને વધતો આવે છે, એ હાકલતો આ સંગ્રહનું વાસ્તવિક પુરાવો રજૂ કરતા અમને ઘણો આનંદ થાય છે.

પાછી વાળેલી બધી કૃતિઓ ઉતરતી હતી એમ ગણવાનું નથી આવેલી બધી લેવાનું તો અશક્ય જ હતું, એ તો ઉપર આવી ગયું વળી પસંદગી કરવામાં કૃતિના પોતાના ગુણ-દોષથી ભિન્ન એવા નીચેના કેટલાક ધોરણોમાંથી એક યા વધારેને વળગીને અમે યથામતિ કામ લીધું છે (૧) પદ્યકૃતિઓ, ગુદી ગુદી જાતની અને સારી મળી રાકે તો માઠ સુધી પણ લેવી, અને (આખા સંગ્રહનું કદ મારફતસરજ રાખવાનું તેથી) કેષ કર્તાની (૨) ટુંકી સારી કૃતિને અભાવ જ લાખી લેવી, અને (૩) એક કર્તાની એક જ કૃતિ લેવી, એ ત્રણ નિયમો પાળતા સંખ્યાબંધ સારી કૃતિઓને પાછી વાળની પરી છે (૪) કેટલીક ઘણી સારી કૃતિઓ અતિ મોટી આવી તે કાળથી જ લઈ શકાઈ નથી (૫) એક વિષય ઉપર તેજ જાતની અને ગુણની એક જ કૃતિ જ લઈ શકાય, મુનામલ ભિન્નતા પણ જણાય તથાપિ એક જ વર્ગમાં પડે એવી કૃતિઓ રંગે ના થવા દેવાય, આવા સંગ્રહની લોક પ્રિયતા કૃતિઓમાં વિષય, શૈલી, આદિની વિવિધતા જેમ વધારે તેમજ વધારે સભવે, એવા કારણથી પણ કેટલીક પાછી વાળની પરી છે (૬) આ સંગ્રહનું અનંક રીતે માહિત્યો પકારક બનાવવાની ગતિથી કેટલાક પ્રાચીનાર્વાચીન રિપેટ કર્તાઓની પણ ટુંકી લાક્ષણિક અપ્રકટ કૃતિઓ મેળવીને દાખલ કરી છ, અને વિદ્યમાન માહિત્યમવકોને માટે એટલી જગા ઓછી મળી છે એ કીમતી કૃતિઓને પ્રથમ પ્રકારમાં મુકવાનો જશ કાન્તમાલાને મળવા દેનાર (તે અમને મોકલનાર) દરેક સાહિત્યમેવકનો અમારા ઉપર ખાત્ર ઉપદાર થયો છે આવી કૃતિઓની સંખ્યા મર્યાદા કરીને કદક વધારે થઈ ગઈ છે ખરી, જે જે કર્તાની વાનગી મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા લગભગ તે બધી જ મળી ગઈ, એ મુભાગ્યને લીધે. * (૭) વળી અત્યારે ગદ્યમાં ટુંકી વાર્તાઓ અને તેમાંય અનુવાદો પુષ્કળ લખાય છે, સાગ મુતસર અને કલાયુક્ત ગૈરીવાળા નિર્માણ કે મવાનો, અવકાશનો, વિવરણો, વર્ણનો, અને ગપ્પા બહુ થોડા લખાય છે, અને અમે તો અનુવાદો ન કરીને લીધા છે,

* પાતાના પ્રિયમિત્રન આ નાગ-અચન માટે “નિર્વાપદ” નામ (કૃતિ ૫૬ મી) આપનાર, નાગાનન્દ નાટ્યના ગુફ અને નદર અનુવાદના વિદ્વાન તો તરી-જાગીતા, ભાઈ રામનાથ રામનાથ ભટ્ટ, અથ પ્રવેશ નાગ તાત્પર્ય જાત થયા છે એ એ-અર્થગ્ય પણ ખેદ માથે નોંધ રહે છે

હુકી વાર્તાઓની સંખ્યા બની તેટલી ઓછી રાખી છે, ગદ્યપદ્ય બંને લખતા હોય તેમની પાસેથી પદ્ય જ માગ્યું તેમ હુકી વાર્તા અને બીજી ગદ્ય બંને સાફ લખતા હોય તેમની પાસેથી બનતા સુધી “બીજી” ગદ્ય જ મેળવ્યું છે, અને આ પ્રમાણે સારા અને મધ્યમ નિબંધો, સવાદો, વર્ણનો, વિવેચનો, આદિને વિશેષ આવકાર આપીને પણ કેટલીક તરજીબિયા અને થોડી સ્વતંત્ર હુકી વાર્તાઓને જતી કરી છે. (૮) લેખિકાઓ અને પારસી-મુસલમાન લેખકોની કૃતિઓ મેળવવાને માટે બન્યા એટલા સર્વ પ્રયાસ કરેલા, તેમથી બીજામાં, વાચનાર જેમ ભેગે ભેગે અને નાસિપાસ થયા હિયે. જે થોડા પારસીમુસલમાનની કૃતિઓ આમાં આપી શકિયે હિયે તે દરેક લેખકલેખિકાને વાચનાર ખાસ ધન્યવાદ આપે એમ ધ્યેય છે.

ગુજરાતી લેખકલેખિકાઓએ કાન્ત ઉપરના સહભાવથી અને માહિત્યશીખથી પ્રેરાઈને અને આવા ઉચ્ચાચી સેવાકૃત્યને પોતા તરફનો પણ ટેકો દેવાની શુભ વાસનાથી, આ પ્રમાણે સદકાર કરીને અમારો-અમે ઉપાડ્યો ત્યારે કોઈ કોઈ મિત્રને અતિસાદાસક જેવા લાગેલો-પ્રયત્ન સિદ્ધ કરી આપ્યો છે, તો એમાંના કેટલાક ભાષ્યોએ તો વળી અમને પોતાની ઉમ ગી મદદ વડે ઉપકારવશ કરી લીધા છે. મુબ, મુસ્ત, વડોદરા, અને કાઠિયાવાડમાં મળીને દશબાર ભાષ્યોએ આ કાર્ય જાણે પોતાકું જ હોય એમ અમને અનેક કૃતિઓ મેળવી આપી છે, અને લેખકોને મળવુદળવુ, કાગળો લખવા, કૃતિઓ પાછી પહોચાડવી, ઘટતા ખુલાસા કરવા, વગેરે ઘણું અમારું ઝામ પોતે ઉપાડ્યું છે. આમાં કોઈક વાર જેરમમજ પણ થઈ હશે, કોઈ કર્તા ગમે તેટલી અગમચેતી અને ખુલાસા છતાં કૃતિ પાછી આને એટલે જાણે તેના ઉપર નાપસદગીની જ છાપ પડી અને વળી પોતાનું અપમાન થયું, એવા એવા આડા અર્થ લેનારા હશે, કોઈ તો વળી આ સમજ પ્રકટ થતા તેને અમુક દષ્ટિએથી જ વીખીને એમાંની ઘણી કૃતિઓને પોતાની પાછી મળેલી કૃતિ કરતા વિષય કે તેના નિરૂપણમાં ઉતરતી જ ગણશે, અને માટે પોતાને અમારે હાથે અન્યાય થયો એમ પણ ગાંઠ વાળશે. આવા સમારભમાં પૂરતી સાવચેતી રાખવા છતાં આવું આવું ન જ બનવા પામે એ પ્રકારે ઝામ લેવું લગભગ અશક્ય છે. જેરસમજીતી ઉપરાંત ચોક્કસ ભૂલો * થઈ જાય અને થઈયે હશે, જેમાંની કેટલીક વળી જાણુ પહોં જ ગહેવાની. મતલબ કે સૌએ અમારા કાર્ય તરફ બનતા સમભાવ અને ઔદાર્યથી જોવા કૃપા કરવી, એ જ અમારી પ્રાર્થના છે. વળી, કેટલીક કૃતિમાં શબ્દફેર આદિ ચર્ચિત કરવું પડ્યું છે, તે ધણુખર તો તે તે કર્તાની સમતિ મેળવીને કરેલું છે. પરંતુ જે કોઈ લાખલામાં તેમ કરવાનું કે કર્તાને જણાવવાનું પણ રહી ગયેલું હોય, અથવા કોઈ ઠંકાણે સાફ નહલ કરનારથી કે છાપખાનામાં કંઈ ફેરફાર થઈ ગયો હોય, તો એવું કંઈ-કૃતિને બગાડવાના ધરાદારથી તો થયું ન જ હોય, એટલું કર્તા માની શકશે, અને અમને મારી આપી શકશે, એવી આશા રાખિયે હિયે.

* ૩ જા વિભાગમાં કૃતિ ૫૬ માં અને ૬૮ માં અમને મળેલી, તે મૂલ કાગળ ઉપર નોંધેલા નામઠામ પ્રમાણે પરવાનગી આદિ માટે અમે પત્રો લખ્યા, તે એ કર્તાઓને ન પહોંચતા, અમને જ D. I. O. માંથી પાછા મળ્યા છે. એમના નામઠામની વધારે ચોક્કસ માહિતી અમને મળી શકી નથી. આ પુસ્તક એ કર્તાઓ કે તેમના કોઈ મિત્ર જુવે ને તુરત તેમણે અમને એમના હાલના સરનામાં જણાવવા કૃપા કરવી એવા કાગળ મળતા સુધી અમે એ દરેક કર્તાને તેના હક્કની આ અથવા એ નક્કલ પહોંચાડવા અસમર્થ હિયે.

નામાવલિમા હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોમા પણ વડનગર પ્રચારા આદિ નાગર નામો સૌથી વધારે છે. કાન્તના જ્ઞાતિભાઈએ એમના આરંભમા પ્રેક્ષણીય સદ્ભાવથી અને સખ્યાબધ શામલ થાય એ કુદરતી પણ છે. તથાપિ આપણા સાહિત્યને અંબાલાલભાઈના બૃહત્ બોલમા, “ પ્રજાની વાણી ” એવું અર્થધન વિશેષણ લગાડી શકિયે, અને રાચી શકિયે, એવી સ્થિતિ આવવાને માટે તો એમા આપણા પચ્ચ ગી દેશભાથી ધણી ધણી નાતગત કામ અને સ્થિતિના અનુભવ અને ભાવ, વિચાર અને ઊર્મિ, દર્દ અને સ્વપ્નાનો અસરકારક રીતે અને કલાલીલા વડે સગમ થવો જોઈયે, એ નિર્વિવાદ છે આ દષ્ટિએ આપણું આ “ બ્રાહ્મણિયુ ” સાહિત્ય હજી તો ધણુધણું પછાત છે એ વિનમ્રપણે સ્વીકારી લેવું જ પ્રાપ્ત થાય છે બીજી રીતે જોઈયે, તો આ સગ્રહમા તૃગાર અને કરુણના, તેમ સુરેખ ચિત્ર આખ્યાન વા મનનના કેટલાક રૂપ છે, જે કલાયુક્ત અને મોહક છે પણ આમા વીરસ કેટલો છે ? ખુલ્લું હાસ્ય, તિરછુ હાસ્ય, મર્મીજ હાસ્ય કેટલું જોઈયું છે ? પશુપખીવનસ્પતિનો પરિચય અને એ “ કુદરતની અમર સજીવનતા ” નો સપર્ક કેટલો આછો છે ? બીજી કસોટી લઈયે આમાની સ્વતંત્ર ટુકડી વાર્તાઓમા હિંદની બીજી ભાષા-ભાષાઓમા થોડા સમયમા જ અનુવાદ થઈ જાય એની કેટલી હશે વાર ? વળી નિબંધો જ જુવો એક પણ મહાપુરુષ ઉપર કોઈએ લખ્યું નથી, વિદ્વાતા, ફિલસૂફી, તર્કલીલા આદિના નમૂના મળ્યાગાઠ્યા જ છે વગેરે, વગેરે આ સગ્રહ આદરવામા અને તેને માટે કતા અને કૃતિઓની મોટી સખ્યા મેળવવાને સાફ આટઆટલો સમય અને શ્રમ અર્પણ કરવામા અમારો એક ઊંચામા ઊંચો આશય એવો હતો, કે આ સમારકમ થી આટલા વિશાળ અને વિવિધ અને ઉમંગી સહકારયોગે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી માનસના આ દાયકાના બલાબલના એક ગુટકા કે સફળદેહી પ્રતિબિંબ એવો બની, ભવિષ્યના નિરીક્ષકોને એ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે પરંતુ અમને લાગે છે કે આરંભની આવી ઉદાર કંપના પ્રજા સમક્ષ આ પ્રથમ પહેલી વાર જ મુકવામા આવેલી હોવાથી લેખકલેખિકાઓની ઊર્મિ તેનાથી પૂરતી ઉત્તેજિત થઈ નહીં, અને ધણુખળાએ પોતાની ચિત્રવૃત્તિઓમાથી જે કંઈ સાહિત્યવિષયક-સાહિત્ય ગબ્દના સાકડા જ અર્થમા-ગણી શકાય, તેવીના જ નમૂના અમને મોકલવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

સાહિત્યનો એ સંકુચિત અર્થ લેતા, આ સગ્રહમા ઉછરતા અને અદ્યાપિ જોછા બનણીતા લેખકલેખિકાઓની કેટલીક કૃતિઓ (ઉપર આવી ગયું છે તેમ) રસિક, કલા ન્વિત, પાણીદાર, અને સજીવન લાગે છે, અને આશા મહલાવવાને કારણુ આપે છે ખરી કે છેમા પદર વર્ષને મુકાબલે આજથી આરંભાતા પદર વર્ષ મોળા નહીં પડે, ધણું ખડૂ તો સવાયા નીવડશે, અગર જો કે, ખેશક, સાહિત્યક્ષેત્રમા એક જ બલ મોડું અને નિર્ણાયક છે, તે પ્રતિભા (છુછાપક) નું અને પ્રતિભાલીલાનો લાભ સમયને કેટલો મળશે તે કળી શકાતું નથી, -આવી સખ્યામણીઓ ગણતરીઓ વગેરેથી તો નહીં જ

કાન્તનું ડવનચરિત કે એમના વિશે સમગ્ર અવલાકન જેવું કંઈ આ કાન્તમાલા નિમિત્તે બનણીને લીધું, લખ્યું, કે લખાવ્યું નથી આવી યામતમા તત્કાલ જે કંઈ જેવું બની આવે તેવું રજૂ કરીને ફરજ અદા થઈ ગઈ એમ ગણી લેવાનું વલણ વર્તમાનપત્રો મામિકો આદિને અનિવાર્ય હશે, પણ એવા ત કાલ કિમગ, લેખકના જડીબૂત અને અસ

શુદ્ધ-ખરા અને ખોટા બને-મતબ્બે અને મમ્મોના જ અવિશ્વસનીય મિત્રણ હોવાનો સભવ પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમા તો વળી એ સ્વીડનબોર્ગની અનેરી * સૃષ્ટિથી મુગ્ધ થયા, એ એક એવો બનાવ બની ગયો, કે તે સમયના અને તે પછીના એમના જીવન-મથન સંપૂર્ણ સાચા સમજાવથી યથાવત ઉકેલવાને સાર પ્રથમ તો એને લગતા જે કંઈ વિશ્વસનીય સાધનો રહ્યા હોય, તે બધા જ એકઠા કરવા પડે. અને એ સર્વમાથી જે પછી એ જીવન-મથનને સાચેસાચ ઉકેલવાને માટે એવી તો ઉદાર તીક્ષ્ણ અને સાન્નિધિક દૃષ્ટિ જોઈએ, કે સામાન્ય માણસોનું એ ગળુ જ નહીં એ બનાવનું સ્વરૂપ પણ એવા પ્રકારનું, કે તે ધડી મુઠીના એમના જે સૌથી વધારે સ્નેહી અને સબધી તે લગભગ દરેક, એ બનાવને લીધે જ, એમની ઉપગના સ્નેહમમતાની ઉત્કટતાને લીધે જ, ઓછા વત્તા કાલ મુઠી, એમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જાય એઓ પોતે પણ તેમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જ જાય અને આ પ્રમાણેના વૈમનસ્ય કાળે કરીને પાંચ ટકાવા રૂઝાવા ખટકશન્ય બનવા પામે છે ખરા, તથાપિ આ સ્ત્રીપુરુષો, જે કાન્તના આદિ કાલથી માડીને એમના વિશે સૌથી વધારે જણનારા, તે એકે આવા પ્રકારના જીવનમથનના સમય, શાત, અને સમીચીન દૃષ્ટા વા નિરૂપક કદિયે બની શકે ખરા ? બાવાર્થ કે એમનું એ જીવનમથન તો ઉકેલશે જ્યારે ઉકેલાવાનું હશે ત્યારે ? એવી અશક્યવત વસ્તુને બાજવાને અમે ગયા જ નથી પણ સદ્ભાષ્યે એ બનાવ પહેલાના અને પછીના કાન્તના સેક્ટો કાગળો જળવાઈ રહ્યા છે, અને એ કાગળોમાથી સખ્યાબંધ ઉતારાઓ કાલાતુકમમા ગોઠવીને આ મંત્રહના ચોથા વિભાગમા આપવામા આવે છે આ પત્રોમા કાન્તનું વ્યક્તિત્વ એવું તો પ્રતિબિંબિત થયું છે કે અધિકારી વાચનારાઓને એ પત્રસંગ્રહ જ આ આખી માલામા સૌથી કીમતી વસ્તુ અને કાન્તનું અદિતીય સ્મારક લાગવા સભવ છે. બે મિત્રોના કાન્ત વિશેના સ્મરણો, પોતે એમના જીવનના જે જે સમયમા એમની સાથે નિકટ સમાગમમા આવેલા, તે સમયને લગતી ઝીણીમેટી વિગતોના આછાધેરા નિરૂપણ સાથે, એ જ વિભાગમા દાખલ કરેલા છે ઉપરાંત એમના કેટલાક અપ્રકટ કાવ્યો, એમની જન્મકુળી, કવિ મુકુન્દ અને કાન્ત જેમા થઈ ગયા તે કુટુંબનો આજો, એમનો કંઠાપી ઉપગનો એક સુદૃઢ પત્ર, એમનાજીવનના બનાવોની સાલવારી, એ સર્વ પણ આખી શકિયે ૧૭૫૫ તે માટે વાચનારાઓએ એમના કુટુંબીઓને આજાગ માનવો ઘટે છે મરનારના જીવન અને માનસ, પ્રકૃતિ અને આશયો, પ્રવૃત્તિ અને આતર વ્યથા અને પરિસ્થિતિ સમજવા માટેની આવી અને આટલી સામગ્રી આટલી ઉતાવળે પ્રજા આગળ પુણી મુકાવાનો આવો દાખલો આપણા દેશમા ધણું કરીને તો આ પહેલો જ હશે. સ્મારકમંથની આ વિશિષ્ટતાને કેટલાક વખા-

* સ્વીડનબોર્ગ એના “ સ્વાર્ ” આદિ ચમચકુ વડે જોયા ન હતા, શરીરની સજ્જાલીન સ્થિતિમા એને “ દર્શન ” થતા, અને એ જ જોયેલું તેવું વર્ણન આઈબલ સાથે વઢાવીને લખતા વખતા પણ એને “ સમાધિ ” થતો આવું દર્શન સામાન્ય દર્શન નહીં, આવું વર્ણન સામાન્ય વસ્તુનિરૂપણ નહીં આને દિવ્યદૃષ્ટિ હોવાય અથવા સ્વપ્નદૃષ્ટિ હોવાય, દિવ્યસૃષ્ટિ હોવાય અથવા સ્વપ્નસૃષ્ટિ હોવાય પ્રથમ શબ્દયુગલને સામાન્ય વાચનાર સ્તુતિગણે, દ્વિતીયને નિંદા ગણે. એ બનેથી દૂર રહેવું છે, સ્તુતિનિંદા સમિતિ કે વિશેષ લેશ પણ આવી જાય એવા તમામ શબ્દ વર્જવા છે, અને એટલા માટે ઉપર અને અંતેથી સૃષ્ટિ નહીં છે, એ શબ્દ વસ્તુનિરૂપણને માટે નબળો છે તોપણ

જુરો, તથાપિ બીજા કેટલાક તો તેને, બિન બિન દૃષ્ટિબિંદુએથી, ટીકાપાત્ર પણ ગણ્યા વગર નહીં રહે એમ ધારિયે છિયે નવુ ડગલુ, ચોકખુ અનિવાર્ય બલે ને હોય, તો પણ નવુ હોવાના કારણથી જ ધણાય નાળુક હૃદયોમા ખૂચ્યા વગર રહેતુ નથી.

છેવટ, આ સંગ્રહને માટે પોતાની અને બીજાઓની કૃતિ મોકલી આપનાર ન્હાના મોટા પ્રતિષ્ઠિત અને ઉછરતા સર્વ સાહિત્યસેવકોના અમે પુનરપિ ઉપકાર માનિયે છિયે આ સંગ્રહ આજે પ્રસિદ્ધ થતા કાન્નના સ્મારકની યોજના સિદ્ધ થાય છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની કંઇ યે સેવા બની આવે છે, તે સર્વ લેખકલેખિકાઓના સહકારયોગને જ આભારી છે

* * ચિત્રો, અલશ્ચરોગો વગેરે મલ્લ ઉમેદ પ્રમાણે આપી શકતા નથી, અને પુરતજની નીમત ધાતુ હવે તેથી વિરોધ રાખવી પડી છે, તે કાર્ય માટેનો ફાળો દશબાર મિત્રોના ઘણા ઘણા પ્રયાસ છતાં અમે પ્રરેતો મેળવી નથી શક્યા, તેને લીધે ન છૂટકે બન્યુ છે શુદ્ધ સાહિત્યના પ્રયાગોને માટે પૂરતુ નાણ મળવુ થાય એટુ હજી આપણ માનત બધાયુ નથી, એ નિર્વિવાદ છે ફાળા, હિસાબ, આદિની હકીકત જુની છાપીને ફાળામા રચ્મો ભરનાર દરેકને પહોચાડવા વાઝિયે છિયે, એટલે અમાગ નયની આ બાજુ રિશે અહીં જમા મેલવાનુ પ્રયોજન નથી

આ સંગ્રહમાની દરેક કૃતિનુ નાયત્રેસર સ્વામિત્વ તે ને કૃતિના કર્તાનુ છે ના કૃતિને ફરી છાપવાની પરવાનગી પણ ના (કે તેના વારસ) પાસેથી જ મેળવવી

લેખ-લેખિકાઓ, ફાળામા રચ્મો ભરનારા, આદિ મળીને આ ગ્રંથની આરારે ઇગ્નો નહોલો બહે આઈ જનામા છે આજન નવમો નકલો વરશે, તે દરેક માટેનુ મૂલ્ય રૂ ૪-૦-૦ ઠરાવિયે છિયે ટપાલ આદિ બન્ધ જુદું નકલોના લેખાણને માટે ગુજરાતી પ્રેમને સોલ એજટ નીમિયે રિયે જુવાન માસની તા ૧૫ મી સુધીમા જો લેખક લેખિકા વા ફાળામા ભરનારને પોતાની નકલ મળી ન લય તેમજે ઉપરાંત રચના કૃપા -રૂ ૧, નીચેને રેન્જે—

આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

કાન્તમાલા

— —

વિષયાનુક્રમણી

૧ વિષયાનુક્રમ ૨ કર્તાઓની ક્રમવારી

૧ વિષયાનુક્રમ

વિભાગ ૧ લો કુકી વાર્તાઓ ૧-૭૬

આક	વિષય	પૃષ્ઠ	આક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	માધવી+	૩	૬	ઉપા અને કમલિની	૨૭
૨	આદર્શ પ્રણયી	૫	૧૦	એક જૂનો પુરાણો કિસ્સો	૨૩
૩	મુમજલ+	૧૪	૧૧	આતમપથે+	૫૫
૪	પ્રભુ, મેદમાનોથી રણભુ કરે ?	૧૫	૧૨	પૈસાનુ ઝાડ+	૬૧
૫	મરીચિકા	૧૬	૧૩	સરસ્વ	૬૭
૬	બધા જ પુરુષો આવા હશે ?	૨૩	૧૪	ચપક+	૬૭
૭	ફિલસૂફનો જામ	૩૦	૧૫	કચર દયાળુ છે	૬૮
૮	દ' સ ૨૯૫૮	૩૬	૧૬	ઓરો જામ ને હોથલ	૭૫

વિભાગ ૨ એ: બીજી ગદ્ય ૮૧-૧૬૧

૧૭	કવિઓના બહિષ્કાર	૮૦	૩૦	બાલહૃદયનો આનંદ	૧૪૪
૧૮	અજની અને પુષ્કર	૮૭	૩૧	સવસામાન્ય ધર્મ	૧૪૬
૧૯	કવિ+	૮૯	૩૨	" ગોર્ધિ ભરત "	૧૪૯
૨૦	આર્થવનની ટીપા	૯૪	૩૩	પાટણસ્થાપનાના તારીખવાગ્નિચિ	૧૫૭
૨૧	કાવ્યાલાપવિનોદ	૯૬	૩૪	સુજનજૂના સ્વપ્ના+	૧૫૯
૨૨	સાક્ષી વિ નિરક્ષર	૧૦૭	૩૫	સાહિત્યમાં કલાતત્ત્વ	૧૬૨
૨૩	પ્રગતિ	૧૦૯	૩૬	ભાષાન્તર+	૧૬૮
૨૪	જગતના મહાન કવિઓ અને કાવ્યરત્નો+	૧૧૧	૩૭	ગુજરાતના ખંડો ક્યારે સંયોજન બનશે ?	૧૭૨
૨૫	દયારામભાઈ અને "રસિકવલ્લભ"	૧૧૫	૩૮	મુલ્ય	૧૭૮
૨૬	ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મ	૧૨૦	૩૯	નીરક્ષીરવિવેક	૧૭૧
૨૭	"પારિજાતમંજરી" નાટિકાનો માર્ગ	૧૨૫	૪૦	પ્રામાણ્ય સ્વત કે પરત ?	૧૭૬
૨૮	આપણા દેશની સ્ત્રીકવિઓ+	૧૨૯	૪૧	સ્વ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠીને કાગળ	૧૮૬
૨૯	જીવનમાં સમન્વય	૧૩૫	૪૨	" સરસ્વતીચંદ્ર " અને " જયા અને જયત "	૧૮૭

વિભાગ ૩ નો: પદ્ય ૧૯૩-૨૭૬

૪૩ કાન્તનુ સ્વર્ગપ્રયાણ	૧૯૫	૬૬	વસતની કાચલડીને	૨૩૬
૪૪ સ્મરણી+	૧૯૭	૧૦૦	ચિત્તસ્વભાવ*	૨૩૯
૪૫ કવિનુ સમણ	૧૯૮	૭૧	વિરહનુ આસુ	૨૪૦
૪૬ મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ	૧૯૯	૭૭	કાદ જરીમા પ્રકાશતો	
			અનુભવનો ઉત્સાહ*	૨૪૧
૪૭ સવૈયા	૨૦૨	૭૩	છેલ્લો ચુકાદો	૨૪૪
૪૮ સોરઠ	૨૦૩	૭૪	રમણીય બચપણ	૨૪૫
૪૯ સ્નેહમુદ્રાનુ અર્પણ*	૨૦૪	૭૫	યમકશોભા૦	૨૪૮
૫૦ રસમાળી કવિઓને	૨૦૫	૭૬	શારદાભુવન	૨૪૯
૫૧ ચંદ્રને	૨૦૬	૭૭	પ્રેમસમર્પણ સમગ્રજીવ	૨૫૨
૫૨ આમ ત્રણ	૨૦૭	૭૮	પધારો !	૨૫૪
૫૩ શરદાભુવન	૨૦૮	૭૯	નિવાપોદક	૨૫૫
૫૪ રસર્પિ કાન્તના સદર્શન	૨૦૯	૮૦	નરેન્દ્ર	૨૫૬
૫૫ રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ	૨૧૦	૮૧	સિયાળન આમ ત્રણ	૨૫૭
૫૬ ભાવોની ભરતી	૨૧૧	૮૨	અમારી લગ્નતિથિ*	૨૫૮
૫૭ મીઠીયાદ	૨૧૩	૮૩	અગતિઅમન	૨૫૯
૫૮ ના શક્યો	૨૧૪	૮૪	તે કહેશે ?	૨૬૧
૫૯ સોરઠા*	૨૧૫	૮૫	દર્શન	૨૬૨
૬૦ છાયા	૨૧૭	૮૬	વિદ્યા	૨૬૪
૬૧ શ્રામણી સખી*	૨૧૮	૮૭	સ્થિતિમાન	૨૬૫
૬૨ ક્ષિતિજ	૨૧૯	૮૮	અણુદીઠ જાદુગર	૨૬૭
૬૩ રાજા દશરથની અનધડી+	૨૨૧	૮૯	વહી જા	૨૬૮
૬૪ અણુર્ણ આરતી*	૨૨૪	૯૦	એક હા !	૨૬૯
૬૫ વિષાદ છાયા	૨૨૫	૯૧	રાકુતલાનાટક, અ ક ૨ નો	
			આર ભ૦*	૨૭૦
૬૬ તાપસ બ્રમ*	૨૨૬	૯૨	પ્રભુને પોકાર	૨૭૧
૬૭ કુન્તી અને દિવાકર	૨૨૯	૯૩	પ્રણયીને+	૨૭૨
૬૮ સોનખા	૨૩૨	૯૪	યુક્તિ જુલેખા	૨૭૩

વિભાગ ૪ થો. કાન્તવિભાગ ૨૭૭-૩૮૬

—કાન્તાનાં અગ્રકર કાવ્યો		—મણિશ કરતું હૃદય અને એમના	
પ્રિયા કવિતાને આધાસન	૨૭૯	આશયો	૨૮૮
અતિમ પ્રાર્થના	૨૮૨	૯૫ મણિશ કરના જીવનની કુકી	
ચંદાને સંદેશો, સામ (Psalm)		રૂપરેખા	૨૯૭
૨૬ ૪-૫	૨૮૩		
શાંતિ પ્રાર્થના, આન્તર સમ્પદી	૨૮૬	૯૬ મણિભાઈ સંજયી	૩૧૧
નયન પ્રાર્થના બિરાદરને પ્રાર્થના	૨૮૫	મણિભાઈની પત્રધાગ	
“ વહાલાઓ શા માટે—? ”		(૧૪૪ પત્રોમાથી અવતરણો)	
“ ચોક્કસ એસી બારણું, ”		અનુક્રમે ગોઠવેલા ટિપ્પણોમાના	
અનંત સહઆસ્તી પ્રાર્થના	૨૮૬	અનંતરણો (ગુદા)	૩૧૫
કવિતા દેવીને પ્રાર્થના, સ્વર્ગસ્થ		—મણિશ કરના જીવનના મુખ્ય બના-	
દેવીને પ્રાર્થના, “ દીન ઉપર		વેળી સાલવારી	૩૧૫
દયા કરજો ”	૨૮૭		

વિભાગ ૫ થો. થોડી મળેલી કૃતિઓ ૩૮૭-૪૩૪

૬૭ રા. મ. દે સાક્ષર કેમ થયા ?	૩૮૯	૧૦૩ હમણું હૃદય*	૪૧૬
૬૮ પરદુ ખબરન પ્રગ્ન	૩૯૪		
		૧૦૪ બાળ માસ	૪૨૦
૬૯ મોહરૂરમનું રહસ્ય	૩૯૭	૧૦૫ મર્મવાણી થોડી થોડી	૪૨૩
૧૦૦ એક ઐતિહાસિક સમાલોચના	૪૦૫	૧૦૬ સમજોડી અનુવાદ	૪૨૪
૧૦૧ કવિ ગિરિધરનું પ્રજ્ઞાદાખ્યાન	૪૧૦	૧૦૭ જરણા શાને પા	૪૨૫
૧૦૨ સ્વ નાનાભાઈ રાણીનાને કાગળ	૪૧૫	૧૦૮ પૃથ્વીમકુત	૪૨૬

* સવાદ

* નિદેહ પતાની કૃતિ

૨: કક્ષાવારી લેખકલેખિકાઓની

નામ	લેખાક	પૃષ્ઠ	છોટાલાલ	પૃ	૨૦૮
અખો	૧૦૪	૪૨૦	જગજીવન	૧૦૧	૪૧૦
અતિસુખશ કર	૧૭	૮૩	જન્મશ કર (લલિત)	૫૪	૨૦૬
અબાલાલ	૨	૫	જયકૃષ્ણ	૯	૩૬
“ અભય ”	૧	૩	જય તીલાલ	૫૫	૨૧૦
અગ્દેશર	૪૩	૧૬૫	જયશ કર	૫૬	૨૧૨
“ હિત્સર્ગી ”	૧૮	૮૭	જરબાઈ કોઠાવાળા	૨૪	૧૧૧
“ ઝોશીગણ ”	૧૦૫	૪૨૩	જેઠાલાલ	૨૫	૧૧૫
કનુબહેન દવે	૧૯	૮૯	બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૫૭	૨૧૩
કનૈયાલાલ	૨૦	૯૪	ડાહ્યાભાઈ	૫૮	૨૧૪
કમલાશકર	૨૧	૯૮	ત્રિજીવન	૫૯	૨૧૫
કરીમ મહ મદ	૯૯	૩૬૭	અબકલાલ	૬૦	૨૧૭
“ કળા ”	૩	૧૪	દયારામ	૬૧	૨૧૮
કાવસજી	૧૦૬	૪૨૪	દામોદર	૬૨	૨૧૯
બહેન કીર્તિદા દિવાનજી	૪૪	૧૯૭	દીપકબા દેસાઈ	૬૩	૨૨૧
“ કુલલદમ્બી ”	૪	૧૫	દુર્ગાશ કર	૨૬	૧૨૦
“ કુલીન ”	૫	૧૯	દેવશ કર	૬૪	૨૨૪
કૃષ્ણપ્રસાદ	૪૫	૧૯૮	દેરાજી	૬૫	૨૨૫
કૃષ્ણરાવ	૨૨	૧૦૭	નર્મદ	૧૦૨	૪૧૫
કેશવપ્રસાદ	૬	૨૩	નર્મદાશંકર પ્રભુરામ	૬૬	૨૨૬
કેશવલાલ ડામદાર	૧૦૦	૪૦૫	નવલરામ	૧૦	૫૩
કેશવ	૪૬	૧૯૯	નાગરદાસ	૬૭	૨૨૯
કૌશિકરામ	૪૭	૨૦૨	“ પથિક ”	૬૮	૨૩૨
ગિરિજાશ કર	૨૩	૧૦૯	પરમાન	૬૯	૨૩૬
ગોકુળદાસ	૪૮	૨૦૩	પુરુષોત્તમ	૨૭	૧૨૫
ગોવર્દનરામ	૪૯	૨૦૪	પૂતળીબાઈ કાપરાજી	૨૮	૧૨૯
ગૌરીશ કર (ધૂમકેતુ)	૭	૩૦	પ્રાણીજીવન	૨૯	૧૩૫
ચ દુલાલ	૮	૩૬	પ્રાણીશ કર	૭૦	૨૩૯
ચ દ્રકોન્ત	૫૦	૨૦૫	બલવ તરાય	૭૧	૨૪૦
ચ દશ કર	૧૦૭	૪૨૫	ભાતુ	૬૭	૩૮૯
ચિમનલાલ	૫૧	૨૦૬	ભાનુમતી ત્રિવેદી	૧૧	૫૫
ચુનીલાલ	૫૨	૨૦૭	ભાનુજી	૭૨	૨૪૧

ભૂપતરાય	૩૦	૧૪૪	વિશ્વનાથ	૯૬	૩૧૪
“ મળનુન ”	૭૩	૨૮૪	વૈકુંઠલાલ	૧૫	૬૮
મંજુલાલ મળમુદાર	૭૪	૨૪૫	વ્યોમેશ	૮૮	૨૬૧
મનહરરામ	૭૬	૨૪૯	“ શાકત ”	૮૫	૨૬૨
મનોરમા મળમુદાર	૧૨	૬૧	રમામજી	૮	૨૬૪
મોહનદાસ	૭૭	૨૫૨	શ્રીપ્રસાદ	૮૭	૨૬૫
મૂળશ કર	૭૫	૨૪૮	સન્મુખલાલ	૩૭	૧૭૨
ગમણકાત	૩૧	૧૮૬	સાકરલાલ	૩૮	૧૭૪
રમણભાઈ	—	૨૮૮	“ સાહિત્યપ્રિય ”	૩૬	૧૭૬
રમણલાલ	૩૨	૧૪૯	મુખલાલજી	૪૦	૧૭૯
રમણિક	૭૮	૨૫૪	“ શુરસિ હજી (કલાપી)	૪૧	૧૮૬
ગાનરામ	૭૯	૨૫૫	“ સ્નેહરંભ ”	૮૮	૨૬૭
ગમનારાયણ	૧૦૮	૮૨૬	દસરાજ	૯૨	૨૭૧
રામલાલ	૩૩	૧૫૭	દસા મહેતા	૯૩	૨૭૨
રૂપરા કર	૮૦	૨૫૬	દરગોવિંદ	૮૯	૨૬૮
લલિતમોહન	૧૩	૬૨	દરગોવિંદદાસ	૧	૭૫
લાભરા કર	૯૫	૨૬૭	દરજી (ગયદા)	૯૦	૨૬૯
લીલાવતી શેઠ	૮૪	૧૫૯	દરિયાદા (મસ્તફીર)	૯૮	૩૬૪
વાસુદેવ	૮૧	૨૫૭	દરિયાલ માધવજી ભટ્ટ —	—	૩૮૫
વિજયરાય	૩૫	૧૬૪	દરિયાલ મૂળશ કર	૧૦૦	૮૧૬
*વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી	૮૨	૨૫૮	*દગિસિ હજી	૯૧	૨૭૭
વિઠ્ઠલરાય	૮૩	૨૫૯	“ દિમાશુ ”	૪૨	૧૮૭
વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ	૩૧	૧૬૮	હિ મનલાલ	૯૪	૨૭૩
“ વિલાસ ”	૧૪	૬૭			

કાન્તમાલા

કાન્તભાલા
ગદ્ય
ટુંકી વાર્તાઓ

ચિ “અભય”

માધવી

ઉદ્યાસનગરના વૃદ્ધ રાજાને કામ સંતાન નહોતું રાજરાણીએ ધણી દેવાની આરાધના કરી, પણ માત્ર વસન્તદેવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા તેમના વરદાનથી એક રાજકુમારીનો જન્મ થયો વસન્તદેવના નામ-મધુ-ઉપરથી રાજકુમારીનું નામ માધવી પાડ્યું. રાજકુમારીને બાલપણથી જ માધવીલતાનાં કુલ ખુબ ગમતા હતા રાજમહેલની પાસેજ તેણે એક વાડી કરાવી હતી અને તેમા માત્ર માધવીના વેલા વાવ્યા હતા તે વાડીના કુલ વસન્ત ઋતુમા તે ખુબજ ઉગતા હતા પણ નવાઈની વાત એ હતી કે શરદપુનેમની રાત્રિ પણ દર વરસે ત્યાં કુલ ઉગતા હતા. અને તે કુલ સાધારણ માધવીના કુલની માફક એક જ દિવસમા કરમાઈ જતા નહોતા. પણ દસ દિવસ સુધી તાજ રહેતા હતા

શરદપુનેમની રાત હતી. રાજકુમારી વાડીમા ફરતી હતી, એટલામા તેને કુલના વસ્ત્રો પહેરવાનું મન થઈ ગયું તેની સખીઓએ તેને માટે માધવીના કુલના બધાજ વસ્ત્રો ગુથી આપ્યા, ને ગળામા માળા પહેરાવી ને પગે કુલના ઝાંઝર પહેરાવ્યા. જમણે હાથે કંઠણ પણ પહેરાવ્યું, પણ બીજી કંઠણ કરવાનું બાકી હતું ને સખીઓ જોય તો વાડીમા બીજી એક

પણ કુલ નહિ ! હવે શું કરે ? રાજકુમારી તો ખુબ દિલગીર થઈ ગઈ રાજમહેલમા જમને એતે સુઈ ગઈ. જમવાની વખતે રાજકુમારી ના આવી એટલે રાજાએ કારણ પૂછ્યું. સખીઓએ બધી વાત કહી. પછી રાજા રાજકુમારી પાસે ગયો. તે તો ખુબ રડતી હતી એટલે રાજા પણ ખુબ દુઃખી થયો. તેણે દ્વેતાને મોકલીને માધવીના કુલ મગાવ્યા, પણ આ દિવસમા એ કુલ કેવી રીતે મળે ? ખુબ શોધ કરી પણ કુલ મળ્યા નહિ એટલે રાજાએ દાડી પીટાવી કે ‘ દસ દિવસની અદર જે માધવીના કુલનું એક કંઠણ બનાવી લાવશે તેનું રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવામા આવશે ’ આ દિવસમા કુદરતી કુલ તો ના મળે એટલે જમને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું મન હતું તેમણે કારીગરો પાસે કૃત્રિમ કુલો બનાવવા આપ્યા. રાજ્યના એક સરદારનો એક પુત્ર હતો તે હીરાના કુલનું કંઠણ લાવ્યો. કંઠણ તો સાફ હતું પણ હીરાના કુલ કુદરતી કુલ જેવા કેમ દેખાય ? સેનાપતિનો પુત્ર કામળના કંઠણ લાવ્યો. હીરાના કુલ કરતા તો આ સ્પષ્ટ હતા રાજાએ કંઠણ કે ‘ કોઈ વધારે સાફ કંઠણ નહિ લાવે તો સેનાપતિના પુત્ર સાથે રાજકુમારીનું લગ્ન કરીશું. ’ એથે દિવસે પ્રધાનનો

પુત્ર કપડાના કુલનું કંકણ લાવ્યો. તે તો કામળના કુલ કરતાં પણ સાફ હતું. પાંચમે દિવસે નગરશેઠનો પુત્ર હતનું કંકણ લાવ્યો. તે પ્રધાનના પુત્રના કંકણ કરતાં પણ ચઢી આવતું હતું.

* * *

છઠ્ઠે દિવસે પાસેના એક ખડીઆ રાજાનો રાજપુત્ર ઇન્દુશેખર મોતીનું કંકણ લાવ્યો. આ કંકણના કુલ તો ખરેખર કુદરતી કુલ જેવા જ હતા. ને રાજા તો ખુબ જ ખુશ થઈ ગયો. ને રાજકુમારીનું લગ્ન નક્કી થયું.

દસમે દિવસે રાત્રે તો આખા ગામમાં આમધુમ હતી, કેમકે બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં રાજકુમારીનું લગ્ન ઇન્દુશેખર સાથે થવાનું હતું. રાત્રે રાજકુમારી પોતાની વાડીમાં તારાઓના અજવાળામાં ફરતી હતી. એટલામાં એક યુવાન ત્યાં આવ્યો. તે બહુજ ખુબસુરત હતો. તેના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું કે તે ખાનદાન પણ ગરીબ હતો. તેણે પાસે આવીને કહ્યું કે, 'રાજકુમારી, મારું નામ સુપ્રકાશ છે. ને હું એક ગરીબ સૈનિકનો પુત્ર છું અને તમે નાના હતા ત્યારે હું તમારી સાથે રમતો હતો.' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા, મને યાદ છે પછી તો તું કાઢી જતો રહ્યો.' સુપ્રકાશે કહ્યું કે, 'હા, પછી હું મારે દેશ ગયો,

ને હવે લશ્કરમાં સૈનિક છું. બાલપણથી જ મને તમારી ઉપર પ્રેમ છે. કાલે તમારું લગ્ન છે એટલે મારી જીવગીતા તો દુખીમાં દુખી દિવસ છે હું હવે કેાઠવાર તમને મળીશ નહિ. બાલપણના મિત્રની એક છેલ્લી માગણી પુરી પાડશો ?' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા.' સુપ્રકાશે કહ્યું કે, ઇન્દુશેખરના મોતીના કંકણ જેવું કંકણ તો હું આપી શકું એમ નથી. હું ગરીબ છું, પણ છેલ્લીવાર મને તમારા હાથ ઉપર ચુબન કરવા દો.' રાજકુમારીએ ડાબો હાથ ધર્યો. તેના ઉપર એક પણ કંકણ નહોતું. સુપ્રકાશે નીચા વળીને કંકણની જગ્યાએ ચુબનો કર્યો, ને જતો રહ્યો. રાજકુમારીની આંખમાં આંસુ હતા. તેણે થોડીવાર આંસુ લુછ્યા ને ઘણાજ પ્રેમથી હાથ તરફ જોયું. સુપ્રકાશે ચુબનો કરેલા તે જગાએ ખરેખરા માધવીના કુલોનું એક કંકણ બની ગયું હતું. તેમણી એવી સગસ સુવાન આવતી હતી કે રાજકુમારીની વાડીના કુલની પણ એવી તો નહોતી આવતી સખીઓ પણ અજબ થઈ. રાજકુમારીએ અધીરાધથી કહ્યું કે, 'એને પાછો બોલાવો.' સખીઓ આખી વાડીમાં શોધી વળી પણ પેલો યુવાન ના જડ્યો. પછી રાત્રન રાજકુમારીએ બધી વાન કહી તેણે બધે હતો મોકલ્યા પણ સુપ્રકાશ ફરીથી દેખાયો નહિ.

૨૧ ૨૧. અંબાલાલ ઠાકર:

આદર્શ પ્રણયી

મોહન બાર વર્ષની ઉંમરમાં જ માતા-પિતાનું સુખ ગુમાવી બેઠો તે બીચારો સ્વભાવે જ રાક હતો અને આ આપત્તિથી વધુ ગરીબ અને નત્ર થઈ ગયો બાપે અતકાળે પોતાની સંપત્તિ તેમ આ એકના એક વારસની સુપરન એક દૂરના સગાને કરી.

મોહનનો આ પાલક સમગ્રસિંહ એક ભલો અમીરી સ્વભાવનો સરદાર હતો. તે વનમાં દાખલ થવાની તૈયારીમાં હતો પણ તેને વારસ કે સંતાનમાં દામિની નામે એક પુઝી માત્ર હતી, તે મોહનથી ચાર વર્ષ ન્હાની હતી.

મોહન અને દામિની સાથે જ ખેલતા કુદતા કોઈ કોઈ વખત બે વચ્ચે લડાઈ થઈ જતી અને મોહન કંઈ વાગી બેસવાથી રેવા જેવો થતો, ત્યારે તેની હિતેચ્છુ દામિની તેને રડવા દેતી નહીં પોતે જ જોગથી બે કડો તા-લુતી. તે સાબળતા તેની મા ઉતાવળી બહાર આવતી, મોહન ઉપર કેપ કરતી, અને દામિનીને છાતી સાથે લગાવી થામડતી ઘરમાં લઈ જતી.

આવે પ્રમંજે મોહનને પોતાના માબાપ સાબરી આવતા પણ તે ધુટડા ગળી જઈ એકા-તમાં છાનોમાનો લપાઈ રહેતો. ત્યાં ગુપ્તગુપ્ત દામિની આવી ચઢતી અને તેની આખો પાછળથી એકદમ દાખી લેતી. મોહન બંગડીવાળો હાથ પકડી બોલતો, 'કોણુ દમ્મુ કે?' એટલે તે હસી પડતી ને બોલતી, 'મેં શા માટે દેલ કયું ભપ્પુ કે? હું તેમ ન કરત તો બા મ્હને ઠોકત.' મોહન કંઈ જ જવાબ દેતો નહીં એટલે તે ફરી બોલવા લાગતી: 'વારુ, જોઈ

બહુ વાગ્યુ તો નથી ને? હું બહુ જ ખરાબ છુ, વાતવાતમાં ત્હમને મારી બેસુ છુ' આ પ્રમાણે વખતોવખત સલાહસંધિ થતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાતી. પરંતુ તે રાજનીતિજોના ત્હનામાં ને વચનો કગતા વધારે ટકાડિ ન હતા.

૨

એવામાં સમગ્રસિંહના એક મિત્રનો પુત્ર સુન્દરસિંહ તેને ત્યાં આવ્યો. તે મોહન જેટલો જ હતો અને થોડા જ વખતમાં બંને એકબી-જના મિત્ર બની ગયા સુન્દર સ્વભાવે મોહન-નથી જુદી જ જાતનો હતો. મોહન ગંભીર હતો તો સુન્દર મરકરો હતો. તેની ધડપૂછડા વગરની વાતો સાબળી સાબળીને દામિની હસી હસી લોથપોથ થઈ જતી મોહન પોતાને સૌથી વધારે પસંદ મીઠાઈ પણ એકલો ખાઈ શકતો નહીં, પોતાના ભાગમાંથી થોડી દામિનીને આપે ત્યારે જ તેને ઠીક લાગતું, બંદે દામિનીની મજાહ તેને પોતાની મજાહના કરતા પણ ઘણું વધારે સુખ આપતી સુન્દર આવી બાબનોમા પેટભરો અને દોગો જ હતો. તે મોહનનું તો શુ પણ દામિનીનું ખાવું પણ કુટવી ચોરી પડાવી ખાઈ જાય એવો હતો તે કહેતો, અરરર, અધધધ, આ પેટનો ખાડો તે આડો ચાડો ઉડો કેટલોક હશે! દમ્મુ, ત્હારા જેવી નાણુક નાજની, મોહન, ત્હારા જેવા પરગણુ ફિલસુફ, એવી એવી કેટલીય મીઠાઈઓ એમાં પડતાની સાથે સાફ, હજમ, ભસમ થઈ જાય જો.

એક દિવસ સુન્દર અને દામિનીએ સત-લથ કરીને મોહનને ખૂબ ચ્હોડવો સુન્દર એક ઉપર એક વધારે વધારે અસંભવિત ગપ્પાં

મારનો ગયા અને દામિની ખડખડ ખડખડ હસતી જ ગઇ મોહનનો મિનન ગયો તે સુદરસિહને કહે, 'આ શુ માડયુ છે-હું એકલા જ હાથ આપ્યો છું' જરા તો અક્કલ રાખ' સુદર નજરાકથી બોલ્યો, 'હા ભાઈ હા' જરા વધારે હસે તે જનવર, અને સૌ હમે ત્યાં ન હસે તે કોણુ-જનાવર ?' દામિનીને સુદર આ બોલ્યો તે સાથેના એના ચહેરા-મહારાથી એટલું તો હસવું આવ્યું કે તે જોટો થઇને પડી અને મોહન વધારે ખીજા ધને બોલ્યો, 'ચૂપ, ચૂપ કર' મને તેમ શુ ચાળા એટા કરી રહ્યો છે' સુદર કહે, 'ચૂપ રહેવામા તો, મોટાભાઈ, જીભ પૂરેપૂરી બાધી દેતા આવ ડયુ જોઇયે, તે મહારા જેવાનું ગળું નહીં પણ મોટાભાઈ, હું જરા પૂછું કે ત્હમે આવાને આવા હાસ્યશયુ ક્યા સુધી રહેશે ભલા ?' દામિનીએ પહેલું હસવું પૂરું થતા પહેલા જ ખીજું શરૂ કર્યું અને ઉંધી ખેવડ વળેલી હતી તે ઉછળીને ચત્તીપાટ પડી ગઈ, અને મોહનસિંહ ખીચારો એ એયને તજી ચાલ્યો જ ગયો પોતાની ઓઝડીમા જઈ પુતક લઇને બેઠો પરતુ તેણે એક પાનુભાગે વાચ્યુ હશે ત્યાં તો દામિની પણ ત્યાં જ આવી મોહન ચાલ્યો જતા જ સુદરની બંધી કળા તેને શીકીક્રમ્ય લાગી અને તેથી કટાળીને એ મોહન પામે આવી અને તેની ચોપડી ઉપર હાથ મુક્યા મોહન કહે, 'દમ્મુ મ્હને ન પજન, વાચના દે' દમ્મુ કહે, 'જોયા જોયા હવે, ત્હમે મોટા પડિત આખો દિવસ વાચ વાચ તે શુ કરવું ?' પકડીને તેણે ચોપડી ઝુટવી પણ લીધી મોહન કહે, 'મહારી ચોપડી આપ પાછી' દમ્મુ કહે, 'આ ચોપડી કંઈ ત્હારી નથી,' મોહન કહે 'ત્યારે કોની છે ?' દમ્મુ કહે 'કાગળની અને સાહીની, અને વળી જેના હાથમા હાય તેની ઘડી પછી પાછી આપીશ સાહે નમારી, હાલ તો એ મહારા

હાથમા છે તે મહારી.' મોહન કહે, 'મીઠી સીધી આપી દે નહીંતો ઝુટવી લેવી પડશે' દામિની કહે, 'અરે વાહ, જોઈ તો ખરી શી રીતે ઝુટવી શકે છો.' આ પ્રમાણે ચોપડીની ખેચાખેચી થઈ. દમ્મુ ચોપડીને એકમાથી ખીજા હાથમા ફેરવી દે, અને મોહન તે ફાટે નહીં એમ તેને લઇ લેવા મથે એમ કરતા દામિનીએ ચોપડી પાલવ તળે છાતી સરસી લીધી અને તે પકડવા જતા મોહનનો હાથ ચોપડીને બાંધે દામિનીના ઉપડતા વક્ષસ્થલને અડકી ગયો.

દુરત દામિની લજ્જિત, સંકુચિત, કુર્જિત, ક્રોધિત થઇ ગઇ ચોપડી પડી જ ગઇ અને તે ખંદાર જતી રહી ચોપડી પડી ત્યાં ને ત્યાં રહી અને મોહન પણ શન્યવત્ બારીએ જઈને ઉભો.

આ શુ થઇ ગયું' બાલિકા કિશોરી થતી હતી, કિશોર યુવા બનતો હતો, ત્યાં આ અચાનક નહીં જેવા બનાવે ઉડી ઉડી શી શી તાત-ણીઓને છેડી સચેત બનાવી દીધી' જાડબર્થ બગીચાની નજીક અને તે બગીચાની મોહક-તાના કેવલ અનભિસ ખેલનારના આગળા આજે એકાએક તે બગીચાના ઝાપાની કળ ઉપર પડ્યા અને ઝાપો સહસા ખુલી ગયો.

સાચે સાચે મોહનને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ પણ થયા લાગ્યો ચોપડી પડારી લેવાનો પ્રયત્ન જ તેણે શા માટે કર્યો? આ તો બહુ જ માહું થયું પાલક પિતામાતા શુ ધારશે? દમ્મુ જાતે પોતાને કેવાય ગણશે? આવા અચિંતા બનાવમા આખ રૂફાર માણ્યું હવે કરવું પણ શુ ?

ધણી ધણી ધડભાગને અ તે એક જ નિશ્ચય તેને સ્પષ્ટ દેખાયો આ ધરમા, આ રોહ વચ્ચે, આ જગત તળે હવે તેણે ન રહેવું, અહીંથી ક્યાંક દૂર ચાલ્યા જવું

ખીજે દિવસે તે પોતાના પાલક માતા પિતાની આરા ક્યારે અને શી રીતે માગવી તે

વિચારતો હતો, ત્યાં સમરસિંહ જતો એની પાસે આવ્યો. તે કહે, 'મોહનસિંહ, શું કરો છો?' મોહન પરાણે સ્વસ્થ થઈને બોલ્યો, 'આપ મહારા પિતા છો, આપથી વધારે મને જગતમાં કોઈ જ નથી. તો આપને આ 'હેલી તકે જ જણાવું છું કે ગઈ કાલે અજાણતા જ મહારાથી એક મોટો અપરાધ થઈ ગયો છે.' સમરસિંહ કહે, 'હમુની માતાએ મને બધું કહ્યું છે પણ અમને બેયને લાગે છે કે તમારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ નથી'

મોહન 'હા, હું આપ રજા આપો તે જ ધડીએ અહીંથી ચાલ્યો જવા તૈયાર છું'

સમરસિંહ: 'ના, ના, એમ કરવાની જરૂર નથી વળી અહીંથી ચાલ્યા જવું એ કંઈ યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી'

મોહન 'તો આપ ફરમાવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું રાજી છું'

સમરસિંહ દામિની સાથે લગ્ન કરવા એ જ તમારું પ્રાયશ્ચિત્ત.'

પેલા બગીચાના હક્કદાર અને એક પૂરા માયેક બનવું! આ સાબળું તે જગત કે સ્વપ્ન? વળી મોહનને લગ્ન પણ બેસુમાર ઉછળી. નાનુક વેળીના જવો તે આખો કપી ઉઠ્યો અને એક શબ્દ પણ બોલી ન શક્યો.

સમરસિંહ 'બોલો, બાઈ, શું કહો છો? દામિની જેવી છીછરી છોકરીને છોક્ર અપાત્ર તો ગણતા નથી?'

મોહન: 'અપાત્ર? આનું નામ જો સજા તો આપની કૃપા આથી તે કેવી હોય તે જ હું કંઈપી શકતો નથી. વારું, પ્રાયશ્ચિત્ત ફરમાવતા હો કે કૃપા કરતા હો, આપની જે આસા તેને હું સર્વથા તામે છું'

સુંદરસિંહે આ જાણ્યું ત્યારે તેણે દામિનીને કહ્યું, 'બહુજ ખોટું થયું' દામિની છેડાઈ પડી 'તો શું કોઈ પરણે તે જ તમને પસંદ

નથી કે શું?' સુંદર કહે, 'ના, ના, પણ તું ખીજે પરણે ને મોહન ખીજે પરણે તો મને મનમાં નના મેરા મીઠાઈ બેવડા મળે આ તો એક જ વાર મળશે.' દામિની, 'અગર પિતાજી મને તમને પરણાવે તો.' સુંદર, 'છિ છિ એ તો સૌથી ખરાબ?' દામિની, 'કેવી રીતે?' સુંદર, 'ત્યારે તો મારે વરરાજા થઈને આખો દિવસ ગોધાઈ રહેવું પડે ને વળી લાંબા તાણુ પડે' દામિની, 'અગર પિતાજી તમને ટોપલે-ટોપલા ભરીને મેવામીઠાઈ માલમલીદા આપે તો.' સુંદર, 'તો કની કન્યાની વળી જરૂર જ શી? એ ટોપલેટોપલા મીઠાઈ સાથે જ પરણી ન જાઉં.'

૩

દામિનીની માતા એકાએક મૃત્યુ પામતા અને સમરસિંહના વર્ષવ ટોળ તે પછી અત્યંત ગમગીનીમાં પસાર થતા મોહન અને દામિનીના લગ્ન ખાજરે પડ્યા વળી એ અદીત્રણ વર્ષમાં બન્યું એમ કે સુંદરસિંહના પિતાએ સમરસિંહ સાથેની પોતાની જુની દોસ્તી અત્યંત વધારી દીધી અને જઈક થયેલ સમરસિંહ દરેક વસ્તુ એ મિત્રની સલાહ પ્રમાણે જ કરવા લાગ્યા તેમણે પોતાનું ચલણ પૂરેપૂરું જાહેર જોઈને આગ્રહ કર્યો અને સમરસિંહે જુનો થયેલો વિચાર પડતો મુકીને દામિનીના લગ્ન સુંદરસિંહ સાથે જ કર્યા મોહનસિંહ આ અરસા દરમિયાન દામિનીને પોતાની જ ગણી ચુક્યો હતો તેના હૃદય ઉપર આ વજ્રપ્રહાર એકાએક પડ્યો અને તે ચૂરેચૂરા થઈ ગયું છીછરી દામિનીને પોતાનો હાથ સુંદરસિંહના હાથમાં મુકતા પ્રથમ તો કંઈક ન સમજાય એવી મુજબ પણ થઈ, પરંતુ તે થોડા દિવસમાં જ હતી ન હતી થઈ ગઈ સમરસિંહ પણ મોહનસિંહને પોતે કેવો કારી લા કર્યો તે સમજવા પામે તે પહેલાં સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા એમની છેલ્લી

માઠગીમા દામિનીના કરતા પણ મોહનસિંહની શુક્રપાજ તેમને ખરેખરી શાંતિ આપી શકતી હતી. એમની ચિંતાના ભડકા શમ્યા અને ખાખ ચળવળમાં થઈને જમનાજીમાં વહી ગઇ એટલે મોહનસિંહને મન ઉપર આભ અને તળે ધરતી ! શવાય સસાગમાં સર્વજ્ઞ સ્મશાનના ચિંતાના તાપથી તપેલો શૂન્યદાગ જ વ્યાપી રહ્યો.

૪

એક વખત અતિસાદસથી મોહન મુંદર પાસે ગયો અને બોલ્યો, 'ભાઈ, ખોડુ ન લગાડો તો એક વિનંતિ કરુ ' મુંદર કહે, 'હું શા માટે ખોડુ લગાડુ ? પણ ત્હમે ખુબ વિચાર કરી જીવોને કે હવે ત્હમે દામિનીને મળવા તલસો તે કેટલું બધું અનુચિત છે ત્હમારે હવે એક જ રસ્તો છે તે એકે ત્હમે દામિનીને ભૂલી જ જાઓ ' મોહન કહે, 'ત્હમે દુનિયાદારીના માથુસ પેડે બોલ્યો છો તે હીક છે, પરંતુ દામિનીને હું દોષની પણ સ્ત્રી નથી કે જોતો જ નથી મહાગ ખાખકાલની એ પુણ્ય સ્મૃતિને હું દેવી સમાન ઉપાસનીય જ ગણુ છું એને ભૂતવાની મ્હારી શક્તિ નથી, અને ન બલવામાં જ મ્હાનીતિસર્વસ્વ છે હું એને એક વાર છેલ્લી જ વાર આધેથી જ મળવા અને બે ગજ્જ કહી સંદાને માટે એની રગ્ન લેવા માગુ છું મ્હારી પવિત્ર માગણીની મના કરવાનો કોઈનો પણ અધિકાર હોય એમ મ્હને લાગતું નથી ' મુંદર કહે, 'ત્હમે રહ્યા શિલસુર, પણ દુનિયામાં આવી વાત ગાડપણનો પ્રલાપ જ ગણાય અને લોકો હમે તે વળી નકામાં ' મોહન કહે, 'લોકો મ્હને ગાડા ગણે, હસે, ગમે તે કરે, તેની મ્હને શી પરવા ' ' મુંદર કહે, 'ભાઈ, બધો જ વખત આમ ઉત્તેજિત અને પાણીમાના તારાઓ સાથે મીઠ માટીને ગેરો છો તેમાં મ્હને તો કંઈ હીક લાગતું નથી. ત્હમે મ્હારું નહીં જ સાબળો ને જાણું છું, તોય ત્હમારે માટે લાગ-

ણીને લીધે જરા કહુ છું કે ધીરે ધીરે મનને વશ કરી સસારને રસ્તે ચ્હડો તો સારુ. ખાકી આ ત્હમારી માગણીને વિશે તો મ્હારે ક્યા ના છે ? બલે એકને બદલે દસ વાર મળો, ત્હમારી ગેયની પવિત્રતાને વિશે મ્હને શકા જ નથી '.

ખીજ જ રાતે જમી પગવારીને એકવા હતા ત્યાં દામિનીએ પાતળું હડકોત કહી આજ સપ્તાકાલે હું દર્શન કરીને પાછી આવતી હતી ત્યાં પેલા નેહરના વાક વચ્ચે એકલ ઉભેલા આના તળે ત્હમારા ભાઈ ઉભા હતા એમણે મ્હને રગ્ન લેના હોય એમ પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યા, 'દામિનીદેવી, આ છેલ્લા પ્રણામ હું હવે જઈશ, મને રગ્ન આપો ' મેં પૂછ્યું, 'કેમ ક્યા જશો ?' એ કહે, 'વસુધૈવ કુટુંબક આખી વિશાળી દુનિયા પડી છે ' મેં કહ્યું, 'આ સ્થલ પણ દુનિયામાં જ છે, તો અહીંથી જાઓ છો રાતે ?' એ કહે, 'શાને જાઓ છો એમ પૂછો છો ? હીક, હીક, તો સાબળો ત્હમારા પતિદેવની રગ્ન લાઇને ત્હમારી સાથે આ છેલ્લી વાત કગવાને ઉભો છું એટલે ત્હમને જરા રોકાવામાં દોષ પણ નથી અહીંથી ચાલ્યો જઈ છું ત્હમારી જ ખાતર ' મેં પૂછ્યું, 'કેમ, ભાઈ, હું ત્હમને શી નહુ છું ?' એ કહે, 'દિવસે તો ત્હમારા ધગ તરફ આવતો નથી તે જાણ્યો છો જ રાતે બે વાગે જગત આખું નિદ્રાવશ હોય ત્યારે રોજ આ પગ મ્હને ત્હમારા ઝરખા તળે બેચી આણે છે રોજ બે કલાક ત્યાં જ થબુ છું ત્યારે સારું લાગે છે. પણ રોજ ૩૨ પણ લાગે છે કે કોઈ મ્હને કોઈ દહાડે પણ આ સ્થળે જોઇ જાય, અને પોતાના મલિન શ્વાસથી ત્હમારું નામ દૂષિત કરે તો મ્હારે આત્મહત્યા જ કરવી પડે સમરસિંહજીની વ્હાલી પુત્રીની આખઝ મ્હને પ્રાણથી પણ અધિક. ' હું રોષ પડી અને બોલી, 'મોહન, મોહન, પૂજ્ય પિતાજીએ જે કંઈ તે સારાને જ માટે

છે એ મ્હાગી બ્રહ્મા પ્રભુ ત્હમને પણ આપો ભાઈ, ત્હમે હુખી થશો તો મ્હને પણ અસલ્ય હુખ થવાતું જ. મોટાભાઈ, મનને કાળુમા રાખવું એ અમે પામી અબળાઓ પણ કરી શકીએ છીએ, તો ત્હમે તો મર્દ છો વળી શિવ સુદ પશુ છો મોટાભાઈ, કોઈ ગુણવતી સુદરીને શોધો અને તેની સાથે લગ્ન કરો પિતાજીએ વિવાહ કર્યો તે વખતે પણ મ્હને ત્હમાગ લાયકની મળી જ નહોતી આજે જ મ્હાગ સાસુજીને કહીને ત્હમારે માટે લાયકની જોડ શોધાવિયે ત્હમને શેરો બાધીને વરગળને ઘોડે મ્હડાવુ ત્યારે જ હું પૂરેપૂરી સુખી ' એમણે એક ઉંડો નિસાસો મુક્યો અને કહે, ' અરેરે, દામિની, ત્હારા જેવા બાલક મન ઉપજ જ સુખ મોટી પડે છે ઇશ્વર ત્હને સદા સુખી રાખે વા, લે આ કાગળ લેતી જ મ્હારી મિલકત ત્હને આપી દઉં છું તેનું આ લેખપત્ર છે ' પછી એ ચાલ્યા ગયા

મુંદરસિહ કહે, ' ક્યા છે એ લેખપત્ર ? '

દામિની કહે, ' એ તો મે ત્યા જ ફાડી નાખ્યું અને એઓ જતા હતા ત્યા જ કકડા ઉડાવી દઇ કહ્યું ' કેમ મોટાભાઈ નહીં રહો, જશો જ ' ઇશ્વર ત્હમારી જ્યા હો ત્યા રદા કરો ' ' અને હું ચાલી આવી

મુંદરસિહ કંઈક વિરોધ બોલવા જતો હતો પણ ત્યા દામિનીની આગમી આસુ જેવું કંઈક જણાતા મૂંઝો જ રહ્યો.

૫

આજ કાલ દિલ્હીના વડા ન્યાયાધીશની જ્યા ને ત્યા બોલબાલો ગવાઇ રહી છે એના અદલ ન્યાયને માટે અમીરથી ફકીર તમામની ખાતરી તો ક્યારનીયે થઇ ચુકેલી હતી પણ કાલે એણે જે મુકદ્દમો ચુકવ્યો તેની કેટલીક વિગત ચમત્કારિક હતી

ફરિયાદી એક જાતે ખેડ કરતો પડાણ હતો

અને આરોપી કોઈ મોટા અમીર જેવા દેખાતો હતો પડાણ ચાલ્યો જતો હતો ત્યા આરોપી દોડતે ઘોડે આવી મ્હડ્યો અને તેણે વટેમા-ગુનિ એન્જમ હુકમ કર્યો, લે હું જરા જઇ આવું તેટની વાર આ ઘોડાને સમાલ પડાણે નમી પડીને પણ દંડનાથી કહ્યું, માફ કરો સાહેબ મ્હને બહુ ઉતાવળ છે આપને બીજો કોઈ ને કોઈ પાંગો જરા વારમા મળી જશે. એટલામાજ ફરિયાદીનો મિત્રજ ગયો અને તેણે પડાણને ચાખૂંકે ચાખૂંકે સખત માર માર્યો એટલામા પાચપદર જણુ ભેગા થઇ ગયા તેમણે જાનેને કચેરીમા ઘસડયા અને પડાણ પાસે ફરિયાદિ દાખલ કરાવી પોતે સાક્ષીઓ આપી ન્યાયાધીશે અમીરને એવું તે થુ કામ હતું અને આ પ્રમાણે આવા બીયારા નરમ માણ-સને આટઆટલો શા માટે માર્યો તેનો ખુલાસો પૂછ્યો, પણ તેણે કશો જ જવાબ દીધો નહીં. એટલે ન્યાયાધીશે એક હજાર મ્હોર આરોપીએ પડાણને વળતર તરીકે આપવી બીજી એક હજાર સજા તરીકે દડ ભરવો અને કચેરી સાઝે બધ થતા સુધી કચેરીમા નજરકેદ રહેવું એ પ્રમાણે પોતાનો ફેસલો આપ્યો, અને ઉમેર્યું કે આપ કોઈ મોટા અમીર જણુઓ છો તેથી જ આટની ઝોડી મજા કરવામા આવે છે, લેકિન માજી પાશાદના મમય કરતા હાવમા જોતજોતામા અમીરો બહુ બહેકી ગયેલા જણુાય છે, એટલે આવી બીજી ફરિયાદો આવશે તો રૈયતના રક્ષણને માટે વધારે સખા સજા ફર-માવવાની મ્હને ફરજ પડશે

નજરકેદની મજા પૂરી ભોગવીને સાઝે કચેરીમાથી જતા આ આરોપીએ પોતાના મુઠ દાઢી આદિ બનાવટી હતા તે દૂર દૂધી, તો સૌકોઈએ અજળ થતા થતા જોઇ લીધું કે આ અમીર બીજી કોઈ નહીં પણ ખુદ સુચતાના રજિયા ભેગમ પોતે હતા, દિલ્હીની આખી પાદશાહતના માલીક !

મુનસફ એકદમ ઉઠીને સુલતાનના કદમમા પડ્યો. પરંતુ તે ન્યાયી ઉદાર અને વિચક્ષણ સુલતાનનાએ તેને જાતે ઉઠાડ્યો અને દપકો દેવાને બદલે તેના અદલ ઇનસાફની તારીફ કરીને ત્યાં ને ત્યાં સહીસિક્કા સાથે તેને બાર ગામ ઝાગીરમાં આપ્યા. ફરમાનમાં એક કલમ ખાસ ઉમેરી કે આ મુનસફના વાળીવારસ હિંદુ જ રહે તો-પણ આ ઝાગીર તેમના જ વશમાં કાયમ રહે.

૬

આ બનાવને થોડા મહિના થયા હશે એટલામાં રઝિયા બેગમની સલતનત હાલમડોલ થવા લાગી. પરંતુ વડો મુનસફ પોતાના કામકાજ અસલ પ્રમાણે જ એક નિઃકાંચી અને અદલ ઇનસાફ ચુકવીને જ કર્યા કરતો હતો. ખજારના વાતાવરણના કોઈ પણ ફેરફાર તેની કચેરીની હવાને બગાડવાને અસમર્થ હતા. તેના ન્યાયા સનના પાયા સુલતાન સુલતાનની તાકાતના કરતા આમવર્ગની શ્રદ્ધા ઉપર અડગ હતા. વડા મુનસફને ધરતરફ કરી શકે એવી સત્તા સલતનતમાં કોઈની હતી નહીં. મુનસફ પોતે પોતાની આની પ્રતિષ્ઠા છે કે કેમ તે જાણતો જ ન હતો. તે કાયદા અને ઇનસાફની રાફને વળગી રહેવામાં જ મક્કમ હતો અને તોપણ આજનો મુકદ્દમે એના જેવાને માટે પણ કપરો હતો.

તેણે આરોપીને સવાલ ક્યો, ‘રૂના વચ્ચે કસાઈએને શું આપે રોક્યા હતા?’

આરોપી ‘મેં એમને પૂગ દામ આપી ગાયો ખરીદી લેવા જણાવ્યું, બમણા આપવા માડ્યા, છેવટ, એઓ મારે તે મોભાગી કીમત આપવા તૈયાર થયો, પણ એમણે માન્યુ જ નહીં. આવા ધર્મસંકટમાં વૈશ્ય હોય તે ખીચારો લાચાર થઈને ખસી જાય. પણ હું તો રાજપૂત-દાત્રિય, તેથી મ્હા’ માટે ધર્મનો જે એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો તે મેં ગ્રહણ કર્યો.’

મુનસફ ‘એટલે તેમની મિલકત તેમના હાથમાંથી પરાણે પડાવી લેવાની કોરોસ શું આપે જાણીશુઝીને આદરી?’

આરોપી: ‘શું કરું? દુનિયામાં હસતા રમતા જ સૌને રીઝવીરમાડીને જ પોતાનો માર્ગ કરવાનું પસંદ કરનારો માણસ પણ કોઈ વખત ધર્મસંકટમાં આવી ફસે છે, અને ત્યારે તેને માટે જે એક જ રસ્તો હોય છે તે જ તેને લેવો પડે છે, એમાં પાછી પાની કંઈ તે દાત્રિય નહીં, તે મર્દ નહીં, તે માણસ પણ નહીં એવી કટાકટીમાં કમળપૂજન કર્યું જ છૂટકો.’

મુનસફ હિંદુ છે તે આરોપી જાણતો હતો, આખી સલતનત જાણતી હતી પણ સલતનત તેને જે નામે ઓળખતી હતી તે તેનું અસલ નામ નહોતું અને એ નામવાળો આ માણસ કોણ તે આરોપી જાણતો ન હતો. મુનસફને પણ આ શબ્દો અત્યંત સાહ્યા, અને તેને લાગ્યું કે પોતે આરોપીને આટઆટલા વર્ષ સુધી ઘોઘ અન્યાય જ કર્યા કર્યો હતો. તેણે પોતાના સવાલો આગળ ચલાવ્યા ‘કમળપૂજન જુદી, કેમરિયા જુદા, અને ખૂત પણ જુદું. આપ ગાયો છોડાવવાને કસાઈએ ઉપર ધમ્યા, તેઓ સામે થયા, ઝપાઝપી ચાલી, અને આપની તલવારથી કેટલાક ધવાયા એટલું જ નહીં પણ એક કસાઈ ખીચારો જાનવી બચે એ સાચી વાત?’

આરોપી: ‘ખેલો ધા દાત્રિય કરે નહીં એક કસાઈની તલવાર મ્હારી ગરદનને બદલે આ હાલ પર પડી છુટી ગઈ તેનો હાલમાં આ કાપો છે, તે જ ખેલો ધા મેં મ્હારી તલવાર તે પછી જ કહાડી.’

મુનસફ ‘અને આ સ્થળ રાજપુતાના નથી, અજમેર પણ નથી આ તો દિલ્લી છે, મુસલમાની સલતનતનું પાટનગર, તે જ આપ બલી ગયા.’

આરોપી 'ક્ષત્રિય જ્યા જ્યા વિચરે ત્યા ત્યા તેની વટ અને તેની તલવાર સાથે ને સાથે ગોવધનુ મહાપાતક તે રાજપુતાનામા તેમ દિલ્લીમા પણ પ્રાણાન્તે ય અટકાવવાનો.'

મુનસફ 'ખૂનરેણ ચલાવીને પણ ? એટલે કે આ બાપડો કસાઈ આપના ધાથી જ મુવે ?'

આરોપ. 'બેશક તલવાર ઉપર જાતે ધમી આવે તેને કેમ કરીને બચાવાય ?'

મુનસફ 'આપના ઉપરનો આરોપ આપ જાતે જ કબૂલ કરો છો.'

આરોપી 'કયો આરોપ ?'

મુનસફ 'આ કસાઈના ખૂનનો.'

આરોપી 'ખૂન ? શું હું ચોર લૂટારો કે બહારવટીયો છું કે ખૂન કરું ? હું ગોમાતાના રક્ષણને માટે ધર્યો, પછી તલવાર બાલા ની કળતા અને ઝપાઝપી ચતા જાતનુ રક્ષણુ પણ કરવું પડ્યું, અને તેમા એ આગળ ધપી સપાટામા આવી મર્યો અને કપાયો તેમા હું શું કરું ? મે મ્હારું પવિત્ર કર્તવ્ય જ કર્યું છે.'

મુનસફ 'માણસ જેવા માણસને કાપી નાખવો તેને પુણ્ય કર્તવ્ય કહેવું એ પણ પાપ છે.'

આરોપી 'હું ધારું છું કે આપ પણ હિંદુ છો અને બ્રાહ્મણ હશે તોપણ ક્ષત્રિયના ધર્મથી વાકેશ હશે, અને મો માત્ર હિંદુને મન શી ચીજ છે તે જાણતા જ હશે.'

મુનસફ 'અમર ગાય હિંદુઓને વ્હાલી હોય તો મનુષ્યની જિંદગી પણ કથરને વ્હાલી છે, બલકે કથરે મનુષ્યને પ્રાણી માત્રમા ટ્રેષ અને પ્રાણી માત્ર ઉપર અમલ ચલાવવાને સરજેલ છે. તો પ્રભુની અજબ રચનાની પરાકાષ્ટા જે મનુષ્ય તેને કાપી નાખવામા પાપ છે, અધોર અત્યાચાર છે. કોઈ પણ સલતનત એવા અત્યાચારને બેનકસીર ગણી જ શકે નહીં.'

આરોપી 'ત્યારે શું અમારે ગૌરક્ષા ન કરવી ?'

મુનસફ 'જરૂર કરવી. હરએક યુવા પ્રાણી ઉપર રહમ કરવાની હર એક ધનસાનની ફરજ છે. તથાપિ એ ફરજ પોતાના ભાઇઓનું જ ખૂન કરીને અદા કરાય નહીં.'

આરોપી 'આપ હિંદુ અને મુસલમાન બંને કાયદાકાનૂનથી પૂરા માહિતગાર છો, તો આપને જ પૂછીશ કે મુસલમાની સલતનતમા અમારે ક્ષત્રિયોએ અમારો ગૌરક્ષાનો મહાધર્મ કેવી રીતે પાળવો ?'

મુનસફ 'આપણા ભૂલા પડેલા ભાઇઓ સમજાવ્યા ન સમજે, તો ગાયની કતલને માટે તેઓ પોતાનો હાથ ઉમારે તે જ કાણે આપણે ગાયની મરદન પાસે જ આપણી મરદન પણ ધરી દેવી. ગાયની સાથે માણસના ડોકા પણ ધડથી જુદા ચતા કોઇ પણ માનુષી પ્રજા લાખા વખત સુધી જોઇ શકશે નહીં. આપણી આવી આવી કુરબાની અને હમદર્દી જેવામા આવે તો પતંગ પણ પીગળે, તો મુસલમાન બિરાદરો તો માણસો છે, અને તેમના જ નિલમાથી પગવરદેગારનો જ અવાજ નીકળશે, અને જે પ્રદેશમા ગૌરક્ષાને માટે માણસો જાતે આટલે સુધી મરી મથવાને તૈયાર છે, ત્યાં વસના મુસલમાનોને માટે ઇસલામી કાનૂન પણ ઘટતો કેગશા અને સુધારો સ્વીકારશે.'

આરોપી (ડોકા ધુણાવતો) 'આખી શિલસુરી મરજદાર છે. ન્હાનપણમા મ્હારો એક મિત્ર હતો તે આવા આવા જ આસમાની તારા જોયા કરતો, અને હું તેને ખૂબ હસતો.'

મુનસફ (ગભીર બનીને) 'આપ કદાચ નહીં જાણતા હો કે આના આરોપો માટે મુસલમાની કાયદો સખન છે.'

આરોપી: 'નહીં સરકાર'

સાજ થઇ ગયેલી હોવાથી મુનમદે ફેસલો
આપવાનું બીજા દિવસ ઉપર રાખ્યું.

નિયત સમયે મુનમદે ન્યાયામને આવીને
નીચે પ્રમાણે ફેસલો આપ્યો —

આરોપી ક્ષાત્રિય ખાનદાનનો ઉચ્ચ વિચાર-
વાળો ટેકાલો સરદાર છે, તેણે પોતાનો
ગુન્હો નીડગપણે દબાવ ક્યો છે એ ગુન્હો
પણ એક દિવસે હાથે એક મુમલમાનના
ખૂનનો છે, જે આ મુમલમાનની મલતન
તમા કડકમા કડક સજાને પાત્ર છે આરોપીને
ફાંસીની સજા ફરમાવું છું.

મુકદ્દમાની બધી વિગત રાત દરમિયાન
બગરે બગરે મહોલ્લે મહોલ્લે ખૂબ ચર્ચાઈ
હોવાથી કચેરીમા આજે પ્રથમથી જ લિફ્ટ
મુસલમાનોની મોટી ઠડ જામી હતી આ
ચુકાદો જાહેર થતા જ હોહા થઇ રહી, અને
કદાચ કચેરીમા જ નવું રમખાણ થવા પામે
એવો મામલો જોઈને મુનમદે નહીં જેવું જ
થોભીને ચોકખા શબ્દોમા બને પક્ષોને સંપાદ
શરમાવતા હોય એમ આગળ મોઢ્યા —

મુસલમાની સલતનતના વડા મુનમક તરીકે
આ સજા જ શરમાવવાની મહારી ફરજ ચોકખી
છે. પરંતુ ઇસ્લામી સરેહ મુજબ દરેક કાયદો
અને દરેક હુકમ સુલતાન સલામત ખુદ પોને
પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યાગે અને યદની રીતે
કેરની નાખવાની કુલ સત્તા ધરાવે જ છે મ'ટે
મહારા ઉત્તલા ફેસલાનો અમલ એક ફિવસ સુધી
મોકુફ રાખવાનું વિશેષ ફરમાવું છું, અને આરો-
પીના મિત્રો આજના દિવસ દરમિયાન મુદ્દ
માની બધી હકીકત આપણા અદલ અને ઉમદા
ખવાસના સુલતાના ભેગમ સાહુબાને જણાવીને
ધટની માફી મેળવી શકશે.

૭

ખુદ સુલતાનાનો છેવટનો હુકમ સાંજે આવે
તે પહેલા મુનમદે પોતાની કચેરીમા અને આસ-

પામની શેરીઓમા એવો પાકો બદોમસ્ત ક્યો
કે કોઈ માથું ઉંચકી શકે નહીં સુલતાનાનો
હુકમ છેડ સાંજે બધ મઠ્ઠકમા આવ્યો તે
મુનમદે જાતે કદાહી સુલતાનાના હાકને વદન
કરીને વાચી મમળાવ્યો —

મુનમદે માહેબના ચુકાદામા જે સજા શર-
માની છે તે જ મજૂર રાખુ છું મુસલમાનનું
ખૂન ફરનાર દિવસે કોઈ પણ મજોગોમા માફી
આપી શકતી નથી.

આ વખતે આરોપીની સ્ત્રી પણ તેના
બાળક પુત્રની સાથે કચેરીમા આવીને બેઠેલી
હતી મુનમદે વચ્ચામ રહેતા જ આરોપીએ
પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું, 'દેવિ, ત્હમે જ ત્હમારી
કટાગ આ જિગમ્મા ભોપા ઘા મુમલમાનોને
હાથે ફાંસીએ ચઢડતા મહારી અવગાન થશે.'

સ્ત્રી ચોકા ઉડી બાલક પુત્ર મોટેથી રોવા
લાગ્યો. મુનમદે ન્યાયામનેથી ઉતરી આરોપીને
ગતની રાત કેદખાનામા રાખના અને કચેરીને
બધ કચવા ફરમાવ્યું. જતા જતા તેમણે એ
બાલકને ઉપાડી લીધો અને તેને છાનો ગપવા
વાને વળગાડવા ઇચ્છતા હોય એમ તેને પૂછ્યું,
'ભાઈ, ત્હા નામ ?' તેની માતાએ જ જવાબ
દીધો — 'મોદનમિલ'.

મુનમકને એમ જ લાગ્યું કે ધણી વર્ષોની
ગુલામીથી એક જાણીતો અવાજ પોતાને જ
પોકારી ગયો છે તેમણે એ સ્ત્રી તરફ પહેલી
વાર જ જોયું, જોતા જ બધું પૂરેપૂરું સ્મૃતિમા
ધ્યાનમા આવી ગયું અને બાલકને ધીમેથી
મુકી દઈને ચાલ્યા ગયા.

૮

મોટી ગતે મુદરસિલ કેદખાનાની જે કોટ-
ડીમા કેવતો હતો તેના બારણા આગળ પહેરો
બનતા પહેરેગી પામ એક માણસ આવીને
ઉભો, અને બાગ્યુ ખોલવા તેને કહ્યું. પહેરે-
ગીરે જવાબ દીધો, 'અરે બલા આદમી, મુન-

તાના સલામત જાતે શરમાવે તોપણ આ આરણ્ય મહારાથી ન ઉડે મુનસફ સાહેબનો હુકમ લાગ્યો હો તો દેખાડ ' તે માણસે તુરત કાગળ ઉપર હુકમ લખી આપ્યો. 'હેરેગી' હમ્યો. 'એમ તો કોઈ પણ લખે, તેથી તે શુ મુનસફ સાહેબનો હુકમ થઈ ગયો?' આવેલા માણસે મો ઉપરના ટોપ ઉઘો કર્યો અને 'હેરેગીર ખીચારો અસ્લાહ' અસ્લાહ ' પોકારતો તેના પગમાં પડ્યો. મુનસફે તેને કહ્યું, 'ઉઘાડ મહારી સાથે મહારા એ અંગરક્ષક પણ અદર લેતો જાઉં છું પછી ત્હને શી ચિંતા છે? આ હુકમ ખોલ નાખીશ તો-પણ એ અને સાક્ષી પૂરશે'

ત્રણે આરણ્ય વાસીને અદર ગયા સુંદર સિંહ ઉઘતો જ હતો મુનસફ એટલે આપણા નાયક મોહનસિંહે તેને દવા સુધાડી અને તેના વસ્ત્ર પોતે પહેરી લઈ પોતાની દાદી મૂઠી નાખી રાજપુત બની ગયો અને ટોપ વગેરે પોતાના તમામ વસ્ત્ર તથા એક બનારસી દાદી સુંદરને પહેરાવીને એક ખૂણે જઈને બેઠો. સાયેના અંગરક્ષકો બેભાન સુંદરને મુનસફના વેશમાં ઉપાડીને બહાર લાવ્યા. 'હેરેગીર પાઠા અસ્લાહ' અસ્લાહ ' પોકારતો શુ થયું તે પૂછવા લાગ્યો. રક્ષકો કહે, 'કંઈ નહીં વાત કરતા કરતા જ આ કોટડીની બધ હવામાં સાહેબને મૂર્છા આવી ગઈ છે તે બહાગી ખુલ્લી હવામાં ટોપ વગેરે કહાડીને જરા પાણી છાટીશું ત્યાં શુદ્ધિમાં આવી જશે ' મોટા દગ્ગાળ બહાર પાલખી પાસે એક છઠ્ઠીદાર અને ચાર કહાર હાજર હતા બેશુદ્ધ માણસને રક્ષકોએ પાલખીમાં સુવાડ્યા ને તુરત કહાર અને રક્ષકો પાલખીને ઉપાડીને દોડ્યા અને છઠ્ઠીદાર સુલતાનાના મહેલ તરફ રવાના થઈ ગયો.

પોતાના મકાન પર પાલખી આવતા દા-મિની પ્રથમ તો ચોકી, પણ રક્ષકોએ પ્રથમ સુંદરસિંહને શુદ્ધિમાં આપ્યો અને પછી સૌને

તેજ કાણે દિલ્હીમાંથી નહારી છૂટવાની સલાહ આપી. દામિની પ્રછે, 'અને મોહનસિંહ જીનું શુ થશે?' રક્ષકો કહે અમારી સાથે છઠ્ઠીદારનો વેશધારી હતો તે એમના હાથ નીચે જે એક જ હિંદુ મુનસફ છે તેઓ સુલતાના રજિયા બેગમ પાસે રહોચી ગયા હશે અને એ ઉમદા ખવાસના સુલતાના મુનસફ સાહેબને જરૂર ધમ્મા આવવા નહીં દે. છઠ્ઠીદાર મુનસફ સાહેબને રાજનામનો કાગળ પણ જોડે લેતા ગયા છે અને તે મજૂર થશે ને તુરત એઓ રાજપુતાનાની પોતાની ઝાગીરોમાં આવીને બાકીનું આયુષ્ય સ્વદેશમાં જ ગાળવાના છે સુંદરસિંહને પૂરો ભરેમો તો ન પડ્યો, પરંતુ પોતે નહારી છૂટવામાં જેમ વિલબ કરે તેમ વધારે જેમમ હોવાથી, ભાગ્યમાં જે હોય તે ખુબ એમ મન વાળીને ચાલી નીકળ્યો.

સલતનતની સરહદ ઝોળાગતા પહેલા જ તેને ખબર પડી કે ચોતરફ બહોરોતુ જોર અને તેમના ધસારા વધતા હતા, અને સરહદ ઉપર થોભી જઈને મોહનસિંહ આવે એટલે તેની સાથે જ સ્વદેશ પહોંચવાનો મૂલ વિચાર રાખ્યો હતો તે તેને ફેરવવો પડ્યો સ્વદેશ પહોંચના પહેલા તેણે સાબળ્યું કે દિલ્હીમાં મોટી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ છે, રજિયા જાતે નહારી છુટી છે અને તખ્ત ઉપર કોણ બેસશે તે કંઈ કળામ એમ નથી મોહનસિંહ વિશેની તેની ચિંતા વધતી ગઈ, પણ કરે શું?

મહિનાઓ વીત્યા આખરે એક દિવસ પેલો છઠ્ઠીદાર અથવા તો નાયબ મુનસફ આવ્યો તેણે સુંદરસિંહના હાથમાં એક ટુકો કાગળ મુક્યો —

હાલા ભાઈ સુંદરસિંહજી અને પૂજ્ય દામિનીદેવી,

મહારો શોક કરશો નહીં આ ઝૂંપની લો-ઠાની વચ્ચે આવીને વસ્યો સારથી જ જાણતો

હતો કે બેહુ કે મોડુ પણ આવુ કોઈક મોત જ કપાળે લખેલુ છે બેહુ આવો કે ક્યારે આવો નેની પણ મરને પગલા હતી નહીં એ પણ જાણો છો જીવો તે દરમિયાન ત્હમરી આ સેવાનુ મહદ્દભાગ્ય આ નોકરીને લીધે જ મરને પ્રાપ્ત થયુ, તેથી આખો જન્મારો સફળ થયો ગયુ છુ અને ઇશ્વરનો ઉપકાર માનતો માનતો જ તેની ઘટનાને અધીન થાઉં છુ મહાગે વારસ મહાગ નામેગી ન્હાના મોહનને નીચુ છુ

વિ મોતમા પણ ત્હમારો મોહનસિદ્ધ દામિની પગપુરૂષની હાઝરી અવગણીને પણ બેઠકમા આની અને આ કાગળ વાચતા વાચતા ઇર્તાકાંટ રોવા લાગી. આખરે તે આખો લૂગીને ટંક સ્વસ્થ થઈ એટલે બની હતી તે હકીકત છીદારે ધીમે ધીમે અને દુકામા જણાવી. પોતે મહેલને દરવાજો ખોલે તે ખેલાનો બહારોએ મહેલને ઘેરી લીધા હતા રહવારે ફાસીની જગાએ ગયો, તો તો ત્યાં ચોતરફ કસાઈઓ જ ઉભરાઈને ગોગળકોગ ગળની ગલા હતા કહે કે મુનેદગાને ભગાડવાને માટે જ એ કાપડે બે

રાતનો ગાળો નાખ્યો, માટે ખરો સજાવાર એ જ હગમી છે ' ત્યાં બહારોનો સરદાર આવીને કહે, 'બેચો રસી, જોયા થુ કરો છો ? હિંદુ મુસલમાનનો ન્યાય હિંદુ કરે એવો હિંદુ જીવતો જોઈએ જ નહીં અને એની છૂટ કરાને ચારી-રમા છે જ નહીં, તે આજ સુધી ચાલવા દેનાર આપણા પાક કાનૂનોને ઘોષ પીનાગ મુલતાનાને પણ જીવતી મુકવાના નથી, તો આ નાપાક કુતો શી વિસાતનો છે કે વાગ લગાડો છો ' બેચો રમી અને પછી હુ જ આ શમશેરે એનુ ડોકુ ઉડાવીને ઉપાડી જાઉં, અને નાખુ મહેલમા ભરાઈ બેઠેલી પેલી રજિયાની બારીમા, જેને એણે એના શયતાની કામલુટ્રમણ કરીને ભરમાની મુકી હતી ' 'હુ મહામુરૂગીએ એમની પાસે ખોલ્યો અને કેદખાનાનો ખેરેગી પાસે જ ઉભો હતો તેણે મરને આ ચિટ્ટી આપી દીધી, તે જોઈને મુનસફ સાહેબે મરને નમન કરીને કહ્યું, 'હા, બધુ, એ ચિટ્ટી બરાબર ખોલાડો, અને મહારી લાશને આમસરકાર કરજે ઝં નમ સિવાય ' ખેરેગી કરો તાકીદ જલ્લાવને. ઝં નમ

૩

ચિ " કળા "

મૃગજળ

એક ધાતુ જગલ હતુ તેમા પુષ્કળ હરણો સમતા ન્ના લીલુ ધાસ ચરણ અને પરતમાથી નીડળના ઝરણાનુ નિર્ભજ પાણી પીવુ એમા જ એમનુ સમજી જીવન પુરુ થયુ. આના અનત મુગમા કુજેના ગણા સ્વાર્થી બનના ગયા

પોતાનુ ધાસ કે પાણી જગલના બીજા કોષ જનાવરો વાપરે તે એમને બીલકુલ પસંદ નહોતું કેટલીએ વાર પાણીની રોધમા રજળતા પાણી-એને " અહિયા કોષપણુ ઠકાણે પાણી નથી " એમ કહીને નેઓએ નરગ્યા કાઢી મૂક્યા હતા.

ધીમે ધીમે હરણો વધારે કર અને સ્વાર્થ થયા. સૌથી વૃદ્ધ હજુ હતું તે બધાનો રાજા હતો તેણે એવો દુકમ કાઢ્યો કે જગલના જે ભાગમા હરણો રહેતા હતા ત્યાં કોઈ બીજા પ્રાણીઓએ પેસવું જ નહિ. એણે કહ્યું કે હરણો પ્રાણીઓમા દ્રેષ હતા તે કોઈનું પીધેલું પાણી પીએ નહિ આવા દુકમથી બીજાં પ્રાણીઓને ત્રાસ પડવા માડ્યો તેમણે રોજને રોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે અમને કોઈ રીતે આ દુખ-માથી તોડો.

પ્રભુએ એક દેવીને હરણોની ચાલચલગત તપાસી તે માટે શિલા કરવા પૃથ્વી ઉપર મોકલી એ દેવીનું નામ આયા એ એક જિહ્વ-કના વેશમા હરણોના જગલમા આવી હર-ણોના રાજા પાસે ગઈ અને તેને પ્રણામ કરી કહ્યું, “હું અપવાગી છું, મને ચોકળું પાણી આપવાની કૃપા કરો.”

અસત ઉન્માદથી હરણે કહ્યું, “તને અહિના કાયદાની ખબર જણાતી નથી જા, પાણી નહિ મળે અહિયા પાણી છે જ ક્યા ?” પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું, “પાણી તો મેં આવતા જોયું” પેલાએ કહ્યું “બ્રમણા ! અહિયા પાસે પાણી છે જ નહિ” આ સાંભળી પેલી સ્ત્રી અદસ્ય થઈ ગઈ અને તેને બંધે આચાર્યની હજુની સામે ઊભી. તેણે કહ્યું “આ તમારું લીધું જગલ રણ થઈ જાઓ અને તેથી પાણી વિહોણું થાવ મેં જે પાણી જોયું તેને તમે ‘બ્રમણા’ કહી, તો એ તમારું પાણી બ્રમણા થઈ જાઓ.” તમે તમને તરફથી સર્વત્ર તમને આપા નહો.” આટલું બોલતા તે અલોપ થઈ ગઈ એ પહેલાનું લીધું જગલ તે મારવા-હનુંગણ અને હરણોને જે બ્રમણાથી પાણી દેખાય છે, તેને આપણે મૃગજળ કહીએ છીએ.

૪

અ સૌ “કુલલકુંભી”

પ્રભુ, મેહમાનોથી રક્ષણ કર ! *

મહાર્જી ગ્દાણ કરવા સાડ આટલી જ આજીજીથી મહે આ પહેલા એકવાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી હતી એ વખત તે મહારી સહય રીની જન્મની ગાડ બેડાઈ તે વખત “શુભ લગ્ન સાવધાન” એવી સૂચના ગોર મહારાજે પહેલેથી આપી હોવાથી હું સાવધ રહ્યો નહીં તો કેવુયે “શુભ” થયું હોત. હશે મુખાબની ચાલીની જગા, કુટુંબના આડ દશ માણસ, અને તેમાથી પાંચ છ માણસ બીમારીથી પથારીવશ, આ પરિસ્થિતિમા બહાર ગામના સગા-

વહાલા સૌ એક સપ દરી મહારે ત્યા પરાણુગત ચાખવા આવે તો, વાચક ! મહારી શી સ્થિતિ થાય ? અરે, પણ એવી કલ્પના શા સાડ કરવી ? વેરી પર પણ એ પ્રસંગ ના આવે એરી દુખદ ગ્થિતિમા હું કેવી રીતે આવી પડ્યો ને મહે શી રીતે નિબાળ્યુ તે હું તમને કહું

*પરમેશ્વરા ! પાહુણ્યાપાસન રક્ષણ કર !

એ મરાળી વાર્તા ઉપરથી (જુવો માસિક મનોરંજન.)

૪

ધરતરની રમ આવતી કાલથી તર થતી હતી, ને ટપાલીએ આજે બપોરે મહાગ નામના પાચ છ કાગળ મહારા હાથમા આપ્યા મહારે પ્રથમથી કહેવું જોઈએ કે ટપાલી સાર મહારા મનમા જરાયે સહભાવ ન હતો મહામહેનતે લેખ તૈયાર કરી મહાગ હાથથી દૂર કર, પણ તેનો તે જ લેખ મહારા હાથમા પાછો સોપી જવાનું જોણે વ્રત લીધું હોય એવા ટપાલી તરફ મને ક્યાથી ભાવ ઉપજ થાય? આજે કેણુ જાણે શુ, ટપાલમા પાછો આવેલો લેખ તો ન હતો, પણ આજે મહારા પર પાચ છ પત્ર એકમામટા આવ્યા એ જોઈ મને નવાઈ ઉપજી સગામ બધીઓનો પ્રેમપ્રવાહ મહાગ તરફ આટલો જઘ્ઘા શાથી તેનો મહેન ખ્યાલ ના આવ્યો. પરંતો કાગળ ફેડવો, ને વાચવાની શરૂઆત કરી વાચના વાચના દરેક શરૂ મહારી છાતી ઘડકતી હતી પત્ર મહારા સાળાનો હતો સાગ નીચે મુજબ “સૌભાગ્યવતીની મુખાઈ જોવાની ઘણી જ ઇચ્છા છે વળી તમાગ ઘણા દિવસનો આગ્રહ એટલે આ રજમા અમે સૌ જરૂર આવીશું ” મહોવાની મીડાશ સાર કરેલા-ઉપલનીઆ આગ્રહને ખગ દીલનો આગ્રહ માની લેનારા માડા માણસો આ જગતમા હશે એવું હું જાણુનો હોત તો આ મૃદુચ્છેને મ્હે બૂલેચૂકે પણ આગ્રહ કર્યો ના હોત બૂલ થઈ ગઈ તેનું પરિણામ-પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવાનો વખત આવ્યો ખીન્ને પત્ર ને પહેલા પત્રની સુધારેલી વધારેલો આતુત્તિ લેખક તે પિતરાઈ મહેનતા પતિગજ આ કાગળમા પહેલા પ્રમાણે જ હતું, રિશેર એટલું કે “અમારા પડોશી વિદુલરાયના ઘનમા કોઈનું આખનું આપરેગન કવાનું છે મુ માધમા તેમની કાઈ ટેકાણે ઓળખ નથી હું તમારે ત્યા આવવાનો છું એ જાણવાથી એમણે પોતે સહકુટુંબ આવવા ઇચ્છા બતાવી

નમારા પ્રેમાળ સ્વભાવની મને ખાતરી હોવાથી મ્હે પણ તેમને ખાસ આગ્રહ કર્યો અમે સૌ કાલે જરૂર આવીશું તેથી રેશનપર આવજો. ” મહારા પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે આવો બળતો જ પ્રમગ મહારાપર આવી પડશે તેની મહેન કલ્પના હોત તો એ પ્રેમાળ સ્વભાવનું મ્હે કદિયે પ્રદર્શન કર્યું હોત? મહારા પ્રેમાળ સ્વભાવ, તેના અગે વિદુલરાયને તેમનું કુટુંબ, તે કુટુંબમા આખનું આ રેશન ને તે સાર વિદુલરાય ને તેમનું આખું કુટુંબ મહારે આગણે મહેમાન આવે, એ તે કેવી નવાઈની વાત? પ્રેમાળ સ્વભાવનું આવું કળ મળતું હશે?

ગીન્ને પત્ર આવેના મામાનો હતો છોકરી ઉમર લાયક થઈ હતી તેથી વગ જોવા સાર છોકરીની મા બાદુઓ સાથે આવગે એવું તેમા હતું પન્જુવાની તો છોકરી હતી, છોકરીની મા નહીં ત્યારે આ બાઈસાહેબ છોકરીની માને શા માર લાવે છે? તે ઉપગત છોકરીના બાદુઓની સખ્યા પણ કેટલી? મનમાને મનમા હું ચીડવાઈને જોવ્યો ચોવો પત્ર સૌ-ભાગ્યવતીના પિતરાઈ કાકાનો હતો તેમણે લખ્યું હતું કે વણા વર્ષ થયા સૌભાગ્યવતીને મળાયું નથી (મહારા સૌભાગ્યવતી, એમના નહીં, હો) તેથી તમારે ત્યા આવવા વિચાર છે ને તે પછી ત્યાથી કાશી યાત્રા કરવા જવું છે એટલે કુટુંબ પણ સાથે છે આ પહેલા મુખાઈ આવ્યો નથી, માટે બદરે જરૂર આવવા તસ્દી લેશો ” હજી એક કાગળ બાકી હતો. અત્યાર સુધી વાચેલા પત્રોથી મહારા તો કંઈ પ્રાણ આવ્યા હતા એ અવસ્થામા આવા ને આવા ખીન્ન સમાચાર-કાગળ એ પત્ર પણ ઉપલા કાગળોના નમુનો જ હશે એવી મહારી પૂરી ખાતરી હતી તેથી-આખો ખેચી વાચુ તો જરૂર મહારા પ્રાણ નીકળી જાય એટલે તે પત્ર વાચવો જ નહીં એમ નક્કી કર્યું.

તે રાત્રે મને નીરાને ઉંઘ ના આવી. ઉંઘમાં, સ્વપ્ના અને સ્વપ્નાના મહેમાન જગ આપ મીચાય તો સામું મહેમાનની પલટણ ખટી જ છે તે રાત્રે એક રમુજ બનાવ બન્યો. પરાણાની દહેશત મ્હને એટલી બધી લાગી હતી કે ઉંઘમાં “આવ્યા, આવ્યા,” એવું મ્હોટેથી ખોલી ઉઠ્યા ધમ્મા માણુમા જાગી ડહયા ને “ ડાણુ, ચોર આવ્યો ?” એવું જબજબને પુછ્યું ઉંઘમાં મ્હે તો “હુ” એમ કહ્યું તે સાબળતા જ “ ચોર, ચોર ” ની સૌએ ખમાખમ કરી દીધી પોલીસીએ તે ખૂમ કપાટી લીધી ને આખી ચાથી ખળખળી કડી ખોલીના બારણા બોલોબડ કર્યાંયા લોકા એકદમ બહાર ધમ્મા અને ચોતરફથી ‘ ચોર, ચોર ’ના એક-સરખા અવાજ નીકળ્યો આ મર્ ગરબડનું મૂળ મ્હારી ખોલીમાંથી ક્તપત્ત થયું હાવાથી બધા મ્હારી ખોલીમાં પેઠા, ને ખુણે ખુણે ચોરની તપાસ શરુ થઇ ખરી બાબત તો આ એક જીવને માહિત હતી અને તે આ વેળા બહાર કડે તો મ્હને આ લોકા જીવતો રહેવા દે કે કેમ તેનો મને સંશય હતો એટલે મ્હે પણ ગભીર મો રાખી ચોર શોધવામાં મદદ કરી છેવટે સો કઠાળીને પોતપોતાની ખોલીમાં ગયા

ખીજે દિવસે અજવાળું થતા જ એક દૈનિક પત્ર વેચાતું લઇ તે માહેની તાગની ખખર વાચવા માડી પણ કોઇ ઠેકાણે આગગાડીનો પૂલ તુટયાની કે એ ગાડીઓ અથડાવાની ખખર ન હતી મ્હારી અને પરાણાની અથડામણ નશી બમા લખેથી હોવાથી ગાડીઓની અથડામણ થાય એવી ભુદ્ધિ દેવને કયાથી સરે ? નિરા શાનો દીર્ઘ નિશ્વાસ કાઢી ને વર્તમાનપત્ર ફેંપા દીધું એટલામાં એક ગાડી મ્હારી ઝોર ડી સામે આવી ઉભી ગાડી જોતા જ મ્હારા છાતી ધડકી આખરે પરાણા આવ્યા ખરા પરાણાની પહેલી હારની બેઠકની તળવીજ કરી

ન કરી એટલામાં તો ખીજ ટોળા આવી પહોચી તે લોકા કપાળ કાઢી મ્હા ન હતો ત્યાં તો પરાણાનું ત્રીજું પાર્મલ દાખલ થયું છેવટે આવવાના હતા તેમવા સધળા પરાણા આરી ચૂમ્યા તે દિવસ તો મ્હાડ આખું ધર-એટલે મ્હારી ખોલી-પરાણાથી બરચક નેવા જીઓ ત્યાં પરાણા ખટારની ઝોમરીમાં કે ધમ્મા ખુણામાં, ખુરશીપર, ટમચપર કે બિહાનાપર, ન્યા નજર કંગે ત્યાં મહેમાન મહેમાન દરે

જમરાની વખત થઇ પણ આટલા બધાને પહોંચે એટલી થાળીઓ મ્હારા ઘરમાં ન હતી. એટલે મ્હે તોડ કાઢ્યો કે એકેક જોડાએ એકેક થાળીમાં સાચે જમવું પણ મ્હારી સૂચના મનાવુમન કિડી ગાંઠ આખરે આ બાજબ મમાવુ બ જમ તેમ આટાપી જરા ભેસવાનું અરે, બાજીએ ઉભા રહેવાનું કરતો હતો (કારણ મ્હારે સાહે તો ભેસવાની જગાયે ન હતી) એવામાં મ્હાએ એક સ્નેહી ઝડપથી આવ્યો હું રત્નાપર ઉભો ઉભો જ નાટકમાં સાથે આવવા મ્હને આગ્રહ કરવા લાગ્યો મ્હે કહ્યું, “ ભાઇ, મ્હારે ત્યાં મહેમાનો છે ” “તો તેમને લઇ લે ચાલ ” મ્હારો મિત્ર સુ સાદમ ખેડતો હતો તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો. જીલ્લ તો હલાયી, પણ એ અવિચારી પગલાનું પ્રાયશ્ચિત તેને ભોગવવું પડ્યું, અને ઉતાવળ કરાવવા સારે ત ખોલીમાં આવ્યો, ત્યાં તો પરાણાની કાજ બેઠ બિચારો ત્યાનો ત્યા જ સડક થઇ ગયો. આ બધા મડળને મ્હે આમ ત્રણ આપ્યું એવી કલ્પના તેના મગજમાં આતતા તેનું બાન જરૂ રહ્યું એ સ્થિતિમાં તે બે દિવસ મ્હો, ને તે વેળા “ મ્હે પરાણાએને ખીલકુલ આમ ત્રણ દીધું નથી, ” એવું બડબડતો હતો મ્હારા ખીજ એક જોડીને પણ આવેા અમુકા થયો એ ભાઇ જમવાનું નોતરે દેવા આવ્યો હતો જમવાનું નોતડ મ્હેરે ભાગે પરાણા સાચે

દેવાનો રીવાજ છે તે પ્રમાણે તે આમત્રણ કરવા લાગ્યો “ કાલે જન્મવા સાર . . ” એટલા સમયે એલી આજુબાજુ મહાજ નજર નાખીને પરોણાઓનું અવલોકન થતા જ તે ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. નેના મ્હોમાથી બીજા શબ્દ નીકળ્યા નહીં ને મ્હો કંધાડેલુ તે બધ થાય નહીં છેવટે, “ કેમ બધ રહ્યા ? આ બધાને લઇને મારે ઘેર જન્મવા આવુ કે ? ” એવુ કહ્યુ ત્યારે તેના મનનો ખટકો દૂર થયો ને શુદ્ધિ આવી.

રાત પડી ને ઉધવાની વખત થઇ આટલા માણસોની ઉધવાની વ્યવસ્થા કરવા સાર મારે મહારી કમ્પના કેટલી દોડાવવી પડી હશે તે મહારી જ મન નજણે ટેબલ, ખુરશી, ડામચીઓ, ખોખા, દ્રક એ બધા ગોળી આગવી ઝોઝડીમા કામચલાઉ મેડી જેવુ કહ્યું. ખહારની ખોલીમા પુરુષ મહાજને ગોળ્યુ ને અદરની ખોલીમા બેરાઓ અને ન્દાના કચ્ચાપચ્ચા. જરા દાસ લઇ ઉભો એટલામા કોઈએ જોરથી ખારણું ઠોક્યુ “ બીજા પરોણા આવ્યા કે શુ ? ના રે. અત્યારે આ વખતે તો કોણ આવે ? ” મહારા મનને એ પ્રમાણે હુ ધારજ આપવા લાગ્યો. આવનારે ખારણુ ફરીથી ઠોક્યુ મહારી છાતી ધડકવા લાગી બહીતા બહીતા મ્હો ખારણું વિરાડ્યુ. બાપરે ‘ સહકુડુમ, સહપરીવાર પરોણા ! ’ પણ મ્હો ઝોલખીતા નહી જણાવાથી, આ લોકો સગતચૂકથી મ્હારે ઘેર આવ્યા કે શુ, એવી મ્હને શકા થઇ તેથી બારે ઉત્સુકતાથી પુછ્યુ, “ તમે ઘર બૂલ્યા કે શુ ? ” પણ તે પ્રશ્નને જવાબમા મહારી આશાને સ્થાન આપ્યુજ નહી. તેમણે ધામે રહી પુછ્યુ, ‘ આપનુ નામ રામજી ને ? ’ એક ગુન્હેગારની જેમ મ્હે હા કહી આ મ્હેમાનો નો ખરૂં જોના મ્હારી સાથે કંઈ મમક ન હતો. એ મહાજ થાણામા રહેતા મ્હારા એક મિત્રને

ત્યા પરોણા તરીકે ઉતરેલુ બીજે વિષે સવારે તો ગોવા બેઠમા જવુ હતું પણ થાણાથી નીકળે તો પરોઢીએ વ્હેના નીકળ પડે, માટે વચ્ચે મુકામ મારે ત્યા કર્યો ! થાણા અને બદરના ડકા વચ્ચે પરમેશ્વરે મુંબાઇ શા સાર રાખ્યુ ? બોટનો ડકકો મુંબાઇથી થાણા સુધી લાખો શા માટે નહી આપ્યો હોય ? અને ગોવા બોટમા લાવ લઇ જવાની માચાફટ કરવાલુ એ કપનીને કોણે કહ્યુ હતું ? પણ હવે ગુસ્સો કરવો શા કામનો ? થવુ ના જોઇએ તે થઇ ગયુ, ને નહી આવનારા મહેમાનો પણ આવી ગયા જેમ તેમ કરી આ મહાજાનેયે સમાવેશ કર્યો, અને આત્મારામ (પોતે) ક્યા સૂગે તેનો વિચાર કરતો હતો એટલામા આ નવી મહાજા સાથે આખેલાએક કરંડીઆમાથી કોઇ પ્રાણીનો અવાજ નીકળવા માડ્યો આશ્ચર્યથી એ કરંડીઆ તરફ હુ જોવા લાગ્યો આ મહેમાન મહાજમા એક ખુદ્દા મા હતા તે ઝટ બોલી ઉઠ્યા, “ અરે, રામજીનાઇ હુ તો બૂલી જ ગઇ. ” એમ કહી નમણે કરંડીઓ સઠપટ ઉઠાડ્યા. ઉઠાડતા જ બિલાડીનુ બચ્ચુ ખહાર ફૂંટી પડ્યુ. આ અજન્મ જાતલુ મહેમાન જોઇ હુ તો હબકી ગયો. મ્હાર ઘર આટલુ સરખુ, તે કેટલી જાતના મહેમાનોથી ભરાવાનુ હશે તે મને સુઝે નહી.

આ તરફ તે બિલાડીના બચ્ચાએ તો જબરો ઘોટાળો કર્યો. એ પૂગએલા છવે ખહાર પડતા જ અહી તહી દોડવા માડ્યુ સ્થામે બધા છોકરા ઉધતા હતા. આ તોશાની બચ્ચુ એક છોકરાપરથી બીજા છોકરાપર એ રીતે ફરવા માડ્યુ તેની સાથેજ સવળા છોકરા ગભરાઇને જાગ્યા ને ગડારોળ કરી મુકી આ બિલાડીની લીલા એટલેથી અટકી નહી અદર આટલી ધાધલ ડરીને આ ચારખજા મહેમાન ખહારની ખોલીમા આવ્યુ. આ ખોલીમા મ્હો

મહારી બુદ્ધિથી ઉભી કરેલી મેડીપર વિઠ્ઠલરાય ઉધતા હતા આ મેડી એટલે એક બાળુ ટેબલ ને બીજી બાળુ ખુરશી તથા ટ્રક અને તેની ઉપર રહેલું એક પાટીડ બિલાડીના બચ્ચાએ તો વિઠ્ઠલરાયની પહેાળી છાતી નેહ, એટલે અંટ ફેદીને ત્યાં જ બેઠક કરી. તે સાથે જ વિઠ્ઠલરાય ચમકીને જગ્યા ને જલદી ઉઠવા જતા ધડાક દઇ લોચ બેગા થયા પડતા ને વાર તેમણે તો મ્હોરેથી “ દોડો, દોડો, ” “ ભૂત, ભૂત. ” એવી ખૂમો મારવા માડી. ધરમાલુ સંધળુ મડળ ગભરાઈ ઉઠ્યુ. જુવે છે તો વિઠ્ઠલરાયની દશા ઘણી દયાજનક થઇ હતી, બોચપર વિઠ્ઠલરાય, તેમની છાતીપર પાટીડ, પાટીઆપર ખુરશી, ખુરશીપર ટ્રક, ને ટ્રકપર દબાયેલી બિલાડી. આવા ને આવા ધાધલમા સારી રાત ગઇ. જે થયુ તે થયુ, પણ બીજે દિવસે પ્હો ફાટના જ સર્વ મહેમાન પોત-પોતાનો સામાન બાધવા લાગ્યા, ને બાર વાગતા તો સમ આવતે પણ એક પરોણા ના રહ્યા.

સૌના ગયા પછી હું સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો, અને અમસ્તા જ ટેબલનું ખાનુ બોલ્યુ. અહર બેઠ હુ તો આગલે દિવસે મિળન કરી નહીં વાચેલો. પત્ર હતો હવે તો મ્હારો ગુસ્સો મહે માનોની સાથે ગયો હતો, એટલે મ્હે તે પત્ર ઉઘાડીને વાચ્યો. અરે પ્રભુ 'આ કાગળ મ્હે' તે જ દિવસે વાચ્યો હોત તો ' એ તો મ્હારા બ્હાસ્વામ રહેતા એક મિત્રનો હતો, જેમા તેમણે રજમા પોતાને ત્યાં આવવા મને ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. પણ બુદ્ધિ: કર્માનુસારિણી. પરોણાઓના સકળમા હું સપડાઈ એવો જ દેવી સંકેત હતો એટલે એ કાગળ વાચવાની મ્હને પ્રેરણા ક્યાથી થાય ? વાર

પણ ખરાબમાથી ચે કંઇ માફ થાય છે. મ્હારા કુટુંબને પરોણાની એટલી દહેશલ લાગી છે કે તે કોઇ દિવસ ગુસ્સો કરે મા હક પકડે તો “મહેમાનેને બોલાવું હુ.” એટલા શબ્દો મ્હારા મ્હોમાથી નીકળવાની જ વાર. ગુસ્સો ને હક ક્યાયે જતા રહે છે ને તે ગરીબ ગાય જેરી બની જાય છે

૫

૨૧ ૨૧ “ કુલીન ”

મરીચિકા

પાના પ્રારબ્ધના ફેરડ,
મહાં આવે વિચોત્રની વાતર,
સ્નેહધામ સના સ્નાર

લલિતાના ધરની પાસે એક સુદર આબા
વાડિયુ હતું, જેમા અનેક જાતના વૃક્ષો હતા.
ત્યાં અનેક જાતના પક્ષીઓ વામ કરતા હતા.

અને અમે ઘણીએ વખત મેનાને મધુ સ્વર,
બુલબુલનું મીઠું ગાયન અને કવિવનું પમરું
પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુર્જર કવિઓના લાડિલા કોકિ
હતો. ટહુકાર સામળેલા જુવાનીમા કેટલાક
લોકો એકાએક કવિ થઇ પડે છે, અને મેં પણ
સોળ વયસની ઉંમરે ‘કોકિલા’ નામનું એક

૫

કાવ્ય ચિત્રી કાઢ્યું હતું—અપવાગદ્વારા અતિ મરત કુદરતના તના અનિયમિત આરોહના ગેહ મ્હાન મિત્રો મ્હને કરી કરીને સભાગીરીને ચીકડના

હાલિનાના પિતા દિલાગમને આ મારા પિતા સુદ્ધામને બાળપણથી જ ગાદો મળ્યું હતો નિગાળમા સાથે બણુતા, અને રમતા, અને ગેલેજમા પણ માંચે રહેતા એટલે એમને એક બીજાનો બહુ જ સારો પરિચય થયેયો. દિલાગમ વણુ જ છદી હતા અને દુનિઆમા મારા પિતા મિનાય બીજી કોઈ એમના પર પ્રભાવ પાડી શકતું નહિ અને એક રખત જ્યારે મારા પિતા નહિ પરણુવાની છદ લઈને એટલા ત્યારે દિલાગમને જ આવીને એમને પગપાને મનાવેલા દમ વસના લાગટ સત્વામ પછી એ બંને વચ્ચે એક વાતનો અવિનાભાવ પેદા થયેયો મોટા થઈને જ્યારે મારા પિતાએ અમ દાવાદમા વેપાર કર્યો ત્યારે દિલાગમે પણ અમદાવાદમા સંગઠારી ખાનામા નોકરી લીધી

દિલાગમ જ્યારે નિદાર અને દયાળુ હતા, છતાં હમેશા પોતાનું ધારણુ કરતા એક વિધાયો નરીકે પીગજ અને બનથી એમણે પરીક્ષાઓમા મારા વિજય મેળવ્યો હતો શિષ્ટાચારની અત્યંત મિત્ર હતા, પણ દેગા ચાગની મિત્ર પગલુ લેવાની છદ એમણે કરેલી જ નહીં પરંતુ બીજા કોઈ મલકા અડગ શ્રદ્ધા મળીને શિષ્ટાચારને નામે ચાલતા દશાચારને કોઈ તિજાજલિ આપતા, તો તેઓ અત્યંત ગણુ થતા અને તેની બુલે દિલે પ્રશસા પણ કરતા.

દિલાગમ સાબળમનીને જિનાર કાયરબપા-વડીના એક ન્હાના બગનામા નહતા હતા એમને હાલિના ઉપરાત વણુ છોકરા હતા અન્દા, શ્રીમાન અને વીણુ. મ્હારે એક બાઈ અને

એક બહેન જ હતા—દિલખુશ અને સુશીલા ન્હાનપણથી અમારે બધાને ખૂબ દોસ્તી મેલેલી, તેમા મ્હારે અને હાલિતાને તો ખાસ બનતું હતું મ્હાડ તો એમ માનવું હતું કે પ્રભુને ત્યાંથી જ સંપ કરીને અમે પાસે પાસે જન્મ લીધો હતો ગુજરાતમા આટલી બધી ગાંધિઓ હશે અને તેમની વચ્ચેનું અનંત આટલું બધું દુર્ભેદ હશે એમ અમને સ્વપ્ન પણ ખ્યાલ નહીં નહિ તો વળી બેગાબેણુ પ્રભુ પાસે એટલું પણ માગી લેતે કે ‘બહાલા પિતા અમને એક જ ગાંધિમા જન્મ આપો’ તો શું પ્રભુ અમે નિર્દોષની એટલી અરજી નહિ મંજૂર કરે?

બાળપણના અનેક સ્મરણુવિગેષો મારા સ્મરણુમુકરમા સ્પષ્ટ આપા જોઈ શકું છું અમે બધા લગભગ રોજ માઝે મળતા અને સાત-તાળી, સત્તાડુવડી, બેબિલ્લુ છત્યાદિ અનેક રમતો રમતા કાંઈ કોઈ વખત તો બધા બેગા મળીને બાતમેટ પણુ જમતા એક વખત બેલમેટ જમતા મારા એક બોલ હાલિતાને સખત વાગી જવાથી એ માત મ્હાડા સુધી મારી જતે બોલી નહતાની અમે માથે જમતા, એક બીજાની દડામસ્કરી કરતા પણુ તે દડામસ્કરીમા એક નહતું અન્દા મીઠાગજ હતી—બાળપણના સરવળા અને આનંદ જ હતા ન્હાના કુટુંબિયા કે બિવારની માકક અમે પગુ આનંદમા અને ઉલ્લાસમા દિવના પમાન કરતા હતા. મ્હારા બામ્બમા શું લખાયેલું છે એના જરાપણુ ખ્યાલ હોત, તો વીણુનાં તાર તુટવાથી જેમ મીઠો સ્વર ઉડી નય કે તેમ મારા બાલ્યજીવનની બંધી મીઠાસ ઉડી જત ખેખર, વર્તમાન અને બાવિ વચ્ચેનો પડો મનુષ્યોના તત્કાલ પુરતા સુખ સંતોષ મારે જ છે

૨

હવે હાલિતાનું બાળપણુ ગયું, અને કિશોર-રાવરથા પણુ ગઈ, અને યૌવનની કાંતિ દીપ્તવા

લાગી. કળીઆથી જેમ કુલ ખીલે છે તેમ લલિ-
તાનું સૌન્દર્ય પણ ખીલી નિકળ્યું તે સ્વભાવે
મલી અને નિખાલસ હતી, અને સત્ય બોલના
કોઇ દિવસ ગભરાતી નહિ, પણ સત્ય જો અ-
પ્રિય હોય તો એવી રીતે ફેરવીને બોલતી કે તે
કર્ણને ઘણું પ્રિય લાગતું. તેનું સ્વચ્છ, નિષ્ક-
પરી અતર તેના શાત અને ચળકતા નયનોમા
પ્રતિબિંબિત થતું હતું પાશ્ચાત્ય કવિઓ કહે છે
કે પ્રેમ આધળો છે, પણ પ્રેમાસક્ત માણસ તો
પોતાના પ્રિયજનના ગુણ બીજા કરતા વિશેષ
જોઈ શકે છે, અને એક માણસ કોઇના ગુણ
વિશેષ જોઈ શકે તેથી શું તે આધળો? લલિ-
તાનું કપાળ નિર્મળ અર્ધચંદ્રાકાર હતું, ભરે-
કાળી હતી અને એના મુખનો વર્ણ સવારના
મન્દ સોનેરી સૂર્યકિરણો જેવો હતો. વખત
જતો ગયો તેમ તેનું અજેઅમ લાવણ્યથી દીપ-
તુ જ અથુ બીજાને મન ગમે તેમ હો પણ મારે
મન તો લલિતાનું કેવળ અનુપમ નિરુપમ અવ-
ર્ણનીય હતું. પરી કે અપ્સરા પણ એનાથી
શું વધારે રૂપવતી હોઈ શકે એમ જ મને
લાગ્યા કરતું.

ધીમે ધીમે અમે નિશાળમા ઉપરને ઉપર
ચઢતા ગયા અને મ્હાગમા ખાસ જુદી તો કોઇ
દહાડો હતી જ નહિ, તો પણ લલિતાના ઉત્તે-
જનભર્યા શબ્દોથી હું દરેક વખત પરીક્ષામા
પહેલી જ વખત પાસ થતો, અને જ્યારે મોટી
મેટ્રીકની પરીક્ષા પહેલે જ વરસે પાસ કરી ત્યારે
નાત દીવસ મુધી અમે બધા હર્ષથી ગાડા થઇ
ગયેલા અને ત્યારથી દિલારામને ત્યાં મારૂં માન
વધ્યું હતું. હું ગુજરાત કૉલેજમા જોડાયો અને
બે વરસમા તો દિલખુશ અને લલિતા પણ
આવી પહોંચ્યા અમે ત્રણ જણા દરેક કૉલે
જમા મળતા, બપોરે સાથે ખાતા વચ્ચે એક
છ મહીના દિલારામને મુળાઇ આવવાનું થયું
અને ત્યારે હું પણ તેમના કુટુંબની સાથે મું-

બાઇ આવ્યો અને અમે એ છ મહીના વિસ્તન
કૉલેજમા કાઢી ચોપાડીના દરિયાની સ્થવાર
સાજ બપોર ગત મવરાતની અનેકાનેક છબીઓ
સ્મરણમુકુરમા નાખ્યેઅનખ્યે ભરી

એક તો, હું સ્વભાવે શરમાળ અને હંમેશા
પોતાની વાત છુપી રાખવાની મને ટેવ હતી,
તેથી અમારી વચ્ચે આગલી ગાઢ મિત્રાચારી
છતા કોઈ દિવસ અમારી વચ્ચે પ્રેમની વાતો
થઇ નહોતી અને જેમ જેમ અમે વધતા ગયા
તેમ તેમ ખુલ્લા દિલથી વાત કરવામા કેટલેક
સકાય વધતો ગયો તથાપિ એક વખત તો મે
પુછવાની હિમત કરી

“લતા બહેન તમે પગલુશો ત્યારે અમને
બોલાવશો કે નહિ?”

“પણ વિનુબાઈ હું તો પરણવાની જ
નથી ને”

“પણ ધારો કે પરણ્યા તો?”

“એવું કાંઈ હું ધારૂં ખાડું નહિ”

“પણ ધારો કે—”

“ઉંહુ ઉંહુ” કરતી, ખભો નચાવતી એ
ચાલી ગઇ

૩

કાન્તિલાલ દિલારામના એક બીજા બાળ
સ્નેહીના પુત્ર હતા અને તેમની ન્યાતનાજ હતા
કાન્તિલાલના પિતા મુળાઇવાસી હોવાથી તેઓ
એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા ભણતા હતા અને રજના
દિવસમા ઘણી વખત અમદાવાદ આવતા
લલિતાને ત્યાં એ ઘણી વખત મને મળતા
અને મ્હારે એમની જોડે થોડો થોડો પારચય
થયેલો. કાન્તિલાલ ભણવામા હોશિઆર હતા,
અને ઘણું ખડું સહેલાઈથી પાસ થતા એટલે
સ્વાભાવિક રીતે મારા કરતા દિલારામને ત્યાં
એમનું માન વધારે હતું

ઘણી વખત અમે બધા સાથે સામે રૂગા
જતા અને ત્યાં બધા ભોગા મળીને એકબીજાની

મગફરી કરતા નહિ તો કોઇ સામાજિક કે રાજ-
કીય પ્રશ્નો અર્થના કાન્તલાલ આપતા ત્યારે
લલિતા માગ તરફ બહુ ધ્યાન આપતી નહિ
અને લગભગ આખો વખત એમની જ જોડે
વાતો કર્યા કરતી કાન્તલાલે બહુ ચોપડીઓ
વાચેલી હશે એટલે એક પછી એક ચોપડી-
ઓના નામ દેતા અને લલિતા આદરભીની
આખોથી ઋમના સામે જોઈ રહેતી કોઇ વખત
તો મને પૂછતી કે “ વિનુભાઈ તમે એ
ચોપડી નથી વાંચી ? ” બે ચાર વખત ‘ ના ’
કહી હોવાથી મારે અનેક વાર જૂહું બોલવું
પડતું કે વાત ફેરવરી પડતી, ત્યારે મને લાગતું
કે મેં થોડું તપ્ત વાચ્યું હોત તો કેવું સાર
થાત જાણીનાં કર્તાઓના નામ વાનગિનમાં
ફેકવાનો જાદુ પ્રાપ્ત કર્યો હોત તોપણ હેક
ખોડું નહોતું એમ પણ કોઇ વાર લાગ્યા વગર
ન રહતું કહેતા રાત્રેમ તો લગે છે પણ મ્હારા
દિલની વાત કહી જ દઉં ધીમે ધીમે લલિતાના
ભાવ કાન્તલાલ તરફ વધારેને વધારે ઢળવા
માડયા, અને મ્હારા માનુષી ઉદયમાં ઇચ્છા
લજ્જકવા લાગી બિચારી ચન્દા ! તે હમેશા
મ્હારા તરફ સહાનુભૂતિ દેખાડતી અને બધા
જ્યારે મ્હારી મજ્જરી કરતા ત્યારે મ્હારો પદ
છેડતી નહી. પણ ચન્દાનું અસ્તિત્વ તો કોઇ
દહાડો મેં અનુભવેલું જ નહિ અને હું એને
બહુ ગણતો પણ નહિ

૪

સપાળીપત્ની વિવિધતાઓના તમે મળ્યા
આતરિંદ મામ્મમાંથી જિંભવશે પ્રેમ ત્રેક છે,
અને ખજે પ્રેમ તો એનેજ કહેવાય માણસના
ગુણ જોઈને જિંભવેલા પ્રેમ માધાગ્ય સ્નેહ છે
પણ પ્રેમ રૂપથી જિંભવેલા પ્રેમ-પ્રેમ નહી
પણ મોહ છે એક દહારો લલિતાની વર્તણૂક
પર નુ વિચાર કરતો હતો પહેલા તો પોતાના
આજીવનની પ્રેમના અસ્વીકાર કરવાને માટે

તેના પર મને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો પણ પછી
ધીમે ધીમે મને લાગવા માડ્યું કે મ્હારો પ્રેમ
ખરો પ્રેમ નહોતો ઉચો તો નહીં જ મેં લલિતાનો
તો કોઇ દહાડો વિચાર જ નહોતો કર્યો ! મ્હારો
પ્રેમ સ્વાર્થ હતો ત્યારે શું હું રૂપમાં મુગ્ધ
હતો ! -હરો, સંભવિત છે રૂપમાં કોણ મુગ્ધ
નથી હોતું ? આવું સરલ, ઉદાર, કેમલ, સ્નેહ-
મય જેવું મુખ છે તેના રૂપમાં કોણ મુગ્ધ ન
થાય ? કમળ કરવું પડે છે કે ખૂબ વિચાર કરતા
એક દારમું સત્ય મને પ્રાપ્ત થયું -મ્હારી પ્રેમની
ભાવનામાં નહોતી ઉચ્ચતા કે નહોતી આતરિકતા
લલિતાના પ્રેમની ખાતર મ્હારા સુખનો ભોગ
આપવાનો મને વિચાર જ સ્ફુરેલો નહી
જીવનમાં પહેલી વખત મેં અત્યંત મર્મભદ્રક
અપના અનુભવી મદ્ય હૃદય તો જાણે શરમાઈ
લજવાઈને કોણ જાણે કમ ગુણમાં સતાઈ જ
ગયું ! મારા અંદર ધાતક પ્રહાર થયો જ્યારે
મેં જાણ્યું કે મ્હારો તરસ્યો આત્મા મરીચિકાની
પછળ દોડતા દમ્બ થયો ત્યારે મેં અમદાવાદ
છોડ્યું. ત્યાર પછી હું લલિતાને મળ્યો નથી

૫

કાન્તલાલ બી એ થઈને જર્મનિ ગયા
અને લાવી પી એચ. ડીની પદવી પ્રાપ્ત કરીને
હિન્દુસ્તાન પાઠા ત્યાં ગઈ આનાકાની કરીને
લલિતાએ આખરે એમને પરણવાને હા કહી
લલિતાએ મને ખૂબ આશ્ચર્ય પૂર્વક કાગળ
લખ્યો અને મ્હારા વિનુભાઈ વગર તો મને
નહિ ચાહે એમ પણ લખ્યું કાન્તલાલ લલિ-
તાને માર લાયક છે કે નહિ તે તો હું કહી
શકતો નથી મ્હારા જેવું સ્વાર્થી મગન એમાં
નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી શું વિચારી શકે ! હું તો
લાયક નથી એટલે જામ.

લલિતાના લગ્નપ્રમંજે અમારે અમદાવાદ
તો જવું પડ્યું પણ લગ્નદિવસે મેં તાવ
આણ્યો અને ગયો નહિ અને મ્હારે જમને

ખૂબ રડ્યો લલિતા ખગ્લી ' એ કોઠની થાય એ મ્હારે માટે તો તદ્દન અચિતનીય હતુ અને તમામ આ નાતજાતના ગુલામ સંસારમા તે જ બન્યું ' ઘેગ આવીને બધો ગુઓ દિલ ખુશ અને સુશીલા પર ફાટ્યો

આશ્વેદ જઈને નર્મદા જોઇ આવ્યો. અમાણુ, પાવાગઢ, મહાબલેશ્વર ઇત્યાદિ અનેક જગા ખુદી વચ્ચે પશુ શાંતિ નહી કાઇ ડાહ્યા સાક્ષરે કહ્યું કે સહન કરવુ એ મનુષ્યનો મોટામા મોટો ગુણ છે એટલે હવે મ્હારે જીવનભર સહન કરવાનુ જ રહ્યું ' જગત મ્હને તે પળથી સ્તુ સ્તુ લાગે છે. તે જન્મભર લાગ્યા કરશે-એજ મ્હારુ ભાવિ બધાયુ છે એવુ એવુ લાગે છે હું જે તરફ જોડુ છુ તે તરફ ક્ષાર નિ સાર અપરપાગ મુગ્ધમિજ જોડુ છુ-મ્હારા જીવનમા હવે આશા જેવી કોઇ ચીજ જણાતી નથી. ત્યારે દિલ કોણુ જાણે કેવાય અગાધ ગર્ભમા કિતરી ગય છે.

ક્યાથી જણાય ? ક્યાથી હોય ? કોમને સમાજ દમે છે. કોઇ પોતે જ પોતાને દમે છે.

જીવનની સ્નેહતૃપ્તિ દીપવવા-સ્નેહના નિર્મલ જલપાન કરવા મોહમદિરે હું લાયક સ્નાતક પવિત્ર ઉદ્યે બો હોતો ખરો 'હુ વિચા છુ - ' લલિતાની સગતા, બાલિગતા, નિદારતા, સ્નેહમયતાના સ્વામી બનવા મ્હારુ હૃદય પૂરતુ ગુદ્દ હતુ ? સમગ્રયોગી થવાના વિચાર કરવા પૂરતુ એ આત્મનલ ખૂટતુ ખૂટજ ને

x x x x x x

ગઈ દાલે સૂર્યાસ્ત સમયે હું ચોપાટીના એક બાકડાપર બેઠા હતો આકાશ સે કંડો રંગોથી ભરપુર હતુ ન્હાની ન્હાની વાદળીઓ ફેડાફેડ કરી રહી હતી હપવી જાણે સકુદ્ર તન્ગો નાચના હતા, ધીમે ધીમે બધા જગો અનતના કોઇ દૂગના રાન્યમા ચાલી ગયા-આકાશમા, અનત નીલિ-મામા મળી ગયા મન્દ જ્યોતિ ફેલાવવા એક પછી એક તારાઓ વિશાળ મગનમા આવીને ખડા થયા અને પળ બેપળ હુ આ નિચિત્ર સસાર અને તેના બધા સુખદુખ પડદાપલટા ભૂલી ગયે।

૬

૧૧. ૧૧. કેસવમસાદ છોડાલાલ દેસાઈ

અધા જ પુરુષો આવા હશે ?

રાષ્ટ્રીય મહિલા પાઠશાળામા ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામા આવતુ હતું. તમાના મુખ્ય અધ્યાપિકાનુ તો એમ પશુ કહેવુ હતું કે અમારી પાઠશાળામાથી જે કન્યા ગૃહવ્યવસ્થાની ખાસ પદવી લે, તે કોઈપણ

ઘરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરી શકે જા હિંદુસમાજમા ધનવાન કુટુંબોમા આવી કન્યાઓને ખાસ રોકવી જોઈયે તેઓ ગમે તેવા મોટા ઘરનો દારભાર બહુ જ ઉત્તમ રીતે ચલાવી શકે, સુશિક્ષિત હોવાથી તેમના ઉપર વિશ્વાસ પણ

૬

રાખી શકાય, અને વળી અર્ધશિક્ષિત શેઠા હીને માયેથી ઝામનો ભાર ઓછો કરી, તેમને વિદ્યાવિલાસી પણ બનાવી શકે

મુંબાઈ વિદ્યાપીઠમાં ગૃહવ્યવસ્થાનો વિષય નહોતો, અને ગાંધીય વિદ્યાપીઠમાં તે હતો, તે વાત ઉપર ખામ ભાર દેને, આ ખામ પ્રચારદાર્થી બહુ ઉત્તમ રીતે કરતા હતા, અને તેમણે ધીમે ધીમે પોતાની આસપાસના માણુ-મોના મનમાં ઠસાવી દીધું હતું કે અમારી પાઠશાળાની પદ્ધતીધર કન્યાઓ તો જરૂર સુચ ખનાઢ્ય કુટુંબોમાં નોકરી મેળવી શકેરો અને આમરૂદર સુખી તથા ઉપયોગી જીવન ગાળી શકેશે

પદ્મી લેનાર કન્યાઓનું પ્રથમ જૂથ નિકળ્યું પ વીદાનનો મેળાવડો બહુ જ ધામ-ધુમથી થયો આ જૂથમાં સરલા સર્વનું ધ્યાન ખેંચતી હતી ઉઘડતી ચામડી, ધાટદાર મો, ભરાઉ શરીર, અને નિખાલસ આખો, દરેક રીતે ધરખુ ગૃહિણીનો ખયાલ આપે તેવી આમન્યાવાળી રીતભાત છતાંયે દખાયલો, દિમાયલો ચહેરો નહિ લોકો કહેતા હતા કે સરલાને કુવાગ મહેવાના અભિલાશ હતા તેમજ સ્વાવલબી થનાની પણ હોશ હતી

પદ્મીદાનને ખીજે દિવસે મુખ્ય અધ્યાપિકાએ સરલાને બોલાવી અને પ્રછયુ

સરલા ' તાગ અભિલાષ હું જાણુ છું તે ભવિષ્યનો કાંઈ વિચાર કર્યો છે ?

“હા, વિચાર તો બહુએ કર્યો છે પણ બધું કાન માગ્યું મળે ? મારે પગવલબી નથી થવું સ્નાશ્રયી થવું છ પણ શું કરી શકું તે પ્રશ્ન થાય છે કોઈ વેપારી આંશીસમાં મેકેટરી થવાનું તો મને ના ગમે જાતગતના માણસો ત્યા આવે અને નિશાળની મહેતીજ પણ મારાથી ના થઈ ગમાય બધી કન્યાઓ સાથે શાનિથી કામ લેવ બહુ જ કઠણ પડે મને તો તે ના આનડે વળી તેઓ જાતગતના સવાલ પૂછે

અને તેના જવાબ મારે ત્યાને ત્યાજ આ પવા પડે ”

સરલા ' એતો તું નકામી ગમરાય છે તને શિક્ષકનું કામ ગમતું ના હોય, તે જુદી વાત છે પણ તું તે કરી તો શકે જ અને આંશી સોમાં નોકરી કરતા હિંદુ સ્ત્રીઓને ગમરામણ થાય, તે તો સમજી શકાય તેવું છે. પણ તને મૂળ સવાલ પૂછનામાં મારો એક મુદ્દા હતો મારે એક નાની બેન છે તેના લગ્ન થયેલા છે તેને ઉપરાઉપરી ત્રણ છોકરા છે અને હમણા બેજવાળી છે તેની તમિયત બહુ સારી નથી એનો વર કમાય છે બહુ સારું ઘેગ બટ, ચાકર, વાટણ છે પણ ચાકર માણુ-સોની દેખરેખ નીચે છોકરા કિચરે તે તેને કે મને પસંદ નથી ધરમાં કોઈ સારું ધરના જેવું માણુસ હોય, તો ધરની વ્યવસ્થા જાળવે તથા છોકરા ઉપર દેખરેખ પણ રાખે મારો વિચાર એમ છે કે આપણી વિદ્યાપીઠમાં “ગૃહવ્યવસ્થા”ની પદ્ધતી લીધેલી સ્ત્રીઓએ આવું કાર્ય શા માટે ના કરવું ' મારી બેનની ઉમર તારાથી ચાર પાંચ વર્ષો મોટી હશે એટલે તમને બે જણાને જલદી બેનપણા થઈ જશે. વળી એનો અભાવ એવો મીઠો છે કે કોઈ સાથે તેને તકરાર થાય જ નહિ. અને એના વરને તો બહાર ગામ બહુ દૂરવું પડે છે આઠ દસ દિવસે એક બે દિવસજ ઘેર હોય છે એતો બિચારો ધરમાં પૈસા આપી જાણુ છે આપણા જુના રિવાજ પ્રમાણે તો આવે વખતે મારે જ ત્યા જઈને રહેવું જોઈયે પરંતુ આ પાઠશાળા છોડીને કાંઈ જવાય ? વળી પહેલા તો જરા આછી સ્થિતિવાળા સગા આવે વખતે આવીને રહેતા હતા પણ આ કાળમાં કોઈને તે ગમે નહિ તું જો આ કામ સ્વીકારીશ તો કદાચ ધીમે ધીમે એક આવા ધધાની પ્રથા પડશે. જો તને પોતાને આ મુશ્કેલી પસંદ પડતી હોય તો હું તારા બાને પણ વાત કરીશ

x x x x x x

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઈ છે સૌ વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ મેળાપે જ તેને બેનપણું થઈ ગયા. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ધણી જ નરમ હતા બોલતા બોલતા મો ઉપર શેરડા પડી જતા હતા જન્મારામા કોઈને એમણે ધમકાવ્યું નહિ હોય. અને છોકરા ' એ તો મણે આવવાજ હતા બધા જ તનદુસ્ત અને રૂપાળા. સરલાને તરત જ બધા જોડે બની ગયું અને સરલામારી બધાના લાડકા બની ગયા

ધરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ બહુ જ સારી રીતે હાથમા લઈ લીધી ધરમા નોકર-ચાકરો પૂરતા હતા, એટલે તે સંબધમા કાંઈ અડચણ નહોતી ત્રણ દિવસમા તો જાણે આખું ધર જ ફેરવાઈ ગયું પૈમાની ખોટ નહોતી તરત જ સુતાગને બોલાવીને કોઠારમા ફેરફાર કરાવ્યા દરેક અનાજના ડબા ઉપર અને મશાલાની બાટલીઓ ઉપર ચીકીઓ લગાડી દીધી બહુ સાફસુફ કરી દીધું. છોકરાઓ માટે એક ઓરડો તૈયાર થઈ ગયો આખા ધરમા ખૂણે ખોચરે પડેલા બધા રમકડા છોકરાના ઓરડામા આવી ગયા થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઈ ગઈ, અને બધા બાળકો તો સરલામારી પાછળ ગાડા ગાડા થઈ ગયા નાનો તોફાની બન્યું પણ સરલામારીની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરતો નહોતો. આ બધું જોઈને વિમળાગૌરી તો બહુ જ આનંદ પામ્યા દરેક વાતમા તઓ સરલાને મદદ કરતા હતા

જમવાના ઓરડામા પણ બધું સાફસુફ થઈ ગયું દરેકને પાટલો અને બાજી નક્કી થયા દરેકના થાળી વાડકા પણ જુદા થયા અને વધારામા દરેક થાળીના માપનું, ગ્રીણી જાળીનું ઘાંચું આવ્યું રસોડામા તેમણે હાથે ચીતરેલા બે કાડંબોડના પાટીયા માર્યા. ' ખાવાની ચીજ ઉપર માખી બેસવા દેતા નહિ. " નળ પાસે પાટીયું હતું કે " બેજથી મચ્છર વધે છે

માટે પાણી ઢોળતા નહિ " બાગમા ફુલ ધણીયે થતા હતા, પણ કોઈ દિવસ રસોડામા ગોટો મુકતો નહોતો. હવેથી બે બીંતોએ બે ફુલદાનીઓ જડાઈ ગઈ તેમા રોજ નવા ગોટા આવતા હતા નાની નિમુએ કહ્યું કે હવે તો જાણે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યા રોજ ઉળાણી જ થાય છે

વિમળાગૌરીએ કહ્યું, " મને કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે પાડરાણામા તરતની બાણી ઉતરેલી એક કુવારી બાળા આ રીતે ગૃહવ્યવસ્થા કરી શકે, તો હું તેને હાશી જ કાઢત. સરલાબેન, તમારા બનેલી ન્યારે ગામથી આવજો ત્યાં તેમને કેટલો આનંદ થશે ' આ વખતે એમને મારે માટે બહુ જ ચિંતા રહ્યા કરતી હતી હવે એમના જીવને કેટલી નિરાન થશે ' અને આ છોકરાની બાબતમા પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે તમને તો પરમેશ્વરે જ મારે ઘેર મોકલ્યા છે "

સરલા ત્યા એક અડવાડીયું રહી, તેવામા તો જાણે હ મેશની તે ત્યા જ રહેતી હોય એમ એને પોતાને પણ લાગવા માડ્યું. નોકર ચાકરો પણ તેને વસતી ગયા, અને તેનું કહ્યું કરવા લાગ્યા અને એ પણ એવી દયાળુ હતી કે કોઈ નોકરને અમુક કરતા વધારે દામ પડે નહિ તે ખાસ જોતી. દરેક નોકરના ધરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમારથી મીઠાશથી પુછી લીધી હતી નોકર તે લાગણીવાળું પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ અને ધરની ઝોઢવણ કરવામા નોકરની અનુકૂલતા પણ તેણે વિચારી હતી અમણે નોકરો પણ આ જોઈ શક્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ક્યાં હોય તેમ લાગતું હતું.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવી ત્યારથી જાણે જીવનમા જ કાંઈ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો અત્યાર સુધી જીવન એટલે રમશીયું

માફ, એમ એમને લાગતું હતું એમની વાતોમાંથી પણ તે દેખાઈ આવતું હતું પણ હવે જીવનમાં કાંઈ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો સરલાએ ઘોડા પુસ્તકો પણ આપ્યા હતા આજે “રાષ્ટ્રની પર્વત” તેમને આવ્યો પોતે આખી વાતનો સાર કહ્યો પુસ્તકની ખાસ ખુબીઓ કહી છે તે કહી અને કહ્યું કે ‘તમે હવે આ વાચજો ઘોડા કાન્યો હું બપોરે નવગણે તમારી સાથે વાચીશ’ વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમાં બહુ જ રમ પડ્યો બપોર સુધીમાં તો ચોપડી પુરી વાચી સરલાએ તેમના કાન્યો મધુરા નગથી ગાયા આખા કુટુંબને રસ પડવા માડ્યો સરલાએ જણાવ્યું કે ‘રાણામાં અમે દિવસમાં પણ શીખ્યા છીએ મારી દીવસમાં હું ઘેંચી મગાની લાઇશ’

સરલાએ એક વાત જોઈ સાધારણ રીતે વિમળાગૌરી કાંઈ પણ આખતમાં બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતા નહિ, પણ એમના પતિ સંબંધી વાત આવે કે તેઓ બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતા હતા તે સમયે તેમની આખમાં અજબ પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ સુરખી આવતી હતી બાળકોના તે વ્હાલસોયા માતા હતા પણ પતિની વાતનો જાણ તેમના ઉપર કાંઈ જુદો જ હતો આ જોઈને સરલાને તેમના પ્રેમ માટે આદરભાવ થયો એમના પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બધાપો. અને મનના ઉડાણમાં-અતિ ઉડાણમાં-એક નાની ખીતિ હતી તે દૂર થઈ એક શક્ય હતી તેનું સમાધાન થતું લાગ્યું પરપુરપ કેવા હશે ? એમની તરફથી કાંઈ ભય ખરો કે નહિ ? એવા એવા સવાલો હવે મનમાં ઉઠતા નહોતા-આનતી કાંઈ મુકુન્દરાય* આનવાના છે તાર આવી ગયો આજે વિમળાગૌરીનો ઉત્સાહ જ જુદો

* આ પાન એક ધ્રુવ નવલકથામાંના એક પાન ઉપરથી અંચિત છે - કે છે દે

હતો આજે એમનો આનંદ હલકા જતો હતો હજી તો એક અઢવાડીયા ઉપર એ મયા છે, અને એટલામાં જ આગલો ઉત્સાહ એવા વિચાર સહજ સરલાના મનમાં આવ્યો, અને આ દપતીના પ્રેમ પ્રત્યે તેનો આદર વધ્યો

x x x

ખીજે દિવસે સવારે મુકુન્દરાય આવ્યા તેઓ દહાવર બાધાના અને દેખાવડા હતા. હોકાગ બધા તેમને વિટાઈ વળ્યા. દરેકની જોડે તેમણે કાંઈ ને કાંઈ ગમત કરી. તેમને પટાવ્યા, અને હસાવ્યા પછી વિમળાગૌરી પાસે બેઠા તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાની મુસાફરીની વાતો કરી વિમળાગૌરીએ સરલાની બધી વાતો તેમને કહી અને એણે ધરમાં કરેલા બધા ફેરફારો કહી બતાવ્યા મુકુન્દરાયને આ વાતમાં રસ પડ્યો. એટલામાં વ્હા પીવાનો સમય થયો અને સરલા પણ લા આવી વિમળાગૌરીએ તરત જ કહ્યું કે આ અમારો સરલાએન મુકુન્દરાયે ડોકુ નમાવીને વદન કર્યું, અને કહ્યું “સરલાએન” અમારા ધરમાં તમે બહુ ફેરફાર કર્યા દેખાય છે, અને તે બધા માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું વિમળા તો તમાગ વખાણુ જ કર્યા કરે છે”

સરલાના મો ઉપર તો શરમના ગેરડા પડી ગયા. આ સમયતા ભરેલા કથનનો ઉત્તર તે આપી શકી નહિ અને જણે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ નાના બન્યુંને રમાડવા મઠી ગઈ. આ રખતે તે બહુ જ મોહક અને આકર્ષક દેખાતી હતી. બધાએ સાથે વ્હા પીધી તે વખતે તેણે મુકુન્દરાય સાથે સહેજ વાત કરી તે કયે ગામ ગયા હતા તે સંબંધી પૂછ્યું અને વ્હા પૂરી થતા પોતાને કાંઈ ચાલી ગઈ. મુકુન્દરાયનો સ્વભાવ તેને બહુ જ ગમ્યો તેઓ તેની સાથે બહુ જ સમયતાથી બોલ્યા હતા અને

સમ્યક્તાથી જ વર્ત્યા હતા હવે સરલાને મન આ ધરમા કાંઈ હરકત નહિ આવે એમ નક્કી થયું બહાર ગામથી આવ્યા પછી પણ મુકુદરાય તો બહુ જ કામમા રહેતા હતા ત્રણેક દિવસ આમ ચાલ્યું ત્રીજે દિવસે રાત્રે વિમળાગૌરીએ વાત કરી કે કાલે સવારે તો એ પાછા બહાર ગામ જવાના છે, અને સાથે કહ્યું કે એટલા વહેલા એ જાય છે ત્યારે ઘેરથી ચ્હા પીધા વગર જ જાય છે એટલે સવારે એમને માટે ખાસ કાંઈ જ કરાવવાની જરૂર નથી

સરલાએ બાળકોને પ્રાર્થના કરાવીને સુવાડી દીધા. મુકુદરાય મોડે સુધી ઘેર આવ્યા નહોતા એટલે ભટ તથા ચાકરને યોગ્ય હુકમો આપી સરલા વિમળાગૌરી પાસે ગઈ અને એ જણાએ ધણી વાનો કરી આ વાતોમા પણ સરલા વિમળાગૌરીના મુકુદરાય પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ શકતી હતી. આ પ્રેમ અન્યોન્ય હતો, અને સરલાને પણ તે જોઈ ધણી આનંદ થતો હતો. આ તે મુકુદરાય આવ્યા અને સરલા પોતાના ઝોરડામા ચાલી ગઈ

સરલાનો ઝોરડો બંગલાને એક છેડે હતો. તે તરફ ત્રણ ઝોરડા હતા, એકમા વિમળાગૌરીનો સુવાનો ખડ હતો. તેની સાથે છોકરા-ઝોનો ઝોરડો હતો અને છેલ્લો સરલાનો હતો. સરલાના ઝોરડાનું એક બારણું બાગમા પડતું હતું તે બારણે લાકડાની ત્રણ પગથીઆની નાની નિસરણી જ મુકેલી હતી. સરલા ધણી વાર તે રસ્તેથી બારેબાર બાગમા જઈને સવારની સહેલ બોગવતી હતી. તે સવારે વહેલી ઉઠતી હતી અને બાગમા ફરતી ફરતી નોકરોની પણ તપાસ લેતી હતી.

બીજે દિવસે તે વહેલી ઉઠી બાગનો કુખ ધીંદાર પવન મેળવવા માટે તેણે બાગનું બારણું ઉઘાડ્યું. હજી પૂરું અજવાળું થયું નહોતું એવે દિવસે ધણી, અને વાળ છોડ્યા. એટલે

વાળવાના વિચારમા તે ચાટલા આમળ ઉભી હતી પોતાના કપડાનું પણ પૂરું ઠેકાણું નહોતું બાગના બારણા તરફ તેની પીઠ હતી તરત જ કાંઈક અવાજ તેને કાને પડ્યો. પાછું વળીને જોયું તો વહેલા બય લાગ્યો. પછી અચ્ચો લાગ્યો વળી પાછો બય લાગ્યો બારણામા તેણે મુકુદરાય જોયા તેમણે કપડા પહેરેલા હતા હાથમા ગામ લાઇ જવાની ચામડાની પેટી હતી. અદર આવી તેમણે પેટી મૂકી, અને પાછા વળી જાણે સાકળ વાંટી સરલા તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ પ્રથમ એકદમ ચીસ પાવતો તેને વિચાર આવ્યો પણ તે સાથે જ વિમળાગૌરીનો વિચાર તેને આવ્યો હું ચીમ પાડું અને તે પ્રેમાળ પત્ની સાબળે-અને બધી વાત જાણે તો તેને કેવો આનંદ લાગે 'મુકુદરાયની દાનત તો એજણી જ દેખાતી હતી. તેના મનમા તો કાંઈ શરમ જેવું હતું જ નહિ. જાણે કાંઈ એકલસ એકલણ મુજબ જ પોતે આવ્યા હોય તેમ તે વર્ત્યા

“સરલા, હું ગઈ છું જતા પહેલા તને મળું એમ માન મનમા આવ્યું તને જોઈ તે સમયથી જ હું તારા ઉપર મુગ્ધ બન્યો છું હું તને સતોષીશ તારે કાંઈ વાનની ખામી નહિ રહે ” આમ બોલી તે સરલાની નજદીક આવ્યો હવે શું કરવું ' આ તો મોહાલ થયા હતા વિમળાગૌરી આ વાન જાણે તો તો તેમની અત્યાગની શારીરિક સ્થિતિમા કાંઈ નવું જુનું જ થઈ જાય ' સરલાએ તરત જ નિશ્ચય કર્યો. જરા પાછી હઠી અને ગુસ્સાથી બોલી “મુકુદરાય, ખબરદાર જો આમળ વધ્યા છે તો ' હમણા આખું ઘર બેસું કરીશ ”

“વિમળા માટેની તારી લાગણી હું જાણું છું એની ખાતર તું ખૂબ ના પાડીશ.” તે નકલ બોલ્યો, અને તેણે સરલાનો હાથ પકડ્યો

“ ચોર, ચોર, કાઢ આવો.” મોટી બૂમ સગલાએ પાડી

સગલાની આ નવી સુક્રિતથી તે રાખ થઇ ગયો. તેણે એકદમ હાથ છોડી દીધો અને આગના આરણ્યની સાક્ષ્ય ઉધારી દીધી તરત આગમાં ઉતર્યો પણ ખીજી તરફથી માણી તે તરફ આવતો દેખાયો એટલે એ પોતે પાછો આરણ્યમાં પેઠો અને મોટેથી “ શુ છે ? શુ છે ? કોણ છે ? ” એમ પૂછા લાગ્યો

ખીજી તરફથી વિમળાગૌરી અને ધરના નોકરો દોડતા આવ્યા સરલાએ તે બાળકું ઉઠાડી નાખ્યું સગલા આખે શરીરે ડુબતી હતી અને વિમળાગૌરી આવ્યા કે તરત જ તે તેમને વળગી પડી, અને તેને મૂર્ચ્છા આવી. વિમળાગૌરીએ તેનું માથું પોતાના બોળામાં લીધું અને તેની સારવાર કરવા લાગી ગઇ

મુકુદરાયે કહ્યું કે ‘ સાર થયું કે હું તે જ વખતે સ્ટેશન જવા નિકળ્યો સરલા બેનની બૂમ મેં જ પહેલી સાંભળીને હું સુભાગ્યે તેમના આરણ્ય આગળથી જ જતો હતો કોઇ હગમ બોગ આ બાળને બાળે જ અફ પેઠો હશે અને તે જ ન્સ્તે નહો પગલુ એ કાઢ મારાથી દેખાયો નહિ મેં માગીને બહાર રસ્તા ઉપર દોડાવ્યો તો એ હવે ટ્રેનને વખત નથી એટલે હું ગઈ છું તમે જલ્દી ફાકનને બોનાવો ’

આમ કહી ને ચાલી ગયા સગલાને ત્યાં પછી સખ્ત નાવ આવ્યો તે છકે ખીજો દિવસે સવારે ઉતર્યા એના મનમાં તો હવે એક જ વાત હતી “ આ ધગમા રહેવાય શી ગિતે ? અને આવે વખતે વિમળાગૌરીને છાડાય પણ શી ગિતે ? ”

તે બદલાથી સગ દેખાતી હતી પણ અદથી બહુ જ મલકાકી હતી આ મનાવ તેના મનમાં બહુ જ માવનો હતો ‘ વિમળાગૌરીની લાગણી પાનર એક દાર તો સુક્રિતથી બગ ટાલ્યો

પણ હવે તો આ દુષ્ટ કદાચ તે વાતનો લાભ લેશે ત્યારે શુ હું ગઈ ? આ કામ મૂકી દઉં ? મેં આ કામ કાઢ નોકરી તરીકે લીધું નથી માગ મનમાં તો આ અતુભવ મેળવ્યા પછી કાઢ કાઢ કરવાનું જ. વિધવાઓ માટે એક ધધો ઉભો કરવાનો મને અભિલાષ છે મૃદવ્યવસ્થાનો આર્દ્ર પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવાનું મન છે રસોડા, નોકરો, અને ઘાટણોને કેળવવાની- તેમના કાર્યમાં કુશળ બનાવવાની-યોજના મારે તૈયાર કરવી છે, પણ જો અસ્માત જ આવી ધશે તો શુ કરી શકાશે ? શુ પુરવો બધા આવા જ હશે ? ’

તે આમ ને આમ નિસાસા મુકતી હતી અને વિમળાગૌરી તો એમ જ જાણતા હતા કે હજી ચોરનો ભય તેના મનમાંથી ગયો નથી. એ તેને બહુ આશ્વાસન દેતા હતા અને જાણે પોતાની નાનીબહેન હોય તેમ તેની આગળ પાળ કરતા હતા

* * * *

પછી ત્રણ ચાર દિવસમાં જ બપોરે વિમળાગૌરીના નામનો તાર આવ્યો તેમાં ધણા જ ગભીર સમાચાર હતા મુકુદરાય તે દિવસે એક ટ્રેનમાં જતા હતા તે ટ્રેનને ગભીર અકસ્માત નડ્યો હતો, અને ધણા જીવની ખુવાગી થઇ હતી મરણ પામેલાઓમાં મુકુદરાય હતા, અને તેમના સામાનમાંથી નિકળેલા શિરનામાં મુજબ તાર કરવામાં આવ્યો હતો આ ખત સાંભળી સગલા સકાળી ડબી જ થઈ તેના ભયચિન્તા મુઝવણુ જતા જ રહ્યા તેના વિચારો બધ પડ્યા તેણે વધુ તપાસ માટે સામા તાર ક્યાં વિમળાગૌરીની બેનને પણ ખબર આપી અને બવા બાયડાને બૂલાવે તેવી ચપગતાથી કામ લીધું

બધી વિગતો જાણીને પણ કોઇને લાભ થયો નહિ. બિચારા વિમળાગૌરી વિધવા થયા.

આશ્વાસન માત્ર એટલું જ રહ્યું કે શ્રુદ્ધરાયનો વીરો પ્રભાણુમા બહુ જ મોટી રકમનો હતો, એટલે કમાનાં ઘણી જવાબતાયે રહેણી કરણી ફેરવવાનો વખત આવ્યો નહિ અને બાળકોના શિક્ષણ વગેરે માટે ચિંતા કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

ચોખ્ખ સમયે વિમળાગૌરીને પુત્ર આવ્યો. પરંતુ પિતાના મૃત્યુ પછી જન્મેલા બાળક માટે બધે આનંદ તો ક્યાથી જ હોય ! પરંતુ માતા પુત્રના શરીર સારા હતા બધો ધરને ભાગ સરલાને માથે હતો. આમને આમ વરસ સ્વિસ જોતજોતામા વહી ગયો.

એક દિવસ સરલાએ વિમળાગૌરી પામેથી જવાની રગ્મ માગી તેણે કહ્યું હવે ઝાંસી જરૂર અત્રે નથી. વિમળાગૌરીને તો આ સાબળીને આધાત લાગ્યો તે સરલાને વળગી પડ્યા, અને કહ્યું, “જેન, તમે કાંઈ માગ ગુલામ નથી સદાયે અહિં રહેવા બધામલા નથી પણ હું તમને એમ જલદી છોડનાર નથી. તમારા વગર મને જરાયે સહવાગે નહિ તમે અહિંથી શા મુદ્દાથી જવા માગો છો, તે તો મને જણાવશો ને ?”

“વિમળાજેન, મને પણ આ ધરમા બહુ જ કાવી ગયું છે વળી મારા જ્ઞાનની અજમાયશ હું આ પ્રભાણે બીજે કોઈ ટેકાણે કરી શકી ના હોત, એ પણ મને લાગે છે અને આ છેકારાને તો મુકી જવા માંડે જરાયે દિલ ચાલતું નથી. પણ હવે અત્રે મારી જરૂર નથી તમે હવે સાબળ થઈ ગયા છો અને બધું ધર સમાળી શકો તેમ છે. હવે મારો વિચાર ગૃહ-

વ્યવસ્થાના આદર્શો આપણા લોકમા વિશેષ પ્રસારે તેવા ઉપાય કરવાનો છે વળી મારા મનમા એમ પણ છે કે આપણા ધરમા જે નોકરો, રસોધયાઓ, તથા ધાટણો રાખવામા આવે છે, તેમને જો જરા શિક્ષણ આપ્યું હોય, મારો અત્તાના નિયમો કેમ સાચવી શકાય તે બતાવ્યું હોય, તો આપણા ધરો વધારે નિરાગી બને આ બધા માટે હું હવે વિચારો કરીશ અને પ્રયત્નો આદરીશ ”

“સરલાજેન, હું તો એમ સમજી હતી કે તમે હવે તમારા પોતાના બવિધ માટે, સાસા રિક કારણોમા, અહિંથી જતા હશો. પણ જો તમે આ સમાજસેવા માટે જ અત્રેથી જવા માગતા હો, તો તો હું તમને નહિ જવા દઈ તમારા બાદના મૃત્યુ પછી માંડે જીવન શુદ્ધ થઈ ગયું છે. તેમની કૃપાથી પૈસા ટકાવું મને દુઃખ નથી ત્યારે હું પણ તમારી સાથે આ કાર્યમા કેમ ના બળું ? તમારું જ્ઞાન, અને માંડે ધન આ બધી બાબતમા તમારા આદર્શો મને ધણા જ પસંદ છે અને પૈસેટકે સુખી વિધવાઓએ જ આ કાર્ય ઉપાડવા જોઈએ. તમારા જેવા હજી ડોળતા જ, મસાગસુખનો વિચાર કર્યા વગર આ માર્ગે વળે, તે જોઈને તો અમારે શરમાવું જોઈએ ”

પરિણામે વિમળાગૌરી અને સરલા આ નવી દિશાએ કાર્ય કરવા લાગ્યા છે તેમની મદદમા વિમળાગૌરીના બહેન તો છે જ આ બધાના ભેગા પરિશ્રમનું શુ પરિણામ આવે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

૨૧ ૨૧ ગૌરીશંકર જોશી

ફિલસૂફીનો જ્રમ

જ્ઞાનના સમુદ્રમાં ચારિત્ર્ય મીઠું ઝરણું ક્યારેક સૂકાઈ જાય છે. પણ પ્રેફેસર નંદન-પ્રસાદનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હતું એમ ઘણા કહેતા, અને તેનું જ્ઞાન વિશાળ હતું તેમ સૌ કહેતા નંદનપ્રસાદ સૌને પ્રિય હતા. શૌર્યપનહોર ને નીત્યો, હર્ષદર્શન-પ્રેસર ને હેંગેલ, કન્ટ ને શંકર, હાર્વિનનો ઉત્કાન્તવાદ ને કાર્લોઈલનો અગમ્યવાદ, શુદ્ધદૈત્ય ને દૈતાઈત્ય-બધા જ વિદ્યુ-પ્રમાથી હજારો મિદ્ધાતો નંદનપ્રસાદના નાના માથામાં વર કરીને રહ્યા હતા એણે જ્યારે કૌલેજમાં The Sick Soul એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું ત્યારે જાણે ઉપનિષદ પોતે મૂર્તિમત સ્વરૂપે પશ્ચિમને પૂર્વનો જીવન્ત રપર્ષ આપે છે, એવી લાગણી થઈ વાતાવરણ બધું મૃત્યુ પછીના જીવનના કોયડાથી ભરાઈ ગયું, ને હજારો શિષ્યો ને શહેરીઓ નંદનપ્રસાદે ભાષણ કરે કંઈ ત્યારે અત્યંત ઝળચળી નમી પડ્યા હતા.

૨

રમસુન્દરીના સ્મિત જેવી ઉપા પોતાનો નવ-રંગી માળુ પાથગની હતી એમથી કહી શકાય તેવી વાતાવરણમાં નવચાલનનો તન્મનાટ હતો એ વખતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કિનારા પર આવેલા એક રમ્ય મહાનતી જાળીમાંથી નદી પર નજર ફેરવીને એક જીવાન બેઠો હતો હાડીથી પ્રજ્વળતા મજૂરો ને થાકથી લથડતા પશુઓ ધીમે ધીમે નદીનું પાણી ટાપી રહ્યા હતા રેતીના વિશાળ મેદાનમાં એક સાધુ બેઠો હતો તેનાથી થોડે દૂર એ ચાર કુતરા ગેલ ઢરતા હતા ને છેક દૂર એ ઝાડ પર એક વાંદરો આ દરમિયાન પર હાથપથ-

બાલી સમાલોચના કરતો, જરા વધારે પડતી ગભીરાઈમાં, હાવકુ મો રાખી બેઠો હતો.

પેલો જીવાન આ બધા દરમિયાન એકી સાથે જોઈ રહ્યો હતો.

તેટલામાં અચાનક બારણું ઉઘડ્યું.

એણે પોતાની દષ્ટિ નદીપટથી ખેંચી પાછળ જોયું વિવેક જાળવવા શીખેલા મહેરામાં જરા સ્થિત આવ્યું, ને તે બોલી ઉઠ્યો.

‘અરે! ઉપા’ તું અત્યારમાં ક્યારથી? હા!’

‘આજે પ્રભાતના ઉડતા રંગ પકડવા છે.’

‘એમ? તો’ તે પોતાની ખુરશી પરથી બેઠો થયો ‘જો, આહીથી આ દરમિયાન છે’ બરાબર ઉતારવા જેવું.’

ઉપા આગળ વધી ને પ્રેફેસરની ખુરશી પર બેઠી પૂર્વના આકાશની ચટકી ત્યાંથી ન્હાના રંગપ્રમા રંગે ખટી થતી હતી પાસેનું દ્વાર ખોલી, તે અગાડીમાં ગઈ વળી પાછી ફરી અને છેવટે અગાડીમાંથી, કહતા રંગને કાગળ પર ભાષામાં ઉતારવા લાગી.

ઉપા પ્રેફેસર નંદનપ્રસાદની શિષ્યા હતી એનામાં કુદરતે શબ્દજ્ઞાન કરતા રંગનું જ્ઞાન વધારે આપ્યું હતું એણે એક વખત તો નંદનપ્રસાદના આખા ભાષણને રંગની ભાષામાં કહી દીધું હતું, એક વખત આત્માનો રંગ ચીતર્યો હતો નંદનપ્રસાદને એના પર અત્યંત વ્હાલ હતું નંદનપ્રસાદની વિદ્યુથી જેવી તે સમજતી તેવી બીજી કોઈ સમજતું નહિ ઉપા નંદનપ્રસાદને પોતાના જીવનપ્રવાહ જેવા રંગના અર્ધથી પૂરતી

ઉપાએ થોડા વખતમા આકાશની એ ક્ષણને અન તતાનુ સ્વરૂપ આપ્યું

‘આખા’ હતું—’

ઉપા હતી ‘મહેને લાગે છે તમે શિશુપ્રી સિનાય ખીજ વિષયમા બાળક જેવા છો.’

જ્ઞાનના અભિમાનથી પ્રેક્ષિતરના મહેરામા સતોષ દેખાયો

—‘અને હા હુ બાળક જેવો જ છુ તહને ખબર નથી ઉપા ?’

‘શુ ?’

‘તે દિવસે નોકર એક તપેલી લાવ્યો. મહે તેને પોણાબશીર દુધ સમાય તેવડી લાવવાનુ કહ્યું હતું અને તે લાવ્યો બશીરની’

ઉપા ઉત્સાહના વેગમા જ બોલી ‘હા હા. પછી ?’

‘પછી શુ ? એ બાબત રક્ષક ચાલી. મહે કીધુ તું બશીરની લાવ્યો. હવે એમા પોણાબશીર ક્યાથી સમાય ?’ ઉપા તો એક કૂંદકે ખડમા આવી ગઈ તે હસતી હસતી કૂંદવા લાગી વધારે ને વધારે સુદર થતી ગઈ. નિર્દોષ બાળક !

‘હા હા હા’ મહારા પ્રેક્ષિતર’ ફિલસૂફી તમે આટલુ જ ગણિત જાણો છો ?’

પોતે એક વિષયમા પારગત છે એ દર્શાવવા ખીજ વિષયમા બાળક જેવી અજ્ઞાનતા દેખાડવી એ વિદ્વાનોનો દબ કમા છાનો છે ?

‘અરે’ ઉપા !—નંદનપ્રસાદ બોલ્યો— ‘પછી નોકરે મહેને સમજાવ્યો કે સાહેબ, બશીરમા બશીર પણ સમાય ને પોણાબશીર પણ સમાય’

‘બરાબર ન્યુટન જેવું’

‘હા. ઠીક એ દાખલો તહને યાદ છે કે ?’

‘તમારે વિદ્વાનોને તો એક એક વિશ્વાસુ મિત્ર જોઈએ...’

નંદનપ્રસાદની આખ ચમકી. પણ નિર્દોષ સરસતાની મૂર્તિ જેવુ ઉપાએ આપુ હાસ્ય કર્યું મોડે મોડે તે સમજી કે એના બોલમા નંદનપ્રસાદને કાષ્ટ સદિગ્ધ લાગ્યું છે.

‘હા બસ એ જ ઉપા !—Genius—એનુ રક્ષણ સ્નેહની હુક વિના કેણુ કરે ?’

અને હવે ઉપાની આખને ચમકવાનો વારો હતો પણ તે તો કેન્ટનુ એક સૂત્ર સમજાવી વિવરણ માગતી હતી The senses are blind without the soul the soul is empty without the senses What is the relation between the senses and the soul ? આત્મા વગર ઇન્દ્રિયો અધ છે ઇન્દ્રિયો નગ આત્મા ખાલી છે આત્મા અને ઇન્દ્રિયોનો અન્યોન્ય સબધ શા પ્રકારનો ?

૩

એવો જ એક ખીજો દિવસ.

પણ તે દિવસ સંખ્યાના કિરણોથી ઉપાના ગાલ પર ચમકતી શરમની લાલી વધારે પ્રકાશિત થતી હતી તે દિવસે ઉપા અને નંદનપ્રસાદ વચ્ચેથી એક ખીજાના ચર્ચ ચૂક્યા હતા ઉપા નંદનપ્રસાદ જેવા Genius પ્રતિભાશાળી પુરુષ પાસે પોને સાથી થવા યોગ્ય નથી, એવા અધીન સ્વરૂપમા શાત ઉભી હતી અને તે એક વિચારથી જ પ્રેરાણી હતી ‘આવા પ્રતિભાશાળી પુરુષને એકલડોકલ મુસાફર રાખવો એ પાપ નથી ? નંદનપ્રસાદ પેલી લીડીઓ બોલતા તેની સામે જોતા એ વાત ઉપાને યાદ રહી ગઈ હતી, “Alone, unfriended—melancholy—blow”

કોલેજના દિવસો પૂરા થતા પોતે જેને પૂજ્ય માનેલ છે તેને છોડવાનો વખત આવ્યો એથી ઉપાને દિલગીરી થવા લાગી તે જ સમયે પ્રેક્ષિતર નંદનપ્રસાદ પણ ઉપાના જ્ઞાનથી એના

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયા હતા, અને તે મિત્રી આગે એક બીજાના જીવનસાથી બનવાના કેલ્લમાં પૂરી થઈ તે કેલ્લ પાળવા પ્રતિજ્ઞા લીધી અને હવે ઉપાનન દનપ્રસાદની માવજત રાખે છે વારવાર તેને મળે છે ને ક્રિસ્ચિયને ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શમાં રહેલું સૌન્દર્ય દર્શાવે છે

સાંપછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ઇંગ્લંડ ગયો. હવે ઉપા એકની-એકની નદીના કિનારા પરથી પહેલા પ્રયાણનો રંગ પૂરતી તેમ પૂરે છે પણ તેને દર્નગની ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ ગેરહાજર છે એને હવે આજે જ પોતે કરેલા કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાય છે પોતાને આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી કપાલ ગણેલી એકલતા કેવી સાહે છે? આની જ સ્થિતિ નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના સમાન યોગ્ય સાથી નથી, તોપણ વિશ્વાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા કાર્યની મહત્તા સમજી આનંદ લે છે. ઉપાએ પોતાના બગલામાં પ્રોફેસર ગયા પછી, પેટા બાહુત તરીકે એક માણસને ગણ્યો હતો ને બિચારો સાધારણ દારકુન હતો સાદો ને સીધો હતો તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, સાચો હતો તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદું હતું, -શાંતિલાલ સનામ્મા શાંતિલાલ મૂંગટો ઓઢી પોતાના ણામાં ચટાક ચટાક આખરી પગ કરતા ધરતા 'હરિ ઝક' કરતા હોય ને જૂની ઢબના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશનો હોય હાથમાં ક્યારેક માળા પણ નખતા ને ઉપાની કામ કરવાવાળી સાથે નગ પાસે ઉભા રહી, 'દાલે તો નાળું, કુતરા બનતા હતા, મીઠીમણ' -એટલું બોલી 'હરિ ઝક' એ લાખા સ્વર સાથે પાછી આખરી ઉપારે.

શાંતિલાલ જેવો સાદો હતો તેવો જ દુખી પણ હતો બિચારાની સ્ત્રી ત્રણ વર્ષનો એક છોકરો મૂંઝી મરણ પામી હતી આજે ચાર વર્ષથી શાંતિલાલ તેને જીવતી પેઠે જાળવી રહ્યો હતો છોકરો બહુ મધુર હતો શાંતિલાલે પોતાની સીધી વાટ જાળવી એનું નામ માધવ લાલ પાડ્યું હતું પણ બધા એને માધુ કહેતા માધુ પણ બરો ગમતી હતો નળમાં આડે હાથ રાખી પાણીના કુનાગ છોડી મૂકતો ને ઉપાની કામ કરવાવાળી તો થાકી જતી એક વખત માધુએ શુ કર્ત્ય કે બસ કોઈને પૂછ્યા વિના ઉપાનો મોટો અરીસો કપાડી લાવ્યો મીઠીબાઈ અજીઠા વાસણનો ખડકો લઈ નીકળ્યા. એટલામાં તો માધુએ બરાબર સૂર્યના કિરણ, અરીસામાં ઝીલીને એના મો પગે ક્યા કામ પડ્યા નીચે, ને ઉપર મીઠીબાઈ 'ઓય વૈય મારો પીટ્યો રે' એમ કરતા પડ્યા, એક મોટા ઠામને જરા દડવાનું મન થયું ને સાથે સાથે મીઠીબાઈને પણ નોતરું દેવું ગયું. દાળથી ખરડાયલા હાથ ને ભાતથી ખરડાયલા મો સાથે મીઠીબાઈ, કડછી હાથમાં લઈને તો દોડ્યા પણ માધુ તો દૂર દૂર દોડી ગયો હતો એટલે ફાવેલો એટલો જ થયો કે પોતે એક દોરડામાં-એ પણ માધુએ ગઈ સાંજની રમતનું બાધી રાખેલું-આની જતા, જરા શરીર લથડી ને દડી ગયું. ને તે જ વખતે માધુએ પણ ખૂબ પાડી 'એ મીઠીબા સૂતા' આ હાહા 'તાલ ભાઈ તાલ' " એટલામાં દૂરથી શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ સુદમાં કેલક-રાગ તો થઈ ગયા પણ તેનો ભગ તો સાજ પહેલા જ, માધુએ મીઠીમાના નવેણ મારે સૂકવેલા કપડામાંથી એક કપડું ઉપાડી લઈને ક્યો હતો, પોતાનું એક ધોતીયું ગાગવાળું થતા તે ધોઈને સૂકાવી નાખી, શાંતિલાલ આવે તે પહેલા ઉજળા બની જવા મારે,

માધને આ ભગ અસાધારણ પ્રસંગે કરવો પડ્યો હતો રાજ દુરધરોની શી વાત કરવી, છોકરાઓ પણ ક્યારે કોલકરાર પાળે છે ?

આ માધુ જેવો રમતીયાળ તેવો ખુશ દિલનો જેવો ખુશ દિલનો તેવો નિર્મલ ચહેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનદી હતો. માધુ ઉપા પાસે વાગ વાર જતો ત્યાં તે ડાહ્યા ડમરો થઇ બેસી રહેતો. બે કે પછી છેવટે ઉઠતા ઉઠતા, બધા રાખેલી તોફાની વૃત્તિ 'કા મીઠીમા કેમ છો?' એટલું કહીને પણ સતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉપાને મા જેવો પ્યાર હતો ને માધુને પણ બધે ઉપા તો બીજા સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ આશીસમાં ગય, ત્યારે માધુ ઉપાબેન પાસે રમતો હોય, બસતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાબતો હોય 'એ ૧૧મા માધુથી માણસવાળું લાગતું

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી અને કુતરાના ખચ્ખા શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભા હતા એ ઓરડીમાંથી હમ્મેશા એક તોફાની છોકરો આવી, વિદ્યોતોનું પેલું મથક વર્ગીકરણ—“નખવાળા પ્રાણી” —એ બૂલી જઈ તેમની સાથે દોડતો એ દોડતો ને પાછળ કુતરા પણ—ક્યારેક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવનું કે એજન્ટ બોલાવે ને દોડે તેમ-દોડતા પણ આજે એ ઓરડીમાંથી દુખી શાંતિલાલનું મો પહેલા દેખાયું

‘મીઠીબધ’ . હરિ ઝં.

અત્યારે પણ સહજ બનેલું હૃદય હું શાંતિ લાલના મોમાં આવ્યું

‘અરે! મીઠીબધ’ ઉપાજહેન છે કે ?

‘હા કેમ ?

‘આ જૂઓને આજ અમારા માધુને તાવ આવ્યો છે કાલે રાત્રિમાં’

‘આય વૉય—એ વળી ક્યાથી. છોકરો રખડે બહુ તો—પાણીમાં લાગટ રખડે છે. માડી’ કાંઈ કોઈનું માને છે?...’ એટલામાં ઉપા પણ અગાશીમાં આટા ભારતી દેખાણી શાંતિલાલની વાત સાબળતા તે નીચે આવી ડોક્ટરને બોલાવ્યો ને શાંતિલાલ આફ્રિસમાંથી પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી પોતે તેની પાસે બેઠી રહી. આજે એને પ્રથમ ખબર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે ૧૧મા ગ્લાનિમય શાંતિ જ હોય છે’

૫

કેટલાક છોકરા એવા આનદી ને રમતી-આળ હોય છે, કે બપોરે મરવાનું હોય તોપણ સવારે રમી લેવાના. માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાવની સખ્ત બિમારી છતાં તે ઉપા જહેન પાસે કાંઈ ને કાંઈ આનદની વાતો કરી લેતો. ‘છેવટ પેલા મીઠીમા દડી ગયા હતાં એ પ્રસંગ સમારીને સૌને હસાવતો’ શાંતિલાલ ખિચારો માધુને હસતો જોઈ એણે એણે થઈ જતો, ને ઉપા તો મૂર્તિમાન માતૃહૃદય છોકરાના દરેક શબ્દમાં વ્યાકરણની બૂલ ન જોતા હૃદયની અગાધતા જ દેખતી પણ એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે ત્રીજે દિવસે માતા દેખાયા એટલા ધારા કે તિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ કટાક્ષીનો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રાડો પાડે, ને શીતળા પણ કચકચી ગયા. માધુનું જીવન હવે થોડો વખત છે. એ ગભીર વિચારથી સોના હૃદય ધબકી ગયા.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસ્માની આકાશમાં એકવા તારા હતા ઉપાના ફળીમાં ભયકર શાંતિ હતી જે વખતે જીવ જવા રહેવાનો સવાલ હોય, ત્યારે દરેક ધડીમાં હજાર વર્ષનું ગાબીયું આવે છે રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે, તે વખતે માધુની પમારી પાસે માત્ર એ જાણ જામતા બેઠા હતા. ઉપા અને

શાંતિલાલ દર્દીને ગરમી એવી થતી હતી કે ન પૂછે વાત

એ વખતે એવો પ્રસંગ બન્યો કે ઉપાનુ જીન કરી ગયું

અચાનક મધુએ અસહ્ય દુખથી રાડો પાડી 'મા' 'મા' અને 'હ બેટા' 'હ બેટા' એ એ જ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા શાંતિલાલ દિશ્નુ બની ગયો કોઈને કેમ સાતવન દેવુ તે સહે તેવું હતું નહિ પણ હવે માધુને સાતવનની જરૂર ન હતી, તે રહ્યા રહ્યા છેલ્લા બગથી પથારીમાંથી બેઠો થયો, અને ઉપા તરફ દોડ્યો એના આત્મામાંથી હબર શબ્દો એક શબ્દ આવ્યો 'મા' '

આ ગભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિલાલે તેને અટકાવ્યો 'બેટા' 'બેટા' માને અડકાય નહિ હો' 'લથડતે પગે માધુ પાછો રયોં અરે' બાપુ' મ્હારે એક વખત ઉપાબેનને-બાને માને બેટવું છે', અને તો ટાઢ થાશે'

'જો બાપુ' 'શાંતિલાલ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ.

પણ માધુની બધ આબેના બધા વાક્યો મ્હેરા પર પથળા હતા 'મા' '

અને તે અચાનક દોડીને ઉપાને બેટી પડ્યો શાંતિલાલ બપથી શોકથી શ્રુય બની જોઈ ગ્લો પણ ઉપાના કુમળા હાથોએ માધુને ઉપાડી લીધો હતો ને જ્યા સગી મા દુગથી બેટા કહીને દોડી જાય, ત્યા ઉપાએ તેના માથા પર, અને નાનાપર વારવાર હાથ ફેરવ્યો આત્માને સ્પર્શ થયો હોય તેમ માધુને ઘાબડ ઠડી થઈ 'મા' 'તે એક વખત આનંદથી બોલ્યો

'બેટા' માધુ' હું ઉપા-ત્હારી છું હો' બાપુ'

ઉપાના આસુમા ખીળ સમ્મો દૂખી ગયા પણ શાંતિલાલ ઉપાના વિચારથી ધ્રુજી ઉઠ્યો

ઉપાએ ફરી ફરી માધુને બોલાવ્યો તેને હાથમા રાખી રમાડ્યો ને પછી ધીમેથી પથારીમા સુવારી દીધો

એ ઉધમાંથી માધુ વડ્યો નહિ ને બીજા ફિવસના પ્રભાતમા પેલા કુરકુરીયા રાહ જોતા ઉભા જ રહ્યા પોતાના એકના એક આશના થઈને ગયેલો જોઈને શાંતિલાલ દિવનો બની ગયો, ને એની મગજની નબળાઈના ઉપાય માટે ગાડાની હોસ્પિટલમા ગયો.

માધુના સ્પર્શના પરિણામે બીજા કે ત્રીજા દિવમે ઉપાપર શીતળામ્મતાનો દલ્લો થયો હતો. મીડીબાઈની બહુ મહેનતથી તે બચી ખરી, પણ એક આખ ગુમાવી ને મો પર પરાપકારના ન બૂસાય તેવા કન્યાલુભ્ય ચાહલા પડના શરીર બેડોળ બની ગયું ને આત્મા વધારે મુદગ-મધુરતાની મૂર્તિ જ બન્યો

૬

દગમ્યાન પ્રોફેસર ઇંગ્લાડથી પાછા આવ્યા હતા

રાતની મેઘવી મળી હતી, ને વરસાદના ટમટમ છાટા શરૂ થયા હતા એક જીવાનબાઈ તે વખતે ન દનપ્રસાદના ઘર પામે આવીને થંભી ચોડીવાર શાત ઉભી પછી વિચાર કર્યો ને છેવટે ઘન્ટી સાકળ ખખડારી.

'કોણુ?' અદરથી અવાજ આવ્યો

વરસાદ એકદમ ઝૂટી પડ્યો, ને નિઠામાંથી મધુરી ટકુકાના લર્ષથી જાગી ઉઠી

'હું ઉપા'

'હા બોલુ છું હો' અવાજ મોટો પણ ઠડો હતો અને પ્રોફેસરે તરત જ દ્વાર ખોલ્યું દ્વાર ખોલના જ તે આમો બની ગયો સ્વેત સંજેમગરની મૂર્તિમાન કલાને બદલે શીળીના ડાઘવાળી એક આખનો ડોળો બદાગ નીકળેલ કદગી સ્ત્રી જોઈ

'આ કોણુ ઉપા-તું ?'

‘હા ત્હમને ખબર નથી? હું હજી આહી જ છું. એમ એ. માટે વાચવા મ્હી ગઇ’

‘એમ કે? બહુ ઠીક કર્યું શું ફિલસૂફી લીવી છે કે?’ પ્રેફેસરનાં માયાળુ હંડા શબ્દો આવ્યા ઉપાના મ્હેરા પરથી જ અનુમાન કરવા જેટલું ‘ડાકટર’ એ પણ શીખ્યા હતા ને વળી કોઇની ખોડ વિષે ઉલ્લેખ કરવો એ ડહાપણ પણ નથી

પણ ઉપા દિગ્મુહ બની ગઇ જેની રાહ જોઈ પોતે અભ્યાસ કરવા રોકાઈ ગઇ હતી, ને જે પ્રતિભાશાળી પુરુષે તેને મિત્ર તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામા અસાધારણ હંડી કેમ હતી આખમા, આવકારમા કે શબ્દમા કયાય ક્રમમા કેમ ન મળે? નિર્દોષ મૂર્તિ’ તે મોડુ મોડુ સમજી ને મનમા બબડી, ‘હા ઠીક, મ્હજી સ્વરૂપ પ્રરી ગયું છે’

‘કેમ ત્હમે બોલતા નથી?’

‘શું બોલું, ઉપા? ત્હારી બધી મુરઠેલીઓ તો કોત્રેજમા solve-સમજવાશે જ’

‘બરાબર’ પણ ઉપા ધ્રુજી.

‘આજે વરસાદ પડશે તેમ લાગે છે ઉપા’ ત્હને બહુ મોડુ તો નથી થતું કે?’

ઉપા અતે નિશ્ચિત ચરમા જ બોલી ક્યારેક શકા અસહ્ય જ હોય છે

‘આપણી ક્ષમના-જીવનમૈત્રી ત્હમે બૂલી મયા કે શું? મ્હે મ્હારું જીવન આજ સુધી ત્હમારે માટે સાચ્યનું છે’

પ્રેફેસરનું ઉચ્ચ સરીર વધારે ટટાર થયું હાથની આગળી નાક પર આવી, તે પણ એટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વરથી બોલ્યો

‘આપણી મૈત્રીને તે એટલી ગભીર માની છે?’

‘આનું જીવન મૈત્રી છે એટલે એને મન એ પહેલેથી ગભીર જ નહિ પણ પવિત્ર બાબત છે’

‘હં...’ પ્રેફેસર નંદનપ્રસાદ હસ્યા ‘હા’ હા’ હા...ઉપા’ ઓકરવાદ’

‘એમ નહિ. નંદનપ્રસાદ? હું મૂર્ખ બનવા નથી માગતી કહો કે આપણે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે ત્હમે વચન આપ્યું નથી? સ્નેહલગ્નનું’

‘અને હવે’

‘હવે? ઉપા’—નંદનપ્રમાદની મદદે એની ફિલસૂફી આવી

‘જીવન એ વિકાસ છે એ વખતથી આજે જૂની દૃષ્ટિ છે’

‘બરાબર—’ એકવી શ્રદ્ધાનું તેજ આવ્યું ‘પણ ત્હમે એમ ચોખ્ખું કહેશો કે હવે મ્હારા સ્વરૂપમા ત્હમને કટાળો છૂટે છે?’

‘ના,’

‘આ કેમ થયું તે તમે સાબળ્યું છે?’

‘હા’

‘તમને લાગે છે કે આ વાત મ્હારા સ્વરૂપની આપણી ખાડે આવે છે,

‘હા અને ના’

‘ફિલસૂફી ચોખ્ખું બોલી શકે જ નહિ બ્યા-કરણમા વિકલ્પ જ હોય ચોખ્ખું બોલે સ્નેહ ને શ્રદ્ધા જાઓ’ નંદનપ્રસાદ’ સ્પષ્ટાધનોઆ વાચો. બસ વાચો વાચવાનો પણ રોમ છે’ અને ખીજા રોગમા જ્યારે આખ કાન નાક હાથ પગ પેટ ખોવાય છે, ત્યારે વાચવાના રોગી આત્મા ખુએ છે’ અબણ શબ્દ વિના લાગણી બોલે છે બબુલા લાગણી વિના શબ્દ બોલે છે એકલો બ્રમ’

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો વેદાન્તી હતો વૈયાકરણી હતો આત્મજીવનતા શબ્દોથી તે ડગે તેવો નહિ હતો નિસ્તૃત્તેગુણ્યે પચિ ચિ-ચરતાં કો વિધિ. કો નિવેધ.. નંદન-પ્રસાદે ધીમેથી બારણું અટકાવ્યું, ‘ઉપા’ તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ ‘It was lovely to be myself but not to be myself—was death in life. Do not be tempted to accommodate

yourself to the world by moral
suicide ' ૧

ઉપાએ જગ્યા ન દીધી, એક વાર
મકાન તરફ જોયું, નંદનપ્રસાદના ઓળા તર
એક દષ્ટિ ફેરવી, ને પછી ધોર અધારી રાત્રિના
ગાઠા અંધકાર વચ્ચે થઈ ચાલી ગઈ એ નંદન
કુમારને મળી ગઈ એ વાન પણ ધોર અધાર
જેટલી જ છાની ગઈ

૧ સ્વ-સ્થ જીવનમાં એકલવાયાપણાનો દોષ
નથી એમ નહીં, પરંતુ સ્વ-સ્થ ન રહેવું અર્થાત્
સ્વસ્થતાવિરહિત જીવન તો મોતને જ પચાય
છે દુનિયાની નીતિરીતિને નરુ આવાની જાણસા
સ્વસ્થતાની પરમ નીતિની વિગત પણ નીવડી શકે !

* * *

ગામમાંથી નમાયા છોકરાઓ ઉપાના ઘર
તરફ હમેશા દોડી જાય છે એ ઘરમાં હવે એ
જ કશોલ મચ્યો છે ફિચરીના પુત્રકો ઉચે
મડી, છોકરાઓ સાથે ઉપા સાદી ભટ્ટીઆની
વાત કરે છે ને તેને લાગે છે કે કેટલીક શિસ્ત-
ગીની રાત હવે આપોઆપ ખરી જાય છે

ભટ્ટીઆની વાતમાં તત્કાલ નમાયા છોકરા
ઉઠાસ થઈ જાય છે ઉપા, વળી ખીજી સારી
વાત કરે છે તે પ્રતિભાશાળી પુરુષની મિત્ર
થવાને બદલે, આ સાદા છોકરાની મૈત્રીમાં ઉપા
વધારે અગમ્યવાદ જૂએ છે !

૮

૨૧ ગ અંકુશાલ જડાશ'કર ભટ્ટ

ઈ. સ. ૨૯૨૪*

આ વૈજ્ઞાનિક જમાનો જગતને કયા ધસડી
જશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મે અનેક પુસ્ત-
કોના અભ્યાસ કર્યો, વળા વિદ્વાનોને પૂછી
જોયું ધણા જ્યોતિષીઓ પાસે જગતની કુડલી
તપાસાની પરતુ સતોષ ન થયો કોઈની પણ
કલ્પના બીજાને મળતી ન જ આવતી આખરે
એક સાધુએ મને માર્ગ બતાવ્યો તેની પામે
એક જડીબુટ્ટી, હતી તે મને આપી અને કહ્યું
કે તે ખાવાથી એક હજાર વર્ષની નિદ્રા પ્રાપ્ત
થશે અને જ્યારે જાગત થશે ત્યારે પોતે જ જે
જાણવા માગો છો તે નજરેનજર જોઈ શકશો.

* હમેજી ઉપરથી

ન કોઈને જાણ્યું, ન કોઈની સલાહ
લીધી, ન વધારે વખત ધૈર્ય રાખી શક્યો કે
આનીને તમ્બ જ જડીબુટ્ટી પાણી સાથે પેટમાં
ઉતારી દીધી અને જલદી નિદ્રાવશ થાઉં માટે
બધા માસિકો અને ત્રિમાસિકોની ફાઇલોના
પાના ફેરવી નાખ્યા પછી સચિત્ર માસિકો
લઈ તેના ચિત્રો જોવા મડ્યા નાજ ત્રિમા-
સિકના “આકર્ષક” ચિત્રો તરફ દષ્ટિ ફેરવના
બગાસાની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે આજુ-
બાજુનો ઘોઘાટ શાન્ત પડતો જતો હોય
એમ વાગ્યું રમ્મને ચાલના મનુષ્યોનો પગરવ,

૯

આમશમા ઉડના પક્ષીઓનો કંલરવ, ટ્રામની કર્કશ ધટ્ટીનો અવાજ કે પાડાના રણકારનું સ્મરણ કરાવનાર મોટગના ભૂમળાનો અવાજ દૂર દૂર જતો હોય એમ જણાતા લાગ્યું. ક્યારે ત્રિમાસિક હાથમાથી સરી પડ્યું અને ક્યારે હું નિદ્રાદેવીને વશ થયો એ સ્મરણમા નથી.

સને ૨૬૨૪ માં હું જાગ્યો. હું એક સ્વપ્નહા-લક્ષમા કાચના કપાટમા સુતેલો હતો અને મારી સામે માથા ઉપર ટાલવાળો અને સંકેત બ્લો-ટીંગ પેપર જેવી વસ્તુનો બનાવેલો ઝબ્બો પહે-રેલો એક માણસ મેં જોયો. મારી સામે તે તાકી તાકીને જોતો હતો. જાણે હું જ તુતાખ અમીન ન હોઉં? હું ગભરાઈને એકદમ બેઠો થયો પણ તેને ગભરાટ કે આશ્ચર્ય કે એવી કોઈ પણ લાગણી ન થઈ. ધીમેથી તેણે કપા-ટનું બારણું ઉઘાડ્યું અને એકદમ બહાર આવી મેં તેની ગરદન પકડી ગુસ્સાથી ધ્રુજતે અવાજે પૂછવા માડ્યું. “તું કોણ છે? મને આહિ શા માટે પૂરી રાખવામા આવ્યો છે? માફ કર્યા મહારા.”

તેણે શાન્તિથી હાથ ઉઘો કરી કહ્યું “ભાઈ, જરા પણ ગભગયા વિના, જગા પણ ઉસ્કેરાયા વિના, જરા પણ આશ્ચર્ય વિના બહાર આવો અને તમારે જે પૂછવું હોય તે બધું શાન્તિથી પૂછો.”

હું તેની સાથે બહાર રસ્તા ઉપર ગયો બધું જ ઉજડ વેરાન, ખડિયેર જેવા મકાનો ઉપર શેવાળ ઉગી ગયેલું. સીમેન્ટ અને ડામરથી બનાવેલા આમડાની ઝોસરીથી પણ વધારે સ્વચ્છ રસ્તાને બદલે ધાસ ઉગી ગયેલ રસ્તાઓ ઉપર તેના જેવા થોડા ટાલીઆ આમથી તેમ ફરતા હતા. ટ્રામના પાટા કે ટેલીફોનના તાર-કથું જણાતું ન હતું. અમે બંને એક શિલા ઉપર બેઠા પછી પેલા માણસે કહ્યું, “અમને લાખા ભાષણોનો કટાળો છે તેથી હું લાખુ વર્ણન નહિ કરી શકું, તેમ જ તમારા એક

સામટા પ્રશ્નોનો જવાબ પણ નહિ આપી શકું. માટે તમે એક એક સવાલ પૂછતા જશો તેનો જવાબ મળ્યા કરશે પણ એટલી શાંત કે તમારે કોઈ પણ જાનની લાગણીને વશ ન થવું કાગ્યું અમે લાગણીઓનો નાશ કર્યો છે.”

રસ્તા ઉપર ટ્રામ કે મોટર કે ગાડી કશું ન જોવાથી મેં તેને તે વિષે જ પહેલો સવાલ પૂછ્યો. “તમારા વાહનો કેમ જણાતા નથી?” ટાલીઓ-અમે ટ્રામને, ટ્રેઇનને, મોટરને નિરુ-પયોગી ગણી બંધ કર્યા. તમારા ઝમાનામાં તેનો અત્યંત ઉપયોગ થતો. હજારો માણસો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતા અને આવતા શા માટે? કોણ તેઓને બોલા-વતું? તેઓનું શું કામ પડતું? એવી ઉપાધિથી અમે બધા વર્ષોથી મુક્ત થયા છઈએ.

હું-ત્યારે તમે ખેતી કેવી રીતે કરો છો, વેપાર કેમ કરો છો, માણસ જાતની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પૂરી પાડો છો?

ટાલીઓ-માણસ જાતને જરૂરીઆતો છે જ નહિ. તમે નકામી હજારો જરૂરીઆતો વધારી નાખેલી આજે અમે તે બધી વિના ચલાવીએ છઈએ અમે ખેતીને નામે ગરીબો પાસે દિવસ રાત મજૂરી કરાની પૈસાદારોના પેટ ભરતા નથી, વેપારને નામે હુટપાટનો ધંધો કરતા નથી અને ઉદ્યોગને નામે લોકોના ખોટા શોખને પોષણ આપતા નથી.

હું-ત્યારે તમે શરીરનું પોષણ શી રીતે કરો છો, કપડા ક્યાથી લાવો છો, રહેવાના ઘર કેવી રીતે બાંધો છો?

ટાલીઓ-અમારે તમારી માફક દિવસના બે ત્રણ કલાક ખાવા માટે રોકવા પડતા નથી, તે અમૂલ્ય વખતનો અમે બીજી રીતે સદુપયોગ કરીએ છઈએ. અમે એવી

ગોળી બનાવી છે કે જે ખાવાથી સાત વર્ષ સાત માસ અને સાત સાડાસાત પક્ષ મુધી કંઈ ખાવું ન પડે માગ જબ્બા સામે જુઓ ત આમ ન લાગે, પાણીથી ન ભીંજાય, હવાની અસર પણ ન થાય એવી વસ્તુનો બનાવેલો છે ધણા વર્ષ ટકે છે અને બીજાની જરૂર પડે તો સામાજિક સમસ્યાથી લઈ આવીએ ત્યાં આવા અસખ્ય જબ્બાઓ તથા બીજી વસ્તુઓ છે જેને જોઈએ તે લઈ આવે આહિ બધી વસ્તુઓની માલીક સમાજ છે વ્યક્તિની માલીકીનું કંઈ છે જ નહિ બૂખ લાગે તો ગોળી પણ ત્યાંથી જ મળે.

હુ-તમારી કેવળણીની સરથાઓ કયા પ્રકારની છે ?

ટાપીઓ-એરી સરથાઓ છે જ નહિ અમારે કોઈ નિશાળમા જન્મને કલાકો સુધી ખેસી રહેવું પડતું નથી. હવે વિદ્યાર્થીઓ કોયળા હોય તેમ શિક્ષકો તેમા ભણતર ભરતા નથી અમારે જે વિષયનું જ્ઞાન જોઈએ તે વિષયની પીચકારી (Injection) અમારા માથામા લઈ લઈએ જુઓ મારા માથા ઉપર ડાખી બાજુએ ફેલા જોવું દેખાય છે ત્યાં મેં થોડા જ વખત પહેલા “ઇતિહાસ”ની પીચકારી લીધેલી અને હમણાં તમારી પાસે ઉભો હતો તે પણ જુનો નમય કેવો હતો તેના અભ્યાસ માટે જ તમારી કેટલીક બાબતો મને સમજાતી નથી તે સમજાવશો ? દાખલા તરીકે “પોલીસ” રૂપી સરથા કેની હતી તેનો ખુલામો કરશો ?

હુ-ધણી જ ખુશીથી. તેઓ રસ્તામા ઊભા રહી વાદનના વ્યવહારને સભાળે, તોફાન કરના અને અટકાવે અને ચોરી હુટકાટ કરનારને યાગ્ય શિક્ષા અપાવે.

ટાલીઓ-અરાબર હવે સમજાયું. રસ્તે ચાલતાં લોકોને પકડીને માર મારી તે સરથા હતી એટલું તો હું સમજી શક્યો હતો.

હુ-મને આશ્ચર્ય તો એ જ થાય છે કે આપણી પાસેથી આટલા માણસો પનાર થયા તેમા એક પણ સ્ત્રીનું દર્શન કેમ ન થયું ? શું એ સૌન્દર્યની દેવીઓને તમે ધરમા પૂરી રાખો છો ?

ટાલીઓ-નહિ. જરા પણ નહિ તમારા જમાનામા કોઈ કોઈ જાતોમા એવો રિવાજ હતો એમ મને જણાયું છે અત્યારે નમે જે લોકો જતા જુઓ છો તેમા સ્ત્રીઓ પણ છે. પરંતુ તેઓનો દેખાવ પુરુષોના જેવો જ છે. તેઓએ તમારા જમાનાથીજ પુરુષોની સાથે સમાનતા લાવવાની શરૂઆત કૌંસી ધીમે ધીમે તેઓએ પોતાના પ્રયાસમા સફળતા મેળવી અને હવે તો સર્વાંશે પુરુષોના જેવી જ થઈ ગઈ છે, દેખાવમા પણ પુરુષોના જેવી થઈ ગઈ છે જો કે તેમ કરવામા ધણી લાખી લડત ચાલેલી, પણ આખરે કંટાળીને પુરુષોએ થોડું સ્ત્રીત્વ ગૃહણ કર્યું અને સ્ત્રીઓએ પુરુષત્વ ગૃહણ કર્યું એટલે સૌ સમાનતા ઉપર આવી ગયા.

હુ-પણ બાળકો તો બતાવશો ના ? કયા છે એ પ્રભુના પેગંબરો ?

ટાલીઓ-અરે એ મદી ચીજનો ઉછેર જ અમે બધે કર્યો જ્યાં ત્યાં કુદરતી હાજતો કરી નાખે અને બીલાદીના ટોપની જેમ વધ્યા કરે તેના ખપ જો ? તમારા વખતમા ચરીંગો સચો અમુક વખત પછી બધે પડી જતો અમે એ બધે પડી જવાના કારણે શોધી સદાને માટે ચાલતો રહે એવો બદાબસ્ત કર્યો છે. તમે જેને ચૂંટ્યો

કહેતા તે આવડુ જ નથી પછી વધારે
વર્તની જરૂર શી ?

(હવે મારા ધૈર્યનો અત આવ્યો. મારે
અગેઅગ કે.ધર્મી કે પવા લાગ્યું હું આ જમા-
નાના બધા મનુષ્યોનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું
એમ મને થયું. એ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરેલ મનુ-
ષ્યો નહિ-પતથરો હોય એમ મને લાગ્યું અન્તે
નિરાશાથી હું બોલ્યો.)

હું—હે પ્રભો, જ્યાં સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્ય નથી
જ્યાં નિર્દોષિ કુલ જેવું મધુર હાસ્ય કંઠતા

બાળકો નથી, જ્યાં જીવનનો કાર્યક્રમ
વિવિધતા વિના એક જ નીરસરીતે ચાલ્યા
કરે છે ત્યાં મને સ્મશાન લાગે છે. બલે
હમેશા મિલના ભૂગળાથી સત્તર શેઠ ધુમાડો
નાકમાં ભરાય, બલે ટ્રામના કર્કશ અવા-
જથી કાન ડુટી જાય, બલે મોટરના શોર-
બકોરથી બડકાં જવાય, પણ મારો જમાનો
મને પાછો આપ ધાધલ હતી પણ સાથે
સૌન્દર્ય, સ્નેહ, મજલ અને પ્રગતિને મારે
વિગ્રહ પણ હતા

૬

૨૧ ૨૧ જયકૃષ્ણ નામરહાસ વર્મા.

ઉપા અને કમલિની

૧

“ ઉપા ! સાંજે “ મંડળ ”ની સભામાં
આવશે કે ? ” સવારમાં એક પીતી વખત
અરવિંદે સવાલ કર્યો એની એક આખ હજી
“ સુદરી ”ના તુરતમાં જ આવેલા અક પગ
હરી રહી હતી “ કમલિની આજે ‘ સ્ત્રી પ્રતિ
પુરુષની વર્તણૂક ’ વિષે બાપણુ આપવાની છે
ખરેખર, બહુ આનંદ આવશે. એ વિષે એના
વિચારો બહુ કડક છે બોલવા બેસે છે ત્યારે
લીલુ સુકે કાંઈ જોતી નથી. ”

“ હું નથી ધારતી મારાથી આવી શકાય,
બહાલા ! ” ઉપાની અણીઆળી અને મોહક
છતા મૃદુ આખોમાં ક્ષમા યાચનાનો આછો
ભાવ હતો. ઘાટે નાની છતાં ડુટડા અવયવવાળી
એ લલના સુફરનાના નમુના રૂપ હતી. એની
અપકર્ષર્ણી દેહલતાએ બલબલી સુદરીઓના
માન મોડયા હતા જેવું એન શરીર સુફર હતું
તેવો જ એનો સ્વભાવ મીઠો હતો. સ્નેહવર્ગમાં
એને સૌ ‘ મધુરી ઉપા ’ ને નામે બોળાખા.

અરવિંદ એક વખાત નવલકથાકાર હતો.
એના પુસ્તકોએ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું
હતું. લોકોને અભ્યયથી લાગતી કે આવા વિદ્વાન
માણસનો ગૃહમંસાર ઉપા જેવી સાધારણ બહેલી
પત્ની સાથે કેમ સુખે નભતો હશે ! ઉપા માડ
ચાર ચોપડી અંગ્રેજી બાણી હશે. સાહિત્યનો
એનો અભ્યાસ નહિ જેવો હતો પણ ગૃહ-
કાર્યમાં તે અત્યંત કુશલ હતી એની બના-
વેલી રસોઈમાં અમૃત જેવો સ્વાદ આવતો.
શીવણ, ગુથણ અને ભરતકામમાં એની બે-
બરી કોઈ કરી શકે એમ ન હતું ધરને પ્રત્યેક
બારીબારણે રોબી ગ્રહેલા તોરણો અને પડદાઓ,
નિવાનખાનાના ટેબલ અને ટીપાઇ પર પાથરેલા
સુદર રૂમાલો એની કલાની સાક્ષી પૂરતા સંગી-
તમાં ય તે પ્રવીણ હતી તે દિલરૂપા કે હાર-
મોનીઅમ વગાડતી ત્યારે સાબળનારા મુગ્ધ
થઇ જતા પત્તિને તો દેવ ગણી તે પૂજતી.
તેની સેવા-શુભા કરવી, તેને આરામ આપવા
અને રીઝવવાના સફળ પ્રયાસો કરવા, એ એના

૬

જીવનનો મહામત્ર હતો. અરવિંદ પત્નીના આ ગુણોની દૃઢ કરતો, એને અનન્ય પ્રેમથી આ-હતો. પત્નીની વિદ્વાની ખામી તેને કોઈક વાર સાલતી, પણ એક દરે તેને સતોષ હતો. લોકો કહેતા કે એ તો માત્ર ઉપાના મૌદ્યથી દિવાનો થયો છે.

ઉપાના પ્રત્યુત્તરથી તે કંઈક નિરાશ થયો. હોય એમ લાગ્યું તેણે કહ્યું “જેવી તારી મરજી.”

“મંડળમાં આવનારા લોકો એટલા બધા વિદ્વાન અને હુશિયાર હોય છે કે મને ખીજ લાગે છે તેમની સાથે બેળાતા મને ગભરામણ થાય છે તમને ખોટું નો નહિ લાગે?”

“તું આવે તો વધારે સારૂ ગાડી તને કોઈ ખાત નહિ જાય.”

“મને તો ત્યા બહુ અતકુ લાગે છે. એ લોકો એવી બાબતોની ચર્ચા કરે છે કે જેની મને ખબર ન હોય મઠ વખતે હું ‘મંડળ’માં આવી ત્યારે મને એક જણે પૂછ્યું ‘તમે શેઠમ્-પીઅર વાગ્યો છે?’ મારી બલા જાણે શેઠમ્-પીઅર કોણ હશે ગુજરાતી વાચવાની જ પૂરી કુસદ નથી ત્યા અંગ્રેજીનું લખે ક્યા વળગાડુ તેમાં આ નોકર ગળ પડ ગયો છે ત્યારથી તો એક ઘડી યે નવરાશ નથી મળતી વળી વાચુ તો ય હું તો બૂલી જઈ છું મગન ગુ થયુંની મોઢાણી જેટલી યાદ રહે છે તેટલું એ બધું નથી રહેતું યોડુક વધારે મળ્યું હોત તો કેવું સાડ થાત.” એ આ પાન મોપારી બીજી આપુ.”

વધારે મોપારી માટે અરવિંદે ડોકુ નમાવ્યું “તું વિદ્વાન નહિ થાય તો ચાલશે,” રંગમેરગી મોતથી ભરેલા કલા કળતા મનોર મોરવાળા સુદર પડા પર નજર ઠેરવતા અરવિંદે કહ્યું “પણ મારા કામમાં અને મારા સ્નેહીવર્ગમાં તું હુદ્દિપૂર્વક રસ લેતી થાય એટલું જ મને તો જોઈએ છે ‘મંડળમાં’ જતા

ખીક શાની લાગે? તારૂં મીઠું હાસ્ય બધાને મ્હાત કરવા પૂરતું છે” એણે ખોટી ખુશામદ નહોતી કરી ઉપાના હાસ્યમાં ખરેખર એવી જાદુઈ મીઠાશ ભરી હતી.

દુખિત હૃદયને આનંદ આપે, કટાંગલા મગજનો બધો ય થાક પગવારમાં ઉતારી દે, હૈયાની ઉર્મીઓ ઉછળાવે, એવું મીઠું ઉપાનું હાસ્ય હતું અરવિંદને એ હાસ્યની, સાથે સાથે ઉપાના મૃદુ સ્પર્શની, તેના કામલ કંઠમાંથી વહેતા મીઠા, સુરીલા સંગીતની વારવાગ જરૂર પડતી આખો દિવસ નવલજથાના પાત્રોની કલ્પના કરતા પોતાની પ્રાણસચારક કલમથી એ કલ્પનાની મૂર્તિઓને સજીવન કરતા એનું શરીર અને મગજ બન્ને થાકી જતા એક સાથે અર્ધો ડઝન દૈનિક, અઠવાડિક કે માસિક વર્તમાનપત્રોમાં ચાલુ વાર્તાઓ લખવી એ કંઈ રમત વાન છે? એવે સમયે ઉપાનું હાસ્ય, એનો સ્પર્શ, એનું સંગીત અમૃતસજીવનીની ગરજ સારતા અરવિંદના તેજસ્વી લલાટપર એ થાકની રેખાઓ પડી રહેતી, એની પાણી-દાર આખો એવે સમયે નિરતેજ સરખી લાગતી ઉપાને એ ચિન્હો પ્રિય થઈ પડ્યા હતા, તે એની જરૂરીઆત સૂચવતા. અરવિંદ બંને આખો દિવસ વિદ્વા અને હુદ્દિના પ્રદેશમાં ઘોડા દોડાવ્યા કરે, પણ થાકે એટલે ઉપાની જરૂર એને જાણતી એવે સમયે, “હારથી રમી કુદીને માતાના ખોળામાં મીઠી નીંદ લેવા આવેલા બાળક જેવો એ લાગતો, ઉપાના ખોળામાં માનુ મુકી એ ઘડીભગ પડી રહેતો એ વ્હાલ-સોયા, ચન્દ જેવા શાન્ત તેજથી ભર્યા મુખમાં માથી કરતા અમૃતરસનું પાન કરતો અને કોકિલ કંઠમાંથી નીકળતા મધુર સંગીતથી શરીર અને મગજનો થાક ઉતારતો આ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે ઉપાની વિદ્વાની ખામી એ બૂલી જતો. પત્ની બંને વાર્તાનું વસ્તુ વિચારવામાં મદદ ન

કરી શકે કે પાત્રોની કલ્પના કરવામાં યુદ્ધિને ભ્રેમ ન આપી શકે, પણ એ બધું કરતાં લાગેલો થાક કિનારી દે તો યે કંઈ જોાછી સાહાય્ય નથી. યુદ્ધિપ્રદેશમાં વિદ્વાન મિત્રોની સહાય લઈ રાકાય, પણ વ્હાનસોઠ પત્ની વિના થાક કોણ ઉતારી શકે? એ અનુપમ અધિકાર તો પત્નીનો.

અગવિદના શબ્દો સાંભળી ઉષાએ વાંધો લાધો. “તમારી કમળાવાળી આપે તો બધું પીળું જ દેખાય.” મને માગ હામ્ય પર એટલો બધો વિશ્વાસ નથી, અને હોય તો યે એ કંઈ બીજાનો માટે નથી. એ તો.” આગલ જોલના એ અટકી એની આખો નાચી રહી, એના અવાજમાં પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યનો ટકાર હતો. ભલભલા તપસ્વીનું હૃદય એને જોઈને ડામાડોળ થાય તો સમિત અરવિદનું શુ ગળુ?

અધુરા રહેલા વાક્યનો મર્મ એ સમજ્યો. “એમ કે?” કહેલો, તીવ્ર નજર નાખતો એ ઉઠ્યો. ઉષાને બાથમાં ઉચકી લીધી, એના આકર્ષક અધર ચુમવાની લાલચ એ ખાળી ન શક્યો.

“લે, ચાલ.” હવે મને જવા દે આજે ધણું કામ છે.” કેમ જાણે ઉષાએ તેને રોકી રાખ્યા હાય.

૨

કમલિની એક અજબ મૂર્તિ હતી શ્રીમત સુધારક પિતાની લાડમાં ઉછરેલી, કંઈક અજો મેદો ચઢાવેલી એ પુત્રી સ્ત્રીવાત અના અસાધારણ વિચારો ધરાવતી હતી. પિતાએ કેળવણી આપવામાં કયાંય નહોતી રાખી એ કહેવાતી ઉચી કેળવણીએ તેના સ્ત્રીસુલભ લન્ગ અને સંકોચ દૂર કર્યા હતા પુરુષો સાથે તે છૂટથી ભળતી, તેમની સભાઓમાં આમળ પડતો ભાગ લેતી. વિદ્વાનો સાથે યુદ્ધિવાદમાં ઉતરી વિદ્વાનમાં અપવા મથતી. યૂરોપીઅન

અને અમેરિકન સ્ત્રીઓના સહવાસે સ્ત્રીસ્વાત અ સબધી બધા પાશ્ચાત્ય વિચારો એના મગજમાં ધુમ્મા હતા પરિચિની સ્ત્રીઓ જે અધિકારો ભોગવી રહી છે યા મેળવવા મથે છે, તે બધા હિન્દની સ્ત્રીઓને અપાવવા તેણે કમગ ટસી હતી.

સુધારક પિતાના પુણ્યપ્રભાવે નેને વીશ વર્ષ સુધી કૌમારવ્રત પાળતુ પરંતુ હતું બાળ-લગ્નના એ કટ્ટા વિરોધી અને સ્ત્રીશિક્ષણના દિમાયતી પિતાએ કસુને મોગી થવા દીધી હતી અને કૌલેજનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. જ્યારે તેને પારકા કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે નાનકડી જ્ઞાતિમાં તેને યોગ્ય કોઈ વગ નહોતો. સુભાએ જોકુવદાસ શેઠ પંચતાલીસ વર્ષની ઉંમરે ખાલી પડ્યા, એમની પહેલી વારની પત્ની મરી ગઈ કમલિનીના પિતાએ તેની આનાકાની છતાં જોકુ ગોઠવી દીધું અને ત્વરાથી લગ્ન કરી નાખ્યા. આવી ભણેલી ગણેલી અને રૂપસુદ્ધ મોટી ઉંમરની પત્ની મળના જોકુલદાસ શેઠને તો સ્વર્ગ એ વેત જ દુઃ -લુ હોય એમ લાગ્યું, પરંતુ કમલિનીને અસંતોષ રહી ગયો. યૌવનના પૂર પહારમાં મ્હાલતી એ નાણુક, વિલાસી યુવતીના મનના કોડ મનમાં જ રહી ગયા જોકુલદાસ બિચારા નામનું જ અંગ્રેજી ભણ્યા હતા આપે મૂકેની અટળક મપતિ હતી, ધીકતો ધધો હતો પણ એમનામાં વિદ્વાનો જેવું યુદ્ધિ-ચાપદ્ય નહોતું, ગસિકતા નહોતી પત્નીના માઠી-વાઠીના શોખ એ પૂરી શકે એમ હતું, પણ એના હૃદયના તાર અચૂઅણુવી એનો આદર મેળવી શકે એવી શક્તિ તેમનામાં નહોતી એક માત્ર કહેવતના શબ્દોમાં કહીએ તો “કાગડો દહીંથરૂ લઈ ગયો હતો.”

શ્રીમત પતિની પત્નીને સમય માળવના સાધનો મેળવવાની ખામ જરૂર પડે છે કમલિની સ્ત્રીવર્ગમાં શીખવવા જતી, સભાઓમાં

બાપણે આપતી, વર્તમાનપત્રોમા લેખો લખતી હમણાં યોડાક સમયથી એ કલાભક્ત મંડળ મા નોડાઇ હતી. સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર આદિ ક્ષેત્રોના અનેક નાના મોટા યોદ્ધાઓ-લેખકો અને લેખિકાઓ ચિત્રો અને શિલ્પકૃતિઓ બનાવનારા સ્ત્રીપુરુષો એ મંડળના સભાસદ હતા મંડળ સભાસદોને એક કલ્પની ગરજ સારતુ. વિધવિધ વિષયોપર વિસ્તારભરી ચર્ચા ઉપગત રમતગમતો, ખાનપાન અને ગાનતાનનો લાભ પણ મંડળના સભાસદોને મળતો.

અરવિંદ આ મંડળને એક ઉત્પાદક અને આગેવાન સભાસદ હતો. હિતમ નવલકથાકાગ નરીકેની એની ખ્યાતિથી અન્ય ધીજ સભાસદો એના તરફ માનની લાગણીથી જોતા. મંડળના આકર્ષક એ ચન્દ્ર સમો વિરાજતો, ધીજ સભ્ય-સભ્યાઓ તેજ તારણીઆની જેમ એની કીર્તિજ્યોતિ આગળ આપા પડી જતા.

કમલિનીએ એની ખ્યાતિ સાબળી હતી, એના પુસ્તકો વાચી મુગ્ધ થઇ હતી કોઇ પણ ગીતે એ શુદ્ધિમાન ના પોતાનો ન થાય ? એને મળવાને એ અધીંગ થઈ હતી એના બાપણની ચર્ચામા અગવિદે ભાગ લીધો નહોતો એટલે એ ઉત્સુકતા વધી હતી.

ચર્ચાને અતે સભાસદો પોતપોતાને ગમતો આનંદ મેળવવામા મુથાયા. ચ્હા-કોણી કે મોડા લેખોનેડને દસ્તાક આપતા તેઓ નાની નાની ટાળીઓમા વ્હે ચાઇ ગયા અરવિંદ એક યુવામા લ્હો ઉભો એ મિત્રો સાથે ગપ્પા માગતો હતો કમલિની ત્યા આવતા એ વાતોમા બંગાળ પડ્યુ.

“અગવિદગાય તમારું છેલ્લું પુસ્તક સો-નેરી જાગ” વાચ્યુ ત્યારથી તમને મળવાની ઇચ્છા થઇ છે ” પોતાની માહિત્યગમિકતા બતાવતા એ બોલી

અગવિદ આજુ રિમન કરી રહેજ નમ્મે જીઓ સાથે છુટથી વાન કરતા તે શરમાતો. “સહભાગ્ય એ પુસ્તકના કે તમારો આદર પામી શક્યુ.”

“એમા દશાવેલા વિચારો દિમ્બતભર્યા અને કરક છે મને એ વધારે ગમે.” માથા-પરથી વારવાર ખરી જતી સાડી છટાથી ઠીક ઠગતા કમલિની પામે પડેલી એક ખુરશીમા બેસી “બેસોને ! આપણે વાતો કરીએ. કોણી આહિ જ મગારી લઇશુ.”

મનુ મરાગજના નારીપૂજના દિવસો ડક વડી ૧૫ તે પહેલા તો પાશ્ચાત્ય ખડી રીતજાતોનુ નિષેધ હુ અનુકરણ આવા મડોમા અવતાર ધરી ચુક્યુ હતું કલ્પના ‘બોય’ને રોડાયલા જોઇ, કોણી આવતા વાર લાગરો એમ ધારી, ‘હુ જ લઈ આવુ’ કહી અરવિંદ એ ખાના લઇ આવ્યો પીતા પીતા તે કમલિની તરફ ધડીભગ જોઈ રહ્યો એ ઉપા જોઈથી બહુ મુદ્દ નહોતી, પણ શુદ્ધિમતી હતી એ ચોક્કમ. એના શણગારની ટાપગીપ પ્રભુએ આપેલી થોડી ઘણી મુદ્દતામા વધારો કરી એને આકર્ષક બનાવતી. વાકો મેયો પાડી હોજેલા વાળ એની મુદ્દતામા વધારો કરતા લાય મુડાળ હતા આપો બહુ ટાળી અને વિશાળ નદિ જા પાણીદાર હતી એની વાન કરવાની છગ સામાને પળવારમા આજુ દેતી પોતાના બાપણમા દશાવેલા અભિ-પ્રાયો વિષે અગવિંદ શુ ધારે છે તે જાણી લેનાનો એણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો પહેલા તો અગવિંદે ગ્રેજ બેદરગરી બનારી, પણ ધીમે ધીમે જિભાદમા આવતો ગયો.

“પુરુષો માત્ર સૌદર્યથી જ આકર્ષાય છે.” કમલિનીએ કહ્યુ “પત્ની શુદ્ધિમતી હોય એમ તેઓ નથી ઈચ્છતા. શુદ્ધિમતી પત્ની તેમના કામકાજમા કેટલી બધી સહાયક બની શકે તેનુ

હજી તેમને ભાન નથી થયું. સાધાગ્ર્ય પુરુષને તો વર્ષો સુધી બુદ્ધિપૂર્વક સાહાય્ય કરતી પત્ની કરના રાત્રે દશ મીનીટ પગ દાબતી પત્ની વધારે પસંદ આવે છે. પુરુષોને બુદ્ધિની કદર જ કયા છે? કેટલા વિદ્વાનોએ વિદુષી પત્ની મેળવવાની ઇતેન્નરી ખાતરી છે? ભાગ્યે જ કોઈએ. દારણ્ય એ જ કે પત્નીની બુદ્ધિ આગળ પોતાની બુદ્ધિ તો જ કદાચ ઝાંખુ પડી જાય એવો તેમને ભય લાગે છે. તેમને દેવ મઝી મનુષ્ય નથી થવું. તેમને પત્નીની પૂજા જોઈએ છે, સહચાર નથી જોઈતા. ”

“તમારો અભિપ્રાય તમને જોટો છે.” સ્ત્રી તરફની સ્વાભાવિક માનની લાગણી બતાવ્યા વિના અરવિંદે ગેઠકડુ પરખાવી દીધું. “એમા નથી પત્નીની બુદ્ધિ માટે ઇર્ષ્યા, કે નથી એમા પૂજવાની વાલસા એમા માત્ર આત્મરક્ષણની ભાવના રહેલી છે. પોતાની બુદ્ધિના બળે જીવન નિર્વાહ કરતા પુરુષને, એ બુદ્ધિપર, એ મગજપર વધારે ભાર ન ભરે, એમાથી કાષ્ટક કાઢી લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવી પત્નીની જરૂર હોય છે. આખો જિવસ મગજ ફેડી કર્યા પછી તેને બુદ્ધિવાદની જરૂર નથી હોતી, જરૂર હોય છે માત્ર. ”

“મીડા હાસ્યની, કોકિલ કંઠના સંગીતની” કમલિનીએ તેને વચમા જ અટકાવી દટાડા કર્યો.

“બરોબર છે. એને ઉત્તેજવાને-ઉત્કેષવાને બદલે એનો થાક ઉતાવળની જરૂર છે.” અત્યારે તે ઉપાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. જાણ્યે-અજાણ્યે પોતાનો મોઢો અનુભવ ટાંચી રહ્યા હતા.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની પૂજાનું આ એક તિગ્રહારમા મરડાયા. “હું નથી ધારતી તમે એમ અરેખર માનતા હો.” તમે કશુંક કરો કે નહિ, પણ તમે જાણો તો છો જ કે બુદ્ધિમતી પત્ની હોય તો પતિને માટે કેટલું બધું કરી શકે. હું પતિ હોઉં તો મારી પત્નીને બુદ્ધિમતી બનાવ-

વાનો જરૂર પ્રયાસ કર.” છેલ્લું વાક્ય બોલતાં એણે એક અર્થસૂચક દટાક્ષ ફેંક્યો. આ સ્ત્રી પતિને બુદ્ધિમાન બનાવવાનો પ્રયાસ કરો કે કેમ? એ સવાલ વિચારવા જેવો હતો.

પોતાની જ પરિસ્થિતિ વિષે વાતો કરવી, તેના પર થતી ટડક ટીકા સાભળવી કયા પુરુષને ગમે? અરવિંદે આલાપીથી અર્થાનો વિષય બદલ્યો. સાહિત્યના જુદા જુદા અંગોની ચર્ચા કરતા કરતા હાલની રંગભૂમિનાં ચીંથરા ફાડવા માડયા. સમાજના રીતગિવાનનેની સખ્ત ઝાટકણી ઝાઢતો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની મજબૂત દિમાચન કરતો “શક્તિ” નામે નવો નાટક કમલિનીએ જોયો હતો કે નહિ તે તેણે જાણવા ઇચ્છ્યું.

“હજી નથી જોયો જોવાનો વિચાર છે. શરીરના ફવાડા ઉભા કરી દે એવું કંઈક હોય તો મને બહુ ગમે.” જવાબ મળ્યો.

એણે ધાર્યું હતું કે આ જવાબ સાભળી અરવિંદ તેને પોતાની સાથે નાટક જોવા જવાનું આમત્રણ કરશે. પણ એ તો નીચી નજર કરીને બેસીજ રહ્યા. આવના શનીવાર માટે એણે બે ટીકાટો મગારી ગળી હતી ઉપાને સાથે લઈ જવાનું વચન ન આપ્યું હોત તો..

તે ઉંચમાથી જાગ્યો હોય એમ ઝમક્યો. વડીઆળ તરફ નજર કરી વાતોમા વખત બહુ બીતી ગયો. ઉપા ઘેર વાટ જોતી હશે, જમવાનું ટાંડુ થઈ જતું હશે તેણે જવાની રજા માગી કમલિનીની આખોમા તિગ્રહારની છાયા હોય એવો એને ભાસ થયો.

૩

“આવા બુદ્ધિમાન પતિને વશ રાખતા તમને બહુ મહેનત પડતી હશે, નહિ વાર, ઉપા ખહેન?”

મહેમાનના આ સવાલથી પ્યાલામા ચંદા રેડતી ઉપાના મુખપર આણુ રિમત ફરક્યું, અરવિંદ સાથે મંડળમા વાનચીન ચર્ચાતરથી એ વિખ્યાત

લેખકને પોતાનો કરવા કમલિની અધીરી બની હતી, અને પોતાને કેરા હરીફ સામે ટક્કર ઝીવવાની છે, તે જાણવા તે પ્રયત્નો કરી રહી હતી અગવિદ સાથેના પ્રસંગ પડી થોડેક દિવસે “મહિલા સમાજ”ની એક સભામાં ઉપા સાથે ઝાળખાણ કરી થોડાક સમયમાં પરિચય ખુબ વધારી દીધો હતો. આજે કંઈક ખ્વાનું કાઢી ઉપાને તેને ઘેર મળવા આવી હતી અગવિદ પણ ઘેર જ હતો. ઉપા ચ્હા-નાસ્તાથી આ નવી સખીની સમગ્ર કરવામાં મુશ્કેલી હતી તેને ખિચારીને શુ ખમર કે આ સખી તેની શોખિય થવા ઈનેમર થઈ છે.

તેણે પ્રરી સવાલ પૂછ્યો “હું જાણુવા માગુ છું તે એ જ કે તમે એમની બુદ્ધિની સપાટી પર કેવી રીતે પહોંચી શકો છો? મારાથી તો એ ન બને.” નખરાબાજ કમલિનીના સખ્તે શખ્તે કટાક્ષ બર્થો હતો. ઉપાની બુદ્ધિની ખામી અગવિદ જોઈ શકે એટલા માટે જ એ સવાલ પૂછ્યો હતો.

‘એ માટે હું પ્રયત્ન જ નથી કરતી,’ ઉપા સવાલનો મર્મ હજી નહોતી સમજી. “એમને માત્ર આરામ આપવાની ત્રેવડમાં જ હું રહું છું.”

“ગૃહસ્થાનની એ અતેરી મોજ છે. પણ સાચે, તમે તો ગૃહમાં જ સ્ત્રીઓનું સામ્રાજ્ય છે એમ માનો છો.” શખ્તો સાદા હતા પણ એના વિચારો જાણનાર અગવિદથી એમાં રહેલો કટાક્ષ ધુપો ન ગ્લો. “તમે રસોઇ બહુ સુદર બનાવો છો, ઉપા બહેન. આ મીઠી કચોરીનો સ્વાદ તો મોઢામાં ગઢી જાય એવો છે એ કેવી રીતે બનાવો છો? મને તો એવું કાંઈ ન આવડે.” માત્ર રસોઇમાં જ રચીપચી રહેતી ગૃહસ્થી તરૂનો એનો તિરસ્કાર અપટ હતો.

ઉપા હજી ન સમજી શકી મીઠી કચોરી “ન.ચવાની રીત એણે વિગતવાર કહી બતાવી.

અગવિદ મુજે મોઢે સાબળી રહ્યો ઉપાને ઠેકાણે કોઈ બુદ્ધિમતી સ્ત્રી હોત તો રોકડો જવાબ આપી ગકત અત્યારે સુદર ઉપા કગતા બુદ્ધિમતી કમલિની એને વધારે આકર્ષક લાગી.

પાકસાસ્ત્રમાં કમલિનીને ગ્સ ન પડ્યો. ચાલાકીથી વાત ફેરવી એણે સાહિત્યચર્ચા ઉપાડી. ઉપાના સાહિત્યના અભ્યાસનું માપ એણે પળવારમાં કાઢી લીધું “તમે ‘રણજીતરામના નિબંધો’ વાંચ્યા, ઉપા બહેન?” એણે સવાલ પૂછ્યો.

‘એને વાર્તાઓ વધારે પસંદ પડે છે.’ ઉપા જવાબ આપે તે પહેલા અગવિદ બોલી કહ્યો તેના અવાજમાં આછો તિરસ્કાર હતો. પ્રિયજનનો આ કટાક્ષ ઉપા સમજી. એનું હૃદય દુખી થયું. પણ અતિથિધર્મ ચુકી નહિ.

‘હું વિદ્વાન નથી સાચી વાત છે, મને વાર્તાઓ વધારે ગમે છે,” ઉપાએ કંઈક ગોંચ થી જતર આપ્યો.

“ખરેખર?” કમલિનીના આ ઉદ્દેશમાં છુપી છરી હતી “તમે મંડળમાં આવતા હો તો કેટલું બધું નવું જાણવાનું મળે, કેટલા બધા વિદ્વાનોના સમાગમમાં અવાય? આવતે અકવાડીએ સભા છે તેમાં જરૂર આવજો “સાહિત્ય સંમ્રાટ” માસિકના વિદ્વાન અને વયોરૂઢ તત્ત્વી મી પુષ્કરગાય “આધુનિક નવલકથાઓ” વિષે વિવેચન કરવાના છે તમારું નવું પુસ્તક “સ્નેહની સાંકળો” એ જ પ્રકટ કરવાના છે નહિ વાર?” છેલ્લું વાક્ય તેણે અગવિદને સંબોધીને કહ્યું.

“હું જરૂર આવીશ,” ઉપાએ શાન્ત ગૌરવથી કહ્યું. અગવિદની નજરમાં તેને હાલકી પાડવાની કમલિનીની મક્કલ તે કળી ગઈ હતી કે કેમ તે એના વર્તન પરથી સમજી શકાય એમ ન હતું મહેમાનને વિદાયગીરી આપના તેના ચહેરાપરની હમેશની આનંદની છાયા જરાય બદલાઈ ન હતી અતરની લામણી જણાઈ.

આવે એવી એક પણ રેખા તેમા ન હતી.

૪

આજે મંડળનું દિવાનખાનું ગાજી રહ્યું હતું. “સાહિત્ય સત્રા”ના તત્ત્વોની ચર્ચાએ લગભગ બધા સભાસદોને આકર્ષ્યા હતા એ ચર્ચા માટેની સભા પૂરી થઈ હતી, છતાં સભાસદોની જુદી જુદી ટોળીઓ એ જ બાબતની ચર્ચા કરી રહી હતી બિચારી ઉપાને એ ચર્ચા માં સ્થાન ન હતું તે એકલી પડી એક ખૂણામાં બેઠી હતી અને થોડેક દૂર એના પતિ અને કમલિનીની આસપાસ વીંટાયલા સભાસદોની ટોળી તરફ શાન્ત, આતુર નજરે જોઈ રહી હતી.

“તમારો આદર્શ નવલકથા સંબંધી ગમે તે હોય, છતાં લેખકે જે ભૂખે ન મરણુ હોય તો વાચકવર્ગની રુચીને પોષે એવી સામગ્રી તેણે આપે જ છુટકો.” અરવિંદે પોતાની જોરદાર શૈલીમાં સો વાતની એક વાત કહી નાખી એ કહેતા કહેતા તેની નજર લીલા રંગની સાડી અને બહુમૂલ્ય અલકારોમાં સજ્જ થયેલી વસન્તની દેવી સમ લાગતી કમલિની ઉપર ફરી રહી. “નવલકથાના આદર્શ”ની હિમાયત કરી કમલિની પોતાની વિદ્વતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અરવિંદના શબ્દો તેને ચોગ્ગ જવાબ આપવા માટે બોલાયા હતા.

“પણ લેખકવર્ગે વાચકવર્ગની રુચી કેળવવી જોઈએ” તેણીએ પોતાના મતનું સમર્થન કર્યું.

“બરોબર છે પણ એ રુચી કેળવાય ત્યાં સુધી ગરીબ બિચારા લેખકોનું શું? તેમના છોકરાને કંઈ મોસાળ મોકલવા?” અરવિંદના અવાજમાં કઠોરતા હતી, પણ કમલિની ને તેથી માંહું ન લાગ્યું. એ પુરષોચિત કઠોરતા જ તેના સ્ત્રીહૃદયને આકર્ષી રહી હતી.

જવાબ આપીને અરવિંદે એ ટોળામાંથી ખસ્યો. ઉપા એકલી બેઠી હતી એનું એને બાન

આવ્યું કમલિની એની પાછળ વળીને તર્યે આવી અને ઉપાની બાજુની ખુરશીમાં બેઠી અરવિંદે એને માટે ફેરફાર લઈ આવ્યો હતો તો કંઈ ખાલી ફરી ગઈ ન હતો ત્યાં એક મિત્રે તેને બોલાવ્યો થોડીવારે કમલિની પણ તેની પાછળ ગઈ.

ઉપા આ બેઠકદારીથી જોઈ રહી. થોડીવારે એક ઉગતા કવિ સાથે જોળખાણ પાડી વાતો કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તે બિચારો પોતાની કથની કહેતો હતો બેઠક પ્રકાશક અને વાચકવર્ગ વિષે તેણે એક નાનું સરખું ભાષણ આપ્યું ઉપા વચ્ચે વચ્ચે એને આશ્ચર્ય આપતી પણ એની નજર એના પતિની દિશામાં હતી.

કમલિની એની શાન્ત નજરથી ગુચ્છવાડામાં પડી એ નજરમાં ખીજવાટ હોત તો તે સમજી શકતી, એમાં ધર્મ્ય ભરી હોત તો તે આ કારણકે મળ્યું, પણ તેમાં જણાતી બેઠકદારીથી તે ઉત્તેજિત થઈ, અધીરી બની. એ અધરાધર લીધે, પોતાની વિદ્વતાના ફાકાને લીધે એ આખોમા રહેતું શાન્ત હાલપણ તે જોઈ ન શકી.

અરવિંદ આજે રંગમાં હતો. એની શુદ્ધિ ઉજળત થઈ હતી કમલિની અનેક દુકિત કરી, વારંવાર સવાસો પૂછી, ઈમજો કરી એની વિદ્વતા અને શુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવતી હતી.

ઉપા આ બધું શાન્તિથી જોઈ રહી અરવિંદના લલાટપર ચાકનો રેખાઓ જણાવા લાગી હતી, તેની આખોમાંથી તેજ કમી થતું જતું હતું. આ ચિન્તેથી ઉપાને આશા આવી કમલિની એને કટાંગો આપતી હતી, ચકવતી હતી. એકાએક તે એ ટોળામાંથી છુટો પડ્યો, ઉપા પામે આવ્યો, અને અત્યંત ચામચો હોય તેમ પાસેની ખુરશીમાં બેસી ગયો.

“એકલી પડી ગઈ કે, ઉપા? કટાંગો તો નથી આવ્યો ને?”

“ના, રે ના.” ઉપાના મૂઠુ અવાજે થાકેલા મગજપગ અમૃત સીચુ તેના અવાજમા વિજયનો ધ્વનિ હતો, પણ સાથે એચેની ય હતી પનિ આજે થાક ઉતારવા એની પાસે પાછો આવ્યો હતો, પણ હ મેરા એમ આવશે ખરે ?

“આ જગ્યાએ જરાય શાન્તિ નથી બધા કુતીયાળોની જેમ એકબીજાને વળગે છે અને દારપેચ ખેંચે છે. ચાલ, આપણે આરતે રહીને ચા’યા જઈએ પણ જગ થોભ મારે પુષ્કર-ગય માયે યોડીક વાત કરી લેની છે ”

પુષ્કરરાયને શોધવા તેની આખ ઝોરડામા ફરી રહી પામે જ એક ટોળુ એમની આસપાસ વીટાઇ ખુશામત કરી રહ્યું હતું “સાહિત્ય સમ્રાટ” એ પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કામ મોટા પાયા પર ઉપડ્યું ત્યારથી એમની કીમત વધી ગઈ હતી.

અગવિદે એમને બોલાવ્યા ઉપકાર કરતા હોય એવી ઢમે તે આવ્યા “ફનેહની સાંકળો” પ્રકટ કરવા મગધી વાનચીત થઈ પુષ્કરરાયે મોટી રકમ આપવાનું નક્કી કરી પહેલા આશ્રિતો હક ખરીદી લીધો. આપારે અગવિદેને બીજા કાંઈ પ્રકાશક એટલી રકમ આપે એમ ન હતું આખરે તેમણે કમલિનીને મગધાની ઇચ્છા દર્શાવી. અગવિદે તેને રોધી લાનવા ઉઠ્યો ફ્ર એક ખુણામા નાનું સગ્ગુ ટોળુ જમારી ઉપા માયે હમણા જ વાનચીત કરી ગયેલા પેલા ઉગના કવિની એ ટેવહી કરતી હતી.

દમિઆન પુષ્કરગય ઉપા સાથે વાતે વળગ્યા “તમને તો અહિ બહુ નવું નવું લાગતું હશે. એના કરના પેર એમીને ટક વાચવું કે નાટક જેવા જવું વધારે માડ, નહિ વાર ? ”

“મને તો પેર બેશ વાચવું કે ગુ થવું વધારે ગમે.” ઉપાએ કહ્યું “તમાગ માસિડમા પ્રકટ થયેલી “બાળલગ્નની વેદી પર બલિદાન” નામની નાના મને અહુ ગમી હતી.” પુષ્કર-

ગયને સારૂ લગાડવા ઉપા મથતી હતી. એમનાથી અગવિદેને કેટલો બધો લાભ થવાનો હતો ? પણ એમના માસિડનું નામ એ ભૂલી ગઈ હતી. અધીરાઈમા એણે “ગુર્જર રત્ન” મા વાચેલી વર્તાનું નામ દઇ દીધું.

આ વાત ચાલતી હતી ત્યા અગવિદે ને કમલિની આરી પ્હોવ્યા ઉપાનું છેલ્લું વાક્ય તેમણે સાંભળ્યું હતું અગવિદેના લલાટપર એ સાંભળી ગુસ્સાની ગેમા પડી, કમલિનીનું મુખ તિરસ્કારમા મગડાયું વાત કરનાગ્રમાથી એકેની નજર તેમના તરફ નહતી.

ગુજરાતના આગેવાન લેખક-લેખિકાઓના વિચારશીલ અને વદ્વતાભર્યા લેખો પ્રકટ કરવાનું અભિમાન ધરાવતું “સાહિત્ય સમ્રાટ” “ગુર્જર રત્ન”ની હગેલમા મુકાય, એ એના વિદ્વાન તરીકે અસલ લાગ્યું ક્યા ગળા ભોજ ને ક્યા ગાંગો તેલી ? ક્યા “ગુર્જર રત્ન”ની ટચગ જેની વાર્તા અને ક્યા “સાહિત્ય સમ્રાટ”ના પ્રતિ-ભાશાલી લેખો ? પુષ્કરરાયનું અભિમાન ધવાયું “માડ માસિડ એવી વાર્તા તરફ નજર ન નાખે બાળલગ્ન જેવા જરી પૂરાણા વિષય પર વળી વાર્તા શી લખવી ? ” તેમણે પોતાને તિરસ્કાર દર્શાવ્યો.

પોતે બૂલ કરી હતી એમ ઉપાને સમગ્યું પણ એ બૂલ કેટલી ગભીર હતી તેનું એને બાન ન હતું અને તો એ બધું મુધારી લેનાનો એણે પ્રયત્ન ક્યા “માચી વાન છે.” બાળલગ્ન વિષે બહુ લખાયું છે છતા બાળલગ્ન ભોજ નથી થયા પગનું નુ તો માનું છું કે પદ્મલગ્ન કરતા બાળલગ્ન વધારે સારા પૈસા લાઈને મા-બાપ દીકરીને કોઈ મુઆ વાકે જવના ખુદને વેચે અને તેનું જીવતગ ધુળધાણી કરે તે કરતા બચપણથી જ લાકડે માકડા વળગાડ્યા હોય તે દગલ દગલ બહુતર છે.” પોતે બુદ્ધિપૂર્વક વાત કરી શકે છે એમ બનાવવા ઉપા ઉત્સુક

બની હતી તેને ખચર ન હતી કે જૂલ મુધારવા જતા બુદ્ધિમાન તરીકે ખપવાનો પ્રયત્ન કરતા, તેણે ખીજ એથી ય વધારે ગભીર જૂલ કરી હતી

મંડળના સર્વ સભાસદો જાણતા કે પુષ્કરરાય પચાવન વર્ષની વયે હમણા જ ત્રીજવાનું લગ્ન કર્યું હતું કન્યાની ઉંમર માત્ર તેર વર્ષની હતી લોકો કહેતા કે એ કન્યા માટે તેમને રૂપીઆ માત્ર હજાર આપવા પડ્યા હતા.

ઉપાએ જોયું કે એના શબ્દોએ પુષ્કરગાય પર ભય કર અસર કરી હતી. તેમના વૃદ્ધ મુખની કરચલીઓમા ગુસ્સાની રેખાઓ ઉમેરાઈ. ઉપા આમ થવાનું કાગળ ન સમજી શકી. અગ્નિ દે શુ કરવું, શુ બોલવું તેની મુઝવણીમા પડ્યો. રખેને પુષ્કરગાય પોતાનું વચન પાડું ખેચી લે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. ઘુરત જ કમલિની મદદે આવી.

“ અલબત્ત, ઉપા બહેનનો અભિપ્રાય બધાને લાગુ નથી પડતો. કેટલાક સન્નેગોમા એવા લગ્ન કરવાની અને નાણા આપવાની ફરજ પડે છે પિતૃકણ સુકવવાનું બાકી હોય અને નાતિમા કન્યાની અછત હોય તો એમ ક્યાં રિના છુટકો જ નહિ વળી ઉંમર મોટી છતા શરીરનો બાધો જીવાન જેવો મુદ્દા હોય તો એવા લગ્ન અલબત્ત સુખી નીરડે છે.” કમલિનીએ પુષ્કરગાયના ધાપ મલમપટ્ટો લગાવ્યો વૃદ્ધ પ્રકાશકનો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો અગ્નિ દે અત્યારે કમલિનીનો ઋણી હતો.

“ તમે મને મળવા માગતા હતા? તમારી એ ઇચ્છા મારે માટે મગફળી લેવા લાયક ગણાય “ સાહિત્ય સમ્રાટ ” જેવા સાહિત્ય પ્રદેશના ખરેખરા સમ્રાટ ૩૫ માસિકના વિદ્વાન તત્ત્વીને મળતા કેને આનંદ ન થાય? ” કમલિનીની આ ખુશમતે એમનો બધો ગુસ્સો ઉતારી નાખ્યો અગ્નિ દે પર ઋણુ વધતું જતું હતું.

ઉપા-ગભરાયલી ઉપાએ ખાલી કરેલી ખુરશીમા પુષ્કરરાયની બાજુમા એ બેઠી. એણે એક સુચક દષ્ટિ અરવિંદ તરફ નાખી જાણે એમ સુચવતી હોય “ હું એમને માયવી લઇશ.”

“ ચાલ, આપણે હવે જઈએ ” અરવિંદે ઉપા તરફ ફરીને કહ્યું તેને ગિયારીને એટલું જ જોઈતું હતું. આ કટાણા ભરેલા વાનાવગળુમાથી છટકવા તે અધીરી થઇ હતી

ઘેર જતા રસ્તામા અરવિંદે એની જૂલ સમજાવી. પતિના અવાજમા મહેલો ગુસ્સો એને ખુચતો હતો.

“ રસોડામા જ આખો દિવસ મડમથલ કવાને બદલે યા ભરવા શુ થવાને બદલે સાહિત્યની બાબતોમા તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી હોત તો આવી જૂલ કદી ન કરત. “ સાહિત્ય સમ્રાટ ” તન્દ્ર તે કોઇ દિવસ જેવાની ય ફરકાર કરી છે? એ તો હીંદ થયું, સારા નસીબે કમલિની ત્યા હતી નહિ તો વાટનું વટેસર થઇ જત’ એણે એમનો ગુસ્સો શમાવી ન દીધો હોત તો મને કેટલું બધું ખમવું પડત’ ”

ઉપાને લાગ્યું કે જે પુષ્કરરાય ખીજ કોઇ કારણે “ રનેહની સાંકળો ” પ્રકટ કરવાનું પોતાનું વચન પાછું ખેચી લે, તો વાંકે તેનો પોતાનો જ અજુકારો. પણ વાર માટે તેને કમલિનીની ટીપ્પણી થઈ. તેના જેની ચાલાક અને વિદ્વાન હોત તો આવી જૂલ કદી ય ન કરત’ એ ચાલાકી અને વિદ્વાતાથી તે અરવિંદનું હૃદય આકર્ષી લેશે તો? એ ખામીને લીધે પોતે એ હૃદય ખોઇ ખેસશે તો? આ બીકે તેની કુદરતી શક્તિ એને ઉત્તેજી, ઉશ્કેરી મુકી “ એ હૃદય પર મા લિકી મારી છે, ખીજને નહિ લેવા દઉં ” માલકીપણનો ભોગવટો ટકાવી રાખવાના ઉપાયો શોધી કાઢવાના વિચાર તે કરવા લાગી.

૫

“લલિતા બહેન અને તેમના પતિ આજ સાંજની ગાડીમાં આવે છે.” ટપાલવાળો તુરત-માં જ આવી ગયેલો પત્ર વાચતા ઉપાએ ખમર આપી “સાંજે તમે વેળાસર પાછા આવી જશોને?”

“વળી એ લપ આવી’ આઠ પદર દિવસ નકામા ખરાબ કરશે” ભાઈએ બહેન બનેલી તરફની મમતા પ્રકટ કરી “સાંજે કફાય અને મોડું થશે. મારે બે ત્રણ જણને મળવા જવું છે.”

“આ વખત તો એ માફ બે દિવસ રોકાવાના છે. તમે ન આવ્યા હો તો કંચનલાલ એકલા કેની સાથે જમવા બેસશે?”

“બેસશે બેસવું હશે તો, નહિ તો રાહ જોશે?”

‘એમ કેમ બોલો છો નાથ? તમે જમવામાં સાથે ન હો તો કેટલું ખગળ લાગે?”

“હીક, બહુ મારૂં બનના સુધી તો હું આવી જમશ. પછી રોકાણ થાય તો કહેવાય નહિ,”

અરવિંદના સ્વભાવમાં થોડોક સમય થયા કંઈક ફેર પડતો હોય એમ ઉપાને લાગ્યું હતું. પહેલા વાળુના વખત આગમ્ય એ ઘેર પાછો આવી જતો, પણ લગભગ એકાદ માસથી એ વાળુ ખડ મોડોજ આવતો શકતો આ અનિયમિતતા માટે તે અનેક બદલા બતાવતો, પણ તેમાં રહેલું જુઠાણ જણાઈ આવતું તે કંઈક કુપાવવા મથતો હતો, પણ ઉપાનું હૃદય ખરી ખીના ગણી મથુ હતું. મોડોજના પુષ્કરરાય સાથે ઉપર જણાવેલો પ્રસંગ બન્યો ત્યારથી અરવિંદના વર્તનમાં ફેર પડ્યો હતો કમલિનીએ વેળાસર કરેલી મદદનું એ પરિણામ હતું, પુષ્કરરાયે ઠરાવેલા નાણાનો એક મોટલો આપ્યો હતો. અરવિંદનું હૃદય કમલિની તરફ આભારથી નમે એ કંઈક હતું એ અણુથી વશ

થયેલો અગવિદ કમલિનીનો સખ્દ ઉઘાપી શકતો નહિ. આજે પણ કમલિની જ કારણ રૂપ હતી.

કંચનલાલે નવ વાગ્યા સુધી રાહ જોઈ પણ અતરિદ આવ્યો નહિ. તેણે અને લલિતાએ કટાગીને જમી લીધું ઉપા પતિની રાહ જોઈ બેસી રહી આખરે અગીઆર વાગ્યે એના દર્શન થયા એ થાક્યો હોય એમ લાગતું હતું જમવાનું પૂછતા ‘ભુખ નથી’ એવો જવાબ મળ્યો અને વધારામાં વાળુ કયાં વિના બેસી રહી તે માટે દપકો પણ મળ્યો.

લાઓ વખત જવાથી ઉપાની ભુખ મરી ગઈ હતી છતાં પતિની આરાને અનુસરી ન છુટકે બે ચાર કોળીમાં ખાઈ લીધું અને પતિ પામે આવી

અગવિદ પલગમાં પડ્યો પડ્યો પાતા બદલતો હતો. ઉપાએ આવી તેનું માથું દહા-લથી ખોળામાં લઈ દબાવવા માડ્યું “બહુ થાકી ગયા લાગે છે, નાથ! આજ કેમ આટલી બધી વાગ લાગી?”

સાચા સ્નેહ તરફ બેઠેલી કેટલો સમય ટકી શકે? તેણે સાચી વાત કહી નાખી “આજે કમલિનીનો જન્મદિવસ હતો. તેણે બે ચાર જણને જમવા નોતર્યા હતા. અને પણ કંઈ એટલે મારાથી ના કહી શકાય નહિ.”

“એમ? કેણું કેણું આવ્યું હતું?”

“તું નહિ એળખે? બે ત્રણ મોટા લેખકો હતા કમલિનીની બે સખીઓ આવી હતી પુષ્કરરાય પણ આવ્યા હતા”

“ત્યારે તો ખુબ ચર્ચા થઈ હશે!”

“જહનમમાં જાય એ ચર્ચા! મારૂં તો માથું પાકી આવ્યું ચાર વિદ્વાન બેળા મળે એટલે ચર્ચા વિના ચાલેજ નહિ. તેમાંય કમલિનીથી તો તોળા છે. સવાલો પૂછી પૂછીને થક-વીજ નાખે!”

“એટલો બધો શ્રમ ન લેતા હો તો કેવું સાઈ? જુઓને, હમણા હમણા તમારી તબિયત

કેવી રહે છે? થોડા વખત હવાફેર કરે તો?”

“મારે ય એવો જ વિચાર છે કયા જમ શુ? માથેરાન મીઠ પડશે, નહિ? તું પણ આવશે ને?”

“શા માટે નહિ? હું તો ના કહેશે તો આવીશ.” ઉપાના આ શબ્દોમા રહેલી લાગણીએ અરવિંદનો થાક ભૂલાવી દીધો. બન્ને હાથ ઊંચા કરી તેણે ઉપાનું માથું નીચું કર્યું.

થોડી વારે અરવિંદ ઊંધી ગયો, પણ ઉપાને નિદ્રા નહોતી આવતી તે વિચારે ચઢી હતી કમલિની તરફ પતિ આકર્ષાય એ તેને સ્વપ્ન ન હતું. પોતાની મિલ્કત પર બીજા તરાર માટે એ કેને સ્વે? આખરે તેણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

બીજા દિવસે સવારે અરવિંદની અન્યથા વચ્ચે કમલિનીને પણ માથેરાન સાથે લઈ જવાનો તેણે આમલ કર્યો. બપોરે જમીને તે કમલિનીને પણ મળી આવી. ગોકુલદાસ શેઠનો એક બગેચો માથેરાનમા હતો ત્યાં જમીને રહેવાનું નમી થયું.

૬

“કેમ આજ કંઈ તદ્દન શાન્ત લાગે છે?” માથેરાનના બગેચાના વરડામા સવારે આઠ વાગ્યે ચ્હા પીતા પીતા કમલિનીએ પૂછ્યું અરવિંદ અને ઉપા અડવાડીઉં થયા માથેરાન આવી ગયા હતા કમલિની પાછળથી આવી હતી એને આવ્યાને પણ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા હતા.

ઉપા મહેમાનગીરીમા શેઠાઈ હતી. અરવિંદ પાસેની એક આરામખુરશીમા પડ્યો હતો ત્રણે જણા સવારમા વહેલા ફરવા નીકળેલા તે હમણા જ પાછા આવ્યા હતા. થાકેલા અરવિંદે કમલિનીના સવાલનો જવાબ આપતા કહ્યું: “રંગના તો ચટકા હોય, કંઈ કુડા ભરાય? આપો વખત બુદ્ધિવાદ કર્યે કઠાળો

આવે છે હું તો અહિં આરામ લેવા આવ્યો છું.”

છેલ્લા ત્રણ દિવસમા કમલિનીએ એને પડી-ભર જ પવા દીધો ન હતો. એ આવી તે પહેલાના દિવસો કેટલી બધી શાન્તિ અને આનંદથી ગાળ્યા હતા.

અરવિંદનો જવાબ સામગ્રી ઉપાની આખોમા નવું તેજ આવ્યું. કમલિનીના બુદ્ધિવાદ તેના પર કેવી અસર કરે છે તે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકી હતી પોતાની યોજના સફળ થતી લાગી એના નયનોનું તેજ એ વિજય સૂચવી રહ્યું હતું.

કમલિની એમ જ માનતી કે બુદ્ધિમાન પુરુષોને રીઝવવા જીનવા માટે બુદ્ધિવાદ જ જોઈએ બુદ્ધિમાન પુરુષો મનુષ્ય છે, યત્ર નથી એ તે ભૂલી ગઈ તેમને ય શાન્તિની, આરામની જરૂર હોય છે, એ ખ્યાલ તેને ન આવ્યો.

થોડી વારે અરવિંદ અદર જવા ઉઠ્યો. કમલિનીએ સવાલ કર્યો. “કેમ? અદર જાઓ છો શુ?”

“હા, “સાહિત્ય સંપ્રદાઈ”ના આવતા અંક માટે ત્રણ ચાર પ્રદરણો લખી નાખવા છે. પુષ્કરગય ઉતાવળ કરે છે.” “સાહિત્ય સંપ્રદાઈ”મા એણે નવી ચાલુ વાર્તા લખવા માઠી હતી પુષ્કરરાયનો પત્ર ગઈ કાલે જ આવ્યો હતો થોડાક પ્રકરણો લખી મોકલ્યા વિના છુટકો ન હતો.

એના ગયા પછી થોડી વાર તો કમલિની બેસી રહી, પણ એને ચેન ન પડ્યું. ઉપા શાક સમારતી એની બેચેની જોઈ રહી હતી. એના વદન પર આધુ સ્મિત ધરતી રહ્યું હતું.

આખરે કમલિની ઉઠી “વાર્તામા એમને ઉપયોગી થાય એવો એક વિચાર મને સૂઝ્યો છે. એમને જમીને કહું ” એમ કહી તે અદર

મધ્ય ઉપા શાન્ત ચિત્તે રસોઇની વ્યવસ્થા કરવા રસોડા તરફ વળી અરવિંદ લખવા બેઠો હોય ત્યારે એ કદિ પણ તેની પાસે જતી નહિ. તેને એકલો જ રહેવા દેતી.

અરવિંદના આવકારની આશા રાખતી કમલિની તેના ઝોરડામાં પેદી બારણાના ખખડાટે ઝેનું ધ્યાન ખેંચાયું. તુરંત જ એણે કહ્યું “હમણું હું બહુ કામમાં છું.”

આ શબ્દો સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ એ ચાલી આવી, અને એક ખુરશી પર પગ ટેકવી ટેબલ પાસે અડોઅડ ઉભી રહી “તમારી વાર્તાના નાયક નાયિકાના પ્રથમ મીલન માટે મને એક વધારે સુદર પ્રસંગ સુઝ્યો છે,” એમ કહી એણે લંબાણથી એ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું.

એ પીંજણ પૂર થતા સુધી વિવેકને ખાતર અરવિંદ સાંભળી રહ્યો પછી એણે કહ્યું “છતાં મને લાગે છે કે એ ચોક્કસ પ્રસંગ વધારે સારો છે.” વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રો વિષે એણે કમલિની સાથે પહેલા ચર્ચા કરી હતી એ ચર્ચા ન કરી હોત તો ઠીક થાત, એમ એને અત્યારે લાગ્યું. એ બધા ક્યારે ખસશે એ જ તે વિચારી રહ્યો હતો.

પણ એની મુઝવણ એવાની કમલિનીને આખ જ ન હતી વાર્તાના પાત્રોનો વિષય બધ થયો એટલે “સાને ક્યા કરવા જમણું? રીક્ષા લઈશું કે પગે ચાલીને જમણું?” વગેરે સવાલો તેણે પૂછવા માડ્યા.

“એ વિષે જમતી વખત વિચાર કરીશું હમણાં મને ઠરસદ નથી” અરવિંદના અવાજમાં કઠોરતા હતી આખરે કમલિની સમજી પોતાની હાજરી રુચીકર નથી, એ તેને એમ થઈ.

“ઠીક ત્યારે, તમે કાપી લ્યો, મહી

વાત.” ટામલામાં એણે ખાસો એક કલાક બગાડ્યો હતો.

૭

“આજે તો આપણે ‘પેનોરામા પોઇન્ટ’ સુધી જઈએ. ત્યાંથી સૂર્યાસ્ત જોવામાં આનંદ આવશે.”

આજે અરવિંદ અને કમલિની બે જ જણા ધરવા નીકળ્યા હતા ઉપાનું માથું કાપી હોવાથી તેણે છેલ્લી ધડીએ ના પાડી. બંગલેથી થોડે દૂર આવતા કમલિનીએ ઉપલા શબ્દો દર્શાવ્યા.

અરવિંદ એ શબ્દો સાંભળી ચમક્યો. કમલિનીના નખનોમાં રહેલો ભાવ જોઈ એની ચંકા દંડ થઈ સાડા પાંચ વાગી ગયા હતા અત્યારે ‘પેનોરામા પોઇન્ટ’ પગે ચાલીને જવું અશક્ય હતું આવતા રાત પડી જાય અને અધારે ઠોકરો ખાવી પડે આ સ્ત્રી સાથે અધારે થતા સુધી નિર્જન માર્ગમાં તે એકલો રહેવા હચકોટો ન હતો પોતાના હૃદયનો એને દયા વિચાર નહિ હોય.

જવાબમાં એણે ચોખ્ખી ના પાડી. પણ કમલિનીએ આજે સૂર્યાસ્ત જોવાનું નક્કી કર્યું હતું આખરે બીજા પોઇન્ટ પર જઈ સૂર્યાસ્ત જોઈ પાછા ધરવું એમ નક્કી થયું.

ગસ્તમાં કમલિનીએ ચર્ચા કરવા માટે અનેક સંવાલો પૂછ્યા, પણ “હા” કે “ના” સિવાય બીજા ઉત્તરો અરવિંદ પાસે ન મેળવી શક્યા.

પોઇન્ટ પર પહોંચ્યા ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી કમલિની પોઇન્ટના એક છેડા પર બેસી ગઈ થોડેક દૂર પડેલી એક શીલા પર અરવિંદ પણ બેઠો.

આજુબાજુ કુદરત પોતાનો વિલાસ પૂર બહારમાં બતાવી રહી હતી. ઋતુરાજ વસન્તે પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું હતું. ફળકુલના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષોની મટામાંથી મંદ મંદ

માતા દક્ષિણ પવનની લહરીઓ આલ્હાદક સુ ગધ અને શીતળતા આણતી. પશ્ચિમ આકાશ અવનવા રંગોથી રંગાઈ રહ્યું હતું કોઈ કવિ-જનના હૃદયને ડોલાવે એવું એ દૃશ્ય-આપ્તિ માતાવરણ હતું કમલિનીની જીભ એ સર્વની પ્રશંસા કરતી કાતર જેવી ચાલી રહી હતી. પણ અરવિંદે નિરતર રહી સામળ્યા કર્યું

આખરે કમલિનીથી ન ખમાયું; “કેમ આજે આમ સુખ થઇ ગયા છે? આ બધું જોવા છતાં તમારું કવિહૃદય કેમ શાન્ત છે?”

“હું ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કરું છું ઉષાની તબિયત સારી નથી. બિચારી એકલી મુઝાતી હશે.” ઉષાની તબિયત તો દીક, પણ કદાચ થોડા વખતમા પોતાની તબિયત બગડી આવશે એવો એને ભય લાગતો હતો. ઉષા એકલતાથી મુઝાય તે કરતા વધારે એ અત્યારે કમલિનીની સોબતથી મુઝાતો હતો.

સૂર્યાસ્ત જોઇ આખરે બંને ઉઠ્યા. અરવિંદે ઉતાવળે ચાલવા માડ્યું. કમલિની યાજ્ઞ પડી જતી હતી. બે ત્રણ વાર તો તેણે ઠોકરો ખાધી અને પડતા પડતા બચી. ઠોકરો કુદરતી હતી કે બનાવટી તે તો પ્રભુ જોણે, પણ અરવિંદે એને હાથ આપી ઉઠાડવાનો વિવેક એકે વાગ ન બતાવ્યો. એને ઉતાવળ કરવાનું કહેતો એ દૂરનો દૂર જ રહ્યો.

રાતે અરવિંદે ઉષાને બહુ ડંપકો આપ્યો. કારણ કે કમલિનીને નોતરનાગ તે જ હતી. “હવે મ્હેરબાની કરીને કોઈ દહાડો તારૂં માથું એકાએકે દુખી ન આવે અને મારે તેની સાથે એકલા ફરવાનું જવું પડે એવી વ્યવસ્થા કરજે.” પ્રભુ જોણે એ લખ ક્યા સુધી રહેશે? નહિ તો મુખાઇ જઈ પાછા ફરવું પડશે.”

ઉષા આ દિવસની રાહ આતુગતાથી જોઇ રહી હતી. પોતાનો આનંદ છુપાવી તેણે કહ્યું “મારી બૂલ થઇ નાથ.” મેં તો ચાર્યું હતું કે

એમના આવવાથી તમને વધારે આનંદ આવશે હવે કંઈ મોઢે ચડીને પાછા જવાનું કહેવાય.” પણ કાલે એ એમ કહેતા હતા કે આ ઇસ્ટરના તહેવારો પૂરા થયા પછી એ જવાના છે એટલે વખત રોકાશે તો અને ય કામ લાગશે. પરમ દિવસે મેં કેટલાક મિત્રોને ચા-પાણી માટે નોતર્યા છે. તેમા એમની મદદની ખાસ જરૂર પડશે.”

૮

ઇસ્ટરના તહેવારોમા આયેરાન શોખીનોથી ઉભરાઇ જાય છે એ ચાર દિવસની રળનો લાભ લઇ મુખાઇના ઘણા સ્ટેલાણીઓ ટેકરીની શીતલ હવાનો આસ્વાદ લેવા નીકળી પડે છે. આ પ્રસંગે અરવિંદના બે ત્રણ લેખક મિત્રો આવ્યા હતા. પુષ્કરરાય પણ નવી જુવાની મેળવવા બે દિવસથી પધાર્યા હતા ઉષાએ એ સર્વને ચા-પાણી માટે નોતર્યા હતા ઉપરાત એની બે ત્રણ સખીઓને પણ તેમજ પતિ સાથે બોલાવી હતી.

આજે બમલાના કમ્પાઉન્ડનો નાનો બાગ મ્હેમનેથી ઉભરાઇ ગયો હતો ઉષાએ બધી વ્યવસ્થા બાગમા જ રાખી હતી. એ ચાલાક ગૃહદેવી મ્હેમાનેની મ્હેમાનગીરી કરતી રાંભી રહી હતી કમલિનીને માટે અહિં આનંદ ન હતું. અહિં બુદ્ધિવાદ કરવાનો ન હતો.

પુષ્કરરાય તો ઉષાની વ્યવસ્થાભરી આલ્હાદક મ્હેમાનગીરીથી શીદા ફીદા થઇ ગયા હતા. ઉષાએ નાસ્તા માટે બનાવેલી સુદર વાનીઓને પૂરતો ઇન્સાફ આપી, જોઇએ તે કરતા વધારે તૃપ્ત થયા હતા આગલો પ્રસંગ તે બૂલી ગયા હતા “આખા વર્ષમા જેટલી તૃપ્તિથી અને આનંદથી મેં નહિ ખાધું હોય, તેટલું આ એક કલાકમા ખાધું છે ખરેખર, આ વાનીઓ-મા અમૃતનો સ્વાદ ભર્યો છે તમે બહુ ભાગ્ય-શાળી છો, અરવિંદરાય.” તેમણે અભિનંદન આપ્યું.

અમરવિદ ઉપાની આજની પ્રવૃત્તિ જોઇ અજબ થતો હતો એમા એને ઉપાતુ નવુ જ સ્વરૂપ દેખાતુ હતુ આજની ઉપા એને વધારે મુદર, વધારે મનોહર લાગી, એની વિદ્વતાની ખામી ભૂલી ગયો એક ખૂણામા બેઠેલી યુદ્ધિમતી કમલિની તરફ એની નજર એક વાર પણ ન દળી

છેવટે જ્યારે ઉપાએ દિલરૂપા અને હાર-મોનીઅમ પર પોતાનો હાથ ખતાવ્યો ત્યારે તો મહેમાનો સર્વથા મુગ્ધ થઇ ગયા જે કંઇ જણુપ મહેમાનગીરીમા રહી હશે તે એના કેન્દ્રિલ કંઠના મગીતે પૂરી ડરી મહેમાનોમાથી પણ બે ત્રણ જણે કંઈક ગાયુ, કમલિની તો એક ખુણામા જ લપાઇ રહી. સંગીતને અને એને આદરેર હતું!

અધાર્ક થવા માડયુ એટલે મહેમાનો ઉઠ્યા. એક પછી એક રંગ લઈ ચાલવા માડ્યા. આ ગરબડમા ઉપા રોકાઇ તેનો લાભ લઇ કમલિની અમરવિદ પામે આવી “આજે આપણે આખો દિવસ મળી શક્યા નથી હું ગેલા જાણુડાના ઝાડ નીચે તમારી વાટ જોઈ બેઠી છું” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

પણ તે વાટ જોઇ જોઇને થાકી મહેમાનોને ગયાને પાંચ સાત મીનીટ થઇ ગઇ હતી, છતાં અમરવિદ આવ્યો નહિ આખરે કટાણીને તે બંગલામા પાછી જવા ઉઠી પણ એટલામા સામેથી કેઇ આવ્યુ. આવનારને જોળખી, એ ચમકી એ ઉપા હતી!

“એ બહુ થાકી ગયા છે, એટલે આવી શક્યા નહિ તમે રાહ જોઇ નિગરા ન થાઓ તેટલા માટે હું કહેવા આવી છું” ઉપાએ કહ્યું એના અવાજમા કટાક્ષ હતો, એ કટાક્ષે કમલિનીને નરકટ બનાવી.

“માર કરજો, ઉપા ખૂદન’ હું આજે અપદ વાન કહી દઉં છું. હું તમારા પતિના

વિશાળ હૃદયમા મહેને પણ કંઈક પવિત્ર સ્થાન મળે એમ ચાહતી હતી. પણ હું હારી.”

આવા એકરારથી ઉપા આબી જ બની ગઈ એમાનો “પવિત્ર” શબ્દ એને ખાસ ખુશ્યો. ગુસ્સો બન્યો તેટલો દાખમા રાખીને એણે મીટ માડીને ડહ્યું, “તમે ધારી લીધું હતુ કે હું મૂર્ખ છું તમારી મક્કસદ કળી નથી શકતી પણ એક મુદ્દાની વાત તમારી કપનામા પણ ન આવી. એમને જોટલા હું જોળાયુ છું તેટલા તમે નથી જોળખતા ઉત્સાહમા હોય ત્યારે એમને યુદ્ધિવાદ ગમે ખગે, પણ થોડા વખત માટે જ. એ બહુ જલ્દી કટાણી, થાકી જાય છે. મને ખાતરી જ હતી કે તમે એમને તમારા યુદ્ધિવાદથી થકની નાખજો થયું પણ એમ જ.”

ખેલતા ખેલતા ઉપાના ઝોડ પર વિજયનુ મ્મિત ૪૨ઠી રજુ કમલિની મધ્યાના આજા અજવાળામા પણ એ જોઇ શકી પોતાની મ્મત દગમિઆન આખા વખત આ શાન્ત, યુદ્ધિહીન જણુાની સ્ત્રીના સુક્ષ્મદર્શક યત્ર હેડળ પોતે હતી એ વિચારે એને ડમકમા આવ્યા. પોતા ની સામે ઉભેલી આ મીઠી સાદી સ્ત્રી આટલી ઉઠી સમજ ધરાવે છે, એ જાણી એનો મદ ઉતરી ગયો

“હીડ હું કાલે સવારની ગાડીએ જવાની છું એમને કહેવાની કંઈ જરૂર નથી,” કમલિનીએ કહ્યું અને જવાબની રાહ જોયા વિના ચાલી ગઇ.

રાતે જ એણે પોતાનો સામાન બાધી લીધેલ સવારમા ઉપા એને ટ્રેન પર મુકી આવી અમર-વિદ બહુ થાક્યો હોવાથી હજી મુઠરલો હતો.

x x x

તે સાજે બંગલાના વરડામા વાળુ કરી પગવારી બે જણા ધીમે અવાજે વાતો કરતા બેઠા હતા આસપાસ સર્વત્ર શાન્તિ હતી. મુગ્ધ અને શીતલના આજુના પવનના સુસવાટા

સિવાય આપું જમત શાન્તિને ખોલે સુતું હતું. નાથ ?” એ જ ભદુર્ભયું હાસ્ય અત્યારે ઉપાના
 “ આજ કેટલું બધું શાન્ત લાગે છે, મુખપર રમી રહ્યું હતું.
 નાથ ? ” અવાજ ‘ મધુરી ’ ઉપાનો હતો. “ તું ? ” અરવિ દના હાથે ભણ્યે અમણ્યે
 “ હા કમલિની ગઈ એટલે ’ પ્રભુ બચાવે એ એનો હાથ ઝાલ્યો અદ્રશ્ય રહી પુષ્પધન્વા પોતાની
 વિદ્વાન સ્ત્રીઓથી ’ જરાય જ પવા દેતી ન હતી ” હાથચાલાકી બતાવતો હશે. “ તું તો
 હું તો એવો કંટાળો નથી આપતી ને, શાન્તિની મુર્તિ છે. મારી આરામગાહ છે. ”

૧૦

૧. ૧ નવલરામ જમનાથ ત્રિવેદી.

એક જૂનો પુરાણો ને ઘણી ય વાર બનેલો કિસ્સો

અભેસંગના આપદાદા કાઠયાવાડ્યા ઇતિ હાસિમા નામના કરી ગયા હતા. ને “ પાચ્છે પાદરના ઘણી ” કહેવાતા. પણ અભેસંગને તો તેના બાપ તરફથી દશ સાતી જમીન જ મળી હતી. આ જમીન પણ તેણે અશીષુના વ્યસનમા અને તેથી આવેલ આગસમા ગુમાવી અભેસ-ગની વહુ માનળા મોટા ગરામીઆની દીકરી હતી. તેની જીભ તલવારની ધાર જેવી હતી. અશીષી અભેસંગને મેણા મારવાના કામમા સતત વપરાવાથી તેનું પાણી ઔર વધતું જ ગયું હતું કાયમના ઉપયોગ માટે સૂત્ર રૂપે-

“ આવોરે માશ નિરધન ઘણી,

તમે બેઠા હુને ચિતા ઘણી !

એ વેણુ તેણે અભેસંગને માટે જોડયું હતું અભેસંગને કાષ્ટ જ કામ ન હતું, અને ઘેર આવો સત્કાર થતો તેથી તે આખો દિવસ ગામઘણી ગુમાનસંગના ડાયરામા જ બેસી રહેતો

એક દિવસ સવારમા ગામમા સર્વ સ્થળે એક જ વાત થતી-“ ગામ-ઘણી ગુમાનસંગે નાની પાટીના નારખાતુ ખૂન કર્યું છે. ” ગુમા-નસંગનું સલાહતું ઠેકાણું તેની સ્ત્રી ગુમાનળા હતી. હવે શું કરવું તેની મસલત અત્યારે તે

તેની સાથે ચલાવતો હતો નાની પાટીના કેસ રીસંગ ક્યારના પાસેના ચાણુમા ફરીયાદ મોઢાવવા પહોંચી ગયા હતા. થોડા સમયમા જ તેનાપર સરકારનું વારંટ આવી પહોંચશે. હવે કરવું શું ?

ગુમાનળા “ એક ઉપાય મને મળે છે. અભેસંગના ધરવાળા મારી પાસે રોજ આવીને રોઢણા રૂવે છે. તેની દશ સાતીની જમીન આપણે ત્યાં મૂકેલી છે તે પાછી આપી દઈએ, ને સાથે જોઈએ તો બીજી દશ સાતીની ઉમે-રીએ, અને આ એક વાત એ માથે જોડી લે. હું માનળાને જોલાવવા મોકલું છું ”

“ ગુમાનળાની વાત માનળાને ગળે ઉતરી ગઈ. ‘ ડાયરાના દોસ્ત ’ માટે વાણુના બાપ એટલું કેમ ન કરે ! અને બેઠા ગામ-ઘણી ગુમા-નસંગ બાણુનો વાકો વાળ કેમ થવા દઈએ ? એ તો માથું આપે તેજ મિત્ર ”

માનળા ઝપાટામા ઘેર આવ્યા “ ઠાકોર ! ગુમાનળા બાણુની વાત સાંભળીને ? ” માનળાના આ શબ્દો સાંભળી અભેસંગ વિચારમા પડ્યો. “ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે વળી હું ‘ ઠાકોર ’ કયાથી થયો ? ” તોપણ તેણે જવાબ આપ્યો, “ હા, આપું ગામ એ જ વાત કરે છે. ”

“પણ એ તો તમારા હાથરના દોસ્ત તમે બધા બેળા કસુઆ બેનારા તેમને માટે કાંઈ જ નહિ કરો ?”

“આ સરકારના રાજમા બીજી ત્રીજી તો કાંઈ ન જ થઈ શકે” નિકર આગલ્યો પોરો હોત તો વળી નાની પાટીવાળાની શી મગફર કે ગુમાનસગ બાપુને કાંઈ થાય ?” અભેસગે પણ આજે હકરાયા સાથે વાતોનો દ્વાવો લેતા કહ્યું.

“અરે પણ તો યશુ” હજીયે તમે ધારો તો કાંઈક કરી શકો. એ તો ‘માથુ આપે તે માલ કાઢે,’ એવાને મદદ કરવાથી આપણો પણ દી વળે.”

અભેસગને વહેમ-પ્રડ્યો. તેને લાગ્યું કે તેની સ્ત્રી કાંઈક એતમા એલે છે “વળી માલ કાઢવાનું ને દી વાળવાનું શું છે ?” તેણે પૂછ્યું.

“આગલ્યા વાગમા રજપૂતના દીકરા ધણીને માટે માથુ આપતા જ ને” પણ જુઓ, એક વાર આ કસુઓ તૈયાર કર્યો છે તે પી લ્યો ને સાથે આ હુંગો લાવી છું તે કરી લ્યો, પછી બીજી વાત” માનબાએ સૌંદર્ય મધ જેવા શબ્દોમા કહ્યું.

અભેસગના અશ્રયનો પાર જ રહ્યો નહિ. રોટલો ને કઠી આપતા પણ મેણા મારતી માનબા આજે પોતાની મેળે કસુઓ ને હુંગો આપે તે જોઈ તે તો વિચારમાં જ પડી ગયો. પણ તેનો સ્વીકાર કરી કાંઈક સૂઝી આવતા તેણે પૂછ્યું “પણ અત્યાગમા તમે બહાર ક્યા ગયા હતા ?”

“જુઓ, તમે ઉતાવળા થઈ જશો નહિ, મારી વાત ધીરે રહીને સામજો” એમ કહી માનબાએ પોતાને ગુમાનબા સાથે થયેલ સર્વ વાતચિત્ત વહી સંભળાવી ને છેવટે ઉમેર્યું “ભગવાનના આપેલા પાય પાય દીકરા છે પણ તેમને ખવરાવવા રોટલા પણ નથી, તો બીજી

તો વાત જ શી કરવી ? મરાસીઆના દીકરા માથુ આપીને બાપનો મરાસ આગલ્યા કાળમા પાછો લેતા. આપણે અત્યારે એવો અવસર આવ્યો છે માથું આપી જો બાપનો ગયેલો મરાસ પાછો લેનાતો હોય તો શા માટે ધાઠા હલવું ? અને વળી આમા તો સાથે સાથે મહો ખત પણ સચવાય છે, અને મરાસ પણ એવડાય છે.”

અભેસગ તો આ દલિલપૂર્ણ વાતો સાંભળી ક્ષાધ જ ગયો. “કેટલી નીચતા” તે મનમા જ બચડ્યો. તેનું મન ધ્રુવ રોકેરાઈ ગયું હતું તોપણ તેણે પા ધડીમા નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને પછી અશીશીના સ્મૃત અવાજે તેણે જવાબ આપ્યો “બહુ, સાફ, હું જરા તળાવે નાહી આવું તમે રસોઈ કરવા બેસો એટલે વાર ટ આવે તે પહેલા હું જમીને ગુમાનસગને ઉનારે પહોંચી જઈ”

માનબાએ રસોઈ શરૂ કરી કલાક, બે કલાક, ચાર કલાક થયા, ગુમાનસગને ઉતારેથી એક પછી એક એમ ધણાય માણસો અભેસગને તેડવા આવી ગયા, પણ અભેસગનો પત્તો જ નહિ. સીમમા તપાસ કરતા ખેડૂતોએ ખબર આપી કે તેમણે દરબારને “ઉગમણા મારગે જતા જોયા હતા” એ મારગે બે ગાઉ પર માનબાના બાપનું ગામ હતું માનબા સમજી શકી નહિ કે અભેસગ અત્યાગે ત્યા શા માટે ગયો હશે.

બપોરે બે માણસોએ હાફતા હાફતા આવી માનબાને એક પછી એક પોતાના સમાચાર કહ્યા. “ગુમાનમગ બાપુને એજન્સી પોલીસ પડી ગઈ છે. એમણે વહાલ્યું છે કે અભેસગ દરબાર આવે ત્યારે એમને થાણામા મોકલજો,” ગુમાનસગના નોકરે કહ્યું. બીજો માણસ તેના પીયરનો હતો તેણે ગુમજાના સ્વરે ખબર

આપી “અભેસગ ઠાકારે ઠાક પણુ બોલ્યા પણુ મરતા યે ન આવડયુ.” ગુણજીએ તેમ ચાલ્યા વિના આપણા આગણામાં બાપુના મો આખા મામે પણુ એમ જ ગણ્યુ. પરંતુ, વા- આગળ પેટમાં તરવાર ખોસી ત્રાણુ કર્યુ અને ચનાર, મને તો લાગે છે કે ‘અભેસગને મરતા અર્ધા કસાકમાં તો તેમનો જીવ ઉડી ગયો.” યે ન આવડયુ’ એવો નિકાલ શુદ્ધ ન્યાયનો મોનખા મનમાં બબડી, “જીવતા તો ન આવડયુ નિર્ણય ન ગણાય તું શુ ધારે છે ?

૧૧

અ. સૌ ભાગ્યમતી ત્રિવેદી.

આત્મપથે

આઠ વર્ષની બાલા સરયૂ ધણી ચપગ હતી નાટક કંપનીના વૃદ્ધ માલિક સાથે તેણે દોસ્તી બાંધેલી તેથી અનેક વખત તેની સાથે તેને નાટયગૃહમાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો. ત્યાં તે વિવિધ પડદાઓનું અવલોકન એકાગ્રચિત્તે કરતી. કરુણ દશ્યો નિહાળતા હિબકાભરી રાત્રી તેને જોઈને વૃદ્ધ બહુ કૌતુકપૂર્વક નિરખી રહેતો. રડવાનું કાગળ પૂછતા વિગતનો સ્પષ્ટપણે ઉત્તર આપી શકતી નહોતી.

ઘેર આવી અવલોકેલા દશ્યોનું ભાગ્યુત્ક્રમ વર્ણન કહેતી મન ઉપર અસર કરેલા પાત્રોના વિવિધ અભિનયો કરી બતાવતી ગીત ગાતી, અને ધરના માણસોને રાજી કરતી સૌ તેને વખાણતા. તે કુલાતી પોતાના એ અભિમાનને બળે ધરના સૌ છોકરાઓમાં તે ઉચ્ચપદે વિરાજતી.

એક વખતે તેને ત્યાં એક રાજકુમાર અ- તિથિ થયા. તે અરસામાં એક રાત્રે સરયૂએ યોગીનો વેશ લીધો પોતાની ઓઢણીનો ફેટો બાંધ્યો. દાદાજીના લાખા પહેરણુની કચની બનાવી, અને માળા ડેક્કમાં નાખી ખભે ઝોળી લટકાવી મુસાફરીના લોટાનું લાકડું કમડલ બનાવ્યું અને ‘અલાલેક’ પૂકારી રાજકુમારની પાસે ભિક્ષા માંગતી સામે આવી ઉભી.

ફરી દીલના રાજકુમારે આ કુમારીને હસીને વધાવી લીધી પણુ પછી તરત જ તેનું મુખ ગંભીર થઇ ગયું. તેના કપાળમાં એ ત્રણ કરચળી પ્રહી, તેની આખમાં દીનતા છવાઈ. આ રગભૂમિ ઉપર ભાગ બળવતી બાલિકાને આત્મા તેણે નિર્મલ્લ બાવથી મજેલા વસ્ત્રોમાં પ્રતિબિમ્બિત થતો જણાયો વદન અને વસ્ત્રોને જોતો રાજકુમાર અવાક બની ગયો !

જાણે રમભૂમિ ઉપર જ હોય તેમ શાન્ત સૌમ્ય મૂર્તિ બની દદ અવાજે સરયૂ બોલી, “રાજકુમાર, રાજા છો છતાં મહારી ઝોળી અ- ધૂરી રહેજે કે ? પણુ જે જે હો.” પૈસાથી ન ભરી દેતા. યોગીની ઝોળીમાં પૈસા ન હોય, તેમાં તો જડીબુટ્ટી હોય, જે લોહાને ય પારસ મણી બનાવે ભગવા રંગ અને ઝોળીને શોભે એવું અંદર મકળે.”

સરયૂની માગણીએ રાજકુમારને મૂંઝવ્યો જે પોતાપાસે નહોતું તે કપાથી કાઢવું ? નિઃશ્વાસ નાખી દીનસ્વરે તે બોલ્યો, “તુ શુ માગે છે તેની તને ખબર છે ? ઉમતી કલિ.” મોગી મોને કહેવાય તે જાણે છે ?”

“હા, હા.” સરયૂએ ઉલટભર જવાબ આપ્યો, અલે રમભૂમિ ઉપર જોએલા એક

યોગીનું ચિત્ર આખ આગળ ખડું કરી બોલવા લાગી. “માથે સૂર્યનો તાપ, આગળ પાછળ અગ્નિના ધમાકા, માથે જટા, ઓઢવા પાથરવાનું રામ રામ, વગડામા ઝાડ, પર્વત, ખીણ, પાણી એ બધાની વચ્ચે બેસવાનું, વાન ખાઈ નય તોય ત્યા ને ત્યા જ, અને વિમાનમા બેસી અસરઓ આવે તોય ત્યાજી અડગ.”

“હીક ત્યારે સુદર ખાવાપીવાનું, ઓઢવા પહેરવાનું, ત્હારા મા આપ બાધ બહેન, એ બધા-માથી તને એકને જ છીનવી લઇ યોગી કરી કોઇ એવી જગામા તને બેસાડી દે તો તને ગમેને?”

સરયૂ જરા વિચારમા પડી આ બાલાના સરલ હૃદય ઉપર ચિન્તાના ભારને-તેની રમણીય મુઝવણને કુટલથી રાજકુમાર જોઇ રહ્યો થોડી વારે સરયૂ બોલી, “તમારે ભિક્ષા નથી આપવી એટલે મને મુઝવો છો. પણ જો જો યોગીઓએ જગત છોડ્યું છે એમ બધા કહેતા હતા હું પણ મન છતીશ, જગત છતીશ અને એ બધાને છોડીશ.”

કંઈક કોલ આપતો હોય તેમ રાજકુમાર બોલ્યો, “બાલો! ત્યારે જરૂર ત્હારા પાત્રમા હું કંઈક નાખીશ પણ તે વખતે જો ત્હારામા તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ નહિ હોય તો જીવન જગવડ અકાંઠે થઇ પડશે હો.”

સરયૂએ સમજ્યા વિનાજ ઉત્તર વાળ્યો, “અમારે યોગીઓને મરણની શી ચિન્તા? મામળ્યુ છે કે ઋષિઓથી સિદ્ધ પણ બીહે છે હું ત્હારા આશ્રમમા બે સિદ્ધો પાળીશ.”

“પણે જાણુ, જેનો આત્મા બહુ જ બળ વાળો હોય તેનાથીજ તે થાય.”

સરયૂ રાજકુમાર સામે ટગર ટગર જોઇ રહી એ સુકુમારીના વદન ઉપર સોનેરી પ્રભા પથરાઈ રહી. તેની નિર્મલ આંખોમા આત્માનું

તેજ અબકારા મારવા લાગ્યું કોઇ દૂર દૂરના ભવિષ્યની ઝાખી કરીને બોલતી હોય તેમ તેણે કહ્યું, “તમારી વાત માવ સાચી છે, હું બળવાળી બનીશ.” આટલું બોલી તે કંઈક વિચારમા પડી. તેનું મુદ્દર મુખ સહજ મ્હાન થયું, તેની આંખો ઝીણી થઇ, અને હોઠ સહજ ઉઘડેલા રહ્યા. ખિન્ન સ્વરે તેણે કહ્યું, “ના ના, એમ ન પણ થાય એક વખત સ્વપ્નામા દોડેલા સિદ્ધથી હું બહીની હતી બળ વિનાના માણસથી તે ન બને.” આટલું કહી મદ ખગલે તે ત્યાથી ચાલી ગઇ. રાજકુમારની નજર તેની પાછળ મઇ તે અદસ્ય થતા બાલાએ મૂકેલા જીદગીમાના ગદન પ્રશ્નોના વિચાર તરંગે તે ચક્રવે.

ત્યાર પછી, શરદ, વસન્ત અને વર્ષા દુનિયા ઉપર અનેક વખત આવ્યા અને ગયા સરયૂ સાસરે ગઇ સગીત સાંઝે જાણતી પતિ પૈસાદાર અને શોખીન હતો. સ્થૂલ પૃથ્વીધનના ઉપાસકોને સૂક્ષ્મ આત્મધનની પિંછાન ઓછી હોય છે તેમના આહારવિહાર ચૈતન્યની ભાવનાઓ કરતા જડતાને વધારે અનુસરે છે.

સરયૂનો પતિ અને તેનું મિત્રમડળ કેવળ બાહ્યાડંબરથી જ ઘેરાયું હતું. નિખાલસ અંતઃકરણની સરયૂનો સૌ કોઇ ઉપયોગ કરી જતું સૌ કોઇ સગીત સામળી, સુંદર ભોજન જમી, બે ધડી સરકારી સુદરી સાથે વાતો કરી પોતાનો આનંદ મેળવી જતા તેનું જીવનઝરણું તૃષાણરોને માટે ન વહેતા વિલાસીઓની શોભા રૂપ બન્યું હતું. તેના ધરનો રૈતલો બૂખ્યાને માટે ન હતો, પણ રસેચ્છુની જીભના રસને પોષવા માટે હતો તેનું સગીત કોઇ શાન્તિ ધમ્જનારને માટે ન હતું, પણ ઘોષાટી ટેજાને વધારે મસ્તીએ અદાવવામા વપરાતું એ પરસ્પરના માયાની અવલબોનામા ક્યાય સ્થિરતા શાન્તિ કે તૃપ્તિ નહોતા, માત્ર ઇન્દ્રિયલુપ્તા રંગ

જેએ તેમાથી મળતો તેમનો આનંદ હતો. સૌ પોતપોતાના મનમા પોતાને સુખી ગણના

આ રંગ સરયૂ ઉપર ચઢવા હતો તો પણ કોઈકોઈ વખત તેના ગત મસ્તકો સતેજ થઈ જતા, તથા આનંદની ધડી પછી તે ઉદાસ બની જતી જગત ઉપરથી તેનું મન ઉઠી જતું જીવનમા કંઈક અપૂર્ણતા લાગતી જાણે ભૂલી પડી હોય, કંઈક ખોવાયુ હોય તેમ બેબાકળી બની ધરમા આમતેમ આટા ભારતી તેનો આત્મા કોઈ ચીજ માટે તરડડતો, પણ તે ચીજ કંઈ એ તે સમજી શકતી નહોતી થાકી જતી, તેની આસપાસનું વાતાવરણ તેને ધસડતું, તેમા તથાઈ તે પણ સૌ બેચ સુખ માણતી

ન્યા જડતાને નડલી ચૈનન્યનુ રચપ પહે- નાવવાનું કામ બુદ્ધિપૂર્વક ચાલી રહ્યું છે, તેની મોહનીથી અન્ય ગામડાના બોળા બેડુતો આધ્યાત્મિક જીવનધન તેને બોળે ધરી દે તન મનના પરપરાના કપટો વહેરી લે છે, ન્યા પ્રકાશમા આવે તેજ પાપ ગણાય છે, સાબિત થાય તેજ ગુન્હો ગણાય છે, કૃતિલતા એ જ નીતિનો સિદ્ધાંત ન્યા પ્રાચીન એવા સર્વાંગ શોભના સાહિત્યોથી ભરપૂર ગહેરોમાના એક શહેરમા સરયૂનો રમવાટ હતો

એક સધ્યાકાળે ગગાના શાન્ત પહેલા પ્રવાહમા સરયૂ અને તેના મિત્રમણથી ભગેના હોડી ચાલી જતી હતી જલ સ્થિર હતું હોડીએ પણ એટલી જ ચિથરતા ધારણ કરેલી. વ હાણના શકને દિશાનુકૂલ પવન હતો. પવનની લહરીઓ સાથે જલ લહેગાનું હતું સંગીતનો મધુર અવાજ હોડીમા બેઠાલામાના કોઈકના મુખમાથી નીકળતો હતો સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી ભરપૂર હતી. આકાશમા ચિત્ર વિચિત્ર રંગીન પડદાઓ પથરાયલા પડ્યા હતા તેનો આભાસ જલમા પડતો હતો કિનારા ઉપરની વનરાજિ

પ્રશાન્ત, આનંદથી ધીમું ધીમું ડોલતી જલ ઉપર ઝુંકી રહી હતી. પૃથ્વી, જલ, પવન, આકાશ, તેજ સૌ પરસ્પરાવબન સ્વીકારી જાણે પોતાપાણુ છોડી દઇ સમન્વરૂપમા પ્રકટયા હતા માનવબાળ તેની મોજ ચાખતા હતા. સૃષ્ટિ-ચાનના માલિકે સૌંદર્યનો અપૂટ ખખનો ખુલ્લે હાથે વેર્યો હતો. સૌંદર્ય આજ ભોગવે તેનું બન્યું હતું

સ સાગ્સમુદ્રમા આમ જ સરયૂનું નાવ અનુકૂલ માર્ગે આનંદથી ચાલુ જતું હતું

એટલામા સુકાન અને શઠ વગરની એક ન્હાની તરી ગગાના પ્રચડ પ્રવાહને ચીરતી, પવનની સામે પૂર નેસમા ચાલી જતી હતી તેમા એક જ મુસાફર હતો, ભન્ય અને કદાવર, જે રંગધારી તેમા કોઈ મહાત્મા વિગતોલે. હાથમાના હલેમાથી પાણીમા જાણે છત્તછત્તીયા રમતો હોય વિરાટવિશ્વના જાણે એક અનોખા પ્રવાહમા એકલો અડુલો તે ચાલ્યો જતો હોય તેની તરી હોડીની લગોલગથી પસાર થઈ અવિનાશી આત્માનું અમરત્વ તેના મુખમાથી ટપકતું હતું મહાત્માના મુખમાના શાંદો સગૂને કાને અથડાયા, “નાથમાત્મા ચલહીનેન લભ્ય” જલના પ્રવાહમાથી આખ ઉઠારી સરયૂએ તે તરફ જોયું તેની આખો ભાવબીની થઈ, અને અગણના આ-ત્મા જ એ પડને ય ચીરી તેને ચળે જઈ નમ્યો. તેના મુખમાથી અચાનક નીકળી ગયું “એ કાણુ ?”

હોડીમાથી એક જાણે જવાબ આપ્યો, “એ તો ખાખીવનમા બાવાઓની જમાત પડી છે તેનો મહત”

“શુ તેજ ?” શી પ્રમા ? શી કાન્તિ ?” સગૂથી તેની તારીફ થઈ ગઈ

એક મિત્રે જવાબ આપ્યો, “સગૂબહેન આખા શહેરમા એની વાન પ્રમરી ગઈ છે,

આપણા લોકો ગાઢરિયાપ્રવાહે વહેનારા છે હવે તો એમના દર્શને જનારાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે એ ટાળા બેગો હુ પણ ગયો હતો ઉમંગ ન્હાની લાગે છે શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ છે જ્ઞાન કેટલું છે તેની ખબર નથી પણ તેનો ચહેરો જ એવો છે કે સામાના મન ઉપર બહુ જબરી અસર કરે છે બીજાઓથી આપોઆપ જ નમી પડાય છે બોલે છે ત્યારે વાણીમાંથી જાણે અમૃત ઝર્યું, પણ બોલે છે જવલ્લે જ ”

સરયૂએ ફરી વાર એ આખ આગળથી દૂર જતી તરી તર દટિ નાખી સધ્યાની સુરખી બેળા ભળી જતા તેના રંગથી જાણે ઘઘાડના તસ્વેનું એક બિન્દુ હોય તેવો તે લાગતો હતો સરયૂએ ફરીવાર તેને સત્કાર્યો અને એકાકી જીવનના ઉભરે ચઢી

બહારથી તેને શાન્ત થયેલી જોઇ તેના પતિએ તેને કહ્યું “ સર-યૂ, મને તો તે બિચારી દયા આવે છે આંખી સુન્દર નજીબા પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને વિવિધ વસ્તુઓ બનાવી. તે બધાને ઉપયોગમાં નહિ લેના તેની અવગણના કરી, સુખ નાખી દઇ કેવળ દુઃખ જ વહેરી લેવું એ કેવી મૂર્ખાઈ ? ”

સરયૂના દિલમાં આરાત થયો તે બોલે તે પહેલા જ એક મિત્ર જનામ વાળ્યો, “ તમારી વાત માંથી છે આરા નુદ્ધ સમયમાં એકાદ મિત્ર સાથે ગામી, સદ ચઢાની, પવનને અનુકૂળ માર્ગે હોડી લઇ જઇ જંગ આગમથી સફર કરવા નીડળ્યો હોત તો કેવી મમ્મ આવત ’ આ તો પવનની મામે જ નાનકડી તરી લઇ લડવા ધમે છે મનનું ખાઈ ખાઈ બાવડામાં જોગ ભર્યું હાય તે દેખાડવું ન્દેઇએ ને ? ”

સમૂને આ હીડ ન લાગ્યું તે બોલી, “ આપણે મમાગી, આપણે ગમ અને ભોગની

દટિએ જ બહુ જોયા કરીએ પણ સસારથી ઉલટો માર્ગ તે જ ચોગીનો ”

“ પણ આ તો કુદરતથી ય ઉલટો ’ ”

“ કુદરતથી ઉલટો માર્ગ તે જ સસારીનો ”

તમને કંઈક પક્ષપાત લાગે છે તેમ શી રીતે બને ? ”

સમૂએ કહ્યું, “ કુદગ્ન તે પરમાત્માનું પ્રતિવચરપ. આત્માની પ્રેરણાઓ પામવાનું ધ્યાન ગૂઢ, ભવ્ય, ભયાનક છતાં મે આકર્ષક લેની મહાન વિભૂતિઓમાં સ્મૃતિ આપણે આજે પ્રજાના સમુખપતી હતા એવું કેને લાગ્યું ? આપણે આપણી દરિયેને પોષી, પણ સસ, રાય ભૂના સ્વરૂપમાંથી કેણે આત્મામાં નવો પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને બૂલ્યા તેના પોષણની ચીજનો દેહને માટે ઉપયોગ કરતા શીખ્યા સાચું તત્ત્વ ખોયું જીવનમાં કૃત્રિમતાઓ બરી દીધી અને અલારે એ મૂલપ્રાય ચેતનાઓ ઉપર આપણે તાડવ કરી ગયા છીએ, તેથી જ જીવનમાં જે અસ્વાભાવિક લાગવું જે હાએ તે ન્વાભાવિક લાગના માડ્યું છે ”

તે બોલી ગઈ. સો વિચાન્ના પડ્યા. એ શાન્તિ અખડ ગઈ. ધીમે ધીમે સૌદર્યનો ગ્રાસ કરનાર અધકાર ઉતરતો હતો નિમીમ વહેતા વહેનમાં ચાલતા નાવથી પાણીમાં થતા ખળ-ખળાટ સાથે ગતિની ઝડપને ધમ્મતા હતા તે સો કિનારે ઉતર્યા અને વિખેગયા

આકારમાં તાગ વેગએલા પડ્યા હતા. એ અધાર પ્રદેશમાં સરયૂ અગાસીએ ચઢી. ખાખીવનની દિશામાં કંઈક નિહાળી રહી હતી. આગે આગે કંઈક ઝળકતું હતું તે જ જોગીની ધૂંગી દશે

ખીન્ને દીવસે સાલુના દર્શને ગઇ ભૂતકાલના અતિથિ ગજડુમારને આછી સ્મૃતિએ ઓળખ્યો, નમન કર્યું અને શાશ્વત સુખ માટેનો ઉપદેશ યાચ્યો.

યોગી બોલ્યા, “ બેટા ! શાશ્વત સુખ દેહ અને મન બનેથી પર છે અલગ એ વિગેની હકીકત તારી કંપનાને આનંદ આપનારી અને મોહ ઉપજાવનારી થયો. પણ બાકે ' કંપનાની સૃષ્ટિ જેટલી સુદર છે તેટલી જ આચારની ભય કર છે. આચારમાં આકર્ષક લાગતી બધી મોહકતા ઉડી જઈ કઠોરના જ રહે છે એ દુર્બોધ પ્રદેશમાં કંપનાનું સાહસ ન કર તુ જગતપ્રવાસી, હાલ તો તારે માટે એટલું જ જાણવું બમ થશે કે જગતનો પ્રત્યેક વ્યવહાર કરતી વખતે તારા મનમાં નિગંતર એ સૂત્ર યાદ રાખજે કે જન્મ અને જીવન આત્માના વિકાસ માટે, તેનું પૂર્ણત્વ પામવા માટે, મોક્ષ મેળવવા માટેના સાધનરૂપ છે ”

“ જીવન એ આત્માની જ્યોત છે તેને વે-ડી ન દેતા તેના વડે જ્ઞાન પામી, સારામારને ઓળખી, વધારે પ્રકાશિત કરી સત્યમાર્ગે પ્રયાણ કર. તે માર્ગ અનંત લાગના પાછી ન વળીશ. અનંતમાથી જ અનંત મળશે. ”

“ આત્મશ્રદ્ધાનું થજે સુખકર્મમાં આમ-કિતરહિત થજે જ્ઞાન મેળવી મનસન્માસ હેજે શાશ્વત સુખ તને તેમાથી જડશે ”

જીવનનું સૂત્ર પામી સરખૂં ઘેર આવી. પરિચિત તે જ સ્થાન અને તે જ સંજનો, પણ બધું જ બદલાઈ ગયું જાણે પોતે જ પલટાઈ ગઈ

તેનો જીવનપ્રવાહ ઉડો અને ગભીર રીતે વહેવા લાગ્યો તેનું સંગીત મર્મગામી બન્યું તેનો ખોરાક બલશુદ્ધિનો પોષક થયો પણ તેનો આનંદ-હા, આનંદ ખોવાયો આનંદ ? કે એને ઈન્દ્રિયરાગ જ ટકીશું ?

આજે એ દિવસ આવ્યો. દૂર દૂર સંધ્યાના આકાશમાં ધીમે ધીમે સૂર્યને અવનન પામતો જોતી સરખૂં ઉભી હતી. વૃક્ષોના પાદમાં ખરી પડી વટોળમાં ધુમડી ખાતા હતા વસ્તુઓનું આખું દર્શન ચતું વનમયી ઘટાતો અને સા-ધુની જમાતનો ગગનભેદી નાદ ગર્જનને અનંત કંપિત થતો પૃથ્વી ઉપર પ્રસરી જતો હતો

‘ અહાલેક ’ ના એક સામટા અવાજ સાથે જમાલ ઉપડી મોખરે તે જ ગેરરમધારી મહાત્મા તપનો તેજ પ્રભાવ મુખ ઉપર વિસ્તરી રહ્યો હતો. નયનોમાં શ્રદ્ધા હતી ઇન્દ્રિયનિ મંદી અડગ વૃત્તવાળા તેના પગલામાં જાણે દંડના જ ભગી હોય !

સરખૂંનો કંઠ રૂધાચો મહાત્માને નમન કરવાનું મન થયું. પણ તેના બ્રહ્મતેજને જોઈ પોતે અતિતુચ્છ જગત ઉપરના મયામોહમાં ખેંચનાર પ્રાણી તેને પગે પડવા જાણે નાલાયક હોય તેમ સંકેચાતી એક તરફ ઉભી.

અનંત સમૃદ્ધિવાન તે મહાત્મા ચાલ્યો દૂર સરખૂંને જોઈ જાણે કહેતો હોય કે વનવિ-જન એ અમારા મહેલ, ગિગિશિખર એ અમારૂં આસન, મૃત્યુ અમારો મિત્ર, જ્ઞાન વૈગમ્ય અમારા સહોદર, ચિરશાન્તિ એ અમારી સ્ત્રી અમારા અવધૂનના અખાડા જગતથી અનોખા તત્ત્વ ઉપર ઊભા છે, બાકે ? હા દીકરું હોય નો ક્ષમા કરજે

જમાતમાથી પૃથ્વીભરી આકાશને વીધતો વોય નીકળ્યો. “ નાચમાત્મા ચલહોનેન લક્ષ્ય ” સમ્યક્ષે તે જીલ્યો, ને જ્ઞાન અને બલ વચ્ચેના ફરકને સમજી

અ સૌ મનોરમા મજસુદાર

પેસાનું ઝાડ

એક હતો ગમન, તેનું નામ દાનમેન, તે બહુ ધર્મિય અને દાનદાર હતો, અને બ્રાહ્મણોને વાન વાલ સોનુ એ ડેજ આપતો.

સવારમાં બ્રાહ્મણના ટોળેટોળા ગમનને દગ્ગાર જતા અને વાલ વાલ માનુ લઇ આસતા બ્રાહ્મણોને તો વીલા-લહર ધધ નહેતી, અને સોનુ વધતુ તેમથી પોતાની સ્ત્રીઓ માટે ધરેણા ધરાવતા.

એ ગામમાં નિર્મળ પડિન કરીને એક ટેકાલો બ્રાહ્મણ ગ્રહેતો હતો તે કોઈ દિવસ આ રાત્રીને ત્યાં દાન લેવા ગય નહીં, તેથી એની વહુ અકળાતી અને ધગ્ગા કકાસ માડતી.

એને મન અસતોષ થતો ત્યારે બ્રાહ્મણ સાત્વન કરી કહેતો, “મારે એવું દાન લેવું નથી જાતમહેનતના રણતરમાંથી મને કોઈ આપે તો જ મારે લેવું એવો મારા મનમાં ટેક છે રાત્રી પહોંચી પગ પરમેવાની એક પાઇ મને આપે તો મારે મન સોના-મોર જેની છે.”

એનો આ ટેક સાંજણના બીજા બ્રાહ્મણે એનો ટેક ચૂકાવવા તૈયાર થયા એક દિવસ બધા બ્રાહ્મણોએ રાત્રીને આ વાન કરી દીધી ‘ભિક્ષુકને વળી અભિમાન થુ અને ટેક રો?’-એમ વધારીને બ્રાહ્મણોએ વાન કરી.

ગમનએ વાત સાંભળી લીધી, અને મનમાં ગાઠ વાળી બીજે દિવસે રાત્રીએ નિર્મળ પડિ-તને દરબારનું તેડું મોકલ્યું.

બિચારે પડિન તો જેવો દરબારમાં ખડો થયો તેવો જ રાત્રીએ સવાલ કર્યો, “પડિન-

ગમન! કહો છે તમે દાન લેના નથી? કહો! તમે મારું દાન કેમ નથી લેના?”

“રાત્રિધિગમન! મારું કહ્યું મારે તો ખન પગમેવાનું મળે તો જ લેવું એવો હું નિયમ લાખેલો છું આ રાત્રિપાટ તો આપના વડીલના છે, એ કાળ આપનું પોતાનું ન કરેલાય તેવી-”

સુન ગમન પડિનનું કાળ સાંચુ લાગ્યું પડિનને બીજે દિવસ કાળ આપવાનું કરી વદાય કર્યા બિચારમાં રાત્રીના ગત પડી નગર-ચર્યા જેવા સારા બીખારીના ગટલા તૂટલા કપડા પહેરી લીધા અને એ બહાર નીકળ્યો.

રાત્રે બધે અધાડ ધોર અને રાત્રિ શશ માકાન રાત્રી ક્યોતો ક્યોતો એક લુટાગની દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં ભટ્ટી સળગતી હતી, અને એક છોકરો ધમણ ધમનો હતો ભગીભાવી લાલચોળ લોખ-ડનો શળીઓ ઢાઢી નુદાગે એમણે પગ ધર્યા ગળ પામે આવ્યો આ બીખારીને લુટાર જેમ રહ્યો.

રાત્રીએ લુટાગને વિનવ્યો. “ભાઈ મને હવેડો માગવાનું કામ આપજો? મારાથી બનશે તેટલું કામ હું આપીશ.” લુટારે હવેડો હાથમાં આપ્યો.

ગમનએ હવેડાનું ના કર્યું, ને ચોડીવારમાં પરમેવાના એમેજેમ વળ્યા, રેવાથી એ જાણે નહોતો થયો થાકી જવાથી રાત્રીએ લુટાગને કહ્યું-“ભાઈ, હવે બસ, મારાથી આટલું જ કામ થશે, હવે હું થાકી ગયો છું તો મારી મજૂરી આપ.”

લુહાર તો સાબળી રત્નો ને જોયો
“વાલ, આટલી મહેનત કરી એમા હું શું
આપું ? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય
છે તેને કંઈ ચાગ આના મળે જે, તો તને
શું આપે ?”

“ભાઈ, એ વાત ખરી પણ માટે તો
જે આપશો તે સોનામહોગ જેવું છે અને તો
જે ખર્ચ પડેવાનું મળશે તે જ મારે
સોનાનું છે ”

લુહારને પહેલા તો અગાધ બીખારી
તરફ જોવાનું કંઈ કાળજી નહોતું પણ આ
વખતે જરા સામે ન્દેયુ તો એ બીખારીને
બદલે કોઈ ગર્ભશ્રીમન્ત જેવું જણાયું તાપ
તથા થાકથી ગાળનું મ્હો લાલચોળ થઈ
ગયું હતું

ગળતો છતાં થઈ જવાવાની બહીરથી
આક્રુ જોયું લુહારે એક તાબાનો પૈસો બીખારી
તરફ ફેંક્યો હરખાતો હરખાતો ગળ તો
ઉપાડી લઈ વેર આવી નીરાને ધમધમાટ સ્તો

સવાર પડતા જ પેલા પડિતને રાગજો
તેડું મોઢયું રાગજો સનમાન કર્યા પછી પેલી
તાંત્રમુદ્રા પડિતને દાનમા આપી “દિવસજ
આ મ્હાગ ખર્ચ પડેવાની ‘પ્રલની પાખડી’ છે
તે સ્વીકારો ”

પડિતે શ્રુત મચતું કહી દલિયા લીધી,
ને ઘેર ગયા પડિતાણીના મનમા આજે મોટી
મોટી આશાઓ હતી રાગ સોનું આપશે એમ
એના મનમા હતું એ હરખલેર સામે આવી
અને પૂછ્યું, “ બનાવો, જોકે ગળતોએ શું
આપ્યું ? ”

તાબાનો પૈસો જોઈ એ બહુ નિરાશ થઈ
ને એને ખૂબ રીસ અઘી રીસમા ને રીસમા પેલો
પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે બહાર તુલશીક્યારા-
મા જઈને પડ્યો.

મવારે પડિતાણી તુલશીમાની પૂજા કરવા
આગણુમા આવ્યા ત્યારે એક અચાનક જોયું
છોડ સાથે એક બીજો મ્હોટો છોડ ડગ્યો હતો
પાંડે પાંડે મોનામહોગ વળગી હતી એનો
હજી તો માથ નહી

પડિતગજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે, ને સં-
સાર નભાવે છે બીજા બ્રાહ્મણો દેવથી બળવા
મર્યાદા વગર દાન લીધે થયેલી નિર્ભગપડિતની
ગરબાઈ એમને ખૂચવા લાગી

પડોશણોને અપેખાઈ થઈ પડિતાણીને
પડેણા દેખી એમના મનમા એણું આયુ

ચોરીક મોનામહોગ ચોરી લેવા એમણે બેત
રંગે. “ એટલી બધીમાથી જો ચાર તોડી લ-
ઈશું તો શી મળતી પડવાની છે ? ” એમ
એમણે ધાયું

મળરકે વહેલી ઉઠી, કેટલીક પડોશણો
પડિતાણીના તુલશીક્યારા આગળ છાતીમાની
આડી પહોચી ચોતરફ આખ ફેરવી, કોઈ જોતું
નથી એમ ખાતરી થઈ એટલે બન્ને હાથે સોના-
મહોર તોડી લેવા બંધીઓએ હાથ લાખા કર્યો

ખર્ચ પરમેવાનું ધન ઝાળવાય તો તે
લેનારને પચતું નથી લોકો કહે છે તે ‘કુટી
નીકળે’ છે અહીં તો એવું કશું થયું નહી,
પણ એક નવાઈ થઈ

પડોશણના હાથ તો કેમે કર્યા ત્યાંથી
ખસીક્યા ખસી નહી એક બીજના સામે જોઈ
બંધી ઝોશીયાળી થઈ ગઈ. “ નસી, હવે તો ચોર
તરીકે સવાગમા ખપવાના ” એવો વિચાર આવ્યો
એટલે એમની ગમરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી જમો પોતાના ઘરના માણ-
સોને એમણે પાડી પણ આ એક-મરખી ખૂ-
મોથી પડિત અને પડિતાણી જંગી ઉઠ્યા.
સૌ ભેગા થઈ ગયા. વાત શેરીમાથી ચોરે, અને
ચોરેથી દરબાર સુધી પહોચી ગઈ.

તુલશીકયારા આગળ તો જોવા જેવું થઈ રહ્યું. પડિત ધર બહાર આગળુઆ આવ્યા. સૌના હાથને એ ધીમેથી અડક્યા એટલે જાણે કશું જ નથી એમ હાથ છૂટા થઇ ગયા.

અથ થી ઇતિ સુધી આ બધી વાત ગમ્મને કાને પડી રાત્રીએ નિર્મળ પડિતને બોલાવ્યા, ખુલાસો માગ્યો.

પડિતે કહ્યું, “ રાત્રીધરાજ ! એમા કો તક જેવું કશું નથી મને આપે જે ખરા પગ-સેવાની તાત્ર મુદ્રા આપી હતી તે કંઈક અક-

સ્માત કારણુને લીધે તુલશીકયારામા પડી ત્યાં એનું સુંદર ઝાડ ઉગ્યું. બાપજી ઝાડને પાદે પાદે સોનામ્હેર થાય છે ’

“ રાત્રીજી ! હું નહોતો. કહેતો-આપનું પોતે ઉપાર્જિત કરેલું દ્રવ્ય ખીન્ન દ્રવ્યથી લાખ-જાણું ચઢીયાતું છે. ખરા પરમેવાના વાવેતરમાંથી જ પુણ્ય ઉગે ને ફાલે છે, ”

ગમ્મ કહે “ સાચું, પડિતગજ ! પણ એ તો મ્હેરોનું ઝાડ કે ખરા પરમેવાનું ઝાડ ? ”

૧૩

૨૧ રા લલિતમોહન ધુનીલાલ ગાંધી

સરસુ

૧

કંપનને કોણ વારી શકે ?

મુરેન્દ્ર તો કંપનના ઘોડા એવા તો દોડાવતો કે ભોભો તેને ધુની કહેતા.

એને વારવાર એમ થતું કે જાગતો જાગ-તો જાણે સપ્નામા પુખ્તી જતો, પોતે જાણે ખીન્ને જ કોઇ હોય એમ એવા સ્વપ્નામા પોતાને જોઇ રહેતો, કોઇ રાત નદીકિનારા ઉપર કોઇ ન્હાનીશી એટલ મટુલીમા, સુદરતાની લાડીલી પુત્રી કલવાડી વડે શોભી રહેલી મટુલીમા, એ સ્થાન કલવાડી અને મટુલી સમસ્તમા પ્રાણ સિઆર પોનાની સહધર્મચારિણી મુખ્યા સાથે જાણે પોતે ખેડા ખેડા, કુદરતના સગીન મહી બળી જતો જતો કઇ કવિતા ગાતો હોય કે કોઈ પુતક ન્યેનો હોય, અને ધ્યાન, સમય,

સાથી અને જ્ઞાતિના અનેગ સવાદ રૂપ જીવન-સરિતા કુદરતની સવિતામા ખળખળ વહી રહી હોય.

સહધર્મચારિણી મુખ્યાની નુકોમળ દેહલતા, તેનું મદ મદ સ્મિત, તેની મદિરાક્ષીનું વૃલ, તેના વચ્ચેનું કોમુડીઝરણ, તેની અતુરાનર નિત લજ્જા, તેના લજ્જાનુકુલિત હાવભાવ, એવું એવું કઇ તે જોયા કરતો . .

આતુ આતું મેળવવાના અભિલાષ તેના ઉવડતા હૃદયના મધુરમા મધુર ગુજારવ હતા પરંતુ આશા ' તે કેટલાને મૃનસજીવની દહ જીવાડયા અને પાછા નવજુવાન બનાવ્યા છે, તો કેટલાયનું જીવન ખાઈ ઝેર પણ કરી દીધું છે ' કેટલાને તે ઠોકરો ખવડાવી મળાડાવ્યા છે, તો કેટલાયને જીવનભગ નયસના ને તલસના

જ રાખ્યા છે' તુ સુગમના હો કે પાતાલકન્યા,
મનુષ્ય તને ત્યજતો નથી, તુ એને છોડ-
તી નથી'.

૨

બાવીશ વર્ષે સુરેન્દ્ર વિશ્વવિદ્યાલયની ફિલ
સુરીઓમા પાઠ મત થઈને પરણ્યો અને સસાગમા
પડ્યો એ પરણ્યો કે એને પરણ્યુ પડ્યુ સસા-
ગમાગર એ પોતે તરવા પડ્યો કે સાગરે જ તેને
આકર્ષી લીધો અને ન હુલવાને માટે હાથ
મારવાની શ્રેજ પાડી. આ ઝવિકાને અટપટો
કેયડો તેને પણ ઉઠેલવાનો વારો આની લાગ્યો
જીવનનો મહાપ્રશ્ન તેની સામે પૂર્વ જન્મના
લેણદાર સમે ખરો થઈ ગયો સુખી જીવનનો
માર્ગ કયો? શાત જીવન માળત્રાનો શો ઉપાય?
જનસેવા કરતે કંતે આત્મકલ્યાણ સાધવાનો
ઉત્તમ ચીનો કેમ જાળખવો?

સ્વપ્ન અને વાચન, વાચન અને સ્વપ્નના
જ રાતદિવમમા વર્ષો ગાળ્યા હોય એવા જીવાનને
પ્રત્યક્તિમય જીવન તરફ રુચિ શેની હોય?
વ્યાપારને માટે તો એ લાયક જ નહોતો
બાપદાદાની જમીન વારસે મળી નહોતી કે નરી
ખરીદવાને પુણ પણ હતી નહીં કે ખેતીમા
પડી શકે. નોકરી કરવા જતા તેને પોતાની
ગસિકતા ઉપર કાપ મુકાતો હોય અને હૃદયની
શબ્દક્રિયા થતી હોય એમ લાગતું

એની ભાવનાઓ તો એને લેખક થવાને જ
પ્રેરતી હતી એક માસિકના તત્રી થવાનું જ
તેણે પસંદ કર્યું. એક રોહી તરફથી નકાનાસર
ખા છાપખાનાની જોગવાઈ થઈ શકી.

૩

જતે દહાડે સરસુ સાસરે આવી.

સુરેન્દ્રને પરણ્યા ને લગભગ બે વર્ષ વીતી
ગયા હશે પણ તેને લગ્નપ્રસન્ન પછી સરસુને
જોવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

અનેક રમણીય સસ્પરણોના વિધવિધ ગંગે

રમાયેલું સરસુનું કલ્પના ચિત્ર તેને ધણીએ
વાર આનંદ પમાડતું. તે ચિત્રમાની સાક્ષાત
સરસુ હવે તેની પાસે આવી હતી. કંઈ કંઈ
મનોરથો ધડચા હતા ને સો રળીશ્રૂત થવાનો
આ પહેલો જ અવસર હતો.

સરસુના માળાપે સારૂ ધર, ભણેલો અને
લાયક યુવાન પતિ જોઈ સુરેન્દ્રને સરસુ પરણ્યા-
વી હતી ચારચક્ષુમા મનુષ્યના હૃદય લેખ વાચ-
વાની દિવ્ય શક્તિ હોતો તો કદાચ આણું
ન બનતે'.

સરકારી માળાપતુ સન્તાન એટલે સરસુ
પર ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ તો પડી હતી જીવ-
નની વસતમા જ-પ્રાગ્મ કાલમા હૃદયકમળની
પાખડીઓ ખસી ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને સહજ સં-
સ્કારની અસર ઉઠી પડી દિલે સ્વતંત્ર થવા
દાવો કર્યો હિંદુ સમાજમા અત્યારે તેને કચરી
નાખ્યું. પોતાની ઇચ્છા વિના સસારની દૃષ્ટિએ
તે પારકી થઈ ચૂકી

હૃદય જેને કશુલતુ નહીં તેને પાને એ
પડી ન બોલાયું, ન ચલાયું. હિન્દુબાળા શર-
માઈ. લક્ષ્મણે ન છોડાઈ. એના દિલમા સ-
ર્વત્ર નિરાશા જવાઈ રહી. માનસશાન્તીઓ આ
ખેળાકળી ને ખદાવરી બનેલી બાળાની મનો-
દશા કદાચ સમજી શકતે પરતુ સમાજજનન,
લોકોમા અપકીર્તિ થવાનો ભય અને હિંદુ
આચાર એ ત્રણેએ સરસુને જીવતી મારી

પરણ્યા પછી પિયરમા જેમ તેમ કરી બે
વર્ષ વિતાડ્યા ધણી ફેરી તો સાસરાની કલ્પના
માત્ર તેને કપાવતી. સરસુ મોટી થઈ ને સા-
સરેથી આણું આપ્યું એટલે માળાપે એને વ-
ળાવી. માળાપે લગ્ન પછીના હંચાશોકથી
લેવાયલી બાળા હવે સાસરે જઈ સુખી થશે
એમ ધાર્યું તેઓ બિચારા કયાથી જાણે કે
સરસુના હૃદયમા દાવાનળ પ્રગટ્યો હતો.

૪

સરસુ સાસરે આવી. સુરેન્દ્રની બહેન કાન્તા ધરમા હતી તહેણે બાબીને આવકાર દીધો 'તહેમે હવે આજથી આ ધરના રાણી,' કહી ગૃહરાજ્ય મોખુ સુરેન્દ્ર હજી બહારથી પાછો ફર્યો ન હતો.

સરસુ ફરતી ફરતી સુરેન્દ્રના ખડમા જઈ ચડી પુલકો સામે જોવા માડ્યું એક બે ઉમડાયા ને પાંજ મૂક્યા, મનને થયું કે લઉં ? અડકાય ? એમના જ હશે ? વાચી ગકુ ? શો હક ? આની તેની મનોદશા કાણુભર ચર્ચ

કેટલીક પળ વીત્યા બાદ કોઈના ખગલાનો અનાજ સબળાયો સગ્ગુ પાંચી રડી ને ચમકી બેસુ તા સુરેન્દ્ર મ્હો મલકાવતો તેની સામે ઊભો હતો.

જોના જ સગ્ગુ રડી ચમકી, બહીતી પડી, કે પી કપાળે પરમેનો વળ્યો ધરતી બણી જોઈ ગઈ સુરેન્દ્ર કંઈક સમજ્યો ને બોલ્યો

• શુ સગ્ગુ તું ખીંધી મ્હાગે ધાક લાગ્યો ? હું તો જાણક જોવા છું મ્હાગથી બહીશ નહીં, હો !'

ગમણીય મુઝવણ અનુભવતો સુરેન્દ્ર સરસુને જોઈ મ્હો સૌન્દર્યની મૂર્તિ સમી નિહાળીને પોતાની કંપનાતું એક અંગ એને સિદ્ધ થયું લાગ્યું અને બાવનાનો બાલક બાવનાને માર્ગે પળ્યો લેખક થયો કંપનામણિની માણેક વર્ષની મુગા મળી, આશા રળી, એમ પોતાને ધ યભાગી નમજવા લાગ્યા પરંતુ કિલ્લેખ ન વાચી રાક્યો.

સગ્ગુ શાન જ ઉભી રહી 'શુ મ્હાગી માથે નહીં બોલે ?' વળી સુરેન્દ્ર ગણુગણ્યો.

સગ્ગુ નિરુત્તર જ ગઈ ચાલી મર્ધ સુરેન્દ્ર સમજ્યો કે ગમ આવતી હશે

૫

કિપરાકિપરી દિવસો વીતી ગયા સરસુ સુરેન્દ્રની મલકમઆગિળી તરીકે આજ ખચેક

મહિના રહી હશે શરીર પગણુવેલું હતું નહીં કે દિલ. એટલે સમાજ ઝગ્ગે શરીર શરીરનાથને સોપામ ગયું, પરંતુ હૃદયકેંગ નો હથ ચાલુ જ હતો.

સુરેન્દ્રને ત્યાં સરસુ યત્રાત્રાની બાવહીન જીવન અને માનસિક આધાત, એ બેને મારે અમલ થયા.

સુરેન્દ્રનો સહવાસ તેને ગજમાત્ર રચતો નહીં તેના લાડ એને ગમતા નહીં તેના મીઠા બાવબર્ષા બોલ એને ઉલટા મુઝવતા.

સુરેન્દ્ર કાંઈ રમજી વાત કરતો હોય તો પણ તેનાથી ન જ હસાતું વણી ફેરી હૃદય-મન્થનના વેગને રોકવાની સગળ કોરાપ કરતી મૂગી જ બેસી રહેતી સુરેન્દ્ર બોલાવી બોલાવી થાકતો ત્યારે બે નિગસ બોલ બોલતી તેની દયામણી દટિ, વિચારીલ મુખાકૃતિ, બદીરાન જેના હાવભાવ, એ સર્વ જોઈ સુરેન્દ્રને અનેક તર્કવિતર્ક થતા પરંતુ તેને સરનુના હૃદયમા શુ ભર્યું છે તે ક્યાથી સમજાય ?

સુરેન્દ્રને બ્હાલ કળેનો જોઈ પોતાથી સામ બ્હાવ બનાવતું નથી, હૃદયગિદ્દા વિપરીત જ ઝગ્ગે છે, એમ સમજી સગ્ગુ હમેન તેના આગળ પોતાના હૃદયભાવ દાખી રાખતા મથતી તેની ગે-લાજરીમા લાગણીએનો ઉભંગે કાન્તી, રડતી, રડી શાન થતી વળી રડતી, વળી સાવચાન થતી.

હૃદયનું દુખ કોને કહે ? સખીઓને કહે તો બ્હાવ વાત બ્હાવ જતા પતિ રુકાશીલ થાય. પતિને પોતાથી આની વાત કહેવાય પણ શી રીતે હૃદયનું દુખ હૃદયથી ખમાતું ન હતું હૃદય કિધારાતું ન હતું.

૬

સુરેન્દ્રને સરસુની માનસિક સ્થિતિનું ધીમે ધીમે જાન થવા માડ્યું ખીજી તો કશું ય ન સમજાયું, પરંતુ એટલું તો પામી શક્યો કે સગ્ગુ સુખી નથી યાજુ યજુ મમત્રાને અને

કહે કે 'ત્હને શુ થાય છે?' ત્યારે સરસુ જવાબ આપતી કે 'ત્હને તો કંઈ નથી. હું તો સારી છું ત્હમે શુ કામ ખાલી ખોટા ઉચાટ ક્યાં કરો છો?'

સુરેન્દ્રનુ મન પણ વ્યગ્ર ગ્રહેવા લાગ્યું માસિકની ખપત વધવા પામી જ નહીં ભાગ્યે સો નકલ ખપતી. છાપવાનુ અર્થ વિશેષ આવતું ગમે તેવા સારા લેખો બેગા કરતો પણ બધી મહેનત નકામી જતી માસિકને અંગે થોડું ધણુ દેવુ પણ થયું

બિચારા સુરેન્દ્રને ખખર ન હતી કે જનસ માજને ભાવનાઓનુ કામ નથી જનસમાજ ભાવનાઓપ્રેમ નથી તે કમ્પનાસ્ટ્રીની વિહાર-વાટિકામા વિચરવાને રચાયો જ નથી પેટપૂજન-થી પરવારી જ ન શકે તેને એવુ એવુ શા ખપનુ 'ભાવનાધેલાઓ ભક્ષેને પોતાના આદર્શો બક્યા કરે અને ત્હેની પાછળ મરી શીટ. જનસમાજ નથી જ માની શકતો કે તેનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કૃતિ ઉત્તમ ભાવનાઓમા ગ્રહેલા છે ને ભાવના ખીલવનારાઓ વધ છે જનમ માજ બાપડાને પોતાના પેટની જ એટલી પડી છે કે તોખા'

સુરેન્દ્રની ભાવનાઓ જનસમાજના ખડક સાથે અથડાઇ ચૂતપ્રાય થઇ ગઇ તેના આદર્શો, મનોરથો સવેના ચૂરેચુરા થઇ ગયા વિધિએ અધુગમા પુરુ કર્યું સરસુ માદી પડી અને છાપખાનુ બળી ગયું લેખુદારે રગિયાદ નોધારી

વિશ્વવિદ્યાલયના ફિલ્સુફી શીખી પામ થયેલા એમ એ ની વિદ્વતા જીવનકલ્પમા નકામી નીવડી કોણુ તેને મધરે 'પૈસા ક્યાથી એ લાવે? દેવુ ક્યાથી પતાવે? નોકરી-નોધારાનેા આધાર જે સુશિક્ષિત હિલ્લુ એકલવાડ હથિ-યાર, તે એકલી બિચાગ સુરેન્દ્રને માટે ગ્હી

મત્તર ઠેકાણે અરજ કરી પગલુ ભાગ્ય ફટકા હોય એટલે બધેથી પરવાર્યા. મધે ઠેકાણે અરજ માત્ર નોધાઇ.

ધરમા ભી માદી, નોકરી મળે નહી, પૈસા પૈસા નહી, બધી આપદાથી સુરેન્દ્ર ઘેરાઇ મયો. સ્નેહી પાસે હાથ ધરાય પણ શી રીતે? આટલુ બધ્યો તે શુ બીખ માગવા એમ મોએ નહી તે પાછળ તો કહે જ અને કેળવણીથી થયેલુ સતેજ આત્મમાન એની કલ્પના પણ શી રીતે સાખે'

લેખુદારની જમ્મી આવી. સરસમાન બધુ ધનડાઇ ગયુ. પાણી પીવાને પાત્ર પણ ન રહ્યુ પ્રજુનો પાડ માનવો જ બાકી રહ્યો કે સરસુ ખેભાન હતી

કલ્પનાપ્રધાન માણસ પત્યરનું હલ્કય કરીને એટો ખોળામા સરસુનુ માથુ લઈ તેના કમ્પાયેલા વદન પર હાથ ફેરવતો હતો. થોડી થોડી વારે ધોતીયાના છેડા વતી ધવન નાખતો હતો સરસુ ખેભાન જ હતી તે લગ્યો

'સરસુ માથ કરજે, ત્હને હુ ખી કરવાને જ પગ્ણ્યો હું હતભાગી ત્હને ન જ સુખી કરી શક્યો'

ખેભાન સરસુને આ શખ્દો સભગાયા હોય એમ તેના હોઠ ફફડયા, આખ ફાટી અને તે અચેતન ખેલવા લાગી.

"અરેરે, આ હુ શુ જોઈ છું" આ હું, પેલી મહારી પ્હેનપણી નિર્મળા, અને પેલા કોણુ? હા એ મહારા હલ્કયનાથ અરેરે હજુ મ એની એ જ ઝખના' એ જ પ્રથમ પ્રેમનુ પાત્ર' મહારે નથી જોવુ' પણ એ શુ જો-લ્યાંતા? 'ખીલ્યા પુણ્યો, ખીલ્યુ ઉપવન, ખીલી રહી શી આ' અરેરે હવે એ સ્મૃતિ ને એ બધુ શા માટે' આ મરણુ પધારીએ પડયા પડયા પણ મહારે એ જોવુ' ના, ના, મહારે નથી જોવુ."

સરસુની મુખમુદ્રા ઉપર અનેક ભાવ આલેખાયા અને ખીજી પળે બદલાયા સુરેન્દ્ર એના અર્ધાનર્ધી ઉડના વાગવાણુ લેવાયલું પણ

સુર મો જોઈ રો. તે ગજગણે. 'શુ તને હૃદયનાથ હતો ? શુ તું બ્રહ્મા નિર્ધિ મૃગલી જેની દીમતી હતી તે આરી.' આવેરામા સુરેન્દ્ર સંસુતુ માયું નીચે મુકત્રા ગયો.

ત્યા વળી સરસુ લી

"અરે મ્હારે એ ઝખનાતુ શુ કામ ? મ્હારે તો બન્યું. મુરેન્દ્ર મ્હારા લાયા સ્વામી મ્હારે હવે ખીજાતુ શુ કામ ? કૂં હૃદય, શા માટે ક્યેલો પ્રેમ બૂલી નથી જતું ? દિંદુ બાગાને ઝાજતો, પતે સાથે પ્રેમ કયમ નથી કતું."

સરસુએ જોગમા મુઝી વાળી, જોગમા તેના હાથ ફિછાગાને છાતીન માગ્યા પ'ચા. મુરેન્દ્રે હાથ પકડી લીધા. મુરેન્દ્રને સમજાય પડી કે સરસુ છ મહિનાથી સકાય પામતી હતી તે સો શા માટે હતુ સરસુની વિશુદ્ધિને આય આરી નથી એ પણ તે સમજી શક્યો.

પાછી સરસુ લી

"અરે મ્હે એમનુ જીવન ધૂગમા મેળવ્યુ અરે એમનો શુ વાઢ ? મ્હને પ'પ્યા એમા એમણે શી ગુ-હેગારી કરી કે એમને હુ દુખી કરુ છુ ? મ્હને ખીજ સાથે પ્રેમ થયો અને મ્હારો હાથ તો એમને અપાયો, તેથી શુ મ્હારે એમને દુખી કરવા ? ના-ના, મ્હારા મુરેન્દ્ર."

"મ્હને શૂન્ય હૃદયની જોઈને એમના આત્મા કેતુયે થઇ જાય છે. એ બધુ મ્હારે પાપે લાય હાય હું પગ્લી જ શુ ક'વા ? મૃત્યુ જ મ્હારા પાપનુ પ્રાયશ્ચિત." સરસુએ કપાળ ફટકુ મુરેન્દ્ર તે અટાડી ન જ શક્યો.

બધ આખે આમુધાગ આની મુરેન્દ્રનો ખોળા—..

વળી સરસુ લી

"એમને કહું ? મ્હને માર કશો ? મ્હારી

કથા સાબળ્યા પછી મ્હને ચાહી શકશે ? મ્હારે માટે શુ ધાગે ?"

મુરેન્દ્ર હાથ ફેરવ્યા લાગ્યો. વાકો વળીને તેના હાડ પોતાના હોડ સાથે આપ્યા

સરસુ શાત થઇ ગઇ. થોડી વારે ડચકારી આવી મુરેન્દ્રની સરસુ મુરેન્દ્રની ન'લી એના ખોળામા દેલ્લતિકાજ ગ્લા તે 'સરસુ સરસુ' ક'તો હાથ ધસતો રહી ગયો મોટેથી રડી પડ્યો.

ખાતા પછ ન હતી. ધ મા સ્વા મગી મઇ હતી. તેના છેડા સરસુ ક'વાનુ સાધન ન હતુ તેની મારી દના કે નાર કેણુ ? દુષ્ટ જન-સમાજ કે જે કે પનાત્યક વૃત્તિને પો તું શિદાથ આપે છે અને ક'પના વિગ વિકિતઓને ઉછરે છે અને તેના આદર્શો માટે સ્થાન આપી જ શકેનો નથી ને વૃદ્ધ સ જનમમાજ જેને મન પેટની પીડા જ સાચી ખીજુ બધુ વ્યર્થ છે તે

અને ખીજે જોડગાર દિલ્લસ સાર કે જોમા પ્રેમને સ્થાન નથી સ્નેહલક્ષ્મીના નામનિશાન નથી રહિલ્લમના જ દેલ્લતાસા વાગી રહે છે

૭

સરસુના હાથ પર સુભાગ્યે રહેલી બે સોનાની બગડી વેચી સુરેન્દ્રે તેના છેલ્લા સરસુ ક'ઈ. માડી લાક્ષતના વિચરે તેને દિવાનો બનાવ્યા દુખે રીબાયો અને હૃદય ધારી ગયુ

પ્રિય પાડક, તુ ભાગ્યવાન હો તો આ ત્યા વાયનો જ ના પણ સ સાગના છાટા તને ઉડ્યા હોય, મ્હને મ્હાજનો અનુભવ થયો હોય, મ્હારા આદર્શોનો મહેલ તૂટી પડ્યો હોય, જીવનમા નિગયા છાઇ રહી હોય તો આ વાયજો. વાચીને વિચારજો તારી ભાવનાઓ તારી કને ગહેવા દેજો પોતાનું જાન પોતામા રહેવા દેજો. પેટની પૂઝને દુનિયા જેટલું ગૌરવ આપે છે તેટલું આપતા તું પણ અને તો શીખજો.

શિ “વિલાસ”:

અપક

એક વખતે અયોધ્યામાં ભયંકર દુકાળ પડવાના થિ ન જાણ્યા ચોમાસુ પૂરું થવા આપુ પણ એક પણ ટીપુ વરસાદ ના પડ્યો અત્યાચી જ પીવાના પાણીના માસા પડ્યા થુ થશી તેનો ખમાલ સરખો પણ થઈ શકતો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં મદિરામાં પુષ્કળ લોભે જવા માડ્યા દેવેને વિન વિન કરવાની કોઇપણ રીત બાકી ન રાખી. અન્તે દેવાના મન પણ પીગમ્યા શહેરીઓને એક ગભીર આકાશ-વાણીએ કહ્યું કે ‘વરુણદેવને પ્રમથ કરવા એક મોટો દવન કરો. અને તેમાં એક નાના બાળ-દતો ભોગ આપો’ આ સાંભળીને બધા ખમ જ ખુશી થઇ ગયા એક બાળકને ભોગે આપુ શહેર બચે અને તે કાર્મ ક-વુ અચરૂં નહોતું આખા શહેરમાં દવનને માટે બરે તૈયારી થવા લાગી. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે એ દિવસ દવન કવો અને ત્રીજે દિવસે બાગ વગે ભોગ આપવો અને પછી એ દિવસ પછી મમાપ્તિ કરવી. આ પ્રમાણે દવનને શરૂ કરવાનો દિવસ પાસે આવતા રાત્રીગેરે ચાલ દેવાવ્યું કે ભોગ આપવા મટે બાલક તૈયાર કરવો પડે અનેક ક્ષાલણે શેરીએ શેરીએ બાલમની માગણી દવા નિવળ્યા પણ દરેક ધરમાથી કોઇ બીજું બાળક આપશે એવો જ જવામ મળ્યો એક પણ ધર-માથી પોતાનું બાળક આપવા કોઇપણ તૈયાર નહોતું આ વળી નરી પચાત લ્ભી થઇ ને માથુસ બાળક આપવા કમુલ હોય તેને દત્તરો સોનૈયાના ધનાઓ આપવાનું જાહેર થયું બધાએ ધાર્યું કે વખત આવે જોઇ લેવાશે. દવનના એ ત્રિવસ પુરા થયા. પણ હજી સુધી કોઇ બાળક

મળ્યું નહોતું બધા તો વિભામણમાં પડ્યા જો હવે ભોગ ના આપે તો જરૂર વરુણદેવનો કોપ પણ અસીમ થઈ જાય

ત્રીજો દિવસ શરૂ થયો. આખી રાત ગામમાં માથુસા એક બાળકની ગાધમાં નિષ્ફળ ભટક્યા હતા બાર વાગે ભોગ આપવો જોઇએ રાત્રી-ગોગ ચિન્તામાં દવન પાસે ક્રિયા હતા. દત્તરો લોકોની મેદની બરાઈ હતી એટલામાં ગજગો-રતુ દાથ પકડીને કોઈએ ધ્યાન ખેંચ્યું તેણે પાછળ જોયું તો રાત્રીનો એકનો એક પુત્ર ઉભેલો જોયો. તેણે નારંગી રંગના લુગડા પહેર્યા હતા તેની કાળી આંખો ચમકતી હતી ને તેના લાગા કાળા વાળ કપાળ ઉપર ગુછળા વળીને પડેલા હતા તેને જોઈને ગોગને નવાઈ લાગી તેણે પુછ્યું “રાત્રીકુમાર તમે એકવા કયાથી ?” “હવન જોવા” જવામ મળ્યો ‘ભોગ કા છે’ હવે મધ્યા ને થેડી જ વાગ છે” કુમારે કહ્યું આ પરથી ગોરે પોતાની મુરકેરી જાણવી પડી કોઇ બોયું નહિ-એટલામાં રાત્રીકુમાર મધ્યાહનના ચોરીઆ શરૂ થયા તેનો અવાજ કાને પડતા જ કુમારે ભડભડ બગના હવનમાં એકાએક ઝુડાવ્યું બધા લોકો તો આમાં જ બની ગયા કુમાર તો આરડા મોટા દવનમાં અદરજ જ થઈ ગયો પણ એ જ્યાં પડ્યો હતો ત્યાંથી ધુમાડાનાં ગોટગોટ નીકળવા મડ્યા તેમાં એટલી તે સુગંધ હતી કે બધા ચકિત થઇ ગયા.

પાચ દિવસમાં દવન પુરો થઈ ગયો. છઠ્ઠે દિવસે ધોધમાર વગમા પડ્યો તે સામટો સાત દિવસ પડ્યા જ કર્યો પછી બાકીનું ચોમાસું

પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો ને શહેર દુકાળમાંથી ખચ્યું

× × × × ×

હવે હવનની કાઠ નિશાની રહી નહોતી
પણ જ્યાં રાજકુમાર પડ્યો હતો તે જ જગા
ઉપર જાદુઈ રીતે એક મોઢું જાડ કોળી નીકળ્યું
તેના ઉપર કુલ પથુ ખીલ્યા તેના રંગ નારંગી
હતો અને તેની સુવાસ-રાજકુમારે બસિદાન
આપ્યું ને ધુમાડામાંથી લારે જે સુગંધ નીકળેલી-
તદ્દન તેના જેવી જ હતી. રાજકુમારના નામ
ઉપરથી આ કુલનું નામ 'અમ્પક' પાડ્યું તે

સમયથી માડીને અમોઘ્યામા આ જાડ અને
ખાસ કરીને તેના આ નવી તરેહના કુલ પવિત્ર
ગણાતા થયા અને અમોઘ્યાની ગજગાદી ઉપર
જ્યાં લગી આ વનના રાત્રીઓનું રાજ્ય ચાલ્યું
ત્યાં સુધી એક એની પ્રથા પરી, કે રાત્રીને
અભિષેક કરતા પહેલાં બધી ક્રિયા અમ્પકનું પવન
રાજગાદી ઉપર મૂકીને કરવામાં આવે તો જ તે
પછીનો અભિષેક વિધિ પ્રમાણેનો લેખાય કા-
ણ કે પ્રગ્ન અને ગજકુલનું પોતાને બોલે દુકા-
ળના મહા મંકટમાંથી તાગનાર કુમાર અમ્પક
પાટરી કુવડ જ હતો.

૧૫

શ. રા. વૈકુંઠરાય શ્રીમતરાય ઠાકોર.

ઈશ્વર દયાળુ છે*

૧

દિલ્હી હરવાળ પાસે આવેલા એક નાના
મકાનમાં ગોવિન્દરામ શાસ્ત્રી મરત શાળાના
વિદ્યાર્થીઓને આજે નીતિનું શિક્ષણ આપતા
હતા “ઈશ્વર દયાળુ છે” એ સૂત્ર પર તેમણે
ઉપદેશ શરૂ કર્યો ને પાંચ દશ દશાત આપ્યા.
પછી પોતાના વિવેચનની શી અમર થઈ છે,
કોઈએ કંઈ બોધ લીધો છે કે કેમ તે જાણવા
તેમણે શાન્તિદામને ઉભો કર્યો.

“શાન્તિ, ઈશ્વર દયાળુ છે, એની દયાનો
પાર નથી, એની આપણે રોજ પ્રેમથી ભક્તિ
કરવી જોઈએ, ખરૂં ને?”

“ઈશ્વરને હું માનતો નથી, અને ઈશ્વર
જેવો કોઈ હોય તો હું તેને ધિક્કાર છું”
અદભ વાળી શાન્તિદાસે કંઈ પેટે જવાબ
આપ્યો.

છ માસ થયા શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાર્થીઓની
સુધારણા સાર પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ન
આગળ લતા થોડે અંશે તેઓ સફળ થયા
હતા, અને તેમણે આવા જવાબ મળશે એમ
ધાર્યું જ ન હતું તો યે મન કાણુમાં રાખી તે
બોલ્યા, “શાન્તિ, તું શું કહે છે? તારૂં માથું
આજે ઠેકાણે લાગતું નથી ઈશ્વર પર પ્રેમ
રાખવો એ તારી ફરજ છે. ગમે તેવો બકવાદ

* મેરી કોરેલી (Marie Corlli) ફ્રાન્સિસ વિકેડનેસ (Angela's Wicked-ness) એ દુકી વાર્તાની અનુકૃતિ

શુ કરે છે ? ફરીથી એવું મા બોલીશ. તું આજ ક્ષણે મા શીખ્યો ? ”

“ ગુરુજી, મેં કંઈ ખોટું કહ્યું નથી. હું હંશરને ધિક્કાર છું ”

આ શાળામાં મોટે બાળે મિલોના ગરીબ કામદાર વર્ગ તથા કારકુનોના છોકરાઓ આવતા તેમના યાદેલા તૂટેલા ટપકા, માદલા શરીર, દિપ્ત ગૂંઠો, તેમના માબાપની ગરીબાઈનું પૂરું બાન દરાવતા હતા કૂધ ને ધી જેવી શરીરને પુષ્ટિ આપતી ચીજો દુર્લભ હોય, કોઈ કોઈ વાર ખાવાના સામા પડ, અને પેટ ભરીને હાથ કરી ખાવાનું મળે એ તો બાળે જ બન. આવા અર્ધ બળે મળતા માબાપની પ્રતિ હંશર દયાળુ છે ને ન્યાયા છે ને પ્રેમાળ છે વગેરે વગેરે સૂત્રો ક્યાંથી યાદનું કરી શકે ? તેમની પાતાની તેમ જ આગળ પાછળ રહેતા તેમના જેવા મોટા-બાગની દુખદ અવગથા રોજ અનુભવવા મળે, અને તે સાથે તે સામે ધનિક પર્યાના મોજશાળ તથા તેમના તરફથી થતા ગેરવંસાઈ કાળે કાળે ગમે તેવા રૂપમાં દેખાતા સભાળના નહે-એવા વાતાવરણમાં બિરતા, મગજના ને ચારીરના વિકારી વિકાસવાળા બાળકોને હંશરની અગાધ માયા સમગ્રવધી સહેલી નથી હંશર જેવું કોઈક છે એવી તેમને અધશ્રદ્ધા ખરી તેને ધિક્કારવો એ ખોટું, એમાં પાપ છે એવું કંઈ કંઈ તેમના મનમાં વસેલું, અને તેથી શાન્તિના શબ્દો તેમને અવિચારી, બૂલબૂલેલા અથવા તો માત્ર બંધોર લાગે. પસ્તાવો કરવાને બદલે તેણે જીદી વલણ પકડ્યું એ જોઈ શાસ્ત્રીજીએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

“ છોકરા, આજે તને બૂત વળગ્યું લાગે છે. મારા શિક્ષણ પર તું ધૂળ ફેંકે છે તું શું કહેવા માગે છે ? હંશરને ધિક્કારવાનું કંઈ કારણ ? ”

“ કારણ એ જ કે હું તેમને ધિક્કારું છું ”

“ એ કંઈ જવાબ ના કહવાય તારા તરફથી મેં સારી આશા રાખી હતી તારા જેવા બીજા છોકરા ન નીવડે તે સાર તારી મોખતથી તેમને છટા રાખવા પડશે હાલ તુરત તો તું માત્ર દિવસ ઘેર બેસ અને તે પછી તારું વર્તન બદલાયલું જોઈય તો ફરીથી તને દાખલ કરીશ ”

“ આવા નીતિ અનીતિના ટાલણ મને પણ રચતા નથી મદારે મારી હાલત સુધારવાને સાર જ્ઞાન મેળવવું છે તે તો અહીં થોડું જ મળે એમ છે ”

“ છોકરા તારો બાપ તો મરવા પડ્યો છે ”

“ હા, અને તેથી જ હું હંશરને ધિક્કારું છું ” શાન્તિ જોમજોર બોલી ઊઠ્યો. “ તમે કહો છો કે હંશર સધળું કરે છે, ખરું ? તો એ જ હંશર મારા બાપને મારી નાખે છે. મારા બાપે કોઈનું બૂંડું ક્યું નથી, અને તેમ છતાં તેઓ કેટલા દિવસ થયા પથારીવશ થયા છે. જીવવાની આશા દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે એમના શેડે રંગ આપી આવા વખતમાં તુરત બાળે નોકરી ક્યાંથી મળે ? અમારી પામે શું હોય ? જે હતું તે માદગીમાં પડે થયું અને હવે તો ઘરમાં પુરતું અનાજે ય નથી, આથી વત્તી કંગાલ દશા તે કેવી હોય ? મારી મા પણ મરી ગઈ. ગરીબ બહા પડોશીઓની હુકમી અમે ટકી રહ્યા છીએ. અને તમે કહો છો કે હંશર બહો છે અને સૌ તરફ અમી-દષ્ટિ રાખે છે ? તદ્દન ખોટું જો હંશરને મારા બાપની દગ્દાર નથી તો તેમની અને દરકાર નથી. ”

બાળકવક્તાના મોખાથી શબ્દોનો પ્રવાહ વેગમર વહ્યો. તેની બોલવાની ઢબ, તેની દલીલ, તથા તેના પિતાની સ્થિતિનું આપેલું આભાસ ઉદાહરણ અસરકારક હતા, જવાબ મુશ્કેલ પણ

હતો. શાસ્ત્રીજીને હવે બેભાષા સિવાય છુટકો ન હતો, આખ કાઢી તેમણે કહ્યું, “ઉધી પૂત-ળીના મૂર્ખ નાદાન છોકરા, તારા બાપને ખીજે નોકરી નહીં મળી તો તેમા તેની દસુર હશે, કદાચ કામ આવડતું નહીં હોય. તે માદા પડ્યા અને ઇશ્વરે તેના સામે નથી જોયું એવું તું કહે છે ને ખરું હોય તો તેના કર્મો એવા હશે-તે પાપી હશે ”

શાન્તિની આખોમા જવાળા પ્રકટી, હેઠ ફફડી ઉઠ્યા, શરીર કોધથી ધ્રુજવા લાગ્યું. “તમે જૂઠું બોલો છો મારા બાપ તમારા જેવા કૃતા દળર દરજ્જે સારો છે ” મોટે સોદે આટલા શબ્દો બોલી તે વર્ગની બહાર નીકળી જ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ ચૂપચાપ થઇ ગયા પણ તેમ ના મનમા આ વેળા શા ખજબજાટ મચી રહ્યો હશે તે તો તેમની સ્થિતિમા બેઠેલા જ સમજી શકે શાસ્ત્રીજી હુવાપુવા થઇ રહ્યા હતા, કારણ આજ અપમાન તેમણે દી અનુભવ્યું ન હતું ગભીર વદને તે બેભાષા “છોકરાઓ ‘જેવું કરે તેવું પામે,’ ‘વાવે તેવું લણે’ એ સૂત્ર પર મે તમને અગાઉ ધણી વાર ઉપદેશ આપેલો છે શાન્તિના દ્વિમા દુષ્ટ બુદ્ધિને વાસ થયો લાગે છે, ન ? તો એના મગજમા આવા ખોટા સેનાની વિચારો ક્યાથી ? એવા છોકરાથી તમે સૌ દૂર રહેો તેમા તમારું બહુ છે. તમે સૌ મારી આજ્ઞા પાળજો જ ”

૨

શાન્તિદામના પિતા કુમેરદાસ અમદાવાદની એક પુરાણી મિલમા નોકર હતા મિલ પુરાણી નેમ જાણીતી હતી. એજન્ટ મહેનતુ, પ્રમાણિક ને દયાભાવવાળા હતા કામદાર વર્ગને રાહત આપવા સારૂ તેમણે મફત દવાખાતું, બાળશૃક, પ્રસૂતિશૃક અને પડતર બાવે અનાજ આપવાની દુકાન બેભાષા હતા, વળી

તેમને કેળવણી આપવા રાત્રિશાળાની શરૂઆત કરાવી હતી. આ મિલની નોકરી એટલે સરકારી નોકરી. મજૂર વર્ગ વખતોવખત બદલાતો ખરો, કારણ એ વર્ગ એક જગ્યાએ રથાથી ટકતો નથી. દર મહિને દસ ટકા, પદર ટકા અને કોઇ કોઇ વાર તે વીસ ટકા જેટલા મજૂરો મિલમાથી હેરફેર થતા રહે છે કારકુન વર્ગથી તેમ થઇ શકતું નથી, એટલે તેઓ કોઇ પ્રતિષ્ઠિત મિલની નોકરી શોધે, અને નોકરીની થોડી ધણી ચે દર રતી હોય તો તેવે સ્થળે જીવન ભર રહેવા હજી એ સ્વાભાવિક છે ઉપર કહેલી મિલમા દાખલ થયા પછી દી ગભીર ગુન્હો ના થયો હોય તો શરીર ટકે ત્યા સુધી, હાથ પગ ને શક્તિઓ ચાલે ત્યા સુધી, શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કામ કરનાર કારકુન વર્ગને મુખે રોટલો મળતો પાંચ વર્ષ પર એ મિલની આવી સારી નામના હતી તેથી કુમેરદાસ તે વેળા રૂ. ૨૫) ના પગારે દાખલ થયા. નોકરી છોડવાનો પ્રમગ આવ્યો ત્યારે તેમને રૂ. ૩૦) મળતા ઉમ્મર લગભગ આવીશ વર્ષની હશે.

ચુરોપના મહાભારત સુદ્ધ દંભિયાન અને તે પછી-લગભગ સાત વર્ષની સુદન મુધી-હિન્દની મિલોની સ્થિતિ ધણી સંતોષદાગ્ધ રતી અને ૧૯૧૫-૧૬ થી તો એક પછી એક વર્ષ વધારે ને વધારે આખાદીના આવતા ગયા. રેરોના ભાવ ફેફકે ને ભુમકે વધ્યા. વ્યાજ પણ તેવા અપાય મજૂર વર્ગના દરમાયા તેમણે હડતાલ પાડી પછી હીક વધ્યા, તેમની સાથે કારકુનોને પણ થોડી રાહત મળી પણ તે પ્રમાણમા ઓછી હતી સખ્ત મોઢવાગી તથા વધતા જતા ધરભાગમા આખો પગાર ખ વાર્ધ જતો, જેવું થતું ને માદગી કે એવું પ્રમમ તો ગ્રામરૂપ નીવડતા. મજૂરવર્ગની જેમ ધણી ધણીઆણી તથા છોકરા સૌ દામે જાય એવું

આ વર્ગમાં નથી હોતું એટલે તેમના ને મધ્યમ વર્ગનો પૂરો મરો હતો.

આખાદી ચિરકાળ ટકતી નથી. વિલાયતમાં વધી ગયલા ખર્ચો ને લાખો રૂપીઆની નિરર્થક ખર્ચાદી પર એડિસ કમિશને કાપ મુક્યા. હિન્દમાં ઈન્ડિયન કમિશને તથા બીજી કમિટીઓએ તેની સૂચનાઓ કરી. મિલોના નફા વર્ષ સવા વર્ષનાં ઓછા થવા લાગ્યા, કેમ કે કાંઈને નુકસાન બતાવવા માડ્યું, એટલે તેમણે પણ ખર્ચ ઓછા કરવાના માર્ગ જોધ્યા “ આખે આવે તે પહેલો દલાય ” એ ન્યાયે કામદાર વર્ગ તથા કા કુનો પર, તેમના એવાવન્સ (મો-ધવારી બંધુ) તથા બેનમપર પહેલી કાનર મુકાઈ કેટલાયે મજુરો ને કારકુનોને રજા અ-પાઈ કુમેરદાસ આમાનો એક હતો.

એની સાથે બીજા દશ કારકુનોને રજા મળી હતી સૌએ મળી મેનેજર તથા એજન્ટને રજા મળતું ને બે પાંચ રૂપીઆ ઓછા પગારથી પણ આ વખતમાં નોકરી ચાલુ રાખવા વિનંતિ કરવા નક્કી કર્યું તેમને આશા હતી કે નાના શેઠ તેમના પિતાનું નામ રાખશે. તેમને પગલે ચાલશે ને ગરીબ કારકુન વર્ગનો રોટલો આ બારીક સમયમાં નહીં લાઇ લે મોટા શેઠનો દેહ પડ્યાને દોઢેક વર્ષ થયું હતું.

કારકુનોએ પોતાની હકીકત જાહેર કરી. મેનેજર તથા એજન્ટે ખામોશ રાખી સાબળી, પણ નાના શેઠે પોતાનો નિર્ણય શરૂ તેવો નથી એમ કહ્યું.

“ શેઠ સાહેબ, સારા વખતની જેમ અમને નબાવી લો. મિલોની ખરાબ સ્થિતિ કંઈ લાખો વખત નહીં રહે ” કુમેરદાસ ગળગળો થઇ બોલ્યો.

“ સ્થિતિ ક્યારે સુધરશે એ ચોક્કસ ના કહેવાય. એટલે અમારે ત્યાં કંઈ ધર્મશાળા કે પાનશપોળ નથી કે જેને તેને નકામા રાખીએ.”

જવાબ સાબળનારા આભા બની ગયા આ વખતે તો તેમણે નીચી ડોક રાખી ગમ ખાઇ જવાનું હતું થોડી દીર્ઘમ આણી કુમેર-દાસ બોલ્યો આપનું કહેવું વ્યાજબી હશે, અમે આપને તક્કી ના આપન, પણ રેલ્વે, તાર ઓફિસ, મ્યુનિસિપાલિટી, સરકારી ખાતાઓ ને ખાનગી પેટીઓ, કેમ્પ હમણાં અમને સધરનાર નથી અમાન એવા મડલો નથી કે જેના ફંડ-માથી યોગ્યે શોખો અમારે ધર બેસવા વખત આવે ત્યારે મળે. સંકાર તરફથી પણ તેવી કંઈ યોજના નથી અમરે કોનો આશરો લેવો ? અઢી ત્રણ હજાર માણસોમાંથી અમારા જેવા પચાશ પોણાસો ઓછા થાય તેમાં કંપનીને કેટલી બચત થવા લી ? બચત કરવાના બીજા ધણા રસ્તા છે આપ વિચાર કરી જુઓ ”

“ એ જેવાનું કામ તમારું નથી ”

વધુ બોલવું અર્થ હતું

“ વાર સાહેબ આપના હૃદયમાં રામ વસે ને વિચાર બદલાય તો અમને પાછા લેવા કૃપા કરશો ”

૩

કુમેરદાસનો મદવાડ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો, ને આજે સવારે બધા દાટ્ટરે “ વધુ દિવસ નહીં કાઢે ” એવા નિરાશાજનક ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા સવારથી આસ ફંધાતો હતો, અને કવચિત કવચિત બાન જતું ગહેતું દોઢ માસના મદવાડમાં અશક્તિ ધણી વધી ગઈ હતી, અવાજ એવો મદ થયો હતો કે પચારી પાસે બેસનાર જ બરોબર સાબળી શકે. આખો પણ ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી બિછાના પાસે શાન્તિદાસ નિશાળેથી આવીને બેઠો બાપની આ અવસ્થા જોઇ એની આખમાંથી આસુ ખાળ્યા રહેતા ન હતા શાળામાંથી ગુરુજીએ કાઢ્યો, સમેવડીઆની સોબત ઓછી થઇ, મા ગઈ ને બાપ પણ ઉડશે કે કેમ એ અતિશય

સ સય પડતું, એવી રિશ્તિમા આવી પડેલા આ નિરાધાર કિશોર વયના મનમા શા શા વિચારો-એ ગડમથલ મચાવી હશે તે અમે વર્ણવી શકતા નથી

કુમેરદાસે આખ ઉધાડી.

“શાન્તિ, આજે નિશાળે નથી ગયો?”

“મયો”તો પણ સાત દિવસ સુધી શાળામા નહી આવવા ગુસ્સાએ હુકમ કર્યો છે અને તે પછી પણ કદાચ દાખલ ના કરે”

“કેમ એમ?” આતુર ચિતે કુમેરદાસે પુછ્યું. “તાગથી ગુન્હો થયો છે?”

“બાપા તમે ફિકર ના કરો દોષ મારો છે, ખીજા કોઇનો નથી મે કહ્યું કે ઈશ્વરને હુ ધિક્કાર છું, અને તેથી ગુસ્સા ગુસ્સે થયા ને મને દુષ્ટ બુદ્ધિનો ને એવો ને તેવો કહેા બલે હું એવો હોઇશ પણ હું તો એમની શિખામણની ધાતોથી ધરાઇ ગયો છું તેથી તમે કે હું તલભાગ સુખી થવાના નથી કે આપણી રિશ્તિમા ફેર પડવાનો નથી આપણી દુર્દશાનો અત નથી, અને તેનુ દારણુ જે ઈશ્વર હોય તો એવા ઈશ્વર સાર મને ચાહ કયાથી હોય?”

“મેટા, એવા વિચાર મા આણુ ઈશ્વરને ધિક્કારીશ નહી એવુ કદી કરીશ નહીં. એ ભોળાનાથ છે, દયામાગર છે ભાઇ, એની ભૂલ કડી થતી નથી આપણે સૌ એને ભૂલી ગયા છીએ-ભૂલ આપણી છે, અને તેનુ પરિણામ સૌ ભોગવે છે ઈશ્વર જે કરે છે તે સારા સાર જ હોય છે અનુભવ મળેથી તને શ્રદ્ધા આવશે તારી મા જેવી સુસ્તીલ જી એણે મને આપી અમારો સસાગ સુખી હતો હવે તો પ્રભુ મને પણ ઉપાડી લે તો દીક”

“બાપા, માડ નામ શાન્તિ કોણે પાડ્યું? મારા જન્મ પછી તમને શું સુખ મળ્યું?”

“ભાઈ તારી ભૂલ છે. નામ પાડનારે તો તારું નામ કચરો પાડેલું, પણ તું તારી

માનો અને મારો આનંદ હતો અમારુ જીવન શું હુ ખી હતું? પૈસે ટકે જે વીટબણા પડતી તથા ખીજા જે કંઇ બિચુપ લાગતી તે નારી હાજરીમા તને જેઈ વિસરી જવાતી સુખ ને હુ ખ એ મનના કારણુ છે મોટરો ને ગાડીઓમા દોડનારા, વાહીવજીરા ને બંગલામા રહેનારા સૌને સુખ છે સતોષ છે, આનંદ છે એવુ માનવુ એ બ્રમણુ છે પૈસો વધુ મળવો ન મળવો એ નસીબાધીન છે, પણ જીવીએ ત્યા સુધી કોઇ પામે મ્હો નીચુ ધાલી હાથ ધરવો ના પડે તથા ખોટો રસ્તો લાભ મેળવવા મન ના થાય એ જ બસ છે એ મારું માગણુ હતું, અને પ્રભુએ આજ સુધી મારી લાજ રાખી છે બેટા, એને વિસારીશ નહી. એનુ ખરા મિલથી પ્રેમપૂર્વક અમરણુ કર અને તુ હુ ખી નહી થાય તુ ધણે સમજી છે, ઉમરના પ્રમાણુમા તારી શક્તિઓ સારી ખીલી છે કોઇનુ મન દુલવીશ નહી અને થાય તેટલુ સૌનુ કામ કરી છુટજે તારા નામ નુજબ જેમ મે તારી માને ને મને શાન્તિ ને આનંદ આપ્યા છે તેમ આગળ પાછળનાને આપનો નહેજે, અને ઈશ્વર તને નહી ભૂલે”

આટલુ બોલતા બોલતા કુમેરદાસ થાકી ગયા આ શ્રમ તેમની શક્તિ બહાર હતો, પણ તેમના મનને બહુ આનંદ થયો શક્તિ તરફનો જાણુ છેવટનો ધર્મ તેમણે બજવી લીધો હોય એવો સતોષ તેમને થયો. તેમના મુખપર શાત છાયા છવાઇ રહી

“બાપા, તમે બહુ ત્રાસ ના લો મારી ભૂલ થઇ કે તમને આટલુ બધુ બોલાવ્યા. જી-એ, તમે જેટલા હાશી ગયા? તમે નીરાતે સુઇ રહો દાકટરને બોલાવુ?”

“ના, ભાઇ. હવે બહુ થયું. તું મારી પાસે બેસ. આજની રાત હું નહી કાઢુ. એમ મારું મન કહે છે.”

શાન્તિએ મો ફેરવી આપ લૂછી ને ઉંરો નીસાસો નાખ્યો. અર્ધો કલાક ગયો નહીં હશે કોઠામાં કુબેરદાસ પધારીમાંથી એકદમ બેઠા થયા “શાન્તિ, જો, જો, તારી મા ...મને ખાતરી હતી કે એ મને નહીં બૂલે ને આવશે.” ખીંત તરફ કુબેરદાસ એકી ટશે આખો ફાટી જોઈ રહ્યા. શાન્તિદાસ ખુબાકબો થઇ ગયો ને ધુરંકે ધુરંકે રાઇ પડ્યો

“બાપા, બાપા, શું છે ?”

કુબેરદાસનો ચહેરો અજબ તેજથી ઝળકી ઉઠ્યો. કુત્તર ને મળરાટમા પડેલા શાન્તિદાસને કંઈ પ્રેમજ પડી નહીં.

“બેટા, તારી મા મને બોલાવે છે . . . જો.....આ.....આરી હું જમથ હો શાન્તિ.” શાન્તિના માથા પર તેમનો ધુજતો હાથ પડ્યા. “બાપુ,... ...ધંધરને..... કદીધિકારીય... .. નહીં”... ..તેના પર.... પ્રેમ.....રાખજો..... અને..... અને..... તેજ.....તારું.....રક્ષણ . કરશે.” આખો મીચાવા માટી શ્વાસ બંધ થવા લાગ્યો. “બહાલી, આ આવ્યો,” એટલા ચબ્દો એકદમ મોટે સાદે બોલી કુબેરદાસે માથુ નીચે નાખ્યું.

૪

રાતના દસ ગણ્યા, અગીઆર ગણ્યા, બારના ટોકારા સભળાયા તેણે શાન્તિદાસને ઉંધ આવી નહીં. થોડી વારમા આગળી ખૂસ પડી ને એ પધારીમાંથી સશળો ઉઠ્યો. લોકો દોડદોડ કરતા હતા તેમના બેગો બળ્યો ને ચાલ્યો આગ દૂર નહીં હતી. બડકા પાસેથી દેખાતા હતા નિશાળની પડોશમા આવેલું ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીનું ઘર સળગી ઉઠ્યું હતું પવનનું જોર હતું, જે માળનું જૂનું ઘર ને અમઘાવાડ મુનિસિપાલિટીના અધિર કારબારમાં પાણીનું જોર કમી, એટલે આગ કાપુમાં ના રહી. તેના દૂર પળમા કેટલાં ઘરો સળગશે એ કહેવાનું ન હતું. શાસ્ત્રી-

જીએ ઉપરથી પડતું મેલ્યું, નક્કીખના બળીઆ તે જગી મયા તેમના ધણીઆણી શિવગૌરીને મહામહેનને અધંબેબાન દશામા અંદરથી ધસડી આપ્યા બહાર આવતા જ તેમને બાન આવ્યું, અને “અરેરે પ્રભુ, મારા છોકરા, ” બોલી કારળાકાંડળા ધર તરફ દોડ્યા.

ઘરમા પેસુ અસકય જેવું હતું. તાપ અસભ હતો અમિ દેવતાએ તેમનો વિસ્તાર ચોમેર ફેલા યો હતો અને આખુ ઘર સપાટામા લીધું હતું લકડકામ બળતા વાર શી ? બબાવાળાએ શિવગૌરીને અટકાવી “જેન, અંદર જવું એ હવે કેવળ ગાડપણુ છે”

“બાપુ, મને જવા દો. મારા બાળકો સાથે બંધે હું બળી મરું ...પ્રભુ, પ્રભુ.. તેમને બચાવ.”

બાબાવાળાએ કાહુ રહેજ જોરથી પકડ્યું ને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું, “જેન, તમારો વલોપાત ને કદપાત મિથ્યા છે ઘરમા દોડવાના કાંદા છોડી દો ને તમારા બાળકોને ધંધરને સોપો. હવે તો દૈવી મદદ જ તેમને બચાવી શકે.”

ખરી વાત. દૈવી મદદ સિવાય તંજો બચે તેમ નહીં હતા અને જુઓ. જોતજોતામા લોકોના ટોળામાંથી માર્ગ કરતો એક કિશોર ધસી આવ્યો, ને કોઇ અટકાવે તે પહેલા ચરત ચુકાવી સળગતા દાદર પર કુદકા મારતો ચઢી ગયો લોકો દમ થઇ ગયા. ગોવિંદરામની નજર પડી ને બચબીત ચહેરે તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “અરેરે, આ તો શાન્તિ.”

લોકોના ટોળાએ નામ ઉપાડી લીધું. “શાખાસ, શાન્તિ શાખાસ, ધન્ય તારા માબાપને, ધન્ય તારી હિંમતને.” બધી આખો સળગતી બારીઓ તરફ ઠરી રહી.

“જુઓ, જુઓ આ એક બાળક તો બચ્યું.” પેતાના હાથમા ત્રણ ચાર મહિનાના ધાવણા બાળકને લઇ, ધુપાડા ને અગ્નિની

જવાબો વટારી, બળી ગયેલી બારી આગળ
શાન્તિ આવી પહોંચ્યા ને નીચે સહીસલામત
જવાનો રસ્તો ચિતાવુર ચહેરે જોઈ રહ્યો. આઠ
દશ જણા પીછોડી લાઇ બળતા ધર તરફ ધસ્યા
“શાન્તિ ગમરાઈશ નહીં બચ્ચાને નીચે ફેંક ”

બાળકને આરતેથી નીચે ફેંકી શાન્તિ
એકદમ અંદર દોડ્યો ને ત્રણ તથા પાચ વર્ષના
બીજાં બે નાના બાળકો સાથે બારી આગળ
હરી દેખાયા.

લોકોના ઉત્સાહનો, અધીરાધનો, આનંદનો
પાર ના રહ્યો. આપું વાતાવરણ વાહવાહથી
ગાળુ રહ્યું.

“હવે કોઈ પણ અંદર રહ્યું છે ?”
શાન્તિએ મોટા અવાજે પુછ્યું

ધાવણ બાળકને છાતીસરસી આપતી
શિવગૌરી આગળ આની “નહીં, બાપુ તે
સૌને અણીશુદ્ધ બચાવ્યા છે. ઈશ્વર તારા તરફ
અમી નજર રાખે ”

જરાયે ઉતાવળ કે ગમરાયા સિવાય તેમ
પોતાની જાનની પરવા રાખ્યા વગર એક પછી
એક છોટરાને નીચે ધરેલી ચાદરોમા નાખ્યા
સૌ કોઇને હવે શાન્તિની સલામતી સાર ચિતા
પેહી. કારણ પાસેની દિવાલ હાલવા લાગી હતી
ને છાપર પડુ પડુ થઈ રહ્યું હતું

“ઉતાવળ કર શાન્તિ ! ચાલ, આ તરફ
જોઇને એકદમ જુરકો માર ”

શાન્તિના ક્રિષ્ના મોઢા પર કાચબર રિમ્મ
ફરકેયું. આગળ પાછળ નજર કરી જેવો જુરકો
મારવા વળે છે તે જ વખતે તેના કુમળા શરીર
પર દિવાલ તથા છાપર તૂટી પડવા. શાન્તિ
બોય પર પછડાયો ને તેના પર બળતો કાટ
હરી વળ્યો. લોકો હિમત ધરી ધસ્યા ને મહા-
મહેનતે ઝડપથી કાટ દૂર કરી, સખ્ત દાઢેલા,
ફાઇ ગયેલા, મઝ મઝ થઈ રહેલા શાન્તિને

કાઢ્યો, તેને હલકે હાથે હાથ પર લઈ કુમાડા
ને તાપથી દૂર સુવાડ્યો. શિવગૌરી ત્યાં દોડી
પહોંચી અને હૈવી ગ્રેસવાના સાધન બનેલા આ
નાના જીવને પગે પડતી, આશીર્વાદ આપતી,
મોઢાને મોઢાએ રાઈ પડી તેનું પોતાનું બાળક
આ પગે જતું રહેતું હોય એટલી લાગણી તેને
થઈ. શાન્તિને જાન હતું તેની મુખમુદ્રા
શાન્ત હતી

“માજી શા સાર રહ્યો છો ? બાપા
ગઈ કાલે જ ગયા. મારે ય જીવુ જ છે.”

“શાન્તિ એવા વિચાર ના કર તને મારે
ત્યાં મારા પોતાના બાળક માઠક રાખીશ.
ઈશ્વર તને ઝટ આરામ કરે ”

“ગુરુજી એ આશા હવે નકામી છે .
મારી પાસે આવો મને માફી આપો ”

“ભાઈ, કાણુ કોને માફી આપે ? અગે
તો જી દગી બર તારા એશી ગણુ થયા છીએ.
હિમત પ્રેમ ને ઓફાર્યનો પાડ તે મને શીખ-
વ્યો છે હું તને એજાખી ના શક્યો.

“ગુરુજી ! વર્ગમા જોલ્યો ..તે જોડું
હતું મારી બૂલ સમજાઇ છે...ઈશ્વર જે
કરે છે તે સાગ સાર મા ગઈ.. બાપા
ગયા હું આ ચાલ્યો કેવો બાગ્યશાળી ? ..
માજી, આશિય આપો.”

આ કરણાજનક દેખાવ જોનારા, આગળ
પાછળ કોલોની આખોમા આસુ છલકાઇ રહ્યા

“એટા !” શિવગૌરી તેના માથા પર
હાથ ફેરવતી બોલી. “માગ જેવીનું વચન
કળતું હોય તો મારી આશીય છે કે તે પરમ
કૃપાળુ તને તેની ગોદમા લે ને અનન્ત શાન્તિ
આપે ”

“હા. શ હવે.. હું નીરાતે મુખશ
ખરે... ઈશ્વર . દયાળુ.. છે ”

૩૧ ખ. હરગોવિંદલાલ કાંઠાવાળા.

ઓઢો જામ ને હોથલ

કચ્છના મુલકમા કોટકલી નામે ગામ હતુ
સાના જામના નાના ભાઈનું નામ ઓઢો હતુ.
ઓઢાની ઉંમર પચીસેક વર્ષની હતી તે વાકડી
મૂછવાળો ફાકડો માઠે જવાન હતો તેનું વિશાળ
કપાળ ગૌર વર્ણને લીધે ચમકારા મારતું હતુ
તેની મોટી ને અણીઆળી આખો જેમ ડરા-
મણી હતી તેમ તે પ્રેમાળ ઓટલે મીઠી નજર-
વાળી હતી તેની શિકલ શોભીતી, તેનો બાધો
ઢાંધર છતાં ઉંચો ને પાતળો હતો તે
સ્વભાવે હસમુખો ને ટાળી હતો, તેથી તેને સૌ
સારી પેઠે ચાહતા હતા તે સ્વચ્છ ને તગ કપડા
પહેરતો, અને હથિઆર સજીને જ્યારે તે ઘેડે
સ્વાર થતો, ત્યારે તો સ્ત્રી પુરુષો તેને જોઈને
ઝક થઈ જતા તે જોવા શરૂ થઈ જતા તેને જ
સલવકતા હતો. સર્વ ક્ષત્રિય મહાશયો તેનામા
હતા તે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળીને લગોટબધ રહેતો.

અને ભાઈ વચ્ચે ઘાડો પ્રેમ હતો તેઓ
સાથે ખાય પીએ, શિકારે જાય ને ગામેતર પથ
કરે. નજીકના કુચર પર બેસીને તે ઘણી વાર
આનંદ કરતા, કેમકે તે ઉપર પુષ્કળ મેર વસતા
હતા. તેઓ કળા કરે ને નાચે, ઢોલો તેમની
આસપાસ વીંટાઈ વગે અને મોરના ટોંકા વડે
કુંબર પરનું જગલ માણ રહેતુ કુંબર પર શિકાર
કરવાની મનાઈ હોવાથી હરણાદિ પશુઓ નિર્ભ-
યપણે ફેલાઈ કરતા હતા. તમાસી જામની પહેલી
પત્ની ગુજરી જવાથી તેણે બીજી વારનું લગ્ન
કર્યું હતુ. ઠકરાળા ૨૧ વર્ષના ને ખૂબસૂરત
હતા તે પોતાના દિયર પ્રત્યે ઘણો વહાલ
ખતાવતા હતાંવે ઓઢાનું સુદર શરીર ને તરુણ
વસ્ત્રાથી તેમનું મન વિદ્વળ થયું.

એક વાર ઠકરાળાએ ઓઢાને પોતાની
મેડીએ બોલાવ્યો તેને લલચાવા માટે જે જે
સામગ્રી જોઈએ તે સર્વ તૈયાર રાખી હતી
ઓઢાને ગાદી પર બેસાડીને તેની છેક નજીક
ઠકરાળા બેઠા, અને અનેક તરેહની રસીવી વાતો
કરવા, હાનભાવ ખતાવવા ને નખરા કરવા લાગ્યા
અંગી ઝગિ જેવા ઓઢાનું મન તેથી ચળ્યું
નહિ, કેમકે ભાભી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ
હતો આખરે ઠકરાળાએ પનમ પર જઈને
ઓઢાને તેમા આડવા આમહ કયો ઓઢાને
હવે ભાભીની વૃત્તિ રિખેની સમજ પડી મધ તે
ગાદીએથી ઉઠ્યો નહિ, ત્યારે બાઈએ આરીને
તેનું કાકુ પકડ્યું તે બિન થઈને બોલ્યો, તમે
મારા મોટા ભાઈના ઓટલે માતા તુલ્ય છો
અને હું તમને હમેશા તે જ પ્રમાણે લેખુ છું
છતાં તમે આ શું કરવા ઇચ્છો છો? હું બ્રહ્મ
ચર્ય વ્રત પાળનાર લગોટબધ છું. માટે મારાથી
તમારો સ્પર્શ સરખો થઈ શકશે નહિ તેણે
કાકુ તગછોડીને જવા માડ્યું ત્યારે ભાભી ધુસ્કીને
બોલ્યા દિયરજી તમે માનતા નથી તો તમારી
વિરુદ્ધ મારે સખત ઠલાજ લેવા પડશે. તમારા
ભાઈને ઉંધું આવળું સમજાવીને હું તમને દેશવટો
લેવડાવીશ. ઓઢો કંઈ પણ ન બોલતા ઉતાવળે
ઉતાવળે દાદર ઉતરીને ચાલતો થયો.

રાતે ઠાકોર મેડીએ પધાર્યા ત્યારે ઠકરાળાને
કુટપુટ ખાટથી લઈને સનેલા દીઠા ઠાકોર પાસે
આવીને કારણ પૂછ્યું, ત્યારે બાઈએ રાવા માડ્યું,
અને ઘણો આમહ કયો ત્યારે કહ્યું કે 'આજ
તો તમારા ભાઈ મારી લાજ તૂટવા માટે મેડી
પર એકદમ ચઢી આવ્યા હતા મને ઘણી

રીતે લલચાવા માડી, પણ હું જ્યારે એકની બે ન થઇ સારે તે ધમકી આપીને ચાલ્યા ગયા હવે પછી તે શુ કરશે તે કહેવાય નહિ. માટે તમે તેન દેશવટો દા તો જ મારાથી નિરાતે રહેવાય. 'ભાઈની શુદ્ધ વર્તણુક વિષેની ઠાકારને ખાત્રી હતી, તેથી તેમણે આનાકાની કરવા માડી એટલે બાઈએ સ્ત્રીચરિત્રનો આરબ કર્યો, તેથી અંજાઈને તેમણે આવતી કાલે જ ભાઈને દેશવટો દેવાનું વચન આપ્યું

ખીજે દહાડે સવારે ભાઈને દેશપાર કરવાનો હુકમ થયો. ઓટો શુ પરિણામ આવશે તે જાણુનો જ હતો. તેથી તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર સત્તર તૈયાર થયો અને કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિના ઘોડા લઇ તે પોતાના વહાલા હુંગરને જુદાર કરી પરદેશ જવા નીકળી પડ્યો, અને ગુર્જર નરેશ વિસજહેવને જઈ મળ્યો. વિસજહેવે તેને ભારે માન આપી પોતાની પાસે રાખી લીધો. થોડા જ દિવસમા બંને વચ્ચે ધાડી મિત્રતા બધાઈ. એક વાર બંને સાથે જમવા બેઠા હતા તે વખતે વિસજે પોતાના ભાણુમા ચપટી ધૂળ નાખી, તેથી આશ્ચર્ય પામીને ઓઠા જમને તેમ કમ્પાનુ કાળુ પૂછ્યું સારે વિનયે કહ્યું કે 'જ્યા સુડી અચુહિલપાટલુ નજીક ધે. જાગડમા બાદ-શાહની સાઠો છે તે લેવાણી નહિ ત્યા સુડી હું અમ નહિ પણ ધૂળ જ ખાઉં છું' એક વાર મે ચઢાઇ કરી તેમા નિખળ થવાથી મે આવું આકર્ષ પણ લીધું છે '

આ સાબળી ઓઠા જમને પગથી માથા સુધી લાગી ગઇ. તેણે કહ્યું, " મહારાજ, હું બાદ-શાહની સાઠો લઇ આવું તો જ તમારું અમ ખાઉં " તેણે મહારાજ પાસેથી આઠ દશ હજાર સવાર તથા કેટલોક પાયદળ લઇને ચઢાઇ કરી. ગરતે ચાલતો ચાલતો જાય છે એટલામા તેને એક ઘોડેસ્વાર મળ્યો. તેની ઘોડી પાણીપથી હતી. તેણે આખે અગે દયિઆર સજેલા હતા

પીઠે નાનકડી ગેડાની ઢાલ તથા તીરેનો બાથો આવી રહ્યો હતો તેણે એક હાથમા પોલાણું ભારે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. તેનું સ્વરૂપ પણ મોહક હતું. તેણે ઓઠાને રામરામ કરીને પૂછ્યું કે તમે લરકર સાથે ક્યા સીધાવો છો ? એટલે સધળી વાત અથ દતિ માડીને કહી, એટલે સવાર બોલ્યો, ચાલો હું પણ તમારી સાથે આવું છું. રસ્તામા ચાલના ચાલતા બંને પોત-પોતાની બહાદુરીની વાતો કરતા હતા. વચમા ઓઠાએ સવારને પૂછ્યું કે તમારું નામ શુ ને તમે ક્યા રહો છો ? તે બોલ્યો મારું નામ હોયિલ, અને હું તમે આવ્યા તેથી થોડેક છેટે સંખાસર તલાવ નજીકના નેસડા (મામડા-મુઆડા) મા રહું છું ગપાટા મારતા મારતા તેઓ ધોળાગઢ આવી પહોંચ્યા.

ધોળાગઢ પાટણથી આઠ ગાઉ હતું ત્યા બાદશાહના સાઠીઆ (ગેટી) બંધાતા હતા તેને ધરતો જખરો કેટ હતો. રાતની વખતે જ્યારે ઓઠા જમ સાડીઆ ઉપર કુમશે કગ-વાને ધર્યો સારે તેને માવમ પડ્યું કે ઝાપો મજબૂત અને અદરથી જખરા તાળા સાકળોથી વામેલો હતો. લરકરના માણુમેને લાગ્યું કે ઝાપો ઉધડી શકે એમ નથી તેથી તેમણે નિ-રાશ થઈને ઓઠાને વાત કહી. ઓઠાએ જાતે ત્યા ધણી મહેનત કરી પરંતુ ઝાપો ઉધડી ન શક્યો. પછી બધાએ હોયલ પાસે જઈને કહ્યું કે. અમારાથી ઝાપો ઉધડી શકતો નથી માટે તમે તમારું બળ અજમાવો હોયલે જઈને ઝાપાને થાભલા સાથે સમૂળગો ઉખેડી આલો ફેંકી દીધો' ઝાપો ખુલ્લો થતા જ ઓઠાના માણુસો અદર ધુસી ગયા. સાઠીઆની ચોડી કરનારા જે માણુસો સૂતા હતા તેમાના ધણાકને લરકરે ઠાર કર્યા આ ધમાલ ચાલી રહી હતી, એવામા બાકીના ચોડીદારો તેમના જમાદાર સાથે ગંગી ઉઠી હથિઆરબધ થયા.

એટલામા હોથલે થોડાક માણસોને બધા સાદીઆ સોપીને કહ્યું કે તમે એ સાદીઆ હાકી ચાલ્યા જાઓ. અમે જમાદાર વગેરેને મારીને તેમના માડા સાદીઆને લઇને પાછળથી આવી મળીશું.

જેવા સાદીઆ બહાર કાઢ્યા, તેવા જ તેઓ મારે ખાજુ નાસવા લાગ્યા, અને ઓઠાના માણસોને કમળે રહી શક્યા નહિ, સારે તેમણે હોથલને એ વાત કહી. હોથલે જઇને એક મોટા સાદીઆને આગળ કર્યો એટલે બાકીના સાદીઆ હારબધ તેની પાછળ ચાલ્યા. તેમને લઇ ઓઠાના માણસો ચાલતા થયા. આવી ગરબડ ચાલી રહી હતી, તેના લાગ લઇને જમાદાર ગાદીઆ સાદ પર સવાર થઈ ચાલી નીકળ્યો, તેણે આજુબાજુ જઇ બાદશાહને ખબર કરી કે વિસલદેવેના લોકો મળ્યા હરવાળે તોડી, ચાકરોને મારી સર્વ સાદીઆ બહાર કાઢ્યા, ને તે લઇને ચાલતા થયા. બાદશાહને આ ખબરથી હાડોહાડ વ્યાપી ગઇ તે મોડુ લશ્કર તૈયાર કરી જતે મેદાન પડ્યો અને તડખાર કરતો ધોળાગઢ આવ્યો.

સાદીઆ રસ્તે પાડીને હોથલ ગઢમા આવ્યો તો ગાદીઓ સાદ ને તેના જમાદાર તેની નજરે ન પડ્યા. તેણે ઓઠાને કહ્યું કે તે નિશ્ચય પાટણુ ગયો. એટલે હવે બાદશાહનું લશ્કર જલદી આવી પહોચશે. માટે આપણામાથી એક જણે તેની સામે ટક્કર લેવા રહેવું ને ખીજાએ સાદીઆ સત્વર હાકી જવા. આ બેમાથી તમે કયું કામ માથે લો છો? ઓઠાએ કહ્યું, હું સાદીઆ લઇ જઈ છું. એટલે બાદશાહને ખાળવાનું કામ હોથલને માથે આવી પડ્યું.

હોથલ પોતાના માણસો સાથે બાદશાહના લશ્કર સામે થયો. પરંતુ પોતાનું બળ ઓઠાને ખતાવવા સારૂ તે ધીમે ધીમે પાછળ હટતો ગયો, અને ઓઠો સાદીઆ લઇને જતો હતો તેની નજરે આવી પહોચ્યો. ઓઠાને લાગ્યું કે હોથલ

પાછો હટતો જાય છે માટે સાદીઆને એક ટેકરી પર ઢબા રાખી તે હોથલની મદદ આવવા લાગ્યો, સારે હોથલે ના પ્રાદી. તેથી તે ઊંટોની પાસે ટેકરી પર ગયો ને થુ ચાય છે તે જોવા લાગ્યો. હોથલે હવે પોતાનું બળ ખરેખર અજમાવ્યું અને તેણે બાદશાહના જર્જને પાકુ હાકી દીધું. બાદશાહે વિધીનો ઇલાજ અજમાવ્યો પણ હોથલે ચોખી ના પાડવાથી બાદશાહ ચાકીને લશ્કરની સાથે પાછો પાટણુ ગયો.

ઓઠો જામ ટેકરી પરથી નીચે આવીને હોથલને મળ્યો અને બંને સાદીઆ લઇ આગળ ચાલ્યા. જમારે બંનેને જુદા પડવાનો રસ્તો નજીક આવ્યો. સારે હોથલે કહ્યું, હવે આપણે જુદા પડવાના. માટે મક્કા જામના સાદીઆ અને આપો ને બાકીના તમે લઇ જાઓ. ઓઠાના માણસો બોલ્યા કે સાદીઆ અમે હાકી લાવ્યા છીએ માટે તેમાથી તમને ભાગ નહિ મળે. આથી હોથલને ઘણી રીસ ચડી. ઓઠાના લશ્કરમાથી તેણે એક થોડાને એક હાથે ઉપાડી આધે ફેંકી દીધા ને બોલ્યો કે જો હું ચલાઉ તો તમને સંધ્યાને ફેંકી દઉં. સાદીઆ હાકી આપવામા ને બાદશાહના લશ્કરની વહાર ઝીલવામા તો હું એકલો હતો. હવે ભાગ વહે ચતી વખતે તમે બહાદુરી ખતાવવા નીકળો છો. તેથી મને તાજુબી લાગે છે.

ઓઠાએ પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું, ભાઇ-ઓ, એ હોથલ ન હોત તો આપણે સાકરો હાકી લાવવામા ફરેહ પામ્યા જ ન હોત. હોથલ કેવો પરાક્રમી છે તે જુઓ:—

ત્રાજ તોલ્યો તાકડે, જેમ બનરે બઠાલ,
તે સુ વઢો ના મુસો બેલીઓ, કેડા વેચી દા માલ.

ખરૂં જોતા તો બધી સાકરો તેમની છે માટે તેમને આપી લો. ઓઠાની નેક વૃત્તિ જોઇને

ત્રાજ-ધોડા મુસો-મારો બેલીઓ-સાચી
કેડા-સાદીઆ વેચી-વહેચી

હોયલ રાજ થયો ને બોલ્યો કે મારે એકે સાઠ જોઈતો નથી. માટે એકાદા જામ, તમે સવળ સાદ્યો લઈ જઈને તમારા માલિક વિસલદેવને સુપરત કરો. કેમકે તે લઈ આવવાનું તમે તેમને વચન આપ્યું હતું. જામસાહેબ, હો હવે તમને રામરામ છે આપણે વિખૂટા પડવાનો વખત આવ્યો. તેથી મને દિલગીરી થાય છે અને મિત્રો ઉદાસ ચહેરે અને પાણી ભરી આંખે જુદા પડ્યા. હોયલ જ્યાં સુધી નજરે દેખાયો ત્યાંસુધી તેની તરફ એકાદો જોઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે હોયલનું શરીર એક સ્ત્રીના જેવું રૂપાળું ને નાજુક છે, તેને હજુ મૂંછો પછી ફરી નથી તેથી તે કિંગ્જર વચનો લાગે છે. વળી તે કોઈ ગામનો ઠાકોર ન હોઈ એક નેસડામા પડી રહે છે. એમ જાના તેનામા આટલું બધું બળ ક્યાથી ? ખરેખર તે કોઈ દેવી જીવ હોવો જોઈએ અથવા તેને શંકર સરખા કોઈ બળવાન દેવનો હાથ હોવો જોઈએ.

એકાદો જામ સાઠીઆ લઈને વિસલદેવ પામે ગયો. પોને લીધેલું પણ્ય પાળવાને એકાદો શક્તિમાન થયો તે જોઈને મહારાજને ઘણો આનંદ થયો. મહારાજ પાસે કેટલાક માન ગ્લા પછી તેણે પોતાને વતન જવાની રજા માગી, ત્યારે વિસળદેવે કહ્યું કે ઠાકોર, તમે અહીં મજેહથી રહો. તમને હું સારો દરમાયો આપીશ, અને ગામગરાસ પણ્ય બક્ષિસ કરીશ. માટે તમે મારી પામે રહો. તમને કોઈ જાતની અંગે હરકત આવવાથી નથી એકાદાએ ઉત્તર આપ્યો કે આપની મહેરબાનીથી હું સર્વ પ્રકારે સુખી છું તેમ આપ મને સારી રીતે શંખશો તેની પણ્ય મને ખાત્રી છે છતાં બહુ દિન રીતી ગયા માટે મારે પાછા ગે જવું જ જોઈએ. તેનો અનિ આશ્ચર્ય જોઈને વિસલદેવે ન દૂટકે તેને રજા આપી પુષ્કળ ઝવેગન, ડબ્બ અને વોડેગવાર

આપ્યા મહારાજને ગદગદ કંઠે રામરામ કરીને તે વતન જવા નીકળ્યો.

થોડુંક ગયા પછી તેને પોતાનો મિત્ર અને સમ્રામનો સાથી હોયલ યાદ આવ્યો. તેથી તેને છેલ્લી વારના મળી લેવાનું તેને દુરસ્ત લાગ્યું. તે હોયલના નેસડા તરફ વળ્યો. રસ્તામા સંખાસર તળાવને આરે એક સ્ત્રી નગ્ન થઈને નહાતી તેના જોવામા આવી. તેના માથાના વાળ એટલી લાંબા હતા કે તે વડે તેનું આપ્ત શરીર ઢાકાય ગયું હતું પરંતુ તેથી તેનું રૂપ કંઈ ઢાકયું નહોતું એકાદા અલ્પચર્યા પાળનારો હોવાથી નગ્ન સ્ત્રીને જોના જ તેણે પૂઠ વાળી સ્ત્રીએ ઝટ કપડું બંધાયું ને એકાદાને બેસો જોઈ તેણે પૂછ્યું તમે કોણ છો અને કેણી તરફ જવા નીકળ્યા છો ? જાને પોતાનું નામ આપીને કહ્યું કે નજીકના નેસડામા મારો મિત્ર હોયલ કરીને રહે છે તેને હું મળવા જાઉં છું સ્ત્રીએ કહ્યું હું તેને જોળાયું છું. તે એક ભોયરામા રહે છે આલો, હું તમને તેની પાસે લઈ જાઉં એકાદો બાઈની પાછળ ચાલ્યો. બાઈએ કહ્યું આલો, આ વરમા થોડી વાર આરામ થ્યો તમે થાકેલા જણાઓ છો. એકાદા કહ્યું, પણ્ય આ વરમા કોઈ મરદ નથી તેથી હું એકલી બેરી સાથે બેસી શકું તેમ નથી.

એ સામળીને બેરીએ પડેલો ફાંટો દીધો તે બોલી. તમે મને સ્ત્રીના રૂપમા હોવાથી પિછાની ન શક્યા પણ્ય મેં તો તમને દુરસ્ત જ જોળ્યા લીધા હતા. તમારી સાથે સમ્રામમા જનાર હોયલ તે હું જ' તમે મને નમાવરથામા જોઈ, માટે તમે મારા સ્વામી થઈ ચૂક્યા મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું પુરુષના લેખાસમા રહું છું છતાં જો પુરુષ મારું આપ જોઈ શકશે તેને હું પરણીશ મારા પિતાજીની ઠકરાન આચકા લેવાવાથી અમે વખાના માર્યા આ નેમડામા

રહ્યા. ઘોડા વર્ષ વીત્યા પછી મારા પિતાજી પણ ઠેલાસવાસી થયા, તેથી મારે વેપ બદલીને પુરુષ તરીકે બોચરામા રહેવું પડ્યું બીજે કંઈ ઇલાજ ન રહેવાથી અને હોથલના આગ્રહથી તે હોથલને પરપુરો.

લગ્ન કર્યા પછી બંને સુખચેનમા રહેવા લાગ્યા કેટલાક વર્ષ વીતી ગયા હોથલે બે દીકરાને જન્મ આપ્યો. મોટાનું નામ જ્ઞેસલ અને નાનાનું નામ જમ્બોફ પાડ્યું હતું એક દિવસે બંને છોકરાને લઈ ઓઢો નજીકના ડુગરમા ફરવા ગયો. સાજનો વખત હતો, વાદળા ચઢી આવ્યા, મદમ સુગંધમય પવન વાવા લાગ્યો, ક્ષિતિજમા આછી વીજળી ચીતી હતી, તેથી ડુગર ઉપગના મોર ટૌકા કરી રહ્યા મોરના ટૌકા સાબળીને ઓઢાને પોતાનું વનન સાબરી આવ્યું, તેથી તેણે નિસાસો નાખ્યો. મોટો દીકરો ચાલાક હતો તેણે પૂછ્યું ત્યારે ઓઢે પાસરો ઉત્તર ન આપ્યો. ઘેર ગયા પછી જ્ઞેસલે પોતાની માતાને વાત કરી તેણીએ પોતાના સ્વામીને ઉદાસ થવાનું કારણ ઘણું આગ્રહ સાથે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પોતાનું વનન સાબરી આવ્યાની વાત કહી બાઈએ ખુશીની સાથે વનન જવાની ઇચ્છા બતાવી, અને ઉતાવળથી સર્વ તૈયારી તેણે કરી દીધી. વનન જવા નીકળ્યા પછી રસ્તામા પોતાના માલિક વિસલદેવને તે મળવા ગયો. વિસલદેવે તેને બહુ સન્માન

આપી ઘણી ખાતર કરી અને જતી વખતે વળી વધારે ધન આપ્યું.

દગમિયાન અઢી એના મૂળ વતનમા બે ચાર વરસમા જ એની ભાભીના પાપનો ઘડો ભરાયાથી તેણીના કુકર્મ તેના પતિ તમાસી જામથી પણ અજાણ્યા ન રહ્યા અને તેણે એ નશ્ટ નારીને ગંધેડે બેસાડીને તગઢી મુકી. તે જ પળથી પોતાના ભાઈની નિર્દોષતાની તેને ખાતરી થઈ ગઈ એને શોધી કાઢવાને તથા પાછો સ્વદેશ બોલાવવાને તજનીજ કરવા લાગ્યો હતો. તેમા વળી વરસ વીતતા ગયા તેમ પોતાનું શરીર ધરતુ થતું જતા એને ઓઢા ક્યારે આવે એમ થતા લાગ્યું. ઓઢો જામ સતી હોથલ અને એક મહારાજના રસાલા અને પરિવાર સાથે બંદરે ઉતર્યો તે સાથે જનતજ્ઞેતામા એના આવ્યાની વધાઈ એના મોટા ભાઈ સુધી પહોંચી ગઈ અને તે ઓઢાને મળવા ધાઈ આવ્યો. ઓઢાના છોકરા મોટા ભાઈના પગમા પડ્યા અને ઓઢો પણ તે જ પ્રમાણે સાજાગ નમસ્કાર કરવા જતો હતો પણ તમાસી જામે તેને વચ્ચેથી જ અટકાવીને બાથમા લઈ લીધો. બંને ભાઈ આયુષ્યનો બાકીનો કાળ સુખ-શાંતિમા અને પ્રગલ્ભિતના નહાનામેઘા નિત્ય કર્મમા નિર્જનતા હતા સતી હોથલની સકિન અને પવિત્રતાની નામના પણ ચોતરફ મહેકી રહી.

૪

૪
/

કાન્તમાલા
બીજી કૃતિઓ
ગદ્ય

૨૧ ૨૧. અતિશુભશકર કમળાશંકર ત્રિવેદી :

કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ

જ્ઞાનેશ્વર-એાહો, કલાકુજ, આ બધા કયા પુસ્તકો છે ?

કલાકુજ-ગુજરાતી સાહિત્યના સારામા સારા બાર પુસ્તકો છે.

જ્ઞાનેશ્વર-જેઈ તો ખરી, તમે કયા પુસ્તકોને સારામા સારાની સ્પર્ધનીય કક્ષામા મૂક્યા છે ?

કલાકુજ-એ જોવા દેવાની વાત નહિ. માઈ જે ઉત્તમ તે તમાઈ ઉત્તમ નએ હોય. સુંદરતાની માફક ઉત્તમતા વૈયક્તિક દષ્ટિએ વિવિધતા પ્રહણ કરે છે, ને તેટલા માટે ચર્ચાના સુથણાને પ્રસંગ આપવા હું રાજી નથી.

જ્ઞાનેશ્વર-મતભેદ અનેક બાબતોમા હોય છે જ, માટે તે મતભેદ જાણવા દેવો નહિ એ તે કેવો ન્યાય ?

કલાકુજ-એ કવિઓનો ન્યાય. કવિ એટલે લાગણીઓનો ઝરો, કવિ એટલે જાવના ઓનો કુંજ, કવિ એટલે આદરોનો કુવારો. એને શુષ્ક દલીલોનો કટાજો હોય છે, ને મતભેદને વિષે એને અસહિષ્ણુતા હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર-એટલે ?

કલાકુજ-એટલે એમ કે મારા પ્રિય કવિઓ કાણ તે હું કહેવા માગતો નથી કહું ત્યારે

તમે સુથણાકરોને કે નર્મદ કરતાં કયા-રામ ચહે કે નાનાલાલ કરતા નરસિંહરાવ ચહે કે લલિત કરતા બખ્શદાર ચહે ?

જ્ઞાનેશ્વર-વાર, ત્યારે એટલું આ પરથી સમજાય છે કે તમારા હાથમાના બધા પુસ્તકો કાવ્યપુસ્તકો છે, ને તમે હવે કવિતામા અનહદ રસ લેતા જણાઓ છો.

કલાકુજ-એમ જ. પરંતુ પુસ્તકો ક્યા છે તે હું કહેવા માગતો નથી.

જ્ઞાનેશ્વર-આ “પૂર્વાભાષ” તો દેખાઈ જ આવે છે.

કલાકુજ-શલે દેખાય, પરંતુ મારા મનના ઉત્તમ માનેલા બાર કાવ્ય-પુસ્તક ક્યા છે, તે મારે જણાવા દેવું નથી.

જ્ઞાનેશ્વર-ભલે, પણ એટલું તો નક્કી જણાય છે કે સાહિત્યવાદિકામાં તમને માત્ર કાવ્ય-કુસુમો જ સર્વોત્કૃષ્ટ લાગ્યા.

કલાકુજ-તેને વિષે દલીલને રચાતું નથી. કાવ્યનંદ તે દિવ્ય આનંદ છે ક્ષતિના સમયમા થએલા રસિક અંતઃક્ષોભને પરિણામે જ કાવ્યકુસુમો હૃદયોદાનમા ખરે છે કોઈ ભાગ્યશાળીને જ એ ક્ષોભ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેના કુસુમોના સુવાસ લેનારા પણ ખરેખર ભાગ્યશાળી જ હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર-જો કૃતિમનામા દિવ્યતા હોય, તો

કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય, જે ભાવનાઓ ને લાગણીઓમાં દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય, જે પદ્ય, અર્થાત્ અસ્વાભાવિક શૈલીમાં દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય બાકી તો કાવ્યમાં આનંદ હોવો એ મારે મન કલ્પનાઓ ઉભા કરેલા ખોટા ચિત્રોમાં કુદરત વા બાલિશ આનંદ છે, કાવ્યમાં આનંદ હોવો એ મારે મન ભાવનાની ભુભક કે લાગણીના બગડાઓમાં બૈગવ્યોન આનંદ મળે છે તેવો, એણે આનંદ છે, અને કાવ્યમાં આનંદ હોવો એ મારે મન ગવૈયાઓને જે સંગીતમાં આનંદ મળે છે એવો નાદગનિન ને નાદ-મસ્ત આનંદ છે કાવ્યનું મર્મ કૃત્રિમતા છે, કે કાવ્ય એ મૃતિમતી કૃત્રિમતા છે.

કલાકુબ્જ-ઓ હોહોહો ! ખૂબ કરી તમે તો, ખરેખર આખર કરી નાખી. કાવ્યમાં તમે કૃત્રિમતા જુઓ છો, કાવ્યમાં તમે લાગણીઓની જોશુશક્તિ જુઓ છો, કાવ્યમાં તમે ગવૈયાઓની ધૂન જુઓ છો.

જ્ઞાનેશ્વર-૧, એમજ

કલાકુબ્જ-હીક ત્યારે એક પછી એક-કાવ્યમાં કૃત્રિમતા ક્યા આવી ?

જ્ઞાનેશ્વર-જે વ્યવહારમાં ન હોય તે કાવ્યમાં કલ્પાય હોય છે આદર્શ પ્રેમ, ક્યા છે ? કવિની કલ્પનામાં આદર્શ પ્રેમ, ક્યા છે ? કવિની કલ્પનામાં આદર્શ ભક્તિ, ક્યા છે ? કવિની કલ્પનામાં કાવ્ય એટલે કલ્પનાના ધોડા દુનિયા પાર, તે, માણસને ક્યાએ ખેંચી જાય છે તેનું તેને જ્ઞાન રહેતું નથી, ને જે દુનિયામાં માણસને એ ફેરવે છે તેમથી જે તે વ્યવહારમાં જતા સરખા-મણી કરવા માડશે તો તે દુ.ખી થશે. કાવ્યના ચિત્રોથી કેટલાને લાભ થયો ?

કલાકુબ્જ-લાભ કરવો, એ કાવ્યનો ઉદ્દેશ નથી. કાવ્ય, એ સૌંદર્યનો એક આવિર્ભાવ છે, ને સૌંદર્યનું કર્તવ્ય સતત આહ્વાદ આપવાનું છે, નહિ કે કોઈ પ્રકારનો લાભ. લાભલાભની ગણનાએ સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરનાર માણસ પ્રાતઃકાળે સૂર્યને પૂજનાર માણસ પશ્ચિમમાં પડે લાગે તેના જેવો છે વસ્તુનું એને ખોટું જ્ઞાન છે, અજ્ઞાન નહિ, પણ વિપરીત જ્ઞાન.

જ્ઞાનેશ્વર-હશે, પણ કાવ્ય માત્રમાં કૃત્રિમતા તો ખરી જ

કલાકુબ્જ-નહિ જ. જે કલામાં કૃત્રિમતા હોય એ કાવ્યમાં તેમ હોય કલાકાર શું કહે છે ? નૈસર્ગિક સત્યો, જે ધણુખર નરી આખે દષ્ટિગોચર થતા નથી તેને પોતાની કલાને બળે આવિર્ભાવ આપે છે. વ્યવહારમાં વખતમાં સંડોવાયલો ચરીખ બિચારો માનવી નિસર્ગના નિરીક્ષણ માટે અસમર્થ હોય છે, તે જે જે અનુભવે છે તે સાસારિક ઉપાધિઓના મોહક એપવાળું હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર-કેની રીતે ? એક ચિત્રકાર લોક એ જે સુન્દર ચિત્ર દોરે છે તેવું સુન્દર રૂપ જેવામાં આવે છે ખરું કે ? નહિ જ, ને તેથી જ એની ખીંછીમાં કૃત્રિમતા છે

કલાકુબ્જ-નકલ કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય, તો ખરે જ ચિત્રકાર કૃત્રિમ નકલકાર છે તેમ જ નકલ કરવી એ જ જો કલાનો આદર્શ હોય તો કવિમાં કૃત્રિમતા છે જ. પણ નિસર્ગને અનુકૂળ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય તો નથી ચિત્રકારમાં કૃત્રિમતા કે નથી કવિમાં કૃત્રિમતા કે નથી કોઈ જ કલાકારમાં કૃત્રિમતા-કલાકાર, એ નકલ કરનાર નહિ પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એની ઉત્સર્ગ-

શક્તિને બળે એ મૌલિક ચિત્રો, મૌલિક વિચારો, મૌલિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, ને એની ખૂબી એ છે કે જે મૂળ વસ્તુઓ એ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વાભાવિક હોય છે નિર્સર્ગમાં રહેલી શુદ્ધ વસ્તુઓને આલેખવી એ એનું એ કામ સમજે છે વ્યવહારમાં એવી વસ્તુઓ જોવામાં ન આવે તે પરથી એના ચિત્રો કૃત્રિમ છે એમ સમજવાનું નથી, પણ વ્યવહાર નિર્સર્ગથી સંતાકૂટી કરે છે, વ્યવહાર નૈર્સર્ગિક સત્યોને એક કે બીજા કારણથી તણ દે છે, એ છે.

જ્ઞાનેશ્વર-ત્યારે શું વ્યવહારના અનુભવો અસત્ય છે ?

કલાકુજ-મેલાશક. દિલસુદો પણ શું કહેખે? વ્યવહાર અસત્યથી ભરપૂર હોય છે. નિર્સર્ગમાં રહેલી સત્ય વસ્તુ વ્યવહારથી પર છે, એ વાત શિવસુદો જ્યારે બુદ્ધિને માર્ગે રથાપે છે, ત્યારે કવિ દૂરે, કલ્પનને માર્ગે દર્શાવે છે. નૈર્સર્ગિક સત્યોનું આદેખન કરવું, નિર્સર્ગની વસ્તુઓનું રસિક રીતે ચિત્રરસન કરાવવું, એ જ કલાકાગ્નિ તેમ જ કવિનું કર્તવ્ય છે, અથવા એ જ કવિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે-કવિને કર્તવ્ય હોતા જ નથી, એ તો સ્ફુરણોનો ગુલામ હોય છે, કર્તવ્યબુદ્ધિનો કદાપિ નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર-ચલો, ઠીક-કૃત્રિમતાના સબંધમાં તમારું મનતવ્ય જાણ્યું હવે, કવિ એ જોઈએ આનંદ આપે છે, તેને વિષે શું કહો છો ?

કલાકુજ-મનુષ્યસ્વભાવ કદા માત્ર શુદ્ધ બુદ્ધિથી જ દોરવાતો નથી મનુષ્ય, એ બુદ્ધિ તેમજ લાગણી, બનેલી દોરવાય છે, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રને તો બુદ્ધિ કરતા લાગણીની સાથે વધારે સંબંધ હોય છે. બુદ્ધિ તો માત્ર

માનવજીવનની નીકાતું સુકાન છે, પણ તે નીકાને હાકનાર બળ તો લાગણી જ છે જ્ઞાનેશ્વર-કવિઓ શું ભાવનાઓ પર વિશેષ ભાર નથી મૂકતા ? જે જૂઠા જૂઠા રસ કાવ્યોમાં જામે છે તે શું જૂઠા જૂઠા સ્થાપી ભાવોને જ બળે નથી જામતા ? એટલું જ નહિ, પણ કવિઓ શું લાગણીઓને લડાવતા જ નથી માલમ પડતા ?

કલાકુજ-ખરૂં છે, પણ તેમાં ખોટું શું છે કે તમે તેને જોઈ રહ્યા છો નિન્દવા લાગ્યા છો ? પ્રથમ તો “ જોઈ રહ્યા છો, ” એ શબ્દોને જ માટે મારે વાધો છે જોઈએ એવું શું બગાડ્યું છે કે ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી જ્ઞાતિને વખોડવાના હેતુથી જોઈ એવું વિશિષ્ટ વાપરવું પડે છે. જોઈએને હલકી પાડવાના જમાના ગયા. આ જમાનો તમારું એ વિશેષ નિન્દા ગણશે.

જ્ઞાનેશ્વર-અરુ ! હું જોઈ, એ વિશેષ પાછું ખેંચુ છું. જોઈ-માનની વાત આવે ત્યાં જમાનો ઘેલો થાય છે બલે ઘેલો થાય, તે તેને લાગે વળગે. પરંતુ, લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરવી, એ શું કવિઓનું જાણે મુખ્ય કામ નથી થઈ પડ્યું જણાતું ? સારા કવિઓના કાવ્યો જોશો તો પણ તમને તેમાં લાગણીઓને ઉત્તેજનારું શું ધણું માલમ નહિ પડે ?

કલાકુજ-ઉત્તેજન આપવું ને ઉત્તેજવું, એ બે એક નથી, ઉદ્દીપ્ત કરવું ને ઉત્તેજવું, એ બે પણ એક નથી. તેમ જ આપણામાં જે જે સારી લાગણીઓ દબાઈ રહેલી હોય તેને તદ્દનુકૂળ ભાવના ચિત્રોથી ઉદ્દીપ્ત કરવી એ કવિનો મુખ્ય વ્યાપાર છે, ને કાણ કહેશે કે એ ખરાબ છે ?

જ્ઞાનેશ્વર-ઓ, લાગણીઓ અને કાવ્ય, એ

ખેના સંબંધ વિષે પણ તમારું મનતઃ
જાણ્યું પરંતુ એટલું તો ખરું જ કેની કે
કાવ્યની શૈલી, પદ્યબંધ, એ ખરેખર
કૃતિમતા જ છે શું આપણે પદ્યમાં
ખોલીએ છીએ ? શું આપણે પદ્યમાં વાત-
ચીત કરીએ છીએ ? શું આપણે પદ્યમાં
વિચાર કરીએ છીએ ? નહિ જ. તો પછી
પદ્યબંધની શૈલી તે કૃત્રિમ નહિ તો
ખીણુ શું ?

કલાકુજ — આ પ્રશ્નના બે ઉત્તર છે, એક એ
કે પદ્યબંધમાં કૃત્રિમતા નથી, ને બીજો એ
કે કાવ્ય પદ્યમાં જ હોય એવું કંઈ નથી
જ્ઞાનેશ્વર — શું પદ્યબંધ કૃત્રિમ નહિ ? ત્યારે તો
તમે પદ્યબંધમાં વિચારતા હોવા જોઈએ
ને વાત કરતા હોવા જોઈએ. પણ અત્યારે
જ તમે કયા તેમ કરો છો ? આવો આ-
ખાદ વદતોવ્યાનાત મે જોયો નથી.

કલાકુજ — પદ્યરચના ત્રેણ થઈ, માટે હમેશ
તે જ વાપર્યા એમ કેમ કહેવાય ? પદ્યવાન
સાગ માટે હમેશ ખાવા ? વિધય, સમય
પ્રસંગ વગેરે બધું જો લોકોત્તર હોય તો જ
પદ્યબંધ લોકોત્તર આનંદ આપી શકે,
બાકી તો તે ઉપડાસને પાત્ર જ થાય.
પદ્યબંધ એટલા માટે જરૂરનો છે કે
તેથી રમણીયતા આવે છે, વળી તેથી
સચોટ સંક્ષિપ્તતા-જેમાં વ્યવ્યતાનું ગર્ભ
હોઈ શકે છે, ને વ્યવ્યતા વિના કલા
જામી જ શકતી નથી-તે આવે છે પદ્ય-
બંધમાં આવેલો વિચાર હૃદયગમ થઈ શકે
છે, હૃદયમાંથી જેવો નીકળ્યો તેવો હૃદયને
તે સ્પર્શ કરી શકે છે, આમાં કૃત્રિમતા
ક્યા આવી ? બીજી કું તો સરળ સ્વાભા-
વિકતા જોઈ છું

જ્ઞાનેશ્વર — ઠીક, ચાલવા દો, પરંતુ પદ્યબંધ

વિના કાવ્ય શક્ય છે એમ કેમ બને ?

કલાકુજ — એ તો દેખીતું જ છે. પદ્યબંધ એ
કંઈ કાવ્યનો આત્મા નથી કાવ્યના આત્મા
રસિક વિચાર છે. તે ગમે તેમ પણ રસિક
રીતે દર્શાવાય તો કાવ્યત્વ ઉદ્ભવે છે જ,
પરંતુ જો તે ન હોય તો માત્ર પદ્યબંધથી
કાવ્યનું સ્વરૂપ જળવાતું નથી-કાવ્યત્વ, એ
ગદ્યત્વની વિરુદ્ધ નથી, પણ અરસિક
ગદ્યત્વની અથવા વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધત્વની
વિરુદ્ધ છે.

જ્ઞાનેશ્વર — આ બધું ખરું, પણ શું તમને એમ
નથી લાગતું કે કાવ્યનો મોહ, એક જાતનો
વ્યામોહ છે, માત્ર ખોટો મોહ છે ? એક
જાતનો કેર છે ? એક જાતનો ચેપી રોગ છે ?
ધણાખગા યુવકો કાવ્યના આકર્ષણથી શું
પોતાના વ્યવહારનું ગ્રેય બગાડતા નથી ?

કલાકુજ — ચત્રિકા શીતલ છે ને રમ્ય છે.
તેટલા માટે જ્યારે જ્યારે ચત્રિકા અસ્તિત્વ-
માં હોય ત્યારે ત્યારે તેમાં જ રૂમાં કરવું, એ
કેવો ન્યાય ? અલબત્ત ખોટો. પણ તેમાં
વાક શું ચદ્રનો છે ?

જ્ઞાનેશ્વર — નથી. પણ છતાં હું જોઉં છું કે
કાવ્યના વ્યાસગથી જેટલા યુવકોના મન
ખોટી પ્રવૃત્તિમાં પડે છે, તેટલા બીજા
કશાથી નથી પડતા સમાજ શું માગે છે ?
બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન રાષ્ટ્ર શું
માગે છે ? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન.
કાવ્યના વ્યામોહમાં જેટલા યુવકો જોઈ
મસ્ત થાય એટલા સારા. કાવ્યની પ્રવૃત્તિને
એક ક્ષણિક ગાડપણ કહેવામાં આવે છે
એ મુક્ત જ છે મારું તો દંઢ માનવું છે કે
ગાડા નહિ તે કવિ નહિ, નકલબાજ નહિ
તે કવિ નહિ, કૃત્રિમ નહિ તે કવિ નહિ.
રાષ્ટ્રહિત વિચારનારે તો, - અહા ! હું એક

ગેબી અવાજ સાંભળુ છું, “ કવિએનો
બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. ”
કલાકૃત - કરો તેનોજ બહિષ્કાર દૂર કરો.

એ અવાજને, ઉચ્છેદો એ વિચારને, સલામ
કરો એ મન્તવ્યને, ને મને લાગે છે,
પ્રણામ કરો આપણે એ અસપરસને

૧૮

શ્રી “ ઉત્સર્ગ ” :

અંજની અને પુષ્કર

અંજની: આજે રોજ કરતા કંઈ વધારે પવન
વાય છે નહિ વારુ ?

પુષ્કર: મને નથી લાગતો.

અંજની પુષ્કર ! આજ આટઆટલા સહવાસ
પછી એ તું હજી આવો જ અતડો રહ્યો.

પુષ્કર પણ, હો ! મને જેવું લાગે તેવું કહું,
તેમાં અનડાશ ?

અંજની ના, ના, અતડાશ તો નહિ જાણે,
પણ...

પુષ્કર પણ શું જોલને ? એમ કે હું એમ કહું
કે આજે પવન વધારે વાય છે. બસ
ખડું ને ?

અંજની ! હજી તો આપણે પરણ્યું છે સંસાર
માડવો છે.

અંજની હશે, તેનું શું છે ?

પુષ્કર અંજની ! જે દિવસથી મહારા નય-
નમાં પ્રણયરસના પુસ્તકો તે વાચવા માડ્યા,
અરે તે પહેલાં એ હું ત્હારા મૂળા હૃદયના
છાનામાંના સંદેશ જાણતો હતો, ત્યારથી
તે....

અંજની અને મહેં પણ રનેહ ત્હારી આખોમાં
ચમકતો નીટો, ને ત્હારા હૈયાના બીવરાડ

ડોલન સાંભળ્યા, — મને એ એમ તો થોડું
થોડું કવિ થતા આવડે છે, હ.

પુષ્કર પણ મને સાંભળ તો ખરી ? પ્રેમના
માપનમાં જ ભાષાના ભડારો ભર્યા હોય
છે, અને જીવનજોબન કલાવાટિકામાં
વહરનારા કે પોતામાં જ મમે શબ્દશાસ્ત્ર
સંગીત સાંભળે, તેમ એ ભાષાએ સાંભળી
શકે છે. પણ બધું તો ખડું, પણ એ
મગલ દિવસથી એટલું તો કળી શક્યો છું
કે ત્હારામાં અગાધ દયા છે, અસંતુષ્ટ પ્રણ-
યીને તું સાંભળી શકે છે, હુંકમાં તું જેટલી
સુંદર છે તેટલી જ મધુર અને કેમલ પણ
છે, પણ...

અંજની રણુક્ષેત્રમાં બલાબલાને નમાવી
શકે, પણ સ્ત્રીની આગળ મૂળ હોં એવો
તું નથી તે હું જાણું છું, પણ, હા, તું
ચલાવને આગળ-પણ શું ?

પુષ્કર પણ શું, મતુષ્યનું હૃદય મળતા સ્ત્રીઓ
મનો-મત થઈ જાય છે પુરુષને ધવાયશે
જોઈ તોરી માનિની થઈ જાય છે...

અંજની એવું ત્હે મહારામાં એ જોયું, એમ ને !
પુષ્કર અંજની ! શાંતિથી સાંભળ, હૈયે પ્રવર્તતી

પવિત્રતા આમ બોલવા પ્રેરે છે, સાબરે છે ? તે દિવસે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ, એ ત્રણની વ્યાખ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરતા આપણે ચાનના હતા, ત્યારે તે જ કહ્યું હતું ને કે યુવક એટલે તો સૌન્દર્યનો ચાચક, રૂપનો ભરેલો, ઉપાસક પણ નહિ.

અંજની. હા, હા, અને હજીય હું માનું છું કે પુરુષ જાતને એમ કહેવામાં અન્યાય નથી કરતી સૌન્દર્યની પાછળ જ પુરુષે વચખા માધી છે. લૂટારો છના અમીરીનો દાવો કરે, સૌન્દર્યનો પૂરો ગુલામ છના શક થઇ શોધાઈ કરે, સૌન્દર્યની પુરો ભમતા બૂત જેવો રવડો, માર્ગ બૂતો, નિગાન ચુકે, જીવન નાનને વહેતું ચુકે, કહેને, પુરુષે શું સાચવ્યું છે ?

પુષ્કર કંઈ નહિ.

અંજની નહિ જ તટાર ચાલવાની યે શક્તિ ક્યા છે ? ઉઘે જોવા જેટલું યે સ્વમાન ક્યા છે ? આખોમાયે કપટ ભર્યું છે, એટલે જ તો રમણેરગી કાચો વડે ઢાકના ફરો છો. આજનો પુરુષ એકલો કંઈ પણ કરવા અસમર્થ છે, એને પ્રેરણા જોઈએ છે, સહ ચાર જોઈએ છે, કેમજી હાથનું સ્પર્શસુખ જોઈએ છે, એને એનામા એવન રેડનાર જોઈએ છે. પુરુષની શક્તિઓ વિકાસ પામતી જાય છે કે ખૂટતી જાય છે ? પુરુષમા લલનાત્વના ટકા વધે છે તે એની ઉન્નતિ અગ્રવી કે અવનતિ ?

પુષ્કર પૂરુષે તો જાણે ગુમાવ્યું, પણ તહમે શું સાચવ્યું ?

અંજની હમે સાચ-ચુ હમાઈ સૌન્દર્ય. તેની પુરો જ તો તહમે મધમાખ જેવા જમણતા આવો છો. આજે હમારી એટલી યે સીલક ન હોત તો તહમે હમારા પર કંઈ કંઈ ગુમરત એ વડે તો હમારી છન છે

પુષ્કર ને નહિ જુદિથી.

અંજની હમારી જુદિની કદર કરવા જેટલી યે તહમારામા શક્તિ ક્યા છે ?

પુષ્કર અને હમારે તહમને દેવીઓ કહેવી ?

અંજની ભલે ન કહેા ને, તહમને નમે તેજ તહમારી તો દેવીઓ, ખરૂં ને ?

પુષ્કર ને આ બધો અહ કાર આટલા સૌન્દર્ય ઉપર ? પ્રભુએ સૌન્દર્યની બક્ષીસ અહ કાર પોષવા નથી કરી

અંજની એ અહ કાર જ આજનું હમાઈ શસ્ત્રાસ્ત્ર છે સ્ત્રીઓના અભિમાન કરતા પુરુષોના અભિમાન કંઈ ઓછા નથી. મહા પ્રજ્ઞાની પાખડીમાથી પુરુષ સ્ત્રીઓ છે, છના માને છે કે પોને એકલો જ પ્રગતિનો પોષક અને પ્રેરક છે.

પુષ્કર એમ, સારે આજનો યુવક શું સૌન્દર્ય જ પુકારી-રસો છે ?

અંજની હાજી ! અને કાલનો યુવક વળી કંઈ જુદું જ માગશે.

પુષ્કર તો, અંજની ! સૌન્દર્યના મદમા જ તહમે કહેો છો ને કે તહમે કંઈ સાચવી ગાળ્યું છે, તે ગુમાવશો તહમારા તોર ને ગુમાન, દોર ને દમાગ એ સૌ અહ કારના બિન સ્વરૂપ છે, એ તે ક્યા સુધી ટકશે ? સૌન્દર્ય બહારના કે અંતરના ? ઉજળા આત્મા વડે જ બાહ્યમ તેજસ્વી બનાવાય હો શકુન્તલા વદકલોમા જ શોભતી.

અંજની અંતર ઉજળા બનાવવાની તો વલ્લે છે આજનો પુરુષ વાચી જાણે વિચારી નહિ જાણે. શકુન્તલા વદકલોમાં ભલે શોભતી, પણ કલ્પી છે કદી શકુન્તલાને આજના ઝગઝગતા આભૂષણોમાં શયુમા-રાયેલી ? શક્તિને આતરસૌન્દર્યની દાબિક છંદ કરો છો ? હૈયે હાથ મૂકી બોલો ! પોનાનું અંતર પણ તલના કિંદાણો સુધી

હોલવાની શક્તિ ક્યા પુરુષમા છે ?
 પુ'કર ત્યારે તો તે પણ શોધી શોધીને જાણે
 સૌન્દર્યતરરથો માનવી જ શોધ્યો ને ?
 અંજની ના, ના, પુ'કર, ત્હાગમા તો મ્હે
 આરત્ય ને વ્યક્તિત્વના કિરણો જોયા—
 પુ'કર અને હૃદય નહિ, અંજની ? સંપૂર્ણ
 વિજયી થવાનું મ્હાં સદ્ભાગ્ય નથી
 અંજનીમા પોતે શોધક હોવાનું, પોતાને
 પોતાના આદર્શ માનવાનું અભિમાન છે,
 એટલી મ્હારી જીતમા મોટી અપૂર્ણતા રહે
 છે અંજની ! પડખે રહી મ્હને વિજયી
 નિરખવા ત્હારો પ્રેમાળ આત્મા ઉત્સુક
 નથી ? અદ્વાય નથી ? અંજની, મ્હારા
 આત્માની અમૂલ્ય જ્યોત પ્રગટાવવાની
 શક્તિ હજી ત્હારામા કુટી નથી લાગતી.
 હશે, ત્હને દિલ્લિદાન દર્શનુક્રમો છુ
 અંજની ત્હને જોડુ લાગ્યું ?
 પુ'કર સ્ત્રીઓ માનિની થઈ ખેસે તો પુરુષ
 સાલસ ન થાય તો શુ દરે ? હમારથી
 કંઈ છોકરવાદી થઈ શકવાની હતી ? ત્હમારા

અભિપ્રાય અને મત ફેરવવા એટલે પવનને
 પાગવા બરાબર, ત્હમારું અંતરગુમાન પોતું
 પાડવું તે પત્થરને પ્રવાહી કરવા બરાબર
 અંજની ના, ના પુ'કર, હવે એકે ય જોલ
 જોડીશ મા, ત્હાં અંતર પ્રીતવા જતાં,
 મ્હારા અંતરને ઠેકાણે તે મનની મક-
 ડાસ જ જોઈ હશે ' એ તે જોયું તે મ્હારું
 સ્વરૂપ કે ત્હારું જ પ્રતિબિંબ તે ત્હને ધારે
 ધારે જ મમ પડી શકે આજથી મ્હારો
 કોષ ત્હારામા થમાનીશ, ત્હારા હૃદયના
 મ્યાનમા મ્હારો રૌપ બરી મુકીશ.

પુ'કર. ખરેખર ' જ્યારે ડાખા જમણી અંગ
 સલાહ દેશે અને જમણું ડાખુ અંગ તે
 આચરણમા ઉતારશે, ત્યારે રનેહ સનેત્ર
 થઈ રહેશે અરે, તેને ત્રીજું જ પ્રેમ્યા-
 નેત્ર પણ આવશે ? અંજની ! ખરૂં છે
 માન અને ગૌરવ સકુચિત હૃદયોને
 અર્ધસંયુક્ત જ રાખે છે, જ્યારે રનેહ
 વિશાળ આત્માઓને મિલાવે છે.

૧૯

૬૫ કનુજેન :

કવિ

(કાન્તમાલા માટે પ્રોફેસર શા. રા. અનુલાલ દવે)

તે એક કવિ હતો. તેના નમનમા જ
 કવિતાનો નિવાસ દીપ્તો દીપ્તો સભને સૌન્દર્ય
 સારથને શાન્તિ, આનંદને અગમ્યતાના રસનિધાન
 તે જમાં ત્યા બહાહરમા ઉડેરી નિજ આતર-

દૃષ્ટિથી પારખતો ને તદ્વત્ સન્દયિત્ર આંકતો
 ગીત શક્તિ ય તેની અદ્વિત્ય હતી સૃષ્ટિના
 સર્જનકાલથી માંડીને તે અભાર સુધીની પૃથ્વી
 તથા અન્ય મહાજગતની ઇતિહાસમાથામાની

પરાક્રમપર પરા તે નિજ સંગીત દ્વારા કથી રહેતો-કવી રહેતો. જન્મજન્માન્તરનો તે ઇશ્વરી પ્રસાદ પામેલો. ભાવપ્રપૂર્ણ કવિ હતો.

વિન્ધ્યાની ખીણોમાંથી આજ તે અર્ધ-જનમત-અર્ધસ્વપ્નસ્થ એમ પસાર થતો હતો, તેવે નિકટના કો નિવાસી સન્તોના મઠમાંથી સાયકાળની આરતીના આ અનેરા સ્વર તેને શ્રવણપથ પડી રહ્યા —

“ હરિ ઐ હરિ ઐ
 ટુંગ શરણુ એ અમ પરમ જોમ
 હરિ ઐ. હરિ ઐ
 કંઈ વિવિધ શસ્ત્ર અમવાળા
 સાધુ સન્તની ઉરજવાળા
 નભમ ડળની દીપમાળા
 પ્રેરે પ્રદક્ષિણા ટુંગ સૂર્ય સોમ
 હરિ ઐ હરિ ઐ
 વૈવેકની વિપુલ સમૃદ્ધિ
 મહાજનની અટળક મુદ્ધિ
 બ્રહ્મા! ગાજતુ નિરવધિ
 નમી ચરણુ હશે ટુંગ સંકળ જોમ
 હરિ ઐ હરિ ઐ
 પચેન્દ્રિય પચે રિખાએ,
 મન વાણી કર્મ જીવ કાચે,
 અમ જનની કલાકલાએ,
 ટુંગ કરી આરતી રોમ રોમ
 હરિ ઐ હરિ ઐ
 ટુંગ શરણુ એ અમ પરમ જોમ
 હરિ ઐ હરિ ઐ

આરતી પૂરી થયે તેણે જોયું કે તેના ગાનારા મહન્તો કોઈ સામાન્ય ખાવાઓ સાધુઓ જેવા ન હતા. સાચા ક્ષત્રિય રાજાઓ જેમ વિજયવત થઈ નિજ નગરમાં પધારે તેવી રીતે આ સન્ત જનનું ટોણું અતરતમ થદ્વામકિતના વિજય નિજ મુખપટ પર શરકાવતું પુરુષ ને પ્રકૃતિની અનિર્વચનીય આ આરાધના પછી મઠ

પ્રતિ પગલુ જણાયું તેમના હેઠામના સ્વાસ્થ્ય કોઈ વિરલા જણાયા. અલૌકિક તેમનો પ્રભાવ-પ્રતાપ પ્રત્યેક, તેમને રોમ રોમ થકી આનંદ ને મહનતમ શાન્તિના કિરણવિકિરણ સર્વત્ર રેલ વતો જણાયો. મનુષ્ય-જાતના કો ઉમદા ખમી-રના પરિપાક સમા કોઈ ચોધાઓ, રાજેન્દ્રો, મજકુમારો, વીરો ને ઐશ્વર્યસપ્ત વિઠ્ઠલિઓ સમા કવિને મન ચક્ષુ તેઓ વિરાજી રહ્યા

સ્વાભાવિક રીતે જ તેને થયું કે આમની સાથે હું કંઈક વાર્તાલાપ કરૂં અને વધુમાં એ પશુ કારણ હતું કે આખા દિવસનો યાત્રાળુ હોઈ વિશ્રાન્તિને તે શોધતો હતો અને અચાનક જ આ આશ્રમવાસીઓ મળવાથી ત્યાં જ તેમના મંગમા-સાસંગમા શાન્તિ ને વિશ્રાન્તિ ઉભય બેને પ્રાપ્ત થશે એમ તે માની રહ્યો. એવે એક ધ્યાનસ્થ કો કાન્તદ્રષ્ટા સમો યુવાન સન્ત તેની પોતાની જ નજદીક આવેતો જણાયો. પૂર્વજન્મના કો ખજે કે આ જન્મની કો આત્મ-રૂશિક્ષાએ કવિએ તેને જોળખ્યો. એક જ જન્માતના ઉભય હતા એની પ્રતીતિ તે દાખી રહ્યો. અને એકદમ આગળ આવી કવિ તેને પૂછી રહ્યો “ હા આપનું નામ, કે જૂલતો ન હઈ તો, યોગેશ્વર ધર્મપાવ, નહિ ? ”—

“ હા, તેજ વાગણસીમાં આપણે પહેલા મળ્યા હતા અને અન્યોન્ય પરિચયને પામ્યા હતા—ચાલ તો હશે જ ને ” યોગેશ્વરે ઉમેર્યું.

“ ચોક્કસ અનેકદશ યોગની સમૃદ્ધિભરી આપની કલાતીલાઓ અને ત્યારથી જ પરિચિત છે આપનો અદ્વિત ને અજોયર આસ્થાભાવ પશુ ”—કવિએ જણાવ્યું, પશુ અધવચ જ કાઢક ખીલતું મ્મરણુ ઉર તરવાથી તે અટક્યો.

“ હા, મને લાગે છે, ”—યોગેશ્વર તરત જ બોલી ડહા, “ મને લાગે છે કે તમે તે આસ્થાભાવ કંઈક અંશે ત્યજ્યો જણાય છે.

ઉંડેરી જે આસ્તિકતા અંતરને અજવાળતી, અને પ્રત્યેક દેહને ગાત્ર આનન્દને શાન્તિના અનન્ય ધ્રુવે ફેરી રહેતી તે આસ્તિકતા આજ ત્યાં ઓછી જણાય છે બન્ને સમૂહી નદ જણાય છે. આશાના, ઉત્સાહના, માનવક્રાંતિ ને ઉદ્ધારના પરમ ભાવપ્રધાન કાવ્યોના લલકારનારમા આ અજળ ફેરફાર શો ? ”—

યોગેશ્વરની ભેટી દૃષ્ટિ કવિના અગાગ ને ઉંડેરી આત્મા મર્વત્ર પરીક્ષાની દેખાઈ.

“કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ને કીર્તિ” મહાન યજ્ઞહોર્યા જ રહ્યા-અકાળે જ તે આથમ્યા પ્રીતિભક્તિના રસહ્વાન અતરના અતરજ ઓસરી ગયા અને શાન્તિઅંતરે અગાન્તિ, આરથાને રથાને અનારથા, અને આનન્દને રથાને તીવ્ર શોક અને નિરાશા આજ દેહાત્મને છાંછ ખડા થયા ભૂલ્યો-કાંઈક લક્ષ્ય ને જીવનહેતુ ભૂલ્યો-હું આમ તેમ ભમી-ભટકી રહેલ છું આરામવિહોણી આ જીવનસરણી વટાવી રહ્યો છું અશ્રુના છાના પૂરે કદીક કદીક આત્માની પ્રત્યેક પાદડી ભીંજવી રહ્યો છું—કવિ થડકતે-ધ્રુજતે અનાજે પોતાની ઝગ્ગુ સ્થિતિ કથી રહ્યો.

—“ અને તેથીજ આમ અહીં જૂના મિત્રને ખોળતો, જુની સ્મરણગાથા ઉકેલતો, આપ યોગેશ્વરની સન્મુખ આવી ઉભેલ છું-એવી આશામા કે હું ઉગર-હું ઉદર. ” કવિએ ઉમેર્યું.

તેના નેત્રોમાનો અશ્રુપ્રવાહ યોગેશ્વર નીરખી રહ્યા શાન્ત નિર્વિકાર ભાવે તેઓ ખોલ્યા “કવિ ! હનાશ મા થા. ખોલુ સર્વ મળી રહે છે-મળશે, જે ધીરજ ને સમતા હશે તો. ખોલુ વસ્તુત ખોવાયુ જ નથી. સાચા ત્હારા ખ્યાતિ ને કીર્તિ થ કાંઈ ખોવાયા નથી ને તે ખ્યાતિકીર્તિની પ્રેરક-ચાલક ને શાસક પ્રતિમા થ અમુલ્ય વિશ્વકુળમાથી કાંઈ હુમ થઇ ગઇ નથી. શોધ ને તે જડશે-જડર જડશે.” કાંક

આર્સિવાદાત્મક વાણી હોય એવી મંભીર વચન-પરપગ યોગેશ્વર વદી રહ્યા કવિ સ્પર્શી રહ્યો-તેના અમૃત ઝીની ગ્લો છતાં મ અશાન્ત ચિત્તે ખોલ્યો.

—“ પણ, મને એ ભવિષ્યમા શ્રદ્ધા નથી મ્હારી દૃષ્ટિએ તો આજ એક વર્તમાન જીવન જ સાચુ જીવન લાગે છે અને તે પછી ધાર્મિક પુસ્તકોના સારા ચે કથન ને આપ જેવાઓની આત્માના અમરત્વ વિષેની સર્વ ક્ષણ કથાવાર્તા મ્હારે મન માત્ર શંકાજ ભરપુર ભરી રહે છે પરંતુ એક બાબતની મને ખાતરી છે કે આપ આપના યોગ્યભે કરીને મને તે ખોચેલ મુજ મધુર રસ પ્રાપ્ત કરાવી શકશો-નિરાશાને એવે એક કિનારે હું મુજ જીવનનોકા લાગડી રહ્યો છું કે આપને મુખ ‘ના’નો અવાજ માત્ર સંજુના કદાચ હું મસ્જુશરુણ થઇ જઈશ-અને ત્હોય કાંઈ ખોડું નથી મૃત્યુથી હું ખડીતો નથી. ઇશ્વર કે કુદરત-જે હો તે-તેની સર્વ કાંઈ કૃતિ ને ગતિ મૃત્યુથી જ ભરીપૂરી દીસે છે. “લોકક્ષયકૃત પ્રવૃત્તિઃ” એ કાલસ્વરૂપ જ મ્હારી દૃષ્ટિએ જ્યાં ને ત્યાં પડી રહે છે ”—

“કવિ ! ધીરો થા લાગણીના સર્વ કાંઈ જોશ ને આવેશ વડે ઉરકેરાઇ મા જ તું ધારે છે તેવું ઇશ્વર કે કુદરતનું કર્તવ્ય નથી એ તું અનુભવથી થોડી જ ક્ષણમા જાણી શકીશ. અને નાસ્તિકતા તથા અમાનીનતાને છેક છેલ્લે પગથીએ ખેસી તું આ જે વિચિત્ર વાણી ભાળી રહ્યો છે, તે ક્ષણમા જ તું વીસરી જઈશ. (કારણ તે અસ્વાભાવિક છે, ત્હારી નિસર્ગ-તાથી વિરુદ્ધ છે) ક્ષણમા જ તને નવીન ને દિવ્યદૃષ્ટિ લાધશે, ત્હારા મનોરથ સફળ થશે, ને પૃથ્વી ને વર્તમાનની પાયાં કંઈક અજળ ને જાણવા-અનુભવવા યોગ્ય સર્વ કાંઈ સંભર-ભર્યું છે તેની તને સપૂર્ણ પ્રતીતિ થશે.”....

આજ ક્ષણે કવિના નેત્રો મીઝાતાં

જણાયા. તેના મુખ પર શાન્તિના સૂક્ષ્મ કિરણ રમતા જણાયા તેના સારા ચ રહેરા પર અજબ તેજસ્વિતા પસરતી હોય-પસરતી હોય એવું સુભગ દર્શન થઇ રહ્યું કાષ્ઠક વર્ણો થકી ગુમાવેલ આરામનો પુનઃ તેને સાક્ષાત્કાર થતો હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો સ્થૂલ દૃષ્ટિથી તો કવિ જ્ઞાનસાન વિનાની કે મૂર્છિત સ્થિતિને જ વશ થયેલ છે એવું જણાઇ રહ્યું પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નીહાળતા તે તેમ ન હતું તે તો આજ પોતાના સાચા ધામમાં-પોતાના જ શૃંગારાગુમા પ્રવેશી રહેલ, સંમધીઓના સ્વાગતગીત ઝીલેલ, સર્વત્ર દિવ્યતાના જ દર્શન ઝીલતો મોહમ પડતો.

લગભગ ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે તેણે એક “તાના-ગીત” આલેખ્યું હતું. પૃથ્વીથી પર દૂર એક ભવ્ય દિવ્ય તારા પર પોતાનું સ્વગૃહ છે, ને પોતા સમા અનેક દેવ-દેવીઓના નિવાસ ત્યા છે એવી રસભરી કલ્પના તેણે ગુથેલ સુકોમળ કુમાર ને કુમારિકાની પુષ્પોદાનમાંની સુરસિક રમથા તેણે સુમધુર રીતે ચીતરેલ પ્રીતમપ્રિયાના આત્મિક ઉર-ઉચ્છવાસનું તેણે મનોહર કલા વડે પ્રગટાવ્યું કરાવેલ કેક તાપસ-તપસ્વિનીના અમાનુષી પ્રભુમ-ગપની જવાલા તેણે પ્રકટાવેલ. અને સાકાર નિરાકાર સર્વે શ્રગ્ની સર્વ શક્તિમતી, સર્વ જ્ઞાનમતી, સર્વત્ર પેખતી મૂર્તિના તેણે આદોલન દ્વારા દર્શન ઝીલેલ-દર્શન દાખવેલ. આજ એ સર્વ તેને પ્રત્યક્ષ થતું લાગ્યું આજ તે પોતાના “તારા-સદન”માં ઉભતો ને આર્નન દાસ્ય દસતો જણાયો. આજ તેની સર્વ કોઇ અપિગ્નિત ભાવના ભરી કવિનાના સર્વત્ર સ્વાગત થતા તેની દૃષ્ટિએ પડી રહ્યા. પૃથ્વી પર નહોતી મળી તે ખ્યાતિ ને કીર્તિ તેને ત્યા પ્રાપ્ત થયેલ જણાઇ. અને આ સર્વ યોગેશ્વરના પુષ્પ-પ્રભાવ વડે થવા પામ્યું. તેમણે જ તેના આત્માને

દેહથી વિખૂટો પાડી દૂર નિજ નિત્ય-વાસસ્થાન પ્રત્યે પ્રેર્યો. તેમણે જ તેને સર્વ પોતાનાના દર્શન કરાવ્યા

x x x

આજ કવિ પોતાના “અમર જીવન”માં એકાન્ત એક કાવ્યની પ્રત સુધારી રહ્યો છે. ચોપાસ કુદરત આ લાલક દર્શન દઇ રહી છે. પ્રેસમાંથી તાજી આવેલી તે એક અદ્ભુત ને રસરસ્યા કાવ્યની પ્રત છે. સ્કર્જનું તે અનુ-તમ ગીત છે. દેવદેવીના રાસનું તેમાં અપ્રતિમ વર્ણન છે અખડ તેજ અને અખડ સ્વસ્થ, અખડ શ્રદ્ધા ને અખડ પુષ્પનું તેમાં વિલક્ષણ ગુથેલ છે. અપરિમિત સ્નેહ, સૌજન્ય ને સસ દૃષ્ટિનું તેમાં સમર્થન છે કેક ધન્ય પક્ષે તેણે તે આલેખ્યું હતું-દેવદત્ત કે પછે તેનાથી તે આલેખાયું હતું. આલનત તે પ્રત ઉઠેલી ગયો ને અન્તે કર્તા તરિકે તેનું નામ આપવું તેની વિભાવણા કરવા લાગ્યો. આ સુરસિક કાવ્ય તેનું જ પોતાનું જ હતું કે કેક પારકાનું ?

આ પરમ ભવ્ય ને દિવ્ય આદોલનવતું કાવ્ય આત્માને કિયે અણુમણે પ્રદેશ ઉગ્યું હતું, કેણે તેને કોમળ્ય હતું તે તે કળી શકતો ન હતો-અથવા કળતો તો તે જાણુ કળતો તેને એટલી તો ખાત્રી હતી કે તે કાવ્ય પોતાનું ન હતું. પેલી તારાપગના નિલ સ્થાનની નિવામિની તેની કલા ભાવની કોઠીની નરી કવિતમૂર્તિનું જ તે કાવ્ય કેમ ન કહી શકાય ? કાવ્ય અર્ધજાગૃત ને અર્ધનિદ્રિત એવી સ્થિતિમાં તે કાવ્યનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે તેને વિદિન હતું. કેક ઉરેરી સમાધિભરી સ્થિતિમાં તે રસખાળક જન્મ્યું હતું તેની તેને ચોક્કસ પ્રતીતિ હતી.

કાવ્યને અન્તે કર્તાનું નામ આલેખવાની આ સુરસિક કૃતિ સાથે તેને પૂર્વની સહુ રસ-સ્મૃતિનો પુનઃ સાક્ષાત્કાર થઇ રહ્યો.

પૃથ્વીનો તે કવિ અને પૃથ્વી પાર્શ્વના

પ્રભુપ્રદેશની તે દિવ્ય નિવાસિની દેવઆલા એક બધ્ય દેવમંદિરમા પ્રભુપ્રાર્થન કરતા-નમ્રનન ઉભેલ તે અનુભવી રહ્યો. દેવે તેને દીધેલ એ રમણીર નનું કેવી રીતે જાતન કરવું. જગતની નાનીસૂતીય ઉંની જવાવ તેને ન લાગે તેવી કષ્ટ રીતની શુષા તેની આફરી, અને તેમા યે વિકેલે કરીને પોનામા કોઈ જુડો ભાવ ન જાગે, પોતે કાઈ નિર્ધારક જુલ્ય ન કરી બેસે, પોતે આ ઈશ્વરપ્રેમ પ્રેમવતા ફરી ન જુમાવી રહે, અને અવિચ્છિન્ન સ્નેહનિમમ, બકિતનિમમ, આનંદ ને શાન્તિનિમમ તે અને તેની દેવ-સહચરી રહી શકે, ભવપથ કાપી શકે, તે સખ ધી અનેક વિચારજૂખલા તે ધડવા મડ્યો, અને કાણે કાણે એ રસરમિત રમિત માત્ર નથી, પણ શુદ્ધ, સત્ય ને સાત્ત્વિક દર્શન માત્ર છે-એ અને એ રી પ્રિયતામા, ઉપર્યુક્ત કાન્યની કર્ત્ત્વિ-ગિની-એક જ સ્થાનમા આ જ ઉભેલ છે, આત્માના પરમ આલ્લાહક રસાસ્વાદ ગ્રીવી રહેલ છે, ને “ જનપશુજગ કલ્યાણુ યમ પર હોમુ અગ સદ્ મહારા’ એ જુદાદેવના રસવાદી સન્દેશસ્વર સૂચી રહેલ છે. એમ તે સહજ અનુભવી રો.

કવિને દવા લાગે છે કે જીવ્યુ તેનું નિર-ધર્મ નથી ગયું જીવ્યુ તેનું આજ જીવ્યુ લાગે છે દામ્પત્ય પ્રેમમાથી ઈશ્વરપ્રેમનું પ્રાકટ્ય અને અજન્મ આ વત્સલ અદૈત-ગ્રમ્યો આનંદ-સા-ક્ષાતકાર તે અનુભવી રો છે સર્વના સમર્પ-ણમા જ તે દેવે પોતાનું સાચું બિરદ પ્રમાણી રહ્યો છે.

કેકીલ ને ચડોળ, જુલજુલ ને રાજહસ આજ તેને પોતા સમાજ વ્દાલા લાગે છે વૃક્ષ ને પર્ણ, પુષ્પ ને ફળ, સર ને સન્તિ, ગિરિ ને ગવ્દર. ચન્દ્ર ને સૂર્ય, દિવસ ને રાત્રિ એક જ બધ્ય દિવ્ય ગાનગાથા સ્થુવતા-એક જ અગોચર અનર્હન નાદનાં વાદક તરવે સમા

આજ તેને અનુભવાય છે દેવઆલાની રાગે તે દેવભાવ માણે છે-લાણે છે નૌતમ દષ્ટિ પાળી રહે છે સ્વને જૂની સર્વમા તે બળે છે સર્વને સ્વમા ને સ્વને સર્વમા તે ભેગવી ભેગવી ખલવી રહે છે

કવિ દેવે પયમખર બને છે વિશ્વનાં ભાવિ તે કથી રહે છે સત્યુગની મદાવાણી તે ભાખી રહે છે આવતા ભાવિની ભવના તે પુકારી રહે છે દિક્ ગણેના પૃથ્વીનટ અવનર-ણની અનેરી આશ બણી રહે છે નિઃઆધુમની શાન્તિવર્ષા વર્ષા રહે છે જગતને જડપાટલે પ્રભુમયતાના પુણ્યપ્રવેશ લલકારી રહે છે: અધારધેગી શકા ને મૃત્યુના વાધા સજી ઉભેલ અનાસ્થાના વાળજલ સમજા વીખરાવી રહે છે. પૃથ્વી પર દવા અસુખ કે અનિસ્થા નર્ત્ત: જરા, માફગી કે મણ નથી અન્યમદા જેવી પૃથ્વી પણ દવા દેવો ને દેરીઓની સુખકુજ બનેલ છે, તેમની જેમ જ પરમાત્મમકિના પવિત્ર ઉચ્ચવાસના વાતાવરણને ગ્રીવી રહેલ છે ...

કવિ એ પૃથ્વીનો રાજા બને છે ને અહજુન શાસનનિમત્રણા રચાવી રહે છે. સો કોઈ તેના રાજ્યમા આસ્તિક છે સૌ કોઈ તેના શાસનમા અન્યોન્યના પોષક ને ઉદારક છે દિસાભાવ સર્વત્ર શમ્યો છે જડતાને યુગ આયમ્યો છે સત્યના, નીતિના, ધર્મના આરો-અના, વૃદ્ધિવિકાસ ને સ્વાસ્થ્યના, સામર્થ્યના, કાર્તિના, પ્રભાવપ્રતાપના, આત્મા હન્ય મન ને શરીરસમૃદ્ધિના શાશ્વત રાગેન્દ્ર સમો ને બ્યારે નિજ પ્રેરક, આલાક ને શામક શક્તિ સજે સ્વાગીમા નીસરે છે ત્યારે દેવતાઓ આકાશચક્રી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહે છે પૃથ્વીના તે કાળના સદ્ગુણ સદ્ગુનીઓ નિજ રાગરાણીને અનન્ય વધામણે વધાવી રહે છે, દેવને અનુપમ રાજા

માર્ગ ચાલતા તે પ્રભુપ્રેમીલાને રાજવી પદે નિજ મસ્તક નમાવી રહે છે

—આમ છતાં કવિ કવિ છે, તેની દેવલાડિલી કવિયિત્રી છે. પ્રીતિભક્તિના અનુત્તમ તાલલય હજીય તેઓ સારી રહેલ છે તાત્ત્વિક કે મત્રણા નિજ ગજ્યમા ફૂટી રહેલ છે કવિના કીર્તિપ્રામાણ્ય તે ઉચ્ચોચ શિખર

છે જ્યાથી તે દેવ આન્દોલનના પ્રસાદ ઝીલી રહે છે—ને જગતને તેના રસારવાદ ચખાડી રહે છે.

“ ઉભય અમર રહો, કવિ ને કવિયિત્રી ”

—એવા દેવાધિદેવના પરમ આશીર્વાદ છે

“ ઉભય અમર રહો, અમ રાજન ને ગણીશ્રી ”—એવા સૌ ૧૨વીવાસીઓના ઉજ્જવલ આગધનમત્રે છે

૨૦

૨૧ ૨૧ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

આર્યજનની ઉપા

(દૃઢશાક વિકાસની શોધને આધારે)

૧

પૃથ્વીની ચારે તરફ આર્યજનિ પ્રસરી તે પહેલા તે એક પ્રદેશમા રહેતી હતી. ત્યાં તે નીરાતે વસી રહી, વ્યક્તિત્વ પામી, લાક્ષણિક સંસ્કારો ખીલવવા શક્તિમાન થઈ, અને તેણે પૃથ્વીની ભાવિ પ્રગતિનો પાયો નાખ્યો. આ પ્રદેશ આ અસલ આર્યનિવાસને ઝંદ-એવે-સ્તા એધરીઆના વઝેજીઓને નામે ઓળખે છે. આ પ્રદેશ ક્યા હતો એ સવાલ શાસ્ત્ર વિદ્વાનોની કંપનાશક્તિને દાયકાઓથી કરી રહ્યો છે.

આ સમય દર હજારથી વધારે વર્ષ પર થઈ ગયો. હિમકાલના સપાટા ત્યાં હજી આવ્યા ન હતા. ત્યાં નહોતો સમુદ્ર, ત્યાં નહોતો ઠંડી કે ગરમીનો અસલ જીલમ, ત્યાં નહોતો દુનિયાની ખીજી પ્રજાને મળવા જવાનો માર્ગ. માત્ર આત્મસંતોષી અને ઉચ્ચાભિલાષી શોકની ઉત્કાંતિ સભવે એવું ત્યાં સ્વાધ્ય હતું.

આ પ્રદેશ ઓક્સસને કીનારે નહોતો—કારણ કે ત્યાં તે વખતે દરીઓ હતા. સમસિધુ કે ઉત્તર યુરોપમા નહોતો કારણ કે હિમકાળ પછી જ એ બંને જગાએ આર્યો મળી આવે છે તે પહેલા નહિ પણ તે એવા એક પ્રદેશમા હતા કે જ્યાંથી નીકળી થોડા ઉત્તર યુરોપ અને થોડા મધ્ય એશિયામા જઈ શકે, કે જ્યાંથી નીકળી પંજાબમા આવના ખીજા જનસમૂહો વચ્ચે આડા નહિ આવે હિમકાલ પહેલાના ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસ આવેલા ખડમા આ પ્રદેશ હતો એ માન્યતા મને ખરી લાગે છે.

ત્યાં વર્ષમા એક વખત પશ્ચિમમાથી સૂર્ય ઉગી છ મહિના સુધી અસ્ત થયા વિના પોતાના અખડ તેજે ભૂમિને તપાવતો બે મહિના ‘ઉત્તર અરુણ’ની ‘સુંદર, તેજસ્વીને દિવ્યરંગી’ ઉપાનો અનેરો ઉમશ મોહક વાતાવરણ પ્રસારતો, અને બાકીના ચાર મહિના અંધકારમય વ્યોમ ને માથે સમર્પિતું તેજસ્વી મંડલ નિશ્ચલ

શ્રવના તારાની પ્રદક્ષિણા કરતું. ખારે માસ ત્યા વસતની બહાર ગહેતી, અને પરિસ્થિતિની મહેરથી માનવવિકાસને બુદ્ધિપ્રધાન થવાનો પથ સહેલો થઈ પડે.

આ અદ્વૈત પ્રદેશ પૃથ્વીના બીજા પ્રદેશથી નીરાળો હતો, અને ચારે તરફથી એવી રીતે ઘેરાયેલો હતો કે બીજા પ્રદેશમાં વસતા માણસો જોડે જરા પણ સંસર્ગ સંભવે જ નહિ. સૈખીરીઆમાં આવેલા પર્વતોને ગોબીનું રણ મોંગોલ જાતિથી તે પ્રદેશને અસંબંધ રાખતો. જ્યાં આ પર્વતો પૂરા થતા ત્યાંથી તે હાલ 'ડેનમાર્ક' છે ત્યાં સુધી એક અનન્ત કચ્છનો વિસ્તાર હતો, તેની દક્ષિણે બાલકંથ સરોવરથી કાળા સમુદ્ર સુધી એક ડુસ્તર સમુદ્ર આવી રહ્યો હતો, અને ઉત્તર આફ્રીકા અને અરબસ્તાનની સેમીટીક વસ્તીથી શરૂ થતા, અને દક્ષિણ હિંદી આસ્ટ્રેલીઆ સુધી પહોંચતા, દ્રવિડ મહાખંડની વસ્તી જોડે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ અશક્ય હતો.

આ ભૌગોલિક ને આર્થિક સ્વાસ્થ્યથી ત્યાં વસતા જનસમૂહને વ્યક્તિત્વ ધણી જ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થયું લાગે છે. અને વ્યક્તિત્વની છાપ એવી ઊંડી અને પાકા રંગની પડી કે યુગોની પરપરા વહી ગઈ હતા, બીજા જનસમૂહો જોડે અનેક સૈકાના મિશ્રણ છતાં, આર્યોનું વ્યક્તિત્વ નીરાળું, ને સર્વોપરિ જ્યાં જોઈએ ત્યાં દેખાય છે આ પ્રદેશ ફલદ્રુપ તેમજ વિશાળ હતો, અને જંગલ પર્વતો ને ખીણોથી ભરપૂર હતો. ત્યાં પાસે સમુદ્ર હોય એમ લાગતું નથી.

૨

આ સુદર ને સુરક્ષિત પ્રદેશમાં વસતા સ્ત્રીપુરુષો ઉંચા ને સશક્ત હતા, સુઅર્થિત, ન્વેત ને સુકેશી હતા તેમના અણીઆળા નાકમાં છટા હતી, તેમની આંખોમાં કાળી ને ભરી બમ્બક ઓપતી, મરદોમાં શકિત ને તેજસ્વિતા

હતા, સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્યને છટા હતા આ આર્યોના ઔદીક વશજોએ હજારો વર્ષો પછી પશ્ચિમમાં સરળવેળી મનુષ્યની શરીરરેખામાં આ અપૂર્વતા હજી નજરે ચડે છે.

તેઓ ગુફામાં, ઝાડના પાનની ઝુપડીમાં, ખારણાવાળા લાકડાના નાના ઘરોમાં ગહેતા. ધણીખરા ખુલ્લામાં જ રહેતા ગાયો, ઘેટાં, ને કુતરોના ટોળા તેઓ પાળતા, અને જંગલી ઘોડા ગધેડાને કામમાં લેતા શીખ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં એમના ઢોરોને ચારો મળતો ત્યાં ત્યાં કુટુંબખીલા સાથે તે વિહરતા.

એક ભૂગુ નામના આર્યે અગ્નિ ઉપજાવ્યો તેના સરક્ષણ અર્થે રહેલા પુરુષો અથર્વણ નામથી ઓળખાયા.

આ આર્યોનું શ્રવન સાદું ને સરલ હતું તે ઢારતું માસ, અને વધુ બાગે ફલ જવ અને ફૂલ ખાવામાં લેતા મીઠાથી તે તદ્દન અણગમ્ય હતા. તે ધણેબાગે નમ્ર ફરતા, પણ સમૃદ્ધિવાન ઉંનના કપડા કે જાનવરના ચામડા પહેરતા.

અગ્નિને પ્રતાપે એ સોનું, ચાંદી, તાંબુ ને કાસાનો ઉપયોગ કરતા અને યુદ્ધમાં ધરસી, ધતુરુ ને બાણ, બાલા ને હાલ વાપરતા.

હોડીઓમાં બેસી તે નદી ઓળંગતા, અને ઝાડના થડમાંથી સળગે કોરી કાઢેલી ધરી ને પૈડાપર કોઈ એક પ્રકારની બેસણી બાધી ગાંઠ બનાવતા.

આટલી બધી સામગ્રી છતાં, અને બુદ્ધિનો અસાધારણ વિકાસ છતાં, તેમણે પરિસ્થિતિ સુધારવાને ઝાઝા પ્રયત્નો કર્યા લાગતા નથી. આ સમયે ઉત્તર આફ્રીકામાં વસતો હેમેટીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં લગભગ અધિકારની દશામાંથી તરત જ નીકળ્યો હતો તે પૂરો બોલી શકતા નહિ. સમાજ કે દેવ જેવી ચીજ સમજી શકતા નહિ, જાતિના સમૂહમાં એકઠા બળી સરકાર ઉપજાવી શકતા નહિ.

છના તેઓએ માત્રે સ્થાપવા માંડ્યા હશે. ઈટ પકવી, કે પથ્થર ફેાડી ધર બાધવા માંડ્યા હશે એમ તેમની થોડા હજાર વર્ષ પછીની જાહે-જલાની પરથી લાગે છે અને ને વખતે બુદ્ધિ સા-ળા આર્યોએ ઈટ પાડવાની કે ધર બાધવાની શરૂઆત કરી નહોતી, ગામ જેવી સરથા (ભી કરી નહોતી બહારની પરિસ્થિતિ તરફ આ એપર-વાધનું મૂલ્ય કારણ આર્યોર્તાના સુખમય હવાપાણી લાગે છે પણ આ એપરવાધએ આર્યોમા એક જાતના શાશ્વત સંસ્કારનું સ્વરૂપ પકડ્યું તેને પરિણામે ભાવિ જીવનપર શી અસર થઈ એ પછીના સમય પરથી વર્તીશે.

૩

પણ આ સમયના આર્યો પરિસ્થિતિ સુધા રવામા જેટલા એપરવા હતા, તેટલા જ માનસિક વિકાસ સાધવાને તરફ હતા બાપાની ખીલવણી એ એમના અહુન માનસિક વિકાસનું પહેલું પરિણામ હતું.

ખોલવું એ આજે એટલું તો સરલ લાગે છે કે યીજોથી જ પોતાના ભાવ દર્શાવના માનવ પ્રાણીને શબ્દોમા મનોદશા વ્યક્ત કરના કેટલી મહેનત પડી હશે, કેટલા યુગો નિષ્ફળ પ્રયત્નોમા માળવા પડ્યા હશે તેનો ખયાલ આણવેા મુશ્કેલીનું કામ છે.

ભાવ અને વિષય દર્શાવાની યીશ, તેને તે ભાવ અને વિષય માટે એક જ પ્રકારની યીશ, આવી યીશોનો એક જ ભાવ કે વિષય જોડેનો સમ્બંધ, શબ્દનું ઉચ્ચારણ ને સ્પષ્ટીકરણ, શબ્દરચના માર્ગનું બુદ્ધિનો આવિર્ભાવ, અને શબ્દરચનાનું બધારણ અને વ્યાકરણના નિયમોની શરૂઆત-આ દરેક ભૂમિકા વચ્ચેના અંતરનું માપ યુગોની ગણતરીથી જ ટાઢી શકાય એમ છે.

છના જ્યારે હિંમીટીક અને દ્રવિડ જન-સમૂહ માત્ર યીશોથી મનોદશા દેખાડવાની

પ્રાથમિક રિશ્તિમાં હતો ત્યારે આર્યોવર્તમાં આર્યો, એ વરણ અને ઉપાની પ્રશ સા કરતાં, પ્રતાપી આપા અને સાહિત્યનો પાયો નાખ્યો તેમણે એ જ પાયો નાખ્યો તે એવો સગીન હતો કે હજારો વર્ષો પછી પણ, જ્યાં આર્ય ગયો ત્યાં, જુદી દુનિયામા, અસ્પર્શકારી જનસમૂહોના સર્વમા, સદાઓની પરાધીનતામા પણ તે એ આ ભાષાની રચના અને સમૃદ્ધિ જાળવી શક્યો જ્યાં પણ આર્ય ગયો ત્યાં આ વાક્યપદુના સાથે લઇ ગયો. પોતે તે ખીલવનો ગયો, ને બાળને રસ લગાડતો ગયો એ જાનવરને જ ગલી, જ ગલીને સુધરેલા, સુધરેલા ને શિષ્ટ વચ્ચેનો ભેદ વાક્યપદુના પગ જા-ર્યે રચ્યો. અને પ્રતાપે શબ્દસહની પૂજા એ સર્વ દેહ ધર્મ થઈ રહ્યો, એ પૂજાથી જ સમાજ, રાજ્યતત્ત્વ, જ્ઞાન આજે શક્ય થયા છે. દરેક દેશમા દરેક યુગમા આર્યોની વાક્યપદુના પરિ-પાક રૂપ-વિશ્વામિત્રો, પાણ્ડિત્યો, કાલિદાસો, હોમરો, સોફોકલીસો, શેકસ્પીઅરો અને ગીટીઓએ દુનિયામા એ 'શબ્દસહ'ની સિદ્ધિ કરી આર્યોવર્તનું અપૂર્વ વાતાવરણ અમર કર્યું.

૪

આર્યોએ આ સમયમા સામાજિક સિદ્ધાંતો પણ ખીલવ્યા હેય એમ લાગે છે એમાનો મુખ્ય તો એ હતો કે બાહ્યાભ્યંતર તમામ વ્યવહારમા લોહી સળધે સાથે વળગી રહેલા બાળક-ઝી-પુરુષના દરેક ટોળામા નાયક અને કેન્દ્ર અને એટલો કર્તાદર્તા તે ટોળાનો વડીલ પુરુષ, તે કુલનો કુલપિતા.

સંસારની ઘટના પિતૃમૂલ છે એ આર્ય-સંસ્કૃતિએ બણી જ સ્વાભાવિક માન્યતા બનાવી દીધી છે, પણ સૈમીટીક ને દ્રવિડ જનસમૂહોનો સંસાર માતૃમૂલ હતો. આજે એવા સંસાર આક્રાંક્ષાની અને હિન્દમા મદ્રાસ ઈલાકાની કેટ-

લીક જતોમા હજી જોવામા આવે છે જનેતાનો સબંધ તે જ સગપણનો આધાર ગણાય છે. માતા કુટુંબની કર્તા હોય છે, અને માત્રો પાસેમા પાસનો પુરુષ સબંધી મનાય છે. જનવરની દૃષ્ટિએ તો આ જ ધોરણે સ્વાભાવિક છે, અને પાશવ સ્થિતિમાથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરતા જનસમૂહને પિતૃમૂલ રચનાનો કૃત્રિમ ખ્યાલ અશક્ય લાગે જ

પણ આર્યાવર્તમા હિમકાલની પૂર્વે આ ખ્યાલ આખા આર્યસમૂહના મનમા મજબૂત ચોટ્યો હતો તેઓએ પિતા, માતા, પુત્ર, અને દુહિતાના સગપણ સ્ત્રીકાર્ય હતા, અને સમાજ-જાલનું કેન્દ્રસ્થાન પિતાને જ આપવામા આવ્યું હતું

તે વખતે આ માન્યતાથી અનેક વિચારો, ભાવનાઓ, સંસ્કારો અને સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી હતી, અને સાર પછી જ્યાં જ્યાં આર્યો ગયા ત્યાં ત્યાં એને આધારે જ સમાજની રચના ગઈ

પિતાને કેન્દ્રસ્થાન આપવાથી એક પિતાના સત્તાનોમા ઐક્યનુ જ્ઞાન પ્રગટ્યું, અને જાતિ-જીવન (tribal life) ની શરૂઆત થઈ જાતિ, એટલે, એક પિતાના મનાના પુત્રોના સમૂહમા વ્યક્તિત્વ અને અસ્મિતા આવ્યા, અને આવા દરેક પુત્રને જાતિની સમૃદ્ધિ જોગવવાના અધિકારના સ્પષ્ટ ખીજ નખાયા પિતાનું સત્ત્વ અમર રાખવાના હેતુથી માતાને પિતા સાથે સાધી રાખવાની જરૂર જણાઈ, અને લગ્નની સંસ્થા પેદા થઈ લગ્નની સંસ્થા તે સંસ્કારમય સંસારનો પાયો લેખાવા લાગ્યો, અને દાપલસત ઉપજાવી શકાય એવી સામગ્રીઓ બેગી મળી

આ માન્યતાના પરિણામે આર્યવર્ષના આર્યોમા પિતૃપૂજા પણ દાખલ થઈ હોય એમ લાગે છે. અને પૂર્વજોની પૂજા, શ્રુતપૂર્વ પૂર્વજોની માફક ભાવિ અનુજો સુધી કુલતટ્ટ એક

અને તુટિરદિત છે એવો જ ખ્યાલ આપે છે. આજે પણ આપણી ઉત્તરકિયાના, મૃત્યુ પછી તુરત અને વર્ષે વર્ષે કર્યા જ કરવાના પિડાન આદિમા આ કુલતટ્ટની સતતતા અને અન્ય-રતાની ભાવના સ્પષ્ટ છે. પૂર્વજોની પૂજા જ સામાજિક ને સારકારિક અસ્મિતા પ્રગટાવનાર પહેલું ઐતિહાસિક બલ છે આસ્મિતાના વિકાસથી જ જાતિ, રાષ્ટ્ર, દેશ અને ધર્મનું બધારણ બંધાય છે.

આર્યવર્ષના બધા રહેવાશીઓમા એક જાતિ તરીકેની સારકારિક અસ્મિતાના દાષકે ખીજ રોપાયા હોવા જોઈએ. તેઓએ પોતાની જાતને આર્ય માનવાની અને પોતાના કક્ષિતસંસ્કાર આદિમા ગર્વ ધાગવાની શરૂઆત કરી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

૫

બાલક અને જગલી માણસના અવિકસિત મગજમા વહેમનું સ્થાન મોટું હોય છે અને આ વહેમનું રક્ષણ શરૂથી કરવાના સાધનો પણ સાથે સાથે પાકે છે.

આર્યોનું આવું એક સાધન અર્થવૃદ્ધિ હતા. જે અગ્નિ તેમની અસ્તિત્વના આધાર હતો તે તેમના પૂર્વજો પૃથ્વી પર આપ્યો હતો એવી માન્યતા ચાલતી હતી તેઓ અગ્નિના સંરક્ષક હતા અને તેને ચેતાવવાનું રક્ષણ જાણતા તેમની પછીની કારકીર્દિ પરથી લાગે છે કે પહેલેથી મત્ર, જત્ર, ને વૈદુ એ ત્રણેનો વપરાશ તેમણે આરંભ્યો હશે. તેમનું સ્થાન આર્યવર્ષમા ધર્મ મોટું હોવું જોઈએ આસપૂજની શરૂઆત થઈ હતી કે કેમ એ ચોક્કસ થઈ શકતું નથી

આર્યવર્ષના આર્યોની કમ્પનાસક્તિ વિકાસ જોખને જોઈ ઉત્તેજિત થતી અને તેથી પ્રતાપ, તેની તેજસ્વિતા, તેમા રહેલી મેહિનીથી તેમના આર્થવિકસિત અંત-

રમા ભક્તિભાવના આછા કિરણો સ્ફુરવા મા-
ડતા આકાશ સર્વવ્યાપી હોવાથી “વરુણ” અને
ચળકનુ હોવાથી “ઘૌ” નામે ઓળખાતુ

અને આ પ્રમાણે આર્યવર્ષમા આ
ર્યોના પૂર્વજોએ સાદા અને સરકારમય જીવનની
શરૂઆત કરતા અનેક સદીઓ વીતાવી.

૨૧

૨૧ બ કમલાશંકર માણસંકર ત્રિવેદી:

કાવ્યાલાપ વિનોદ

એક કવિએ બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખ પુરુષો
વચ્ચે વિવેક દર્શાવ્યો છે કે બુદ્ધિમાન પોતાનો
સમય કાવ્યના ને શાસ્ત્રની ચર્ચાના વિનોદમા
વ્યતીત કરે છે ત્યારે મૂર્ખ વ્યસનમા, નિદ્રામા,
અને કસહમા પોતાનો સમય ગાળે છે.

શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જેટલી વ્યુત્પત્તિ માટ
ઊંડા અભ્યાસ અને સતત શાસ્ત્રીય અન્યના
પરિશીલનની આવશ્યકતા છે આ કામ પ્રાકૃત
પુરુષનું નથી પરંતુ કાવ્યથી વિનોદ તો સાધારણ
બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ મેળવી શકે છે ખરેખર,
જે કાવ્ય પ્રસાદગુણયુક્ત હોવાથી સામાન્ય સ્ત્રી-
પુરુષો પણ સમજી શકે છે અને જેને વારંવાર
વાચવાથી રસત પુરુષોને તેમા નવો નવો અમ
ત્કાર ભાસે છે તથા નવો નવો વ્યવચાર્ય
તેમાથી સ્ફુરતો જણાય છે તે જ ઉત્તમ કાવ્ય
છે. આ જ કારણથી ભામહ જેવા ચિરંતન
આલંકારિકે જે કાવ્ય વિદ્વાનથી માંડીને સ્ત્રીઓ
અને બાળક પણ પ્રહણ કરી શકે તેને પ્રસાદ-
ગુણયુક્ત કહ્યું છે.

આવિષ્કારકુળનાબાલપ્રતીતાર્થ પ્રસા-
દવત્

કવિની વાણીમા ને અર્થમા, બનેમા ચમ-
ત્કાર હોવો જોઈએ સાધારણ માણસના મનમા

જે વિચાર આવે છે તેને કવિની કલ્પનાશક્તિ
અલૌકિક સ્વરૂપ આપે છે અને એવી મધુર
વાણીમા વર્ણવે છે કે તે સર્વને હૃદયગમ થાય
છે પ્રૌઢ કલ્પનાશક્તિ અને અર્થગાભીર્યની
સાથે શબ્દચમત્કૃતિ પણ કાવ્યનુ એટલું જ
આવશ્યક અંગ છે પદલાલિત્ય અને પ્રાસાદિક
રચના વાચતા વારંવાર આકર્ષક થાય છે, અર્થનો
વિચાર ત્યાર પછી આવે છે આથી જ રસ-
ગગાધરકાન્ત પંડિત જગન્નાથે કાવ્યના લક્ષણમા
અર્થ કરના શબ્દને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપી
કહ્યું છે કે અભણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર
શબ્દ તે કાવ્ય. પરંતુ શબ્દચમત્કૃતિ આપા-
નત રમણીય છે તોપણ અર્થચમત્કૃતિ કંઈ
ઓછી આવશ્યક નથી બને સરમા જ આવ-
શ્યક છે એમા પ્રધાનભાવ કે ગુણભાવ એકનો
કે અન્યનો કલ્પવો એ શુકત નથી આથી જ
શ્રીમદ્ ભગ્વત્ ભટ્ટે પોતાના આકરઅન્ય ‘કાવ્ય
પ્રકાશ’મા સગુણ અને સાલકાગ શબ્દ ને અર્થ,
બનેને કાવ્ય કહ્યા છે, તેમજ માધના એક
સ્તુતિકારે કહ્યું છે કે ઉપમા તો કાલિદાસની,
અર્થગૌરવ ભારવિ કવિનુ, પદલાલિત્ય દંડીનુ,
પણ માલકાવ્યમા એ ત્રણે ગુણ-અલંકાર
(‘ઉપમા’ એ અલંકારનુ ઉપલક્ષણ છે.)

અર્થગૌરવ, અને પદલાલિત્ય છે

કવિને વાણી વશ હોવી નેહએ તાણી-
તોસીને ખેચેલા પદથી બેચાર કાવ્યો થઇ શકે
ને તે પણ પરાકાષ્ટાએ, પરતુ જેને સ્વાધીન
પત્નીની પેઠે વાણી વશ છે, અને જેના મુખ-
માથી કાવ્યની પકિતઓનો પ્રવાહ અનવચ્છિન્ન
વહો જાય છે, તેમ જ જેનામાં રસજમાવવાની
અલૌકિક શક્તિ છે તે જ ઉત્તમ કવિ છે જે
કાવ્ય વાચતા મન આનન્દમાં એવું લીન થાય
કે તે સમયે અન્ય કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય છે
એવો વિચાર જ વાચકના મનમાંથી જતો રહે
તેમાં રસની જમાવટ લોકોત્તર છે એમ સમજવું
આલકારિકોએ બરાબર કહ્યું છે કે આત્મવાદ
એ બ્રહ્માસ્વાદના જેવો છે જેમ નિર્વિકલ્પ
સમાધિમાં આત્મા બ્રહ્મચિત્તમાં લીન થાય છે
ને તેને જ્ઞાતા, જ્ઞેય, અને જ્ઞાન એ ત્રણ
ત્રૈત્યમય એક જ સ્વરૂપ લાગે છે, તેમ રસની
ચર્ચણામાં મન તેમાં જ લીન થાય છે અને
તેમાંથી વેદાન્તર વિગલિત થાય છે.

કવિ બહુશ્રુત હોવો નેહએ તેણે સૃષ્ટિ
ને લોકવ્યવહારનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરેલું હોવું
નેહએ એવું કોઇ શાસ્ત્ર નથી કે એવી કોઇ
કળા નથી કે જેની અપેક્ષા કવિને કાવ્યમાં
રહેતી ન હોય પ્રાચીન આલકારિક ભામહે
ખરું કહ્યું છે કે એવો કોઇ શબ્દ નથી કે એવો
કોઇ અર્થ નથી, એવો કોઇ ન્યાય નથી કે
એવી કોઇ કલા નથી કે જે કાવ્યનું અગ ચતું
નથી. અહો ! કવિનો ભાર બહુ મોટો છે !

આ પ્રમાણે કવિ અને કાવ્યનું અતિ સ્વરૂપ
પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું હવે પ્રાચીન અને
અર્વાચીન, તેમ જ આધુનિક કાવ્યોમાંથી દૃષ્ટ
વાનગીરૂપે વાચકને પીરસવામાં આવે છે અને
મને તેમાંથી કેવો આનન્દ થાય છે તેનું દિગ્દર્શન
કરાવવા ઇચ્છુ છું. આ લઘુ લેખમાં બધા ઉત્તમ
કાવ્યોનો સમૂહ કરી શકાય જ નહિ, તેથી

ચોડા જ વાનગીરૂપ આપ્યા છે. જુદા જુદા
રસોને એમાં જુદો જુદો આસ્વાદ થશે. જેવો
જે સહૃદય તેવો તેનો આનન્દ મારા જેવો
સામાન્ય વાચકને જે આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે
તે દર્શાવવો એ જ આ લઘુ લેખનો આશય
છે તેમ જ આ લેખ 'કાન્તમાલા'માં આપેલો
હોવાથી એમાં 'કાન્ત'ના કેટલાક ઉત્તમ કાવ્યોનું
પણ નિદર્શન કર્યું છે

કવિ પ્રેમાનંદના કાવ્યોમાંથી બધા રસોના
દાખલા પુષ્કળ આપી શકાય એમ છે, પરંતુ
તેમ આ લેખમાં બની શકે નહિ, તેથી બે ત્રણ
દાખલા જ આપ્યા છે

(૧) પ્રેમાનંદ

દશમસ્કંધ

નહીં જાવા દીજે રે, જીવન ! નહીં જાવા દીજે-
નહીં દીજે જાવા નાથજી રે, તમને ન દરાયની છેઆણુ,
પાછા વળજે હાર માની રે, તમને જોડી કહું છૌ પાણુ-
નહીં.

x x x

લજ્જા મૂકી ગોપીયે રે, બાઇ પ્રગટ કહો ભગતાર
સ્ત્રી થઇને પાલવ ગણો રે, શુ કરશે સસાર—
નહીં.

અકૂર શ્રીકૃષ્ણને મથુરા તેડવા આવ્યા છે.
શ્રીકૃષ્ણથી છૂટા પડવાનું વિરહદુઃખ ગોપીથી
ખમાતું નથી. તે વિરહદુઃખ જે આવવાનું છે
તેનું આમાં ઉત્તમ ચિત્ર પ્રેમાનંદે આપ્યું છે.
દરેક કહીંમાં શબ્દોની પુનરુક્તિ છે તે પુનરુક્તિ
દોષ નથી, પ્રત્યુત ગુણ છે એથી દર્શાવેલા
વિચારની દૃઢતા સમજાવી છે શ્રીકૃષ્ણને ગોપી-
ઓએ 'જીવન'—પ્રાણુ કલા છે કાર્યકારણની
એકતા વ્યવ્ય કુનારી આ લક્ષણ છે તમારા
વિના અમારાથી જીવી શકાશે નહિ, તમે અ-
મારા જીવનના સાધન છો, તમે અમારું જીવન
જ છો. શ્રીકૃષ્ણ જઇ શકે નહિ મારું તેમને
ન દરાયની આણુ દીધી છે. એ આણુ માનવી જ

પડશે, માટે તમારી હાર થઇ એમ માનીને પાછા ફરજો છતાં તમારા નિશ્ચયમાથી ન ડગતા હો' તો તમને હાથ જોડીને કહું છું કે પાછા ફરજો પછી જહો છે કે હે કદાનંદ! આ અમારો વિયોગ અમને સ્વલ્પ કાળનો નથી, અમને હમેશાનો વિયોગ થશે એમ લાગે છે અફૂરના આ તમને તેડવા આવવામા અમને કપટ ભાસે છે કેમ કે અમારી દુટ ઝાતીમા કાળ પડી છે જે માઠો બનાવ બનવાનો હોય છે તેના અનિષ્ટ ચિહ્ન અગાઉથી જ જણાય છે અમને અપશકુનો થાય છે, 'માડેગ' - ધણી માઠા શકુનો થાય છે. અપશકુનો ગણાવે છે કે સૂર-સૂર્ય ગગનમા ઝાળો દેખાય છે વૃદાવનમા દવ સળ-ઓ છે ને યમુનામા લોહીની રેલ આવી છે પ્રેમની દશ અવગ્થા કહી છે — ૧ ચક્ષુ — પ્રીતિ, ૨ મન સંગ, ૩. સકલ્પોત્પત્તિ ૪. નિદ્રાભગ, ૫. વીરની ગ્લાનિ, ૬. વિપયાન્તરથી ચિત્તની વ્યાવૃત્તિ, ૭ લજ્જાપ્રણાશ, ૮ ઉન્માદ, ૯. મૂર્છા, ને ૧૦ મરણ આમ ગોપીઓએ અપશકુન વર્ણવ્યા તેમા સકલ્પોત્પત્તિની અવસ્થા કવિએ વર્ણવી છે. આગળ કહે છે કે ગોકુળ સુનુ લાગે છે, તમારી ગાય પણ સૂતી-ધણી વગરની લાગે છે. પ્રેમીને પ્રિયને અભાવે જગત જીર્ણપ્રસમાન ભાસે છે. શ્રી રામ સીતાવિયોગે કહે છે કે શૂન્ય મન્યે જગદધિરતજ્જ્વાલમન્તર્જ્વલામિ । અમે આહીરડા-નિન્દ્ર આહીરો નિર્ભાંગી છીએ. અફૂર અમારું સર્વસ્વ જે તમે તેને લૂટી જાય છે હે શામળા, અમારે કુટુંબનું પ્રયોજન નથી સર્વ કુટુંબમા તમે જ છો તમે નહિ મનો તો અમે તમારી સાથે આવીશું એમ કહી ગોપીઓ આહી થઇને માર્ગમા સૂતી ને કહું કે અમારી ઝાતી પર રથ હાકીને જાઓ. તમારો આગલો સ્નેહ સમારો, શરદ સમયની પ્રસન્ન અદિકાની રાત્રીમા જે ઉપજોગ સેવ્યો

છે તેનું સ્મરણ કરો. એ સ્મરણ કરીને પાછા ફરો, નહિ તો લજ્જાનો ત્યાગ કરી વૃદ્ધો તમારા ચરિત્રો સાબળે એમ અમે કહી દઈશું અમારો શો અપરાધ થયો છે કે અમને તર-છોડો છો । એક પ્રેમી પણ એમજ કહે છે કે

કિમપરાધલ્લભ મયિ પશ્યસિ

ત્યજસિ માનિનિ દાસજન યતઃ ॥

કેશ છૂટા દે છે, વસ્ત્ર જમીન પર રોળાય છે, મોમા દમે આગળી મૂકે છે, એમ ઉન્માદ-વસ્થા દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે આ વર્ણનમાં દૈન્ય, સ્મૃતિ, લજ્જા ઉન્માદ, એ વ્યભિચારિ ભાવોનું નિરૂપણ કર્યું છે

દશમસ્કન્ધ

પ્રભુજી બોલ્યા હો, નયણે જળ ભરી,
કહું મહારા અન્તરગતનુ, દુષ્પ હો વીરાજી
કંઈ ન ફરી દેખુ હો આણી આણી આપણિયે
રાકડી જન્મોદાનુ મૂખ, હો વીરાજી

x x x x
ગોપીને ગુપ્ત સદેમડો,

ઉદ્ધવ સાથે કહાવે ગોકુળનાથ, હો વીરાજી "

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવ સાથે ગોપીને સંદેશો કહાવે છે કહે છે કે મને મથુરામા દેવકીનું સ્વાસ્થિક (જાએ નસવાળું) બોજન ભાવતુ નથી આખ આસુથી ભરાઈ જાય છે ને શ્રીકૃષ્ણને જસોદા માતાનું હેતુ ને વૃદાવનમા કરેલી બાળલીલા યાદ આવે છે મથુરાના વૈભવનો રાજસુખનો ને ગોકુળના ગ્રામ્યસુખનો વિરોધ દર્શાવી, ગોકુળમા સુખ ધણું વિશેષ હતું એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, કેમકે બાલ્યાવસ્થામા અનુભવેલું સુખ કદી વીસરાતું નથી. એની મીઠી લહેરો જીવનપર્યન્ત હૃદયમા આનંદ રેલે છે. બાલ્યાવસ્થાના મિત્ર ભાઈભાડુથી પણ વિશેષ છે કેમકે કેટલીક ગુપ્ત વાતો ભાઈભાડુઓને ન કહેવાય તે મિત્રને કહી શકાય છે

‘ રથપદ ’

“ શુ થયું એમ કહે સુનાય,

દોઢા પ્રાણવેણી લક્ષમણુ ખાત,
હાહાકાર કરે વાનરા,
પડયા રામ મુર્ચ્છા ખાધ ધરા

x x x

હજી મૈથિલી નથી મુકાવી,
તો છુને નિદ્રા કેમ આવી,
ઉઠો ઉઘમી કરો સત્રામ,
એમ કહી કહી રુએ રામ "

ગવણુની સાથેના યુદ્ધમા લક્ષમણુ મૂર્છાગત થયા, તેથી ગમે કરેલા શોકનુ આમા વર્ણન છે એમા કરુણુ રસની સારી ઝભાવટ છે રામનો શોક સ્થાયી ભાવ છે પ્રાણવિહીન લક્ષમણુનુ દર્શન એ આલબન વિભાવ છે, વાનરોનો હાહાકાર એ હિંદીપન વિભાવ છે, વિલાપ એ અનુભાવ છે, પૂર્વાવસ્થાનુ સ્મરણુ-ધૃતિ, મોહ, વિષાદ, આવેગ, ઔત્સુક્ય એ વ્યભિચારી ભાવ છે એમ સ્થાયી ભાન પુષ્ટ થઇ, આસ્વાદ્ય થઇ, કરુણુ રસ બને છે કાષ્ઠથી પાષાણુ કંઠણુ છે, પાષાણુથી લોહ કંઠણુ છે, લોહથી વજ્ર કંઠણુ છે, પણ વજ્રથી પણ માંડે હૃદય કંઠણુ છે એમ ઉત્તરોત્તર કાઠિન્યનુ આધિક્ય કહે છે નિર્ગુણી શરીરમા એક મોટો ગુણ છે કે જે જે દુઃખ પડે છે તે તે સહન કરે છે. રામોડસ્મિ સર્વ સદે-હું રામ છુ, સર્વ સહન કરીશ એના જેવો અર્થ છે લક્ષમણુને કહે છે કે તુ બધી વાતમા મને આગળ કરતો ને તું મારી પાછળ થતો, પરંતુ તું મને મૂકીને સ્વર્ગ જવામા કેમ આગળ થયો 'હજી તે તાંડે કાર્ય પરિસમાપ્ત કર્યું નથી-હજી સીતાને છોડાવી નથી, માટે ઊઠ ને તાંડે અધુરું જીવન-કાર્ય સમાપ્ત કર, પછી જા.

પ્રેમાનંદના આટલા દાખલા બસ છે. હવે આપણી નજીકના સમયના કવિઓના કાવ્યો-માથી થોડાક દાખલા આપું છુ.

(૨) દયારામ

હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો,
કરુણાસિંધુ મહો કર મારો હરિં ૨૬.
સાકડાના સાથી સામળિયા, છો બગડયાના બેલી,
શરણુ પડયો ખલ અમિત કુકર્મી,
તદપિ ન મૂકો ઠેલી હરિં ૧

x x x x

સર્વેશ્વર સર્વાત્મા સ્વતત્ર, દયાપ્રીતમ ગિરિધારી;
શરણુગતવત્સલ શ્રીજી મારે, મેટી છે જોય તમારી
હરિં ૬

આ એક ધ્રુવરમકિતનુ પદ્ય છે દયારામની ગરબીઓ લલિતપદને ભાવથી રેલાતી હોવાથી ધણી હૃદય ગમ ને લોકપ્રિય થઇ છે એ બહુ જાણીતી વાત છે, 'જેવો તેવો' શબ્દમા પાપથી ભરેલો, દોષોથી યુક્ત, ક્ષમા કરવા અયોગ્ય, એવા અર્થનો ધ્વનિ છે હું તો એવો પાપી છુ, છતા હે કરુણાસિંધુ પ્રભો 'તમે કરુણાના સાગર છે એટલે તમે મારા પાપ તરફ નજર ન કરી દયા જ કરશો, એવી મને ખાતરી છે. 'કરુણાસિંધુ' એ વિશેષણ સાંભિપ્રાય છે. એથી અર્થની પુષ્ટિ થાય છે. 'સાકડાના સાથી' ને 'બગડયાના બેલી' એમા કવિએ વૃત્ય-નુપ્રાસ આપ્યો છે હે પ્રભો 'તમારા પોતાના માણસ, તમારા ભક્તના જુઠાણા ને પાપ તમે જોતા નથી, અભાગીઆને ભાગ્યશાળી બનાવો છો તો હે વરદ' મારા કોડ પૂરો તમે વિનંતિ વગર પણ ભક્તનું રક્ષણ કરો છો ને તેના દોષ સાસુ જોતા નથી, તમે આર્તના બધુ છે, હે પ્રભો 'તમે શરણુગત પર પ્રેમાળ છો, મારે તમારી જ જોય છે શુદ્ધ ને સરળ હૃદયની પ્રણુની પ્રાર્થના છે. કાવ્ય પ્રાસાદિક છે.

પ્રેમનુ સ્વરૂપ

જોધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમતણી;
કોઇ અનુભવી જાણે રે, કહેતા તો નાવે બણી.

x x x x
અભિમાન મુકીને રે ઓધવ ગોપી પાય પડયા,
કહુ દયાનો પ્રીતમજી રે, નિશ્ચે એક તમને જડયા
આ ઉત્તમ કાવ્યમા ગોપીએ ઓધવજીને
પ્રેમનુ સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું છે પ્રેમની ગતિ
ન્યારી છે. જે અનુભવે છે તે જ તે જાણે છે
પ્રેમ કોઇ નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી.
ઘટિષજ્જતિ પદાર્થાનાન્તર કોઽપિ હેતુ
નૈશ્ચલ્યુઃ સદ્વિરુપાધીન પ્રીતય સંશ્રયન્તે।
જેમ ભવજીતિએ કહ્યું છે તેમ સ્નેહ ને તે
વળી કંઈની અપેક્ષા રાખનાર-એ પરસ્પર
વિરુદ્ધ છે પ્રેમ ઈર્ષ્યા આવતો નથી. એ એની
મેળે જ આવે છે હે ઓધવજી જ્યાં લગી
સ્નેહનો અમમ્ય માર્ગ દોઢો નથી, ત્યાંલગી જ
યોગ અને જ્ઞાન ગોઠે છે યોગની તેને જ જરૂર
છે કે જેનું મન જગત્ની માયામા ભમે છે
ગોપી કહે છે કે અમારૂં તો ચિત્ત રસિક
શ્રીકૃષ્ણમા જ રમે છે જેને જોગ જોઈતા હોય
તે ભલે તે લે, અમે તો પ્રીતમ કૃષ્ણમા જ
અમારી પ્રીતિ રહો એવું માગીએ છીએ.
આવા ગોપીના વચન સાંભળીને ઓધવજીનું
મન જગત્ની માયામાથી છૂટ્યું, જ્ઞાનનું અભિ-
માન જતું ગયું અને તેમનું મન શ્રી કૃષ્ણમા
જડેલું થયું જ્ઞાનથી ભરિત અધિક છે, પ્રેમભરિત
સર્વોત્તમ છે, એ પ્રતિપાદન કરવાનો આશય છે.

(૩) મીરાંબાઈ

સસારસુખ ત્યાગ કરનારી શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમ-
ભક્તિમા એકતાન થયલી-

“ મુખડાની માયા લાગી રે,
મોહન પ્યારા,
મુખડાની માયા લાગી રે ટેક
મુખડુ મે જોયુ તારૂ,
આ જગતડુ થયુ ખારૂ,
મન મારૂં રહ્યું ન્યારૂ રે
મોહન પ્યારા”

x x x x
મીરાબાઈ બલિહારી તારી,
આશા એક મને ઉરધારી
હવે હું તો ગડભાડી રે,
મોહન પ્યારા”

સસારસુખથી વિરક્ત થઈ પ્રભુની પ્રેમ-
ભક્તિમા જ લીન થઈ મીરા કહે છે કે હે
પ્યારા મોહન ! અહિં ‘મોહન’ પદ સાર્થક છે.
મોહ પમાડનાર અન્ય વસ્તુથી મન વ્યાવૃત્ત
કરી તારે વિશે જ લીન થાય એવો મોહ પમા-
ડનાર, તારા સુદર, નાજુક, સલૂણા મુખની મને
માયા લાગી છે જેવું એ નાજુકડું મુખ તારૂં
મે જોયું કે તેવું નિઘ જગત્ દુષ્ટ જગત્ મને તદ્દન
ખારૂં—અકારૂં થયું છે. ‘જગતડું’ મા લધુનાવાચક
પ્રત્યય ‘ડું’ નિન્દાવાચક છે ને ‘મુખડું’ મા
કોમલતા વાચક છે. ‘ખારૂં’ એ લક્ષ્યાર્થમા છે.
ધણું જ અકારૂં એવો અર્થ છે. અત્યંત
અસ્વાસ્થતા વ્યગ્ર છે મારૂં મન જગત્થી ન્યારૂં
રહ્યું, તદ્દન વ્યાવૃત્ત થયું. સસારસુખ પ્રતિ
અત્યંત વિરાગ સૂચવે છે સસારનું સુખ
જાઝવાના જળની પેઠે ખોડું, માત્ર દુઃખથી લલ
ચાવનારૂં, અસત્સ્વરૂપ છે મે તે તુચ્છકારી
કાઢ્યું છે. મસારમા પરણીને વૈધવ્ય દશામા
આવવું તેના કરતા તારા મુખ સાથે પ્રેમ કરી
તારી માથે લમ થવું ધણું સુદર છે કે એમા
વૈધવ્યનો લેશ પણ સંભવ નથી ભગવદ્ભગ
સસારી લગ્ન કળતા ધણું જ ચડિયાતું છે, એમ
વ્યતિરેક અલ દાર વ્યગ્ર છે ભક્તિ-પ્રેમભક્તિનું
આ એક ઉત્તમ ગીત છે.

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,
રાધાકૃષ્ણ વિના ખીજી બોલમા. ટેક
સાક્ષર ગેરહીનો સ્વાદ તજીને,
કડવો તે લીમડો ઘેળ મા રે. રાધાકૃષ્ણ
ચાદા સુરજનું તેજ તજીને,
આગીઆ સગાતે પ્રીત જોડ મા રે રાધા”

હીરા રે માણેક જવેર તજને,
કથિર સગાતે મણિ તોળમારે રાધાં
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
શરીર આપ્યું સમતોલમા રે રાધાં
એકે એક સ્ત્રીને મુખે મવાતુ આ સુદર
નાનકડું કાવ્ય ભક્તિનરસથી રેલાઈ જાય છે
પ્રભુભક્તિ સિવાય અન્ય વસ્તુ નકામી છે એ-
માજ તરબોળ રહેવું એજ જીવનનું સાર્થક્ય છે
રાધાકૃષ્ણના નામ સિવાય બીજી બોલનાર પુરુષ
કેવો છે તે પછીની પકિતમા દર્શાવે છે સાકર
ને શેરડીનો મધુર સ્વાદ તજને લીમડાનો કડવો
સ્વાદ પીનાર મૂર્ખ પુરુષના જેવો એ છે, તેમ જ
આદા ને સૂઝને તજને આગીઆ સાચે પ્રીતિ
બાધનાર બુદ્ધિહીન પુરુષના જેવો છે વળી કહે
છે કે હીરા ને માણેકને તજ દઈ કથિરને પસંદ
કરનાર, કથિર જેવી તુચ્છ વસ્તુની માણેક જેવી
અમૂલ્ય વસ્તુ સાચે તુલના કરનાર મૂર્ખ જેવો
છે. પ્રભુએ શરીર આપ્યું છે તે તેનો યોગ્ય
ઉપયોગ કરવાને માટે છે ગદ્યાકૃષ્ણનું નામ મૂકી
અન્ય નામ ભજનાર માહે આપેલા દાખલામા
અમૂલ્ય વસ્તુને તુચ્છ મણી નકામી વસ્તુને
કામતી માનનાર મૂર્ખ પુરુષ જેવો છે આ ગ્રંથે
નિદર્શના અલકરનો ધ્વનિ છે રાધાકૃષ્ણ વિના
બીજી બોલે છે તે સર્કારને શેરડી સ્વાદ તજ
કડવો લીમડો ઘોળે છે એમ હોય તો નિદ-
ર્શના અલકાર થાય એવો અર્થ ગમ્ય થાય
છે, માટે એ અલકાર વ્યગ્ય છે એ અલકા-
રનો ધ્વનિ છે.

(૪) નર્મદ

વીરસ તો નર્મદનો જ. તેના એવા વીર-
સમય કાવ્ય અનેક છે તેમાથી એકે અત્ર આ-
પ્યું નથી. અહિ કુદરતના વર્ણનનું એક ઉત્તમ
કાવ્ય આપ્યું છે

જોતા નિએ કુગરની અહીંથી,
ઝાંઝો થયો હું મનમાલિકં રંગી;

આહા 'શુ શોભા' વરણી શકું રે,
જોતા થયો સ્તબ્ધ જ છેક દૂર રે.

x x x

એ સર્વ જોતા ચિત્ત તો સમાય,
વિશ્વેશમાને બિજી કે ન ભાવ્યે,
આનંદમા નર્મદ છેક દુખ્યો,
એવો દિલો બ્રહ્મગિરી જ ભોલો."

આ બ્રહ્મગિરીનું ઉત્તમ વર્ણન છે. કવિ
કહે છે કે જોના વાગ્ને એની રમણીયતા નિરખી
હું સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો એની શોભા વર્ણવ-
વાની મારામા શક્તિ જ ન રહી પછી કેવા
પ્રકારની રમણીયતા છે તે વર્ણવે છે જેમ
જેમ જોઈ છું તેમ તેમ નવું નવું વિસ્મય ઉત્પન્ન
થાય છે મારા કવિએ ખરૂં કહ્યું છે કે ક્ષણે
ક્ષણે યન્નવતામુપેતિ તદેવ રૂપ રમણીય-
તાયા —પ્રતિ મણે જે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેજ
રમણીય કહેવાય મહીરતાથી મનમા ભય વિત્ત-
થાય છે તોપણ ભયની સાથે ચિત્તમા સર્વત્ર
આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. એવો ચમત્કારિક
બ્રહ્મગિરી છે. ખરેખર, આ ગિરિ એવો તપસ્વી
છે-ગિરિમા તપસ્વી પુરુષોનો વાસ છે તેથી
ગિરિને જ તપસ્વી કહેા છે-કે એને જોતા વારને
મન પાપથી મુક્ત થઈ નિર્મળ થઈ જાય છે,
સ સારના સર્વ વિચારો મનમાથી જના રહી
મન એની લીના પીવામા જ રોકાય છે. લીલા
પી પી કરે છે, પલ્લુ ધરાણ નથી એને જોઈ ધૃષ્ટિ
રની એ લીલા કેવી અદ્ભુત છે એવો વિચાર
આની મારૂ ચિત્ત પ્રભુમા જ લીન થાય છે ને
આનંદપરાયણ થઈ વિવશ થાય છે, એવો
અલૌકિક આ બ્રહ્મગિરી છે.

(૫) દલપતરામ

પ્રજાતનુ વર્ણન

"ઘટા તણા ચાં ટકોર વાગ્યા,
હોગિ હોગો જન સર્વ જાગ્યા;
જણે શ્રુતી ચાર તણા ઉચારે,

મુમુક્ષુ અજ્ઞાનપણું ઉતારે.

x x x
વિદ્યારથી પાઠ હડી કરે છે,
નળે રવીના જશ ઊચરે છે,
પ્રભાતિયા ગાય સુખકા પ્રીતે,
નળે રવીના ગુણ ગાય ગીતે”

સરકૃતમા પ્રભાતના અતિ સુદર વર્ણન છે,
તે કાવ્યો સાથે તો આ કાવ્યની તુલના થઈ
શકે જ નહિ. છતાં આ પદ્યોમા સુદર ઉત્પ્રેક્ષાઓ
છે સ્વભાવોક્તિ અલંકારને ઉત્પ્રેક્ષા સાથે અગા-
ગિભાવ થવાથી સફર થયો છે. ‘નળે’ શબ્દ
ઉત્પ્રેક્ષાવાચક હોવાથી ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે

(૬) કેશવલાલ હરિશચંદ્ર લાલ

એના ધર્મસ્તુતિના ને નીતિના કાવ્યો સુદર
છે એક નીચે આપ્યું છે -

“રે ચિત્તચક્રો,

નિરખ પૂર્ણાનંદ પ્રકાશક ચક્રને,
શીતળ, સાચા, સ્વાભાવિક,
સર્વોત્તમ સુખના કદને ૨૬
નથી કાલતણા કદમા નાતો,
નથી ક્લન્તિ તે થાતો,
ઉદયાસ્તરહિત અતે આ તો,-
ચિત્તચક્રો”

x x x
તનતાપ બધા તત્કાલ જશે,
નિરવધિ અદ્ભુત સુખ સાપડશે,
કેશવ કુલ-જન્મ કૃતાચ થશે,-
હે ચિત્તચક્રો”

ચક્રોર પક્ષીને ચક્રિકા ઘણી પ્રિય છે એ
ચક્રકાનુ પાન કરે છે એમ કવિએ વર્ણવે છે.
આથી કવિએ ચિત્તને ચક્રોરનું રૂપક આપ્યું છે
ને પૂર્ણાનંદ આત્માને ચક્રનું રૂપક આપ્યું છે.
‘સુખના કદને’-સુખના મૂળને પછીની પકિત-
મા આત્મસ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે ઉપાધીરૂપી વાદળ
વચ્ચે આવવાથી તને ધર્મસ્તુ દર્શન થતું નથી

સગ ક્ષણભંગુર છે, તેનો ત્યાગ કરે, દર જનાની
જરૂર નથી, અતદર્શિ કર એટલે તને નિરવધિ
આનંદ થશે અને જન્મ સમ્પૂર્ણ થશે

(૭) કલાપી

કલાપીનો ‘કેશવ’ ઘણું જ પ્રાસાદિક અને
ભાવનાથી છલકાતું કાવ્ય છે એના ઉત્તમ વૃત્તો
ઘણું સ્થળે ભાવનાને અતુલ્ય હોય તેને સારી
રીતે પોષે છે એમાંથી માત્ર એક જ દાખલો
નીચે આપ્યો છે -

ખીંકા દીર્ઘ પ્વનીવતી વન બહુ, હર્ષે ભરે કોકિલા

x x x
જન્મ નહિ રુઝારો, પ્રેમનો કો દિ લાગ્યો.
આ સુદર કાવ્યમા કવિએ શૂંભાર ને કરુણ
રસ બને અતિ સુદર રીતે જમાવ્યા છે શિકારીએ
સારસનો શિકાર કર્યો છે. સારસીની પાસે
સારસનું શય પડ્યું છે બચ્ચા મોતમા સમ
જતા નથી તે પાસે ટળવળે છે. સર્વત્ર રમણી-
યતા પ્રસરી રહી છે તેવી પરિસ્થિતિમા આ
ખિચારે દુઃખી કોણ હશે ? ખરેખર, એ પ્રેમને
લીધે શોકથી બળી રહેલું છે બાપડી સારસી
શિર નમાવીને રડે છે કવિ કહે છે કે આવા
સુદર પક્ષીને આવી પીડા હોય ખરી ? બવ-
ભૂનિએ પણ કહ્યું છે કે નિર્માણમેવ હિ
તત્ત્વાદરલાલનીયમ્-કુદરતનુ આ સુદર
પ્રાચી-આદરથી લાલનીય છે, તેને આવું દુઃખ
ધરે નહિ. તેના શોકનું કારણ કહે છે કે તેનો
પ્રિયતમ, પારધિથી હણાપણો, હૃદયચૂતો સુતો
છે ખરેખર, કુદરતમા એમ જણાય છે કે
પ્રાણિમાત્ર હાથમા જીવન લઇને જીવે છે.
જીવન ઘણું અશાશ્વત છે કવિ સુદર વિચાર
દર્શાવે છે કે કોઈને દુઃખ દેવાથી ખીનનું હૃદય
કેમ તૃપ્ત થતું હશે ? વજ્રમય હૃદય હોય જ
કેમ શકે ? વળી વિચાર આવે છે કે શિકારીએ
શિકાર કર્યો તે તે મુક્તિને કેમ ગયો ? તેનું
કારણ આપે છે કે પ્રેમના અશ્રુ વજ્રમય

હૃદયને પણ કોઇ વાર દ્રવિત કરે છે, આવો દેખાવ જોઇને હૃદયમાં કંઇ કંઇ ચલન થાય છે. ખરેખર ટળવળે છે ને માતાના સમુજ્જ્વળે છે એ જોના નિરપરાધી નાનકે મોનમાં શું સમજે? એમનું તો દુઃખ કાળે કરીને જતું રહેશે, પરંતુ એમની માતાને થયેલો પ્રેમનો જખમ રૂઝાવાનો નથી. પ્રેમથી થયેલું શોકદુઃખ અસલ છે.

(૮) કોસલરામ કૃપારામ પાંચા

એમનું ઉદ્વિગ્ન-૧૫ મહાકાવ્ય સરકૃત શૈલીએ રચાયેલું છે, ને સુંદર છે. એક દાખલો નીચે આપ્યો છે—

ભરી તમે અતક સાથ બાથ,
જણી ધર્યાં પાવક મધ્ય હાથ.
પડે તમારા સહુ વક પાસા,
તો'યે ખરી આ કથમ છત આસ'.

x x x

રૂવે રૂવે રુદ્ર રહો નિદાગી,
વસો લલાટે પણ ભદ્રકાળી,
રખે ખુવો લંકનું, પુન' પાણી,
એવા વડી આશિષ વેણુ ગણી.

ઉદ્વિગ્નતા એની માતા મરોહરી લડાઇ છોડી સીતાને પાછી અપાવી રામને શરણે જવા બહુ સમજાવે છે, પણ તે માનતો નથી. પ્રથમ તો કહે છે કે તમે લોકોએ રામચંદ્રની સાથે લડાઇ આદરી છે તે યમની સાથે બાથ બીડ્યા જેવું છે, અગ્નિમાં હાથ મૂક્યા જેવું છે. આમાં નિદર્શના અલકારનો પ્વનિ છે તમારા પાસા વાકા પડે છે, તોપણ તમે ચેતના નથી. તમને સતી સીતાના શાપ નડશે જ ને તમે આ યુદ્ધમાં નહિ જ ફાવો સીતાનું હરણ કર્યું છે તે કોનું બી વાવ્યું છે વાવ્યા જેવું છે, ઘેરી અભિમાનરૂપી વાસુ વવરાળ્યો છે, એમથી મીઠા ફળની વાત જ કેવી! રામચંદ્રને જો બહા-ધરને રથાપે છે ને ઉથાપે છે એવા સમર્થ દેવની રામા-પત્ની હરી છે તો હવે છતવાના

સંકલ્પ નકામા શા દરવા ? આમ પુનનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કરી, જાણ્યું કે એ યુદ્ધ કુ-શે જ ત્યારે તેનામાં વીરરસ પ્રેરે છે. રજપુત સ્ત્રીની પેઠે મગ્ગે કે મારગે એવો ઉપદેશ કરે છે. તારીને પાણુ ફરવું એ અપવિતરૂપી મગ્ગ છે માટે ગણ્યમથી પાછી પાની ન કનો એમ કહી છવટે માતા પુત્રને આશીર્વાદ દે છે.

કાવ્ય સરળ ને પ્રાસાદિક તેમ જ ઉત્તમ ભાવનાથી ભરપૂર છે.

(૯) કાન્ત

રાજક સને

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તે પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
સર સરિત કેં જોતા જોતા અનેક જગે જ્યો,
હજિ પથ સળે ' પાસે આવ્યું ન માનમ તો દિસે,
વિરતિ કરિ ભે માટે આજે હવે રથજ આ વિષે'.

x x x x

ક્ષયુ મુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિસરી એકવે થા તું સામનની મહીં.

સરકૃત કાવ્યોમાં ઉત્તમ અન્યોક્તિના અનેક કાવ્યો છે આ પણ એક અન્યોક્તિનું કાવ્ય છે કવિરાજ હ સને સંબોધી કહે છે કે તું અનેક દિવસ થયા માનસ સરોવરને પ્રવાસે નીકળ્યો છે, તું ધણે ધણે રથજે જ્યો, પણ હજી માનસ સરોવર આવ્યું નહિ, માટે હવે માન્ત થયો છે તો આ રથજે જ વિરામ ભે આ રથજ ધણું રમ્ય છે. પવનની લહેરો શરીરનો થાક હરી ભે છે ઝરણા ધીમે ધીમે વહી મધુર સ્વરથી કણ્ઠને આનંદ પમાડે છે બધી રચના મનને હારે એવી છે. આમળના માર્ગનો તને અનુભવ નથી. આગળ જતા કદાચ આથી પણ વધારે પરિશ્રમ પડશે, માટે અહિં થોડી વાર ગિરામ ભે. પાસે કીડા કરવા માટે રમણીય કમલવન છે. જતાંઓ પુષ્પિન છે, તેમાં પ્રવેશ કર ને તેની મધુર મધ્ય સર્વત્ર ફેલાવ. ક્ષયુ પણ મુખ મેળવવાનું આણું રથજ બીજું આમળ કદાચ

નહિ મળે; માટે સાત્રત કાળ ને દેશમા જે સુખ
મળે છે તે સેની લઈ આનંદ પામ

બહુ અત્યંત સુખની આશા રાખી તે
માટે તરફડીઆ મારવા કરતા જે થોડું ધણું
નિશ્ચિત સુખ માત્ર થયું હોય તેના ઉપભોગ
કરી આનંદમા રહેવું એવો આ અન્યોક્તિનો
ઉપદેશ છે.

મતમૂર

નારે રૂબીનો અત્યંતે આવી રંગમા રે !
રયામા સગમા રે !

વીજળી વ્યોમ છટાથી તરે છે,
ધોર ઘટા ધન શોર કરે છે,
જેબન જોરે ભરે છે એના અગમા રે !

x x x

પિચ્છ પ્રદેશ જલે છવગયો,
ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો,
આલી હવે પ્રિય પાસે ભરાયો સગમા રે !

ગૂંગાર રસનું આ સુદર વર્ણન છે. મયૂર
મત બન્યો છે એની રતિ એ સ્થાયી બાવ છે.
પ્રિયાનુ દર્શન એ આલબનવિભાવ છે. આકા-
શમા વીજળીના ચમકાર, મેઘની ધોર ઘટા, ને
હેલડીનો મધુર, માદક, ને ચિત્તકારક રાગ એ
બધા દ્વીપન વિભાવ છે. પ્રિયાની પાસે જવાને
મે ના ચરણ જાતે ઊડતા જ ન હોય એવા
વિતાવળા ચાલે છે આ ત્યગિત ગાનિ, ને એના
સુખ પ નું મધુર હસવું ને રંગથી પારપૂર્ણ થઈ
ન્યાય કરવું એ અનુભવ છે હર્ષ, જરતા,
ઓત્સુક્ય આદિ સચારી બાવ છે. આ પ્રમાણે
રનિર્ણય સ્થાયી બાવ પરિપુષ્ટ થઈ સ્વાહુત્ય પ્રાપ્ત
કરી ગૂંગાર રસ બને છે.

વંજળી વ્યોમમા તરે છે. વ્યોમનું સમુદ્ર
તરીકે રૂપક ગગન છે મૂરુ હર્ષ પામે છે ત્યારે
પરપર લે એના મળી ગય છે એ અત્યંત
હર્ષના અનુભવ છે દેહનો મનોહર રાગ શ્રવણ
કરી મોર છેક વિવશ થઈ ગય છે ને મળ

વાને આતુર બને છે એ ઔત્સુક્ય રૂપી વ્યભિ-
ચારી બાવ છે.

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

મે તો માનેલું કે જોયા, પિતા પ્રભુ !

આપ જ આવા તો જોયા !

x x x

પ્રભુની આ ધણી સુદર સ્તુતિ છે. હે પ્રભુ,
આપને જ આવા તો જોયા 'આવા' આ
નાનો શબ્દ ધણો વ્યજક છે. મારા પાપ સાથે
ન જોતા અત્યંત દયાળુ એવા એવા અર્થનો
ધ્વનિ છે હું અત્યંત પાપી હોવાથી મેં તો
નહી માન્યું કે મે પ્રભુની કૃપા જોઈ છે, છતા
આપે મારા પાપ દરશુજર કરી તમે જાતે મને
દૂરથી આવતો દેખી રહ્યાં છું, અને મારા
પાપરૂપી કાલવમા ખરડામક્કા પગ પોતે ધોયા,
મારા પાપની ક્ષમા કરી. પાપરૂપી સર્વ ચિર
કાલના મણો પોતે સ્વચ્છ કરીને તેના પર
ક્ષમાનો લેપ લગાડ્યો આવા દીનદયાળ તો
આપ જ છો

સંસ્કૃતમા આવા બાવનું એક ભક્તનું સંદેર
કાવ્ય છે—

વાચા નિર્મલયા સુધામધુરયા

યાં નાથ શિક્ષા મદા—

સ્તાં સ્વપ્નેડપિ ન સંરપૃશામ્યહમહં-

ભાવાવૃત્તો નિશ્ચય ।

હસ્યાગ શતશાલિર્ન પુનરપિ

સ્વીયેષુ માં ચિન્નત—

સ્વસ્તો નાસ્તિ દયાનિધિર્યદુપતે

મત્તો ન મત્ત પરઃ—

હે યદુપતિ, તમારા જેવો કોઈ દયાનિધિ
નથી ને મારાથી વધારે કોઈ મત નથી કેમકે
તમે મને મધુર, અમૃતમય વાણીથી જે કપદેશ
આપ્યો તેનું હું સ્વપ્નમા પણ સ્મરણ કરતો
નથી શું કારણ? મારામા અહ બાવ છે ને હું

નૃંદ્રુત હું તેથી. આવા, હજારો અપરાધથી
બરેલા અને તમે પોતાનો માની સ્વીયવર્ગમાં
દાખલ કર્યો, એ બધું આપની અપરિમિત દયા
ને માફ નિ સીમ અભિમાન ને નિર્લજ્જતા જ
દર્શાવે છે એ । આ સુધર કાવ્યનો ભાવ છે.
છેવટે, નીચેનું સુધર કાવ્ય આપી વિરમું છું-

મેહમનિ ! આ બધાં પુનઃ પદા જો
તમ ચન્દ્રે અમ સદન સદૈવ સુદાયજો
x x x
આ કાવ્ય એવું સરળ છે ને એનો ભાવ
એવો વિશદ ને હૃદયગળ છે કે એના પર કંઈ
ટીકા કે નોંધની જરૂર નથી

૨૨

૨૧. કૃષ્ણરાવ લોખાનાથ દિવેદિયા કૃત

સાક્ષર વિ. નિરક્ષર

(કાન્તમાળા માટે મોકલનાર શા. શા. ચિપિનવિહારી કૃ દિવેદિયા)

પ્રેમમાગર-આજથી માફ નવું જીવન આરંભ્યું
છે પરંતુ ખેદકારક વાર્તા એ છે કે મારી
જીવનસાથી નિરક્ષર છે અને હું સર્વથા
સાક્ષર છું મારી જીવનમંથી ઉર્ફે પત્ની-
ને કેવી રીતે સાક્ષર બનાવવી એ વિચારમાં
આજ મારો આખો દિવસ ગયો, પરંતુ
કાંઈ માર્ગ સુઝતો નથી. કાંઈ મિત્રની
સલાહ લેવા જઈ તો મારી સ્ત્રીની નિર-
ક્ષરતા પ્રગટ થઈ જાય, માટે એકલાએ જ
પ્રયત્ન કરવો હાલમાં લોક જ્યારે સ્વરા
જ્ય માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરી રહ્યા
છે, તો મારે એક આટલું કાર્ય તો કરવું
કાંઈ શિકર નહીં ।

નર્મદા-(પ્રવેશ કરીને) કેમ, હવે ક્યા સુધી
એસી રહેશો ! આ બધું રાધેલું ટાલું થઈ
જાય છે, ચાલો જમવા.

પ્રેમમાગર-જો મારી જીવનસાથી ! તારે આવી
આમ આપા ન વાપરવી. હું સાક્ષર છું માટે

તારે પણ સાક્ષરને યોગ્ય ભાષા વાપરી
સાક્ષરની ગણનામાં આવવું.

નર્મદા-જીવે માફ નામ તો નળના એ ને તમે
વળી જીવણી પછી શું કામ કહેો છો ? અને
વળી નામ તે દેવાય કે ? કહેવું હોય, તો
નરમદા કહેજો ને-કાંઈ કાંઈ વાર-ને બાળું
કાંઈ ન હોય ત્યારે ।

પ્રેમમાગર-નરમદા નહિ પણ નર્મદા એ શુદ્ધ
છે માટે નર્મદા ઉચ્ચાર કરજો

નર્મદા-તમે હવે જમવા ચાલો,

પ્રેમમાગર-હું ભોજન કરીશ નહિ પણ મંત્ર
દુધપાન કરીશ

નર્મદા-તમે જમી લ્યો પછી હું પાન કરી આપીશ.

પ્રેમમાગર-અરે, હું તો દુધપાન કરું છું

નર્મદા-એ વળી ક્યા પાન છે, જે ધ મા છે
તે કરી આપીશ કપૂરી પાન, મલબારી
પાન, એવડી પાન, તો સાંભળ્યાં, પણ તમે

આ કહો છો એ જનના પાન તો સાબળ્યા-
એ નથી અને દોડાએ નથી
પ્રેમસાગર-અરે દેવી નર્મદા-હું દુધનું પાન
કરીશ.

નર્મદા-દુધના તે વળી પાન કેમ કરી શાય ?
પ્રેમસાગર-અરે હું દુધ પીશ એમ કહું છું
કાલ સવારથી તું પાણિનીના સૂત્ર શીખવા
માડ્ય એટલે બધું સમજશે

નર્મદા-સવારના પાચ વાગેથી ઉઠી ને રોજ પાણી
ભરું છું અને હવે શું બાકી છે ?

પ્રેમસાગર-અરે, પાણી ભરવાનું નથી કહેતો,
પરંતુ પાણિની નામનો ધુરધુર વૈયાકરણ્ય
થઈ ગયો છે તેના સૂત્ર તૈયાર કરવા એમ
કહું છું.

નર્મદા-એ સૂત્ર ખૂનર નો ધ ધો આપણી નાનમા
કોઈ કંતું નથી અને મને વળી તમે
ધરમા રેડીયો કાનવાનું કયા કહેવા
આવ્યા છો ?

પ્રેમસાગર-અરે, રેડીયો રેનો ? પાણિનીના
અથ છે તે વાચ-

નર્મદા-અરે આ તે ત્હમે કાલા કે ગારા ?-પાણીનો
વળી અથ કેવો શાય ? દુધના પાન, ને
પાણીના અથ ? તમે પણ કાંઈ નવું નવું
ધર્મિંગ લઈ બેસો છો.

પ્રેમસાગર-અરે, વ્યાકરણ શીખવાનું હું તો
કહું છું.

નર્મદા-ત્યારે પાસડું બોલોને

પ્રેમસાગર-જો નર્મદા પાસર શબ્દ ધણો જ
આમ્ય છે માટે તેવું આમ્ય બોલવું નહિ.
હું તો સાક્ષર છું અને તું આવું આમ્ય
બોલ તો મારાથી તને કેાઈ સમામા લઈ
જવાય નહિ.

નર્મદા-ખાસું બેશ મારે તો કેાઈ સમામા
આવવું નથી અને વ્યાકરણ પણ શીખવું નથી.

પ્રેમસાગર-વ્યાકરણ બલે ન શીખતી. પણ મૂળા-
ક્ષર જોડાક્ષર તો શીખીશ

નર્મદા-એ વળી શું બોલ્યા ?

પ્રેમસાગર-સ્વરવ્ય જનનું જ્ઞાન મેળવીશ ?

નર્મદા-મારાથી સમજાય એવું બે.સો તો ઠીક

પ્રેમસાગર-હું સાક્ષર છું. તે સાડી બધા કેમ
વાપર ?

નર્મદા-લખતા વાચતા તો મને આવડે છે

પ્રેમસાગર-તને આવડે છે તેટલું બસ નથી.

યોગ્ય નથી, પર્યાપ્ત નથી. માક્ષર પત્નીએ
નધારે જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ બાને
દાગરી, ગુજરાતી, સસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી
એ પણ બાપાનું જ્ઞાન દરેક સાક્ષર પુરુષ
અને સ્ત્રીએ મેળવવું જોઈએ

નર્મદા-પણ, આ તમે સાખ્યર સાખ્યર કરો
છો તે શું ?

પ્રેમસાગર-સાક્ષર એટલે જે માણ્યને ઉપર કહેલી
પાચ બાપાનું કાઈક જ્ઞાન, વાચવા લખ-
વાનો શોખ, સમાજોમા જવાનો અ-
ભ્ય મ અને ત્યા જઈ બાપણો કંવાનો
કિત્તાવ અને વર્તમાનપત્રો અને માસિ-
કોમા લેખથી ટીકા વડે અને ચર્ચાપત્રો
દ્વારા માન મેળવવાની ઉત્કંઠા.

નર્મદા-હું તો માસિકમા કાંઈ સમજતી નથી.
હું તો માત્ર તમારું મન રાખી ધર સમા-
જતા શીખી છું તે કરીશ બાકી મારે
તમારા જેવી કેાઈ કંઈક નથી.

પ્રેમસાગર-ત્યારે શું મારે ગૃહજનની તું અને
સાક્ષરજનની બીજી કેાઈ સખી બે.જી મેરી
એમ ?

નર્મદા-તમારે હાવે તેમ કરો. મારા જેવી બીજી
દારી કરશે ને ને સદાયગણી ને મીઠી દશે
તો તેની સાથે હું સહીપણા પુરીથી
બાધીશ.

પ્રેમસાગર-બલે તો તારી સંમતિ હશે તો તેમ
કરીશ.

નર્મદા-એ તો થાય ત્યારની વાત ત્યારે. અત્યારે
તો મ્હારી રસોઈ ત્હાડી પડે છે. ચાલોની
જમવા!

પ્રેમસાગર-ચાલ હું ને તું સાથે એક બાણે,

સાચમામા ડોળિયા ભરાવીએ, છે કમ્બલ
મજૂર !

નર્મદા-(મનમાં) આ તે આવો કેવા દરો!

-(મોટથી) વાલ, એમ તો એમ, પણ ચાલોની!

૨૩

૨૧ ૨૧ ગિરિનાથંકર ભગવાનજી બધેકા :

પ્રગતિ

કેટલાએક વિદ્વાનો મનુષ્યની વૃત્તિઓના ત્રણ
વિભાગ પાડે છે ક્રિયાત્મક વૃત્તિ, જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ,
આવેશાત્મક વૃત્તિ કે લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ
(Doing-Head, Knowing-Head &
Feeling-Heart ')

આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણા જીવનની પ્રાથ-
મિક જરૂરીઆતોમાથી ઉત્પન્ન થએલી છે પૃથ્વી
ઉપર આવી પડેલા માણસની પહેલી વૃત્તિ પોતાનું
પેટ ભરવું, તાઢનડાથી પોતાનું શરીર કેમ
બચાવવું અને બીજા બચેથી કેમ બચવું એ
જણાય છે આ હાજતને લીધે માણસ જમીન
ખેડે છે, વસ્ત્રો બનાવે છે, અને બીજી અનેક
રીતે શરીરના રક્ષણ માટે કુદરતના બળો ઉપર
કાબુ મેળવે છે. આ હાજત માણસની શારીરિક
હાજત છે શારીરિક હાજતને પૂરી પાડવા
માણસ શરીરની શક્તિઓને કેળવે છે અને વાપરે
છે. આ હાજતમાથી અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થયો
છે આ હાજતને લીધે જમીન ઉપર રહેવે અને
જળ ઉપર આગબોટો દિવસ રાત દોડયા કરે
છે આ હાજતે આપણને આકાશની સાથે
જાતો કરતાં અને માણસોના જ્ઞાસને કૃધી

નાળે એવો ધુમાડો કાઢનાં મોટી મોટી મીલોનાં
મોટા મોટા જુમળાની બક્ષિસ કરી છે. આ
હાજત અંગ્રેજોને દિલ્હી મોકલે છે અને દિલ્હી
દાને આફ્રીકા મોકલે છે. પણ આ હાજત છુ-
દ્ધિના પ્રયોગથી વિરકત નથી આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ
સાથે થોડે ધણે અંશે પણ માણસની જ્ઞાનાત્મક
વૃત્તિ અને લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ -હેવી છે ક્રિયાત્મક
વૃત્તિ અને જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિના સહકારથી અતુલ
બળવાળા અને અદ્ભુત યાત્રિક બળવાળા મનુ-
ષ્યશક્તિના પ્રદર્શનો જનમ્યા છે એ જ સહ-
કારમાર્થ. ધરેા, આમડાઓ, શહેરો અને દેરો.
વરયા છે ને કુટુંબ, શાંતિઓ અને સમાજ
અસ્તિત્વમા આવ્યા છે પણ માણસમા રહેલી
અતુલ શક્તિ આ વૃત્તિથી પ્રેરણાને વર્તવામા
છેક ખર્યાઈ નથી મધ માણસમા શરીર ઉપનાન
મન છે. અત્યાર સુધી જીવવાને માટે માણસ
જ્ઞાન મેળવતો હતો અને જીવન માટે લાગણી
રાખતો હતો, પણ હવે બ્યારે જીવનનો પક્ષ
આટલે સુધી ઉઠેલાયો છે, માણસ આટલો
'સુધયો' છે, લારેતે ઉંચે આકાશ તરફ જોવા લાગે
છે અને આટલો મોટો બળતો અભિનો મેળો

ક્યાથી, આ શીતળના રૈડનાર, રૈજ રૈજ રૈજ નવા નવા રૂપ ધરનાર ચદ્ર ક્યાથી ને આ અગાણિત તારાઓનો સમૂહ એટલે શું અને એ ક્યાથી એના વિચારમા મુગ્ધ બને છે આવા આવા વિચાર તેને પ્રથમથી સ્ફુરતા ખરા, પણ હવે એ તે તરફ વધુ શકે પ્રવર્તારી શકે એની સ્થિતિમા આવ્યો છે. પોતાના પગનીચે રહેલ જીવનના વિવિધ પડોમા જ્યારે તે પેસવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક અનેક અન્યથાઓના ભડારો અકલિત જ્ઞાનરત્નોથી ભરપૂર ભાસે છે પોતાના જ પેટ માટે વપરાતા પશુઓ અને વનસ્પતિની દુનીઆ તરફ તે નરીન જ દ્રષ્ટિથી જોવા લાગે છે, અને મનને પૂછવા લાગે છે-આ તે બધું શું છે અને ક્યાથી છે? પણ ત્યાં તો ધડીકમા મનની દ્રષ્ટિ વિશાળ અને વિશાળ બનતી ચાલે છે આ દુનીઆમા બનતા સ્થૂલ બનાવોના કાર્યકારણનો સખધ શોધવા મન ઉત્સુક બને છે. આપણા પૂર્વજો કોણ અને તે ત્યારે થઇ ગયા તેની શોધ કરવા તે ઉદ્ધુક્ત બને છે આપણા શરીરનો સંચો કેવો છે અને તેમા શી કગમન છે તે જાણવા ઉનાળુ થાય છે મનની જ્ઞાનપિપાસુ વૃત્તિ અહીં જ અટકતી નથી મન પોતાના જ ધર્મોને શોધવા નીકળી પડે છે, માણુમ પોને ક્યાથી આવેલ છે અને હવે પછી ક્યા જગે તેની ખોજ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે. અને છેડે છેડે તો આ બધું કોણે કર્યું કેમ ઉત્પન્ન થયું તે અનુસાર પ્રશ્નો ઉત્તર લેવા પણ તલમે છે. માણુમમા રહેલી આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાથી અનેક વિદ્યાનો પ્રગટ થયા છે તત્ત્વજ્ઞાન પણ આ વૃત્તિએ જ આપણને આપ્યું ક્રિયાત્મક વૃત્તિનો માણુમ કુચ્છનને પોતાના ઉપયોગ માટે વી ખેંચે લેતો, કુચ્છતના ઉપર કાણુ મેળવવામા આનંદ લેતો લેતો ત્યારે આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિનો માણુમ કુચ્છનને જાણવાને મથે છે, અને વળી આ જ્ઞાનને લીધે પણ કુચ્છન

ઉપરનો કોનો કાણુ વધે જ છે. પણ હજી મનુષ્યની અંત શક્તિનો અંત આવતો નથી. પોતે પોતાના માટે સુખ્યેન મેળવે છે, પોતાની આસપાસની દુનિયામાં સર્વત્ર કાર્યકારણનો સખધ શોધી કાઢે છે અને છતાં આ ઉંચું અનંત ભુર આકાશ, પેલો પુણ્યપુરાણ યોગી જેવો વનજીવોની જટાથી ઘેરાએલો પર્વત, પણે દરદર રૂપાની ચાદર ઓઢીને સ્તેલેલો વિસ્તૃત સાગર, એની લાગણીને હલાવ્યા વિના નથી જ રહેતા ખગોળ વિજ્ઞાન જેના હાથમા રમી રહ્યું છે, તેવા મનુષ્યને થ હજી સૂર્યોદય, પૂર્ણિમાની ચાદની, અને અંધારી રાતના તારાઓનો સમુદાય કઈ કઈ તાજ તાજ અને નવી નવી વાતો રોજ ને રોજ કહી જાય છે. પેટને માટે ભરક ભરક વનસ્પતિને દાનરડાથી કરવ-તોથી કાપી નાખનાર ખેડૂત કે સુનાર અને ઔપધને માટે વનસ્પતિના અગ ઉપાગોની વાટી વાટી વાટીને ભરમ કરનાર વૈદને પણ એ જ વનસ્પતિ કોઠ કોઠ વાર સૌદ્યનો અપર્વ સંદેશ આપી શકે છે નાદલની ખુશનુમા દવામા ઉઠી રહેલા પતંગીઆઓને પોતાના આહારને માટે કરડી રહેલા આફ્રિકાના જંગલોથી માર્ગને સૂચ (hook) ઓસામણીને માટે તિતરને કે કોયલએનાને ઉકાળનાર રાજ મહારાજાઓને કે જંગલવનની રચના જાણવાને પોતાના પ્રયોગોના ટેબલ ઉપર જતુને ચરચર્યા વિના કાપનાર કે ઉના પાણીમા ઉકાળનાર જતુનાઓને, પતંગીઆની સુદ્ધ પાખ કે કોયલનો મીઠો રવ કે જતુની અપૂર્વ કુદગતી કૃતિ કોઈ નવીન વિચાર-સરણી ઉપર ચઢાવે છે હ્રુધાત્મક અને જ્ઞાનત્મક મનુષ્ય જ્યારે ઉચે આકાશમા અને નીચે પાતાળમા જીવે છે ત્યારે લાગણી બર્ધુ તેનું અંતર પોારી ઉઠે છે કે અહો!-આ સૃષ્ટિનું સૌદર્ય અદ્ભુત છે. તે બ્રહ્માડનું દર્શન કરે છે જ્યારે આ દર્શન વખતે પોતાનો સ્થૂલ અને મન

હાન સ્વાર્થ ગળી જાય છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં ગૂઢ એવા નૈતિક અને આત્મિક તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે

જેમ ક્રિયાત્મક માર્ગ આપણે અનેક રૂપે જોઈએ છીએ, તેમ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાં અનેક રૂપો છે, ને એવી જ રીતે આ લાગણ્યપ્રધાન વૃત્તિના પણ અનેક સ્વરૂપો છે. માણસની નિમ્ન નિમ્ન પ્રવૃત્તિઓ, બિન બિન વિદ્યાનો, અને બિન બિન કલાઓ ઉકળ ત્રણે વૃત્તિઓના ક્ષેત્રો છે. માણસે પોતાની જ્ઞાન-વૃત્તિ જેમ જુદા જુદા વિદ્યાનો ની પ્રગટ કરી છે તેમ જ તેણે કલાવૃત્તિને બિન બિન કલાઓને જન્મ આપી પ્રગટ કરી છે. કલાના

આત્માને રૂપવિષયક લાગણી છે, ધ્વનિવિષયક લાગણી છે, ને 'સામા માણસ પર અસર થાવ' એ પ્રકારની બહુનાજનિત લાગણી છે ત્રણે લાગણી દરેક કલામાં વર્તીઓછી ઓતપ્રોત જોવામાં આવે છે. ઉપયોગી ક્રિયા, જ્ઞાનાર્થે જ્ઞાન, કલર્થે કલા-એ ત્રણનો સમતોલ વિકાસ તે જ મનુષ્યની માણસાદનો ખરો વિકાસ, એ પ્રમાણે "પ્રગતિ (progress)" ની વ્યાખ્યા આપણી આ દુકાં વિચારધારામયી નીતરે છે. એ વ્યાખ્યા હજી સ્થૂલ સમુચ્ચય રૂપી જ છે પરંતુ તેને વિશેષ વધારે સુશોધન કરવા જતા ફિલસૂફીમાં ઉતરવું કે પ્લેટો-પરો, જે આ લઘુ લેખને માટે તો બહુ બારે થઈ પડે.

૨૪

આ સૌ જરૂરપણ મેહરવાનજી કોઠાવાલા :

જગતના મહાન કવિઓ અને કાવ્યરત્નો

કાવ્ય એટલે શું ? શબ્દોને સુસ્વરમાં ગોઠવવા કવિતામય વિચાર જણાવવા, હૃદયનામય માધુર્ય રેલાવવું એ કાવ્ય કહેવાય. કાવ્યશક્તિ ઈશ્વરદત્તા હોય છે. એવા પ્રકાશમાન અને મુશો-ભિત અને સાચા શબ્દ બોલવા કે દુનિયા જે કદિ જુવી શકે નહિ, અને એવા ધણાએક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ બાનુઓ અને ગૃહસ્થોની કલમે લખાયા છે જે સદા અમર રહેશે

આવા ધણા નામાકિત પુસ્તકો છે કે જે આપણે વચવા જોએ જોએ કાવ્ય વાચના નથી, તેઓ માનવીની જીવંતીમાની કેરી મોટી ખુશાલીનો અનુભવ લેતા નથી, એનો તેઓને ખ્યાલ નથી. સાચી કવિતા એ સૌના કરતાં

પણ અધિક મહત્ત્વવાન છે. તેનાથી આપણે જાણ થવા શીખીએ છીએ, આનંદી અને આશાનત બનીએ છીએ અને તે વાચન એટલું ખુશકારક અને વિનોદી લાગે છે કે તેનો ધ્વનિ, તેનો ગુજન કરતો નાદ, તેનો મીઠો લેવરી રણકો આપણા દિલને ખુશ ખુશ ચમકથી ભરી મુકે છે.

ઇતિહાસમાં જે વિશાળ પ્રૌઢ બનાવો સમાએલા છે, પૃથ્વી પર જે ચમત્કારિક રણી-આમણા દેખાવો છે, મહાન પુરુષોના મગજમાં જે ઉમ્મદા ખ્યાલો છે એ બધાનું વર્ણન કવિતામાં વાચવું અતિ આનંદ ઉપજાવનારું છે.

સુખી અને મધુર વખતમાં આપણને

કુદગની ગાયન માવા જેવી કુલટ થાય છે અને ધણાએક જાના પહેલા જ્યારે આપણા વડવાઓ વાચી લખી નહેતા જાણ્યા, ત્યારે લડાનમાં કવિન ગાનારા ભાટચારણો તેઓ સાથે જતા અને યુદ્ધમાં ફોફ મળતા આ કવિજન ત્યાં ને ત્યાં કાવ્ય રચી ગાઇ સંભળાવતા અને તે મનોહર નાદ સાંભળવાથી મનને ધણી નિગમ અને ખુશાની મળતી

આવી રીતે કાવ્યની વ્રતપતિ થએલી કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ યુરોપમાં કવિતાની શરૂઆત એકમરથી રીતે થઇ છે. યુરોપમાં હાપ્ (hap) નામના વાદ્ય ઉપર બારોડ (Bard) લોકો લશ્કરને ઉત્તેજન આપવા પણ ગાતા અને જાગવતા અને આપણા મુલકમાં બારોડ લોક પુગી અને ધુવરી માથે ગાતા

યુરોપમાં પુરાતન કાળમાં હોમર (Homer) નામનો એક આધજો ગ્રીક લેખક, જે ક્રીસ્ટની આઠસો વર્ષ પહેલાં થઇ ગયો હતો. તેનું મહાકાવ્ય ઇલિયડ ગ્રીક લોકો અને ટ્રોજનો વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધની આખ્યાયિકાઓ-માથી ગુથાએલું છે અને યુરોપનું જાણીતું મહાકાવ્ય ગણાય છે

કાવ્ય તથા જાના હોય છે નાટ્યરૂપક, વીરરમ કાવ્ય અને કવિના હિંદુશર બદાર પાડે તે.

નાટ્યરૂપક એટલે Dramatic Poetryનો નમૂનો શૈક્ષણિકરના નાટકો છે

વીરરમ કાવ્ય યાને Epic Poetry કોઇ પણ પ્રોલ બનાવ કે કોઇ વીર પુરુષની નામના કે જન્મજહેર એનિલનિક ખીનાની સીકત અને તારીકમાં પદ રચવા નેને કહે છે.

ગીતનું હિંદુશરમન તે Lyric Poetry કહેવાય છે. એ શબ્દ લાયર (lyre) નામના વાદ્ય ઉપરથી આવ્યો છે આ ધણું અસલ જાનાનું વાદ્ય છે જે હાપને મલતું આવે છે.

આપણી સારંમી પણ લાયર અને હાપના જેવું, તાર, લાટકું અને ચામકું એ ત્રણનું બનેલું વાદ્ય છે, જે કે ત્રણેમાં તાર આદિની ગોડવણ જુદી જુદી છે.

કાવ્યમાં અનુપ્રાસ મલતા આવવા જ જોઈએ એમ નથી. હિંદુશરમાં જેને પ્રાસ વિનાની એટલે blank કવિતા કહે છે તેની મનોહરતા કાઈ જોગ છે

ઇંગ્લાંડમાં સૌથી પુરાણો નામાકિત કવિ ચૌસર (Chaucer) કરીને થઇ ગયો, જેનું કેન્ટરબરી ટેલ્મ નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય આજે પણ મૂળ લખાએલું તે સમયના જેવું જ તાજું ને તાજું લાગે છે.

શૈક્ષણિકર રાણી એવીજાએથના સમયમાં થઇ ગયો. તે વખતે હિંદુશર ભાષા ગૌરવ અને નાજુકાઇમાં લમબગ ટોચે પહોંચેલી હતી શૈક્ષણિકરના નાટકોમાં પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના તેમ ઇંગ્લાંડના ઐતિહાસિક વિષયો ઉપરના ધણાં નાટકો છે તેમ જ ઇટાલી, હોલાંડ, સ્કોટલાંડ, આદિની કવિપત્ર વાર્તાઓ ઉપરથી પણ એણે ધણાં ઠરણસિક અને હાસ્યરસિક નાટકો લખ્યા છે.

હવે કેટલીક ટુંકી પણ સુંદર કવિતાઓના દાખલા લખાએ. રોયલ્ડ લુઇ સ્ટીવનમનની આર્મીઝ ઇન ધિ શાયર (Armies in the fire) નામે કવિતા જુલો ઠંડા દશોમાં જન્મ કરના બધા ભેગા મળી બેસે તે જોરડામાં સમડી રાખવામાં આવે છે. તેવી બળતી સમડીના કોલસા તડતડ અવાજ કરી તતજ્ઞીને તણખા કરાડી જે વિલક્ષણ ચિત્રો નજર સામે ઉભા કરે છે તેવા દેખાવ ઉપરથી સ્ટીવનમને આ વિચિત્ર કાવ્ય જોડ્યું છે. તમે કોઇ દિવસ આવી બળતી સમડીમાં લશ્કરને કૂચ કરતાં જોયું છે? સ્ટીવનમને એક વાર આવી જમણા થઇ હતી જે તેણે શબ્દોમાં ઉતારી અને તે

કાવ્ય નિશાળે લખીના ન્હાના મોટા બાળકોમા અતિ પ્રિય છે

ટેનિસનની ધિ બુક (The Book) એ જુદી જાતનો નમૂનો છે આપણે તે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા કાનને એક નાળુ રમ-ખીય દિલકિલાટ સાથે વર્ણુ જતુ હોય એવી જ લાગણી થાય છે. જે એક બ્લેઝિયા પાસે ખેસીને આ The Brook યાને “નાળુ” કાવ્ય વાંચીએ તો જાણે તે બ્લેઝિયુ જ આપણી જોડે કુદરતની ભાષામા વાતો કરી રહ્યું છે, એની મહાકવિની આ રચના લાગે છે કુદરતની સુદ-રતાના રસનો આ પ્રમાણે પૂરેપૂરો ઉપભોગ આપણને મહાકવિની કવિતા જ આપી શકે છે

ગ્રીમ નમૂના લખે અમેરિકન કવિ અને રાજ્યદારી જોન હે (John Hay) ની ધિ એન્ચેન્ટેડ શર્ટ (The Enchanted Shirt) યાને “વશીકરણ પહેરણ” એ નામીયી કવિતા જુવો. આ ‘વશીકરણ પહેરણ’ મા એક અસંતુષ્ટ રાજની કહાણી છે જે ધણા ખગમ સ્વભાવનો હતો અને પોતાને સર્વેથી સુખી થએલો જોવાને માગતો હતો તેના એક ચતુર પેદે સચના કરી કે જે તે એક રાત એક ધણા સુખી આદમીનું પહેરણ પહેરી સુવે તો તે ખરો સુખી થવા પામે તરત જ હલકારાઓ અને ખેપીઓએ શહેરને ખુણે ખુણે તેવા એક આદમીની શોધ માટે મોકલવામા આવ્યા, પરંતુ જે એક જ સુખી આદમી તેઓને મળી આવ્યો તેના આગ ઉપર કથુ પહેરણ જ ન હતું. આ રીતે તે અસંતુષ્ટ રાજની ખાતરી થઇ કે મોટી માલમીફ્કન હોવાથી કાંઇ સુખી થવાનું નથી પણ સતોષ અને શાન્તિ એ જ સુખ આપે છે

રોબર્ટ ક્રાન્ડાલ નામના પ્રખ્યાત કવિએ એક કાવ્ય રચ્યું છે જેને માટે વિચિત્ર દતકથા કહેવાય છે જર્મનિમા હેમલ નામનું એક

ગામ છે ત્યા જુના કાળમા ૧૨૮૪ ની સાલમા એક પુરુષ પોતાના હાથમા એક અજન્મ કરા-મતની પુગી લઇને ગયો અને તેના ઉપર વગાડના માડયુ તે ગામના કોટવાલને આ શખસે કથુ કે તે એવો એક રાહ વગાડી શકે છે કે જેનાથી ઉદરો ખેચાઇ આવે ગામના લોકો ઉદરના ભાગે ત્રામથી કટાણી રહ્યા હતા એટલે જે બધા ઉદરોને નાશ કરવામા આવે તો કોટ-વાલે પોતે અને બીજા શહેરીઓ પસેથી લઇને એક હજાર સોનાના નિકા આપવા કચુલ થયા તે વિલક્ષણ મહે એક અદ્ભુત રાગ વગાડતા ખુણે ખુણામાંથી આ ચોપમા કાળા ન્હાના દેવો દોડ્યા આવ્યા તે માણસે વગાડતા વગાડતા નદીને નીરે ચલાવ્યું એટલે તે પુછડિયુ ટાળુ તેની પુઠે ગયું અંતે બધા ઉદર, ઉદરની આખી સૃષ્ટિ, પાણીમા ડુબી મુઇ લોકો ચકિત થઇ આ તમાસો જોઇ રહ્યા, પરંતુ બ્યારે તે આદમીએ પોતાના હજાર નિકા માગ્યા ત્યારે કોટવાલની મતિ ફરી ગઇ. તે અપ્રમાણિક અમલદારે પોતાનું વચન પાળવાની ના પાડી અને નામુકર ગયો.

આ દતકથાના પાછલા કરુણરસિક ભાગમા એવું કહેવાયુ છે કે પેલા વાદીએ તેનું ધણું જ પુરુ જીવલેણ વેર લીધું અને એક એવો રાહ વગાડવો શરૂ કર્યો કે જેનાથી ગામનું દરેક ન્હાનું દોડતું ને કૂદતું બાળક તેની પુઠે ખેચાઇ આવ્યું સુદર સોનેરી ઝુંલશવાળા, આરમાની આખોના, મુલાખી સુરખના ચહેરાવાળા બાળકો બસ, આ પુરુષના અજન્મ રાહને વશ થઇ તેની પાછળ દોડ્યા તે, તેઓને એક મોટા પર્વત આગળ લઇ ગયો, જે ફાટ્યો, અને આ જાદુ-ગર તથા તેની પાછળની બાળક-બાલિકાની સેના તેની અંદર પેદી એટલે પાછો અસલની પ્રમાણે બધ થઇ ગયો.

ન્યા ન્યા કંગ્રેજી ભાષા બોલાતી વંચાતી હશે. ત્યાં જે એક ગાયન વિખ્યાત અને સર્વેનું માનીતું થવા પામ્યું છે તે “ Home Sweet Home ” છે. કોઇ વાર નસીબ અન્ય રીતે દગો દે છે જે આ કમનસીબ કવિની બાબતમાં બનવા પામ્યું હતું આજ એંશી વરસ થયા આ ગાયન રચાયું છે અને ત્યારથી યુરોપીઅન મહોત્સાહ અને ધરમાં તે ગવાય છે. કુલ પૃથ્વીમાં ધરને માટે જેટલો પ્રેમ હોય છે તેવો બીજો કશા માટે હોતો નથી છતાં તે એક જોન હાવર્ડ પેન નામના અમેરિકને રચ્યું હતું, કે જે બાપડો ધર શું તે જાણતો ન હતો. એની કાગિર્દી વિચિત્ર હતી થોડોક વખત સુધી તે લડનમાં એક નાટકકાર દાખલ વખણાયો હતો અને એના રચેલા નાટક-The Maid of Milan માં આ મધુગીત પહેલવહેલું ગવાયું હતું. પણ આ કવિ તેના જિસમતની લીટીએને લીધે પછી થોડાજ વખતમાં રસ્તે ભટકનાર બની ગયો. એક ટૂંકી કાળી ઘેર અધારી રાત્રીએ જ્યારે તે પોતાના સ્વદેશમાં ભટકતો હતો, ત્યારે તેણે રસ્તેથી જતા એક ન્હાના સુખદાયક મકાનમાં આ તેનું ગાયન ગવાતું, વજરાતુ સાંભળ્યું ત્યારે તેને કેવી કેરી લાગણી-એ થઇ હશે! એનું બીચારાનું નસીબ સુધર્યું જ નહિ અને તે આફ્રિકાના સુલકમાં પોતાના સ્વદેશથી વિખુટા ધરખાગ વગરનો મરણ પામ્યો એના પોતાના જ શબ્દો એને લગાડી એ તો an exile from home!

થીઓડોર દીલટન નામના એક કવિએ તનપુરા જમાનાના ઇંગ્લેન્ડના એક દાસરામદ ઇરાની ગાલ ઉપર એક કવિતા રચી છે તેનું નામ “ આ પશુ વહી જશે ” છે આ શાહનો તે સુદ્રલેખ હતો અને એક વીંટી ઉપર તે કોનરાવીને દમેશ પોતાની આગળીએ તે વીંટી પહેરી રાખતો હતો. જ્યારે તે મખલક ખાંડના

ધરાવનાર શાહને ત્યાં ઉત્તમ મિજબાનીઓ થતી, દેશદેશથી ખડણી દાખલ ઉટોની અલગાર ઉપર અમૂલ્ય હીરામોતી લદાઇને આવતા, ભાતભાતની મોટાઇની લીલા, રમતની મજા, ખેલખજવન ચાલતા, ત્યારે તે મધા દોરખામ વખતે આ બુદ્ધિમાન રાજ્યકર્તા એટલું જ બોલતો—“ આ પશુ વહી જશે ” તેના માનાથે એક મોટું કિંમતી પુતળું રાજધાની તેહરાનમાં તેના વખાણનારાઓએ ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે વેશ બદલીને આ શાહ તે જોવા ગયો. એક દીઠીએ આ પુતળા તરફ જોઈ રહી તે રાજપાટને માલેક બોલ્યો—કાર્તિ, વિખ્યાતિ એ સર્વે કૃથા છે આ બાદશાહી પુતળા ઉપરનું કલાકૌશલ એ દીવસ નીરર્થક જશે ચડની પછી પડતી આવશે જ, “ આ પશુ વહી જશે ”—જ્યારે લકવાની બીમારીથી આ ભક્ષો નામવર શાહ મોતની પથારીએ પડ્યો ત્યારે તે છેલ્લા દમે બોલ્યો, “ જીંદગી પુરી થઈ છે અને મોત “તે શું હશે ? ” તે જ ઘડીએ આઠાશમાંથી એક સુદર ઝળકતું કિરણ તેની સુદ્રલેખવાળી વીંટી પર પડ્યું અને આકાશવાણી સેતું આવ્યું કે “તે મોત પશુ વહી જશે.”

વણાને કવિતા વાચવી ગમતી નથી તેઓ જીંદગીની કેવી મોટી મોજથી બકાત રહે છે તેનો તેમને ખ્યાલ થતો નથી. પહાડોની શિખરે સૂર્યાસ્ત જોઇ તમો છક થઇ જાઓ છો, પણ તેનું ત્રિલપ્તુશ વર્ણન એક પ્રતાપી લેખકના પદ લખાણમાં વાચનાથી કેટલો વધારે આનંદ ઉપજે છે! તે ઉમદા શબ્દો સદા કાળ યાદ રાખી શકીએ અને જ્યારે મન ચાહે ત્યારે સુદર દેખાવો મોહક વાણીમાં ખ્યાલી આખ આગળ ઉભા કરી શકીએ, એ આપણી ટુક શક્તિ માણસ જાતને માટે શું એમછી છે! વળી મહા કવિઓ આપણી વિઠટમાં વિઠટ ગુએ! પણ ઉકેલી આપે છે અને આપણા હૃદયમાંની

ઉંડામાં ઉંડી લાગણીઓને વહેતી કરે છે, કેળવે છે, અને સુધારે છે

આ ચાલુ જમાનામાં હિંદુસ્થાન તો શુ પણ આખી દુનિયાનો એક સેવોપરિ કર્તા આ-પણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર છે આ અર્ધ રાજ-વંશી-અર્ધ ઋષિવંશના બાળાની નામના દુનિયામાં એટલી ઉચ્ચ શીખરે ચઢી છે કે ન્હાના મોટા, જાત બેજાત, દેશ પરદેશ બધે ભણેલા વર્ગમાં એમનું નામ ધરમથુ થઈ પડ્યું છે ચુરપની લડાઈ આગમજ કવિ દાખલ એ પકાયા અને લડાઈ પછી ચુરપની હાલત “મારૂં મારૂં અને તારૂં તારૂં” કરતા જે બચ કર શકે પડી હતી તે વખતે આ મહાન નરે પોકાર ઉઠાવી ગુમરાહ બનેલા અશાન આફ્રીઓને ઈશ્વર પસંદ માર્ગ

બતાવ્યો, ત્યારે ત્યાંના આદમીઓએ એને Heavenly Messenger યાને ‘આકાશી પય-ગબર’ની ઉપમા આપી

ઈંગ્લેન્ડ કવિ વડજવર્થ અને મિલ્ટન, ઇટાલિયન કવિ દાન્ટી અને જર્મન કવિ ગો-અ-થ પણ, કવિને મળતી ઈશ્વરી પ્રેરણા બદલ કવિએ માણસ જાતને ઉંચામાં ઉંચો બોધ સુદરમાં સુદર રૂપે કરવાનો છે, એ પો-તાની પદવીનું અતિ ઉચ્ચ કર્તવ્ય સ્વીકારેલું છે.

હાદાર અહુરમઝ્દે પેદા કરેલી આ અવનિમા કુદરતનો શી શી તરેહનો ખળનો ભરાયો છે તે આપણી નજર સામે બતાવી આપવાનું ઉમદા કાર્ય એક સાચા કવિની કલમ જ કરી શકે છે.

૨૫

૨૧ ૨૧ જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

દયારામભાઈ અને “રસિકવલ્લભ”

મધ્યકાલીન ગુર્જરસાહિત્યમાં દયારામભાઈનું સ્થાન અપ્રતિમ છે દયારામભાઈનું કાવ્યસાહિત્ય વિપુલ છે. તેમાંથી પ્રકટ થયેલા સાહિત્ય* ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા આપણને જણાય છે કે એ મક્ત-કવિએ જેટલી સાહિત્યની સેવા કરી છે તેટલી સેવા બીજા કોઈ ગુર્જરાતી કવિએ બાજ્યે જ

* જુલો (૧) જર્મદ સંગ્રહીત દયારામ કાવ્યસંગ્રહ, (૨) પ્ર.ચીન કાવ્યમાલા પુરતક ૧૨ અને ૧૩, (૩) નારાયણદાસ ચરમાન દંદાસ પ્રકાશિત કાવ્યમણિમાલા, અને (૪) બૃહતકાવ્યદોહન

કરી હશે તેમના મર્યાદા અનેક કૃતિઓ

+ “રસિકવલ્લભ,” “રસિકરજન,” “અન્ન-મિલાખ્યાન” “નાનજીતિ વિવાહ,” “રુકિમણી-વિવાહ,” “સત્યભામા વિવાહ” “ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય,” “પ્રેમરસ ગીતા,” “વસ્તુવન્દ દીપિકા,” “અનુભવ મંજરી,” “ભીરાચરિત્ર,” “સત્યસૈયા” “બ્રાહ્મણ ભક્તસંવાદ,” “ભક્તિ-પોષણ,” “હરિભક્તિય દિવસ,” “મનમતિસંવાદ” “પ્રબોધ બાવની,” “પુષ્ટિપથ રહસ્ય,” “સારા-વલી,” “રૂપલીલા” “મુરલીલીલા” “કૂટ-મસોમ” ઇત્યાદિ

વિધમાન છે એ સર્વ અવલોકનારને તેમા મુખ્યત્વે બે પ્રકારની અસરો જણાય છે.

(૧) ગુજરાતી સાહિત્યની (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યની.

ગુજરાતી સાહિત્યની અસરમા ખાસ કરીને ભક્તકવિઓ નરસિંહ મહેતા, મીરાં, ભાલણ, તેમજ વિષ્ણુદાસ, નાકર તથા પ્રેમાનંદની અસરો સ્પષ્ટ જણાય છે તેમની ગળીઓમા નરસિંહ, મીરાં અને ભાલણની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જળકી રહે છે આખ્યાનોમા વિષ્ણુદાસ, નાકર તથા પ્રેમાનંદની ગ્રંથોનુ અનુકરણ છે પણ “રસિકવલ્લભ” પ્રથમા જાણે આખ્યાની અભેગીતાનુ અનુકરણ હોય તેમ જણાઇ આવે છે પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યમા શ્રીવલ્લભચાર્યજીના પ્રથો, સૂરદાસ, ગોવિંદદાસ, પદ્માનંદદાસ દત્તાદિ અષ્ટસખ્યાની વાણી, તથા અણ્ણુભાઈ ઉપરની “પ્રદીપ” ટીકાના લેખક બદ્ધ શ્રીકૃષ્ણગમની પ્રયત્ન અસર થયેલી છે તેમની કાવ્યના વિષયો ખાસ કરીને શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રમુખ ૧૫૦ છે તેમણે રચેલે રચેલે ભાગવ ની વસ્તુને જ પોતાના કાવ્યોમા કિતારી છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો મર્મ શ્રી વલ્લભચાર્યકૃત મુખોદિનીજી ટીકાને આધારે પ્રકટ કર્યો છે, આ ખરેખર તેમની કાવ્યશક્તિનો અદ્ભૂત વિજય સૂચવે છે

પ્રસ્તુત લેખનો હેતુ દયાગમની કવિતા વિષે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી, પણ તેમના “રસિકવલ્લભ” નામના પ્રથમા જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર એમણે કર્યો છે તેનું અપીકરણ કરવાનો છે.

કવિ પુષ્ટિસપ્રદાયના હતા. એ સપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી વલ્લભચાર્યજી છે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ માર્ગનું નામ શુદ્ધાદૈત માર્ગ કહેવાય છે ભાગવતવર્ષમા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણા સમર્થ ચિન્તકોએ ચિન્તનો કર્યો છે. વેદવ્યાખ્યાન અગર બાદરાયણ વ્યાસજીના બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરનું ભાષ્ય

જે વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન સાધે છે તે કેવલાદૈત નામે ઓળખાય છે શ્રી ગમાનુચાર્યનું વિશિષ્ટાદૈતવાદ, શ્રી નિમ્બાર્ક અને ભારતગચાર્યનું દૈતાદૈતવાદ, આનંદતીર્થ અગર શ્રી મધ્વાચાર્યનું દૈતવાદ, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યનું શુદ્ધાદૈતવાદના નામથી ઓળખાય છે દ્વારામભાષ્યએ એમના “રસિકવલ્લભ”મા જે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો દર્શાવ્યા છે તે શુદ્ધાદૈતની સંજ્ઞાને અનુસાર છે, માટે આ પ્રકારના અદૈત મતના મુખ્ય સિદ્ધાંતો કયા છે તે આપણે પ્રથમ જોઈએ કારણ કે જ્યાં સુધી આ સિદ્ધાંતો વાચકના મનમા બગાળર દૈતીભૂત થયા નથી ત્યાંસુધી “રસિકવલ્લભ” પ્રથમા પ્રવેશ થવો એ ઘણું કઠિન, લગભગ અશક્ય છે સિદ્ધાંતો સંક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે

(૧) જીવ, જગત્, આદિ જે નાનાતવ પ્રતીતિ જણાય છે તે વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ છે અને સત્ય છે ઘટ, પટાદિ ભેદો માયાથી અગર અવિદ્યાથી જન્મ થયા નથી, પણ ષષ્ઠોડ્ઠ બહુરૂપામ્” દત્તાદિ શ્રુતિનયન અનુસાર બ્રહ્મની ઇન્દ્રિયાથી થયેલા છે માટે ભેદપ્રતીતિ તે આભાસ માત્ર નથી, મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે-બ્રહ્મરૂપ છે

(૨) શ્રુતિઓમા બ્રહ્મનું વર્ણન માકાર તરીકે કરેલું છે તેમ નિગકાર તરીકે પણ કરેલું છે, તેથી કેટલાક તત્ત્વચિંતકોએ શ્રુતિઓમા પરસ્પર વિરોધ જુએ છે, અને તેનું સમાધાન કરવાને માટે “માયા” તત્ત્વને આગળ ધરે છે, પણ મુનિવચનોમા આ રીતે વિરોધ જોવો તે યુક્ત નથી કારણ કે બ્રહ્મ સાકાર પણ છે અને નિગકાર પણ છે બ્રહ્મનો આકાર “આનંદ” છે-રસ છે આનંદ સ્વરૂપે તે સાગર છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની બ્રહ્માનંદ વલ્લીના આઠમા અનુવાકમા આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે. ત્યાં પ્રથમ અનગમ, પ્રાણમય, મનોમય

અને વિજ્ઞાનમય એમ બ્રહ્મની વિશ્રુતિઓનું વર્ણન કર્યું છે (કોય તરીકે નહિ) તે વિશ્રુતિના વર્ણનબાદ એવું કહેવામા આવ્યું છે કે આનંદમય બ્રહ્મ એ સર્વેના આત્મારૂપ છે માટે બ્રહ્મ એ આનંદસ્વરૂપે સાકાર છે, અને વળી તેમા પ્રાકૃત આકારનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે નિરાકાર પણ છે શ્રીકૃષ્ણને પંબ્રહ્મ કહ્યા છે તેનું કારણ કે તે શબ્દનો અર્થ સદાનંદ થાય છે. +

(૩) બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયિ કારણ છે તેમ નિમિત્ત કાગણુ પણ છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાથી જ જગત્તી ઉત્પત્તિ છે તેમ બ્રહ્મ જ જગત્તો કર્તા છે જેમ ભૂતિકા એ ધરનું સમવાયિ કારણ છે, અને કુબકાર એનું નિમિત્તકારણ છે, એવી રીતે અહિં આ જગતનું સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ ભિન્ન નથી એક જ છે. જગત્ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. ભેદ પ્રતીતિ માત્ર વાણીનો વિલાસ છે, વસ્તુત્વ તે બ્રહ્મ છે “ ભૂતિકા એ જ સત્ય છે. ધટાદિ માત્ર વાણીના વિકાર છે-વિલાસ છે ” આ ઉપરથી એવો અર્થ સમજવામા આવે છે કે જગત્ ધટાદિ ભેદો તે તે રૂપે સત્ય છે બ્રહ્મમાથી જગત્તી ઉત્પત્તિ તે વૈવર્ત (અમૃતલક) નથી, પણ પરિણામ રૂપ છે પણ આ પરિણામ સાખ્યોનો વિકૃત પરિણામ નથી, પણ અવિકૃત પશ્ચિમ છે દ્વંધમાથી દહિ, ધી, ધટાદિ પરિણામ વિકાર-

* જ્યુવા તસ્માદ્વિજ્ઞાનં ત્યાથી રસો વે સ્ત ।

ય લલ્લવા આનંદી ભવતિ સુત્રી

+ કૃષિર્મૂલાચક શબ્દ ણો નિવૃત્તિ-લાચક । તયોરૈકયં પરબ્રહ્મ કૃષ્ણાત્ય-મિશ્રીયતે ॥ કૃષ્ એ સત્વાચક શબ્દ છે અને ણ નિવૃત્તિસુખ-આનંદ વાચક છે તે બન્ને શબ્દનો સમન્વય સદાનંદનો વાચક છે માટે કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ જ્યા છે વેદાન્તના બ્રહ્મ શબ્દનો સ પ્રદાયમા કૃષ્ણ તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે.

વાળા પરિણામ છે કારણ કે પછીથી દ્વંધના રૂપમા તે દેવવાદ શકતા નથી પણ સુત્રમાથી અનેક પ્રકારના અલ ડારો દેવવામા આવે છે, છતાં તેને શુદ્ધ રૂપમા દેવી શકાય છે, માટે તે પશ્ચિમ વિકાર વગરનું છે તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાથી જીવ તથા જગત્ વગેરે થયેલા પરિણામો અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે, તે દરેક પાછું શુદ્ધરૂપ બ્રહ્મમા ફેરવી શકાય છે

(૪) જગત્ અને સસારમા ઘણો ભેદ છે જગત્ સત્ય છે, પણ સસાર મિથ્યા છે જગત્તી ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાથી છે બ્રહ્મની આવિર્ભાવ શક્તિથી જગત્નું અસ્તિત્વ જણાય છે સસાર જીવને તેની અવિદ્યાથી થાય છે જગત્તો લય બ્રહ્મની દૃષ્ટાથી બ્રહ્મમા થાય છે. જેમ કરેણીઓ પોતાની જાળને ખેતનાની દૃષ્ટા થાય ત્યારે સ કેલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ જગત્તને પોતા નામા સ કેલી લે છે, પણ સસારનો નાશ વિદ્યાથી થાય છે

(૫) જીવ ને બ્રહ્મનો સંબંધ અશાશિભાવનો છે બ્રહ્મના સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ ધર્મોમાથી ચિત્ અને આનંદનું તિરોધાન થવાથી સત્ રૂપે-જગત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે ફક્ત આનંદનું નિરોધાન થવાથી ચિત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે બ્રહ્મનું કેવલ ચિદ્રૂપ તે જીવ કહેવાય છે તે જીવ આજી છે. તે હૃદયપ્રદેશમા રિચન છે તેનું ચૈતન્ય ચંદનની માફક સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે. અગ્નિ-વિસ્ફુલિગન્યાયે જીવ બ્રહ્મનો અશ છે

(૬) જ્ઞાન, કર્મ અને ભકિતમા, ભકિત બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ માટે સાધન શિરોમણિ મનાય છે ભકિતમા નવધાભકિતના નવે રૂપ નહીં, પણ પ્રેમલક્ષણા ભકિત એ એક જ શુદ્ધ સાધન છે

ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધાદૈત મતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે, અને આ સિદ્ધાન્તોનો શાકર વેદાન્ત સાથે કેટલેક અંશે વિરોધ છે દયારામ પોતાના “ રસિકવલ્લભ ” ગ્રંથમા આ સિદ્ધાન્તોનું

ઉશ્વેષ કર્યો છે “રસિકવલ્લભ” તત્ત્વજ્ઞાનનો અથ હોવા છતાં પણ કવિએ તેને કવિત્વ રીતિથી રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન ધણો સારો કરેલો છે આ અથનું નામ રસિકવલ્લભ ગણવાનું પ્રયોજન એ છે કે તે અથનો અભ્યાસ કરનાર રસિક કહેતા શ્રીકૃષ્ણને વલ્લભ (પ્રિય) બને છે. અગર તે અથ રસિક પુરુષો-ભક્તિરસને ચલાનારાને ધણો જ પ્રિય છે, અથવા તો તે અથ રસિક છે તેમ જ વલ્લભ (પ્રિય) છે માટે આ અથનું નામ “રસિકવલ્લભ” રાખ્યું છે આખા અથમાં એકદરે ૧૦૮ પદ છે દરેક પદનો આગળ સામેરી રાગના બે શ્લોકોથી કર્યો છે અને પછીથી આઠ શ્લોકોનો એક એવા ઢાળ યોજાયા છે અથનો વિષય જિજ્ઞાસુને સંતોષ અને તેટલા માટે કવિએ આખું કાવ્ય ગુરુગિ-ધ્યના સવાદમાં મૂક્યું છે પ્રારંભમાં મગલાચરણ કરીને તથા અથવિષયનો નિર્દેશ કરીને, કવિએ શુદ્ધાદૈત્યનું મંલેપમાં અપદીકરણ કર્યું છે, અને પછી કવિએ ભાન્તવર્ષની જે યાત્રાઓ દરેલી તેનું પણ દિગ્દર્શન આપણને કરાવ્યું છે. કવિએ પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને અદ્યક્ષ કરવાને કાણુ અધિકારી છે, તે સખધી કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે -

પરિપૂર્ણ જ્ઞાતી ભક્તો કે સમગ્રવલો ભક્તો મુખ્ય,
અધ્યાત્મો મુખરે નહિ જેમ મુખરે ન વચ્ચલુ હૃદય

પછીથી જીવનું આત્મનિત્ય કથાણુ શાથી થાય તેના ઉત્તરમાં કવિ “પ્રભુનું ભજન કરવાથી” એવો આશય જણાવે છે ત્યાંપછી ભગવન્માલાઅનુ વર્ણન કયું છે વર્ણન પછી પ્રભુની મેવા માં માટે મુખ્ય છે તે જણાવે છે નવાભાવની સદ્ધિ થતાં માટે વિશ્વમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ ગાખવો જોઈએ-સર્વાત્મભાવની મુગ્ધા કરી જોઈએ આ પછીથી મામાન્ય ધર્મ ઉપર કવિએ કંઈક વિવેચન કર્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

વિશ્વ સકળ છે હરિનું રૂપજી,
એકાશે વ્યાપક મન જૂપજી,
કરતા હરતા પોષક સ્વામીજી,
સહુ ધટવાસી અતરયામીજી.

દરેક પદાર્થોમાં-વ્યક્તિઓમાં પ્રભુનો વામો છે, માટે જીવે સ સારમાં કેવી રીતે વર્તવું તો કહે છે—

માટે કોઈનો દ્રોહ ન કરવોજી,
હરિ દુષારો એ ભય ધરવોજી,
જે તે રીતે કોઈ તનુધારીજી,
સુખી કરતા ખુશી કુજવિહારીજી

દાળ

કુજવિહારી ગજી રહેજો દયા સહુ પર હોય,
આત્મા ન કોઈનો દુષ્ટાવે નવ દોષ કોઈનો જોય

આ દરેક વ્યક્તિનો સામાન્ય ધર્મ છે તે પછી કવિ અવ્યભિચારિણી અગર અનન્યા-ભક્તિના વિષય ઉપર આવે છે. આ ભક્તિનો વ્યવહાર કવિ “ટેકની ભક્તિ” એ શબ્દથી કરે છે શા માટે કૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી જોઈએ અને અન્ય દેવોની નહિ, તે માટે કવિ નીચેનું લૌકિક કારણ આપે છે.

પ્રતિ પશુ પશુએ ચિસારો,
પ્રતિ પોણીએ શુ મોણુ,
નમજી ન દેવા વિસરે,
વડિ વડિ પ્રત્યે લોણુ.

ગોવાળીઓ ન્યાયે પોતાના પશુઓને બોલાવવા માગે છે ત્યારે દરેકને જીદી જીદી ખસ પાડીને બોલાવતો નથી, તેમ જ દરેક પોણીએ-રોટવીમાં મોણુ નાખવામાં આવતું નથી તેમજ સમજી માણસ વડીઓ થઇ રહ્યા પછી દરેક વડી ઉપર જીદુ જીદુ મીડું ભભરાવતો નથી, તે જ રીતે સર્વ જીવિજીવ જીવ એ ન્યાયે જો જીવનું ભજન થતું હોય તો તેમાં ખીજ બધાઓનું પણ આવી જ જાય છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનું ખરૂં સાધન અન્ય

બિચારિણી ભક્તિ છે જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સ્વપતિના પ્રેમ સપાદન કરી શક્તિ નથી, તેમ દરેક રથને ચિત્તને બટકતુ રાખનાર ભક્ત પ્રભુ પ્રેમને પણ મેળવી શકતો નથી

સધને સરખી પ્રીત ન સારીછ,
ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારીછ,
અળગા અન્યાશ્રિત ભગવતછ,
વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાતછ

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેનામા સિદ્ધ થઇ છે તે જ ભક્તો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તેઓ જ પ્રભુની લીલાદર્શનના ઉત્તમ અધિકારી છે પાછીનાઓના પ્રયત્ન મુગજળવત વ્યર્થ છે આ સખધી કવિ અનેક દૃષ્ટાંતો નીચે પ્રમાણે યોગે છે

શ્રી ગિરિધમ્ના ભક્ત સુહાગીછ,
પ્રેમગ્ન ભક્તિતણા વિભાગીછ,
એ સરછ છે હરિરસ પીવાછ,
અણુ અધિકારી ન ઉતરે પ્રીવાછ.

x x x

ભગવદી જન ભગવત ભજવા, નિત્ય નવલા કોડ,
જનદયા પ્રીતમ પ્રભાકર દેખે ન આસુરી ઘોડ +

ત્યારપછી શુદ્ધાદૈતના અવિકૃત પરિણામ-વાદથી પ્રતિબિંબવાદ, વિવર્તવાદ, આભાસવાદનું ખડન કરીને માયાવાદીની વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક સત્તાઓનું શુક્તિપ્રયુક્તિથી ખડન કરીને ત્રીજી પારમાર્થિક સત્તાનો મર્મ પ્રકટ કરે છે

જેનુ રૂપ જ નહીં તેનું પ્રતિબિંબ કયાથી હોય ' ઉલટ પક્ષે પ્રતિબિંબ છે તો જે મૂલ બિંબનું તે પ્રતિબિંબ, તે પણ છે જ વળી ચારે યુગમા સર્પ સાચો છે, માટે સર્પમા દોરડાની બ્રાન્તિ થાય છે. જે રજન્યુ તદ્દન

+ ઘોડ=ધુવડ

અમત્ય હોય. આકાશના પુષ્પની માફક તો તે કેમ જોઈ રાકાય ? તે જ પ્રમાણે જો છીપ સાચી ન હોય, અને તેને જોનાર મનુષ્ય સત્ય ન હોય તો પછી બ્રાન્તિ શી રીતે સભવે ? વળી મૃગતુષ્ણિકા જલના દૃષ્ટાંતમા પણ સૂર્યના કિરણ સત્ય ન હોય તો ધન્ટીમા ચમક શાથી થાય ? સૂર્યના કિરણમા જલ છે માટે જ પૃથ્વીમા તાર રૂપે દેખાય છે આ રીતે પ્રતિ-પક્ષીઓના ખડનપૂર્વક જગત્ સત્ય છે એમ સિદ્ધાંત સામિત કરે છે.

ત્યાગપછી કર્મની અસાધકતા, ભક્તિ-પ્રાધાન્ય, તથા મુક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કવિ કરે છે કર્મનું રૂળ માત્ર “ સત્યની શુદ્ધિ છે. ” પણ કર્મ કેવી રીતે કરવા તો કહે છે કે “ વીગત્પગી થઇને ” ખરૂં કર્મ કયું ? તો કવિ જણાવે છે કે,

“ સેવા સદા શ્રીકૃષ્ણ કરવી તે જ વર એક કર્મ. ”

પછીથી બ્રાહ્મણ અને ભક્તમા તારતમ્ય શું તેનો નિર્ણય કવિ આપે છે બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા માત્ર એટલી જ કરવામા આવી છે કે “ જે બ્રહ્મ જાણે છે તે જ બ્રાહ્મણ જન્મ સાચો શુદ્ધ ’ જ્ઞાન અને ભક્તિ તથા ઉત્તમ કર્મોથી જ બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ પૂર્ણ થાય છે.

જે લોકો અહ બ્રહ્માસ્મિ માને છે તેને ઉદ્દેશીને કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે-

હું સાગર છું ખોલે લવણુજ,
સત્ય કહે તે વાણી કવણુજ,
જીવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયજ,
નદી ઉલટી વહી મૂળ ન સમાયજ.

વળી કહે છે, હરિ એ અક્ષર રૂપે છે અને જીવ એ ર વર્ણ છે આ વર્ણ અક્ષરોમા આવે છે માટે તે અક્ષરથી ભિન્ન નથી, તેમ જ બ્રહ્મથી જીવ ભિન્ન નથી

હરિના જનને તો મુક્તિ પણ આનંદ આપી શકતી નથી, તે માટે કહે છે-

ઢાકળા સરખી મુકિતથી જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન,
જે ભાકત ઘેબઝ બોગિયા તેનું ન મને મન
જ્ઞાન અને ભકિતનું તારતમ્ય આ
પ્રમાણે છે-

ભક્તિમણિ ને દીગક જ્ઞાનજી,

અભય સભયાદિ કર માનજી.

વળી ખીજી દષ્ટાત આપે છે-

ભવનારણ્ય નૌકાભક્તિ દારપુષ્પિ જ્ઞાનાદિક

અનના દિવિ બોધ કરે છે, જે જીવે બ્રહ્મની
પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ સાધન જ સેવવું જોઈએ.
ત્રવણ, કીર્તન, અર્ચન, સ્મરણ, વદન, દાન્ય,
સખ્ય અને આત્મનિવેદનની ભક્તિ સિદ્ધ થયા
પછી પ્રેમલક્ષણા મેળવવી જોઈએ આ પ્રેમ-

લક્ષણાની મુખ્ય ચાર સ્થિતિઓ છે. સ્નેહ,
આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા, તેમા સ્નેહની
દરુચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા અને ઉદ્વેગ એ
ચાર અવસ્થાઓ છે, આસક્તિની વ્યાધિ,
પ્રલાપ અને કન્ભાદ એ ત્રણ છે, અને વ્યસનની
જડતા અને મૂર્છના એ બે હોય છે, અને
છેલ્લી તન્મયતાની ત્રિથિતિ એમ એકદરે દશ
અવસ્થાઓ છે જ્યારે ભક્તને પ્રેમ તન્મયતાને
પ્રાપ્ત થાય છે-પ્રભુના વિરહથી એને મરણતોલ
દશા જ આવી જાય-તો જ પ્રભુ તેને અનુભવ
કરાવે એ આવો પરમ પ્રેમમાર્ગના ઉપદેશ દિવિ
પોતાના કાવ્યના અતમા દરે છે ઇતિ જય
શ્રી કૃષ્ણ

૨૬

૨૧ ૨૨ દુર્ગાશકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ

ઇ સ. ૧૯૦૬મા સદન મુ મણિભાઈને
હું ભાવનગરમા પહેલવહેલો મળ્યો પહેલેજ
દિવસે મુ મણિભાઈએ મને ઝકસ હિતામાથી
થોડું વાચવા કહ્યું પછી તો અમે દમેશ સવારે
અર્ધોએક કલાક ઝકમહિનાનો સ્વાધ્યાય કરતા
જે કે મને ઝકમત્રેનો અર્થ વિચારવામા, એનું
સાચણુભાષ્ય જોવામા તથા મંત્રોનું હાર્દ્ર યથા
શક્તિ હૃદયમા ઘોળવામા બહુ આનંદ આવતો
અને મુ મણિભાઈને પણ આનંદ આવતો
હોય એમ દેખાતું હતું, પણ અમારો
આ સ્વાધ્યાય લાભો ન ચાલ્યો માટે
પણ બે ત્રણ મહિનામા ભાવનગર છોડવું પડ્યું
પરંતુ એઓના પરિચયે મારા ચિત્તમા કેટલાક

નવા વિચારો જગાડયા જે કે તેઓએ ક્રિશ્ચી-
એનીટી વિષે કોઈ દિવસ ચર્ચા કરી ન હતી
પણ એમના પરિચયથી ક્રિશ્ચીએનીટીની વિશિષ્ટતા
વિષે મારા મનમા વારવાર વિચારો આવ્યા
કરતા મુ. મણિભાઈએ મને સ્વીડનબર્ગના
એક બે પુસ્તકો પણ વાચવા આપ્યા હતા
ક્રિશ્ચીઅન સાહિત્ય સાથે હિન્દુ ધર્મના સાહિત્યની
સરખામણીમા એ વખતે મને એક બે વાન બહુ
ખૂંચતી હતી એક તો ઝકગ્વેદના દશ દળર મંત્રો
ઓછામા ઓછા ત્રણ ચાર દળર વર્ષથી
આપણી પામે છે પણ એ બધા મંત્રોનું સળમ
વ્યાખ્યાન તો છઠ્ઠો વર્ષ કંપર સાચણુચાર્યે
કર્યું છે એ એક જ છે. સાચણુચાર્યે પણ

જોઈએ તેવળ શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કર્યો છે, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદોનો જુદો રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો પણ એમનો શુદ્ધ ઇશ્વરવાદ હૃદયને કે બુદ્ધિને એ એવો નથી દુઃકામાં સ્વીકૃત્યર્થ જો રીતે આદ્યજનુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે રીતે, હિન્દુ ધર્મના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, વેદોનું વ્યાખ્યાન કેટલું આવશ્યક છે એ મને ભાવનગરના એ દિવસોમાં વાગવાર લાગ્યા કરતું,

ખીજી વાત કેમળ અને સ્નેહાળ છવાતી એને આકર્ષે એવું હિન્દુ ધર્મમાં થુ છે એ પ્રશ્ન પણ મારા મનને એ વખતે વાગવાર મુજબતો હતો. પાંચળથી ભક્તિમાર્ગના વિવિધ સંપ્રદાયોના વિશાળ સાહિત્યને જોવાનો પ્રયત્ન મળ્યો અને મનની કેટલીક ગુચ્છ ઉઠતી ગઈ ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે ધણુ સામ્ય દેખાયું. માનવ આત્માની અલૌકિક સ્નેહની ભૂખને સંતોષવાની વાસનામાંથી ભક્તિમાર્ગનો તથા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે, એમ લાગ્યું.

જો કે દેશકાળના ભેદને લીધે તથા સામાજિક તેમ જ સારકારિક પરિસ્થિતિને અંગે આપણા ભક્તિમાર્ગની કેટલીક વિશિષ્ટતા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં નથી અને એથી ઉલટું ખ્રીસ્તી ધર્મની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણા ભક્તિમાર્ગમાં નથી એ વાત ખરી છે, છતાં આ બે બિન્ન બિન્ન દેશકાળમાં આશ્વેલા ધર્મપ્રવાહોમાં સામ્ય પણ ધણું ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

ઈશતત્ત્વની સ્નેહસ્વરૂપતા:—ખ્રિસ્તી ધર્મે ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માન્ય છે. *Love is God and God is love* એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મની આકર્ષકતાનું આ માન્યતા મોટું કારણ છે. આ મુખ્ય માન્યતાની આસપાસ ખીજી અનેક કેમળ ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. અને ખ્રિસ્તીઓના ધાર્મિક સાહિત્ય

ઉપર જ નહિ પણ લૌકિક સાહિત્ય ઉપર પણ આ માન્યતાએ તથા એને વીર્યોદ્ધી ભાવનાઓએ ઘણી બળવાન અસર કરી છે.

આપણે ભક્તિમાર્ગ પણ ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માને છે. રસો વૈષ્ણવે શ્રુતિ વચનને પ્રમાણુ રૂપ માની ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ઈશતત્ત્વને રસરૂપ-સ્નેહરૂપ માન્ય છે અને આ એક માન્યતાની આમપામ ખ્રિસ્તીધર્મથી કાંઈક જુદી ગતતી પણ અનેક સુદર ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. આ માન્યતાની છાપમાં ભક્તિમાર્ગનું ધણુ વિશાળ સાહિત્ય, મરૂતમાં જ નહિ પણ તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં પણ આજ મુધી વિકસ્યે ગયું છે. પણ ભક્તિમાર્ગની બહાર આપણા લૌકિક સાહિત્ય ઉપર આ માન્યતાએ કાંઈ અસર કરી જણાતી નથી.

પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન-ભક્તિ -આ દેશના ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો ભક્તિને જ પ્રભુપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન માને છે. ખ્રિસ્તીધર્મની માન્યતા પણ એવી જ છે. આપણે જોને ભક્તિ કહીએ છીએ તેને ખ્રિસ્તી સાહિત્ય પ્રભુ તરફનો પ્રેમ કહે છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ પણ ભક્તિ શબ્દનો અર્થ સમજાવતા કહ્યું છે કે—

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ
સુવૃદ્ધ સર્વતોડધિકઃ ।
સ્નેહો ભક્તિરિતિપ્રોક્ત
સ્તયા મુક્તિર્નિવાનયથા ॥

ભક્તિના વિવિધ અંગોની બાબતમાં બહુ મળતાપણું દેખાયું નથી, પણ પ્રાર્થનાનું તત્ત્વ બન્નેને માન્ય છે. ખ્રિસ્તી ભક્તનું હૃદય પોતાના ઉત્કટ પ્રભુપ્રેમના આવેગને પ્રાર્થના દ્વારા શમાવે છે. આ દેશના ભક્તોએ પણ એ માર્ગનો કાંઈ ઓછો આશ્રય લીધો નથી બળને.

અને કીર્તના ખ્રીસ્તી માર્ગની સમૂહ-પ્રાર્થનાનું સ્થાન માયવે છે

ખ્રીસ્તી ધર્મ મોટે ભાગે મૂર્તિવાદને માનતો નથી એટલે આપણા ભક્તિમાર્ગની દેવમૂર્તિની સેવા જેવું ખ્રીસ્તી ધર્મમાં કાઢી નથી પણ વૈષ્ણવ-ભક્તો માનસીસેવાને ઉત્કૃષ્ટ માને છે (માન-સી ના પરામતા) અને ક્રમે ક્રમે ચિત્તને માનની સેવાનો અભ્યાસ પાડવાનો આચાર્યોએ મોઘ કર્યો છે

અવતારવાદ - ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ મને અવતારવાદ માન્ય છે ઇસતત્ત્વ મનુષ્ય રૂપે અવતરે છે એટલી વાત ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે છે પણ આપણા ભક્તિમાર્ગે આવેશાન-તાગ, લીલાવતાર વગેરે અવતારના જે પ્રકારો દર્શાવ્યા છે તથા એનો જે વિસ્તાર કર્યો છે તે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં નથી

ભક્તવર્તન - ભક્તવર્તન કેવું હોવું જોઈએ એ બાબતમાં મળતાપણું હોવાનો સંભવ ધણો થોડો છે છતાં ભક્તહૃદયની અતિ સ્થિતિના સામ્યના પરિણામ રૂપ સમાનતા એકમે બાબતમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે પડોશી ઉપર સ્નેહ રાખવાનો ખ્રીસ્તી ધર્મે ખાન બોધ કર્યો છે અને એક પિતાના બાળકો તરીકે મનુષ્ય માત્ર સાથે બન્ધુભાવ રાખવાનું સૂચવ્યું છે વૈષ્ણવ ભક્તો અન્ય વૈષ્ણવોને આત્મબદ્ધ ગણે છે અને પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ જોવાનું લક્ષ્ય ગણે છે —

सर्व भूतेषु य पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
(ભાગવત.)

આપણા ભક્તિમાર્ગ દીનતાને ભક્તવર્તન આવશ્યક લક્ષણ માને છે અને જે કે વર્તમાન ખ્રીસ્તી પ્રજાઓમાં દીનતાનો અભાવ એ મુખ્ય લક્ષણ છે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મસાત્રો તો દીનતા ઉપર મહુ ભાર મુકે છે

શરણાગતિ - ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો

પ્રભુને શરણે ગયા વગર પ્રભુનો અનુગ્રહ ન મળે એમ માને છે, અને થોડે ઘણે અંગે ગુરુ કૃપાને પણ આવશ્યક ગણે છે, ઇશુખ્રીસ્તને શરણે ગયા વગર મનુષ્ય ઇશ્વરકૃપાનું પાત્ર ન બની શકે એ ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતાના મૂળમાં રહેલી ભાવના ભક્તિમાર્ગની શરણાગતિની ભાવનાથી બહુ જુદી નથી આ માન્યતાના પરિણામો પણ સરળાંજ આવ્યા છે મધ્યયુગમાં ખ્રીસ્તીઓએ અખ્રીસ્તીઓ ઉપર તથા એ જ ધર્મના જુદા જુદા ટોળાઓએ એક બીજા ઉપર અંતરવા જુલમો ગુળથો છે ખ્રિસ્તધર્મે અર્ધ-ક્રિસ્ત ઉપર તેને બળાકારે ખ્રિસ્ત ક્રિસ્ત મોટે મોટા પાયા ઉપર જુલમો કર્યો હોય એવું જાણવામાં નથી, પણ વૈષ્ણવોએ શૈવોને અને શૈવોએ વૈષ્ણવોને વારંવાર બહુ દુષ્ટ આપ્યું છે

પતિતોનો ઉદ્ધાર - ગમે તેવો પતિત પણ પ્રભુને શરણે જાય તો પ્રભુ એનો ઉદ્ધાર કરે છે એ માન્યતા ભક્તિમાર્ગ અને અને ખ્રીસ્તીધર્મ બંનેમાં છે. ભક્તિમાર્ગના સાહિત્યમાં પ્રભુનો આ મહિમા બતાવનાર અનેક આખ્યાનો છે શુદ્રો અને અનાર્યોના ઉદ્ધાર કરવામાં-એમને હિંસા સરકાર આપી હિન્દુપ્રજામાં બેળગી દેવામાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ભક્તિમાર્ગે ઘણું કામ કર્યું છે વૈદિક બ્રાહ્મણમતથી વિરુદ્ધ એવી આ ઉદારતા ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયોમાં થોડે ઘણે અંગે ઉતરી છે

છેક ઇ સ પૂર્વે બીજા શતકમાં યવન (ગ્રીક) હેલીઓડોસ પોતાને ભાગવત દહે છે (જુઓ વેશનગરનો ગરુડધ્વજનો લેખ) અને છેક આધુનિક રૂઝામીનાગયણની કેટલાક બોગઓ ભક્તિ કરે છે. અલગત વૈદિક બ્રાહ્મણ મતે વારંવાર ભક્તોની આ ઉદાર ભાવનાને દાખી દીધી છે એટલે એનો પાછલા કાગમાં બહુ પિદામ થઇ શક્યો નથી પરંતુ સતભક્તાએ તો પોતાની હૃદયપ્રેરણાને અનુસરી બ્રાહ્મણ

મર્યાદાઓ સામે વારંવાર બંદ હોવાનું છે આવા સંતોમાં રામ અને રહેમાનને એક ગણનામાં કુખીજી સર્વથી આગળ ગયા જણાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો તો પતિતોદ્ધારનો દાવો અને એ માટેનો પ્રયાસ એટલા સુપ્રસિદ્ધ છે કે દાખલા આપવાની જરૂર નથી.

કલાપોષકતા - ખ્રિસ્તી ધર્મના અને ભક્તિ માર્ગના મૂળમાં હૃદયની સ્નેહાળ તથા કેમળ વૃત્તિઓ છે અને આ વૃત્તિઓ લલિત કળાઓની પ્રેરક પશુ છે, કદાચ એ દારણથી કે ગમે તે બીજા બળને પરિણામે પશુ ખ્રિસ્તી ધર્મ તથા ભક્તિમાર્ગે લલિતકળાને અસાધારણ ઉત્તર તથા પોષણ આપ્યા છે મધ્યયુગમાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ તથા ચિત્રકળાનો ખ્રિસ્તી ધર્મની છાયામાં કેવો ભવ્ય તથા કેટલો વિકાસ થયો છે એ સુવિદિત છે. સે ટીપીટર વગેરે દેવળો યુરોપમાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયે તો ત્યાં જોવા જેવું સ્થાપત્ય કામ શું રહે ? આદેશમાં ભક્તિપ્રધાન મદયાતન બૌદ્ધધર્મ કરતા કાર્મિક ઉત્તરતે દગ્ગજે પશુ બીજા કોઈ પશુ બળ કરતા બહુ બહુ વધી જમને વૈષ્ણવ તથા શૈવ અને સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓને પોષેલ છે પ્રાચીન કાળ માટે જ્યોત્સનાનોંદ, એથેરા વગેરે ગુફાઓ, પાછલા કાળમાં, બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી અદ્રશ્ય થયા પછી તો વૈષ્ણવોએ, શૈવોએ તથા કમ્પેક્ષ અશૈ જૈનોએ આ દેશની સ્થાપત્યકળાને આજ સુધી જીવંત રાખી છે દેવમૂર્તિઓ નિવાય બીજા શિલ્પની તો કદાચ આપણને ખબર જ નહોતી ચિત્રકળાને વૈષ્ણવધર્મે પાછલા કાળમાં બહુ પોષણ આપ્યું છે (જુઓ રાજપૂત ચિત્રકળાના નમૂના) આ ઉપરાંત ભક્તિમાર્ગે કવિતાને ધણો બોગલ આપ્યો છે અને સંગીતના ધણો ઉત્કર્ષ કર્યો છે (જુઓ સૂરદાસ વગેરેના દાખલા) સંગીતકળાને જીવંત રાખવામાં

વૈષ્ણવ મંદિરો આજ પશુ ધણો ભાગ ભજવે છે.

આ વિષયનો આથી વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આટલા દૃષ્ટાંતો બસ છે દારણ કે આ બાબતે બાહ્ય આબૂપણ ૩૫ નથી, પરંતુ તે તે ધર્મના આત્મજૂત તત્ત્વ સાથે સંલગ્ન છે. ખ્રિસ્તી ધર્મને લગતી કેટલીક કથાઓ શ્રી કૃષ્ણની કથાઓને કટલેક અંશે મળતી આવે છે, પશુ એ બ.બ. તને હું તો વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિદ્યારહેઓ તથા શ્રીગતી પાદરીઓએ આપણા ભક્તિમાર્ગ સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મનું આ પ્રકાગ્નુ સામ્ય તરત પકડ્યું હતું અને રાજાત્મિક સ્વધર્મોભિમાનને વશ થઈ આ દેશના ભક્તિમાર્ગ ઉપર-ખાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મના અસર થઈ છે એમ માની લીધું રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને રામાનુજની પશુ પ્લેલાના દ્રાવિડ સંતો શ્રીમતી ધર્મના હૃદય અને પ્રચાર પછી ધણો કાળે જન્મેલા હોવાથી એ બધા ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરને સંભવિત માનવામાં કાંઈ વાધો નડ્યો નહિ. પશુ છેલ્લા વીસ પચ્ચીસ વર્ષની પુરાતત્ત્વ વિશ્લેષક શૌર્યબોળના પ્રકાશની મદદ વડે પ્રાચીન સંસ્કૃત તેમજ તામિલ સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસને પરિણામે હવે તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચૂકું છે કે ભક્તિમાર્ગનું - ભાગવત-ધર્મનું મૂળ પ્રાચીન ધર્મથી જ નાંકેલું પશુ કદાચ બૌદ્ધ અને જન ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર છે. (જુઓ વૈ. ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) આ દેશના સાર્વત્રિક જ્યાં જ્યાં પ્રજાપ્રેમને લગતી વાત આવે ત્યાં ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું અસર માનવાના પવન હવે બધું થઈ ગયું છે, પશુ હાલમાં ભક્તિમાર્ગના જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે

સામ્ય બતાવીને ઉપસહારમા ખ્રીસ્તી ધર્મને ઉચ્ચતર દર્શાવનાનો પ્રયાસ ધણુ વિદ્વાન પાદરીઓ કરે છે.

ઈ સ પૂર્વે ખ્રીજી શતકનાં વેશનગરના લેખમા તથા પાતજલ મહાભાષ્યમા જેનો ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રાચીનતર ભાગવત ધર્મમા તો નહિ જ પણ પાછળથી વિકાસ પામેલા ભક્તિમાર્ગના મહા પ્રવાહમા ક્યાક ખ્રીસ્તી ધર્મની જે અસર થઈ હોય તો તે અસભવિત નથી, પણ ભક્તિમાર્ગના પ્રાણભૂત તત્વો તો સ્વતંત્ર રીતે વિકસેલા દેખાય છે ખરી રીતે પન્મનત્વની જાખનામા દોડતા માનવ હૃદયની સ્નેહાળ અને કોમળ વૃત્તિઓનું પરિણામ ભક્તિમાર્ગમા અને ખ્રીસ્તી ધર્મમા કેટલેક અંશે એક સરખું આવ્યું છે બન્નેમા જે અમુક સમાન સિદ્ધાન્તો દેખાય છે તે એકની ખ્રીજી ઉપરની અસરનું પરિણામ નથી પણ સર્વ દેશકાળમા માનવ હૃદયની સ્નેહાળ વૃત્તિઓ સમાન હોવાનું પરિણામ છે વળી મનુષ્ય શુદ્ધિએ ભક્તિના મૂળ તત્ત્વનો પોતપોતાના દેશ, કાળ, સરકાર, વિચાર, વ્યવહાર, પરપગ વગેરેને અનુસરી જે રિતનાં કર્યા છે તેમા ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ એટલા જુદા પડે છે કે એકની ખ્રીજી

ઉપની અસરનો પ્રશ્ન તદ્દન ઉઠી જાય છે.

ભક્તિમાર્ગ ઉચ્ચતર કે ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉચ્ચતર એનો વિચાર જ મને તો અસભ્ય લાગે છે. હૃદયમા ઉડા ઉતરીને જોઈએ તો એક પરમાત્મા નરક પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે અને પરમપિતાની રહેજ પણ જાણી થતા ભક્તિમાર્ગ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ કાંઈ દેખાતું નથી માત્ર એક પ્રેમરમ સર્વવ્યાપક થઈ જાય છે.

તા ક ઋદ્ધસંહિતા વગેરે મત્ર ભાગના અધિક ભાષ્યો ન હોવાનું કારણ પાછળથી મને સમજાયું કે ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાને હિન્દુ સમાજના મન ઉપર એટલી ઉઠી અને પ્રબળ અસર કરી કે બધા આચાર્યોએ પોતપોતાનો મત સિદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદો ઉપર મોટા ભાષ્યો ગ્રંથો આ રીતે ઉપનિષદ ભાગ આગળ મત્ર ભાગ રચી લાગીને ગોણું પડી ગયો પણ આ જમાનામા મત્ર ભાગના ઐતિહાસિક મહત્ત્વને લીધે સરકારી હિન્દુઓની નજર એ તરફ વધારે જાય છે એટલે જે કાંઈ પ્રતિભાશાળી વેદાભ્યાસી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી મત્ર ભાગનું વ્યાખ્યાન કરે તો નિસશય આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમા ધણો અગત્યનો ઉમેરો થાય

શ. રા. પુરુષોત્તમ વિક્રામ માવજી

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી એ નાટિકાનો સાર

[ધાર (પૂર્વની સુપ્રસિદ્ધ ધારાનગરી) મા કમાલમોહા નામની પુરાતન મસ્જિદ આવેલી છે, જે, પૂર્વ મહારાજ ભોજન સુપ્રસિદ્ધ “સારદાભવન” (ભોજનો દરબાર) હતું અને હવે પણ ભોજનશાલાને નામે ઓળખાય છે આ દરબારને મસ્જિદના રૂપમાં મુસલમાનોએ ફેરવ્યો છે એ મકાનમાં સહજાવધિ શિલાલેખો સંસ્કૃત અને માગધી લાપામાં હતા, જે મુસલમાનોએ નિમાજ પડવાની બેઠકો પર લાદીઓ તરીકે વાપર્યા અને શિલાલેખો ધસી નાખ્યા, તેમજ ભતિયાની અદર હિંદી થઈ ગઈ આ રીતે સંસ્કૃત વાક્યમયનો અખૂટ ભંડાર, જે હયાત હોત તો ધણું અજવાળું પાડી ગઈ તેનો નાશ થયો આ મસ્જિદની ભતિયાથી એજ નાનો પથ્થર પડી ગયો જે તપાસતા ગિલાલેખ હોવાનું જણાયાથી ૬ સ ૧૯૦૩ ના નવેબર માસમાં એ વિભાગમાંથી શિલાલેખો કાઢવામાં આવ્યા તેમાં એક મોટા પથ્થર પર એક નાગ્નિ અર્ધી મળી આવી એ જ બાબતમાં એટલા જ કદનો બીજો પથ્થર હતો જે આ નાટિકાનો બાકીના ભાગ હોવા સંભવ છે આ પથ્થર તદ્દન ધસી નાખવામાં આવ્યો છે અને માત્ર એકજ બે છુટાછવાયા અક્ષરો મિલાય ખેળુ કંઈ દેખાવું નહોતું ત્રીજા પથ્થર પર ભોજનરાજ્યે રવત માગધી લાપામાં રચેલ ‘કુર્મસ્તોત્ર’ કોતરેલું છે અને એનું કદ પણ ઉપરના પથ્થરો જેટલું જ છે હવે પણ એ દિવાલોમાંથી કેટલાક વસ્તુ શિલાલેખો મળી આવવા સંભવ છે મળી આવેલ નાટિકાનું નામ “પારિજાત મંજરી અથવા જયશ્રી છે” શુન્દરાત પર માલવાના રાજા અર્જુન વર્મદેવે ચઢાઈ કરી અને પૂર્વ પર્વતની લડાઈમાં શુન્દરાતના રાજા જયસિંહ (૧)ને હરાવ્યો અને તેની કુવરી કેદ પકડાઈ આ નાટિકામાં ઐતિહાસિક ઘટના છે.

આ નાટકનો કર્તા રાજ્યગોર મદન અને પથ્થર ઉપર કોતરનાર સિદ્ધપકાર સોની શમદેવ છે. આટલી માહિતી આપી આ નાટિકાનો હવે સાર નીચે પ્રમાણે શ- ૮૩ છ *

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી

અક પહેલો

લેખની શરૂઆતમાં વિદ્યાદેવી સરસ્વતીની રતુનિ કર્યા પછી નાટકની વસ્તુ-રાજા ભોજના જેવા જ પરાક્રમી તેના વશજ મળ અર્જુન વર્મદેવના ગુણગાન છે એમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને આખો લેખ બે શિલાઓ પર કોતરવામાં આવ્યો છે

નાટકનો સુવધાર પ્રેમદેવીનું આવાહન કરી, ભોજના ગુણ ગાન ગાઈ, પોતાની સ્ત્રી નટીને બોલાવે છે અને તે બંને વચ્ચે થતી વાતચિત

નાટકની પ્રસ્તાવના રૂપે થાય છે સુવધાર જાહેર કરે છે કે પ્રેક્ષકોએ ચૈત્રમાસ (માર્ચ)ની પૂર્ણિમાને દહાડે રંગભૂમિપર મંજરગોર આવ્યા અદન રચિત ‘પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી’ નામનું નવીન નાટક ચંદ્રની માણક અધિકારીના નાશ કર્તા દેવી સરસ્વતીના મંદિરમાં ભજવી ખતાવવા આજ્ઞા કરી છે. આ મંદિર ધાગનગરીના ૮૪ ચોકમાં આવેલા સંઘળા મંદિરોના આબુપણુ રૂપ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વિષ્ણુના

* મળી આવેલ નાટિકા મૂળ સંસ્કૃતમાં મેન્ડુરોપિત તથા પથ્થરોના પ્રોબ્લેમ્સ અમાન સમજમાં છે - પુ. વિ. મા

કવિઓ, અને દૂર દેશથી આવતા સમર્થ વિદ્વા
નાને પરસ્પર મળવાનું સંકેતગ્રાન છે

પછી નવી વનગ્રન્થપુત્રા વર્ણુ કરે છે અને
સભાની કંકડા જાણી લઈ સૂત્રધારને નાટકની
વસ્તુ કહેવા વિનવે છે સૂત્રધાર નીચે
પ્રમાણે વહે છે.

પ્રિયે, મહાન નૃપતિ ક્ષોભનો કુળદીપક-
વશજ, શૂનીરો ॥ ચૂડામણિ ગમ અમ્બુન-
વર્મદેવ અને ગુજાનનો નૃપ જયમિહ એ બે
વચ્ચે લગાઇ સંગમી, અન પર્વતર્વન (દ્વણુ
કરી પંચમહાનમ આવેક્ષા પાનાગઢ)ના પડો
શમા બન્ને નૃપતિઓ વચ્ચે પૂનપાર યુદ્ધ થયું.
જેમા બન્ને સૈ નો તોદાનમા મહાસાગરના મોગ-
ઓની માફક એ-બીજા સાથે અથડાયા.
દુરમનુ લઈ રવાર પામી ન્ણુભ્રમિ છાડી નાસી
ગયું છે નાના વનગ્રાની નોદ્રે બાણમુદિ
અન કરી તેના પગકમથી પસજ થયેલા દેવોએ
આકાશમાથી રાગપગ પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાડી, અને
તેની માથે એક પારિગત (વર્ગીયદ્ધ)ની
પુષ્પમજરી તેના વૃક્ષગથા પર આવીન પડી
અની અમલકાગીક રીને આ પુષ્પમજરીમાથી
એક અપૂર્ણ લાવણ્યવતી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ
અને તેની માથેજ એવી આગાશનાણી થઈ
કે તે કન્યાને વગાવી ધાગનો નૃપતિ ગમ
ક્ષોભના જેવો સમૃદ્ધિગાન અને સુખી થયો

આ અમલકાગ્રાથી નદી વિગ્રમ પામે છે.
સૂત્રધાર ખુલામો કરે છે કે આ કન્યા ગુજગ-
તના ચાલુક્ય નૃપતિની કીર્તિ હતી, રણુભ્રમિમા
તેના પિતાની હાઠ વખતે તે મૃત્યુ પામી,
પારિગતમજરી રૂપમા ફેરવાઈ, પાછી સ્ત્રી રૂપે
ઉત્પન્ન થઈ

રાજા તેણીના સંદર્શથી મુગ્ધ થયો, પરંતુ,
વહીવટની શરમથી ઝાઝો વખત તેણીના સાંતુ
વેદ્ય શક્યો નહિ, તેણે પોતાના વિશ્વાસુ કચુકી
કુસુમાકન્ને તેણીના રક્ષણ અને સંભાળ
લગાવે છે સોપ્યું.

કચુકીપત્ની વસતલીરાએ પારિગત-
મજરીન ધા ગિરીના શિખરપર આવેલા સુન્દર
પ્રમાદવનના મણિમંડપમા રાખી

રાજ્યને કા બાર વિશ્વાસુ મત્રી નાનાયણ
પર નાખી, રાજા પોતે વસતોત્સવ જીવાને
પોતાના નવીન મનોદર રાજમહાલયના દ્વચતમ
ઝોરડામા જાય છે રાજા અને રાજીને જોતા જ
સૂત્રધાર તેમના ગુણગાન કરવા લાગે છે "પન્માર
કુળદીપક, અભટ પુત્ર, અને ગુજગત સાથેના
યુદ્ધમા પોતાનું પાદમ અને શૌર્યની દમણ
જ જેણે પ્રતીતિ આપેલી છે એવા યુવાન
નૃપતિ અમ્બુનવ કેના મનોદર છે 'જુવો '
જુવો ' લાવણ્યવતી નાણી કુતલ (દ્વપ્પણ)-
નરેશપુત્રી સર્વકલા પણ રાજની સાથે બિજો
છે " આ પ્રમાણે મુખ્ય પાત્રોની ઓળખ
આપી સૂત્રધાર જાય છે,

ગમ અને રાણી વચ્ચે વિદ્વપક સાથે
વસતોત્સવ નિગમી આનંદ અનુભવી રહ્યા છે
આ કલ્પવમા ધાગનગરીના તમામ દાસો-અમીર
અને મગીજ-ભાગ લઈ રહ્યા છે માર્ગગાય છે,
કોઈ નૃત્ય કરે છે, કોઈ ટોલ વગાડે છે, કોઈ
એક બીજા પગ ગુલાલ અને પાણીની પિચકા
રીઓ મારી રહ્યા છે-આ પ્રમાણે ઉત્સવ પૂર
બહાનમા આવી રહ્યો છે.

રાણીને આમ્રવૃક્ષ અને માધવીલતાના લક્ષ
કરવાના છે તે સાબરી આવે છે અને આ
વાસ્તે તૈયારી કરવાને ધાગગિરિ પર આવેલી
પ્રમદવન નામની રાજવાટિકામા તેણી જાય છે

આ બધો વખત રાજાના પ્રેમમા પડેલી
પારિગતમજરી એકાન્તમા રાજા પોતાને આહો
છે કે નહિ તે ખબર નહિ હોવાથી વિગદાવુર
અવરથમા ખૂરે છે રાજા પણ તેણીને આદતો
હતો પરંતુ હજી મુશી રૂપર તેણીને મળી પો-
તાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરનારી તેને તક મળી ન
હતી. ઉત્સવ જોતા જોતા પારિગતમજરી તેને

સાંભરી અને તેણીના વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્યાં વિદ્યુતકે ધાગગિરિપર રાગવાટિકામાં ફરવા જવા સૂચના કરી

અહીં આ 'વસતોત્સવ' નામનો પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે

અંક બીજો

કચુડી કુસુમાકર પ્રવેશ કરે છે અને ઉઘાનની શોભા અને મધુર વાતાવરણની આડલા દેશના તથા લગ્નોત્સવ ઉજવતી રાણીનું વર્ણન કરે છે

આ વખતે વાટિકામાં લગ્નોત્સવ જેવા આવેલા ધારાના લોકોની ઠઠ જમી હતી અને આનંદ છાર્ત રહેો હતો અને નર્તકીઓ મમળ લગ્નગીતો મધુર સ્વરે ગાઈ રહી હતી. આ જનગમતોની વચ્ચા કુસુમાકરે પારિજાતમંજરી યાદ આવે છે અને તેણીની રાગના દર્શન વારને ઉત્સુકતા તથા ઉત્સવો જોવાની ઇચ્છા તેને સાંભરી આવે છે

ઐટલામાં કુસુમાકરની પત્ની પ્રવેશ કરે છે અને પારિજાતમંજરીની વિરલાપુર દશાના ખચર તેને આપે છે કુસુમાકર પોતાની પત્નીને ખચર આપે છે કે માધવલતાના લગ્નોત્સવ નિરખરાને રાગ વાટિકામાં આવવાનો છે અને પ્રસંગેના લાભ લઈ છુપી રીતે પારિજાતમંજરીને મળવા માગે છે વધારામાં કુસુમાકર કહે છે કે રાગની દશા પણ ગ્રેમાપુર છે અને આ ખચરથી પારિજાતમંજરીને આશ્વાસન આપવા પોતાની પત્નીને સૂચના કરે છે.

રાગ વિદ્યુતકની સાથે વાટિકામાં આવે છે અને વાટિકાના મનોદર દેખાવનું વર્ણન કરે છે એક જ વૃક્ષપર વિવિધ ફળ ટુંલો જંગલથી વિદ્યુતક અચળો પામે છે અને તેના આ અજાનથી બધા આનંદ પામી તેની હાસી કરે છે.

ગુપ્તજ નર્તકીઓ અને ગીત ગાનારીઓથી પરિવેષિત રાણી પ્રવેશ કરે છે

રાણી માધવીલતા અને આગ્રનુ યુગલ રાગને દાખવે છે દરમિયાન વસતલીલાને એક સુદર યુક્તિ મુશ આવે છે અને તેને અમલમાં લાવે છે તે યુક્તિ એ કે રાણીના કોઈ પણ આત્મપણમાં પારિજાતમંજરીનું પ્રતિબિંબ પાડવું અને રાગને તે દેખાડવું પારિજાતમંજરી જે વૃક્ષ ઘટામાં છુપાઈ હતી તેના પાદ્ય તેણી ખમડે છે અને મંજરીનું પ્રતિબિંબ રાણીના કન્યાભરણમાં પડે છે રાગ તે પ્રતિબિંબ જુવે છે અને રાણીના કાન ઝાલને અનન્દમાન દશામાં પ્રતિબિંબ નિખી હ છે વનતલીલા પારિજાતમંજરીનું ધ્યાન રાણીના કાન તરફ ખેંચે છે જ્યાં તેણી પોતાનું અને રાગનું પ્રતિબિંબ સર્જને આવેલા જુવે છે

પારિજાતમંજરીને કંઈ શંકા નહે છે કે રાગનું ધ્યાન રાણીના આભુષણ તરફ ખેંચાયું છે કે પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ ખેંચાયું છે અને તેના નિર્ણય કરવાને ઉત્સુક બને છે વનતલીલા તેણીની મુઝવણ સમજી જાય છે અને તેણીને ખાતરી આપવાને પાછી પાદ્ય પાછળ તેણીને સતાડી દે છે રાગ પોતાની પ્રિયાનું પ્રતિબિંબ અચાનક અદરશ થઈ જવાથી દુખ પામે છે પાછળ નજર કરતા પાદ્યમાં છુપાયેલી પારિજાતમંજરીની રાગને આખી થાય છે પારિજાતમંજરી પણ પ્રત્યુત્તરમાં રાગ તરફ એક મધુર સ્નેહની કટાક્ષ ફેંકે છે રાગને પોતે ક્યા ઉભો છે તે જાન આવતા પાછો તે કરણાભણ તરફ પૂર્વની આશક જેવા લાગે છે અરકરો વિદ્યુતક અને રાણીની દાસી કનકલીલા રાગ અને પારિજાતમંજરી વચ્ચે શુ ચાલી રહ્યું હતું તે જાણવા હોવાથી અર્થસૂચક મદ દાસ્ય કરે છે

અ ચાર સુધી રાણી રાજને પ્રમત્ત રાખવાને પોતાનું મુખ તથા કાન સ્થિર રાખી રહી હતી, હવે તેણી થાકી કંટાળી જાય છે, રાણીની જમણી આખ ફરકવા માડે છે અને તેણી પોતાની દાસી તરફ ઓચિંત્ત જુલે છે ગણી દાસીને હાથ્ય કરતી અને રાજ તેણીને કાંઈ નિશાનીઓ કરતો દેખી જાય છે ગણીને આમા કાંઈ ભેદ છે એમ દૃઢ શકા આવે છે અને શુરસામા રાજને છોડી ત્યાંથી ચાલી જાય છે રાજ હવે રાણીને મનાવવા જશે એમ ધારી પારિગતમજરી અને વસતલીલા તેઓની સત્તાવાની જગા છોડી મહિમંડપ તરફ જાય છે આથી રાજ જ્યારે પોતાની પિયના મુખ-દર્શન વાસ્તે ફરીથી પાંખળ નજર કરે છે તો ત્યાં કોઈ માનુષ પડતુ નથી વિદ્વપકની સાથે રાણી મહિમંડપમા જાય છે. દ્વરથી રાજ પારિગતમજરીને ત્યાં જુલે છે રાજ થોડા પુષ્પો ચૂટે છે અને છુપાઈને આગળ જઈ પારિગતમજરી પર એક પછી એક પુષ્પો ફેંકે છે રાજને પોતાના પર પુષ્પ-બાણોની વૃષ્ટિ કરતો કામદેવ ધારીને પારિગતમજરી સુચિત થાય છે રાજ છતો થઈ વમ-તલીલાને તેણીને શુદ્ધિમા લાવવામા મદદ કરે છે

ભાન આવતા પારિગતમજરી ત્યાંથી જવાની ઇચ્છા દેખાડે છે, પરંતુ રાજ એક મધુર હાસ્ય અને પ્રેમમય દ્રષ્ટિ કરવા વિનવી તેણીને ગેકે છે.

દગ્ધિઆન ગણીની દાસી કનકલીલા હાથમા કરણાભરણુ લઈ ત્યાં આવતી દેખાય છે ગણીની દાસીને આવતી જોઈ રાજ

પારિગતમજરીને પોતાની પોઠ પાછળ સત્તાડી દે છે પછી રાજ કનકલીલાને રાણીનું સાત્વન કરવામા મદદ કરવા વિનવે છે કનકલીલા રાણી તરફથી રાજને કરણાભરણુની ભેટ અર્પણુ કરે છે, અને રાણીનો કડક સંદેશો સંભળાવે છે

રાજ મેણુ સમજી જાય છે અને રાણીને મનાવવા તુરંત જ જવા નિશ્ચય કરે છે ભાટો સંગીતમા સધ્યાનુ આવાગમન ગાઈ રહ્યા છે. રાજના જવાથી પારિગતમજરી દિલગીર અને વિરહાતુર ખની જાય છે, વસતલીલા તેણીને આશ્વાસન આપે છે રાજ તેણીની પ્રેમાર્તિશ-ચિતાથી વિસ્મય પામે છે અને તુરંત જ પાછો ત્યાં આવવા વચન આપે છે. પછી વસતલીલાને તેણીની સંભાળ રાખવા ભલામણુ કરી રાજ ત્યાંથી જાય છે. જતા જતા ને પાછળ વારવાર જોતો જાય છે અને આખરે ભારે દિલ્લે ત્યાંથી અદશ્ય થાય છે.

દક્ષિમર્યાદામા રાજ દેખાય છે ત્યાં સુધી પારિગતમજરી તે તરફ જોઈ રહે છે. રાણી હવે પોતાને મૃત્યુ શિક્ષા ફરમાવશે એમ ધારી ખીંકથી પારિગતમજરી આત્મઘાત કરવા વિચાર કરે છે. વસતલીલા તેણીને શાંત પાડે છે પારિગતમજરીની દિલ્લૂંદ દશાથી વસતલીલાને તેણીની જીદગી વિષે શકા થાય છે અને તેણીના પરબરાબર ધ્યાન રાખવા નિશ્ચય કરે છે.

અહીંઆ ખીંજો અક સમાપ્ત થાય છે

પદ્યરત્ને છેડે એમ કહેવામા આવ્યું છે કે આ પ્રશસ્તિ (સ્તુતિ) સિદ્ધકપુત્ર સોની રામ-દેવ નામના પ્રવીણ શિલ્પકારે પદ્યર પર કેત-રેલી છે

અ. સૌ. પુતળાબાઈ કાબરાઈ.

આપણા દેશની સ્ત્રીકવિઓ

૧

જે સ્વર્ગવાસી નરના સમારક અર્થે આ મથ લખાય છે તે એક કવિ હતો, માટે એ આ વિષય કવિતાને લગતો લીધો છે, અને હિંદમાં થઇ ગયલી સ્ત્રીકવિઓ બાબે કંઈક વિવેચન કરી પુ આપણે ગુજરાતીમાં લખી ગયલી કેટલીક સ્ત્રીઓને જોળખીએ છીએ પણ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ખીજી ભાષાઓમાં કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રીઓ ઘણી હતી જેમના નામ પણ આપણે જાણતા નથી

યોડા સમય ઉપર એક ઇંગ્રેજ બાઈ, નામે મિસિસ એકનિક્સે હિંદની સ્ત્રીકવિઓ અને તેમની કરેલી કવિતાઓ-એ નામનું એક નાનું પુસ્તક પ્રગટ કરી આપણા દેશની સેવા બજાવી છે, તેના આધારે આ વિષય લખવાને હું સક્તિ-માન થઇ છું

૨

અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓ કવિતા કરતી હતી તે ઋગ્વેદમાં પુરુષો બેગી સ્ત્રીઓની કવિતાઓ છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમની એક, નામે ઘેસાને માટે જણાયલું છે કે તે રાજ્ય કક્ષિવાનની પુત્રી હતી જે પોતે એક ઋષિ હતો અને દીકરીમાં અસાધારણ જુદી જોઈ તેને પોતે કેળવણી આપી હતી એના લખેલા બે કાવ્યો વેદમાં મળ્યા આવે છે, તેમાં એક “અશ્વિનોતે પ્રાર્થના” ઉચી કાવ્યશક્તિ બતાવે છે

એ પછી બૌદ્ધ ધર્મની સાધ્વીઓના કરેલા કાવ્યો ગણી શકાય જે “થેરી ગાથા”ને નામે જોળખાય છે. એ કવિતાઓના પાલી ભાષા-

માંથી ઇંગ્રેજીમાં ભાષાન્તરનું મિસિસ ક્રિસ ડેવિડ્સે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઇ. ઇ. સની પાંચમી સદીના આવા એક સમયમાં દરેક ગીતની સાથે તેની બનાવનારીનું કુકું ચરિત્ર આપેલું છે એમાં એક મુત્તા નામે છે તેને માટે કહે છે કે તે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ધેન જન્મ પામી હતી, અને વયમાં આવી ત્યારે તેના માબાપે તેને એક ખુધા બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. પણ મુત્તાએ તેના ધરમાં રહેવાની ના પાડી, તેને સમજાવીને પોતે સસારનો ત્યાગ કરીને ધર્મપરાયણ સાધ્વી બની. તેના એક કાવ્યની મતલબ નીચે મુજબ છે —

અરે હું તો છુટી થઇ રે છુટી થઈ,-
ત્રણ ખુધી વરતુથી હું છુટી, મારી બંધીથી,
મારા ખાડણીઆથી, અને મારા ખુધા વરથી.
અને આ ઉચ્ચ દશા પામી મુક્તિ મેળવી માઃ
મુત્તા નામ સાર્થક બનાવ્યું છે”

પનાચારા નામે એક સાધ્વીને માટે કહે છે કે તેના પર કંઈ આક્રમણ પડવાથી તે એક દહાડામાં પોતાના મામાપ, બાઈ બેન, વર અને છોકરાને ખોઈ એકલી અટુલી રહી ગઇ હતી તેથી ઘેલી થઇ તે રજાગતી હતી. પણ એક ઠેકાણે જુદા ઉપદેશ કરતા હતા ત્યાં જઈ લાગી અને તેના શબ્દો સાંભળ્યા પછી જુદે તેને આત્માસન દીધું તેથી તેનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું અને તેણે પોતાનું બધું દુખ જુદેને કહ્યું જુદે તેને ધર્મ-ખોધ કર્યો, જેથી તે પોતાનું દુખ જુલી અને ખીજાઓને દુખમાં દિલાસો મળે એવાં ધણા કાવ્યો તેણે રચ્યા એ ઉપરાંત થેરીગાથામાં વાસીથી, ઉખીરી, મુમના, સામા, સંધા

સુમગલાની માતા, મેટીકા એવી વણી સાધ્વી
એના રચેલા કાવ્યો આવે છે, જે બૌદ્ધધર્મી-
ઓ આજ સુધી ગાય છે

૩

પછીની સ્ત્રીકવિઓના સંસ્કૃત ભાષામાં
રચાયેલા કાવ્યો પણ ધણા મળી આવે છે
ગંગાદેવી નામે સ્ત્રીકવિ વિજયનગરના સ્થાપનાર
બળવાન રાજાની કુવરી હતી એવું જણાયું
છે બીજી એક વિકતનિતમ્મા નામે હતી
તેનું ચરિત્ર મળતું નથી પણ તેના કાવ્યો પ્રેમ
રસથી ભરેલા છે. એકમા તે નીચે પ્રમાણે એક
યુવાન પ્રેમીને મધુકર સાથે સરખાવી કહે છે —

“હે મધુકર ! તારૂં ભટકતું મન તુ બીજા
કુલે તરફ લઇ જા, જેઓ તારૂં વજન ખમી
શકે અર્થ વિના અને ક-મોસમે તુ આ ચમે
હીની ખીલતી કળીને શા સાર એટલો સતાવે
છે, કે જેમા હજી રજ પણ બધાયું નથી ?”
સંસ્કૃતમાં લખનારી એક ત્રીજી પ્રિયવદા હતી
જે બગાલના ફરીદપુર જિલ્લાના રહીશ એક
વિદ્વાન ગૃહસ્થની દીકરી હતી, અને એજ તેવા
જ વિદ્વાનને પરણી હતી, અને પોતાના પિતાને
તેમજ પતિને સાહિત્યનો વધારો કરવામાં તે
મદદ કરતી હતી

૪

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં તામિલ અને કાનડી
તેમ જ મરાઠીમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ કવિતા કરી
ગઈ છે અવ્યય નામે એકે તામિલમાં કાવ્યો
કર્યા છે તે હજી તે તરફ ગવાય છે, અને લોક
તેની કૃતિઓને એટલી ચાહે છે કે દર મગજ-
વારે તેની પૂજા થાય છે અવ્યયના માતૃપિતા
પોતાની ભટકતી જીંદગીને લીધે તેને છોડી
ગયા હતા, અને લોકે દયાની ખાતર તેને
પાળીને મોટી કાંધી હતી, એટલે તેને કંઈ
પણ કેળવણી મળી હોય એવું લાગતું નથી.
તો પણ તે સમજણી થતા ગાવા અને કવિતા

જોડવા લાગી, જેથી તે લોકને પ્રિય થઇ પડી,
અને તે લોક તેને “ ખીરના એક પ્યાલા સાર
એક ગીત ગાનારી ” એવા નામથી ઓળખવા
લાગ્યા. તે ધણુ જીવી પણ આખી જીંદગી
ભટકીને બીજા માગીને પૂરી કાંધી તે સારા
શીખામણના વચનો ગાતી હતી દાખલા તરીકે
એક ગાયનમાં તે કહે છે —

“ સોનાનો પ્યાલો ભાગ્યો તો પણ સોનું
તે સોનું જ રહ્યું,
(પણ) માટીનો ઘડો ભાગ્યો તો તે શા કામનો
જ રહ્યો ?

(તેમ) સદ્ગુણીનું સર્વરસ જાય પણ સદ્ગુણી
તે સદ્ગુણી જ રહે, જ્યાં દુર્ગુણીનું તેમ
બનતું નથી ”

અંદાલ નામની એક તામિલ કવિ હતી
તે બાળપણમાં પોતાના માતૃપિતા સાથે મદિ-
રમાં જન્મ ભક્તિ કરતા શ્રી કૃષ્ણ ઉપર અતિ
મોહિત થઈ ગઇ અને વયમાં આવી ત્યારે
માનવી સાથે પરણવાની ના પાડી બેઠી, જેથી
શ્રી કૃષ્ણ સાથે તેનું લગ્ન શ્રી વીધીપુરના
મદિરમાં કરી આપવામાં આવ્યું એણે ભક્તિ-
ભાવથી ઉજળતા ભજનોના બે પુત્રક કરેલા
છે, જે હજી વૈષ્ણવોમાં ગવાય છે.

કાનડી ભાષાના સાહિત્યને ગોબાવી ગયેલી
સ્ત્રીઓમાં શૃંગારમાં અને હોનમાં નામે બે
હતી તેઓ મૈસૂરના રાજ ચિકદેવ રાયની
દરબારમાં હતી રાજ પોને વિદ્વાન હતો અને
ધણાએક ઐતિહાસિક પ્રથોને તેણે સમજ
કર્યો હતો, જે પાછળથી ટીપૂ સુલતાને બાળી
મૂક્યો. શૃંગારમાં એ “ પદ્મિનીકથાણુ ”
સંગીતમાં જોડયું હતું હોનમાં રાજના
પ્રધાનની ભત્રીજી હતી પ્રધાને રાજ આગળ
તેની હોશિયારીના વખાણ કર્યા તેથી રાજાએ
તેને એક કવિતા લખવાનો હુકમ આપ્યો જેને
માન આપી તેણે એક કવિતાનું પુત્રક રચ્યું

જે “હદીબદેય ધર્મ” એટલે પરણેલી સ્ત્રીને ધર્મ એ નામે ઓળખાય છે

શૃંગારમ્ભાની એક કવિતાના શબ્દો સ્ત્રીનું માન વધારનારા છે. “અરે મુખો” તે ગાય છે “સ્ત્રી સ્ત્રી શુ કરો છો? તમારી માતા જેણે તમને જન્મ દીધો તે સ્ત્રી નહિ હતી? અને સ્ત્રી વિના કેણે તમને બાળપણમાં સંભાળી પાળીપોષી મેટા કર્યા? તો સ્ત્રીને તુલ્ય શા માટે ગણો છો?”

“દીકરો જનમ્યો તો ખુરી થાઓ છો ને દીકરી જન્મી તો દિલગીર થાઓ છો એ શુ કહેવાય? જે સતાન સારા નીકળે અને માથાપને સુખ પમાડે તે સતાન, પછી દીકરો કે દીકરી.”

“પુત્ર અવતર્યો ને વારસ આવ્યો એ ખરૂં, પણ જો પુત્ર સારો નહિ નીવડ્યો, સારી કેળવણી નહિ પામ્યો તો માથાપને સુખનું સાધન થતો નથી, તે જ પ્રમાણે પુત્રી બીજા કુટુંબમાં પરણી જાય છે ખરી, પણ ગુણવતી અને સારી કેળવણીવાળી હોય છે તો સાસ-રિયાને શોભાવે છે અને તેના વશને તેને માનથી યાદ કરે છે.”

એ પછી કાનડી ભાષામાં મહાદેવી સક્કા નામે એક સ્ત્રીના કરેલા સંગીત કાવ્યો પણ ગવાય છે

મરાઠી સ્ત્રી કવિઓમાં એક જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે તે શ્યાખા મેલાની સ્ત્રીને નામે ઓળખાની કવિ છે વગ્નકુ બન્ને જ્ઞાતિએ તુલ્ય ગણાતા મહાર દત્તા પણ વિઠોનાની પ્રથમ આસ્થાથી ભક્તિ કરતા દત્તા. બન્નેએ કવિતા કરેલી છે એક નમૂનો અહીં ઉતાર્યો છે -

“જો અભડાયો તો દેહ અભડાયો-

આત્મા તો શુદ્ધ છે.”

એટલું તો સહુ કોઈ જોઈ શકે છે કે

અભડાવા વગર દેહ ધારણ કરી શકાતો નથી.

માટે શ્યાખાની સ્ત્રી કહે છે કે દેહની અશુદ્ધતા દેહમાં રહેવા હો પણ આત્માને શુદ્ધ ગણો.”

સુકતાબાઇ નામે એક મરાઠી સ્ત્રી કવિતા કરી ગઈ છે તેને માટે કહેવાય છે કે તે ચાર રજળતા ભાષણનમાની એક હતી, જેઓ એક વાર વાવથી જહીને એક સન્યાસીની શુદ્ધતા ભરાયા ત્યાં સન્યાસીએ તેમને આશ્રય આપી વિદ્યા ભણાવી, અને ચારે ભક્તિમાન બન્યા, અને એક ભાઈએ તથા સુકતાબાઇએ કવિત્વ-શક્તિ દેખાડી સુકતાબાઇ સોળ વર્ષની તો મરી ગઈ એટલે તેણે જે કાવ્યો કર્યા છે તે બાળપણમાં કરેલા કહેવાય. તોપણ તેમાં એવા ગીલસુદ્રીભર્યા વિચારો છે અને એવી બેદી ભાષામાં લખાણ કરેલું છે કે તેની મત-લબ્ધ ભાષાન્તરમાં બતાવવી મુશ્કેલ પડે છે.

જાનાબાઇ નામે એક હતી તે એક કવિ, નામે શ્રી નામદેવના ધરમાં નિરાશ્રિત પડેલી ચાકરડી હતી પણ કવિએ તેને વિદ્યા દીધી હતી, અને પંડરપુરના શ્રી વિઠોબા ઉપર તેને અતિ પ્રેમ અને આરથા હતી, જેથી તેણે ભક્તિભાવથી ભરપૂર અભંગો ઘણી અસરકારક અને શુદ્ધ ભાષામાં રચ્યા છે જે હજી વિઠો-બાના મંદિરમાં ગવાય છે

ખીજી મરાઠી કવિઓમાં અદિનાબાઈ હતી જે કવિ તુકારામની શિષ્ય હોવાથી તેની કથા ઉપર કવિતા કરી ગઈ છે.

૫

ઓગણીસમી સદીના કેળવણીના ઝમાનામાં ઘણી મરાઠી સ્ત્રીઓએ કવિતા કરી છે જેમાંની એક ખ્રીસ્તીબાઇ, નામે લક્ષ્મીબાઇ તિલકના કાવ્યો વખણાય છે

દ્રાવણકોરના પ્રખ્યાત રાજકવિ રવિવરમન દમ્પતીની દીકરી નામે કૃત્તીજ્ઞ તત્કાલી મલ-

ચાલમ બાપામા લખી કવિતાઓ કરી ગઇ છે એ ઇ. સ ૧૮૨૦ માં જન્મી હતી અને એના પિતાએ એને કેળવણી આપી હતી

કારમીરમા લાલદેડ નામે એક સ્ત્રીકવિ થઇ ગઇ છે કે જેના કરેલા કાવ્યોમાના થોડાનો ઇંગ્લેન્ડમા તરજુમે કરવામા આવ્યો છે એ શિવમાર્ગની એક યોગિની હતી એના કાવ્યો હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રીસ્ત ધર્મવાળા પ્રાર્થના તરીકે ગાય છે, કેમ જે તેમા મુખ્ય વિષય એકેશ્વરવાદનો છે સસારની ક્ષણભગુરતા વિષે તે નીચે પ્રમાણે ગાય છે -

" એક પળ જેઠું છુ તે
એક મોટી નદી વહી જાય છે,-
એક પળ જેઠું છુ તે
નથી પૂલ કે તરી
એક પળ જેઠું છુ તે
એક છોડ કૃષ્ણી ભરપૂર છે,-
એક પળ જેઠું છુ તે
નથી ગુલામ કે કાટો
એક પળ જેઠું છુ કે
ચુલામા ભડકા દેખાય છે,-
એક પળ જેઠું છુ તે
નથી ચુલો કે ધુમાડો
એક પળ જેઠું છુ કે
પાડવોની મા દેખાય છે,-*
એક પળ જેઠું છુ તે
કુભારની મામી દેખાય છે. "

૬

હિન્દી બાપામા કવિતા કરી ગયલી છે સ્ત્રીઓમા સૌથી પ્રખ્યાત મીરાબાઇ છે, કે જેણે ગુજરાતીમા પણ કાવ્યો રચ્યા છે. એના જ્ઞાન બાબે જુદી જુદી વાતો ચાલે છે પણ

* પાડવા અને તેમના માતા પિતાએ યાજ્ઞને વરા લઈ એક કુબારના વ મા આશ્રય લીધા હતા તે વિશે આ વસાઈ છે.

હવે નિર્વિવાહ સામ્યન થયુ છે કે તે મેવાડના રાજકુવર જોગરાજને પરણેલી હતી. પણ તે ગાદી આવ્યા અગાઉ જ મૃત્યુ પામ્યો. એ પછી થોડું વખતે મહારાણા કુંભને તેના એક બેટા ઉદેકરાણે મગવી નાખ્યો અને પોતે મેવાડની ગાદી લીધી, અને વિધવા થયલી રાજવધુ ઉપર જીલમ ગુજારવા માડ્યો જેથી તે ચિતોડ છોટી નાસી ગઇ અને રાઈદાસની શિષ્ય બની રાધાકૃષ્ણના પ્રેમની કવિતાઓ કરી લોકને શીખવવા લાગી

ખીજ એક હિંદીમા લખનારી સ્ત્રી કવિ રૂપમતી હતી જ્ઞાતિએ તે હિંદુ હતી, પણ માળવાના મુસલમાન રાજા બાજબહાદુરની બેગમ થઇ હતી બંને ગાયનમા ઉત્તાહ હતા. ઇ. સ. ૧૫૬૦મા બાદશાહ અકબરે માળવા ઉપર ચડાઈ મોકલી બંને લડાઈમા હતરી લડ્યા પણ હાર પામ્યા એટલે રાત્રુના હાથમા નજતા રૂપમતીએ ઝેરનો પ્યાલો પી જીવ કાઢ્યો તેણે બાજબહાદુરને સંમોધીને પ્રેમના ગીતો કરેલા છે જે હજી માળવામા ગવાય છે

ખીજ એક હિંદીમા કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રી જેણે પ્રેમ અને નૃગાના કાવ્યો લખ્યા છે તે શામ રંજેજીને નામે જોળખાય છે તે મુસલમાન હતી, અને કપડા ગગવાનો ધધો કરતી હતી

એવું બન્યું કે એક બ્રાહ્મણ કવિ, નામે આલમે તેને ત્યા પાવડી રગવા મોકલી, પણ તેના પડમા પોતે લખેલી કવિતાનો કાગળનો ટુકો હતો તે કાઢી લેતા બૂલી ગયો રંજેજી તે જોયો અને તેમા લખેલા એક ચરણમા બીજી પોતે લખી બ્રાહ્મણના પૂછેલા એક સવાલનો જવાબ દીધો, અને પાવડી રંગીને ધડી વાળી ત્યારે કાગળ તેમા પાછો મૂક્યો, અને પાવડી મોકલી આપી. ઉકેલતા માહે કાગળ જોઈ બ્રાહ્મણે પેલું ઉમેરેલું ચરણ જોયું અને

અજળ થઇ રંગેજીણું પૂછવા ગયો કે આ કોણે લખ્યું, અને તેના જવાબથી પ્રસન્ન થઇ પાઘડીની રમણીએ એક અને અને કવિતાની કિંમત એક હજાર મુદ્રા આપી. આમાંથી પ્રેમ બાળ્યો અને બ્રાહ્મણ રંગેજીણું પોતાને ઘેર રાખીને વટલી ગયો.

બીજી હિંદી કવિઓમાં દયાબાઇ અને સહ-જોબાઇ એ બે નામ મળે છે. દયાબાઇનો કરેલો “ દયાબોધ ” ઇ સ ૧૭૫૧માં લખાયો હતો.

હાલના વખતમાં શ્રી સરસ્વતી દેવી અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હિંદીમાં કવિતા કરે છે.

૭

બંગાળી સ્ત્રીકવિઓમાં રામી નામે એક ધોમણની કરેલી કવિતા પહેલી મૂકી શકાય, જે ઇ સ ની ૫૬૨મી સદીમાં થઇ ગઇ. કેમ જે તે અગાઉ કોઇના કાવ્યો મળતા નથી એની કહાણી અજળ જેવી છે. ચંદીદાસ નામે એક પ્રખ્યાત બંગાળી કવિ જે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમ યુગારની કવિતાઓ કરતો હતો તેની તે પ્રિયા હતી અને એ કારણથી તે ન્યાન બહાર હતો. બંને કવિતા કરતા હતા અને તે ઉપર જ તેમનો ગુજરો હતો. ચંદીદાસ એક વાર પોતાના સાગ સાગ કાવ્યો લઇ ઇનામની આશા એ બંગાળના તે વેળાના મુસલમાન નાબખના દરબારમાં ગયો હતો. પણ ત્યાં તેનો કેવો દેજ થયો તે રામીની એક કરુણ કવિતામાંથી માલુમ પડે છે. તે પોતાના પ્રિયતમને સંબોધીને કહે છે -

“ અરે ’ કા તુ રાજના દરબારમાં તારા કાવ્યો ગાઇ સંભળાવવા ગયો ? તેની રાણીએ તારી મધુર વાણી સાંભળી અને તેના મનમાં શુભ લાગણી થઇ આવી તે તે દયાવી શકી નહીં અને પતિને કહી દીધું કે ‘ અરે ’ આ ચંદીદાસના ગાનથી મારા મનમાં તો જવાળા પ્રગટી છે, મારા મનમાં પ્રેમવેદના ધાય છે. ”

“ પાદશાહે તરત વગીરને તેડી કહ્યું પકડે ! આ બ્રાહ્મણને અને કચડી મારો એને હાથીના પગ તળે ’ રાણીએ ધણી કાલાવાલા કરી કહ્યું, ‘ એ રાજપતિ ’ આ ગાન સાધારણ નથી એ તો દેવનાઇ ગાન છે અને એ ગાનાર સાધારણ માણસ નથી પણ પ્રેમનો અવતાર છે તો એના દેહનો નાશ શા માટે કરો ? ” તેટલામાં તો મસ્ત હાથી છૂટ્યો અને માગ પ્રિયતમને કચડી નાખ્યો. મારા પગ આશત પડી, હું એક ઝાડની ડાળી પકડી રહી ખૂમ પાડી ઉઠી ‘ ગયો મારો ધણી, મારો પ્રિયતમ ’. તેટલામાં તો રાણી દોડી આવી ‘ અરે ’ મને ન તણ જ. ’ એમ બોલી શબ ઉપર પડી ગ્રાણી છોડ્યો. આવું જોઇ રામી ધોળણ રાણીના શબ ઉપર પડવા ગઇ, પણ મૂર્છાગત થઇ ત્યાં જ પડી ”

આવી મતલબનું એક લાઘુ કાવ્ય રચી એ ધોળણ કવિ પોતાનું નામ છેલ્લા પદમાં લાવે છે.

બીજી એક બંગાળી કવિ માધવી હતી, જેણે સારી કેળવણી લીધેલી હતી અને ધર્મ ઉપર આત્મ આરથા ધરાવતી હતી એક આર્ન-દામાઇ નામે હતી તેની કવિતાઓ ‘ હરિલીલા ’ નામે ગ્રંથમાં છપાયેલી છે. આ જમાનાની સ્ત્રી-કવિઓ પર આવતા ઇ સ ૧૮૮૪માં હાકામાં જન્મેલી પંકજીની બસુ હતી, જે જીવાનીમાં મરણ પામના બાદ તેની કવિતાઓનો સંગ્રહ છપાયો હતો.

એ પછી હાલની કવિઓમાં પ્રિયવદા દેવી, નિરુપમા દેવી, મિસિસ કામિની રાય, મિસિસ સરોજબાલા વગેરે સ્ત્રીઓ છે જેઓએ ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી લીધેલી છે. તોરુદત અને સરોજિની નાઇડૂ જેવી જમગહેર સ્ત્રી કવિઓને પણ આ વર્ગમાં જ ગણી શકિયે.

૮

ફારમી સ્ત્રીકવિઓમાં દિલ્હીના મુસલમાન રાજાઓના દરબારની સ્ત્રીઓએ પ્રેમ અને બંને

નૃંગારની ધણી કવિતાઓ કરી હતી કેમ જે તે વેળા સ્ત્રીઓને એવા પ્રકારની કેળવણી આપવામાં આવતી હતી, અને તત્કાલ નવુ સગીન કાવ્ય ગાવાનું સાધારણ હતું, અને ધણા કાવ્યો થતા હતા. આ વર્ગમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીકવિ મુલનાન રત્નીઆ બેગમ હતી તે શામસુદ્દીન અમતમશની કુવરી હતી અને પિતા પછી ગાદીએ બેઠી આગરે પાંચ વર્ષ સુધી ગજલગારી ઇતિહાસમાં અમર થઇ ગયેલી છે

બાદશાહ જહાંગીરની રાણી નૂરજહાનની પણ કેટલીક ફારસી કવિતાઓ હજી ગવાય છે. બાદશાહ ઐંગરેઝની બે બેઠીઓની કરેલી કવિતા પણ ચાલુ છે, જેમાંની એક ઝીનત-ઉન નીમાએ પોતાની કબર ઉપર કેતરાવવા નીચક્ષે લેખ બમાવ્યો હતો, જે આજે દિલ્હીમાં તેની કબર ઉપર જોવામાં આવે છે —

“ મારી કબરમાં મને ખુદાની મેહર સિવાય કોઈની મદદની જરૂર નથી ફયાના વાદળના છાયડા સિવાય બીજી છત્ર મને જોઈશે નહિ ”

લકનૌના નવાબ અસીફ ઉદ્-દૌલાની બેગમ

નામે બાહુબેગમ ઉર્દુમાં કવિતા કચ્છી હતી, અને રામપુરના નવાબ શુસાઅલીખાનની બેગમ જે હાલના નવાબની દાદી થાય છે તેની કરેલી ઉર્દુ કવિતા મોજુદ છે

લાલના જમાનામાં કેળવણીના ફેલાવા સાથે સ્ત્રીઓમાં કવિતા શક્તિનો ધણો ફેલાવો જોવામાં આવે છે, પણ હાલની ઉંચી કેળવણી ઇંગ્રેજી હોવાથી કાવ્યો ઇંગ્રેજીમાં રચાય છે એ વર્ગમાંની ઉત્તમ સ્ત્રીકવિઓ તોરુદત અને મિસિસ સરેશ્વની નાઇડના નામ ઉપર નોંધાયેલા છે અનેની કવિતાઓ ઇંગ્રેજી જેના માતબર સાહિત્યમાં ઉચ્ચ અને કાયમનું સ્થાન મેળવી ચુકી છે તોરુદતનું નાજુલ શરીર નાની વયમાં જ પડી ગયું, ત્યારે મિસિસ નાઇડે હજી જમાનાને નસીબે અચ્છી તડુગરતી ભોગવે છે અને કવિતા ઉપગત મસાર સુધારાની અને રાજકીય લડતોમાં પણ આગેવાની કરી રહ્યા છે. દરખના પ્રદેશના એ કેકિલા ગજકીય અખાડામાં એક સિલણના જેની ગર્જના પણ કરી શકે છે પ્રભુ એમને લાખુ આયુષ્ય અને દિન પર દિન વધતી શક્તિઓ બક્ષો । •

૨૧ ૨૧ પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

જીવનમાં સમન્વય

શરીર એક બધન છે એ વિચાર આપણે માટે કાઠ નવો નથી 'એણે દેહ છોડયો' એમ કહેતા પણ આપણે જાણ્યે અજાણ્યે એમ જ માનીએ છીએ કે એનો આત્મા શરીરથી મુક્ત થયો આ વિચાર અસલની ગ્રીક શીલસુશ્રીમાં પણ મળી આવે છે પીથાગોરાસની પાઠશાળાનું એક તત્ત્વ એ હતું કે શરીર એ આત્માનું કેદખાનું છે - બીજા પણ કેટલાક ફિલસૂફીએ વિશ્વને દેહી તેમ અદેહી અસખ્ય વ્યક્તિઓથી ભરેલું માનેલું છે આત્મા અદૃગે બેઠો બેઠો બાહ્યે નિદ્રિયોની બારીઓમાંથી આખું વિશ્વ જોયા કરે છે આ સર્વ વ્યક્તિઓનો એક બીજાની સાથેનો બધો વ્યવહાર શી રીતે સધાતો હશે એ સવાલ ધણા ફિલસૂફીએ આશ્ચર્યચકિત બાવે જોયો છે કારણ દરેકનો અનુભવ દરેક બીજાના કરતા જૂનો જ હોય છે અને આપણે બધા જ આપણા વ્યક્તિત્વની દીવાલોમાં ભયડાઈ ગયા છીએ

પણ અનુભવમાં બધા તરનો ગર્ભિત રીતે સમાએલા છે અનુભવ એક નદીના પ્રવાહની માફક વહે જાય છે એમાં વિચારના, લાગણીના એવા એવા અનેક તરંગો આવે છે, એક બીજા સાથે અથડાય છે, અને આની અથડામણોથી ઉત્પન્ન થતા અને ઠેલાતા તત્ત્વ, શીષુ, કચરો, બધું જ કાઢે જઈ ચડે છે. ત્યાં એ બધું વિશ્વના જગતમાં મૂકાય છે. બધી વ્યક્તિઓ ત્યાં કોરી જમીન ઉપર એકઠી થાય છે અને અરસપરસ વ્યવહાર ચાલે છે પણ દરેક વ્યક્તિના જીવનનો પ્રવાહ તો અગોચર અને અગમ્ય જ રહે છે એ પ્રેમીઓ ગમે તેટલા એક થવાનું કહે પણ

* Soma Sema.

હમેશા એક ઝીણી કાટ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એવી રહી જાય છે કે એમાં એક અનત સાગર ધુન્વતો હોય એમ લાગે છે આ રીતે જોતા બધા બાહ્ય વ્યવહાર વ્યક્તિનો અધ પાત લાગે છે પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોના વ્યક્તિનો જે કાંઈ ખરો વિકાસ છે એનો આધાર માત્ર એના ઉપર જ છે કારણ એ બાહ્ય વ્યવહારમાં વ્યક્તિ જોટલું ઉડુ તત્ત્વ ઉમેરે વા જે કંઈ નવું તત્ત્વ પોતે ખરેખર મૂકણું કરી શકે, તેટલો ઉડો અને વિગાળ એનો વિકાસ થાય. આમ જીવન પોતાનું આપવાની, બદલામાં પૂરતી ક્ષમતાનું નવું મેળવવાની, મેળવેલું નવું પોતાનું જ કરી લેવાની એક કળા છે

પણ રસ્તે ચાલતો માણસ કોઈ દિવસ એમ વિચારતો જ નથી કે ભર વસતિમાં એ એકલો પૂરાઈ રહેલો છે સાધારણ માણસ સમજતો જ નથી કે આપણે બધા ભેગા હોઈ એક મહા-સાગરને દૂર દૂર કિનારે પડ્યા છીએ 'દરેક વ્યક્તિ એક અધોર અબેલ એકાન્તમાં પૂરાઈ ગઈ છે' સાધારણ રીતે તો હરકોઈ માણસ જૂના જમાનાના જે ચીલા પડી રહ્યા હોય છે તે રીતરિવાજોમાં જ પોતાનું જીવન ગાળે છે અને એમાં જ કૃતકૃત્યતા માને છે તે કોઈ દિવસ સવાલ ઉઠાવતો નથી, અને એ રીતે એ સુખી છે.

પણ સોફિસ્ટીસ કહેતો કે એક ટુકડો સતો ધમાં અને કોચડમાં જીવન ગાળે તેના કરતા સોફિસ્ટીસનું અસતોષી જીવન હજાર દરજ્જે સારું છે હમેશા પ્રગતિમાં જૂનાના નાશનું તત્ત્વ છે જ કોઈ કોઈ વાર વ્યક્તિના અને સમાજના જીવનપ્રવાહને કાંઈ રેતીના અને રિવાજના

ખડકો બધાં જાય છે, અને એ બધા જીવનના જીવંત પ્રવાહી તત્વને અમુક જ માર્ગે જવું પડે એમ બાધી દે છે કોઈ જીલમ કરતા જીવનો આ જીલમ ભારે છે.

હાલના આ બધીઆર જીવનમાથી છૂટીને આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વીની સમક્ષ જીવન ગાળવાને ધણા ફિલસૂફો ખૂબ પાડી રહ્યા છે હુનિ યાત્રુ કાંઈક જૂઠું જ ભવિષ્ય ફિલસૂફીની નજર આગળ તરવરે છે નિર્ભય આકાશની પ્રસન્નતા જેટલા ઉડા અને ગભીર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરમા પણ આપણે એ જ નોંધએ છીએ વેદની સ્મૃતિએ આપણને હમેશ જીવતી લાગે છે એનું કારણ એ જ હતું કે એ વખતે લોકો જ ગલી ધાસ અને ધૂંપે ઉગે તેનાથી બહુ દૂર રહેતા નહોતા અને ગમે તે ઋષિ ગમે તે દેવનું આરાધન કરતો પાશ્ચાત્ય કવિઓમા વોલ્ટ વિટમેન વેદના કોઈ ઋષિએ અર્ચાચીન કાળમા જન્મ લીધો હોય એવો છે

વ્યક્તિના આ અધોગ એકાન્તની એને હમ્મર રીતે ખબર પડે છે આત્માના ઉડામા ઉડા દુખ (Tragedy) નું મૂલ ત્યા જ છે પણ આપણા હિંદુસ્તાનમા ધણે ભાગે એ કમળ ઝલા-નિમયતા અમુક રીતે જ આવે છે.

આપણે ઉપર દ્રષ્ટુ કે જીવન એ એક કલા છે. મનુષ્ય હરદમેશ પોતાની જાનને રીત-રિવાજમા, આચારમા કે ધર્મવિધિમા વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે આવી રીતે વ્યક્ત થયેલી સૃષ્ટિ (creation) એના મૂળ સ્વભાવથી જ જડ હોય છે પણ દુખની પાન એ છે કે મનુષ્ય, જેને સર્જન શક્તિ છે, તે ધણીવાર શકિતહીન સૃષ્ટિને અર્ચીન થઈને રહે છે જીવનનો આદર્શ જડ કૃતિઓથી કિચે જઈને, છૂટા પડીને પોતાની જ નહીં જાતની કૃતિમા પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાનો છે એમ ન કરી શકનાર વ્યક્તિ

મૃતવત્ થઈ જાય અને ધણી વાર એમ બને છે કે મનુષ્યે સૃજેલી સૃષ્ટિ જ એની પોતાની જાળ વા જેલ થઈ રહે છે સૌન્દર્યની વ્યાખ્યા આપણે આપવી હોય તો એમ આપી શકાય કે જે વસ્તુમા જીવનની દરેક બદલાતી રેખા આલેખાયેલી-આલેખાયા કરતી હોય, તે વસ્તુ સુંદર છે આ રીતે એ જ યુગને આપણે સુંદર કહી શકીએ કે જ્યારે આખી પ્રજાનો આત્મા એના રીતરિવાજો અને ધર્માચાર વિધિમા પૂરેપૂરો પ્રતિબિંબિત થવામા વિજયી બ-યો હોય દરેક નિવાળે, દરેક વિચરે, દરેક કૃતિએ, માણસને સ્વતંત્ર અને મુક્ત બનાવવો નોંધએ.

હરકોઈ માણસ જેટલે અંશે પોતાની જાતને આવી રીતે વ્યક્ત કરે છે તેટલેજ અંશે એ જીવે છે. જે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે તે જ વ્યક્તિ જીવન તત્વનું સત્ય પણ જૂદું જૂદું વખતે જૂની જૂની રીતે વ્યક્ત થાય છે પણ એકના એક બીબામા પડી રહેલું એ જીવનનો ધ્વંસ છે પ્રવાહનો જીવતો કોડો નહીં પણ મરી ગયેલા કોડાના બોખા રૂપ પ્રવાહ માત્ર છે મનુષ્યની સર્જનશક્તિ હરહમેશ અવનવું ઉત્પન્ન કર્યા જ કરે એ ક્રિયામા જ સુકિત છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી જ્યારે આપણે આપણી હાલની સ્થિતિને તપાસવા આવીએ છીએ ત્યારે એક મદુ સત્ય આપણી નજર આગળ એ આવે છે કે આપણા ચેતનના અગાર ઉપર યુગોયુગથી રાખના પડ પડ્યા છે. આપણા પગ જડના પોપડા વળી ગયા છે. શક્તિ આવી અર્થવિહીનતાને લઈને હરકોઈ વિચારક મધ્ય દરીએ ટૂંબેલા વલાણુનો ખલાસી કોઈ વેરાન ટાપૂ ઉપર જઈ ચડે એવો થઈ જાય છે જીવનમા બધે અભાવ જ અભાવ જીવને ચોગદમ બાધી લે છે.

એ અભાવને લઈને પોતાના જાતબાહ્યો સાથેનો બધો વ્યવહાર બધ થાય છે. મનુષ્ય આપવાન પણ નથી કરી શકતો, જેમ આવા જ અભાવને લઈને શેક્સપીયરનો હુન્ન્ટ પોતે આપવાત કરી શકતો નથી માના મારથી ગળામાં ડૂબે બરાબ ગયો હોય અને એકલવાયુ છોકરું રહી પણ ન શકે એના જેવો એ ધોર અવર્ણનીય અભાવ છે.

અભાવની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી પણ એવી જ લાગે છે. સદેહ કે કિ કર્તવ્ય-મૂંઠાના અનર્હ દુખમાં પૃથ્વી એક આર્તનાદ ઉચ્ચારતી હોય તેવા પર્વતો લાગે છે એમની છાયામાં પ્રલયકાળથી પૃથ્વી ડૂબેલી લાગે છે, અને ઉંની મૂર્છામાંથી નિશ્વાસ સાથે જાગતા સમીતવિહોણા કાળની સાથે જીવન ધસડાયા કરે છે.

પુગણ કહે છે કે એક વાર ધણી કાળ પૂર્વે દેવ દાનવોએ સમુદ્રમન્થન કર્યું એમની હરીફાઈમાં અગાધ જોરથી મેરૂ પર્વતને એની જગ્યાએથી ખસેડ્યો, અને વિશ્વના વાસુકીનાગર્ભ દોરડું ક્યુરું. આખો સમુદ્ર વલોવાયો ત્યારે અઠ્ઠી ચંદ્ર, લક્ષ્મી અને હલાહલ પણ નીકળ્યું એ પોરાણી વાન આપણને થોડા શબ્દોમાં જ એ સત્ય કહે છે, કે મન્થન સિવાય આત્માના ગેબી ઉંડાણમાંથી કશું નીકળતું નથી. એ મન્થનમાં દુખ છે જ, પણ દરેક માતા બાલકને જન્મ આપતી વખતે દુખી જ હોય છે.

ચિત્ત શાસ્ત્રો કહે છે કે યુવાવસ્થા ધણી વાર અકારણ ઉદાસીનતાથી અકાએલી હોય છે. ચંદ્ર જેમ વધતો ધટતો જે તારાણ સાથે એને કશું સામ્ય નથી તેમની વચ્ચે પોતાના હૃદયમાં ઉદાસીનતાનું લાલન લાઇ ર્શ્યા કરે છે તેવું યુગે યુગે અને દેશે દેશે યુવાવસ્થાનું મન્થન છે પણ એવા જ મન્થનમાંથી જીવનની સારામાં સારી રૂઢિ ઉદ્ભવે છે, અન્યથા નહીં જ.

મનની એક સ્થિતિ બીજીમાં કેવી રીતે પરિણતિ પામે છે તે આપણે કશું નથી સમજતા કારણકે સહેલામાં સહેલો દાખલો લઈએ તોપણ તેમાં ન સમજાય તેવી વિલક્ષણતા રહેલી છે તે એટલે સુધી કે એ નિયમ તથા એ દાખલાઓ બંને સરખા જ અગમ્ય લાગે છે.

જીવનમાં જે સમન્વય બધાય છે તે પણ આપણે ઉદામાં ઉઠી ડુબકી મારતાયે દેખી ન શકીએ એટલે ઉંઠી ઉપર તરી આવે છે. એમાં ધણી વાર મનુષ્યના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે કારણ જે મન વડે આપણે બાહ્ય ગૃહિનું અવલોકન કરીએ છીએ તે ત્યાં આગળ તદ્દન નિર્જળ થઇ જાય છે પાણી જ ને ના કહે તો ગમે તેવો તારો હોય તો પણ ડૂબી જ મરે જડ પ્રકૃતિ અને ચેતન વ્યક્તિના અવિરત આલિંગનમાં ચેતન વારંવાર દારી દારીને નિષ્ક્રિય બને છે, વારંવાર એનું વીર્ય એળે જાય છે, અને વારંવાર કંઈ પણ ફલ સર્જી શક્યા વગર જ તે અચેતન અગાધ પ્રકૃતિમાં ટાણે જાણે કયાંય ડૂબી જાય છે તેનો પતો જ લાગતો નથી.

અભાવની નારિતકતામાં માણસ ધણી વાર કહે છે શુદ્ધ જ્ઞાન સભવે જ નહિ, નીતિ નકામી છે, ધર્માનુભવ જેવું કાંઈ જ નહિ અને સૌંદર્ય એ માત્ર પોતાની રુચિ છે ખરેખર આવા અભાવમાં અનુભવની આ કરુણ-અતિ કરુણ ઝાણનિમયતા દરામયાન જ્ઞાન, નીતિ, એમાંનું કશું મનુષ્યને સહાય આપી શકતું નથી. પણ સત્ય વાત તો એ છે કે એ બધા વણુનોતર્યે માણસની પાસે આવે છે. કાલ્પાઈલના Everlasting Nona અને તિમિરાકાશમાં ટાણે જાણે કયાંથી Everlasting Yellનું કિરણ પ્રગટે છે, અને તે જ્ઞાન, નીતિ, ધર્મ, સૌંદર્ય, રસ, જીવનસાક્ષ્ય, અને સુક્રિનના વિવિધ રંગ વિલસાવે છે.

એ જ્ઞાનાદિ ત્રેયસમક અદ્વૈત થઇ આમત્રણની રાહ જોતા નથી જેમ એક આડા હોકરાની ઉપર માના પોતે વાકી વળી તેને ચૂમે છે પ પાળે છે, શાત કરે છે, આનંદ આપે છે, તેવું જ આ વિશ્વ એ પ્રસંગોમા આવ્યરે છે

આપણે એક તરફ વ્યક્તિત્વ ધોર એકાન્ત જોયું પણ બીજી તરફ આખા વિશ્વમા એકીકરણની ક્રિયા (process of endosmosis) ચાલ્યા જ કરે છે એવું એકીકરણ આપણા શરીર અને આત્મા વચ્ચે છે એમ હાલના ફેચ શિલ્પકર્તા ધર્મસન કહે છે આથી દૂર જઇ એમ પણ કહી શકાય કે આત્મા અને તેના બાહ્ય સંજોગો તથા જૂદા જૂદા આત્માઓ વચ્ચે પણ એવું એકીકરણ ચાલે છે પ્લેટો એમ કહેતો કે સુંદર વસ્તુઓ તમે તમારી પામે રાખો, અને સુંદર વિચાર કરો, અને એમને સ્નેહથી આમત્રા તો તે સૌંદર્ય તમારા શરીરમા અને આત્મામા એતપ્રોત થઇ રહેશે. (ગ્રીક ભાષામા સુંદર અને સાઈ એ બન્ને માટે એક જ શબ્દ હતો), અને પ્લેટો પોતે “આફલા-તૂન -સુંદર હતો એક ગ્રીક બાઈના ઉપર જ્યારે એક ખરાબ બૂલનો આરોપ મૂકવામા આવ્યો ત્યારે એના વકીલે બહુ દલીલો કર્યા પછી એ બાઈની છાતી પરતું કપડું ખસેડી નાખ્યું અને કહ્યું કે આવી સુંદર છાતી જેની છે એ સ્ત્રી ખરાબ હોઇ જ ન શકે આવા એકીકરણના પાયા ઉપર જીવનતત્ત્વ પોતાની રચિ રચે છે

જીવનમા હરકોઇ સમન્વય માટે એકીકરણની જરૂર છે, અને હરકોઇ એકીકરણ માટે સહનશક્તિ અને ક્ષમાના ગુણોની જરૂર છે. વ્યક્તિના સંકુચિત એકાન્તના નિર્જન ટાપુ ઉપર ઊભા રહીને કોઇ જો આખી દુનીઆની સામે માત્ર બડ ઠણુ કરે તો તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ બેઇ બેસે ધણી વાર સાધારણ

લોકોના નિર્દોષ આનંદની સામે આપણું મન તુચ્છકારમા ઉછળે છે પણ બધામા આપણે આપણી આ માતા પૃથ્વીને સહન કરવી જોઇએ. એક ગ્રીક વાત કહે છે કે એક રાગ મીથુની પાખો કરીને બહુ ઉંચે ઉડ્યો તો ખરો, પણ સૂર્યના તાપથી એ પીગળી ગઇ અને તે પૃથ્વી ઉપર નીચે પડ્યો સહિષ્ણુતા એ એક આત્માના ધર્મ તરીકે વિકસાવવાની છે તપ કે દુખ સહન કરવાની શક્તિ કાઇ માત્ર શરીર તરફની ઉદાસીનતા કે બાહ્ય પીડા સહન કરવામા જ નથી તપ એ મનની અનુક્રમેવી સ્થિતિ છે કે જેમા મનુષ્ય પોતે ખીમના દુખ કે સુખને પણ આલિંગે છે મનની આ આનંદસ્થિતિ સિવાય હડમા માત્ર શરીરદમન કરવું અને પીડા સહન કરવી એ કાઇ તપ નથી તપનો જે કાઇ અર્થ છે, તે વ્યક્તિના આન્તર અનુભવને જ અનુલક્ષે છે.

સહનશીલતામા, તપમા મનની આન્તર સ્થિતિ પ્રેમની છે ગમે તે ધર્માનુભવનું સાદામા સાદું સર્વસામાન્ય સત્ય પણ પ્રેમ જ છે મનુષ્યના જીવનને એ માત્ર ઉડું જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપક જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપકતા-બલે ચિરજીવ જ નથી કરતો, બહોળું પણ કંઈ છે પ્રેમ એ હરકોઇ સમન્વયનું મૂળ છે વ્યક્તિ સમન્વયનું એક એક પગથિયું સિદ્ધ કરે તેમ તેમ તેનામા પછીના વધારે ઉચ્ચ સમન્વયના પગથિયા ઉપર ચઢવાની આકાંક્ષા ઉગે છે અને શક્તિ આવતી જણાય છે

હરકોઈ જાતનો સમન્વય અનુભવરૂપ હોઈ માત્ર એક દેશી નથી. અનુભવતી વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય છે. કારણ બધી વ્યાખ્યાઓ અનુભવ છે તો જ છે વ્યક્તિના જીવનમા સમન્વય ધણા રૂપ પકડે છે. અને એ રૂપનો આધાર વ્યક્તિના મૂળ સ્વભાવ પર છે કોઇનો જ્ઞાનનો તો કોઇનો નૈનિક, કોઇનો ધર્માનુભવનો તો કોઇનો

સૌંદર્યલક્ષી હોય છે, કોઈનો ભક્તિમય તો કોઈનો મુક્તિસ્વરૂપ હોય છે, પણ દરેક સમન્વયમાં ધર્માનુભવનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ જે પ્રેમ છે તે હોય જ છે.

ધર્માનુભવનું સર્વવ્યાપી તત્ત્વ સ્વભાવથી જ મનુષ્યના જીવનને વ્યાપક બનાવે છે શોક, ઉદાસીનતા, વૈરભાવ વગેરે સ્વલક્ષી સ્વમનભાવો મને તેટલા આપણને દુસ્તર લાગે તો પણ તે સંકુચિતજ છે. આ રીતે જોતા જેટલે અંશે હાર્ય માત્ર સ્વનક્ષી નથી તેટલે અંશે એ પણ એક (નીચી) કોટિનો ધાર્મિક અનુભવ જ છે સ્વલક્ષી ભાવો હ મેશા આપણી ચેતનાને કનિમ બધામાં મુકી રાખે છે. એમ કહ્યું છે કે દુર્ગંધ માણસમાં ખૂંદેલવહેલો પેસે છે ત્યારે એ ગુણ રૂપે જ લાગે છે તેમજ તીક્ષ્ણ અને ઉડા અનુભવ રૂપે મનુષ્યમાં અહતા મૂલથી જ હોય છે, તેને વિશાળ કરી કરી બીજાને અહર સમાવતા જવું એ જ ખરૂં ગૌરવ છે. વોલ્ટ વિહુટમેન એક જગ્યાએ કહે છે—હું વિશાળ છું, વર્કોડઈ જુહુસ્વામી.

એ તત્ત્વ બહારના વિશ્વની સાથે મનુષ્યનું જીવન એકતાર કરી એને વિશાળ કરે છે અને આમાં જ એને મુક્ત કરે છે. કોઈ એમ કહે કે બહારના વિશ્વની સાથે કાંઈ પણ સંબંધમાં આવવું એ તો એક બંધન છે પણ સંબંધ એ બંધન છે કે નહિ તે સંબંધના જ સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે એક તાર સંબંધ એ તો સંગીત છે. અને સંગીતમાં જ આ વિશ્વની મુક્તિ છે નવા ધની વાત એ છે કે જે વિશ્વ આપણા આત્માની આગળ ઉડા રહસ્યથી ખડુ થાય છે તેમાં દરેક સંબંધ આત્માને મુક્તિ જ આપે છે મનુષ્ય પોતાને એકલો માને છે, એ માત્ર અર્ધ સત્ય છે, અને એ અર્ધ સત્યને પૂર્ણ કરી આપનાર ધર્માનુભવનું સાદું સર્વસાધારણ તત્ત્વ જે પ્રેમ તે વડે જ મનુષ્ય પૂર્ણ એટલે ઉત્તરોત્તર અનપૂર્ણ

અને મુક્ત થાય છે, અને જીવનના સમન્વય એના ઉપર જ બધાય છે આપણે અનતકાળથી આપણા અપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ઉચી વિવાદોમાં પૂરાઈ રહ્યા નથી ઉંચે આકાશ ખુલ્લું છે અને વિશ્વ પ્રેમના પાણી આપણને હસ્તથી પ્રક્ષાલી પહોંચાળી આફ બનાવી રહ્યા છે

મુક્તિ માત્ર મનુષ્યને સ્વાર્પણમાંથી મળે છે ભક્ત છે તે પોતાના ઈશ્વરને પોતાની જાત સોપે છે. પ્રેમી છે તે પોતાની જાત પોતાના પ્રિયજનને આપે છે વિજ્ઞાનસત્યશોધક શાસ્ત્રી જે કુદરતનો કે વિશ્વનો એને અભ્યાસ કરવો છે તેને જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પે છે. જેને સમર્પણ થયું હોય તેના તરફથી કંતાર મળે છે કે નહિ એ સવાલ જ આવા હૃદયોને ઉઠતો નથી. કારણ સવાલ અને સંદેહના મૂલ અમદામાં છે, અને સમર્પણનું મૂલ અમદા હોઈ શકે નહીં.

મનુષ્ય જેને પોતાની જાત અર્પે તેના ઉપર એના સમન્વયના સ્વરૂપનો આધાર છે. સ્વાર્પણને આપણે ધણી ધણી દૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ કાંતો મનુષ્યના જીવનના જ દૃષ્ટિબિંદુથી એને જોઈએ કાંતો બીજો હોયથી જેને સ્વાર્પણ થયું હોય તેના સ્વરૂપના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ અથવા તો જીવનમાં સમન્વયનો શુદ્ધ અર્થ અને એનું તાત્પર્ય કાઢવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ જોવાય અહિંઆ આપણે કાંઈ આટલો મોટો પ્રયત્ન આદરેને બેઠા નથી. સમન્વયના સ્વરૂપ અસંખ્ય હોઈ શકે, પણ સમન્વયના અમુક સ્વરૂપો લઇને તેના ઉપર આપણે જે કાંઈ કહેવું છે તે કહીશું

નૈતિક વિશ્વના ગર્ભમાં હ મેશા સારાખોટાનું દૈત રહેલું છે એમાં મનુષ્યના પોતાના જ પ્રયત્નને અંતિમ ગણવામાં આવે છે, અને જે કાંઈ ખરાબ છે એનો સંધળો ભાર મનુષ્યના ઉપર જ નખાય છે રાજે રાજના નવનવા પ્રયત્નથી

મનુષ્યસ્વભાવ અને ચેતના બહુ તીક્ષ્ણ થાય છે પણ એકલી તીક્ષ્ણતા એ કાર્મિકૃષ્ટતા નથી પ્રેમ વગરની તીક્ષ્ણતા માત્ર ખાડાની ધાર જેવી છે આના જ ભારથી કોઇ વાર ક્યાંક માણસનું મનોબળ અને શક્તિ ભાગી પડે છે ત્યારે એને તારણની જરૂર પડે છે ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી એ તારણ એને મળે છે.

જેને ખાસ (Specific) ધાર્મિક સમન્વય કહીએ તે જીવનને શ્રદ્ધાથી સંપૂર્ણ કરે છે અહિં સ્વાર્પણ ઉડુ થાય છે, અને મનુષ્યના બધા કાર્યોમા ધાર્મિક વાતાવરણ વ્યાપક હોય છે મનુષ્યની રખડુ મનોવૃત્તિએ સંકલ્પાદને વિશ્વાનંદમા (Cosmic emotion) પૂર્ણતાએ પહોંચે છે જે કાંઈ ભક્તની પામે આવે છે તે એ વિશ્વના વાતાવરણમા ઝળોળાઇને આવે છે. અને ખોટાનો નૈતિક ડબ્બ, સારાખોટાનો બેદ-ભાવ પણ નીકળી જાય છે કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યને સ્વાર્પણ પોતે કર્યું હોય એમ લાગે છે, પણ વાળી વાર તો ભક્તિના ઉડા રસમા તરખોળ થઇને એનો પ્રભુ એની પાસે એની રીતે આવે છે કે ભક્ત તો માત્ર એના રસને ગ્રીવવાનું પાત્ર થઈ રહે છે, અને પોતે એવું પાત્ર બન્યો, તે એને કોઈ જાતના ત્યાગ (sacrifice) ને બદલે પોતાના અહોભાગ્ય જેવું જ વર્તાય છે

આવી ધાર્મિક ભક્તિમા ઘણી વાર ભવ એ રહે છે કે એ એક એવું રિથર સ્વરૂપ પકડી લે છે કે આ વિશ્વના જીવનની બધી બદલાતી રેખા અને રંગો ભક્તને મન એક અભાવરૂપ થઇ જાય છે એટલા માટે જ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે હું કદી યતિ નહિ થાઉં અને મારી ઇન્દ્રિયોના દ્વારો માન આત્મા સામે કદી નહિ બંધ કરૂં ખરી ભક્તિ પ્રગતિને પોષક જ હોય છે, અને ઇશ્વર છે, તો એ જેમા વ્યક્ત થાય છે એવું હમેશા બદલાતું વિશ્વ પણ છે, એ

બૂલવું વા ભૂલાવું ન જોઇએ એક જગ્યાએ ઘોઝાનકવેટનામે ફિલસૂફ લખે છે કે સત્ય છે તે પૂર્ણ છે, આખું છે, તો સત્ય મેળવવાને માટે જીવન-તત્ત્વના સર્વરવને આલિંગન જોઈએ. જીવનતત્ત્વ જેમ હરધડી પોતાનું સ્વરૂપ બદલે છે, તેમ સત્ય પણ સ્વરૂપ બદલે છે, કારણ સત્ય જીવન્ત છે એક ગ્રીક ફિલસૂફ, હીરોફલાઇટોસ, કહેતો કે-તે હમેશા વલ્લા કરે છે વિશ્વના બધા બદલાતા સ્વરૂપો આપણે છોડીને ખેસીએ તો આપણને અમુક શાન્તિ મળે, પણ તે માત્ર એકદેગી (abstract) હોઈ જીવનનું રહસ્ય ખોઈ ખેસીએ ભક્તિમા પણ જીવન હોવું જોઈએ.

જે માણસ જ્ઞાન મેળવવા માટે સમસ્ત કુદરતનો અભ્યાસ કરે છે, તે ભક્તના કરતા વિશ્વના બદલાતા સ્વરૂપોની વધારે નજીક જીવે છે અસંખ્ય રૂપોને એક સમગ્ર સંકલનામા ગોઠવનારો નિયમ શોધી દાટવા પાછળ એ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પે છે.

પણ દરેકને અનુભવ હશે કે યશી વાર લખતા લખતા એવું બને છે કે એક શબ્દમા આપણું મન ખૂંચી જાય છે એ ખીલેડે જાણે જ કડાઈ પડે છે, અને વિચાર આગળ વધના અટકી પડે છે શબ્દ તેના વિધવિધ અર્થના વાતાવરણમાથી મુક્ત થતા શમવત થઇ જાય છે શબ્દ આપણી જ કૃતિ છે, પણ આપણું મન એમા જકડાઇ જાય છે એટલામાટે જ આપણને એક રીતે એમ લાગે કે કવિનું કામ માત્ર લાગણીને અનુભવવાનું નહિ, પણ એક લાગણી અને તેને વ્યક્ત કરનારા ચિત્રમાથી ઘણું અંશે પોતાના મનને મુક્ત કરવાનું છે. નિયમી સાહજોએ બધી બાજુથી સંધાયેલા વિશ્વનું ચિત્ર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના મનને પણ બદલ કરે છે. વિશ્વના અનિયત્રિત અસંખ્ય સ્વરૂપોના ધોર અરુપના

જેવા જીવનમાથી રસ્તો કાપતા કાપતા અને મુક્ત થતા થતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતે જ મૂર્તિમન્ત કરેલા અને સિદ્ધ કરેલા નિયમના ગદાક્ષી જડ બામા ફસી જાય છે તે ઘણી વાર બૂલી જાય છે કે વિશ્વમા નિયમ પારખનાર, ઉકેલનાર, સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તો જ નિયમ છે આ વિસ્મરણ જ વસ્તુ વિષેના જડવાદનું મૂળ કારણ છે એ વાદે આખી કુદરતને યત્રવત્ સમજી લીધી, અને મનુષ્ય જીવન કુદરતમા જ છે એટલે એ પણ યત્રવત્ જ દેખાઇ રહ્યું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક કાળે તો એવી મરુ ભૂમિમા રહેતા કે જ્યાં ભાગ્યે જ પ્રેમના પુષ્પો ઉગે દારવિન એની વૃદ્ધાવસ્થામા કવિતાની એક લીટી પણ વાચી સાંભળી, સાંખી શકતો નહિ. જન્મ, એણે જીવનનું એક દૃષ્ટિબિંદુ બોળી કાઢ્યું હતું પણ તે એણે પ્રત્યક્ષ કરેલા વિશ્વમા માત્ર જીવવા માટે જ બધી મારામારી હતી, અને પ્રાણી-ઓમા હળારો ફેરફારો માત્ર અકસ્માતથી થતા જીવનમાથી હેતુ નીકળી ગયો એટલે એ બધું ખાલી થઇ ગયું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાના કેટલાક વિશ્વમા રહેલા અમાધ ઉડા સત્યનો અનુભવ કરે છે પણ ધણા ખરા તો નીએટશ જેમ-એવું ઝંરુચ્છન વચન છે "એ પુસ્તકમા કહે છે તેમ એક મદા ખાઓચીઆની પાસે બેસી રહી જળોની જીવાતને જ અબ્યાસ કર્યા કરે છે પણ જીવનમા વિશાળ અનુભવને માટે સ્વાત-અની જરૂર છે અને સ્વતંત્ર વિશ્વમા જ પ્રેમાનુભવ હોઈ શકે, એટલે કે કોઇ પણ સમન્વય થઇ શકે

વિજ્ઞાનશક્તિ જ્યારે નિયમની સરહારી હેઠળ વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા માગે ત્યારે વસ્તુઓ તરફની એની દૃષ્ટિ માત્ર ઉપ-યોગીતાની જ થઇ જાય છે. ત્યારે સમજ કરવાની ભોલપતા યુગ વધે છે અને મનુષ્ય ભોળી થાય છે. પણ મુક્તિ આપનાર પ્રેમમા તૃપ્તિ

હોતી નથી એટલા માટે જ છુદ્દ તૃપ્તિને મારવાનું કહ્યું જે લોકોના જીવનનો સૌંદર્યલક્ષી સમન્વય હોય છે તેમને આ તૃપ્તિ તરફથી બહુ ભય છે એની સામે એમણે હંમેશાં ચેતતા રહેવાનું છે. જર્મન ફિલસૂફ કેન્ટે કહ્યું છે કે સૌંદર્યને સમજવામા લાલસાની પ્રાકૃત વૃત્તિને સ્થાન જ નથી અંગ્રેજ કવિઓ બાઈરન અને શેલીમા એ જ ઉડો તફાવત હતો એક લ પટ હતો અને ખીજો ન હતો. દરેક વસ્તુમા જે જીવન છે તેનો સાક્ષાત્કાર જેમ વિજ્ઞાનના બાહ્યલક્ષી યુક્તિવ્યાપારથી રેસાઇ જાય છે, તેમ જ સુંદર વસ્તુને લાલસાથી ખરડાએલા ફુલ હાથથી કોઇ ખડે તો તેમા વસતી અનતતાનો ધ્વંસ થાય છે. જે રસાસ્વાદન (appreciation of Beauty) આત્માને મુક્તિનું અદકું અદકું બળ ન આપે તો તે નકામું છે કારણ તો તો પછી દરેક કળા ખીલીને કુલ થાય છે તે આપણા આત્માને એના સુકુમાર ભારથી ચગદી નાખે, કારણ બાધી દે. આમ ધણી વાર પ્રેમ પણ મનુષ્યને બધન રૂપ આવે છે.

સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચેનો જે લૌકિક પ્રેમ છે તેને પણ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ જોવો જોઇએ. કેટલાકમા સૌંદર્યોપભોગ પછી લૌકિક પ્રેમ તે ઉડો આત્મિક પ્રેમ થાય છે. તે આપણે પુરૂષના ઉર્વશી વચ્ચે અથવા તો ચિત્રામદામા અમુર્ત અને ચિત્રા વચ્ચે જોઇએ છીએ. રામકૃષ્ણ પૂરમ-હસેનો એક ઉપદેશ એ હતો કે બે ત્રણ છોકરા પછી વર અને વહુએ ભાઇ અને બેન જેમ રહેવું અને બર્નાર્ડ શૉ કહે છે કે હાલના લગ્નોમા વેશ્યાવૃત્તિ પ્રધાન છે અને પોષાય છે આ આપણા સમાજને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ દરેક વિચારકે જોવાનું છે

પણ સ્ત્રી-પુરૂષના સહજીવનને આત્માના ઉડા વિકાસ સાથે કેટલો સબધ છે એ ધણી ગૂઢ વિષય છે. આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર

આવી એટલું જ કહીએ કે પ્રેમ એક ધર્માનુભવ જેટલો બહોળો ન થાય તો તે મનુષ્યજીવનને સંકુચિત કરે છે. જે એ ભક્તિ ભરેલી આખો મન આગળ ને આગળ ન તાણે, જે તે દરના નક્ષત્રગણે સુધી ન જાય, તો તે હીણું થાય છે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે મોટા વિષય ઉપર બોલવું હોય તો ઉંડી રીતે જ બોલવું અથવા તો મૂળા રહેવું તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ જે માનુષિક લાભણીઓ છે તે સાધારણ રીતે વ્યક્ત થતી જ નથી. કાંતો એ મનુષ્યને હેડો પાડે છે, અને કાંતો ઉચ્ચ કરે છે આથી શુદ્ધ પ્રેમની નજર પાશરૂપ નથી પણ આ દુનીઆમાં મનુષ્યને અતિમ ઝોળખાણ અને મુક્તિ આપે છે નહિ તો બધી કવિતા ઉપા અને સન્ધ્યાના રંગોમાંથી ઉડી જાય છે રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે—ભાઈ, તારી આખા શોકમય સ્નેહને સ્થાન આપજે

નાની નાની ઝીંજોમાં રહેલું સૌંદર્ય સમ જવા જતા કદાચ મન એમને લેવાને લોભાઈ જાય. એક યુલને તોડવાનું કે ચૂમવાનું મન થાય. પણ કુદરતમાં જ્યાં વિશાલતા છે ત્યાં તો બધાના હકો ભેગા ભળે છે. સમસ્ત આકાશને કાણુ પૂરી દઈ શકે' કે ચન્દ્રને કાણુ પોતાના હાથમાં કેદી કરી લઈ જઈ શકે' ત્યારે પર્વતો અનહદ સદેહદુ ખમા પૃથ્વીના આર્તનાદ રૂપે નથી લાગતા, પણ પૃથ્વીનું હૃદય સ્વર્ગનું ગાઢ આલિંગન લેવા માટે જરા ઉચ્ચ થયું હોય એમ લાગે છે

પશ્ચિમની સૌંદર્યપૂજા, અને જે સૌંદર્ય હિંદના કવિને ત્યાગના ગરણામાં ગળાઈને આવે છે તે બે વચ્ચે આ જ તફાવત છે. ધણા અંગ્રેજ કવિઓ જ્યારે નાની નાની વસ્તુઓ ચીતરની હોય ત્યારે બહુ દક્ષતા બતાવે છે. પણ એક વરસાદ આવ્યા પછી પૃથ્વી બધી લીલી છવાઈ રહે તેને જોઈને, અથવા તો

સન્ધ્યા સમયે આપણામાં જે અનતતા વસે છે તેના મૂર્ત સ્વરૂપે, તારાઓ એક પછી એક ડોકીયા કાઢતા હોય એવા રત્નવર્ણ આકાશને જોઈને સૂતા સૂતા આપણા આત્મામાં જે લાગણીઓ ઉભરાય છે તેને કવિતામાં ઉતારી શક્યા નથી. એવી કુમારી પૃથ્વીને અને એવા અનત આકાશને આપણા કવિ એક બાળકના જેટલી નિર્દોષતાથી હાથમાં લે છે, અને સૌંદર્યમાં રહેલા કુદરતના સર્વસત્તાક રાજ્યનો ભોગવટો સૌ મેળવી શકે એમ તે સૌને માટે ખુલ્લો મુકી દે છે

એવા કવિનો આત્મા જ સુન્દર છે, મુકન છે, અને એવાનો સગ એ જ સત્સગ છે.

હવે આપણને ખબર પડશે કે વ્યક્તિનું એકલાપણુ એ એનો એક મોટામાં મોટો વારસો છે વિશ્વના ઉડામાં ઉડા આત્માના હૃદયબેદક દુખના મૂળ પણુ ત્યાં છે અને ગૂઢમાં ગૂઢ સૌંદર્યનો પ્રદેશ પણ ત્યાં જ છે. બાહ્યાવસ્થાના આદર્શરૂપ સુક્ષ્મ વિશ્વની એકતામાંથી વિરોધ તરી આવે અને એમાંથી કોઈ ઉંડું ઐક્ય શોધી કાઢ ત્યાં સૌંદર્ય છે. આ રીતે સૌંદર્ય વિરોધ અને મૃત્યુની નજીક નજીક જ ઉગે છે. આકાશ એથી જ ગમીના રંગોથી પૂરાય છે અને ટેનિસનને ઝરાતા નાના પથરાઓમાં પરીઓ દૂદતી માલુમ પડે છે બે આત્માઓની વચ્ચે એક ઝીણી ઉંડી ખાઈ એવી રહે છે કે જેને ઝોળાવવાને મનુષ્ય હમેશ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે જીવનનત્વનો પ્રવાહ હરહ મેશ નવનવા માર્ગમાં વહે જાય છે. મનુષ્ય એટલો છે એ નવાઈનું નથી, પણ નવાઈ એ જ છે કે તો પણ એનામાં પ્રેમ છે અને આપણે બધા જીવનપ્રવાહમાં આપણી માત્રા પૂરી કરીએ છીએ જીવનપ્રવાહ સ્વચ્છંદે આપણામાં અને આપણી આજુબાજુ વસ્યા કરે છે. વિરોધ પછી જ જીવનમાં ઉચ્ચ

એકીકરણ આવે છે. એથી જ એ પ્રેમીઓ વાર વાર લોડે છે જીવનતરવ વિખૂટા કરવા-મા જ પોતાનું એક્ય સાધે છે

વિશ્વના આખા તંત્રને ફેંકી દેવાના પ્રેમ-વિહોણા વિચારવમળમા ગોથા ખાતા ખાતા આપણે થાકીને બેઠા હોઈએ ત્યારે પહેલા આપણે શૂન્ય થઈ જઈએ છીએ અને પછી ધણા દિવસથી ઉંડ ન આની હોય ને નિદ્રા-દેવી પોતે જ આનીને આપણને હાલગડા ગાતી ગાતી સૂરાટે તેમ આપણા આત્માના ઉપર વિરમણનું પટ આવે છે એ આત્માની ઉંચ પછી આપણે પૃથ્વીપર નિર્દોષ બાળકની મારક વસીએ છીએ અને આખુ જીવન આકાશના અસપ્પ્ય તારાઓ ગૂંથવામા ગાળીએ એમ થાય છે વિશ્વનુ આખુ તત્ર આપણને ખોળે લે છે આપણે માનુષિક અહતામા મગરર થઈ અક્રડ ઉભા રહીએ ત્યારે એ કાંઈ આપણને ખોળે ધરતું નથી. એક તગતની પરણેલી મુઝા-ની માફક વિશ્વ આપણી અહતાથી બીએ છે પણ અક્રડ મરી અહતા છોડીએ ત્યારે જ એ આપણને આલિંગે છે

જીવનમા કશો સમન્વય ન હોય એ તો એક આત્માની નિર્ધનતા છે. એ વિરોધ પછી ઉગે છે એના મૂળ ઉપર કશું તેમ મૃત્યુ ને

સૌંદર્યમા છે હરકોઈ જેને સંગીત આવ-હતું હશે તે પોતાના શરૂઆતના અનુભવને યાદ કરશે. કોઈ રાગના વ્યક્તિત્વને અનુભવવા જઈએ ત્યારે પહેલા તો આગળીઓ જૂઠી પડે છે, અને સાચા સૂરજ નીકળતા નથી બધે અંધાધૂંધી થઈ જાય છે, અને તારાઓ પોતાની નાત્ય નિયમિત જગ્યાએથી બહાર થયેલા લાગે છે પ્રેમી અને એના સ્વજન દુનીઆના દાવગાથી વિખૂટા પડેલા લાગે છે સત્ય આખુ હણાઈ જાય છે અને આત્માનેય બેસૂરો થાકે ચડે છે.

પણ થોડી વાર પછી આત્માના તથા વિશ્વના, બન્નેના ગેળી ઉડાણુમાથી એક એક્ય ઉપગ નરી આવે છે. એ બધી વસ્તુઓ હતી તેમ કરે છે ત્યારે સગીન આપણી બહાર આપણા-જ આત્માના બિબરૂપ વિશ્વનુ પૂર્ણ એક્ય ખડુ કરે છે પદબ્રહ્મ તારાઓ પોતાની જગ્યા લે છે. સત્યમા અને સંગીતમા વિશ્વવિશાળ ઔચિત્ય પ્રકાશી ઉડે છે. વિયોગને દશ વિશ્વ-માથી નીકળી જાય છે, કારણ પ્રેમી પોતાનો પ્રેમ પૃથ્વીના કુસો ઉપર કે આકાશના તાગ-ઓ ઉપર મીએ છે.

પણ હરકોઈ સમન્વયનુ છેવટનું સત્ય સર્વ-વ્યાપી ધર્માનુભવ છે

૨૧ ૨૧ જૂપતશય ગોપાળજી રહેતા.

બાલ-હૃદયનો આનંદ

શિયાળાની ઠંડકડની ઠડીમા ઘેરેર બીખ માગતી માગણને ગરમ ડગલો મળતા જેટલો આનંદ થાય છે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને સવારે બાની સોડમા ભરાધને, બારી આગળ ખેસી દાતણ કરવામા આવે છે

રજનીરાણીને કપાળે ચંદ્રનો ચાંદલો કરતા કોઇ દેવને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા બાના ખોળામા વિભારહી, ન્હાયેલી બાના બીના કપાળે કકુનો ચાંદલો કરવામા મને વધારે આનંદ થાય છે

પ્રાન કાળે ટનટન ટકોરા વગાડી જગતને જમાડવામા ધડિયાળને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ, પિતાજી ઓફિસમા ગયા પછી, વાચતા વાચતા ઉઘી ગયેલી બાનું ઓશીકું ડરી તેના હૃદયના ધચકારા કાને સાંભળવામા મને આવે છે

તે દહાડે સગીતશિક્ષકનું બ્હાલુ દિવર્યા દેખાંએ અજાણતા બગાડયું હતું, તેના તૂટેલા તાર ફરીથી બરાબર ગોઠવતા તેમને જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને પવનથી વિખરાયલા બાના વાળને ઠીક કરવામા આવે છે

પૃથ્વીમાના ઉગના ચંદ્રને કાળા વાદળાથી ઢાંકવામા કુદગ્નને રમુજ પડતી હશે, તેના કરતા વધારે રમુજ બાના કુટા ઉડતા રેશમી કાળા વાળથી બાનું મોટું ઢાંકી દેવામા મને પડે છે.

..

વનના કોઇ વિશાળ આબાની લટકતી લીલી કેરીને ઝુલાવવામા પવનને જે આનંદ આવતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બાના કાનના ટીગાના ઝેરીંગને ધડિયાળના લોવકની જેમ હલાવવામા આવે છે

વેદના સૂરીલા મત્રોચ્ચારથી દેવોની સ્તુતિ કરતા બ્રાહ્મણને જેટલો આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બા દૂર હોય ત્યારે તેની છબી આગળ ઉભા રહી “ બા, બોલને, બા ! ” ના બચુરા અવાજ કરવામા આવે છે.

અનેક મત્રોના ઉચ્ચાર પછી ઉપાને ઉગતી નેધ મુનિઓને આનંદ થતો, તેના કરતા વધારે આનંદ ‘બા, બો બા !’ ની મારી બૂમથી પથારીમાથી ઉઠતી બાને નેધને મને થાય છે

તાનમંનના ગાનની મધુરતાથી રાગ અકબરને આનંદ થતો તેના કરતા વધારે આનંદ મને ‘ ભાષ ’ ના હાલરડા ગાતી બાના મુખની મીઠાશમા લાગે છે

કોઇ રાગને ઘેર ગાદીવારસ પુત્ર જન્મતા આગળીના વેદા ગણુતા નેશીને આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને વાર્તા શરૂ કરતી બાની આગળીઓના વેદા સાથે જન્મતા થાય છે

ચૌરીના મહપમા નવી પરણતી કન્યાના વન્દો ઠીકઠાક કરવામા તેની સાહેલીઓને જે આનંદ આવે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને

પિતાજી ગૃહમાં આવે ત્યારે બાના હાથમાં રહી
મથેલ માથા પર સાળુ બરાબર ગોઠવવામાં
આવે છે.

..

ભગવાન રામચંદ્રને અજીઠા ખેર ખવરા-
વતા શબ્દોને આનંદ થયો હતો, તેના કરતા
વધારે આનંદ મને માગ દોસ્તની બાએ આપેલ
મીઠાઈના ટુકડાનો અજીઠો કટકો બાને અપા-
ડવામાં આવે છે

.

ભગવાનની છબી ખોળામાં રાખીને ‘ પ્રભુ
પધારોને ’ ગાતા ભક્તને જે આનંદ થાય,
તેના કરતા વધારે આનંદ મને બાની છબી
આપ આગળ ગાખીને ‘ આ મારી બા ’ એમ
વિચાર કરવામાં આવે છે.

.

કેમ ઝાડની જેમ ડાળીએ ચઢી હાંચકા
ખાવામાં કેમલને આનંદ થતો હશે, તેના કર-
તા વધારે આનંદ મને બાના હાથના અંગુઠા
પકડી ‘ પાગ લો પા ’ હાંચકવામાં આવે છે.

.

સાતે સમુદ્રના કાઠાની ભૂમિપર પડીપડીને
ગમતા રમતા સમુદ્રના મોજાને આનંદ થાય,
તેના કરતા વધારે આનંદ મને બાના અંગોપર
ફેદી ફેદીને પડવામાં આવે છે.

..

પોતાના મિત્રોની રાજસાહેબ સાથે
ઓળખાણ કરાવતા દિવાનને આનંદ થતો હશે,
તેના કરતા વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તોની
ઓળખાણ બા સાથે કરાવતા થાય છે.

.

અગાથીમાં સૂતા સૂતા કેમ ખંચોળશાસ્ત્રીને
ચન્દ્ર નીરખવામાં આનંદ આવે, તેના કરતા
વધારે આનંદ મને ખોળામાં પડ્યા પડ્યા બાનું
મુખ જોવામાં આવે છે.

..

કાળચવનથી નામતા કૃષ્ણને રૈવતકની ગુફામાં
સંતાતા જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતા
વધારે આનંદ દોસ્તને રમતમાં વાગતા તેની માના
ધાકથી બાના વસ્ત્રમાં સંતાતા મને આવે છે.

.

ચતુર ગાયકની આગળ પડતા સારંગીને
આનંદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ
ધણા જથ્થુ વચ્ચે ‘ ભાઈ, પેલુ ગીત ગાજો છો ’
કહેતી બાની આગળ મારી દાઢીને અડતા મને
થાય છે

અતિથિને આગ્રહ કરી વધારે ખવરાવવામાં
બાને આનંદ થાય છે તેના કરતા વધારે આનંદ
મને મારા ભાણામાં વધેલી પૂરી બાને પરાણે
ખવરાવી દેવામાં થાય છે

૩૧

૨૧ ૨૧ રમણકાન્ત ૨૧ કરમસાહ દેસાઈ

સર્વસામાન્ય ધર્મ

ધણીઓનું એમ માનવું થાય છે કે દુનિયાના યજ્ઞ ધર્મોમાંથી સારા તત્ત્વો લઇને એક નવો સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો જોઈએ જેથી ધર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિખવાદો દૂર થાય, એટલું જ નહિ પણ એ નવો ધર્મ જરૂર સત્ય ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે અને મનુષ્યને સાચે માર્ગે દોરે સારા સારા વિચારકો અને લેખકો આવી માન્યતાને પોષે છે એટલે એ માન્યતાની અદર રહેલ અપ્રયત્નતા તરત ખ્યાલમાં આવતી નથી.

આ માન્યતાની પાછળ એવો એક વિચાર રહેલો છે કે “ગંભીર સત્ય” જાણીતું એમ જ ધર્મના તત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ધર્મ એટલે ગંભીર સત્યોનો સમૂહ, જુદા જુદા ધર્મોમાં એવા જુદા જુદા સત્યો જોવામાં આવે છે પણ દરેક ધર્મમાં કંઈ અને કંઈ ત્રીજો હોય છે કોઈ એક ધર્મ એવો નથી કે જેમાંથી આપણને પૂર્ણપણે સત્ય મળી આવે માણસની દૃષ્ટિ ગમે તેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચે છતાં અપૂર્ણ રહી જાય છે સાચે સાચે એવો પણ વિચાર આમાં જણાય છે કે અપૂર્ણ સત્યોને એકઠા કરવાથી એ અપૂર્ણતા દૂર થશે અને એક સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે આવશે મુશ્કેલીમાં જેમ સલાહ લેવાથી માર્ગ સુજી આવે છે તેમ ધર્મવિતાઓએ જે પ્રશ્નોના ઉકેલ કર્યા હોય તે બધા તપાસવાથી જીવનપથમાં કાફા મારવા નહિ પડે.

આ રીતે માન્યતા પાછળના વિચારો મૂકવાથી સર્વસામાન્ય ધર્મની શક્યતા માટે મહેજે શકા ઉત્પન્ન થાય. તરત જ સવાલ થાય

કે ધણી અપૂર્ણો મળી એક સંપૂર્ણ થાય કે કેમ ? બીજું, સલાહો લેવાથી માર્ગ સુજી છે એ તદ્દન સાચું છે ? વળી ધર્મવૃત્તિમાં બુદ્ધિનું શું સ્થાન છે અને ધર્મનું તત્ત્વ શેમાં રહેલું છે એવા મોટા પ્રશ્નો પણ અહીં ઉભા થાય પણ તે બધાનો ઉકેલ કરવો સહેલો નથી.

સલાહો લેવાથી માર્ગ સુજી છે એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતા તરત જણાશે કે સલાહ મળ્યા પછી સલાહ લેનાર તેને મળેલી સલાહ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ કરી શકે તો જ એને માર્ગ સુજી છે જુદી જુદી સલાહોમાં, સલાહ લેનાર પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે મુશ્કેલી દૂર થાય છે એટલે અન્યે તે માર્ગોમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનું અને તે બાબત છેવટનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો સલાહ લેનારને એકને માથે જ રહે છે સલાહો તો માત્ર એની દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવવામાં મદદ કરે છે એટલું જ વળી ધણી સલાહ લેવાથી કેટલીક વાર માર્ગ સુજવાને બદલે ઉલટી મનની ગુચ્છ વધે છે અને નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેવું ધર્મની બાબતમાં પણ બનવા સંભવ રહે ખરો. બધા જ ધર્મોમાં પારગત એવો શાસ્ત્રી બુદ્ધિની બુલબુલામણીમાં નહિ પડતો હોય ? બુદ્ધિ એક ઉપર આધાર રાખી એક ધર્મના શાસ્ત્રોમાં આવતી અસંગતિઓ દૂર કરવા જતા માણસ ખોટા અર્થો કરી બેસે છે. તો પછી જુદા જુદા ધર્મોના શાસ્ત્રો સાથે મૂકવાથી, ઉભા થતા દેખીતા વિરોધોના ઉકેલ કરતા બુલાવામાં પડાય તેમાં નવાઈ નથી.

ધર્મોમાંથી સત્યો તારવી કાઢી એક નવો

ધર્મ ધરી કાઢવો એ તો જુદા જુદા લેખકોમાંથી વાક્યો ચૂટી કાઢી તેનો એક નિબંધ તૈયાર કરવા બરોબર પ્રયત્ન છે. એ વાક્યો ગમે તેટલા સાચા હોય અને ભલે આમ ગોઠવવાથી અસંગત ન દેખાતા હોય તોપણ એ છુટા છે એમ જરૂર દેખાઈ આવે અને એવા નિબંધનો જો બરોબર અર્થ કરવા માડીએ તો કેાંઈ દિવસ અર્થ ખેંચે જ નહિ. દરેક વાક્યને આખા લખાણ સાથે સંબંધ હોય છે. ધારો કે તેને છુટું પાડી આપણે તેનો અર્થ ખેંચી શકીએ પણ તેને પૂરું સમજવાને તો આપણી પાસે તે આખો લેખ જોઈએ જ. વાક્યો છુટા પાડી અર્થ કરવાથી કેવા અનર્થો થાય છે એ તો છાપા વાચનાર દરેકને ખબર હોય.

ત્યારે જેમ વાક્યોને લખાણ સાથે સંબંધ છે તેમ ધર્મના સત્યને એ ધર્મની પાછળ રહેલી આખી ચિત્ત-વૃત્તિ (attitude) સાથે સંબંધ છે એક સત્યને સમજવા માટે તે આખી વૃત્તિ પહેલી સમજવી જોઈએ, અને એ ચિત્તવૃત્તિ સમજ્યા વગર સત્યનો કરેલો અર્થ ખોટો છે એમ ન કહીએ તો નકામો છે એમ તો કહેવું જ પડે.

એક માણસ એક જ ધર્મ સમજી શકે અને તેણે પોતાના ધર્મમાં રહેલા સત્યને જ માનવા, એવું અનુમાન આ ઉપરથી નથી નીકળતું. બીજાઓ શું કહે છે તેની દરકાર કરવી નહિ એવું કહેવાનો આશય પણ નથી. વાઘો માત્ર ધર્મનું તત્ત્વ વિચાર્યા વગર જુદા જુદા ધર્મમતમાંથી મનગમતું સ્વીકારી પોતાને ગુણુ-ગ્રાહી માની લે છે તેમની સામે છે એવાઓની મનોદશામાં—“ તમારું કહેવું બરોબર છે એમાં સત્ય હોવું જ જોઈએ માટે લાવો એ લખ લખાણ,” અને એ મતનો વિરોધી આવીને કંઈ કહે તો તેને પણ “ તમારું કહેવું પણ બરોબર લાગે છે અને તમારા કહેવામાં સત્ય હોવું જ જોઈએ

માટે લાવો એ પણ લખાણ ” એમ કરવામાં વાઘો આવતો નથી. પણ આવી જાતની મનોદશા એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ બનાવે છે બધું મૂંઝવણ કરવા માટે પોતાના મનને cloaking device કોરી ઘાએલી પાટી બનાવવાના પ્રયત્નમાં એ કંઈ જ મૂંઝવણ કરી શકતો નથી. એના વિચારો જીવતા રહેતા નથી થોડાએક સત્યો પોપટ માફક ફરી ફરી એ બોલી શકે છે પણ એ વિચારોનો ઉપયોગ રહેતો નથી. એકઠા કરેલા જથ્થા માફક એક ખુણામાં પડી રહે છે

તો પછી ઉદાર વૃત્તિ એટલે શું ? ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ એમ તો નથી જ કે જે કંઈ નજરે પડે તે લખ લેવું. “ આ સત્ય છે. પેલું સત્ય છે, બધું સત્ય છે. ” એમ મનને મનાવવા જતા માન્યતા જ ખોલે ખેંચેલાનો વખત આવે. ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ તો બીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ દૃષ્ટિએ જુલે છે એ દૃષ્ટિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ થાય ઉદાર વૃત્તિથી પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ થાય છે એમ કહેવા કરતા દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે. “ ગુણુગ્રાહી ” એ સજ્જ જ સૂચવે છે કે એમાં પોતાની વિવેકશુદ્ધિનો ઉપયોગ રહેલો છે. પહેલા તો ગુણુ અવગુણુનો ભેદ કરવાની શક્તિ જોઈએ અને એ ભેદ કર્યા પછી ગુણુ મૂલ્ય કરવો. એમાં બહારથી લેવાતું કંઈ નથી હોતું પણ પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ કરવાના હોય છે એટલે માનસિક પ્રગતિને સમૂહ કે વિશાળતાની ઉપમાઓ આપવા કરતા વિકાસ સાથે સરખાવવી વધારે યોગ્ય છે. એ જ રીતે ધર્મના સંબંધમાં પણ કહી શકાય કે પરધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ જ ધાર્મિક ઉદાન્તા એ સમજાતા એ ધર્મના સત્ય મૂલ્ય કર્યા બરોબર જ છે. સત્યો-

માથી ચુંટી કાઢી “ સત્યસત્ત્વ ” કરવાનો હોતો જ નથી

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવું અજવાળું પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી વધારે સમજપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી ઘણી વાર એમા બીજો ધર્મ ગ્રહણ કરી લેવા સુધી જવું પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અલગત જોઈએ

ત્યારે સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો તો અશક્ય જ છે સત્યોના સમૂહમાંથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કંઈ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કરવા એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામાં ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમાં નત્રના બહાર દેખાઈ આવતી હોય તો નત્ર બનવું અને ઇસ્લામમાં ઉમ્મતા રહેલી હોય તો ઉમ્મ પણ બનવું એ બે સાથે કેમ બની શકે ? કેમ સર્વસામાન્ય ધર્મમાં માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નત્રતામાં જ સાચી ઉમ્મતા છે માટે એ બન્ને ગ્રાહ્ય છે તો એમાં એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી બુદ્ધિથી એની સાથે રમત કરવા જતા બન્ને ખોઈ બેસીએ છીએ ધર્મના સત્યો કંઈ છુટા છુટા પાટીયા નથી કે એકબીજા સાથે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આખું ચણતર કહીએ તો એ ચણતર પણ

એવું હોય છે કે જેમાં સાધ ન જણાય. સ્વ. કાન્તના શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ યોજનાર ત્યારે જ કાવી શકે કે જે “ શાસ્ત્રની માફક સિદ્ધ કરી શકાય એવા જ સત્યોથી જે ધર્મ થતો હોય, તો એ પડિતો સ્પષ્ટ થઈ શકે પણ જે કે દરેક ધર્મમાં એવા સત્યો હોઈ શકે તો પણ એ સત્યોમાં ધર્મનું તત્ત્વ રહેલું નથી યાહુદીઓ, ક્રિશ્ચિયનો, મુસલમાનો, બધા એક ધર્મને માને છે એક ધર્મનું અસ્તિત્વ, એ સત્ય તમને પણ સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું લાગશે, અને તે છતાં તમારે જાણવું જોઈએ, કે એ દરેક ધર્મનું તત્ત્વ એ સત્યમાં નહિ પણ ધર્મ તરફની વૃત્તિમાં રહેલું છે સર્વસામાન્ય ધર્મ ’ જે કોઈ પણ મનુષ્યમાં સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઈ શકે, તો ખાતરીથી માનજો, કે એ પુસ્તકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનું મૂળ શોધનારા (ખોદનારા ?) દાર્બિક પડિતોમાં તો નહિ જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો બુદ્ધ અને મહમદના કરતા પણ કોઈ વધારે સમર્થ અને દેવાશી ધર્મવીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઈએ. ધર્મ દલીલોથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે, સ્વેચ્છાથી ગ્રહણ થતો નથી, પણ ધર્મમૂર્તિ દષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ દ્રષ્ટાઓના અંત કર-ણમાં સચરે છે કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને મથનારાઓને હું શું કહું ? મહા પડિતો મથો નહિ. મથનથી તમને વિષ માત્ર મળશે અમૃત મળવાનું નથી. ”

—

૩૨

૨૧ ૨૧ રમણલાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક:

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

સૌન્દર્યપૂર્ણક રવ કાન્તના સાક્ષર મિત્રો-
૨૮. બળવ તરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ,
૨૧ રમણભાઈ વગેરે-સાથેના બુદ્ધિવિલાસ તથા
રસરમરણો, આશા છે કે કેાઈ વાર તે મિત્ર-
મહાળ લખશે, અને એ વિવિધ રંગે રંગેલા
લલિત રમરણોની પરપરાથી ગુજરાતને અજ-
વાળશે. આપણે ત્યાં એ પ્રકારના સાહિત્યની
ખેાટ ભારે જણાય છે કવિ ન્હાનાલાલે ધણો
સમય રવ. કાન્તના ઉર સરોવરમા કલ્પોલ
કરના ગાળ્યો છે એક ભાવનાપ્રધાન અને
ખીળા ભાવપ્રધાન' કેણે કેને થુ થુ લીધુ-
દીધુ તે જગત ક્યારે જાણશે? આમ બન્નેનો
યુગ્ય યોગ સુદર હોઈ, આ પ્રસંગે કવિવર
ન્હાનાલાલના સહસ્ત્રદળે વિકસતા કીર્તિકમળની
એક સુંદર પાખડીનું રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીયું
તથા તેની ઉરસુવાસ અમિન દિયું તો અયોગ્ય
નથી આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો.'
બુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યના યશોગાન ગાવાનો,
કે નથી નિરતર 'કલ કદદિ'થી દોષોનું હોસ-
પૂર્વક શોધન કરવાનો. હું તો ધણીવાર ધન્ય
હું કે આપણા યુવાન વિવેચકો ધણા પ્રેમભા-
વથી ને કંઈક પૂજ્યભાવથી સાક્ષરોના યશ-
શરીરનું દર્શન કરે, તેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિયુક્ત શિષ્ય
ભાવથી સમજે તથા તેના ઉચ્ચ તેજસ્વી તરવો
પૂરા પારખી લઈ, એ યશ શરીરના ઉત્ત આત્મા
સાથે, એક જાનની સાયુજ્ય સમાધિ અનુભવે.
આથી કોઈપણ સારા લેખકનો મુખ્ય આશય,
જીવનભરના સિદ્ધાંતો, આદર્શો ને નિયમોનો
સંગીન અભ્યાસ આવશ્યક છે

કવિ ન્હાનાલાલને સુવાવરવાથી જ શોકસ-

પિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ
નહિ પોતે માને છે ને કહે છે કે-એ પ્રતિ-
ભામ પલ કવિયે માનવળતિનું જીવન્ત પ્રતિબિંબ
અદ્ભુત સુદર-રીતે આલેખ્યું એ સત્ય પરંતુ
યથાસ્થિત વર્ણનમા કશી મહત્તા નથી જે
કવિરાજે ચિરંજીવી ગગનચુખી ભાવનાઓ
જગત કને રજી ના કરી, કંપનાત્મક સ્વર્ગીય
વાતાવરણમા જગતને ધીરે ધીરે ઊંચે ચઢતા ના
શીખવ્યું, અથવા જેણે કુદરતની સપૂર્ણ સુદર
લીલાના નિરૂપણથી જગતને જ્ઞાતિ ને ઔદાર્યના
પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ શ્રેષ્ઠ કવિ શી રીતે
કહેવાય? માનવભાવોની યુગયુગની કરુણ
કથનીમા કે હાસ્યરસના અમિત કુવારમા થુ
સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલું હશે? એકાદ મિરેન્ડા
સરજ કે એકાદ ઇટલિની સુદર પૂર્ણિમામા
તારા-ગ્રહોત્ત સનાતન સંગીત સજીવા પ્રયત્ન
કર્યો-એમા થુ કલાની પૂર્ણતા હશે? x x
એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકવધ
શેક્ષપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી સુમધુર
શેલિ છે

આ પ્રશ્નોનો મહાપ્રસ્ન એવો તો મહન
છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના
પાર ના પામી શકે. શેક્ષપિયરની પ્રશ્ન સાનુ પુરાણ
એટલું તો વિસ્તારવાળું છે-એના પક્ષમા કહે-
વાનું એટલું બધું છે-કે તેનો સાર પણ અહિં
કલ્પો જાય તેવો નથી ઉગ્ર ચર્ચામા ઉતરવા
કરતા, આવા મથનમાથી થુ નવનીત તારવી
શકાય તે વિચારિયે: કવિ ન્હાનાલાલ પોતે
પ્રકૃતિથી જ ભાવનાપ્રધાન છે, પોતાના કાવ્યો
ને નાટકોમા જગત આગળ આદર્શો ખડા કરવા,

ભુલેલા જગતને ઉન્નતિના સુદર પથ, શૈલિ તથા ભાષાના ચમત્કાર દાખવવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે. કવિતાના આદર્શો ને આલેખનની વિધિ-યોગ્યતા એમના માર્ગ તદ્દન નિગનિરાળા છે તેા પોતે કેવું અદ્ભુત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, કેવા કલ્પનાના પૂર વહેવડાવે છે તથા કેવી કલા વિસ્તારે છે તેનું આપણે પ્રીતિભાવથી ચિત્ર આલેખિયે

કવિ ન્હાનાલાલના સંગીતકલ્પ નાટકો, Lyrical Dramas સામાન્ય ર મૂર્ખા માટેના દૃશ્ય નાટકો નથી, પણ આત્મ જ છે અથવા કલ્પનાપ્રભાવની ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જ દૃશ્ય છે. આ નાટકોમાં પાત્રાલેખન, વસ્તુવિવરણ, કાર્યપ્રવાહ વગેરે પણ સુખ્ય નથી. રા. કવિ 'નદનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી' મધ્યકાલ મધુર કેકાથી જગતને નિયત્રે છે પોતે આપણને કલ્પનાત્મક મોહક વાતાવરણ (Romantic Atmosphere) માથી હિમાલય સમા કિન્નત પર્વતની ટોચપરની નદનવનના લક્ષ જાય છે એ પુણ્ય ભૂમિમાં ગગનચુંબી વિકટ ભાવનાઓ સાથે લલિત માનવભાવોના ઉજ્જ્વળ માનસરોવરો પણ છે, ત્યાં સંગીતકલ્પ કાવ્યોની મધુરી મોગરાની વેશે છે જેની સુવાસથી બધું વાતાવરણ સુગંધી ને સુરમ્ય બને છે પદે પદે કાવ્યમયતા તથા અપૂર્વતા છે એ સ્વર્ગીય ભૂમિમાં, દેવો, અક્ષરિણો, ગન્ધર્વો, ગન્ધર્વકન્યાઓ ને અપ્સરાઓ વિહાર કરવા ઉતરે છે ત્યાં કુદરતના સર્વ કલ્પી શકાય તે સૌન્દર્યો ક્રૂરતા ને ક્રૂરતા છે, ને સમગ્ર વાતાવરણમાં જડદુષ્ટ મોહનીની કશી જ મણી નથી. ત્યાંના ગિરિવન્દીઓ પણ યશ-પાળા ને સુમહોર્જવલ છે આ નદનવનમાં 'અમિત ભાર્ગવના કુવાગ' નિઃતર સૌન્દર્ય ને પ્રકાશ સિદ્ધ છે. લાડને કાડને સાગર મોતીની છોળે ઉછળે છે

આવા સ્વર્ગીય ઉદ્યાનમાં કશું જ તીવ્ર દર્દ કે દુઃખ નથી, ઉડા માનવદર્દોને અવકાશ જ નથી, જીવનના મહા પ્રસંગો છોડાતા જ નથી. છતાં હૃદયનું શોધન કરે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી કવચિત્ દૃશ્યો-દાનવો-વામ-માર્ગીઓ જગતના સૌન્દર્યો લૂટવા કે ભટ્ટ કરવા ઉતરે છે, પણ દેવો-આર્યો-વીરપુરુષોના પ્રભાવથી જગત પુણ્યશાળી અને સુખી બને છે એટલું જ નહિ, પણ યોગીઓ, બ્રહ્મચારીઓ, નતધારીઓના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ નિત્ય નવો બોધ પામી આગળ ધપે છે રા. કવિની કલાની સરળતાને એક અશ એ પણ છે કે સૃષ્ટિના અનિષ્ટ સત્ત્વોને તેઓ એવી રીતે આલેખે છે કે આપણને તેમને માટે તિરસ્કાર થાય આથી એમની કલાનું નૈતિક બળ જન્મે છે, ને વાતાવરણ સરકાર પામે છે.

આવા 'રમવા સરખા' નદનવનમાં વસતી સૌન્દર્યભૂતિઓ વીરો ને વીરાગનાઓ એ અમર-વાદીના પારિજાતકના કુલહિ-ડોળે ઝૂલ્યા જ કરે છે. ત્યાં વીરત્વની અવધિ છે, સૌન્દર્યની પરિ-સીમાં છે ને રસરમણની પરાકાષ્ઠા છે ત્યાં કાન્તિકુમારી, જ્યાં, વસુન્ધરા ને શૈવતી સમી ઉર્જાવળ ભાવનાશાળી સૌન્દર્યદેવીઓ પીયૂષનું હાસ્ય હસી રસઅશુભિથી અધિકારી મડળને પોતાની સમક્ષ પ્રેમથી નિયત્રે છે આ મનહર દેવિ ભૂમિમાં નિત્ય નિત્ય નવલા રસસૌન્દર્ય વિલસે છે પણ આ કવિની અલૌકિક કલાનો બોક્તા કેાણુ? રાજકવિ કલાપી કહે છે તેમ- 'કલા છે બોજ્ય મીઠી ને બોક્તા વિણ કલા નહીં'

કદાચ એ કલાના બોગી વિરલા હોય; પરંતુ અધિકારી મડળની સખ્યા માટે સંદેશવાહી આત્માઓ કે મસ્ત ડવિઓ ભાગ્યે જ દરકાર કરે છે. કેકિલક ઠી પક્ષીઓ જ્યારે મનહર ગીત ગાય છે ત્યારે મોનાનો વિચાર ભાગ્યે જ

કરે છે. ઉપરાંત, કેટલાક સમર્થ કવિઓ એમ પણ માને છે કે ઘણું નાનું, પણ સર્વથા યોગ્ય, અધિકારીમંડળ મર્મવાળો રસટલુકો ઝીંચે તો પોતાની કલાની સફલતા. કેટલાક મસ્ત કવિઓ સૃષ્ટિના સૌન્દર્યોને પુષ્પહિન્ડોળે રમવાનું લાડિલું રમ્ય સ્થાન સર્જી પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માને છે. પૂર્ણ અધિકારી હોય તો એ નદનવનના સૌન્દર્યોના સંપૂર્ણ ઉપ-ભોગ કરે, નહિ તો, કલાપૂજક તરિકે આત્મ-વિકાસ સાધી ક્રમે ક્રમે અધિકાર કેળવવો રહ્યો રા. કવિના ઉન્નત કાવ્યોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાને, કેટલીક રીતે, હાલના સ્નાતકો (graduates) યોગ્ય ઠરે છે કવિ દલપતરામ સમજવા જેટલા સહેલા છે તેટલા જ રા ગોવર્ધનરામ કે રા. ન્હાનાલાલ મુસ્કેલ છે એમના ઉરના અંતર બાગમાં પ્રવેશ કરવા માટે કશી લાજબગ કે શ્રીમંતાઈ કે પદવી કામમાં આવતી નથી અમુક જાતની ઉચ્ચ કેળવણી પછી આત્માના રસિકત્વ, સંસ્કાર, તથા કલ્પનાળયના વિકાસની આવશ્યકતા રહે છે.

આવા અપૂર્વ સુદર વાતાવરણમાં ગન્ધર્વ-કુમારો તથા અપ્સરાઓને રમવા સાડ વલ્લભણ પ્રકારના સુદર રમકડાં (કાવ્યો) કવિ પોતાની પ્રતિભાશક્તિથી સરજે છે સાથે સાથે, ભવ્ય શિષ્ટકલાના પ્રભાવથી ચાર સુદર જીવનમૂર્તિઓ (નાટકો) પણ સરજે છે એ ચારે રસ ને ભાવનાની મૂર્તિઓના સૌન્દર્ય તથા ઉજ્જ્વળતા પ્રકાશ સર્વ રસિકોના ચિત્ત હરી લે છે આ ચાર નાટકોમાં 'રાજર્ષિ ભરત' એક જ ઐતિહાસિક નાટક કહી શકાય, ઇતિહાસ એટલો પ્રાચીન છે કે પૌરાણિક કે દત્તકથા પણ તેને માની શકાય. છતાં, ભારતના પિતા ભરતદેવને શ્રદ્ધાળુ લોકો જરૂર ઐતિહાસિક માને રા કવિને આ નાટકની વસ્તુ બહુ અનુકૂળ છે તેમાં કાલિદાસના કલ્પનારંગે

રજેલી રાજમાતા શકુન્તલા તથા મહર્ષિ કલ્પસુનિ પુણ્યપ્રભાવથી પ્રકાશે છે. રાજર્ષિ ભરત એ અપ્રતિમ ધર્મરાજ શુદ્ધ આર્યત્વના મુકુટરાજ સમા, કીર્તિપ્રભાથી, પ્રેમયોગથી અતિમ વિકાસ પામે છે, અવન્તીનાથની સર્વોચ્ચ સુદર પુત્રી, કવિના સર્વ કલ્પનાવિભવથી લાડિલી કલાના અવતાર સમી વસ્તુધરા 'જીવનનો વિકાસ પ્રેમ' સંપૂર્ણભાવથી પામે છે ભરતદેવ નાયક તથા અવન્તીનાથ પ્રતિનાયક બન્ને આદર્શપાત્રો એવા છે કે આપણને થાય કે વૈરભાવ હોય તો આવો નિર્મળ હોજે. શુદ્ધ થાઓ તો આવા ધર્મયુદ્ધો મડાજો અને ભરતદેવ અવન્તીનાથને ત્યાં પધાર્યા તે પણ પુણ્યયોગ જ ઠર્યો. —

‘શ્રીકૃષ્ણ ધર નદકે આયે

સિતારા (ઉતારા) હો તો એસા હો !’

રા કવિ પોતાના સગીતકલ્પ નાટકોમાં આવા આદર્શો સાથે, રચે રચે અપૂર્વતા (supernatural) ના ચમત્કાર દેખાડે છે, તથા વિવિધરીતે કલ્પનાના ગમનગામી ઉદ્યુતોમાં દુનિયામાં વ્યાવહારિક સત્યો સાથેનો સંબંધ ત્યાજ્ય ગણે છે કવિવર શૈલિના ચડોળ પક્ષીની માફક તેઓ સસારના બંધનોથી એટલે જાણે આત્મપ્રકાશમાં વિહાર કરે છે કે આપણને લાગે કે શૈલિની માફક પોતે પણ ભાવના તથા કલ્પનાના શિખરો ઉપરથી મદશીર કરી, પોતાની રીતે ‘આહલેક’ પુકારી, જગતના ઉન્નત આત્માઓને સ્વાતંત્ર્ય, ઉદારતા ને આર્યત્વના પાક પહાવવા, એ જ એમનું જીવનવ્રત છે ઉપરાંત, રા કવિની વિશિષ્ટતા એ છે કે લલિત ભાવોનો જમાવ એવો સુમનોહર કરે છે કે રસનિબંધિ પદે પદે સુદર સંધાય છે આ લલિત ભાવોનો વિકાસ કવિ કેવા વાતાવરણમાં સાધે છે તે આપણે જોઈ ગયા, અને એવા વાતાવરણના સર્જનમાં કુદરતનો અનહદ પ્રેમ કોનાથી અન્યથો

હશે' રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમા ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની કોમલતા, કુંદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાત, આર્યત્વની છાપ પ્રત્યેક રચને વ્યક્ત થાય છે તેમા પણ શુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું શુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે પણ આ શુજરાતી તરિક્તેનું યોગ્ય અભિ-માન વિશાલ ને સુદૃઢ દેશપ્રેમનું ને આર્યત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે આપણા આર્યત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનજૂનો ને સુમહોદ્ગમ છે, આપણા દેશના નર ને નારીરત્નોનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અઘાપિ ઝળહળે છે કે-

‘કહો એ મ્હોરાનો મગરૂય રહે દેશ નવ કા ?’

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમા વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિતરફ આપણે મુખ્યાશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી, અને કલ્પનાત્મક, ભાવના-શાલી ને સંગીતકલ્પ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપાસીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે —

‘ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત’ જેમા ‘ઇતિહાસ આલેખેલો છે’ તેનું વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમા કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમા, પુરુષગરીના મેત્રપડછન્દ મહેલના વિશાલ ચોકમા, ભરતદેવની ચતુરમ સેનાના દર્શન કરાવતો પડદો ઉપાડે છે સુભટપતિ મત્રીશ્વરને કહે છે કે-અથમેધની સફળતા માટે ‘ત્રણ દેશ વણજીત્યા છે હજી સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદ્વાર’ ત્યાં તો સંજ્ઞ થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે, ‘નૃપાલ ને ભૂપાલ થયા કાળે (નૃપતિ ને

ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાહુ છું.’ તથા આજ્ઞા કરે છે કે ‘અભદ્ધાશુત્વ ને અનાર્યત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યાં જઈ જીતજો...’ બીજા પ્રવેશમા અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે કાવ્યની મરતી ને યૌવનના પૂરનો અજળ ઉછાળો છે મન્ધવતીના વિશાલ સરિત-કુંડમા, મનોહર સાય કાળે, પુષ્પના આભૂષણ ને બાણ્યાપથી સંજ્ઞ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસગમમા મરત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા બટકબોલી માલતી (શી નામની પસંગી) લલિત વાક્યુદ્ધ (Ropartee) કેવા સુદર આદરે છે ‘મોડુ તો થયું છે, તારા જીવનમા ને અભારેય તે’ પરંતુ, નાયિકાના શુદ્ધિતેજ સહુ સખીમ ડળને ડગલે ને પગલે મ્હાત કરે છે. સરોવરના મીઠલડા જળમા મીઠી રમતો રમાય છે વસુન્ધરા કમળા ઉપાડીને પૂરાયલા ભમરાને ઊરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ-જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પચાર્યા છે, તે-સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છે, ત્યાં તો જળક્રીડામા રસમગ્ન વસુન્ધરા ને વિમાનમા રસચક્રિન ભરતદેવની મળી દૃષ્ટોદ્દષ્ટ ‘એ પ્રથમ રસ-દૃષ્ટિમા કવિએ કેવું અમૃત ને સાથે વિવશતા ભર્યા છે’ ‘વસુન્ધરાએ લગ્નગની ગ્રીણી છાયાઓદણી ઝોલી’

ભરતદેવમા એવું તે શુ દીઠું કે સોળે કળાયલ લક્ષભાવ વિકસી શક્યો ? રા. કવિ ‘જયા જયન્ત’મા ‘ઇન્દુકમાર’મા, આર્ય-લક્ષભાવના ઉપર રસમીમાસા બહુ જ સુદર રીતે લખે છે. લક્ષ-આદર્શોનાં એ રસિક ‘શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર છે’ લક્ષ એ પ્રાણવિકાસનું મન છે ‘એમ પોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્યભાવના તેમની કલાના પ્રાણરૂપ અને લણી રીતે લાગે છે. સખીમ ડળ પ્રરન-પરંપરા પૂછે છે. પ્રેમનું કારણ શું ? રૂપાળા, શુભાળા

યશસ્વી છે, એટલું જ નહિ, પણ 'હારતદેવ એક
પ્રેમના ધડા છે' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ
સુંદર છે

'સહિયર' ગીતને રે

સચ્ચા જીવનના સ્વપ્ના'—

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ
રમતોની રંગી બને છે, ત્યાં અનાર્થમડળ દસ્યુઓ
સાથે અપ્રેરનાથ ગંગાદારના નરમેધમા આ
'પદ્મણી'ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે
છે, પરંતુ વીરામનાની દષ્ટિમા કોટિ ભાનુ છે,
તેના આપમળમા જાડે એવો છે કે બધા ભાગી
છૂટે છે

ત્રીજા પ્રવેશમા, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે
આમા પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવ
નાઓ ખદે પડે છે, અને એવા કલ્પનાત્મક
વાતાવરણમા જેવું યથાર્થિત વર્ણન ધારીએ
તેવું છે. સામગ્રાતા અને ઋષિબાળકો હારત-
ભૂમિની ગુણગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમા,
માલિનીતીરના તપોવનમા, 'એકવેણીબદ્ધ, વદક-
લધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સમી, તપસ્વિની શકુ-
ન્તલા, કેજરટામાથી પધારી,' યૌવનના મ્સ-
સ્મરણોની કલા વિસ્તારે છે એ એકાકિનીના
હૃદયમા આપણા હૃદયના ઉડાણોને સ્પર્શ કર્યા
વિના નથી રહેતા—

અરે રે લાખા આયુષ્ય એટલે શું

સ્નેહસ્તા જીવન' x x

સસારની પખિણીઓ સરિખડી

સખીઓ એ ઉડી મધ.

પ્રેમનો કલાધર મોરલો,

સસારવનમા નાચી-નચાતી,

કલાઓ કરી આચમ્બો.

જીવનમા વિધવિધગી પુષ્પો ખીલ્યા,

કરમાયા ને ખરી પડ્યા x x

તપ જ તપવાના છે ત્રણે વયમા.

તપોવનમા ઉછરેલાને ખીજી શું હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્ભુત, સ્તંભ, જીવનના
કરુણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી અને આ મર્મ-
સ્પર્શી પદ્ધતિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની
સારસી તપોવનમા ઝૂરે છે ને પોતાના હારત-
દેવ કાળે જીવે છે રાખ્યમાતા શકુન્તલાને યશુ
શુ થતું હશે'—ઉગ્ગના એકાત કેવા બડકે
બળે છે'—

"સ્મરણો! મા સતાવો, હું બહારી"—એ
ગીતમા અલકાર પરપરા સાથે સ્તંભો મર્મ-
સ્પર્શી ને મધુર છે

માતા, પુત્ર ને કવચમુનિનું ત્યાં મિલન થાય
છે માતાના હિરના કોડ સુરા પુત્ર કળી જાય
છે, પણ—

'માતા' મહારૂ મત છે, દિગ્વિજય પહેલા
ના પરણવું.'

કવચમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભંગ
સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા
સરકાર જાહે છે—'સેવં યાતિ શકુન્તલા
પતિગૃહં, સર્વૈરનુજાયતામ્'.

બીજા અંકનો પડો વિધ્યાવિના મહા-
વનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરના ઉપવનમા,
ગૌરી-ઉત્સવના જાગરણની પાછલી રાત્રે ઉખડે
છે. વસુન્ધરા સખીમડળ સાથે સનાકકડી રમે છે.
નાયિકા દાવમા એકલી પડતા હૃદયદેશે પોતાના
પ્રિયતમને શોધે છે, સખીઓ આવી ખૂબ ગમ્મત
કરે છે ને મોગરાની ઢળિએનો માર વસુન્ધરાને
મારે છે. એ પુષ્પધનવાના ગલિપત્રિ કરતા
પ્રહારમાથી હસતી હસતી, હસ્તાજલિમા મુખ-
ચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શું કહે છે'—

"કોણે જે જાણ્યું છે કદી જીવનના સ્વપ્નાઓમાથી,
કે મહેને જ જગાડશે એકને?"

સખીઓ મહાત યર્ષ ત્યારબાદ સખીમડળ
રાસ રમે છે, તેવામા સરોવરમા જળક્રીડા કરવા
પ્રાત કાળમા હાથી-હાથિણીઓના જૂથ આવે છે.
હારતદેવના સુભટા હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

માટે ત્યાં આવે છે. વસુન્ધરા કોધે ભરાય છે, ત્યાં ભરતદેવ એકાએક પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને વિચિત્ર સયોગોમાં મધુર મિલન થાય છે રાજેશ્વર પ્રેમ ને નમ્રતાથી કહે છે સૌન્દર્યના ને જળકીડાના ઉપવનોમાં અણુતેડયા અતિથિ છીએ આપણે” સાક્ષાત્ પૂર્ણ દર્શન થતા ‘આશ્ચર્યચકિત દર્શન-મુખ્ય, વાચાળદ્વ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે’ સામ્રાજીપદને ગોળે તેવા સૌન્દર્ય તથા વીરત્વ નિહાળતા ભરતદેવના હૃદયસાગરમાં અપૂર્વ ભરતી આવે છે, પણ પોતાના જીવનવ્રતનું સ્મરણ કરી સમસ્તપ્રેમીઓ ખેંચે છે, ને વિદાય થાય છે થોડી વારે મુખ્યાની પ્રેમ સમાધિમાંથી જાગી નાયિકા સખીઓને પૂછે છે “ગયા?” સખીમંડળ ‘હિલના પીળજા પૂરાણી પ્રેમની પખિણી’ નું ગીત ગાય છે, ને ચન્દ્રિકા ધણુંજ સુદર પ્રેમરહસ્ય તારવે છે, “આવ્યા ત્યારે ઉચ્ચરીયે નહીં, ને ગયા ત્યારે દિશાઓ શોધશો હવે”- આવી નાયિકાની પ્રેમપરવશ નિશ્ચય સ્થિતિમાં દસ્યુઓ ફરીથી આવી એ પદ્મિનીનું હરણ કરી જાય છે

ખીજા પ્રવેશમાં વ્યાધામ્બરધારીના વેશ બજવાય છે ત્રીજા પ્રવેશમાં અમરકંઠકના આદર્શ યોગીરાજ કહ્યા છે વાઘ ને વાઘણ બે બાળુ છે ને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એવો યૌવ નનો તેજઅબા કે ચક્રવર્તીના રત્નો પણ ઝખવાય છે શિષ્યભાવે આદેશ માટે ભરતદેવ ત્યાં આવે છે. ગોત્રસમાસનો જીવનમત્ર શુરુજી રાજગજેન્દ્રને આપે છે, અને લોકકલ્યાણનું જીવનલક્ષ્ય નિરંતર રાખવા પ્રબોધે છે આ પ્રસંગે, જીવાટવિના માર્ગો માટે, વાતસલ્યશુકત સુદર શીખામણ આપે છે

જગતની બૂલબૂલામણીમાં
ખેંચે! બાપુ બૂલો પડતો,
જળે રાગ ગો, જીવન પન્થે મીઠી,
ધનિહાસને ધડતો.

નદીનું આ વહે ઝરણું,
કિરણ ઉતરે પ્રભાવરણું,
સજન! એ ભાગ્યનું ભરણું,
અમૃતનો ઝોધ જો ચહડતો
જગત સુણ! જો! પુકારે છે,
શું આવે કો? ઉગારે છે?
કરજ એ આર્ય! ત્યારે છે,
યુગોયુગને ઉરે ઉડતો
વરસ એ મેઘલે ત્યારે,
ભીંજવ જગને સુધાધારે
જીવે તુજ વાટ ભવઆરે,
ભૂખ્યાતરસ્યાના આત્મનું તે”

પ્રથુદ્ધ રાજાંધિ માટે સનાતન સુદર રહસ્યોથી ભરેલા આ મનોહર ગીતમાં સૌન્દર્યના ચમકારા કેને નહિ જણાય? ચોથા પ્રવેશમાં રમ-અખાડાનું દર્શન છે. પુરાણી છતાંય નવલ્લા રાજ-રમતો બને પક્ષના યોધરાજો રમે છે. વીરો એક એકથી સવાયા છે

પાંચમા પ્રવેશમાં ગંગાદારના અહભુત કુદરતના સૌન્દર્યમાં માનવ કૂરતા ને દસ્યુના દાવાનળ છે, ત્યાં ભરતદેવ આવી ગંગાદાર જીતી વસુન્ધરાનો ઉદ્ધાર કરે છે પ્રેમીઓનો પ્રેમ સુદૃઢ દેવપ્રેમ બને છે. દેવાગનાઓ સર્વ રીતે અતરીક્ષથી મદદ કરી નીચલું લલિત, આર્ય ભાવોથી રસાર્દ ગીત પડદો પડતા ગાય છે -

પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!

આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચો?

x x x

આડુ જીવે, પાકુ જીવે, સ કોરે સાળુકોર,
અણુમેલી ઉડતી કરે આખડલી મદશોર
પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!

ત્રીજા ને છેલ્લા અંકમાં મહાકાલેશ્વરની સાયઆરની સમયે પડદો ઉપડે છે આ પુણ્યમદિરમાં યોધરાજો એકત્ર થયા છે, તે પ્રસંગે અવન્તીનાથ મુક્તકંઠે આદર્શ અરિ. પૂજ્ય ભરતદેવની

પ્રશ્ન સા કરે છે બીજા પ્રવેશમાં, જ્ઞાનવર્તમાં જ્ઞાનસભા મળેલી દેખાય છે અધિકૃતારો ઉપનિ- પદના માન ગાય છે, આચાર્યપદે કૃપવસુનિ તથા ગજમાતા શકુન્તલા ઉભય વિગળે છે, તેઓ આચાર્યવર્તની ઉત્તર એકત્ર ભાવનાનો પ્રબોધ સસ્પ કરે છે “શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે, સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે, જીવનવિધાન એક છે” બે પ્રશ્નો ચર્ચાય છે ‘આર્યત્વનું ધર્માર્મન કયા સ્થાપવું ? અને વિન્યાટવિ ઓળા ગવી કે નહીં ?’ એમના નિરાકરણ પછી જ્ઞાનસભા ભરતદેવને ‘રાજર્ષિ’નું મહાગિરદ અર્પવનો નિશ્ચય કરે છે ત્રીજા પ્રવેશમાં, ઉજ્જયિનીનો નગરચોક ‘શશુ- ગારવાની તૈયારીઓ રમઝટ ચાલી રહી છે, ત્યાં દેવાગનાઓ પશુ ઉતરે છે વસુન્ધરાનું પ્રીતિ- પાલન કરનારી દેવાગના એને જીવનનો મોષો યત્ર પઢાવે છે એ આખો પ્રસંગ જીવનરહસ્યોને ઉચ્ચ ભાવનાથી જોતપ્રોત છે:-

“વસુન્ધરે ! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર દેવભોમના દેવજીવન તને દાખવ્યા રસિકઓની રસવિશુદ્ધિ, જીવનના ઉદ્ધાસને આનંદ, કલાધરોના કલાવિધાનની પવિત્રતા, ધર્મના વિધિવિધાન, સરસ્વતી ઉપાસના, ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત, સેવાના મહન-ધેરા રાગભાગ, દેવોના દેવત્વના મૂલતત્વો નયણે નિરખ્યા, આયુષ્યમાં ઉતારજે, દિલને દાખવ્યા, સસારમાં વિસ્તારજે”

આ પ્રમાણે, ‘રસયોગીની’ થવાનો વસુ- ન્ધરાને જીવનઆદેશ છે. આ જ પ્રસંગે આર્ય જીવનની પ્રશ્ન સાનું દેવાગનાઓનું ગીત ધણુ જ સુંદર છે. ‘અયિ’ શુણ્ણિયલ કુલરસિકાકેરો અમ ભારતરત્નો” એ નમરચોકમાં જ મસ્ત ગાડો હાથી તોફાન મચાવે છે તેનું ચિત્ર તાદરશ છે.

અંતે ભરતદેવ એ જયલક્ષ્મીને વશ કરી શકે છે. એથી ને છેલ્લા પ્રવેશમાં, અવનતીનો સ્વયંવર- મડપ કવિની કંપનાના અદ્ભુત સુંદર રંગે રંગાયેલો છે. નાયિકાની બધા રાહ જૂવે છે, ત્યાં પ્રકૃષ્ણેલી નદનવેલીઓ સમી દેવાગનાઓની વચ્ચે ફૂલ હિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા ડોલતી હોય છે, અને દૈવી ગીત ગવાય છે

“સ કેરી આભ કેરી આલરો

સુંદરી ઉતરે સસારમાં”

અતમા, રાજર્ષિ ભરત સ્વયંસ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે કે તરત જ વસુન્ધરા પોતાનું સર્વસ્વ વરમાળા સાથે સમર્પે છે “મહારે યે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ ! અખડ એમ વિરાજ રહેજો” પડદો છેલ્લો પડતા, અર્થ- સેના-“હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુડો !” એ આર્યભાવવાના સનાતન વિજયનું, તે વિશ્વ- ભાવનાથી જોતપ્રોત એવું મહાગીત ગાઈ રહે છે

x x x

આ કંપનાપ્રધાન ઐતિહાસિક નાટકની સમાલોચના કરતા, રા કવિની ગજનયુબી ભાવનાઓ, કુદરતના વિલાસમાં અનહદ પ્રેમ, તલસ્પર્શી માનવ રહસ્યોનું પ્રસંગે પ્રસંગે સૂચન, અપૂર્વતાના ચમત્કાર, પદે પદે ગીતો-રાસોદારા કરતા રસ વગેરે તત્ત્વોની આપણે કંઈક અખી કરી મયા ન્યારે કવિની કંપનાના પૂર રોક્યા રોકાતા નથી ત્યારે ધણુ ભયસ્થાનો રહે છે કેટલુંક અરવાભાવિક, અસમ્બદ્ધ કે વિચિત્ર પણ ધણુને લાગ્યા વિના નથી રહેવું કંપનાના પૂરને સયમમાં રાખવાના અનેક માર્ગો છે- વસ્તુ તથા શૈલિ પરત્વે. વાર્તા ઇતિહાસમૂલક હોવાથી, અપૂર્વતાના ઉડ્યમનો હોવા છતાં, કવિની કલમ ઉપર કેટલોક સયમ કેળવાયો છે શૈલિમાં પોતે જો સામાન્ય વૃત્ત કે છંદના બંધનો સ્વી- કારે તો તેમની કલા કદાચ ધણી વધારે લોક-

પ્રિય અને ' પરંતુ પોતે સિદ્ધાંતથી પણ અપ-
ધાગધમા માને છે, ને ' રેલ્ડન ' (Rhythm)
કાવ્યશૈલિનો આત્મા છે-એમ કહે છે. આ
પ્રસંગે વિવાદમાં સમય ખોવા કરતા, શુ સત્ય
શક્તિ થાય છે તેનો વિચાર આવશ્યક છે
રા. કવિની પ્રતિભાશક્તિ માટે એ મત હોય જ
ના શકે. પ્રત્યેક પ્રતિભાસપન્ન કવિ નવા માર્ગો
ચોજી ભાષા ને સાહિત્યનો નવલ વિકાસ સાધી
શકે છે, છતાં એ પણ સત્ય છે કે કવિની
પ્રતિભા વિનાના ધણુના આવા પ્રયાસો કેવળ
હાસીપાત્ર જ નીવડયા છે. બીજી, રા કવિને
આત્મા કલ્પના ને ભાવનાથી એલેમ્પ્રેત (Rom-
antic) હોવા છતાં, કલાની દૃષ્ટિથી, આલેખ-
નવિધિમાં એક શિષ્ટરીતિ (Classical
method) પસંદ કરે છે, -એટલે કે, પોતાના
કાવ્યો, નાટકોના બાગને, રસમાળાની માફક,
સુદરમાં સુદર બનાવવાને વર્ષોના વર્ષો સુધારા-
વધારા કરી, પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોને સંતોષવા,
ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે આથી અપૂર્વતા સાથે
શિષ્ટ રીતિનો સંયોગ, શ્રી-સરસ્વતી સમો કે
જગા-યજ્ઞના સમો પવિત્ર ને સુદર બને છે.

ઉપરાંત, રા કવિના બધા આદર્શો આર્યત્વ-
ની સનાતન સુદર ઉજ્જવલ ભાવનાઓ ઉપરથી
ધકાયા છે. આપણા શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો તથા
ગીતાજીના ભાવો ને ભાવનાઓ, શ્લોકો ને વાક્યો
તેમની કૃતિઓમાં આપણને પુરાણી પુણ્યતાનુ
સ્મરણ કરાવ્યા જ કરે છે. દેશભક્તિ તેમના અંગે-
અંગમાં છે સર્જન જૂની આર્યભાવનાઓ તથા
સંસ્કારો, -લગ્નભાવનામાં, આર્યશ્રીત્વના ભાવમાં
કે આર્યત્વના વિજયી કીર્તિધ્વજમાં-આપણામાં

શુદ્ધ પ્રીતિ ને માન ઉત્પન્ન કરે છે સાથે સાથે
કાલિદાસ, ભવજૂતિના ઉન્નત સંસ્કારો પણ
પ્રસંગે જગાવી, આપણને એ રસસ્મરણોની તાજી
પીછાન કરે છે. આલેખનવિધિમાં, કાણે કાણે
પલટાતા (Erganescent) ભાવોના નિરૂપ-
ણના રા કવિ અર્વાચીન સાહિત્યમાં શૈલીની
માફક વણે ઉચ્ચે સ્થાને વિરાજે છે. શબ્દચમ
ત્કૃતિમાં, સુચોજ્ય શબ્દોની મનોહર કૃત્ય શૈલી-
માં, રા કવિ કવિશ્રી દયારામ પછી સર્વોત્તમ
છે એમ હું માનું છું.

ઉપસહારમાં, રા કવિની કવિતા, અવન્તી
ની કવેશીઓની માફક, ' આભથી વાતો કરે
છે, ' અને એમની શૈલિ પણ, ' વર્ધા-વૈભવવન્તી
વિશાળપટશાળી શિષ્ટા ' ની માફક ગંભીરભાવે
વહે છે પ્રસ્તુત નાટકમાં, આર્યત્વનું એકત્વ
તથા લોકસંગ્રહનો મહાન આદેશ-એ મુખ્ય
તરવો છે છતાં, કવિનો હેતુ વિદ્વાન રસિક
મહાનુભવ મનરંજન કરવાનો પણ છે કારણ કે
રસ ને સૂક્ષ્મ ભાવોનું સુદર આલેખન મોહ
પમાડે તેવા છે. આ પૌગણિક વસ્તુ કરતા પણ
રા કવિને વધારે જબરજસ્ત સયમની આવશ્ય-
કતા રહે છે અને હાલમાં, રા કવિને મોગ-
લોનો ઇતિહાસ અદ્ભુત જાદૂથી મોહી ગયો
છે, તો તેનું પરિણામ ધણુખર ધણુ જ સુદર
આવશે, ને મહાનુભાવ અકબર તથા રસરાસી
નૂરજહાના કીર્તિ ને સૌન્દર્ય રા કવિનામાં એવો
તન્મનાટ મચાવશે ને એવા શાસ્ત્રીય બન્ધનો
દુયશે કે કદાચ કવિવરની શ્રેષ્ઠ કૃતિયો તરીકે
' અકબર ' તથા ' નૂરજહા ' નાટકો હિન્-
મશદ્દર થશે ' અસ્તુ.

૨૧ ૨૨ રામલાલ શુનીલાલ મોદી

પાટણસ્થાપનાનાં તારીખવાર તિથિ

આવડાઓના ઇતિહાસ સંબંધી ચોક્કસ વિગત મળતી નથી. કેમ કે એ વચના રાગ્ન એને લગતો કેાઇ શિલાલેખ સિદ્ધા કે તામ્રપત્ર^૧ મળ્યા નથી. વળી જે પ્રયોગો એ વચને લગતી હકીકત છે, તે કેાઇ જોધ્યે તેટલી જૂની નથી, જૂનામાં જૂનો પ્રયોગ એ વચ્ચે થઈ ગયા પછી ત્રણસો કરતાં વધારે વર્ષ પછી લખાયો છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી પાટણની સ્થાપનાની તિથિ પણ ચોક્કસ ન મળે એમા નસાઈ નથી સ્થાપનાના તારીખવાર વિશે આપણને આજ સુધીમા નીચેના છ આધાર જ મળે છે, જેમાની વિગત નીચે પ્રમાણે છે —

૧ રાસમાળામા^૨ એક કવિતને આધારે, પાટણ સ્થાપનાના સાલ, માસ, તિથિ, અને વાર

વિ. સં ૮૦૨, માધ વદ ૭, શનિવાર.

૨ પાટણમા ગણપતિમંદિરમા ઉમામાહેશ્વરની મૂર્તિ નીચેના લેખ પ્રમાણે—

વિ સ ૮૦૨, ચૈત્ર શુદ્ધ ૨, શુક્રવાર
(પણ આ લેખની કિંપિ નવમા સેકા જેટલી જૂની ન હોવાથી તે બનાવટી મનાય છે.)

૩ પ્રબંધચિતામણિ પ્રમાણે—

વિ સ ૮૦૨, વૈશાખ શુદ્ધ ૨, સોમવાર.

૪ ધર્મારણ્ય^૩ પ્રમાણે—

વિ. સ. ૮૦૨, આષાઠ શુદ્ધ ૩, શનિવાર

૫ રાજવશ્યાવલિ^૪ પ્રમાણે—

વિ. સ ૮૦૨, આવશ્ય શુદ્ધ ૨, સોમવાર

૬ વિચારત્રેણિ^૫ પ્રમાણે—

વિ. સં ૮૨૧ વૈશાખ શુદ્ધ ૨, સોમવાર હવે આ તિથિઓ પ્રમાણે વાર મળે છે કે નહીં તેનું ગણિત ન્યોતિપ પ્રમાણે ૨૧. ૨૧. મંચેરણ પેશુતનણ ખરેખર એઓ સાહેબે મહારી નિનતિ ઉપરથી કરી જોયું, તેનું પરિણામ નીચે મુજબ છે—

વિ. સ. ૮૦૨=ઈ. સ. ૭૪૬

માધ વદ ૭ મ મળવાર = જન્યુવારી ૧૮ મી
ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ રવિવાર = ફેબ્રુવારી ૨૭ મી
વૈશાખ શુદ્ધ ૨ સોમવાર = માર્ચ ૨૮ મી
આષાઠ શુદ્ધ ૩ શનિવાર = એ ૨૮ મી.
પ્રથમ આવશ્ય શુદ્ધ ૨ શનિવાર = જૂન ૨૫ મી
દ્વિતીય આવશ્ય શુદ્ધ ૨ રવિવાર = જુલાઈ ૨૪ મી.

વિ. સ. ૮૨૧=ઈ. સ. ૭૬૫

વૈશાખ શુદ્ધ ૨ શુક્રવાર = માર્ચ ૨૮ મી
બધો વિચાર કરી જોતા, બનાવને નજીકનો અને વિશ્વસનીય આધાર મળી જાય ત્યાં સુધી, આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ જે વૈશાખ શુદ્ધ ૨ સોમવાર એ દિવસે સ્થાપનાની ધર્મક્રિયા થઈ હશે, અને તે વખતે સર કરેલું યજ્ઞનું સત્ર બે માસ ચાલ્યું હશે. તથા લોકો ખરેખર આષાઠ શુદ્ધ ૩ શનિવારથી માનમાં રહેવા આવ્યા હશે. મિત્રો સિકદરીમા પણ અખાત્રીજ જણાવેલી છે. અને પાટણમા લોકવાયકા એમ છે કે તે શનિવારે વસેલું છે. શનિવાર અને આષાઠી ૩ ખરા વસવાટના આગં બનો દિવસ હશે અને અખાત્રીજ ને સોમવાર સુદર્શ પ્રમાણે ધર્મક્રિયાના આરંભનો દિવસ હશે એમ જણાય છે.

દિગ્દર્શન.

- ૧ બુદ્ધપ્રકાશ ઇ સ ૧૮૮૧ નવેમ્બરના અંકમાં વનરાજનું જે તામ્રપત્ર છપાયું છે તે બનાવટી સાબીત થયું છે
- ૨ રાસમાલા (ચુનરાતી), આવૃત્તિ ૩ જી, પૃ ૪૧.
- ૩ આ ગ્રંથ મોહમર્તંડ ઓક્સ તરફથી છપાય છે
- ૪ ફોર્સસભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની વિગતવાર યાદી, પૃ ૫૧
- ૫ વિચારશ્રેણિની પ્રતે રાજકોટ વોટ્સન મ્યુઝીયમમાં, મુબાર્ક ગેયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં, અને પૂના લાયબ્રેરરી ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સરકારી સંગ્રહમાં છે

રા રા શેઠીની સચના ઉપરથી છેલ્લી પ્રત મે
મેળે છે તેમાં રાજવલિમાં નીચે પ્રમાણે છે -

તદનુ સવં ૮૨૧ વર્ષે વૈશાલ્ય સુદી ૨
શ્રીમે વાડકાવશોત્પલ્લ: શ્રીવનરાજ શ્રીઅળહિલપુર
અસ્થાપયત્ ॥

આ પછી એ પુસ્તકમાં ચાઉડા વરાના રાજ
આડ, તે બધાનો મળીને રાજ્યકાલ ૮૨૧ થી
૧૦૧૬ સુધી ૧૯૬ વર્ષ, મૂલરાજ છેલ્લા રાજનો
દૌહિત્ર ૧૦૧૭ માં ગાદીએ આવ્યો વગેરે લખ્યું
છે શ્રીજયસિંહદેવ સુધીની યાદી, આપણી અર્વા
ચીન હવે કોઠો બાધીને નોંધિયે તો નીચે પ્રમાણે
બધી વિગતો ગોડવાય છે -

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે કોઠો.

વ રા	રાજતુ નામ	આગલા રાજ સાથે સગપણ	રાજ્યના વર્ષ	વિ સ કઇ સાલથી મારીને કઇ સાલ સુધી
ચાઉડા આડ રાજ			૧૯૬	૮૨૧ થી ૧૦૧૬-૧૭
	વનરાજ	—	૬૦	૮૨૧ થી ૮૮૧
	યેગરાજ	પુત્ર	૬	૮૮૨ થી ૮૮૭
	ગ્લાદિલ	—	૩	૮૮૭ થી ૮૯૦
	વૈરસિંહ	—	૧૧	૮૯૦ થી ૯૦૩
	ક્ષેમરાજ	પુત્ર	—	૯૦૩ થી ૯૪૩
	ચામુડરાજ	પુત્ર	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૦
	ધાધડ	પુત્ર	૨૭	૯૭૧ થી ૯૯૭
	—	પુત્ર	—	૯૯૮ થી ૧૦૧૬-૧૭
ચોલુક્ય	મૂલરાજ	દૌહિત્ર	૩૫	૧૦૧૭ થી ૧૦૫૧
	વલ્લભરાજ	પુત્ર	૧૪	૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫
	દુર્લભરાજ	ભાઈ	૧૨	૧૦૬૬ થી ૧૦૭૭
	ભીમદેવ	ભાઈ નાગિલનો પુત્ર	૪૨	૧૦૭૮ થી ૧૧૧૯
	શ્રી કર્ણદેવ	પુત્ર	૩૦	૧૧૨૦ થી ૧૧૪૯
	શ્રી જયસિંહ	પુત્ર	૪૬	૧૧૫૦ થી ૧૧૯૬

ગઠાના ચોથા અને પાંચમા ખાતામાં જે આરભ ૮૦૨ માં ગણિયે, અને વનરાજે ૮૦ વર્ષ
આગળ મોટા લીરા છે તે સખ્યા અને રાજ્ય વર્ષ અ અસંભવિત માનિયે, તો આરભે જ
તે સાલ વિચારશ્રેણિમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે, બીજી વીસ વર્ષનો ફેર પડે છે, તેન લીધે આ કોઠામાં
સાલો આખી ગણતરી ઉપરથી ઉપભવીને ઉમેરેલી છે બીજા કેટલા અને કયા ન્યા ફેર માત્ર થાય ?

શંકાહર્તા.

અ. સૌ લીલાવતી શેઠ

સુજનજૂનાં સ્વપ્નાં

બાળપણમાં જોયેલા સ્વપ્ન તમે ફરી કંઈ માઠ કર્યા છે. એ સ્વપ્ન જોતી વખતે બાળપણને સહજ આસા અને શ્રદ્ધાના સ્વર્ગીય પ્રકાશનો તેમાં આપ ચઢતો મોટપણે એ સ્વપ્ન કરતા ય સરસ વસ્તુઓ તમે મેળવી શક્યા હો, તેથી એ પ્રકાશનો આપ ખોલો તે તો ખોલો જ

ધારો કે તમે નાના છો-ધણા નાના છો માના ખોળામાં જોમી પેલા તારાઓની ઉઘાડ મીઠી થતી ઝીણી ઝીણી પાખોને જોતા તમને પણ એવી પાખો મળે તો ઉડી જવાનું મન નથી થયું?

તમે સુદર છો તેની તો તમને ખાતરી જ છે અને જે તમને 'આ છોકરી બહુ સુદર અને હોશીઆર છે' એવું કહે તેનું બહુ કામ કરવા તમે તૈયાર છો. તમને એ કહેનાર માણસ ગમે તેવું હોય તો યે થોડું ધણું તો જરૂર મળવાનું જ

તમે બમીયામાં જઈ થોડાક ફુલો છાના-માના ચુટી વનદેવીની માફક તમારી જાતને કોઈવાર શણગારી નહોતી કે? અને પેલા હોજમાં જઈ તમારું પ્રતિબિંબ તમે જ્યારે જોતા હો, ત્યારે પેલી જળદેવીઓ તમારાથી વધારે સુદર છે એવું કોઈએ તમને કહ્યું હોત તો તમે તેનું કહ્યું કંઈ માન્યું હોત ખરું?

મોટાભાઈનું તમારા પર ધણું જ હેત હેતું, ને તમને પણ મોટાભાઈ ધણા જ મમતા અને છાંદની સાથે વાચવા આવતો પેલો સુરેશ પણ જરીક જરીક મમતે. એ સુરેશને ચીઠ-વવાની કેવી ગમ્મત પડતી? એના ચાળા પાડતા તમને કે અજળ આનંદ આવતો. એ આખો

કાઢે ત્યારે તમે હસી પડતા. એ તમને કંઈ શીખવવા આવે ત્યારે તમે તોફાન કરતા એને ખબર ન હોય ત્યારે એક વાળ તોડી એના મુખ ઉપર ગલી ગલી કરતા, ને એ ભૂલમાં માખી સમજી તમારો મારે તે જોતા તમને ધણી જ મગ્નહ પડતી.

તમે એને બને તેટલું પળવતા પણ એ ન આવે ત્યારે તમને મમતું નહીં. એ તો કેઈ ચીઠવવાને નહીં મળે તેથીરતો.

ને બાપા જે દહાડે તમને નાટકમાં લઈ જવાનું કહે ત્યારે? આખો દહાડો તમે કેટલા ઉમંગથી દોડાદોડ કરતા? ને આ તમને સારા કપડા પહેરવાના આપે તો તો તમાગ આનંદનો પાર જ ન રહેતો.

નાટકમાં રાજરાણી સારા સારા કપડા પહેરી વાતો કરી જાય ને ગાયન ગ્રાહ જાય તે તમે ખૂબ આતુરતાથી જોતા તમે પણ મોટા ઘરો ત્યારે તમારા વર જોડે એમ જ વાત કરવાના, પણ આ ને બાપા તો એમ કંઈ કરતા નથી, પણ જો એ નાટકમાં જ રહેવાનું મગી જાય તો તમને કેવી મગ્નહ પડે? પછી તો પૂછવાની વાત જ નહીં તમે રોજ ગાયન ગાયા કરો ને સરસ સરસ કપડા પહેર્યા જ કરો ને નિશાળે જવાની બધી વેડ પણ ઉતરી જાય

બીજે દિવસે સવારે તમે ઉઠો ત્યારે પણ નાટકના સ્વપ્ન તો તમને આવ્યા જ કરે ને આ વઢે એવી પેલી બેચાર લીટીઓએ છાની છાનો હરતા કરતા તમે ગણગણ્યા જ કરો ને કેઈ ન જોતું હોય ત્યારે આરસા આગળ જઈ તમારા કપવાના રાજકુમારને લા ઉભેલો કંઈપી આગલી

રાને જોયશે. અભિનય પણ તમે કરવા મઠી પડે. પણ અરે ! પેલી નાની ભાભી તડમાથી જોઈને હસે છે તેનું તમને ક્યા બાન છે ?

ભાભી મોટાભાઈને માટે રોજ કુલ ચુટે છે પણ પેલું સરસ ગુલાબ તો તમે ક્યારનું ચે વહેલા વહેલા જઈને ચોરી લીધું છે એ તોડતા હતા ત્યારે તમને પેલો કેવા સરસ વિચાર આવ્યો હતો ? જાણે તમે આમ કુલ તોડતા હો, ને તમારો રાજકુમાર એકદમ પાછળથી આવીને તમારી આખો દાખે ને તમે શરમાઈ જાઓ-ભાભી શરમાઈ જાય છે-ને પેલું કુલ તમે તમારા રાજકુમારને આપો ને પછી તમે બંને હાથમા હાથ નાખીને પેલા તળાવની પાળે ખેસીને વાતો કરો. રાજકુમાર દૂર દેશ જવાને હોય ને તમારે માટે શુ શુ લાવશે એ તમને કહેતો હોય. ' કેવું સરસ ! અજબ !

ને પછી તમે મોટા થશો ને રાજકુમાર સાત સમુદ્રની સફર કરી પાછો આવશે ને પછી તમે બંને પરણશે. ખૂંડે કેની ? એ તો જાણે નહી જ વાન, એમા વળી પુછવાનું શુ ?

રોજ રોજ કુલ તોડતા તમે આવા વિચાર કરતા ને એ રાજકુમારની વાટ જોતા પણ કોણ જાણે કેમ એ કેલ દિવસ આવતો જ નહો ને પછી તો તમે કટાળતા ને જરા ગુસ્સોએ આવતો એ ન આવે એવાની રોજ રોજ વાટ કોણ જુવે ? ને વળી બા તમારા વિવાહનીએ વાત કરતી હતી

તમને છમી પડાવાનું ધણું જ મન થતું પડેશની ચ દાએ તો એ વાર છમી પડાવી છે એકવાર વીણા વગાડતા ને એકવાર માલજની માફક કુલ છાબ લઈને જતી હોય તેમ તમે છમીમા કેવી રીતે ગોઠશો ? કેલ ન જુવે તેમ ખેસવાની થોડી ઘણી ઢબ અજમાવી જોઈ હોય તો કેમ ? પણ બા જાણે તો શુ ?

એક વાગ તમારી બહેનપણીએ એના વરને

કાગળ લખ્યો. જે તમે કહ્યું કે મને એનાથી ચે સરસ કાગળ લખતા આવડે છે. નિશાળની નોટલુકમા તમે એને કાગળ લખી બતાવ્યો પણ બાપા એક દહાડો બૂલેચૂકે એ કાગળ જોઈ ગયા ત્યારે તમે કેવા શરમાઈ ગયા હતા તે યાદ છે ?

હવે તો બા કહેતી કે ' છોકરી મોટી થઈ છે " જે તમને ચ એમ લાગતું કે હું મોટી થઈ છું હવે સુરેશ આવે છે ત્યારે તમે પહેલા જેટલું એની સાથે તોડાન કરતા નથી પણ તમને એણે લખી આપેલી કવિતા વાચવામા હવે ધણું જ રસ આવે છે. પણ તે તો એ કવિતા સરસ હતી. તેમા પણ એનું નાક ધણું જ લાગ્યું છે તમને એ ખેચી કાઢવાનું મન થયા વગર રહેતું નથી અને એને એક ચીખી વહુ મળવાની છે એવું જોધી મહારાજ થઈ કહેતા- એ તમે થાકતા નથી. ને કાળી પણ ખરી જ, જે એવું કહેતા કહેતા તમે મોટા થયા છો એ વાન બૂલી જાઓ છો ને જરા આખો નચાવી હસી લઈ સુરેશ ખીજવાય તે પહેલા તો તમે નાસી જાઓ છો

પણ પેલી અધારી રાત યાદ છે ? નાનો બાપુ મરી ગયો ત્યારે તમે બાની કેટ વળગી કેટલું ચે રડ્યા હતા તે ? તમને પણ તે દિવસે મરી જવાની કેટલી ખીટ લાગી હતી ? મરી ગયા પછી શુ શુ થતું હશે ? સારા કામ કરે તે સ્વર્ગમા જાય ને નહારા કરે તે નરકમા જાય એવું બા કહેતી હતી. બાપુ સ્વર્ગમા ગયો હશે કે નરકમા ? બાપુ બહુ સારો છોકરો હતો પણ તમે એની સાથે બરાબર વર્તતા ન હતા એક વાર તમારી નોટ એણે ફાડી નાખી ત્યારે તમે એને ગુસ્સામા એક તમાચો ચોરી કાઢ્યો હતો ને એકવાર તમારી બહેનપણીને લા જતા એ પાછળ પડ્યો ત્યારે તમે એને ધમકાવી કાઢ્યો હતો. તમને આ બધું એ રાતે કેટલું

સાક્ષરું હતું ? આશુ ફરી જીવતો થાય તો તમે
એને કેવી સારી રીતે રાખો ? તે દિવસે સારા
થવાના કેટલા બધા નિશ્ચયો તમે કર્યા હતા ?
આશુ ફરી એક જ વાર જીવતો થાય તો ?...

પણ તે વખતે તમે બાળક હતા તેથી આ
શોક તમારા મનમાં બહુ ટક્યો નહીં, ને થોડા
દિવસમાં માસીને ત્ય રમાના લગ્ન વખતે તો
ફરી પાછા તમે અનદમાં આવી ગયા, ને
રમા ધરણી પહેરી જોનજ પાસે બેઠી હતી
ભારે ને લગ્ન પછી એકા એકા રમતી હતી
ભારે તમે શા વિચાર કર્યા તે કહી દઉં કે ?
જાઓ નથી કહેતી

હવે તમે કોઈ મળવા આવે તો પહેલાની
માફક બહારના ખડમાં એકદમ દોડી નથી
જતા પણ આયનામાં એક છુપી દષ્ટિ ફેંકી
જરા વાળને ઠીક કરી લેઓ, ને તમે જરા સારા
દેખાઓ છો તે જોઈ થોડું મનમાં જ હસી લેઓ
છો ન્યાતમાં સરલા રૂપાળી કહેવાય છે પણ
તમે ય કંઈ એનાથી ઉતરતા નથી, ને તમે હસો
છો ત્યારે તો તમે એનાથીએ વધારે સારા
લાગો છો ન્યાતમાં કેટલા વર તમારી વાટ
જોઈને કુવારા રહ્યા હતા ? પણ તમને પેલો
લાખા નાકનાળો સુરેશ જ-અ-રાક વધારે ગમતો
ખરી વાત ને ? શરમાઈ ના જશો નહીં તો હું
ખીજી પણ કંઈક કહી દઈશ

તે દિવસે માણેકદારી પૂર્ણિમાની સાજો તમે
બધા વાડીમાં જમવાના હતા ત્યાંયે તમે સુરેશ
સાથે શું કરતા હતા ? પેલા હોજની પાળ પર બેસી
તમે બેઠા બેઠા ચંદ્રમાં જોતા હતા ને પાણીમાં
બીજા કોઈકને પડછાયો દેખાયો ત્યારે તમે કેવા
ચમક્યા હતા ? પણ એ સુરેશ છે એમ જણાયું
ત્યારે તમે જાણે જાણતા જ નથી એમ હાથથી
પાણી હલાવવા માડયું હતું સુરેશે પૂછ્યું
વાસતી ! અહીં શું કરે છે ? તમને સીધા જવા-
બ દેવાનું મન થયું પણ વળી તમારો તોફાની

સ્વભાવ આડે આવ્યો 'તમારે શી ખચાત'
કહી તમે બીના હાથે સુરેશ પર પાણીના છાટા
ઉગડ્યા સુરેશ જવાને બદલે તમારી સાથે
બાળ પર આવીને બેઠો એણે પૂછ્યું

“વાસતી ! તારો વિવાહ થવાનો છે ?”

“મને શી ખબર ?”

“મને મોટા ભાઈ કહેતા હતા.”

“તે હશે, થવાનો હશે તો અમે પરણી-
શું” તેમ જરા બેદરકારીથી પણ આડી આખે
સુરેશને જોતા જવાબ દીધો.

“તું પરણી ને શું કરીશ ?”

“મારા વરના માથા પર આમ પાણી
નાખીશ” તમે બોલો ભરીને સુરેશના માથા
પર પાણીની ધાર કરીને નાસી ગયા ને સુરેશ
માથું ને કપડા ખંખેરતો “ઉભી રહે ! આવું
તોફાન કરે છે કે ?” એમ કહેતો દોડ્યો,
તમને દોડતા પકડી પાડી તમને શી શિક્ષા
કરવી એ વિચારમાં જરા એ ઉભો પણ તમારી
હસતી આખો જોઈ તમને એણે છોડી દીધા.
ને તમે “ચીખી બાબી ! ચીખી બાબી”
કરતા ફરી પાછા દોડી ગયા. આ બધું યાદ છે
કે જીવી ગયા ?

ને પછી થોડે દહાડે બાબી સુરેશ સાથે
તમારો વિવાહ કરવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારે
શરમ, તોફાન ને લુચ્ચાઈથી તમારી આખો
કેવી ચમકી હતી ? તે દિવસે માથા પર પાણી
નાખી તમે એને ચંદ્રમાં હોતા પણ તમે એને
મનાવી શકશો એની તમને ખાતરી નહોતી ?
પણ હવે તો એ આવે ત્યારે તમે નાશી જતા
ને એ તમને ન જીવે ત્યારે છાને છાને તમે
એને જોઈ લેતા થોડા દિવસથી એણે તમારી
સાથે ખોડું ખોડું અતડાપણું શરૂ કર્યું હતું
ત્યારે તમે એનું ધ્યાન ખેંચવા કેટલા કેટલા પ્રયત્ન
કરેલા ? તમારી પાસે એ બીચારાનું બળ કેટલું
વખત ચાલે ?

પેલી ચંદા તમને સુરેશનુ નામ લઇ લઇને
બહુ જ ખીજવતી પણ તોય તમને એ ગમતી નો
બહુ જ. ને સુરેશના કાગળમા કંઈ સંસ્કૃત
શ્લોક કે અગ્રેણ કવિતા લખ્યા હોય ત્યારે
તમે એ ચંદાને ઘેર દોડી જઇ નીતિશતક ને
અગ્રેણ શબ્દકોષોના પાના કેવા ઉથલાવતા ?
ને તમે બને સાથે બેસી એનો અર્થ બેસાડવાની
માથાકુટ કરતા. પણ કેાઇ આવી જાય ત્યારે
ચોરી કરી હોય એમ કાગળ સંતાડતા સંતાડતા
તમારા મો પર શરમના શેરડા પડતા ને
આવનાર બધા હસતા હસતા ચાલી જતા

તમને વરસાદના ફોત ઝીલવા બહુ જ
ગમના. એક દિવસ અમાશીમા તમે વરસાદના
ફોરા ઝીલતા ત્યારે સુરેશે પાછળ આવી “ આ

ઝીલેલા અમૃત કેને દેશે વાસંતી ? ” એમ
પુછ્યુ ત્યારે શરમ અને મભરાટથી તમારા હાથ
છુટી ગયા. એ છુટેલા હાથમાથી જળ વેરાઈ
જાય તે પહેલા તો સુરેશે તે ઝીલી લીધા
ને પછી ? કંઈ નહીં

ને પછી તમે પરખ્યા.

x

x

x

જીવનમા તમને સુખ મળ્યુ હોય કે
નિરાશાના ઝાઝાવાત તમારે ખમવા પડ્યા હોય
પણ કેાઇક અકેલી ધડીમા આ બધા ચિત્રો
ધડીવાર તો તમારી રોજની દુનીઆથી દૂર
તમને જરૂર લઇ જતા હશે. સાદા અને સુખન
જૂના છતા જે શ્રદ્ધા અને આશાથી એ બધા
જીવનભરના અમૃત બને છે તેટલો રસ પછીના
ચિત્રોમા કદી આવતો હશે ?

૩૫

શ. શ. વિજયરાય કન્યાશુરાય વૈદ્ય :

સાહિત્યમાં કલાતત્ત્વ: કાલિદાસ અને ભવભૂતિ

[ઉજ્જયિનીનો

* [ઉજ્જયિનીનો વસતીવાળો પ્રદેશ
જ્યા પુરો થવા આવે છે તેવા ભાગના એક
પ્રમાદની અમામીમા શરદના એક સાયકાને

* આ કાવ્યનિક સવાદનો મુખ્ય હેતુ સાધવા
મોટે નેમા વર્ણના અતર વિષેની હકીકતો સાથે
પુષ્પ છુટ લીધી છે પહેલા શતકના કવિને
આડમાના કવિ સાથે ચર્ચામાં ઉતરતો દાખવ્યો છે
મવાદ ને સફળ લાગે તો આ છુટ-અસાધારણ
છે જતા—ગાણુ ગણાય એમ સહ કલાપ્રેમી
સ્વીકારશે

કાલિદાસ આસન વાળીને બેઠા બેઠા ભૂર્જપત્ર
પર લખે છે

વિશાળ અમાશીમા ગૃહમયુરનુ જોડુ થન-
થને છે નીચેથી વહી આવતા ધૂપનો સુગંધ
વાતાવરણમા આદ્લાદ ભરે છે, ને દૂર આવેલા
મહાકાલેશ્વરમાથી આરતીના ઘેરા ધટાનાદ
સંભળાય છે

આ રસલીલાથી વિશેષ સમૃદ્ધ એવી આસ-
પાસની પ્રમતકારી નિસર્ગને કવિ થોડી થોડી
વારે નીહાળે છે ને તે સર્વ સાથે અજળ એકતા
માણે છે.

૩૫

એ અનુભવનો ચમકાર તેમના રસાર્દ નયનમાં વર્તાય છે. માધુર્યની ભૂતિ સમુદાયે અનુભવ મુખમંડળ ક્ષણભર અપાર્થિવ ઓજસ્ ધારે છે

અથ ધડી વીત્યા પછી લખવાના સાધન પડખે મુકીને તે પલોડી વાળેલા ડાબા પગના ગોઠણ પર હાથના દસે આગળના આકડા બીડીને ટટાર બેસે છે નિશ્ચળ આંખે દક્ષિણ-પશ્ચિમ વિધ્યમાળાના દૂર દૂર શિખરો નીરખી રહે છે અને એમની વિચારસરિતનું સ્થૂ મનુલ્લસ ગાન સંભળાય છે -]

કાલિદાસ

સૃષ્ટિની આ સુદરતાને અને લોકના ઉર-ભાવોને મે જીવનભર અવલોક્યા ને આલેખ્યા બે પાંચ કે પદર વરસમાં મારી પ્રવૃત્તિથીલા સ કેલાશે અને પછી ? (જરા વાર રહીને) અથવા નિર્વેદ શાને ? . મે કાવ્યો રચ્યા તે મારા પરિકલ્પનોને ભૂર્ત કરવાની અનિવાર્ય ઉર્મિઓને લીધે જ તે-યોડી કે બધી-જગતમાં ચિરજીવ થાઓ કે નાશ પામે હું કે કોઈએ કવિજન થોડા જ એવી અમરતા—

અનુચર (પ્રવેશીને)

મહારાજ, શ્રીકંઠ ભવભૂતિ પધાર્યા છે અને આપના દર્શન વાછે છે.

કાલિદાસ (સાનંદ)

ભવભૂતિ ?—એમને સત્વર અહીં લઇ આવ.

[બે પલમાં અનુચર, મુખપર ચિતાની કુટતી રેખા, વઢને આછી વિપાદ છાયા ને આખોમાં અતલ ગાંભીર્ય ધારતા મુખને લઇને પાછો પ્રવેશે છે]

અનુચર

પેમે ખૂણે, મહારાજ, પેમે ખૂણે

[કાલીદાસને ડાબે પડખે થોડા તસુ દૂરના આસન પર ભવભૂતિ સવિનય બેસે છે]

કાલિદાસ

પધારો કવિરાજ. કુશળ તો છો ?

ભવભૂતિ

આપ સરખાના સહભાવથી

કાલિદાસ (અનુચરને)

હત, કવિરાજને યોગ્ય સત્કારની તૈયારી કરે

(અનુચર નમીને જાય છે)

કાલિદાસ

કેમ શ્રીકંઠ, આ વખતે શરદુત્સવમાં કે દેખાયા નહીં ?

ભવભૂતિ

ના, આવવાનો તો હતો જ, પણ કેટલાક મહત્ત્વના કાર્યોમાં રોકાણ પડ્યું.

કાલિદાસ

શું કે ધરમસારની ચિતા—

ભવભૂતિ

ના, ના આપણે કવિઓએ તો તે બહુ વહોરવી જ ન થટે

(કાલિદાસની બમર સહેજ સંકેતાય છે ને પાછી સ્થિર થાય છે.)

—પણ નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રદર્શન વિચારી જવાના હતા

કાલિદાસ

અને તે વિચારવાનો અવકાશ તમને શરૂ તપ્પણિમાંની રાત્રે જ મળ્યો ?

[ભવભૂતિ પહેલા તો અપવાણે પડે છે. પળેકે રહી સ્વસ્થ થઇને ઉંચું જીએ છે અને જવાબ આપવાનું કરે છે ત્યાં]—

કાલિદાસ

પુરજનોએ અમૃત રેલતી જ્યોત્સ્નામાં સુભગ ઉન્માદ ભોગવી જીવનની ધન્યતાના લહાવ લીધા ત્યારે તમે (સરિમન) શાસ્ત્રધેલા ભરતમુનીનો આશ્રમ શોધી અભ્યાસજડ બનવાનો ઉદ્ધમ આદર્યો ?

ભવભૂતિ (કે ક ગુસ્સામા)

કીચર ' પુરાણપ્રસિદ્ધ નારાયણમુનિ પણ
વેદાભ્યાસજડ હતા છતાં વાસવની વારાગતાએને
પણ લગવે એવી રૂપાળી ઉર્વશી એમની જ
સરજેની નહોતી ?

કાલિદાસ (સસ્મિત)

હ હ ત્યારે તો તમારી કલ્પનાસૃષ્ટિમા
પણ અત્યારે કોષક ઉર્વશી ઘડાઈ રહી છે
ક્યારે તેને અક્ષરસૃષ્ટિમા અવતારીને સાહિત્યને
અધિક શોભાવે છે ?

ભવભૂતિ

એ તો થાય ત્યારે બાકી આપણને એ
વાનની અધીરાઈ શી ?

કાલિદાસ

નહીં જ તમે આવ્યા ત્યારે હું પણ એક
એવો જ વિચાર કરતો હતો તમને પણ નથી
લાગતું કે સર્જનની ક્ષણનું જે જીવનાનલની
લહેરોમા હીંચતું કલાવૈભવથી ભરપૂર સવેદન
કવિહૃદયને પ્રકુલ્લોત્પ્લુઢ કરે છે ને અનિર્વાચનીય
આનંદ વર્તાવે છે તે જ તેની સાચી અમરતા-
તે જ તેના સર્જક શ્વાસોચ્છવાસની સાર્થકતા ?
(તેના પ્રભાવતા વદનને ભવભૂતિ નીરખી
રહે છે.) ધડીક ગદીને-

ભવભૂતિ

બરાબર કહ્યું, કાલિદાસજી કવિના આત્માની
ઉચ્ચનમ તૃપ્તિ એ જ, પણ એ સવેદનમા
કલાવૈભવ જ પ્રધાનપદે વિલસે ?

કાલિદાસ

હાસને!

ભવભૂતિ

તો પડી કાવ્યકૃતિમા તત્ત્વશાસ્ત્રનું સ્થાન કયા ?

કાલિદાસ (અતિ સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

તત્ત્વશાસ્ત્રનું એટલે દર્શનનું ? સાખ્ય,
મીમાંસા ન વેદાંતનું ? યોગ, વૈશેષિક અને
યાયનું ? ચાર્વાક-ચાણક્ય-ભરતમુનિનું ?

ભવભૂતિ (કટાક્ષ નહીં સમજતા)

ના, ના તમે સ્થૂણાર્થ જ લીધો કવિને
પણ સ્વકીય તત્ત્વદષ્ટિ હોય છે, એ તમે
જાણો છો

કાલિદાસ (ડોક ધામેથી નમાવતા હા કહી)

અમુક પ્રકારની

ભવભૂતિ

એ દષ્ટિના પ્રભાવથી કવિ મનુષ્યોના હૃદ-
યમા તલસ્પર્શ અને છે, તેના ચલનવલન ને
વિકારનો ભોમિયો થાય છે અને કુદરતના
દશ્યોની અમેાવ ભવ્યતાને પણ યથાવત્ ગ્રીલી
શકે છે

કાલિદાસ

ખરું

ભવભૂતિ

અને એ દર્શન અને અવલોકનને તે
આનુરૂપ શૈલીમા વણુવે છે

કાલિદાસ

એ પણ બરાબર પણ એ શૈલી કલાત્મક
ન હોય તો-

(' દત્ત ને બીજાઓ ખાનપાનના પદાર્થો
થોડા પાત્રોમા લાવીને કાલિદાસને જમણે
પડએ સુકા જાય છે)

-તો કવિતા કરવાનું પ્રયોજન કયા રહ્યું ?
સર્જનનો આનંદ એટલો જણો જ અનુભવાવનો.

ભવભૂતિ

કલાત્મક તો હોય કે ન યે હોય કવિનું
લક્ષ્ય કલાનિર્માણ કરના ભાવનિરૂપણ વધુ અ શે
હોયુ જોઈએ સત્યનિરૂપણમા વિનયનો આનંદ
અધિકારીને માટે શો જણો છે ?

કાલિદાસ (ગ્રીણી આખે તેના તરફ જોઈ)

તમને એમ લાગે છે ?

ભવભૂતિ

લાગે છે તો શું, પણ કાવ્યની કે નાટકની
આના કરતા જુદી ભાવના મારા મગજમા
ઉતરે તેમ જ નથી.

(કાલિદાસના મુખ પર ઉપદાસની આછી રેખા અકાય છે, તરત તે એને વાળી લે છે, અને-)

કાલિદાસ

ભાઈ, શ્રીકંઠ, કવિ અને કવિતા ઉભયની તમારી ભાવના એટલી અપૂર્ણ લાગે છે ઉત્તર-વયમા તમે એ વખતે પૂર્ણ ને સર્વાંગસુંદર દરશો ભવભૂતિ (અનાસ્થા ભરી વદન છાયા સહિત) કોણ જાણે.....પણ એ તો થાય તે હમણા તો તમે જ તમારી દષ્ટિએ આ વિષયનું નિરૂપણ કરો તો મને કેંક વિચારવાનું મળે.

કાલિદાસ

હા, કરીએ પણ પહેલા (પાત્રો તરફ નજર કરતા) આ ઉપાહાર લઈને શરીર ને મન ઉભયને પ્રકુલ કરીએ

(હાથ લખાવીને કળકુલનો થાળ પાસે લે છે, ભવભૂતિ આગળ તે મુકે છે અને કળા-માથી સોનાના કટોરામાં દુધની ધાર કરે છે. તે જોઈને-)

ભવભૂતિ

કહેલા કરતા સાદુ દુધ મને વધારે અનુ-કૂળ આવશે.

કાલિદાસ

કેમ ? કે -

ભવભૂતિ

નહી. ખીજી તો શું કારણ હોય ? ઉદ્રિય-મુખને પોણે તેવી ભોગવિદ્યાસની વસ્તુઓ મને રુચતી નથી.

કાલિદાસ

હવે તમારો કલાસૌદર્ય અને સત્યનિરૂપણ વચ્ચેનો વિરોધ કંઈક સમજાય છે .. વારુ, એ વાત પછી. ત્યારે આ સીતાશળ કે અમૃતફલ-

ભવભૂતિ

ના. કહીશું એકલા ચાલશે.

[એક જ કેળુ લે છે કાલિદાસ અનુચરને બોલાવીને સાદુ મોળુ દુધ લાવવા કહે છે તે આવે છે ને સાથે મુખવાસ પણ આવે છે ખાવાપીવાનું પૂરું કર્યા પછી મુખવાસનો પણ ભવભૂતિ અસ્વીકાર કરે છે તે જોઈ-]

કાલિદાસ

તમે તો ઉગ્ર દેહદમન માડ્યું જણાય છે ને તે આટની વયમા જ ! પણ મારું જીવન જુઓ. સાક્ષી ભરતીમાં આવ્યા છતાં હું ટકે ટકે સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમું છું. વચ્ચે વચ્ચે ઉપાહાર પણ આનંદ આપે છે, માદક સુગંધો ને મીઠા સંગીત ઉપર મોહી પડું છું, નયન સુદરીઓ નીરખતા ચાકતા નથી, અને ઉપાસધ્યાની ત્રાણ લહરિના સ્પર્શથી વધુ આહ્વાદક વિશ્વમા કેં જ નથી એમ નિત્ય અનુભવું છું વધુમા, ' ઝડપસ હાર ' હજી પણ મારું પ્રિયતમ કાવ્ય છે.

[જાણે તેની મરજી વિરહ ફરકતું હોય તેવું મિત ભવભૂતિના મુખ પર દેખાય છે ને વળતી પળે ઉઠી જાય છે તેને લાગે છે કે આ મુખપૂજક જડવાદી કવિની શોક-પ્રિયતા, વાક્યોના મોહક વણાટ પર જ અવલભે છે, કાવ્યનો આત્મા-જ્ઞાન-તેનામાં આછરે જ, પ્રાકૃત જન ઝીલી શકે એવો જ.

કાલિદાસ તેની આ મનોદશા કેંક વરતે છે પણ તે વખત એ વાત કાટતા નથી ને વિષય બદલે છે.]

કાલિદાસ

તમે મારી કાવ્યભાવના નિરૂપવાનું કહેતા હતા, નહીં ? સામજો. સુકુમાર પુષ્પ કે સુદરીના સોહાગ કે જનહૃદયના હર્ષશોકાદિભાવો સાથે તન્મયતા સાધતી કવિની પ્રતિભા પ્રેરણાની કાણેમા પોતાના રસવશરૂપે સાક્ષાત્કાર અનુભવે

છે એ દર્શન એટલે કલાસવેદન, તેનું સ્ફુટ
અગરગતમેત વિધાન એટલે કલાસયોજન

ભવભૂતિ

પણ કૃતિ જન્મ્યા પહેલા તેમા કલા શી
રીતે આવે ?

કાલિદાસ

કેમ ન આવે ?

ભવભૂતિ

જુઓ, તમે જેને કલાસવેદન કહો છો
તેને ભાસવેદન કહીએ એ વધુ બંધ ખેસે છે

કાલિદાસ

શી રીતે ?

ભવભૂતિ

મને તો સાક્ષાત્કાર હમેશા રસસ્વરૂપનો
નમી થયો.

કાલિદાસ

ત્યારે ?

ભવભૂતિ

જનહૃદયની કે પ્રકૃતિની લીલામા તદુપ
થઈને તમસરખા સૌંદર્યનો સૂક્ષ્મ અનુભવ કરે
છો. હું પણ વિયોગ ઝોળખતા પોત્ર સાથે કે
કુદરત ચીતરતા તેના અગાગ સાથે એકત્વ
અનુભવુ છું પણ એ ભાવસ્વરૂપનું એમત્વ
સૌંદર્યદર્શન તે સમે નથી થતુ, પણ ભવ્યતાની
અવાકૂ કરી મુક્તી હાયા આત્મા પર
પથરાય છે

(કાલિદાસ સંકોતુક તેની તરફ જોઈ રહે છે
પવવાર એકે જણ કે બોલના નથી પછી-

કાલિદાસ

તમે કવિની તરવદંટિ કહેતા હતા તે આ
જ અનુભવ કે ?

ભવભૂતિ

હા. અને કવિના આવા અનુભવો વ્યક્ત

કરવા પુરતું જ કલાતત્ત્વ-અલ કારાદિ-ગૌણરૂપે
કાવ્યમા આણવાનું.

કાલિદાસ

‘ આણવાનું ’ ?

ભવભૂતિ

હા-ના એટલે એમ કે કલાવિધાન ઝોળામા
ઓછું ને સાદામા સાદું જ જોઈએ

કાલિદાસ

પણ સમૃદ્ધ કલાત્મકતા જો સ્વયમેવ કૃતિ-
માથી તેની સાથે જ, પ્રગટે તો શી ખોટી ?
મૂળ ભાવના જ રસવૈભવ ને કલાગુણથી ભરી
ભરી હોય,-

મે કલાસવેદન કહ્યું તેમા જ બીજરૂપે
વિધાનકોશલ વસ્તુ હોય તો કલાતત્ત્વને ગૌણ
કે પ્રધાન ગણવશની વાત જ ક્યા રહી ?

(ભવભૂતિ ગુચવાડામા પડી જાય છે એટલે
અનુત્તર રહે છે.)

કાલિદાસ

તમે વાણીને અર્થથી સ્વતંત્ર દેવતારૂપે
કહી છે ખરું ?

‘ અમૃતામ્ ’ ‘ આત્મન કલ્યામ્ ’-
એની ?

ભવભૂતિ

હા અર્થથી છેક સ્વતંત્ર તો નહીં પણ
આત્માની પુણ્યપાઠી સમી એ શુભદેહધારિણી,
અવિનાશી વિરચીકન્યા-

કાલિદાસ

જરા રહો એ શુભ શબ્દ આપણને દિશા
સુઝાડશે.

ભવભૂતિ (કંક ખશીઆણો પડીને)

શી રીતે ?

કાલિદાસ

કેવળ શુભતા એ દેવીના સ્વરૂપમા તમે
જુઓ છો. એટલે તમારી કાવ્યશૈલી પણ રંગ-
વિહીન, એકવિધ, ને ભાવાત્મક બને છે.

ભવભૂતિ

તેમાં શું ખોટું ?

કાલિદાસ

ખોટું તો શું ? હું માત્ર એ પ્રકાર વર્ણવતો હતો.

ભવભૂતિ

હ—હં 'પણ કવીશ્વર' આટલું તો તમે ય સ્વીકારશો કે રમસમૃદ્ધિ મારી ગૈયીમાં આછી, તેટલા મારા રૈખાઓના અઠન પ્રભાવ કિતઓ પડે પડે છે.

કાલિદાસ

હા પણ રંગ ને રૈખા ઉભય પર પ્રભુતા દાખવતી, મેં કહી તે સનહ ચિત્રશૈલી કરતા એનું સ્વરૂપ જુદું છે.

ભવભૂતિ

એને કાવ્યની શિષ્ટપદ્ધતી કહીએ તો ચાહે.

કાલિદાસ

ચાહે. પણ શિષ્ટની જડતા, ગનિહીનતા આદિ ઉપર ભાર મુકીએ નહીં, તથાપિ પેલી માનવહૃદયને જેટલી સરલતાથી વસ કરે તેટલી આ એકલક્ષી, વિચારપ્રભાવથી જ પ્રકાશતી શૈલી નથી કરી શકતી.

ભવભૂતિ

એ તો ન પણ દરે

['હત અમાસીના બારમા આવી, પળેકે ઉભો રહી, પાછો જાય છે તેના આવવાને બોજન વેળાનું ચિન્હ જાણી કાલિદાસ ઉઠવાની તક શોધે છે.

દરમિઆન ભવભૂતિનું સંભાષણ ચાલુ જ છે]

આ યુગના,—અથવા, ખરું કહું નો, તમારા યુગના લોકોને રસરાજ યુગાગ્રે આલેખક, કરુણરસિક કવિ કરતા પ્રિયતર થાય એ સમજવું અધરું નથી.

કાલિદાસ

(વડીલો જ જીવાનો તરફ કરી શકે તેવું

સ્મિત કરીને) નથી જ ને તમે સૌ હવે સુમારમે પણ સાકેતિક ને રૂઢ પ્રથાથી જ વર્ણવી શકો છો એટલે કાવ્યમાથી રસ ને કલા જવાના.

ભવભૂતિ

— ને તેનો આત્મા—જ્ઞાન—તેમાં ફરી અવતરશે

કાલિદાસ

જીવનરસને ભોગે એ જન્મ થશે એટલે તેના આયુષ્ય ને વ્યાપકતા એવા જ રહેવાના, ને શી શોકની વાત કે તમ સરખા એ સ પ્રદાયના પ્રશ્નતા થવા અખો છો ?

ભવભૂતિ (ક્ષોભથી)

કવિકુલાવતસ 'હું પદવીના લોભી નથી. સાથી તમે મને એવો માની લ્યો છો ? જે એક જ કાવ્યગૈરી મને સાચી લાગે છે તેને અનુસરવામાં પણ પાપ થાય ? મારા સ્વભાવને ત્યજીને હું ક્યા રહું ?

[તેનાથી વધુ બોલાવું નથી. આખો ક્રોધમાં અધિક ગહનતા પામે છે, બાલદેશ પર વિરલ ચમકાર જણાય છે તેને જીતવાની આશા રહેતી નથી એટલે—]

કાલિદાસ (સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

એ ખરું, હું જુલ્યા પોતાના સ્વરૂપનો—ભાવ સ્વરૂપનો—સાક્ષાત્કાર આણવો એ તો કવિનો પહેલો ધર્મ.

ભવભૂતિ

એમ જ

[કાલિદાસ ઉઠીને ઉભા થાય છે એટલે એ પણ, ઉભા થઇ ઉત્તરીય સરખું કરીને સ્વસ્થ થવા માટે છે ત્યાં કાલિદાસનો નાનકડો પુત્ર પિનાકપાણિ અભિમય કદલીએ ને કટિમેખલાથી રુમઝુમ થતો આવીને પિનાને વળગી પડે છે

પિનાક

ચાલો, ચાલોને, પિતાજી 'વખત ક્યો જન્મવાનો રગોળીઓ પુરાઇ ગઇ ને—

[કાલિદાસ નેને ચૂમિ લેના, કાટે બઝાડી,
છાતી પર લટકતો ગખીને શ્લોક ગણુ-
ગણુતા, ડોકલતી ગતિએ અદર નય છે
બંને તરફ ગહન આખે જોનો અને

પોતાની પવિત્ર મહત્તા પણ અનુભવતો
ભવભૂતિ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે શરદના
ચંદ્રિકાજલના હોજ સમી અગાસીમાથી
અદશ્ય થાય છે.

૩૬

અ સૌ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ :

ભાષાન્તર

દરેક ભાષાસાહિત્યમા પરમાષામાથી થએલા
ભાષાતરોનો ઓછોવધતો સમૂહ હોય છે.
ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમા પણ ભાષાતરોનું
સાહિત્ય છે અને તેમા પુષ્કળ ઉમેરો થતો
જાય છે. તો તે સખે કાષ્ઠક વિવેચન કરવું
અનુચિત નહીં ગણાય

ભાષાતરનો મુખ્ય હેતુ સ્વભાષાને પરમાષામા
થી કાષ્ઠ યોગ્ય સાહિત્યસામગ્રી અર્પણ કરવાનો
હોય છે. આપણે બહારગામ જઈએ ને ત્યાં કાષ્ઠ
નવાઇની વસ્તુ-આપણા ગામમા ન મળતી-
વસ્તુ જોઈ આપણા ગામ માટે અગર કટુ બી
માટે લઈ જવાની થતી તીવ્ર ઇચ્છા જેવી એ
ભાષાન્તર કરવાની ઇચ્છા કાષ્ઠક અંગે હોય છે
પોતીકાને કાષ્ઠક અવનવું આપવાની શુભાકાંક્ષાથી
પ્રેરાએલો સાહિત્યનો આ વિભાગ ગણુના યોગ્ય
છે એ તો નિસંશય છે ભાષાન્તરકારો ધણી
વાર લેખક થવાની ધૂતમા, પૈસા કમાવાની
દૃષ્ટિથી અને ધણીવાર કાષ્ઠ પણ વિચાર કર્યા
વગર ગુણુવાળું, ગુણુહીન અને ગુણુદોષ એકે
વગરનું સાહિત્ય પોતાની ભાષામા ઉતારી દે છે
આવા પ્રકારના ભાષાતરો દરેક ભાષામા હોય છે

અને ગુજરાતી ભાષામા પણ થાય છે તથાપિ
શિષ્ટ લેખકોના હાથે લખાએલા ભાષાતરો
સાહિત્યના ઉપયોગી અંગ છે એ સ્વીકારવું
જોઈએ

ભાષાતરોને સાહિત્યની, ભાષાસમૃદ્ધિની,
સૈલીની તથા જ્ઞાનની કસોટીએ તપાસવા
આવશ્યક છે

સાહિત્ય કોને કહેવું એ વિશાળ પ્રશ્નને
બાબુ પર રાખતા, દરેક ભાષામા જે પુસ્તકોની
સાહિત્યમા ગણુના થાય છે તેમા ભાષાતરોના
સમાવેશ થાય છે ગ્રીક તથા લૅટીન ભાષામાથી
અંગ્રેજી ભાષામા નાટકો, કાવ્યો, સવાદો વગેરે
ઉતારાય છે તે અંગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ સાહિત્યમા
ગણાય છે અલબત્ત સ્વકલ્પન (Original)
સાહિત્ય કરતા તેનો દરજ્જો કાષ્ઠક ઉતરતો
હોય જ કારણ કે લેખકની તે વિચારમુદ્રિ
નથી, માત્ર બીજાના વિચારનું દર્શન કરવાનો જ
પ્રયત્ન તેમા હોય છે ગુજરાતી ભાષામા પણ
સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, મગહી, હિંદી વગેરે
અન્ય ભાષામાથી તરજુમા થઈ ગુજરાતી
સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું જાય છે એ વાતની ના

પડાય તેમ નથી મૂળ પુસ્તકો જેમ બધા જ સારા હોય તેમ બનતું નથી તેમ ભાષાન્તરો પણ સારા ખોટા હોય, પરંતુ સારા ભાષાન્તરો વડે સાહિત્યમાં વધારો થાય છે અને શાકુંતલ કે ઉત્તરગમ્યગિત, અસખ્ય અગ્રેજી પુસ્તકો, ટાગોરની કૃતિઓ, તુલસીકૃત રામાયણ, ગીતા રહસ્ય વગેરેના ભાષાન્તર થયા ન હોત તો યુજરાતી સાહિત્ય એટલું ઉચ્ચવાળું રહેત એમાં કાંઈ શક નથી તે જ પ્રકારે શિષ્ટ ગ્રંથો આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાય તેટલો સાહિત્યને લાભ જ છે એમ સમજવું જોઈએ કોઈપણ સાહિત્ય ભાષાન્તરના સાહિત્યની પુરુષી વિના આ જમાનામાં અપૂર્ણ જ ગણાય દરેક દિવસના અને દરેક જાતના પુસ્તકો એક ભાષામાં ન હોય, અને વિવિધ ભાષામાંથી તેના અનુવાદ કરી પોતાના સાહિત્યનો સભાગ વધારવો એ પ્રત્યેક સાહિત્યસેવકનો ધર્મ છે જેઓ મૂલ લેખ ન લખી શકે તે વ્યક્તિ નહીં તો વ્યક્તિ પાખડી-એ ન્યાયે સાહિત્યવિકાસમાં ભાષાન્તર દ્વારા સહાયતા કરી શકે. અગ્રેજી સાહિત્યમાં ગ્રીક, લેટીન સાહિત્યના અનુવાદ ન હોત, ચંપમેન કે પોપનું ઇલીઅડ, દૃષ્ટાંત તરીકે, ન હોત તો જગતનો મોટો ભાગ એવા એક દાવ્યથી અજાત રહેત દરેક સાહિત્યનું પુસ્તક તે જે ભાષામાં લખાયું હોય તેમાં જ તેની ખરી ખુબી રહેલી છે એ સત્ય છે, પરંતુ દુનીઆમાં બધી ભાષાઓ બધા શીખી શકે નહીં અને બધી ખુબી નહીં તો ખુબીનું થોડું ઘણું અશે દિગ્દર્શન થઈ શકે તોપણ સાહિત્યને લાભ છે અને ભાષાન્તર-કારનો પ્રયત્ન સફળ થયો કહેવાય શૈક્ષણિક-અરના કાબોના યુરોપની બધી ભાષામાં તર જુમાં થયા છે શાકુંતલ જર્મન, અગ્રેજી વગેરે ભાષામાં ઉતારાયું છે અને એ રીતે ભાષાન્તર દ્વારા સાહિત્યના ગ્રંથો જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ તથા પ્રસિદ્ધિને

અર્થે ભાષાન્તરોની જરૂર છે અને ભાષાન્તરો સાહિત્યની દરેકીએ ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં પણ આવશ્યક છે

ભાષાન્તરોથી ભાષાને પણ અસર થાય છે એ સ્પષ્ટ છે એક પુસ્તક અન્ય ભાષામાંથી ઉતારતા આપણી ભાષાના શબ્દોને મૂલ અર્થ દર્શાવવા કાંઈક ફેરવવા પડે છે, કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષાની નજીકની ભાષામાંથી લેવા પડે છે અને મૂલ ભાષાના શબ્દો પણ કોઈવાર તેનો અર્થ વિસ્તારથી સમજાવી રહેલા હોવા પડે છે ભાષાનો કોય આથી વિસ્તાર પામે છે-ભાષાના શબ્દોના અર્થમાં ખૂબ વિવિધતા દર્શાવવાનું સામર્થ્ય આવે છે એક જ અર્થના જુદા જુદા શબ્દોમાં આજાપણું અને ઘટ્ટતા પ્રકટ થાય છે વિચારનું બાહ્ય સ્વરૂપ શબ્દ-કોષમાં શબ્દોની સખ્યા તેમજ તે જ શબ્દોનો પ્રભાવ વધે છે એમ દરેક ભાષામાં થાય છે, અને યુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધતા, પ્રભાવ અને શબ્દસખ્યામાં જે દિનપરદિન વધારો થતો જણાય છે તેમાં ભાષાન્તરોએ બહુ અમલનો ભાગ લીધો છે

પરંતુ ભાષામાંથી અનુવાદ કરવામાં શૈલી અસ્પષ્ટ ન જ રહી શકે. યુજરાતી ભાષામાં અમુક પુસ્તક સરકૃતમાંથી ઉતાર્યું છે કે બંગાલીમાંથી કે અગ્રેજીમાંથી કે હિંદીમાંથી તે શૈલીના એક પરથી ભાષાન્તરકારના ગમે તેવા પ્રયાસ છતાં જણાઈ આવ્યા વગર ગ્રહેતું નથી. ભાષાન્તર-કાર મૂલ લેખકના વિચારને જેમ અને તેમ સ્વભાષાની શૈલીમાં બદલવા પ્રયત્ન કરે તો પણ કેટલાક વિચાર, કેટલાક ઉદ્દેશ, કેટલાક વચનો એવા હોય છે કે કાંઈક છતાં બદલ પડી જાય છે ભાષાન્તરનું સાહિત્ય પરભાષામાંથી એક પણ વિચાર છોડી દીધા વિના સ્વભાષાની શૈલીમાં તે ઉતારવામાં મુખ્યત્વે રહેલું છે

સ્વ ભાષા અભિવૃદ્ધિ કરેલો અભિવૃદ્ધિ આ

સંજ્ઞા કાષ્ઠક જુદો હતો. તે અત્રે જણાવવો અયોગ્ય નહીં જણાય. તેઓ એમ માનતા કે બીજી ભાષાની શૈલી એમને એમ રહેવા દઇને ભાષાતર કરવું તેને મરડીમચડીને આપણી શૈલીના બીજામાથી બહાર પાડવાની જરૂર નથી. જેમ પરભાષાના સાહિત્યમાં દર્શાવેલા વિચારનો, તેમ જ પરભાષાની શૈલીનો પણ આપણી ભાષા જાણનારને પરિચય કળવવો આવશ્યક છે સ્વી-ડનબોર્ગ લેખકના અનુવાદ કંવામાં તેઓ આવી છૂટ લેતા તેઓ કહેતા કે માત્ર ગુજરાતી જાણનાર જણ રૂઝે રૂઝે એ શૈલીથી પરિચિત થશે અને સમજવા લાગશે મૂળ લેખકના વિચારપ્રદર્શન માટે કદાચ આ મનવ્ય યોગ્ય જણાય પણ પરિણામે આપણી ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું થાય એ જોવાનું છે હાલ પણ અંગ્રેજીમાંથી ભાષાતર કરી નહીં લખનારા લેખકો પણ ભારેભાર અંગ્રેજી શૈલીમાં લખાણ કરે છે અને કેટલાક પ્રયોગો તે દ્વારા એટલા રૂઢ થઇ ગયા છે કે તે મૂલ શુદ્ધ ગુજરાતીના પ્રયોગો નથી એમ જ્યારે વિચાર કરીને જોઇએ ત્યારે જ જણાય છે પ્રશ્ન એ રહે છે કે—આ રિચિતિ સાહિત્ય અને ભાષાશૈલી માટે દૃષ્ટિ છે કે કેમ ? શૈલીમાં વિવિધતા અને સામર્થ્ય કદાચ તેથી આવે તથાપિ નિર્મલતા, શુદ્ધતાનો લોપ થાય છે જ પરભાષાના શબ્દોના વ્યવહાર કરતા પણ શુદ્ધતા જવાનો આમાં વધારે સંભવ છે કારણ કે શબ્દો તો સૂક્ષ્મતા જાય ને જડે તેમ પર-ભાષાના ઓછા વપરાય, પરંતુ ભાષાની શૈલીનું બલણ એક વાર રૂઢ થયા પછી બદલાવું મુશ્કેલ છે ભાષાશૈલી એ પ્રજાના સંસ્કારનું એક પ્રકારનું બાહ્યસ્વરૂપ છે અને તે સંસ્કારિતા શિષ્ટ સાહિત્યદ્વારા જળવાય એ આવશ્યક છે. તેની વિવૃદ્ધિ એ સંસ્કારના ધોરણ પર જ રચાય એ ઇષ્ટ છે તેને સંકુચિત કે સદા કાળ માટે નર્મ-હિત રાખવી એ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ

તેમાં કંઈક શતા અને સંસ્કારવિહીનતા ન આવવી જોઇએ એ દૃષ્ટિબિન્દુ ન રખાય તો ગુજરાતી ભાષાશૈલી ધમડાની ધસડાતી ક્યા જઇને અટકશે તે કહી શકાતું નથી

સ્વ અભિજ્ઞા કર સમર્થ વિદ્વાન હતા, ગુજરાતી ભાષાના મોટા સેવક તતા, સારિત્યના ઉપસક હતા અને તેમણે અનેક ભાષાતરો ગુજરાતી સાહિત્યને અર્થે કર્યા છે એટલે તેમના સરખા સાક્ષગના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ આટલું નમ્રનાથી દર્શાવવામાં જે કાષ્ઠ દૃષ્ટતા હોય તો તે માટે દરગુજર કરવા વિનંતિ છે

છેલ્લી બાબત જ્ઞાનની છે જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તરીકે ભાષાતરનું મૂલ્ય જોટલું ગણીએ તેટલું એ છું છે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપનાત જ્ઞાનની વૃદ્ધિ ભાષાતર અનેકવિધ કરે છે વિજ્ઞાનના પુસ્તકો, ઇતિહાસ, ભુગોળ, સમાજશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને બીજા અનેક વિદ્યાઓનું ચલુ સમયને અનુમતું જ્ઞાન પરભાષાના પુસ્તકોના અનુવાદ દ્વારા સિવાય કેવી રીતે મેળવી શકાય ? પ્રાચીન સમયમાં પણ જે વિદ્યાઓ આપણા પૂર્વજો જાણતા હતા તે સર્વ સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેમના ભાષાતરદ્વારા જ આપણે તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ છે. હિન્દુધર્મના શાસ્ત્રો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં છે પ્રજાનો મોટો સમૂહ તે ભાષાનું એટલું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરી શકે, કે મૂળ ગ્રંથો વાંચી શકે, અને ભાષાન્તરો થાય તો જ તે ગ્રંથોનો અભ્યાસ તેઓ કરી શકે અને અજ્ઞાનને લીધે જ અનેક અનર્થો ધર્મના વિષયમાં થાય છે તેમાંથી મુક્તિ થવું શકે અનેક ભાષાઓના અભ્યાસ કરી તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાનો માર્ગ પ્રજાવર્ગના યોગ્ય લોક શકે, માટે વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતે જે જ્ઞાન મેળવવા બાંધશાળી થયો હોય તે પોતાના દેશી ભાષાઓ માટે સ્વભાષામાં ઉતારી તેમની સમક્ષ મુકવું આ રીતે પ્રજાના જ્ઞાનનો બહાર

વધારવો એ સુશિક્ષિત મનુષ્યોની ફરજ છે. આત્મનૃત્તિ કરી બેસી ન રહેતા ન જાણનારને માટે જ્ઞાનના દ્વાર ઉઘાડવા એ ઉદારતા દર્શાવવાનું કાર્ય છે. ભાષાન્તર કરવાનું કાર્ય ધણીવાર કઠણ બરેલુ હોય છે વિચાર ધરાવવાની મુશ્કેલીથી ધણીવાર જીવિશાળી લેખકો તે તરફ આકર્ષાતા નથી પરંતુ એ ધર્મ છે એમ કિસ્સાદર્શક માન્યતા રાખવાથી તેમાં સુગમતા થાય છે ભાષાતરો સ્મર્ય વિદ્વાનોને હાથે થાય તો જ સફલ થાય છે.

પરંબાષા ન જાણનારને જ માટે ભાષાતરો હમેશ હોય છે એમ નથી પરંબાષા જાણતા હોય તેમનામાંથી ધણીયો તે પુસ્તક મૂલમાં ન વચાવ અને સ્વભાષામાં સહેલાઈથી વચાવ એમ બંને છે-બનવુંજોઈએ જેમ સાગ પુસ્તકો વાંચી તે વાચવા બલામણુ કરીએ તે જ રીતે સ્વભાષામાં અનુવાદ કરી આપવાની બલામણુ એ જ પ્રકારની જો કે અતિ મોટી બલામણુ કરવા બરોબર છે પરંબાષા જાણનાર અને ન જાણનાર બધા વાંચે ને રસ લે એવા ઉદ્દેશથી અને એવા પ્રકારે ભાષાતર થવા જોઈએ

વિદ્વાનોને હાથે થઈ શકે તેટલા ભાષાન્તર ઉપરાંત પણ સામાન્ય મહેનતુ ઉત્સાહી શિક્ષિત જનો પણ એ કાર્ય ઉપાડી શકે તેમ છે અને તેમાં ભાષા વગેરેની ઉચ્ચ વિદ્વાનોની સહાયતાથી પુરી પાડવામાં આવી શકે, જેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ભાષાન્તરો પોતાનું કાર્ય વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે વેગથી કરી શકે આ જમાનામાં એક દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સાહિત્યના ભાષાન્તરો દ્વારા વિચારોની આપ-લે થઈ શકે તેમ છે પરદેશ સાથે પણ એ જ પ્રકારનો વ્યવહાર થઈ શકે તેમ છે-એવા સાહિત્ય અન્ય ૨ તો અને અન્ય પ્રજાઓના હિંદિ-મિડ્ડો ૨ મળવવામાં સહાયશ્રુત થાય

છે. જનસમાજમાં પ્રજા પ્રજા વચ્ચેની, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેની ગેરસમજુત દૂર કરી શકવા માટે પણ એ સાધન બની શકે

આમ અનેક પ્રકારે સુકાર્ય બળવનાર સાહિત્યના આ અગતી તરફેણમાં આવડુ દેખા પછી એ કહેવું જોઈએ કે પરંબાષામાંથી જ્ઞાન વા સાહિત્ય મેળવવાથી પર્યાપ્તિ ન માનવી જોઈએ. એ તો એક અંગ માત્ર છે. અને કોઈ પણ પ્રજાની ખરી ઉન્નતિ થવા માટે તેનામાં પોતાની જ વિચારસૂક્ષ્મિની રચના થવી જોઈએ તેની વિચારપ્રવૃત્તિ પારકી મુઠીથી ન ચાલવી જોઈએ વિચારનું બડોળ વધારવા અને સિદ્ધિ મેળવવા તરફ સર્વ સાહિત્ય-રસિકોનું લક્ષ દોરવું વધારે જરૂરનું છે. ભાષા-તરે જ રચાયે જાય ને મૂલ મેળવે નક્કજાખ, તો સાહિત્ય તેમ જ પ્રજાની પ્રગતિ મદદ જ રહેવાની એ સ્વીકારવું જ જોઈએ, અને તે જ કારણથી સાક્ષરો તરફથી શ્રીચાદ સંભળાય છે કે માત્ર ભાષાતરો ભાષાતરો જ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ ન ચલાવવી અને સાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો કરવા મૂળ ગ્રંથો લખવા ગુજરાતી ભાષામાં તેવા ગ્રંથોની ખરેખરી ખોટ છે એ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે આપણામાં વિચારો દરજ્જો પેદા નથી થવા. એવા વિચારકો કોઈ યન્ત્રદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. તે સાથે તેના શા કારણ છે તેનું વિચારપૂર્વક શોધન કરવું જોઈએ. ગુજરાતમાં જીવિ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. ભાષાતરો થવાથી મૂળ લેખ લખાતા અટકે છે એમ તો ન જ પ્રતિ-પાદન થઈ શકે. ભાષાતર વિચારસૂક્ષ્મિના બાધક અને એમ ન હોય કદાચ ખીજનું મેળવી તેથી અયોગ્ય સંતોષ માની લેતા થવાય એ સંભવ છે, પરંતુ મેળે વિચાર કરવાની ટેવ બાળકપણથી પાડવામાં નથી આવતી એ પણ આપણા શિક્ષણની ખામી હોવી જોઈએ. થોડામાં

સંવૃત્ત થઇ ન જતા આદર્શ મહાન રાખવો
જો પણ જરૂર છે અને શિક્ષણના દ્વાર સર્વને
માટે ખોલવા, જેથી આચાર અનેક મનુષ્યો-જો
તક મળી હોત તો મહાન વિચારકો થાત-તે
બંધાગમાં ગદી જાય છે તેમ ન બને સાહિત્ય,
કલા, એ પ્રગતી પ્રગતિના કેટલેક અંશે ચિન્
રૂપ છે જેમ જેમ મુર્ખ પ્રગતિ સર્વતોમુખી
પ્રવૃત્તિમાં આગળે આગળ વધશે તેમ તેમ

સાહિત્ય ચઢીઆતી કોટીનું થશે એ વાત
પ્રગતિના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થએલી છે

આ સ્મારકના નાયક જેવા માત્ર સાહિત્ય-
મેવક, કવિની કદર કરી એ પણ દેશના
સાહિત્યના ઉદ્ધાગનું શુભ ચિહ્ન છે આ અન્ધ
એવા ઉદ્ધાગના સાધનરૂપ બને એવી શુભેચ્છા
સાથે વિરમુ છું

૩૭

૧૧ ૧૧ સન્મુખલાલ જવેરી ચંડયા.

ગુજરાતનાં ખંડેરો ક્યારે સચેતન બનશે? *

ખંડેરોમાંથી પ્રેરણા શોધવાનો, તેમાં ફરતા
પડકારો જોવાનો શોખ હજી આપણે કેળવ્યો
નથી નરસિંહ મહેતાનો ચેરો, પ્રેમાનંદની ખડકી,
નર્મદાશંકર અને ફલપતરામના નિવાસો,
કલાપીના ઉપવનો, મુન્દરગિરિના શિખરો જ્યાંથી
રેખાયાં તે ગોવર્ધનગમની મેદી એ સર્વ હજી
ગુજરાતીઓના યાત્રાના ધામો બન્યા નથી
છૂટકે છૂટકે જમનિત્યો ઉજવાય છે પરંતુ એ

ઉત્સવોમાં પ્રગ્નનો આત્મા પ્રકટતો નથી, ઉત્સવો
પ્રમુખીય બનતા નથી કેઈ એકલ ઉત્સાહીને
આવા ધામોમાં રખડવાનો ગોખ હોય તો તે
અનુકૂળતાઓને અભાવે તૃપ્ત થતો નથી ધમના
સ પ્રદાયો વિના બીજા પ્રદેશોમાં અગત સ્મારકોનું
મૂલ્ય હજી આપણે સહમજતા કે કેળવતા નથી

પોતાના સાહિત્ય માટે મમતા મોળી હોય
ત્યાં સાહિત્યનીગેનું પૂજન ન હોય એમાં આશ્ચર્ય

* આ લેખ વાચનારને વદાય નીચેના દત્તા માં રસ પડશે

I ask anybody who is in the habit of taking long walks in London or in other Cities, whether it is not an immense relief to come on some tablet which suggests a new train of thought, which recalls to the mind the career of some distinguished person, and which takes off the intolerable pressure of the monotony of endless streets—Lord Rosebery Speech at unveiling of tablet on Macaulay's house.

જેવું કાંઈ નથી સમસ્ત દુનિયાના સાહિત્યોની પરિપક્વ ભરાય ત્યાં સ્થાન લેવા સ્વરસીય નેવો મહાગ્રંથ ગુજરાત મોઢવી શકે એ અભિમાન, એ અસ્મિતા હજી આપણામાં જન્મ્યા નથી આ સ્થિતિમાં મહાન લેખકોના પ્રગટકૃત્ય સ્મારકો તો ક્યાંથી જ હોય ?

વર્ષે વર્ષે શૈક્ષણિકવર્ષને જન્મોત્સવ ઉજવી અંગ્રેજો એ ટ્રેડ નાટ્યકારનું એકલું પૂજન જ નથી કરતા, પરંતુ તેની કૃતિઓમાં સામાન્ય જનતાને અવનવીન રસ લેતી પણ કરે છે. ત્રણ ચાગ આઠવાડિયા એ ઉત્સવ એના જન્મ-સ્થલ સ્ટ્રેટ્ફર્ડમાં ચાલે છે ત્યારે અમ ખ્ય સ્ત્રી-પુરુષો ત્યાં ભેગા મળી સાદા મીઠા આનંદો ભોગવે છે, અને સાથે સાથે તેના સપર્કથી તીર્થાર્થ અનેલા સ્થલો અને નિવાસોમાં રુખડતા એ વિશ્વવિખ્યાત નાટ્યકારના સ્મરણને અજલિ અર્પણ કરે છે સ્ટ્રેટ્ફર્ડના ખડેરોનું ઐતિહાસિક ચેતન આમ અખંડિત રહે છે સ્ટ્રેટ્ફર્ડ સુદર પણ છે પાસેની એવન નદીનો જલવિસ્તાર અને તેને બંને કિનારે ઝુકતી લીલી ડુબે વિશ્વકર્માની સનાતન રંગજામિ હોય તેમ, યૌવનથી ઉછળતા યાનિકોને, નાટ્યકારે આલેખેલા અનેક રસિક દરચો યોજવાની અનુકૂલતા કરી આપે છે. ગભીર અભ્યાસીઓને શૈક્ષણિક-ચરતું જન્મમંદિર, એ નાની ઝુપડી, હોલી ટ્રીનીટી ચર્ચ (Holy Trinity Church) અને તેનું કબ્રસ્તાન, મેમોરિયલ થીએટર (Memorial Theatre) સ્મારક રૂપે બાંધેલા રંગજામિ અને પુસ્તકાલય, એ સર્વ સ્થલો નાટ્યકારની સાક્ષીરૂપ બનેલી સૃષ્ટિનો અગત નિકટ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે છે સ્ટ્રેટ્ફર્ડનું વાતાવરણ જ રોમેન્સથી (romantic આનંદલેખ)થી ઉભરાય છે. યાનિકોને હથોળો કે અનિચ્છાએ એ વાતાવરણમાં ભળવું પડે એવું એનું આકર્ષણ છે. નાટ્યકારના

જન્મખંડની નીચી છત ઉપર અને તેની જૂની બારીના ઝાખા કાચ ઉપર કાર્લાઈલ (Carlyle) સ્કોટ (Scott) અને ડીકન્સ (Dickens) જેવા પણ પોતાના નામાક્ષરો કેતરવાની ઉર્મિ દબાવી શક્યા નહોતા, તો સામાન્ય પ્રવાસી કે નમ્ર યાત્રી એ વાતાવરણની મોહકતામાંથી કેમ સુકત રહી શકે ? કાર્લાઈલ અને સ્કોટ જેવાના ભક્તમંડલમાં પોતાને ઉભેલો જોઈ બાવાઈ પ્રવાસી પ્રેરણા કેમ ન મેળવે ? કૃતાર્થતા કેમ ન અનુભવે ? ગુજરાતમાં આવું સ્ટ્રેટ્ફર્ડ ક્યાં છે ?

વીસમી સદીની પ્રગતિઓથી ઉભરાતી લન્ડનની ફ્લીટ સ્ટ્રીટ (Fleet Street) હજી ડાક્ટર જોન્સન (Johnson) ના સ્મરણો જળવાઈ રહી છે જ્યાં જોન્સને એના પ્રખ્યાત શબ્દકોષ ગ્રંથો હતા તે જ ઘરમાં લગભગ તેજ વાતાવરણમાં સાહિત્યનો અભ્યાસી કેટલી મૂલ્ય પ્રતો જોઈ શકે છે 'નર્મકોપના કર્તાનું સ્મરણ એમ જળવાય તો કેવું સારું ? જે પથિકાશ્રમે-James મા જોન્સન અને ગોલ્ડસ્મિથ (Goldsmith) મળતા, જ્યાં જોન્સન પોતાના શિષ્યમંડલ, બર્ક, (Burke) ગિબ્બન (Gibbon) રેનેલ્ડસ (Reynolds) આદિ સાથે બેસી સાહિત્યના શાસનો જાહેર કરતો, એ મંદિરોની સમાજ લન્ડનના નગર-મંડલો બહુ સાવધતાથી અને મમતાથી રાખે છે પ્રિમાનંદ પોતાના શિષ્યમંડલને ક્યાં મળતો તે આપણે જાણીએ છીએ ?

કોઈ કવિયો એક કાવ્ય લખવા જન્મે છે અથવા એક કાવ્યથી અમર બને છે. એ (Gay) એ જે કબ્રસ્તાન-ચર્ચર્ડ-માં પડ્યે પડ્યે એની અમર એલેજી (eulogy) લખી તે જ સ્થલે બેસી સન્ધ્યાકાલે રસિક જનો એ કાવ્યનો મહીરે ભાવપ્રવાહ—'લખાવેલા સ્વર મધુરથી વ્યોમગાહે ભરે છે.' દેવયાની અને વસંતવિજય ક્યાં લખાયા, કેમ લખાયા,

તે મુજરાત જાણે છે ? સનાનન રસથી, નરી
મીડાશથી નીનરના, દિહલીશાધ હાથીદાત-
તસવીશે જેવા કલામય, કાન્તના આ અમર
કાન્તો ક્યા જન્મ્યા તે રથલેનું પણ સ્મરણ
મુજરાતીઓ નહિ રાખે ? કે એ રથલો ખડો બની
કાલની કગલ દ દ્વામા ચવાઈ નિ રેષ બની જશે !

x x x x

વર્ષો પહેલા કાલશાસ્ત્રીના એક માળામા
કાન્તને મળવા એક મિત્ર લઇ ગયા ત્યારે
તેમની મનોદશા જાણ્યા છતા પૂછાઇ જવાયુ

હવે કે સુરતાની વાઢીઓમા રમને કરદરી મૂઝ
પાછો આવની ઉપર ક્યારે ઉતરશે ? ઉતરમા
કાન્ત કરણ, દર્દભર્યું હાસ્ય હરયા હતા એ
હાસ્યને એ દર્દને અમર કરનાર કોઇ ચિત્રકાર
ન હતો એટલે એ કલ્પનામા જ રહી જશે,
કાન્તનો પૂર્વાર્ણ વાચતા એ હાસ્ય હમેશા
અમને પાડે છે, અને જે જે પાઠક એમની
શક્તિસમૃદ્ધિ જાણવા પામ્યો હશે, તે તે વાચનાને
એ શક્તિસમૃદ્ધિનું શ્વ ત્યારે આટલું જ એવો
ખેડકારક વિચાર જ્યારે જ્યારે આવશે ત્યારે
ત્યારે તે દરેકને પણ ખીંચે.

૩૮

૧૧ ૧૧ સાકરલાલ અમૃતલાલ હવે:

મૃત્યુ

મૃત્યુ, મરણ, મોત-કેવો ભય કરે શબ્દ ?
કેવો ભય કરે વિચાર ? અને આ ભય કરતા
દર્શાવવાને જ આપણા પૂર્વજેએ મૃત્યુવે ચમ-
રાજને માટે પાડાતુ વાદન કદમ્યુ છત્રુ વરસની
ડોશીને પણ મૃત્યુને વિચાર ભય પમાડે છે,
મરવાને કોઇ જ રાશી નથી, કોઇ જ તૈયાર
નથી

યુદ્ધિહીન જેવી દેખાતી કુદરતના મસ્તક
પર વિરાજનાર તે મનુષ્ય, યુદ્ધિમાન મનુષ્ય
પ્રકૃતિમાની છત્ર જાતિઓથી ભિન્ન છે, દ્રેષ
છે, અને તેનું કારણ તેની યુદ્ધિ છે પરંતુ
મનુષ્યશુદ્ધિ કુટિત કરે એવા બે પ્રમગો છે
જીવન અને મૃત્યુ પ્રખર વૈજ્ઞાનિકનો પણ જીવન
પર દોર નથી, મહાસમર્થ શિલ્પસુધ મૃત્યુને
એક ક્ષણ પણ અટકાવી શકતો નથી. જીવન

પર મનુષ્યનો અકુશ હોત, તો વિશ્વમા વન્ધ્યા ન
હોત, મૃત્યુ પર માનવીનું ચક્ષુ હોત, તો કોઇ
પતિપરાયણ વૈધવ્ય ન પામત.

માટેજ મૃત્યુરૂપી આદ્યજીવનના સાચુ સ્વરૂપ
પારખવાની ને સમજવાની જરૂર ઉત્કટરૂપે ઊભી
થાય છે મૃત્યુ પછી કાઇ નથી, મૃત્યુની સાથે
જ સર્વ જગત મૃત્યુ પામે છે, મૃત્યુ પછીની
ચિન્તા વ્યર્થ છે, નકામી છે, માટે જીવનભર
સુખચેનમા રહેવું-એ આર્વાકમત, એ જટવાદ
હવે વિચારશીલ મનુષ્યના મગજમા ઝાઝી વાર
ગ્રહી શકતો નથી એ અનુભવની વાત છે. ખાવુ
પીવુ ને મોજ માણવી, દેવુ કરીને પણ મિથ્યાજ
જમવા અને દેહી ધરી સુધી સુખચેનથી રહેવું,
કેમ કે ચિતાગ્નિમા રાખ કદાચ ગએલો આ માન-
વદેહ ભોગાર્થે શરીરથી મળશે નહિ, -આ કુદ

જાવના, સહજાગે, બહુ માણસોની જોવામા આવતી નથી મૃત્યુ એ પ જીવનની બારી છે, આ જીવનમાથી અન્ય જીવનમા જવાનું નહાનું દાર છે, આ લોક ને પ-લોકને જોડનાર અકોડારમ છે-આવી સાચી સમજણ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, અને અનેક જીવાત્માઓના ઐહિક જીવનને સુખ અને આશાથી પ્રવૃત્તિ કરે છે મૃત્યુનું આવું સ્વરૂપનિઃપણ સાચું અને તરવરશી હોય આ લોકની અનેક દુર્ઘટ વિષમતાઓ, અનેક આકસ્મિક ભાસતા સુખદુઃખો, અનેક નિર્દોષ બલિદાનોના સ્તવર અને સાચો ઉકેલ કરાવે છે પરંતુ એ સર્વ કોઈને ગળે કેમ ઊતરે ? કવિકલ્પના અને કવિની ઉદાગ સહાનુભૂતિ આવે વિન્ટ રથાને ઉપયોગી બને છે આપણા કવિવર રવીન્દ્ર બાપુ સાહેબ કરે છે

પુત્રવત્સલ માતા બાળકને ખોળામા ધવડાવતી બેઠી છે એક થાનમાનું દ્વંધ લગભગ પૂરું થયે, બાળકના જ હિતને ખાતર, તેને એક બાજુએથી બીજી બાજુએ ફેરવે છે દર્શિયાન, નિર્દોષ પણ અજ્ઞાન બાળક ચીસેચીસ પાડી રહે છે બીજી થાન મોઝા મળના જ શાત થઈ જઈ આનન્દથી ધાવવા મઠી પડે છે આમ અનેક વાર થાય છે

આ દૃષ્ટાન્ત આપણને મૃત્યુનું સાચું સ્વરૂપ નહિ સમજાવે તો કોણ સમજાવશે ? આત્માની ઉન્નતિને અર્થે, અધૂરી રહેલી ઉત્કાન્તિને અર્થે, પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને અર્થે, વત્સલ પ્રભુ આ જીવનમાથી આપણને નવીન જીવનમા મૂકે છે, અને એ ક્રિયાને માટે આવશ્યક દારમન-સાદી વાણીમા મ્હીએ તો મરણ-શુ આપણને ભય પમાડશે ? પેલા અજ્ઞાન બાળકની પેઠે આપણે પણ રોદશું ? કે હસતે મોઝે એ નહાની બારીમા પેસી અધિક ઉન્નતિ આનન્દથી

સ્વીકારી લઈશું ? મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ ” એમ બે વાર નહિ લલકારીએ ?

આ પ્રમાણે મૃત્યુની ફિલસૂફી બગમર સમજાય, તો જીવનના અનેક પ્રશ્નો, અને તેને અંગે ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, આપોઆપ સરળ થઈ જાય, મનુષ્યનું દર્શિબિન્દુ જ બદલાય જાય, અને આ જીવનપ્રવાહનો અતિમ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દેખાતા અનેક દુઃખનાઓમાથી બહુ સહેલાઈથી બચી જવાય કવિ કાલિદાસે તો સમજાવ્યું છે, કે મરણદશા એ જ માનવીની પ્રકૃતિ-સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનું આ જીવન તે તો માત્ર એક વિકાસ છે, માટે આ લાભાદૃક આયુષ્ય માટે પ્રજ્ઞનો પાડ માનવો આમ મૃત્યુનો ડર ઝાઝો થતા માણસ મૃત્યુને માટે સન્ન થઈ શકે છે, અને મૃત્યુને માટે હરકોઈ પણ તૈયાર એવો મનુષ્ય ધન્ય છે મૃત્યુ જાણે બાબરાસાહી ઉભું છે એમ સમજે, તે જ ધર્મથી વિમુખ થાય નહિ. જીવનભર પોતાનો ધર્મ, અન્તઃકર્ણનો આદેશ, જેણે પાળ્યો છે, અને તેથી જ મૃત્યુના દારની વિકટતા જેને માટે મટી મધ છે, તેવા સન્તોને દેશીને માનારે ગાયું છે, કે “મરવા સોણલા રે, સન્તો સુખે જગતથી જશે ”

મૃત્યુની ભીતિ મટતા ધર્મચરણ સહેલું થાય છે, અને ધર્મચરણ સહેલું થતા મૃત્યુની ભીતિ આપોઆપ ગળી જાય છે આમ અન્યેન્યાશ્રય સ્પષ્ટ છે આત્મા અમર છે અને મૃત્યુદારથી એ અમરત્વ અવિનિષ્કળ આગળ ચાલ્યું જાય છે એમ સમજાયા પછી, મૃત્યુ પાછળનો શોક, ખેડ, રોકકળ, અમર્યાદ ને નિર્લજ્જ દેખાવો કેટલા બધા નદામા ફરે છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી માત્ર સદૃશ વ્યક્તિના ગુણ સંભારવા ને તે આપણામા ઊતારવાનો યત્ન કરવો એટલું જ દાર્ય બાકી રહે છે એ જ હેતુ શ્રાદ્ધગધિનો છે

મૃત્યુ વિષે વિચાર કરતા એક નવું દર્શન થાય છે ગય કે રક, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, પુનિત કે પતિત સહુ કોઈને મૃત્યુ-નિદ્રાની પેટે-સમાન બનાવી દે છે, અને આ રીતે માનવતાની એકતા સાબિત કરી દે છે સુષુપ્તિમાં તેમજ મરણશય્યામાં સર્વ કોઈ સમાનતા અનુભવે છે, અને તે જોતા અભિમાનીના અભિમાન ગળી જાય છે

મૃત્યુ અવશ્યભાવી છે, માટે જીવનનો જેટલો સદુપયોગ થઈ શકે તેટલો સત્વર કરી લેવો એ કરજ ખુશી જ છે. પ્રાણિવિદ્યા કહે છે કે કાગડો સો વસ્તુ જીવે છે ભર્તૃહરિ કહી ગયા, કે કાગડો પણ લાલુ આલુષ્ય ભોગવે છે અને પેટ ભરીને ઝાગવાસ ખાય છે. શ કરાચાર્ય બનીસ વર્ગે ગયા, જીસસ પણ બહુ

જીવ્યો નહિ. પણ તેથી શુ? જેણે જીવનનું ખોય પ્રાપ્ત કર્યું તેનું જ જીવ્યું સફળ છે 'જેટા, સો વરસનો થજો' એવો મહામાનો આશીર્વાદ બહુ યુક્ત છે પરંતુ દીર્ઘાયુષ્ય એ સાધ્ય નથી, માત્ર ઉપકારિતાનું સાધન છે, એ ભૂલવું જોઈએ નહિ

બાલક નચિકેતાએ મૃત્યુદેવ યમરાજ પામેથી મૃત્યુદાર જોગ ગયા પછીની આત્મદશા બહુ આગ્રહપૂર્વક જાણી લીધી એ આપણ પામર જીવોને માર્ગદર્શક થાઓ એટલી પ્રાર્થના છે છેવટે, એક અંગ્રેજ કવિના શબ્દમાં આ ન્હાનકડો નિબંધ સમાપ્ત કરું છું

આપણુ લાલુ જીવન પણ દેકું જ છે,
પ્રશાન જીવન પણ કલેશાન્વિત છે,
વિશુદ્ધ જીવન પણ પાપભાગ છે.

૩૯

“ સાહિત્ય-ત્રિય ”

નીર-ક્ષીર-વિવેક

જેમ કોયલ કવિઓની માનીતી છે, તેમ હસ પણ મારીતો છે વમનકાળમાં મધુર અને તીવ્ર દુહ્નકાર વડે રસિકોના મનને ગન્જિત કરનાર કોયલ તે નર છે કે માદા છે તેની ચર્ચા સારી પેઠે થઈ છે અને કોકિલકુળને અર્થાત્ નર કોકિલને એ મધુર દુહ્નકાર મારેનું માન અપાયું છે, પરંતુ એ ચર્ચા પૂર કોયલના દુહ્નકાર વિશે અનેક કવિતાઓ લખાઈ અને ગવાઈ

ગઈ છે બ્રમર-કમળના યોગ વિષે પણ શુભગતી ભાષામાં કવિતાઓનો તોટો નથી. પરંતુ એ યોગનો આત્મવાદ એ કવિતાના બધા લેખકોને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયો હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે તેની જ રીતે હસના નીર-ક્ષીર-વિવેકની વાતોનો ઉલ્લેખ પ્રશ્નકારોએ અને કવિઓએ અનેક પ્રસંગે કર્યો છે તેઓ કહે છે કે હસ એકત્ર થએલા દૂધ અને પાણીને જુદા

૩૯

કરી નાખે છે એટલે કે તે દૂધ પી જાય છે અને પાણીને પડ્યું મહેવા દે છે આ નીરક્ષીરનું પૃથક્કરણ કેની રીતે થાય છે તે વિષે કોઈ નજરે જોનારનો અનુભવ હજી સુધી જાણુમા આવ્યો નથી

સંસ્કૃત ટાપ્યોમા તે હસનેા નીર-ક્ષીર-વિવેક સારી પેઠે જાણીનેા છે હંસો હિ ક્ષીર માવતે તન્નિશ્ચા વર્જયત્યપ અર્થાત્-હસ દૂધ પી જાય છે અને તેની સાથે મિશ્રિત થએલા પાણીને છોડી દે છે

હસ શ્વતો વક શ્વેત.

કો મેદો વકહંસયો ।

નીરક્ષીરવિભાગે તુ

હંસો હસો વકો વકઃ ॥

અર્થાત્-હસ શ્વેત છે અને જગલો પણ શ્વેત છે, પરંતુ હંસ અને જગલામા બેદ એટલો છે કે હસ નીર અને ક્ષીર-દૂધના વિભાગો પાડી આપે છે અને જગલો તેમ કરી ગકતો નથી

એ ઉપગત મહાભારત આદિ ગ્રંથોમા યુધ્ધજ્ઞ યજ્ઞે હસની આ શક્તિ વિષે તો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે હસમા એ શક્તિ કેવા રૂપમા રહેલી છે અને તે શક્તિની પ્રતીતિ કેની રીતે આવી શકે ?

યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના બીજા અધ્યાયમા એક વાક્ય છે કે જે રીતે કૌચ પક્ષી જાય અને દૂધને જૂદા પાડીને દૂધને પી જાય છે તે રીતે ઇંદ્ર પણ જલમાથી સામરસને અલગ કરીને તેનું પાન કરે છે આ મૂળ વાક્ય ઉપર સાયનાચાર્યે ટીકા કરી છે તેમા તેણે જણાવ્યું છે કે-ક્ષીરપાત્રે સ્વમુખે પ્રક્ષિપતે સતિ મુલ્કગતરસસંપર્કાત્ ક્ષીરાણો જલાશ્ચોમૌ વિવિચ્ચતે ॥ અર્થાત્-જલ-મિશ્રિત દૂધના પાત્રમા જ્યારે હસ પોતાની આંધ નાખે છે, ત્યારે તેના મુખની અંદરના કોઈ

પ્રકારના રસને લીધે જલ તથા દૂધ જૂદા પડી જાય છે અથવા જૂદા માલુમ પડે છે. આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે હસના મુખની અંદરના કોઈ સ્વવિશેષના પ્રભાવથી દૂધ અને પાણી જૂદા પડી જતા હોવા જોઈએ. એ રસ-વિશેષમા અમ્લતા-ખટાશ હોય છે. એવું પણ કેટલાક માને છે એ અમ્લતાના કારણથી હસના મુખમા દૂધ જતા જ તે દહીંના રૂપમા ફેરવાઇને તેના ઉદરમા કિનરતું હોય એ બનવા જોગ છે પરંતુ પાત્રમા ભરેલા જલમિશ્રિત દૂધમાથી હસ દૂધને જૂદું પાડીને કેવી રીતે ગ્રહણ કરતો હશે તે સમજી શકાતું નથી પ્રો લૌગમેન નામના એક અગ્રેજ વિદ્વાને જલમિ-શ્રિત દૂધ હસને પાડીને તેની પરીક્ષા કરી પરંતુ તેમા દૂધ-પાણી જૂદા કરવામાં હસ નિષ્ફળ ગયો હતો અમેરીકાના એક ડાક્ટરનો એવો અભિપ્રાય છે કે હસના મુખની બનાવટ એવી છે કે જ્યારે તે કોઈ વસ્તુ ખાય છે ત્યારે તેનો રસમય પાતળો અથ મુખમાથી બહાર ઢળી પડે છે અને તેનો કટુતાયુક્ત અથ તેના ઉદરમા ચાલ્યો જાય છે અતિ રસમય વસ્તુ ખાતી વેળાએ રસ બહાર વહી જાય એ સંભવિત છે, પરંતુ દૂધમા કોઈ કટુતા નથી એ જાણીતી વાત છે, એટલે એ અભિપ્રાય ભાગ્યે જ કોઈ માન્ય રાખી શકે

હસનું અતિપ્રિય સ્થાન આનસરોવર છે, જે કે બીજા સરોવરોને કિનારે પણ હસો રહે છે ખરા

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीर नीरजमणित्वा रमते न मरालस्य मानसं मानसं चिन्ता ॥

અર્થાત્-ચારે પાસ કમળથી સુશોભિત જળ ભરેલું હોય, તોપણ હસનું મન માનસરોવર વિના અન્ય કોઈ સ્થળે પ્રસન્ન થતું નથી. અત્યારે પણ આનસરોવરને કિનારે સ્થોનો નિવાસ રહે છે જ્યારે અરુ પડે છે અને

શીયાળો શરૂ થાય છે ત્યારે હિમાલયમાં ગહેવાનું હસોને ફાવતું નથી, એટલે તેઓ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા આવે છે, પરંતુ વિધ્યાયળથી આગળ તેઓ વધતા નથી હિમાલય અને વિધ્યાયળની વચ્ચેના કમળવાળા સુદર સરોવરોને કિનારે તેઓ રહે છે અને પુનઃ ચૈત્ર-વૈશાખ માસમાં તેઓ હિમાલયમાં જાય છે.

જે હસ દૂધ પીતા હોય તે તેમને એ દૂધ મળે કયાથી ? વળી કહેવાય છે કે હસ તો મોતી ચરે છે. માનસરોવરમાં કાંઈ મોતી પાકતા નથી કે હસને તે ખાવા મળી શકતા હોય. માછલાને લોટ કે મગરા ખવરાવનારા જોયા તથા સાબળ્યા છે, પરંતુ હસને મોતી નીરવા જનારા કોઈ સાબળવામાં આવ્યા નથી નિર્મળ જળને મોતીની ઉપમા અપાય છે અને માનસરોવરનું જળ અત્યંત નિર્મળ છે એ કારણથી મોતી સમાન જળ પીનારા હસોને લોકોક્તિમાં મોતીનો ચારો મળ્યો એમ કહેવાય એ સંભવિત છે.

હસને દૂધ મળતું નથી, મોતી કોઈ આપતું નથી, ત્યારે તે ખાય છે શું ? સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે વિષે ઘણું સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે.

હસી વેત્તિ પરાગપિઞ્જરતનુ

કુઞ્જાપિ પદ્માકરે ।

પ્રેયાન્મે વિસકન્દલીકિસલય

મુક્કે-ઘયં નિર્વત ॥

‘મેવદ્વત’માં કાલિદાસ કહે છે -

આકૈલાસાદ્ વિસકિસલય-

ચ્છંદગથેયવન્ત ।

સમ્પન્સ્યન્તે નભસિ ભવતો

રાજહમા સદાયા. ॥

નૈપધચરિતમા પોનાને પકડનાર નળ રાગને હસ કહે છે કે-

ફલેનમૂલેન ચ વારિમૂરુહા ।

મુનેરિચેત્ય મમ ચસ્ય વૃત્તય ॥

આ અને બીજા અનેક અવતરણોથી જોઈ શકાય છે કે હસ ફળ, કન્દ, કમળ, કમળદડ, કમલસૂત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો ખાય છે અને તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે હસો કમળ-પૂર્ણ સરોવરોમાં ગહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે એ સરોવરોમાં તેને જોઈ-તો ખોરાક મળી ગહે છે.

કમલસૂત્ર અને કમળદડ હસોને બહુ બાવે છે કમલદડની ગાંઠોમાંથી એક જાતનો રસ નીકળે છે અને તે પાતળા ફૂંના જેવો સફેદ હોય છે એ રસ પણ દીર અથવા દૂધને નામે ઓળખાય છે, અને તેમાં કાંઈક મીઠાશ પણ હોય છે. થોડા સફેદ રસને પણ સૌ ચોરના દૂધ તરીકે ઓળખે છે. કમળદડ પાણીમાં હોય છે અને એ દડામાંથી દૂધ જેવો સફેદ રસ નીકળે છે, જે રસ હસ પીએ છે આ પ્રકારે હસ પાણીની અદરથી કમળદડમાંનું દૂધ પીએ છે એમ જો માનીએ તો હસનો નીર-ક્ષીર-વિવેક મિદ્ધ થાય છે પડિતો પહેલા આ પ્રકાર જાણતા હોવા જોઈએ, પરંતુ ધીરે ધીરે લોકોમાં એ પ્રકાર વિસરાઈ જઈને જલમિશ્રિત દૂધમાંથી હસ દૂધ ચૂની લઈને પાણીને રહેવા દે છે એવી સમજ પ્રસરી હોવી જોઈએ, એમ બીજા પુરાવાઓને અમાને માનવું પડે છે.

પડિત સુખલાલજી

પ્રામાણ્ય સ્વત: કે પરત:

જે વિષય બહુ જ થોડાને પરિચિત છે, તે ઉપર હું કેમ લખુ છુ, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રસ્તુત લેખની પ્રસ્તાવના યશ લગભગ આડેક વરસ પહેલા ભાવનગર આત્માનંદ સભામાં વિદ્વાન્ કવિ કાન્તની સાથે પહેલવહેલું મળવાનુ થયુ. તે વખતે તેઓએ મને જે પ્રશ્ન પ્રથમ પૂછ્યો અને મેં જે ઉત્તર આપ્યો, તેને જ થોડુ પશ્ચવિત અને વ્યવસ્થિત કરી લખી દઉં તો એક દાર્શનિક વિષયની ચર્ચા અને કવિ કાન્તની યાદી એમ બે અર્થ સરે

કાન્તે મને “પ્રમાત્વં ન સ્વતો ગ્રાહ્ય” એ કારિકાનુ પાદ સમજાવવા કહ્યું આનો ઉત્તર નીચે લખુ તે પહેલા ઉક્ત કારિકાની બાહ્ય માહિતિ અને તેનો વિષય જાણી લેવો યોગ્ય છે

સાહિત્યદર્શણ અને ગૌતમસૂત્રવૃત્તિના લેખક બ્રજાણી વિદ્વાન્ વિશ્વનાથ તર્કપચ્ચાનન (ઇ સ નો સત્તરમો સૈકો) ની ગ્રંથેલ કારિકાવલી-(અથવા ભાષાપરિચ્છેદની) ૧૩૧ મી કારિકાનુ ‘ પ્રમાત્વં ન સ્વતો ગ્રાહ્ય ’ એ ત્રીજી પાદ છે એની થોડી વ્યાખ્યા તો અથકારે પોતે જ પોતાની સુકતાવલિ નામક ટીકામાં આપી છે મીમાસક દર્શન પ્રામાણ્યને સ્વત ગ્રેય માને છે તેનુ નિરાકરણ નૈયાયિક મતથી એ પાદમાં કરેલુ છે અને તેની દલીલ તરીકે તેનુ ચોથુ પાદ “ સંશયોનુપપત્તિ ” આવે છે. આ કારિકાની વ્યાખ્યા કાન્તના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં આપી

આ વિષય ત્રી પક્ષવાર માન્યતાઓ અને તેનુ ઐતિહાસિક મૂળ એ બે બાબતો આ લેખમાં મુખ્ય

જણાવવાની છે પણ તે જણાવ્યા પહેલા પ્રસ્તુત લેખમાં વાર વાર આવનાર કેટલાક શબ્દોની સંક્ષેપમાં માહિતિ આપતી ટીક ગણાશે

(૧) પ્રમાત્વ=જે જ્ઞાન યથાર્થ હોય તે પ્રમા કહેવાય છે અને જ્ઞાનની યથાર્થતા (સત્યતા) એ પ્રમાત્વ

(૨) પ્રામાણ્ય=આ સ્થળે પ્રામાણ્ય અને પ્રમાત્વ એ બંને શબ્દો એકાર્થક હોય પ્રામાણ્ય શબ્દનો અર્થ પણ જ્ઞાનનુ ખરાપણુ છે.

(૩) સ્વત=જે બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનુ ભાન થાય તેમાં જ જ્ઞાનનુ સત્યત્વ પણ ભાસિત થાય છે, એમ માનવુ તે સ્વત

(૪) પરત=જ્ઞાનનુ સત્યત્વ એ જ્ઞાનને જાણનાર બુદ્ધિ કરતા જુદી બુદ્ધિથી જાણાય છે, એમ માનવુ તે પરત

(૫) અનબ્યાસદર્શા=વાર વાર પરિચયમાં આવવાની સ્થિતિ

(૬) અનબ્યાસદર્શા=આનાથી ઉલટુ.

(૭) વ્યવસ્થાય=કોઇપણ વિષયનુ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન

(૮) અનુવ્યવસ્થાય=પ્રથમ નિશ્ચયને જાણનાર પાછળનુ જ્ઞાન

(૯) અર્થક્રિયાજ્ઞાન=વસ્તુથી જે પ્રયોજનો સાધી શકાતા હોય, તે વસ્તુના જ્ઞાન પછી પ્રવૃત્તિ થયા બાદ તેવા પ્રયોજનોનો અનુભવ થવો તે અર્થક્રિયાજ્ઞાન

(૧૦) સંવાદ=પ્રથમ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન પણ તે સંવાદ.

(૧૧) વિસંવાદ=આથી ઉલટું

(૧૨) પ્રવર્તકજ્ઞાન=જે જ્ઞાન પછી તે જ્ઞાનના વિષયને ગ્રહણ કરવા અથવા છોડવા પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પ્રવર્તકજ્ઞાન

સ્વતઃ કે પરત ની ચર્ચાનું ઐતિહાસિક મૂળ-વેદના સહિતા (મત્ર) ભાગ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા દૃઢ જામી હતી અને તેથી જ અનુક્રમે તે ભાગનો ઉપયોગ કર્મકાંડમાં થતા લાગ્યો જાણ્યો કે અજ્ઞાણે કર્મકાંડના વિધિવિધાનો, જેમ દરેક સપ્રદાયમાં અને છે તેમ, જટિલ અને ગુપ્ત થઈ ગયા અને તેમાં વાત્સલિક ધર્મનુભવનું તત્ત્વ ધરી ગયું હિંસા જે સામાન્યરૂપે અધર્મ ગણાતી તે વેદવિહિન થતા ધર્મનું કારણ મનાવા લાગી આ રીતે કલ્યાણના જ્યોતિર્ભય માર્ગમાં ધૂમનું આવગળું જોઈ કરુણામૂર્તિ પ્રતિભાસીલ અને સ્વાવલખી ધણા મહાત્માઓનું હૃદય કંકળી ઉઠ્યું તેઓએ તે કર્મકાંડની હિંસાને પણ અધર્મના કારણ તરીકે જણાવવા માંડી અને વચ્ચે વેદનો પ્રશ્ન આવતા તેઓએ જણાવ્યું કે, જે વેદ સુદ્ધા હિંસાનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તેને ખરા વેદ ન માનવા આવી સ્થિતિમાં એક વર્ગ એવો ઉભો થયો કે, જે હિંસામય યજ્ઞ અને તેને ટેકા આપતી કૃતિઓને અપ્રમાણુ ઠરાવતો હતો. જ્યારે બીજો વર્ગ એવો થયો કે, જે જરાયે ટીકું મૂક્યા સિવાય દરેક પ્રકારના યજ્ઞ અને સમગ્ર વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવા લાગ્યો છેવટે પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે લોકોમાં શ્રદ્ધા થયેલ વેદોના પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનો જ પ્રશ્ન અને વર્ગો વચ્ચે ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય થઈ ગયો અપ્રામાણ્ય મિદ્ધ કરનાર વર્ગ એમ કહેતો કે, શાસ્ત્રને ગ્યનાર પુરુષો હોય છે કોઈ કોઈ પુરુષ કદાચ નિર્લોભ અને જ્ઞાની હોય પણ દરેક કાંઈ તેવા હોતા નથી તેથી એકાદ યોગાધિપતિ સ્વાર્થી કે યોગાધિપતિ અજ્ઞાની

પુરુષ દ્વારા શાસ્ત્રમાં એવો ભાગ પણ દાખલ થઈ જાય છે, કે જેને પ્રમાણુ માનવા શુદ્ધ મુદ્ધિ તૈયાર ન થાય બીજો વર્ગ એમ કહેતો કે એ વાત ખરી છે, પણ વેદની ખામતમાં તે લાગુ પડતી નથી વેદોમાં તો પ્રામાણ્યની શકા લઈ શકાય તેવું છે જ નહીં કારણ એ છે કે પુરુષો વેદોના ગ્યયિતા જ નથી તેથી તેઓના અજ્ઞાન કે લોભને લઈ વેદોમાં અપ્રામાણ્ય આવે જ ક્યાથી? આની રીતે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની ચર્ચામાંથી વેદના પૌરુષેયત્વ અને અપૌરુષેયત્વનો વાદ જન્મ્યો. અપૌરુષેયત્વવાદમાં એ ફાટા પડ્યા બનેલી માન્યતાનું સમાનત્વ એ કે, વેદો પ્રમાણુ છે તેમાં અપ્રમાણુ ભાગ જરાયે નથી, પણ અનેમાં એક મતભેદ જન્મ્યો એક પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે વેદ શબ્દરૂપ હોઈ અનિત્ય છે, તેથી તેનો કોઈ ગ્યનાર તો હોવો જ જોઈએ પુરુષો (સાધારણ જીવાત્માઓ) સર્વથા ખૂબ ન હોવાથી વેદોને તેઓની કૃતિ ન માની શકાય, એટલે સર્વજ્ઞ ઇશ્વરની રચના રૂપે વેદો મનાવા જોઈએ, જ્યારે બીજો પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે, વેદ ભલે શબ્દરૂપ હોય પણ વેદ એ નિત્ય છે અને નિત્ય એટલે અનાદિસિદ્ધ તેથી વેદને પુરુષોની કે ઇશ્વરની-ગ્યના માનવાની જરૂર નથી. આ રીતે પૌરુષેયત્વ-અપૌરુષેયત્વ-વાદમાં વેદના અનિત્યત્વ અને નિત્યત્વનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાવા લાગ્યો વેદનું પ્રામાણ્ય મૂકે મહોએ ન સ્વીકારનાર પક્ષ તો તેને પૌરુષેય અને અનિત્ય માનતો જ, પરંતુ તેનું પ્રમાણ્ય સ્વીકારનાર પણ એક પક્ષ તેને અનિત્ય માનતો થયો. વેદને અનિત્ય માની પ્રમાણુ માનનાર પક્ષ નિત્યત્વવાદીને કહેતો કે, શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના રચનારની પૂર્ણતાને લાઇને છે, તેથી જો વેદ કોઈની રચના ન હોય તો તેમાં પ્રામાણ્ય કેવી રીતે ઘટાવી શકાય? આનો ઉત્તર બીજા પક્ષે

આપો કે પ્રામાણ્ય એ પરાધીન નથી પરાધીન તો અપ્રમાણ્ય છે, તેથી જે શાસ્ત્રો કાઢના રચાયેલા હોય તેમા અપ્રમાણ્યનો સભવ ખરો, પણ વેદ તો કાઢની રચના જ નથી એટલે તેમા પુરુષરોષની સંક્રાંતિ અને તન્નજન્ય અપ્રમાણ્યનો સભવ ન હોવાથી વેદનુ પ્રામાણ્ય ગ્રંથસિદ્ધ છે આ રીતે અનુક્રમે સ્વત પ્રામાણ્ય અને પરત પ્રામાણ્યની કલ્પના જન્મી

વિષય અને સાહિત્યનો ક્રમિક વિકાસ—ખેલા તો ઉપરની કલ્પના વેદ અને તેને લીધે મુખ્યપણે શબ્દપ્રમાણના પ્રદેશમા હતી પણ ધીરે ધીરે વેદનિત્યત્વવાદીએ સમગ્ર પ્રમાણમા તે કલ્પના લખાવી અને કહ્યું કે, પ્રત્યક્ અનુભૂતિ કે અન્ય કોઈ પણ જનનુ જ્ઞાન હોય તે દરેક સ્વભાવથી યથાર્થ હોય છે. જે આગતુક દોષ ન હોય તો તેમા અપ્રામાણ્ય આવતુ જ નથી અનિત્યત્વવાદીએ પણ પોતાની કલ્પનાને લખાવી કહ્યું કે, શબ્દિક જ્ઞાન હોય કે અન્યજ્ઞાન દરેકમા પ્રામાણ્ય કાઢી સ્વાભાવિક નથી, તે તો ફક્ત કાગળના ગુણથી આવે છે—જેવી રીતે કાચના દોષથી અપ્રામાણ્ય આ રીતે શબ્દપ્રમાણમા જન્મેલી સ્વત પગ ની કલ્પના સમગ્ર પ્રમાણના પ્રદેશમા ફેલાઈ તેવી જ રીતે ખેલા સ્વત — પરત ની વાદબુદ્ધિ મુખ્ય ભાગે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ હતી તેનો ધીરે ધીરે વિકાસ થતા પ્રામાણ્યની સમ્પત્તિ અને તેના કાર્ય સુધી તે વિસ્તરી તેથી આત્મારે સ્વત પરત ની ચર્ચા પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ, સમ્પત્તિ અને કાર્યના વિષયમા જોઈએ છીએ

જેમ જેમ ચર્ચાના વિષયની મીમાંસા વધતી ચાલી અને તેની વિશદતા પણ થતી ચાલી તેમ તેમ તેનુ સાહિત્ય પણ વિકસ્યુ આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપનિષદના પ્રાચીન જમાનામા સ્વત પરત ની ચર્ચાના શબ્દનું નિત્યત્વ

અનિત્યત્વ જેવા કેટલાક અંશે માત્ર છુટાછવાયા નિરુકત જેવા ગ્રંથોમા અસ્પષ્ટ રૂપમા મળે છે ક્રમે તેનો વિકાસ થતો ચાલ્યો પણ છેક ચોથી પાંચમી શતાબ્દી સુધીમા એ ચર્ચાનુ સાહિત્ય બહુ નહોતુ વધ્યુ સ્વત પક્ષમા શબ્દસ્વભાવોનુ શાબ્દર ભાષ્ય અને પરત પક્ષમા બૌદ્ધચાર્ય દ્વિગનાગના, જૈનાચાર્ય સિદ્ધસેનના તથા સમતભદ્રના અને નૈયાયિક મુખ્ય ઉદ્ધોતકરના ગ્રંથો એટલું જ સાહિત્ય ત્યાર સુધીમા આ વિષયને લગતું મુખ્યપણે કહી શકાય પણ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકમા ગ્રંથ પક્ષની ખુબ ચર્ચા થતા જ બૌદ્ધ, જૈન અને નૈયાયિકો તેની વિરુદ્ધ ઉતરી પડ્યા શાંતરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ અને નાલ દા-વિદ્યાપીઠના તત્ત્વના અધ્યાપક કમલશીલની (આશરે ઇ સ ૭૫૦) તે ઉપરની ટીકા સિવાય આજે મોટા સંસ્કૃત બૌદ્ધ ગ્રંથો આપણી સામે ન હોવાથી, તે વિષે મૌન જ દીક છે પણ જૈન વિદ્વાન વિદ્યાન દે પોતાની અલ્પસહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક આદિ કૃતિઓમા તથા પ્રભાચંદ્રે પોતાની પ્રમેયગ્રંથમાર્તક, ન્યાયકુસુમદ્રાવ્ય આદિ કૃતિઓમા તે વિષે જરાયે કટાક્ષા સિવાય ખૂબ લખેલુ આપણી સામે છે આવી જ ચર્ચામા નૈયાયિકો તો કુશળ હોય જ એટલે તેઓનુ સાહિત્ય પણ તે વિષે ઉભરાવા લાગ્યુ દશમા સૈકા દરમ્યાન અભયદેવે સમ્પત્તિતર્ક ઉપરની પોતાની ટીકામા સ્વત પરત પ્રામાણ્યની જે ચર્ચા કરી છે અને તેમા મીમાંસક, બૌદ્ધ અને નૈયાયિકોના ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે, તે જોતા તે વખતે આ વિષયમા દાર્શનિક વિદ્વાનો કેટલો વધારે રસ લેતા તે જણાઈ આવે છે દાર્શનિક શિરોમણિ વાચસ્પતિ મિશ્રની સર્વતોગામિની પ્રતિભામાથી પસાર થયા બાદ ન્યાયાચાર્ય ઉદયન અને નવીન ન્યાયના સૂત્રધાર ગંગેશ તથા તેના પુત્ર વર્ધમાનના હાથે આ વિષય ચર્ચામાં તેથી તે

વિષયનું સાહિત્ય ત્રણ જ રહી ગયું છતાં જે કાષ્ટ ઉણપ રહી હોય તે મીમાસક પાર્શ્વસાર્થ-મિશ્રની સામ્બંધીપિકા અને વિદ્વાન વાદિદેવમૂર્તિના વિશાળકાય ગ્રાહાદરતાકરે પૂરી કરી અત્યાર સુધીમાં સ્વતંત્ર પરત ના સાહિત્યનું એક મોટું મંદિર તૈયાર થયું હતું તેના ઉપર તાર્કિક ગદ્યાધર ભટ્ટાચાર્યે પ્રામાણ્યવાદ રચી કળશ ચઢાવ્યો, અને જૈન તાર્કિક શરણવિજય ઉપાધ્યાયે સામ્બંધીવાર્તાસમુચ્ચય ઉપરની પોતાની ટીકામાં આ સાહિત્યમંદિરનો પ્રામાણ્યિક ઉપયોગ કર્યો આ રીતે અદ્વારમાં સૈકા સુધીમાં પ્રસ્તુત વિષયને લગતું જેટલું સાહિત્ય ગ્રાંથેલું ઉપલબ્ધ છે, તેનો વિચાર કરતા જણાય છે કે, મધ્યમ કાળમાં દાર્શનિક વિદ્વાનોની આ વિષયમાં સ્પષ્ટતા ખૂબ વિકસી હતી એની પુષ્ટિમાં વિદ્યાગણ્ય વિરચિનશકર દિગ્વિજયમાથી મહાનમિશ્રનું ધર પૂજતા એક બાધએ શકરસ્વામીને આપેલો ઉત્તર ટાકવો બસ થશે

‘સ્વતઃ પ્રમાણં પરતઃ પ્રમાણં
કોરાજ્ઞના યત્ર ગિર ગિરન્તિ ।

દ્વારસ્થનોઢાન્તરસનિરુદ્ધા

જાનોહિ તન્મળ્લનપણ્ડિતૌક ॥ સં ૮

શ્લોકો ૬

સ્વતંત્ર પરત ના દાર્શનિક પક્ષોનું વર્ગીકરણ સ્વતંત્ર પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગોમાં ફક્ત બે જ દર્શનો આવે છે, પૂર્વ મીમાસા અને ઉત્તર મીમાસા પરત પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપરાત ચાર વૈદિક દર્શનો આની જાય છે, ન્યાય, વૈશેષિક, સામ્ય અને યોગ

ઉત્પત્તિ-વેદ ઉપર ચતા આક્ષેપોનું મમાધાન અને શ્રુતિઓની પૂર્વાપર સગતિ કરવાનું બુદ્ધિમાધ્ય કામ જૈમિનીય દર્શને લીધું, તેથી તેણે સ્વતંત્ર પ્રમાણની દુકાને ટચ સરસ ઉત્પત્તિ ઉપસ્થિત કરી વેદાતદર્શનનું કાર્ય, બ્યવસ્થિત થયેલ વેદમાથી અક્ષતું તાત્પર્ય

અતાવવાનું હતું તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની સ્વતંત્ર પ્રમાણની કલ્પનાને ચર્ચા કર્યા સિવાય માની લે તે સ્વાભાવિક જ છે

વેદના પ્રામાણ્યમાં વાધો લેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પગલ પ્રામાણ્યની બુદ્ધિગમ્ય કલ્પના રજૂ કર્યા સિવાય ન ચાલે તેથી તેઓનો તે પક્ષ પણ સહજ જ થયો ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તર્કપ્રધાન હોઈ બુદ્ધિગમ્ય તકનો વિરોધ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરત પ્રામાણ્યનો પક્ષ સ્વીકાર્યો પણ તેમ છતાંયે ઇશ્વરને વચ્ચે લાવી વેદનું પ્રામાણ્ય સાચવ્યું સામ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમાં બહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરતા હોવાથી તેઓને તેથી જૂદા પાડી શકાતા નથી આ રીતે દરેક દર્શનનો પક્ષભેદ પોતપોતાના સામ્ય પ્રમાણે સ્વતંત્ર પરત ની ચર્ચામાં યોગ્ય જ છે અને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલા અને તેનું તાત્પર્ય

ઉત્પત્તિ-ઉત્પત્તિના વિષયમાં સ્વતંત્ર વાદીનું મુખ્ય મતવ્ય એ છે કે, જ્ઞાન જે સામગ્રી (કારણ-સમૂહ) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સામગ્રીથી જ્ઞાનમાં સત્યતા પણ આવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કોઈ પણ કારણની અપેક્ષા નથી આથી ઉલટું જ્ઞાનની અસત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપગત અન્ય કારણની અપેક્ષા ગ્રહે છે-તે અન્ય કારણ દોષરૂપ સમજવું જેમ અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત દોષની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પ્રામાણ્ય કોઈ અધિક કારણની અપેક્ષા નથી રાખતું તેથી જ જ્યારે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમાં દોષો ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા સાથે જ પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સ્વતંત્ર ઉત્પન્ન કહેવાનું જોઈએ

ઉત્પત્તિમાં પગલ વાદીનું કહેવું એમ છે કે,

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા દોષરૂપ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે જ છે, આ કાગળ તે ગુણરૂપ છે જેમ જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષ ન હોય તો તન્નજન્ય જ્ઞાનમાં અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમા ગુણ ન હોય તો તન્નજન્ય જ્ઞાનમા પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે દોષ જે અપ્રામાણ્યનું ખાસ ગુણ છે, તે જો ભાવરૂપ પદાર્થ હોય કારણકોટિમા ગણી શકાય તો ગુણ પણ કારણકોટિમા ગણાવા યોગ્ય છે ગુણને માત્ર દોષનેા અભાવ કહીને તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય નથી, કાગળ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ કાગળ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બન્ને સ્વતંત્ર છે, અને તેથી જ જો સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમા પરત તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમા પરત મનાવું જોઈએ

મીમાસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાર્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની કારણકોટિમા ગણના કરે છે, પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાર્ત્વિક ન માનતા માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને તુચ્છરૂપ માની તેની કારણકોટિમા ગણના કરતા નથી જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પગલવાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાર્ત્વિક માની કારણકોટિમા લે છે તેઓ કહે છે કે, જેમ સુખ દુઃખ એ બન્ને એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહીં કે એક બીજાના અભાવરૂપે-જે કે એકના સદ્ભાવમા બીજાનેા અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બન્ને કાંઈ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેની રીતે દોષ અને ગુણના સંબંધમા પણ સમજવું જોઈએ. આથી મીમા

સકમતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગતુક છે, જો તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સદજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેઠે ગુણ પણ આગતુક છે અને તેથી તે સામગ્રીમા હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બન્ને રૂપથી શૂન્ય હોતું નથી કાંતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કાંતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. જુદે જો અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પરત માનીએ તો પ્રામાણ્ય યુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પરત ન માનવું ? મીમાસકો માત્ર એટલું જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ છે જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે તેમા પ્રામાણ્ય સ્વતંત્ર સિદ્ધ હોય છે માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ નથી, તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને લઈ તેમા અપ્રામાણ્ય દાખલ થાય છે

જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિમા સ્વતંત્ર વાદીઓનું કહેવું છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઈ જાય છે જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનેા ભાસ બિન્ન બિન્ન શુદ્ધિમા થતો નથી, તેમ માનવું જોઈએ જો બિન્ન બિન્ન શુદ્ધિથી ભાસ માનવામા આવે તો અનાવસ્થા થાય તે એવી રીતે કે, કાંઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે વિદિત પણ થયું, છતાં તેનું પ્રામાણ્ય તો બીજા સવાદક જ્ઞાનથી કે અર્થ-ક્રિયાજ્ઞાનથી માનવું પડે હવે જે જ્ઞાનને પ્રામાણ્ય-ગ્રાહક માનીએ તે પણ જે સત્યરૂપે નિશ્ચિત ન થયું હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય શી રીતે નિશ્ચિત કરી શકે ? જે પોને જ અનિશ્ચિત હોય તે બીજાનેા નિશ્ચય ન કરી શકે આથી પ્રામાણ્ય-ગ્રાહક રૂપે માની લીધેલ બીજા જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય

નિશ્ચિત કરવા ત્રીજું જ્ઞાન, અને તેનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરવા ચોથું જ્ઞાન એમ અનુક્રમે કદપના વધતા અનવસ્થામાં જ પરિણમ પામે તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, કોઇ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જ્યારે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે તેની સાથે જ તેનું પ્રામાણ્ય પણ પ્રકાશિત થઈ જાય છે.

આ વિષયમાં પરત વાદીનું કહેવું છે કે, જેમ અપ્રામાણ્ય પરતોગ્રાહ્ય છે, તેમ પ્રામાણ્ય પણ પરતોગ્રાહ્ય માનવું જોઈએ કોઈ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે મિથ્યા હોય તો તેનું અયથાર્થત્વ કંઈ તે જ વખતે જણાતું નથી પણ કાતો વિસવાદ થવાથી કે પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જવાથી કાલાતરે તેનું અયથાર્થત્વ માલુમ પડે છે તેવી રીતે અયથાર્થત્વના સબંધમાં પણ માનવું જોઈએ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે ભાસિત પણ થયું છતાં તેનું અયથાર્થત્વ સવાદ અમર પ્રવૃત્તિસાધ્યથી જણાવાતું આમ માનતા અનવસ્થા થવાનો ભય રાખવાનું કારણ નથી, કારણ કે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા પરિમિત હોવાથી બે ત્રણ ઉપગ્રહ પર થતા જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય સુધી તે લગાય પગી, પણ એમને એમ તે જિજ્ઞાસા પ્રામાણ્યના વિષયમાં જ રહે એમ બનતું નથી બીજી વાત એ છે કે જે પ્રામાણ્યને જ્ઞાનના નિર્ણય સાથે જ નિર્ણયિત માની લેવામાં આવે તો જે વિષયને વારંવાર જોવાનો અભ્યાસ ન હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતા તેના પ્રામાણ્ય માટે જે સંદેહ થાય છે તે સભરી ન શકે, કારણ કે, જ્ઞાન થયું કે તેનું પ્રામાણ્ય નિર્ણયિત થઈ જ ગયું પછી માફ આ જ્ઞાન સત્ય છે કે અસત્ય એવા સંદેહને અવકાશ ન જ રહે તેથી પ્રામાણ્યને અપ્રામાણ્યની પેઠે પરતોગ્રેય માનવું યોગ્ય છે.

સ્વત વાદીનું વલણ પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં એક સામાન્ય નિયમ માની લેવા તરફ છે, તેથી તે

કહે છે કે, પરત પક્ષમાં આવી પડતી અનવસ્થા દર કંવા જે પરત વાદીને કોઈ પણ જ્ઞાન સ્વતોનિર્ણય માનવું પડે તો પછી તે જ રીતે પ્રથમના બધા જ્ઞાનોનું પ્રામાણ્ય સ્વતોગ્રેય શા માટે ન માનવું? સ્વત વાદીને પક્ષ અભ્યાસદશાના અનુભવમૂલક છે, તેથી તે કહે છે કે, જે વિષય જોવા જણાવાનો બહુ પરિચય હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતા તેના પ્રામાણ્ય માટે કોઈને કદી સંદેહ થતો નથી. તેથી સમગ્રય છે કે તે પરિચિત વિષયના જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાન સાથે જ નિર્ણયિત થઈ જાય છે હવે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તો એક જ પ્રકારનું હોય તેથી અભ્યાસ કે અનભ્યાસવાળા દરેક સ્થળોના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સબંધમાં એક જ નિયમ માની લેવો ઘટે છે આથી ઉલટું પરત વાદીને પક્ષ ચિત્તવ્યાપાગના અનુભવ ઉપર અવલંબેલો છે, તે કહે છે કે, દરેક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યમાં કાંઈ સંદેહ થતો નથી જ્યાં સંદેહ ન થાય ત્યાં સ્વતોગ્રાહ્ય છે જ, તેથી અનવસ્થાને અવકાશ નથી પણ એક જગ્યાએ સંદેહ ન થવાથી સ્વતોગ્રાહ્ય માનીએ એટલે તે પ્રમાણે જ્યાં સંદેહ થતો હોય ત્યાં પણ સ્વતોગ્રાહ્ય માની લેવું એ અનુભવ વિરુદ્ધ છે જે વિષય જણાવાનો બહુ પરિચય નથી હોતો તેનું જ્ઞાન થતા વેત તેના પ્રામાણ્યની બાબતમાં જરૂર સંદેહ થાય છે તેથી માનવું જોઈએ કે તેવા સ્થળમાં પ્રામાણ્ય સ્વતોગ્રાહ્ય નથી.

જ્ઞાન-આ વિષયની ચર્ચાનો વિકાસ થતા સ્વત-પરતની ચર્ચા પ્રામાણ્યમાથી આગળ વધી કેવળ જ્ઞાનમાં ઉતરી સ્વત વાદીઓમાં ત્રણ પક્ષો પડ્યા એક એમ માનતો કે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોઈ પોતે જ પોતાને જણે છે, આ પક્ષ ગુરુ (પ્રભાકર) નો છે, બીજો પક્ષ મદ્ (કુમારિલ) નો છે તે એમ માનતો કે જ્ઞાન

સ્વપ્રકાશ તો નથી પણ પરપ્રકાશ્ય એટલે અન્ય જ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા યોગ્ય પણ નથી. માત્ર પરોક્ષ હોય અનુભૂતિ દ્વારા જાણી શકાય છે ત્રીજો પક્ષ મુરારિમિશ્રનો છે. તે નૈયાયિકોની પેઠે એમ માનતો કે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ તે સ્વપ્રકાશ નથી. પશ્ચાદ્ભાવિજ્ઞાનઅનુવ્યવસાયદ્વારા પૂર્વ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે

આ ત્રણે પક્ષો જો કે, જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં એક મત નથી છતાં તેઓ મીમાસક હોય સ્વતઃ પ્રામાણ્ય પક્ષને વળગી રહી પોતપોતાની જ્ઞાન સ્વરૂપની કલ્પનામાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યને ઘટાવી લે છે અને તેથી એમ કહેવું જોઈએ કે આ ત્રણ પક્ષ પ્રમાણે જ્ઞાન યા તો સ્વદ્વારા ગૃહીત થાય યા અનુભૂતિદ્વારા યા અનુવ્યવસાય દ્વારા પણ જ્યારે તે જ્ઞાન ગૃહીત થાય ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ તેની સાથે જ ગૃહીત થઈ જાય છે

કાર્ય—કાર્યના વિષયમાં બંને પક્ષોનો આશય જણાવ્યા પહેલાં પ્રામાણ્ય અને તેનું કાર્ય એ જો વચ્ચે શું અંતર છે તે જાણવું જોઈએ. પ્રામાણ્ય એટલે વિષયને વાસ્તવિક રૂપમાં મહશ્વ કરવાની જ્ઞાનની શક્તિ અને કાર્ય એટલે એ શક્તિદ્વારા પ્રકટતો વિષયનો યથાર્થ ભાસ. આ કાર્યને ધણીવાર પ્રમાણનું કાર્ય પણ કહેવામાં આવે છે કાર્યના વિષયમાં સ્વતઃવાદી કહે છે કે, પોતાની સામગ્રી ઉપરથી પ્રમાણ ઉત્પન્ન થયું કે લાગણું જ કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય તે પોતાનું પૂર્વોક્ત કાર્ય કરે છે આમ માનવામાં તેઓ એવી દલીલ આપે છે કે, જો પોતાનું

કાર્ય કરવામાં પ્રમાણને કારણ ગુણિતું જ્ઞાન અગર સંવાદની અપેક્ષા રાખવી પડે તો જરૂર અનવસ્થા થઈ જાય. ત્યારે પરત વાદી કહે છે કે, પ્રમાણ પોતાનું કાર્ય કરવામાં સંવાદની અપેક્ષા રાખે જ છે અને તેમ જ્ઞાન અનવસ્થાનો જરૂરે ભય નથી કારણ એ છે કે, સંવાદ એટલે અર્થક્રિયાજ્ઞાન આ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તે ખીજની અપેક્ષા સિવાય જ સ્વતઃનાર્ણિત અને રત્ન કાર્યકારી છે પ્રવર્તક જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય કરવામાં અર્થક્રિયા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તેથી અર્થક્રિયાજ્ઞાને પણ પોતાના કાર્યમાં અન્ય તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ એવો એકાન નથી. ખાસ મુદ્દો તો એ છે કે, જ્ઞાનનું કાર્ય માત્ર અર્થનું જ્ઞાન પ્રકટાવવું એટલું જ છે. હવે જ્યારે પ્રમાણના કાર્યમાં જ્ઞાન-સામાન્યના કાર્ય કરતા વાસ્તવિકતાનો ઉમેરો થાય છે ત્યારે એટલું માનવું જોઈએ કે, પ્રમાણના કાર્યમાં દેખાતી આ વિશેષતા કોઈ કારણને લીધે આવેલી હોવી જોઈએ; તે કારણ એ જ સંવાદ તેથી પ્રમાણનું કાર્ય પણ પરતઃ માનવું ધરે

આ બંને પક્ષની માન્યતાનો આધાર જ્ઞાનની પેઠે છે, એટલે કે સ્વતઃ પક્ષની મનોવૃત્તિ એક કોઈ સાર્વત્રિક નિયમ જોવા તરફ છે, તેથી તે દરેક જ્ઞાનને સ્વતઃ કાર્યકારી માની લે છે, જ્યારે પરત પક્ષની મનોવૃત્તિ અનુભવને સામે રાખી ચાલવા તરફ છે. તેથી તે કોઈ એક નિયમમાં ન બંધાતા જ્યાં જોવો અનુભવ થાય ત્યાં તેવું માની લે છે

૪૧

૨૧ સૂક્ષ્મલક્ષ (કલાપી)નો

સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીને કાગળ

(કાન્તમાલાને માટે આપનાર રા રા નરહરરામ માધવરામ ત્રિપાઠી)

લાઠી,

તા ૩૦-૧૨-૯૨

રા રા ગોવર્દ્ધનરામભાઈ, *

આપનું તા. ૨૬ નું લખેલ પત્ર મને આજે મળ્યું હતું. આત્રથી આનંદ થયો પણ આપના કુટુંબમાં વ્યાધી છે એ જાણી અને અર્દ્રતા [x આર્દ્રતા] સુલભ ખેદ થયો. પ્રથમ આરામ કરો.

ગુર્જર વર્ગ અને ખાસ ગામઝો તો આપના અતુલ આભારી છે [૫. ૨ જી] કેમ એમ કહે કે દેશહિત કરવા અને અવકાશ નથી એ આપ જેવા કિંમતી ગૃહસ્થોએ જુદું છે એમ સાબીત કરી આપ્યું છે “ મણિરા જનુ જનરાજ્ય ” અમને બોધ આપનાર થશે અને “ સરસ્વતીચંદ્ર મનોગજ્ય ” એ નામ જ અતાવી આપે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર કહેલ વાક્ય “ જહાગીરી ફકારી એ લનાર છે લખાવી મે ” સાચું પડશે, કરુણામાં મ થસમાસિ થશે, [૫ ૩ જી] ચંદ્રના કર કુસુમને વિકસાવશ નહિ, ચંદ્રકાન દ્રવનો જ ગહેશે

“ એના માર્ગ જુદા હતા, દિશા એક હતી અનેક આપો એમની પાછળ ખેચાતી હતી અને એમના માર્ગ ગોધતી હતી પણ દૈવની ઇચ્છા કેમ દિશામાં ફેરે છે તેની નો માત્ર કદબના જ હતી ”

* આ પત્રમાંથી થોડાક ભાગ તા. રા રા રૂપ મારે ઉદયશર એકાદના ‘ કલાપી’ સાક્ષરજીવન’ એ નિબંધમાં પ્રગટ થઈ ગયેલો છે

માર્ગ ગોધતી આપો ધણી છે, અને પ્રિશની માત્ર કદબના જ છે, દૈવની ઇચ્છા જાણવા ધણા આતુર છે માટે યોગ્ય લાગે તે કરવું

“ નવલય ચાપવી ” નો કેટલોક ભાગ મેં વાંચ્યો છે અને જીવનકથા વાંચી આપની દિદાન્તાથી આનંદ પામ્યો છું. હર્જન માટે જન્મારો [૫ ૪ યુ] ગાળ્યા ડગ્ગા મળન [x મળન] સાથેની ઘડીને બલિહારી છે તે જીવનકથા મને મોહકશો-આપ મને સભારો છો-તેથી હું ઉપકૃત છું

ગજકુમાર કોલેજમાં મે અભ્યાસ કર્યો છે, તે નામનો જ છે ગજકુમાર કોલેજ બજાવે તેટલું જ બજાનાર તો બહુ જ યોદ્ધા બજા છે. આ કોલેજમાં બજાનારને વિદ્યાર્થી બાગે જ પ્રીતિ હોય છે એ દેશના નસીબની વાત છે હજી રાજ્યોની આખ ઉપાડી નથી કુમારોને નથી સાગી સોમન મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો મહારો વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આટલું કોલેજના વિદ્યાર્થી થવાના [૫ ૫ મુ] હતો પણ ગામઝો અંતે ગરા સીઆ વિધાના ઓખાન દીકરા છે પાચ વર્ષથી નેત્રવ્યાધીથી હું હેગન હતો, માત્ર અડધો કલાક વાંચી શકતો મુખાઈના ડાકટર મેકાનાકીની વ્યાધી આગમ થયો અને થતો જાય છે ટ્રેન્યુક્લેસનની વ્યાધી મને છે હવા નિયમિત રીતે જગી વાપગવી પડે છે હાલ હું પાચ કલાક વાંચી શકું છું અને નેટવું વાચું છું પણ મહારી આવા હવે પુરી થશે નહિ

[૫ ૬ ૬] દરરોજ એક કલાક કાચદાનો અભાસ કરે છું એક કલાક ઈંગ્રેજી પુસ્તકો વાચુ છું હાલ ગ્રામીણના પુસ્તકો વાચુ છું ત્રણ કલાક ગજરાતી પુસ્તકો વાચુ છું હજી સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે કેલેજ છોડ્યા મને એક વરમ થયું, ત્યાંબા “ડ્યુટી”નું પુસ્તક મેં હમણા જ હાથમા લીધું છે, અર્થાત્ મેં હમણા વાચવું હમણા જ શરૂ કર્યું છે ગુજરાતી ત્રણ પુસ્તકો વાંચી ગયો, એટલા [૫ ૭ ૮] વાંચ્યા છે કે ગુજરાતી ભાષાના સારા પુસ્તકોમા એવું ભાગ્ય જ નીકળશે કે જોનું મેં મનન ન કર્યું હોય પ્રેમ અને પંથપદ પુસ્તકો મને આતી પ્રિય છે. પ્રેમ વાચવો એ આનંદ અને આસુ લાવે છે, ફિલોસોફી વાંચવી એ મને ગભીર સુખ આપે છે ગુજરાતી ગિગાથી

સતોષ ન થયો તેથી ફિલોસોફી માટે ઈંગ્રેજી અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યો છે સંસ્કૃત “પ્રેમ માટે” કેમકે સંસ્કૃત ફિલોસોફી વાંચી અને મમજી શંકુ તેટલું તે ભાષામા મને જ્ઞાન મળશે કે નહિ તે શંકા બરેલું છે [૫ ૮ ૯] ગુજરાતી વાચન તો જારી જ રહેશે ગુજરાતીમા હમણા ‘હું ના રા મણિવાવ ભાષ્ટ્ર’ “સિદ્ધાન્તસાગર” વાંચુ આપ જે જે વાંચવા અને મૂલ્યવંશો તે અવશ્ય વાંચીશ. આપ આવો એકદમ રાખો છો તેથી હું આપનો કેટલો આભાર માનું ?

અત્ર સર્વથા કુશલ છે ત્યાં પશુ તેમ જ હશે.

વિ આપના સુરસિદ્ધાન્ત

મર્યાદાનંદ મગણપૂર્વક નમસ્કાર

ડીપ્પલ - આ પહેલાનો એક અન પઠીના જે એમ ત્રણ ગણ માટે ગુણો સમાયોચક માનિદ, માય ૧૯૨૪

૪૨

શ્રી “હિમાંશુ”

“સરસ્વતીચંદ્ર” અને “જયા અને જયન્ત”

રા રા કવિ ન્હાનાલાલ અને ગ્ર સાક્ષરવય ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની અનુપમ કૃતિઓને પ્રસ્તાવનાની ખામ જરૂર ન હોય “જયા અને જયન્ત” ને “સરસ્વતીચંદ્ર” ગુજરાતી સાહિત્યની મહાન કૃતિઓમા છે અહીં આપણો ઉદ્દેશ એ છે કૃતિઓ વચ્ચેનું સામ્ય દર્શાવવાનો છે આ સામ્ય બંને કૃતિમા આવના લક્ષના વિચારમા રહેલું જોવામા આવે છે “જયા અને જયન્ત” મા કવિએ સ્ફુટ કરેલો વિચાર ઘણો ગહન છે કવિ આ વિચારને આત્મલક્ષ કરે છે કવિને ઉદ્દેશ “સ્નેહ એટલે દેહવાસના નહીં પણ તહેનાથી પર કેાષક નિર્ગુણ આત્મભાવના” છે, “સ્નેહના-

અલ્પચર્ચના ગીત” બણાવવાનો છે એ વિચારમા “ભીષ્મવૈરાગ્ય ધારીને” દેહવાસના તજવાની છે અહીં એક અને અલ્પચર્ચનું સંકલન છે. કવિ તેને એકયોગ કરે છે. આ પણ એક યોગ જ છે યોગથી જો સંસાર તરાય છે તો આનાથી તે છૂટાય છે. અહીં પણ સયમનિમ્મલ કેળવવા પડે છે યોગમા વિચારગદ્ધિત તો અહીં વિકાર-રહિત થવું જરૂરનું છે કવિશ્રીએ આ વિચાર નાટકમા અદ્ભુત રીતે ખીલવ્યો છે નાટકના નામમાથીજ અર્થ સરે છે જયા અને જયન્ત બંને શબ્દો સંસ્કૃત જિ(જહ) - છત્રવ પરથી યોગેલા જણાય છે જયા અને જયન્ત દેહના

સ્થૂલ બન્ધોથી પાર જઈ શકે છે, માટે જ આનામો યથાર્થ જ છે સરસ્વતીમાથી જ “પ્રથમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ” ગીત પ્રેમની જીડી મીમાસા સમજાવે છે જગત મધ્યુ પ્રેમમય છે પ્રેમ જગતના ઉદ્ધાર અને આધારરૂપ છે આ એક મહાત્મ્યપ્રેમરૂપી જુક્ષમાથી પાગરતી જૂદી જૂદી રાખારૂપે કવિ જગતના પરવરતા જૂદા જૂદા પ્રેમના પ્રકાર સમજાવે છે અને આ વટજુક્ષની શાખાઓ જેમ એક જ શુભાની ડાખળાઓ છે, તેમ આ જૂદા જૂદા પ્રેમ પણ દાવાપૃથિવીભરી પરવરતા આકાશ-વિશાળ એક જ પ્રેમના વિભાગરૂપ છે દમ્પતી પ્રેમ પણ આમા આવી નય છે, અને એ બન્ધુપ્રેમોના જેમ આ નિર્મળ નિષ્કામ વિશુદ્ધ હૃદયની ભાવના જ છે કવિ આ પ્રેમમા મોહ ને સ્નેહના અને સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મના ભેદ ભણાવે છે

પ્રેમ ત્યાં ન હોય કામવામના

પ્રેમમા નથી દેહની વાછના.

આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરતા દરિ કષે છે —

જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર

નથી એવું કંઈ બ્રહ્માડમીમાસાનું ન્યાયસૂત્ર

દેહ ત્યાં આત્મા સંભવે પણ આત્મા હોય

ત્યાં દેહ હોય જ એવું કંઈ નહિ આત્મા દેહ વગર તેમ જ્યાં અને જ્યાંના પ્રેમ પણ રાસના વગર ટૂટી નહે છે

હવે આપણે “સરસ્વતીચંદ્ર” માં આ વિચારનું સામ્ય કેટલે અંગે છે તે જોઈએ, અને સાથે સાથે વિચારનું સ્ફોટન પણ નિહાળતા જઈએ પહેલા જ ભાગ ૪ થામા સસારના ઉચ્છ્વ પવને તપેલા અને તવાયલા સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ “હૃદયના ભેદનું” માગવું” નામે પ્રખ્યાત પ્રકરણમા મળે છે, ને જીવનના આ ગહન પ્રશ્ન પર વિદ્વાતભરી ગોષ્ઠિ આરભે છે શુન્દરગિરિના પવિત્ર સાધુજનોએ સપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી આ બંનેને આત્મનિર્ણય માટે પચ

રાત્રિ આપી છે અને તે દ્વારા ગોવર્ધનરામ આ વિષયની મીમાસા ઉકેલવી શકે છે સરસ્વતીચંદ્ર ત્રણ જાનના યજ્ઞ ગણાવે છે— નારાયણચંદ્ર યજ્ઞ, એકાગ્નિ યજ્ઞ અને પરાક્ષ વેદી આમાથી છેવડું તેઓને મોંઘી વધારે વર્ચ્ય છે, અને વિહારપુરી અને ચન્દ્રાવતી પણ એના જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે જહાનાલાલનો વિચાર કદાચ છેલ્લી કોટિમા આવી નકે આગા પણ દેડનો સ્પર્શ વર્ચ્ય છે, પણ આત્માનું અદ્વૈત છે, અને ક્રિયાગ્નિની જ્વાળાઓ એક જ દિશામા બળ્યા કરે છે પછી ગોવર્ધનરામ કલ્પનામણિમા વિચરે છે, ને એ ચંદ્રચંદ્રચંદ્ર નિહલોકના યાત્રા-પથે બંનેનું સૂક્ષ્મ અદ્વૈત સંધાન છે સૌભાગ્યદેવીની સૂક્ષ્મ છાયા જ આ લગન કરે છે અને બંનેની પાછળ અદ્વૈત ઉપદેશાતા તેજના છંડા નાખે છે આમ મરતીચંદ્રનો પિતૃયજ્ઞ પૂરો થઈ પ્રીતિયજ્ઞ આનંદાય છે વળી આમા જોવાનું એ છે કે વચ્ચે ગિમ જાય છે છતાં સ્વપ્ન અધરૂં રહેતું હતું ત્યાંથી જ રાત્ર થાય છે. આ સ્વપ્ન દન્ડ્યાન તરો દેહની વામનાઓ પર જય મેળવી શકે છે, અને “સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈત” તમા દૃષ્ટિના તેમ શક્તિના સવેદન પણ અદ્વૈત” પામે છે બંને વામનાની આશયકતા અનાવશ્યકતાચર્યે છે ને સન્સ્વતીચંદ્ર કહે છે—“વિષયની વિસ્મૃતિ, સંકલ્પનો સંકેત, સંકલ્પારનો ઉદય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ એટલી સપત્તિથી મનની લાનસા હડે છે તો ખરી બાકી તેના નાશનો ઉપાય સૂક્ષ્મ શરીરની સપૂર્ણ સંસિદ્ધિ જ છે” તેઓ વામનાના સનાતન તથા વિરોધ ધર્મ પણ ચર્ચે છે, ને વાતાવરણનું સાર સનાતન ધર્મ જ ઉચ્ચતર ગણી, બંને દેહવાસના વર્ચ્ય ગણે છે અતે કુમુદ-પ્રીતિ પણ શુ વાસના નથી?—એમ પૂછતા સરસ્વતીચંદ્ર જવાબ દે છે—“સંકલ્પ વામનારૂપ પ્રીતિ તે વાસના છે તે કામથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કામથી

ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ જ્વાલારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચન્દ્રની વચ્ચેના પરસ્પર ગુરુત્વાકર્ષણના જેવી મધ્યાર માધક છે, અને કેવળ સ્વયં ભૂ છે ”

મહાન કબ્જસહન પછી જેમ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર પાછા મળે છે, તેમ જ્યા અને જયન્ત પણ “ વીતકની વધાઇઓ ” વીત્યા પછી મળે છે, ત્યારે આવો જ પ્રસંગ ઉભો થાય છે તેઓ પણ છેલ્લો મહાન નિશ્ચય ચર્ચે છે, ને જ્યા કુમુદની જેમ જયન્ત પાસે છેલ્લી દીક્ષા માગે છે

શિષ્યસ્તેહ શાધિ મા ર્ષા પ્રવગ્નમ્ ।

વળી જયન્ત સરસ્વતીચંદ્ર જેમ જ્યાને જ તેનો પોતાનો નિશ્ચય પૂછે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવ્ય કહે છે. અહીં બંને જગોએ પુરુષની ન્યાયબુદ્ધિ બનારી છે, પણ તે સ્ત્રીની ધ્રુવેશના પાયા પર જ ચણાયેલી છે એક એકથી સ્વતંત્ર છતાં અદ્વૈત રૂપે છે જયન્ત જ્યાની ઇચ્છા પૂછતા કહે છે

કમ કે ધર્મ ?

કામ કે સ્નેહ ?

સંસાર કે સેવા ?

એ દુનંદો ખડા છે સન્સુખ

તું નીકળ એકની જોગણ થઇ

ત્હારી સંગે ઉભો છું અલખ જગાવવા

સરસ્વતીચંદ્ર આમ જ કુમુદની ઇચ્છા પર “ અલખ જગાવવા ” તરફ છે, ને લોકાપવાદ કારે મૂકીને સ્થૂલ સમાગમ માટે પણ તૈયાર છે. આવા જ પ્રસંગ પર ઉપરની પંક્તિઓના જવાબમાં જ્યા કહે છે

હવે દેહની કથા ન કરી જયન્ત !

x x x

આજ સુધી અગને અડક્યા નથી

હવે એ અગને અમડાવીશ ?

વિષય ભોમઆ નથી, નિરખ્યા છે,
વિષયોમા તો વિષ છે, જગતના
જયન્તનો નિશ્ચય પણ મનનીય છે તેમા
આત્માની લોકોત્તર શાંતિ ને બુદ્ધિનો દિવ્ય
ઉત્કર્ષ નજરે પડે છે

જ્યા ! પશુથીએ માનવી પામર ?

મોરે હત્યો ને દેસે હત્યો

તે કામને નહીં જીતે માનવી ?

પ્રેમ ત્હા ન હોય કામવાસના

પ્રેમમા નથી દેહની વાછતા

x x x

નગનારી કામને જીતશે

દુનિયા બહુભોમ દીપશે ત્હારે.

આમ આ જોકુ પણ દેહના સ્પર્શને વળ્યું ગણવાનો નિશ્ચય કરે છે જ્યાને મન તો “ વિષયોમા તો વિષ છે જગતના ” જ્યા “ સત્કર્મની સન્યાસિની ” થઈ, “ સ્નેહસંગે વૈરાગ્ય ” વમાવે છે આ સૂક્ષ્મ સંયોગ પણ સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના નિર્ણય જેવો છે. કવિ તેને આત્મલક્ષ્ય કહે છે, ને જોવર્ધનરામ સૂક્ષ્મલક્ષ્ય કે હૃદયનું અદ્વૈત કહે છે જ્યા અને કુમુદ તેમના પતિની ધર્મપત્નીઓ છે, ગૃહિણીઓ નથી સહધર્મચારિણીઓ છે, બાર્યાઓ નથી. કુમુદ જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રનું માથું ખોળામા લેવા સુધી સમય કેળવી શકે છે, તે સમયે વિચારત્રેણિમા પડે છે “ પત્નીનું અર્ધાંગના સ્વરૂપ ધણે પ્રકારે સધાય છે જે મહાન કાર્ય એમને આરબવુ છે તેમા હું એમની. દાસી થઈશ, અનેક કલેશ ભરેલી એમની લોકમાત્રામા એમના મનને અનુકૂલ થઈશ સ્ત્રીએ કરવાના સર્વ કાર્યો કરીશ ’ એ સર્વ વાતમા એમની સ્ત્રી છું તે થઇશ, માત્ર શયનકાળે રબા થવાનો નિષેધ છે ”

આટલી મીઠાસા પછી હવે આપણે આ ઉચ્ચ વિચારનું મહત્ત્વ નિહાળીએ. આત્મલક્ષ્ય

કે સૂક્ષ્મલક્ષ્મીને ઉદ્દેશ થયો ગભીર છે. સસારમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ધણું ઉચ્ચ છે સ્ત્રી વગર સસારમાં અશક્ય છે સ્ત્રી વગર પુરુષના કાર્ય આછા અધુરા છે સ્ત્રી આ જગ “અધ દારની ગુલાઓ અખડ અજવાળે” છે “આત્માના ઓજસ્વિલસાવે” છે, ને “કલ્યાણ-પન્થની પ્રેરણાઓ” પ્રેરે છે. સ્ત્રી ઉત્કર્ષ એટલે જગ ઉત્કર્ષ, સ્ત્રીપૂજન એટલે સસારપૂજન સ્ત્રી પુરુષની શક્તિરૂપ છે, પાર્વતીજીને શક્તિશંકર-ચલ્લમા કહ્યા છે તેનો મહિમા પણ પ્રકૃતિના જેમ અખડ અને અનાદિ છે। પ્રકૃતિ પુરુષ વૈષ્ણવિચ્છનાદિ ઉભાવણી સ્ત્રી જગત્ જીતે છે, ન પુરુષને દોરે છે

A perfect woman nobly planned,
To warm, to comfort and command.

પુરુષ આવેશોધારી છે, સ્ત્રી શાન્તિમય પ્રેરણા છે. જ્યાં અને જ્યાં વચ્ચે પણ કવિએ આપણે આલેખ્યો તેવો જ સૂક્ષ્મ અને પ્રભાવરાળી સખધ જતાવ્યો છે જ્યાં-ન એમ જ મને છે કે

જ્યાં ધગવગે જ્યાં-નને માયે
જગતના જયનો સુગુર

જ્યાં-નને મન “જ્યાંને પુણ્ય પગલે જ જગતના જયના ચહવાર” ઉગવાના છે જ્યાંને જ્યાં-ન પ્રાર્થે છે, કે “જ્યાં તુ જીતી જીતતા શીખવ” જ્યાં જ્યારે જગતના ચોકમાં જ્યાં-ધ્વજ રોપવાનું કહે છે, ત્યારે જ્યાં-ન જવાળ દે છે

એટલે હાથે ? નહિજ જ્યાં ?
કે જીત્યું નથી, કે જીતશે નહીં
પુરુષને પ્રકૃતિની બેલહીજ
નવચ્છાડ સરજે છે

મગ્ધવતીચંદ્ર તરફ વળના આપણે બેઠાએ

છીએ કે તેને જગયાત્રા ને સસારકંડ્યાણના પહેલેથી જ ઉદ્ગાસ હતા જીવનના દુખનર પ્રસંગોથી ઉદાસીન મદાત્મા આરાધક જગાવે છે પણ

ઉઠી જોણી ગદી અપૂરી, ન તલ પણ બીજીયું
જડયો પણ રહેડમાં સાથી, જગા-યો મ્હે અઢાલેક

ઉન્નતગિરિનૃગોમા તે વિચરે છે સનાતન ત્યાગ આદરે છે ચંદ્રગુપ્તની સ્વર્ગીય વિભૂતિમાં દ્વિપિત સસારને પણ ભૂલી જતા પ્રયત્ન કરે છે પણ ત્યાં જે તેને ઉણપ ઉણપ જણાય છે મુન્દરગિરિથી દૂર દૂર ધોગના સાગરમાં તેને જાણે જનતાના દુઃખોદધિના ભણકાર વાગે છે અને તેને પણ જ્યાં-નના જેમ ધ્વનિ થાય છે

બાણ નહીં જીતે ચાપ વિના
પણી છે એક પંખાળુ અપગ

તેનો આ બેદ સુવિખ્યાત સ્વપ્નદશ્યમાં ઉકેલાય છે ચન્દ્રલક્ષ્મીની છાયા બંનેને એક એક પાપ આપે છે, ને મમાં તગવાનું કહું છે આમાં એજ જોવાનું છે, કે બંનેને એક એક પાપ મળે છે, ને એક એક ને એમજ બે પાપે તેઓ ઉઠી શકે છે, એકજ ઉડવા જાય તેા પરી જાય

પણ તેના જે તપ નિર્ગર્થક નથી સગરવ-તીચંદ્રને મુન્દરગિરિના દિવ્ય વાતાવરણે જ એ ઉચ્ચ આદર્શ સૂઝે છે, અને પિતૃયજ્ઞપે તપના પરિણામે અને કુમુદને પ્રભાદ સાથેના દેહલક્ષ્મીની વેદી પર તપ તપવાથી આટલી કઠિન આત્માની નિર્મળતા મળી શકે છે જ્યાં અને જ્યાં-નના ‘વિતકો’ પણ તપરૂપે છે “જડયો પણ રહેડમાં સાથી” એ તપ પછીજ પવિત્ર થઈ ને પછી જ જગતને પવિત્ર કરી શકાય

આમ કવિ ન્હાનાલાલ અને સા શ્રી. ગોવર્ધનરામના આ વિરલ વિચારના મીમાંસા

અને મહત્વ ઢેસવા પ્રયત્ન કરી આપણે
વિરમથુ

કોઈ કદાચ કુસુમના લગ્નનો પ્રશ્ન
ઊત્પન્ન કરશે પણ કુસુમના લગ્નના વિચારને
“જ્યાં અને જ્યન્ત” સાથે સમ્બંધ ન હોવાથી
નિર્થક લખાણ ઉચિત ધાર્યું નથી કુસુમના
લગ્નનો ઉદ્દેશ નિરાશોજ છે ચન્દ્રકાન્ત કહે છે
તેમ જગત કુમુદને મુક્ત નદિ જોઈ શકે,

જગત આધળું છે અને વળી સ્ત્રી-સૃષ્ટિદ્વારા
કરવા ધારેલા લોકકલ્યાણમા અવિવાહિત
સરસ્વતીચંદ્ર નિષ્ફળ થાય કુવાઈ જગતની
સ્થૂલ દૃષ્ટિએ અકાર થઈ પડે છે એ પણ ખરૂં
કે કુમુદને સરસ્વતીચંદ્રના “લખ હૃદયમા હવે
અલખ જગાવવાનો અધિકાર” નથી સરસ્વતી-
ચંદ્ર રૂપી કૃષ્ણની મેરલી કુસુમ થાય ત્યારેજ
જગત એ અલખના લખ પાન કરી શકે

કાન્તમાલા પદ્ય

કાન્તનું સ્વર્ગપ્રયાણ

(દિવ્ય)

સ્વામીના સેવક વહાયા, ઓ ગુર્જરોના મણિ કાન્ત,
 પ્રભુના અમૃતરસ પ્યાલા તે પી પાયા મરણાન્ત,
 તુજ આત્મભાગે નિરાળા કયા ગોધ્યા આખર, શ્રાન્ત-
 છોડી જગપથ નમાલા કયા જઇ પામ્યો એકાન્ત ? ૧
 વહાલા, તુજ હૃદયસિતારે ન્યા છેડ્યા પૂર્વાલાપ,
 મૃદુ ઝરતી અમૃતધારે પણ ભૂલ્યા સૌ જગતાપ,
 તુજ અંગુલિ તારે તારે ભરતી માધુર્ય અમાપ,
 કયા જઇ શોધુ જગઆરે તુજ અદ્ભુત ગાનપ્રતાપ ? ૨
 ઓ બંધુ, ગયો તું ચાલી કંઠરતથુ કરવા દૂર,
 લાગ્યા શુ અમ ઉર ખાલી ચોગમ દેષે ચકચૂર ?
 સંભારી સ્વર્ગે વહાલી અહિ વાળ્યા આલમનૂર ?
 ત્યા ચાલ્યો ગાવા મ્હાલી શુ ગાન પરમ રસપૂર ? ૩
 તુજ હૈયાની બલિહારી અહિ જોઇ અમે કંઈ ઓર,
 તુજ રનેહવસંતે ભારી લયતા મૃદુતાબર મ્હોર,
 કંઈ કંઈ ધારી અણુધારી તુજ હૈયે તપી બપોર !
 ન્યારી, વહાલા, રે ન્યારી તુજ કુસુમ સમી ઉરદોર ? ૪
 ડોલી ગહુ ત્હારી કીસ્તી ભવસાગરને તોફાન,
 ખોળી હરતી ને નીસ્તી તું રોજ રબો હેરાન,
 તુજ નજર કેદી નવ ખિસતી ન્યા જગતું દૂર નિશાન,
 તુજ સફર સફળ થઇ દિસતી સ્વામીકર દઇ સુકાન ૫
 શુ ' નથી ઇશ્વર દુખીનો ' ? શુ ' કર્યાની કૃતિ દૂર ' ?
 જીવનભર તેા રસમીનો તું, બેઠું રબો કષમ પૂર !

- જો લેવો લ્હાવ અમીનો, તો વિય પશુ પીવુ શર
એ મહાપિતા પ્રભુજનો છે પ્રેમવિલાસ જરર ૬
- માગ્યુ તે આજ મળ્યુ છે, શોધ્યુ તે જડ્યુ ઝરેર
ઠોક્યુ તે પાણુ ઉતડ્યુ છે એ વ્હાલા, પ્રભુની મ્હેર !
ત્યા દેવ પરપર પૂછે ઠારે ઊભા રસભેગ,
એ આજે સ્વર્ગે શુ છે ?- રસદેવ, પધારે ઘેર ! ૭
- દુનિયાએ અળગો ડાધો, તે કરવા પ્રિય વધુ આજ,
વ્હાલાએ ના ઉર દીધો, તે ચુબન કરવા કાજ
તે સ્નેહસુધારસ પીધો, લગ પ્રભુ ઘેવાનો સાજ -
જો, પ્રભુએ ખોજે લીધો ને શિર મૂક્યુ સુતાજ ! ૮
- જન્મે જન્મે ઉર ક્ષમણુ એ છે વિધિની ગુભ નેમ,
જેવા અધારે ધસતુ, લેવા ખોણું જગ લેમ,
દુનિયામા દુખે દસણુ ને સુખમા રડણુ તેમ
વ્હાલા, નિલુકરમા વમણુ તુ સમજ્યો સાધી પ્રેમ ૯
- દિનકરની શોભા ખોલે સૂર્યારને બર આકાર,
જીવન જ્યા મ્હડતું ઝોલે ત્યા આત્મા ભરે મિહાર,
નમગગા પૂરી લોલે જ્યા આજે આખ અમાસ,
જીવન અવસાને ખોલે, ને પૂરે પ્રભુજ આરા ૧૦
- વ્હાલા, પ્રભુપદ તું ખેલે છેડી તુજ પીણુતાર,
અહિ વહતી રસમર રેલે મધુરી ધીરી સ્વરધાર,
શાંતી કિરપાર કહેલે શુર્કડી તુજ માનપ્રકાર,
શા જગ હશે સુન્દહેલે ?- મુજ આખ ઉડે જગપાર ! ૧૧
- કિમશે રવિ ને આયમશે, રહેશે સત્ય જ ને સ્નેહ,
આગળ પાછળ નભ નમશે વચ્ચે તપશે રવિદેહ,
તુજ ગાન પિનાકર શમશે, બરશુ ઉગ એ રસભેહ,
ત્યા તુજ રતિધન ધમધમશે, વ્હાલા, અહિ જ્યોતિર્મેહ ! ૧૨

૪૪

જહેન કીર્તિદા દિવાનજી

સ્મરણો

(ગિખરિણી)

- પિતા ને માતાના સુખ સુખ ભર્યા અઠ મહોં જો,
વસતી સ્નેહે તે હજિય મુજને ના વિમગ્ન,
કરી હૃદય થાતી મુજ હૃદયમા ખાલ ખનવા,
મહને વહાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૧
- સખી જહેનો વહાલી રમત ગમતે સાધી સરવે,
વળી ભાડું બધું, રતિવિનિમયે સંગ ઉછવા,
થયા છૂટા તો યે હાણુ હૃદયમાથી ન ખસતા,
મહને વહાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૨
- મટી ના બાધ્યા ને શ્વરુર ગૃહમા નૈ વસોં, ત્યહા
ખમ્યા જાવાતો, હજિય ઉરમા ચિહ્ન દોમના,
કસોટીના ધા એ પણ મુદ્દલ ભાવે તરી રહ્યા,
મહને વહાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૩
- અને પેરે પેરે મુજ જીવનમા ચેલન ભયુ,
અહા જેના સ્પર્શે સખમય બધું જીવન થયુ,
મીઠી તે યુવાના વિસરોં શકુ શુ વહાણુ રહેલા,
મહને વહાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૪

૪૫

૨૧ ૨૧ કૃષ્ણઅસાદ ચિરિજાનકર વૈદ્ય

કવિનું સમણું

(૫૬)

સમણુ દૂરતુ દૂર રહે એ ।
સમણુ વાસે દિવાનો બન્યો હતું, એક લેહ ચઢ્યુર-
સમણુ દૂરતુ દૂર રહે એ ।

મુવપદ

આશા અ તરમા વિમરાતી,
ભાવરસે બુદ્ધિ છલકાતી,
શબ્દમાળ કંઠે ગુ થાતી,
તો ય ન આવે કૂર ।

સમણું

રસપુષ્પોની સેજ મિછાવુ,
ઊરદિ દોળે પ્રાણ બુલાવુ,
આમ ત્રણ ફરિ ફરિ દમ આવુ,
તોય કંઠે છે-અસર ।

સમણું

ના'વે તો ય ન લુપ્તે થાયે,
દગસીમે ફરિ ફરિ જખાયે,
કદિ કદિ તો પગલી સ ભળાયે,
જાણે આ આવે-જર ।

મમણું

આશનિરાશથી હૃદય રહોરાયે,
મન વ્યાકુલતામા અકળાયે,
નૂતન કીકુક લગિર પમાયે,
તો સમણુનાં-પૂર ।

સમણું

* શ્રીની કુક, દિવ્ય પ્રેરણા, inspiration નૂતનથી કવિનું તખલ્લુસ પાણ છે

૪૬

૨૧ ૨૧ દેશન હ શેઠ

મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ

[શરદપૂર્ણિમાની રાતે સરોવર કાઢે શિવાલયમા દર્શન કરીને ત્રણ સાહેલીઓ સરોવર ખાળે ત્રણ પાસે પાસે ઉગેલા ઝાડ-આબો, કેરો, પીપળો-આવી રહ્યા છે, ત્યાં જરા થોભે છે અને નવ્ય-માનુ સલામણ થાય છે અંગૂઠોરી “અંગરવ.૫” હોય તેનું રૂપક પીપળો છે, ઇચ્છાગૌરી સતાન વાણ છે, એનું -૫૮ કેરો ગણાય, અને ત્રીજી તે પુષ્પાવતી]

(વસતતિલક)

બ્રહ્મર્ષિના હિર સમુ અતિ રવચ્છ રડુ,
દામે શિવાલય કને સર શાન્ત હિડુ,
નિરબ્ર વ્યોમ શરદેન્દુ થકી મુહામે,
એકાન્ન ભોમપટ નન્નનોમા ન્હવાયે
ત્યા આત્ર ને કરોર, પીપળ નામવતી,
ત્રિપુટી પાદપતણી શૌન છાય દેતી,
તે કુજમા યુવતીઓ ત્રણ ત્રિપુટી થી,
ધીમા સમીરસમ કૂહે નિજ આપત્રીતી

પુષ્પાવતી

(૫૬)

“ જો ! સખી ! જો ! જળ સરવરિયાના,
“ ચન્દની સહ કલ્પેલ કરે '
“ હૈન હૈવનમા અમૃત સિચી,
“ શશધર રસ-તરબોળ કરે '
“ કુદરતખોળે અમીવર્ષણમા,
“ વિશ્વ બધુ અંધોળ દે '
“ સૂર્યમુખી સમ વિલાયલ કથમ-
મુખકું ? અન્તર ખોલ આરે ”
ઇચ્છાગૌરી

“ કેમ કહું ? નથી વાચા ઉરને,
દિશ્વદુખ વ્યર્થ મુખે કથવુ
“ કોને ન અન્તરને અન્તર તો,
“ પૂર્ણ જાણવા શીઠ મથવુ ?
“ વસન્ત કાલે, વનવન ખીલે,
“ ઉતરે લીલા પ્રજા ફૂલ
“ આત્રમજરી રસ પી કાયલ,
“ ગીત મુણાવે અણમૂલકા

૪૬

“ હનભાગી શિર કરીઁ ઝૂકે,
 “ પત્ર, ફૂલ ફળ નહિ દેશું.
 “ એમ થાય છે-હું ય ત્યજી બન,
 “ કરીરશી જઈ વને વસું.
 “ નવપરિણીત હું પ્રમદા તહેયે,
 “ હનભાગી સન્તાન હીણી.
 “ મને ભવ મોઝે, જન્મ રાતે-
 “ સોરતો સરવર કમલિની ”

પુષ્પાવળી

(વસંતતિલક)

“ મા રોચતી કમલિની સમ, પુત્ર-કોડે,
 “ રાને હનારા થઈ જન્મ તથા વખોડે ?
 “ અગ્નિ અગન્ય, તદપિ સહુ કાટમા છે,
 “ ઉતાવળે ફળ ફળ્યા શું અનુમન્યા છે ?
 “ શ્રદ્ધાનણી અમગ્ધેલ રાં વેલડીને-
 “ સમુક્ત શક્તિ સિર્યો દેવગણે ધડી છે,
 “ તે વેલોના વ્રત-તપોળળની પ્રભામા,
 “ ઋષિ, મદન્ત, મુનિયો ફળ સિદ્ધિ પામ્યા
 “ ને હું સખી ! નૃજનમા જ શું મુખ દોડું ?
 “ શુ પુત્ર, પુત્રો, પરિવાર ન સૌ લ્હીનું ?
 “ દોડા ઉછેર સહુ કુંળા ઉજળનાગ ?
 “ છે દૂરથી જ નવલા નભ-તેજ તાગ

(૫૬)

“ સરવર જગ પડ તગતુ નાવ તે
 “ તારે કે ખરાડે જો.
 “ કાટખિતરનો અનળ તેજ દે
 “ કે નિઠ્ઠન કૂટાડે જો.
 પૂંજાય કે ચૂથાય મલિનકર-
 “ કુસુમ, માળો ઉગાડે જો.
 “ પેટ પડે પથર કે હીરો,
 “ કળવા કિન્નર આડે જો.

(વસંતતિલક)

“ ઉડે વિહંગ ગગને ગગતા પ્રભાતે
 “ તુ યે સ્વતન્ત્ર મૃગશી પ્રિય સ્વાર્મો સાયે
 “ જગત્ત-જગત્ત મનની, ભર મોહ માયા,
 “ તુ તેજ, પુત્રવર્તો હું સખી ! ન્યામ છાયા.

સૂણી અનુભવ કદુ, મન મિષ્ટનાથી,
ધીમી ધીમી ધડકતી જર્ગે ચોપી છાતી,
નિશ્વાસ દીર્ઘ ધગતી સખાં મૌન મેવે,
ઝગાવટે ત્રિમુલ મગધી, મન્દ બહેણે -
ઝગાગૌડી

(૫૬)

“ અવતારે સૌભાગ્યવતી હું,
“ કર્મે” થઇ વૈધવ્ય દશા !
“ સગવડ પરના હમલ સમોવડ
“ માણ્યા નવ ભવભોગ કશા !
“ હમલ આપકુ સરવગવાસી,
“ મુર્ખે” જળ સોશ્યા સજની !
“ મધુકર હડયો, રવિ પોષણુ દે,
“ દષ્ટિ હવે ત્યા, દ્વિન-જની
“ હનારા દેકુ, તહાય હજી તે,
“ આશભરી સોહાગણુ ઇ,
“ કૃણા અકાળે કરમાયલી હું-
“ દન્ધ, રવિતમ જોગણુ છુ
“ જોવુ, રેલુ જીવન જીવલુ,
જલુ આવ્યા ત્યમ, એકાકી,
“ સુતે જીવ મૌઝ સસારે,
પાપ તરુએ થુ ન્હુ બાકી ?”

(વન તતિલઃ)

ધુન્ધા, સમુજજવલ-કરે ભરભાવિ આશા !
પુષ્પાવતી સુત છતા-નિતરે નિરાશા !
“ ગગાગવડપ ” સખાં ઉણુ ધરે નિસાસા !
ફે ફે વિચિત્ર વિધિ શા મનુભાટ પામા ?

(ઉપજાતિ)

“ ધુન્ધાગળે છે જીવલુ ય દેષ,
“ ખપે પગથે” ફૂલ તે વિશિષ્ટ,
“ મગાસ્વરૂપે થલુ વિશ્વમગા,
“ આજન્મ વિધિએ એ ગગ - બ્યા ”

(વન તતિલઃ)

સન્દેશવાહક મમીગ્ણુ ગૂઢ રીતે-
બેટી સખી-ત્રિપુટીને નિજ મત્ર ફૂટે
ને થઇ પ્રકુલ ફૂલશી ત્રણુ યુવતી ત્યા,
શાન્તિ ત્રિપે રજનીએ પણુ નેત્ર મિચ્યા

૪૭

૨૧ ૨૧ કૌશિકરામ વિખહરરામ ગહેતા

સવૈયા

૧—સાતીરત્ન સાવિત્રી

મુશુરજનકનુલનુ અણુમોહુ ધરેણુ ઝમઝમતુ અતિસુદન,
 વિનીત, વીરસથી ભરપૂર પવિત્ર ભભકથી પ્રેક્ષકમલહર,
 ધર્મવચનના પ્રચડ પાશથી પાશધારીને ફસાવનાર,
 પતિદૈવત તે દૈવત ચાવચ્ચ ચદ્રદિવાકર લક્ષ્ય અમાર
 (પતિદૈવત તે દૈવત=પતિને દેવ ગણનાર તે દેવી, સાવિત્રી પાશધારી=ચમકત)

૨—સ્વયં સેવક શ્રીકૃષ્ણ

શ્રુતિ શ્રુતિશિર જેની સ્તુતિ ગાયે પુરુષોમા પદ જેનુ ઉત્તમ,
 અણુથી અણુ, મોટા મોટાથી, યશ્ન સર્વત્ર જ જેનો અનુપમ,
 જેનુ ચરણામૃત મૃતિભજન ભાગીરથી ભક્તિથી માગે,
 અહો પખાળ્યા વિપ્રચરણુ તે ઈશવરે પાંડવકૃત યાગે !

૩—કૃષ્ણ ચરોદા

સતત પરિશ્રમથી પરસેવે શીતલ વળતા શરીર આપે
 —‘આ ન હિ, આ ન હિ’—એમ કહી ઉપનિષદો જે વર્ણવતા થાકે,
 તે પરબ્રહ્મ સ્વયં ધવડાવતી વળિ ધમકાવતી, તેડતી કટિથી
 બાધતી દોરથી, ધન્ય ચરોદા તે સતગત સચ્ચિત નનિથી

૪-આ { હર
 ચર
 મર
 કર

આ કરી હર કર આદની સરખી સેજ ઉપર જે કાતિ ધરે છે,
 આ કરી ચર કર ઉત્તર દક્ષિણ પૂરવ પશ્ચિમ પથ પસરે છે
 આ કરી મર કર મહીપતિશિગપર ધારી રોભા ભવ્ય ફરે છે,
 આ કરી કર કર કર નેરીને ધણીનુ ચીધુ કામ કરે છે
 (કરી=કપીને કર=લખ્ય.)

૪૮

૨૧ ૨૧. ગોકુળદાસ કીરકાદાસ રાયચુશ:

સોરઠ

(૫૬)

દેશ દેશમા વહાલો સોરઠ

લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ

સર્વ રીતે રઢિયાળો સોરઠ

કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ

ગોરસરસથી રસભર સોરઠ

સીમડિયુ થી સુદર સોરઠ

સરિતાતીરે મનહર સોરઠ

આમ્યજીવને સુખકર સોરઠ

પત્થર પત્થર ખોલે સોરઠ

શ્વર ઇતિહાસે ડોલે સોરઠ

માનવ મહત્તી ખોલે સોરઠ

વીર પ્રજાને તોલે સોરઠ

પણીતણા કલ્પોલે સોરઠ

નૃત્યે મયૂરી ડોલે સોરઠ

રાસેશ્વર રસ ખોલે સોરઠ

જ્ઞાની નિજ દિલ ખોલે સોરઠ

દૂધા નિત લલકારે સોરઠ

રાસ રમે લલકારે સોરઠ

નયન નયન પલકારે સોરઠ

પ્રીતિમુખ મલકારે સોરઠ

શ્વવીરતા જગતાળે સોરઠ

દાવ્યગીતારસ રાળે સોરઠ

પ્રાચીનતા પૂર આળે સોરઠ

સ સ્કારિતા ગાળે સોરઠ

સતીત્વતેજે રાયે સોરઠ

કુદ્દત નિશાદન નાયે સોરઠ,

સ્વામત સ્નેહી સાયે સોરઠ

હેત લયાના યાયે સોરઠ

દેશદેશમા વહાલો સોરઠ

લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ

સર્વ રીતે રઢિયાળો સોરઠ

કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ

૬૯

૨૫ ગોવર્ધનરામ આધવરામ ત્રિપાઠી

સ્નેહમુદ્રાનું અર્પણું *

[કાન્તમાલા માટે મોક્ષનાર શા ગ શમણીયરામ ગો ત્રિપાઠી]

(સર્વેયા)

જે ઉર સ્નેહચક્રી ચિટ્ટાયુ, બોલ્યુ જ જે ઉર ગુદ્ધ રસોમા,
 જે ઉરનું ગડવું હસવું જગ બોધ શક્યુ ન, ન જ્ઞેયુ જનોમા,
 ગાધ રહ્યુ ઘડી વાસ મુખે, વિજને સુખ્યુ તે મ્સની જ છટામા,
 વહવું સુખ્યુ કરી એક સુવાડી દીધો છવને લયવૃત્તિવટામા, ૧
 સુખમા દુખમા ઉરભેદ વિભેદી ગ્યુ લપટાઇ વડી પર-મોડે,
 દષ્ટિસીમા ગ્યી મિત્રમ્પી અનુ-કપતુ કપત કપન જોડે,
 અભિલાષ વિલાસ ધર્મા કંઈ મિત્ર-ઉરે ધરી ખત નચાવી ધગચા,
 તે ઉરને જ સગસ્વતીગલ ચહે મુજ આ મ્મતો ગ્મી સ્તાવા. ૨
 દાષ્ટ કરો ન કરો જન અન્ય નહીં મુજ પ્રથ પ્રિછે પ્રીત તેની,
 તાળી પડાવી ગુણ્ય બહુ 'વાહ' ન વૃત્તિ લલાટ લખી મુજ એવી
 સ્નેહ તણ્યા શુભ સામનું ગાન રહુ ઉ-આગમ વૈદિક હુ તો,
 અલસમુખેથી અર્પા રતિછન્દ જપુ શુણ્ય તે સઉ, ઐત્રિય, તું કે ૩
 તે તુજ ઊગ તણે ઉર પેગી રમી રમી ચિત્ર પ્રમોદપ્રભા, એ
 ઊરશીવે મુજ ઊરની વૃત્તિ શુ એ હિત ધારી રમી કવિતાને
 એ કવિતા ચોળાય ઉંડે તુજ ચદનવત્ જની રીત મુગધી
 માળ જની લપટાય કુસુમની એ અભિલાષ ધરી ધરી અર્પા ૪
 એ કવિતા તુજ ઊરની વાત કંઈ તુજ આગળ જમી ઉભી કહે,
 નિજ તુજ ગુદ્ધ સ્વરૂપ ખડા કરી મોહની ત્હારી થઈ થઈને ગ્હે
 એમ સ્વયંવરથી વરીને તુજ જોર વસે મુજ એ હક્ષિતા,
 એ અભિલાષ ચક્રી ઉગ વહાગ કરી-કર કોણ તણે વસવા? ૫

* સ્નેહમુદ્રાને આરંભે 'નિવાપાન' છે, તે ચાપડી ઝાપી છે તે ડપમા પ્રકટ કરવાનો નિશ્ચય થયો તે વખતે લખકી, તે ખેલા સ્નેહ અને રતિના જુદા જુદા સ્વરૂપો ઉપરના કાવ્યોની માલા રચતા રચતા, એ બધા મહુકાઓને માટે અર્પણના પણ્ય એનથી વધાર મહુકા જુદે જુદે વખતે લખાયા હતા, જેમાને જેન ઉપર આગ્યો છે તે, ઘણુ વગીને ૧૮૮૨મા વખેયો.

૫૦

૨૧ ૨૧ અક્ષરોંત મગજીઓના

રસમાળી કવિઓને

(હરિગીત)

જગવ દિની વાગ્દેવીના હે એકનિષ્ઠ ઉપાસકો !
 શશિશુદ્ધ વર સૌંદર્યના છો જીવનભરના આશ્રકો,
 ઉણપ અમેને ભાસતી, ગાભીર્ય ત્યા અવલોકતા,
 કદુતા વિષે યે મિષ્ટતા પીયૂષપૂર પરિચોષતા
 મેસારની સર્વે દિશાનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો,
 ને તત્ત્વસમૃદ્ધ સત્ત્વના ભદ્રાર્થ, ભાવે વાપરો,
 મૃદુ મલપતા સર ઝરણુમા, બાગે બગીચે મહેકતા,
 બારીક આતરદહિથી પ્રભુના પદનોત્તી પેખતા
 ઔદાર્યથી છલકાય ઉર, સ્નેહાદ્ર, સેવાશુ છો,
 ઝળઝળિત આગ્નિકતા અન્યથા નેત્રનમણા નર છો;
 નિત્યે નિખાલસ, કમલકોમલ, અમલ, ઓર પ્રકુલ છો,
 પ્રોત્સાહભર, સન્માર્ગ પ્રેરિત ગીતમા મશગૂલ છો.
 રાહત પૂરો વાત્સલ્યથી સંતપ્ત દિલ સંતર્પણ,
 તત્પર રહો છો સર્વને મધુરી મઝાઓ અર્પણ,
 સુરતાઝવન્ત બળવતા જ્યા આપ અનુપમ બસરી,
 વિસરાય કલહકલાન્ત પ્વાન્ત, રહે છ શાત ઝરમરી
 જ જીર જગજ જગજની ના આપને રપર્શી શકે,
 કમનીય કાવ્યઝલક ઝળે અધાર ત્યા કથાથી ટકે ?
 ખુદમસ્તિના રસતાનમા મગ્તાન આડે જામ છો,
 પૃથિવીપથિક સહુ રસિકના અતઃ તણા આરામ છો
 દોરો જગતના તત્રને ત્યમ સંધ એ દોરાય છે,
 ઉપદેશના આદર્શ જે જનતા-જગરને ગ્રાણ છે,
 આદેશ ને હિદેશ ઉત્તમ જે ઉતારો કાવ્યમા,
 એ ઉદ્ભવે સુખસાજ માનવજીવનના સૌભાગ્યમા.
 અતરઅમીથી ઉમળકા જે આપ આલેખો ભવે,
 રસઘૂંટડા, જન, ઉમના, પીતા ન તૂમિ અનુભવે,
 પીલ ય વધુ ન્યમ શેલડી આપે અબાદ મોહાશને,
 સસર્ગ યોગ્ય થતા વધુ સગીત રમ્ય સુવાસને.
 અમ શાયરો ! નૂરે ખુદાન ખલકને પાનાર છો,
 સૌંદર્ય, શૌલ સૌજન્ય, ને ત્રેષ્ટવના આધાર છો,
 છો ઝોલિયા, અહિયા ઈલાહી કલ્મના ઉસ્તાદ છો,
 આખા રહો મસ્તો ! અમારા જીવિતના રસસ્વાદ છો.

—૩૩૬—

૫૧

૨૧. ૨૧ ચિમનલાલ લોગીલાલ બાપી

ચંદાને

(હરિણી)

અમિત સકં બહુબહેનોને પ્રસૂત કરી, સખી
 સુખદ તુજ રસમીની રેલે પ્રસન્ન વિરાજતી,
 અધિક દિવસે આજે તત્રી જરા ઝણણી રહે,
 સદય તુજ વાત્સલ્યે હૈયુ નવોદય કેં લહે. ૧
 હૃદયતર્ણી બેચેની સુરતી સુદ્ધ સરી જતી,
 ઘટ ઘટ પ્રવેશતી શાતી સુમગલ લાગતી,
 જગતજડતા ભૂલુ, મ્હાલુ સજીવ પ્રકાશમા,
 નવલ ઉજમે ડોલુ, -અદા મ્હને તુજ વ્હાલમા. ૨
 તુજ સમ, સખી, ક્યારે વિશ્વે પ્રસોખ્યદ નીવડું,
 અતુલ્યમુદ્ધો ક્યારે ચિત્તપ્રસાદ હુ રેલવું ?
 નવ-નવતમા* સત્યો અર્પી કરુ મનરજન,
 દુષ્પિન ભગિની ને વીરોના વળી ઉરસાતવન ? ૩
 તુજ ધવલતામા હુ હૈયુ પડે પડ ઘોઈ છુ,
 પ્રિયતમ પિતાના કાર્યોને સુયોગ્ય બનાવુ છુ,
 તુજ વદનની આકર્ષે છે પ્રસન્નગભીરતા,
 સુખદુખ વિશે હુ યે તેવો સમસ્ત બનુ કદા ? ૪
 મુજ હૃદયની ઉઠી ઇચ્છા—પવિત્ર રહુ સદા,
 મજ્જુ પ્રણયમા, ને વાણીમા ભળે તુજ કેં સુધા,
 દલ્લમ રહુ કર્તવ્યોને પ્રભુકૃતિને વશ,
 પરન્નહિતે વાધે હૈયુ સદૈવ સમુદય ! ૫

(અનુક્રુપ)

પ્રેરણા આપજો યોર કૌમુદી સમ ઊજળી,
 શાત મીઠી વહે સંધે, જીવતી પણ દૂમળી. ૬

૫૨

૨૧ ૨૧ સુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત

આમંત્રણ

(૨૧૨)

૨૧ રમવાને આવે હો રસિકડી
 એ ..આપણે ઊઠાવશું મોળે વધી ૨૧૦
 વાકી ચુંકી ખીણ ને ઉડેરા કેતરા,
 ખડખડા ડુગગ ને ચોવાડા ખેતરા,
 એ તેના દૂધશું આનદે ઘડી ૨૧૦
 છીછલા નાળા હડે ખળખળતા,
 પખી ચઢે સેલે આખ કલ્લોલતા,
 આહિર ને ગોધણુ જાય હાથ્યા ડોલતા,
 એ ..ન્યાળશું ખડકોની પાટે ચઢી ૨૧૦
 બાપુકી માલકીનાં ઘેટાના ટોળાં,
 ઉતારી બિન તેના વણશું પટોળાં,
 એ.. નાણુકડી મોજડી મખમલ મઢી ૨૧૦
 તૃણના કમરબધ, તૃણમણિમાળા,
 ધાટીલા અંગે સોહે શા રૂપાળા,
 એ પ્રોશું પ્રવાળ ને ચણોઠકડી ૨૧૦
 સુખિયા આહિરડા નાચડા પાડશે,
 ધૂમરીએ ગાશે ને ઘેરા વગાડશે,
 એ .રીઝે જો ઇંદરના ઘરની પરી ૨૧૦
 મીઠી મળક મહીં વાતુંની ટાપશી,
 બડકુ શિરાવશું ને ખાશું કદી લાપશી,
 એ પોચી શી ખીચડી ને દહિની કઢી ૨૧૦
 ફુલોની સેજમહીં ફુલોના પોદણા
 ફુલોના પખા ને ફુલોના ઝોદણા,
 એ...સુધવાને બહેતેરી ફુલની છડી ૨૧૦

૨૧ શા હોડાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ

શરદ્ધર્ષુન

(વસંતતિલ-)

આ કાસ^૧ નિર્મલ તણા શુભ વસ્ત્ર ધારી,
 આ ચક્રવાક^૨ ધ્વનિ નૂપુરને સમારી,
 ધાન્યો નવા દદા દદા અતિસા^૩ નારી
 જો જો ઋતુ શરદ સાસરિયે પધારી
 વૈદોની કોથળાંડી બચકો ભરીને,
 ગંગીનો કાચતણો કોમલતા હરીને,
 મદામએ પ્રમિત ભોજનને કરીને
 આવી ઋતુ શરદ સાસરિયે ફરીને
 મદામિથી ઉદર, વાયુવડે શરીર,
 ખાસીથી કંઠ, ગરમીથી તમે શિર,
 ગેચિવિના સુખ, વિના બલ પાવ, -ગાત્ર
 ગોબે આ શરદમા ચમલોક પાત્ર
 સૂતા પલંગ, બહુ માણુમ સેવવાને,
 રૂડા રમણગણ ટાઢ બચાવવાને,
 પૂછાય વાર બહુ 'ભોજન શુ બનાવે' -
 —શબ્દિનુ સુખ શરદ સદને બતાવે -
 પીવા કિંગતજલ સુદર ગેગ જેવુ,
 ખાવા કિવનૈન સગમુ ગુભ શુભ લેવુ,
 ઉદકાર શબ્દ સુખમાયદો માત્ર હોવો,
 —હાલો નથી શરદનો કુણ લાભ લેવો
 ખાવાનો તો જરૂર જાય જરૂર ગેથી,
 જાવાનુ જાય મટાં કે ઘર આગણેથી,
 સૂવાનુ થાય સુખથી કરવુ ન કામ,
 —પૂરે નદી શબ્દ સુદર કોનો હામ -

ટિપ્પણ

- ૧ કાસ કાસો અને રાગ ખાસી, જે ચ અર્થ
 ૨ ચક્રવાક પાંચી અને ચક્ર ચ-૨ વાણી, જે ચ અર્થ
 ૩ અતિઆજ રોગ અને અતિ સાગી, જે ચ અર્થ

૫૪

૨૧ ૨૧ જન્મશંકર—લલિત

રસધિ કાંતનાં સદર્શન

૧

શરણુ જ મને તહે લીધા ને અનમલ કે કળ્યા
 છુજ પ્રણયના ગરિમ જેવા મને સુહૃદો મળ્યા '
 સુજ કિદયના તારાયોગે જીલાવી રહ્યા ત્વરા—
 પ્રયલ કરવા ત્રે ' આવ્યા એ સખિ ' કવિ કાંત આ

૨

ટહુકી ધુમતા લાહિલીના કલાપીની કુજમા—
 મૂરમયૂરના પેખ્યા પહેલાં રસસ સમાજમા—
 કમલ મધુરા કાવ્યે જેની સુહાય રસાર્પિતા—
 સ્વક્રમ પ્રણયે કાતા પૂજે જુઓ ' સખિ ' કાંત આ '

૩

નિરખી નમને ' ઉર્મિલા ' મા ' સીતાવનવાસ ' મા—
 ' અવનજલ ' ની ગીતા ગાઇ સદૈવ સુહાવિયા '
 લલિત કવિતા મહારી જેને ગમી તમ પ્રેમની—
 સુહૃદમણિએ કલ્યાણેચ્છા જીવેા સખિ ' કાંતની '

૪

લહરીમય કે કહે ગુન ' દેએ વદને ખૂલે '
 મનમર ન શુ માધુરીએ ભર્યું જગતે ફૂલે '
 નહિ જડી શકે જ્યા ત્યા જેની સખિ ! સુકુમારતા—
 દીન અધીન એ અશ્રુભીના રસધિ જ કાંત આ '

૧૯૭૮ વૈશાખ

જૂનાગઢના જન્મતીર્થે

૫૫

૨૧ રા જયન્તીલાલ ચક્રભાર્ત બટ્ટ:

રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ

(એ લાખા કાવ્યમાયી પ્રથમ ખંડ, શ્લોક ૧૬)

(અનુદૃષ્ટ)

લોકના રામનો આજે ચૌરાજ્યાભિષેક છે,
વસે આનંદ સર્વત્ર, સીતાને ત્યાં વિશેષ છે.
દર્શના સૌ પ્રમગ્ધો એ દેવની કરુણા જ છે -
માનતા વર્તતા સીતા સીતાની ગદ્યદ્વિ એ

(ઇંદ્રવજ્ર)

હર્ષસ્થ પેઠા પ્રભુમદિરે તે,
ધ્યાનસ્થ ત્યાં એ ઘડિમા પછી તે,
પ્રત્યક્ષ હૈયે જગનાથ થાન'
આનંદ આનંદ રમી રહો ત્યાં

(અનુદૃષ્ટ)

સીતાના મહેલમા આજે માણસો ઉભરાય છે
હસે છે સર્વના હૈયા દર્શનો અવતાર છે.

(શિખિન્દ્રી)

એ છે ઉલ્લાસે પન્થિન બધા સ્વસ્તિક મડા,
શુભે છે કે બીજા સુભિ કુલની ટેક ગચ્છના,
કરે છે તૈયારી કુશલ જન સૌ તોરણુનણી,
દિસે છે જ્યાં ત્યાં સૌ સમય રચતી કાર્યસરણી

(અનુદૃષ્ટ)

ન જાણે જાનકીનાથ પ્રજાને શું થવાનું છે,
ક્યાથી તો જાનકી જાણે ધરીમા શું થવાનું છે

(શાઠ્ઠ્ઠવિકીરિત)

સીતાના શુભ મહેલમા દૃઢ થઈ શ્રીરામ આવ્યા ખરા,
કિંતુ કાષ્ઠ ન બોલતા નયનને નાચા નમાવી ઉભા,
છૂટયો સ્વેદ બધે, વિવર્ણુ બનતા મોઢું ય ઝાણુ પડયું,
અતઃગોક વિરોધવા બહુ મગા કિંતુ ન ચાલી શક્યુ

(અનુદૃષ્ટ)

સીતાને કેમ કે'વાઈ, બીરુને, ગ્રેમરૂપને,
દેવત એ કારણે ખિન્ન મુદ્રા શ્રીરામની બને

૫૫

(શાદ્દંભવિકીડિત)

જેતા વેત જ વ્યાકુલેન્દ્રિય બધી શ્રીરામની ખેદથી
પામ્યા ક્ષોભ અથાગ અંતર્વિશે સ્નેહાર્તની સ્નેહિની,

(અનુકૃપ)

“ શુ છે નાથ ? પ્રભો શુ છે ? શો છે આ ખેદ આખો ? ”
શોકસંનત પૂછે છે સીતા શ્રીરામને હવે

(ઉપજાતિ)

“ મુદ્દર્ત આજે અભિષેકનું છે,
નક્ષત્ર પુણ્યે શુરુ ચ દ્રમા છે,
આનંદ આનંદ બધું રટે છે,
ત્યા શોક આવો પ્રભુ શુ ધટે છે '
નથી ધરાયું કયમ છત્ર માથે ?
ન નાખતુ વામર કોઇ આજે ?
બંદીબનો કયા સત્તળા મયા છે ?
કોઇ નથી સેવક કેમ સાથે ?
પાળા પખે અન સુત્રી પધાર્યા ?
હાથી અને માવત કેમ ના'વ્યા ?
જોટલ ચચાર મહાથ જોને
ન તે તદ્ભરો રથ કેમ આજે ?
હહા અને માક્ષિકમુક્ત નીરે
તીર્થસ્થક્ષેના કળશો ભરીને
બોલાવના બ્રાહ્મણ કેમ આજ
નથી તદ્ભોને પ્રસાદિ કાજ ? ”

(માલિની)

વચન વિનય વાગા ઉચ્ચર્યા આટલા જ્યા
હડ હડ હડ ચાલી અશ્રુની ઉષ્ણ ધારા,
હૃદય મહી ધુંટાયો શ્વાસ જાઝો સૌંતને,
કશુ નવ પછી બોલી ત્યા શક્યા રામને એ

(અનુકૃપ)

કરીને એકકું ધૈર્ય શમાવી શોકવહિનને,
ધર્મશીળી મહા રામ સૌંતને હળવે કહે

૫૬

૨૧ ૨૧ જયશાંકર શુભનશામ ભેરી-

ભાવોની ભરતી

(૫૬) *

ભાવોની ભરતી ધૂમે રે ।	ધ્રુવ
ધૂમે ધૂમે ને જીંચી જીજળે,	
ન્હાવકડા હૈયામા રેટલીક માય રે-	ભાવો૦
ગીતો ત્રીણેરા લલ્લારિયે,	
તેના પડવામા રાજિયા મુણાય રે-	ભાવો૦
બહાલી બ્રજવિયે વાસળી,	
હૈયા ઉછળે ઉછળે ને મુઝાય રે-	ભાવો૦
રંગો લલ્લો છંદ્યાપના,	
મુખ દોરિયે ને વેદના ડાકાય રે-	ભાવો૦
સસાર શો ખારો ભાસતો,	
ક્યા ય ઉડીયે આરા એમ થાય રે-	ભાવો૦
જઠયે ઉડી જોગવાડીએ ।	
કે ચીરિયે સાયગ, ઉડાઇ રે-	ભાવો૦
ભમિયે ઉપાગધ્યા સયમા ?	
કે લપાઇયે અ કે રચણીમાઝ રે-	ભાવો૦

૫૭

જહેન નયોત્તના શુકલ

મીઠી યાદ

(ખડ શિખરિણી)

કદા મધ્યાહને કે

મધુરી સંધ્યાએ

કદા પીયૂષાગુ-કિરણ સિતળે સ્નાન કરતા,

કદા પુષ્પોદ્યાને, કદિકે રસકુળે વિહરતા

(વસંતતિલક)

સૌદર્યસ્નેહમય રમ્ય નિર્સર્ગ જોતા,

માણ્ય મધુરુ સહજવન યોગવેળા

તેવુ ન શુ, પ્રિય ' ફરી કદિ માણવાનું ?

સ્વચ્છદ શુ કુદરતે નવ ખેલવાનું ?

૧

કદા રાત્રીગિરે

કદા ઊષ કાલે

કદા એકાંતે કે કદિકે પ્રિય મિત્રો સહ, સખે !

દીધો લીધો રેલચો હૃદયરસ, ભીન્નયા દિલ, સખે !

ભૂલ્યા કંઈક નિયમો, તપ, બાન ભૂલ્યા,

ક્યારેક સર્ગોત્તમે જગ-જાત-ભૂલ્યા

ક્યારેક કાવ્યસરિતે ડુબિયા તણાયા,

એવુ શુ એવુ, પ્રિય ' ના ફરી માણવાનું ?

૨

કદા હર્ષોચ્છાલે

કદા આનન્દોદયે

ચુમી સામાસામા નયનજલ તાપો શમવતા

અહા, માણ્ય કેવુ સહજવન એ ધન્ય જગમા ?

એવા સુધન્ય ઝવને, પ્રિય ' યોગવેળા

આનન્દ ઓષ પર ઓષ હતા વહતા !

-એ ભોમજ્ઞાન, પ્રિય રે ' ક્યમ વીસરાયે !

ના શુ મીઠો સમય એ શરિ વાર આવે ?

૩

૫૮

૧૧ ૧૧ હાથાભાઈ પોતાંબરદાસ દેશપરી

ના શક્યો

(હરિગીત)

તારા પ્રભાવે તેજના મિટ આડી ન્યાળી ના શક્યો,
 તારી પુકે ભમતું ધવાઠ હૃદય ખાળી ના શક્યો,
 તારો હજુર ઈંદો બની દિનરાત રહી હું ના શક્યો,
 ઉભરા કરોડો હેતના દિન ખોવીને કહી ના શક્યો.
 તારી અનોખી મરની, ઓ ચમેતડી, સડી ના શક્યો,
 મનદરણી મારી ફાકડી યુલુ ગાઇ તારા ના શક્યો,
 મીઠી મદીરા પ્રેમની તારી હું જિરવી ના શક્યો,
 ટુજ નાજને ઊડાવવા જરી તક હું મેળવી ના શક્યો.
 તરછોડીને મધુરી, જતી અટકાવી હું તો ના શક્યો,
 આનંદ તારા વગર મુજ દિલ્લને ટકારી ના શક્યો,
 અયિ જિગર, અયિ મુજ પ્રાણ, તારો વિરહ સાખીના શક્યો,
 મનમા પડી ગઇ જે નિશા દુ ખકેરી ખાળી ના શક્યો.
 તારા મનોહર નેનને સરખાવી કેા શુ ના શક્યો,
 એ નેનની સેને અને થથરાવિયો બચી ના શક્યો,
 તાના પ્રણયના કોપને કેમે નિજારી ના શક્યો,
 નિશદિન તારી યાદ થાતી, વ્હાલિ, વારી ના શક્યો.
 ટુજ ધ્યાનમા ગુલતાન બનીને બાન રાખી ના શક્યો,
 દુ ખદેયણું બૂકું વિકટ ટુજ માન ટાળી ના શક્યો,
 અન્યા ભણુ નહીં સ્વપ્નમા, પણ વ્હેમ ટાળી ના શક્યો,
 તું તું જ મારી, ઓ ચમેલી, ટેક એ જુલ્હી ના શક્યો.

૫૬

૨૧ ત્રિભુવન પ્રેમસંકર કવિ:

સોરઠા

(દાન્તમાલા માટે મોહનદાસ શા. વા. ગોરધનદાસ ગિરધરલાલ બહેન)

(સોરઠા)

કિશોરવસ્થાળા ^૧	જ	અવલમ્બન બિડી ગયા,	
સસારી મુખ સાજ		અમરલોક બેઠા થયા	૮૧૧
સાવવલમ્બન	શુ-પ ^૨	એકાદી મુજ આતમા	
પ્રભુ પ્રેમના પુન્ય		મળેલ દત્તર્થો માનતો	૮૧૨
ઝેરી વિષમ જવાળ		મનુસોડે પગ મૂકના	
સાવ કરી કંઠાલ		એતનને શોધી જતી	૮૧૩
નિર્જન એતનદીન		મનુજસંત્ર મૂકી પરો	
એકાદી દિલ દીન		કુદરતમા જાતું જરી	૮૧૪
ત્યા તો અતિ આનંદ,		જૂના સોજતી સમ, મહેને	
બીજી અગેઅગ,		એતન પુન જગાડતો.	૮૧૫
માનવ મુડદુ માની		સ્પર્શનથી છૂટો થતો,	
કુદરત દીલોગની		વધુ વધુ તેમ વધાવતી.	૮૧૬
આતસના અગાર		પદ કરુ ત્યા જન પાથરે,	
દુસ્તક અપરપાર		હુએ જાઉં ચરચરી	૮૧૭
કુદરત સ્થાને સ્થાન		વસતકુવડા વેગતી,	
જરીક પદ ભગતા જ		તૂમીએ જાઉં કવી	૮૧૮
પ્રથમ ધાવ ગભીર		રજાણે નહોતો જરી,	
ત્યા તો છોડી તીર		કાળે બેલા કાળજા.	૮૨૦
નિર્મળ રમ્ય સુવામ		કુદરતમા કેલિ કરે,	
ત્યા આ આસોઆમ		સદાય મુખકર છૂટના	૮૨૩
સુયોગ વગડાવામ,		ઈદિરા ઉત્સગ લે,	
—રાધાવરનો રાસ ^૧		—મુક્તદયામુખ માણુને.	૮૨૬
અ'હાવિધાના ^૩ ભાવ		જામન થાના જેમના,	
પાડે પગલા પાવ		પરમ પ્રેમના પથમા.	૮૨૧
બીને નયને, જાત,		દૂરથકી દેખુ બધુ.	
કાંતિલ દરગેઝ ધ્વાન્ત		પુનરપિ હો ને પીડતો.	૮૧૯
બેશુ ચક્રર થાય		દુગ્ગિજનના દેદારથી,	
—શી રીતે સ્થેવાય		રજનીપતિથી રાહને ^૧	૮૨૫

૫૬

અવલે ચસકા શૂળ વચનપ્રહારની વેદના,	
હેવાનેની દુલ હૃદય દિલમા સાલની	૮૨૭
માનવ કટકે જાત દૂર કરી આ દેહથી	
લીધી વગડાવાટ ચેતનને મુખ આપવા	૮૨૮
અવલે મગલ સૂર કોકિલા કલરવ કરે,	
ભરી અમી ભગપૂર દેહભાન બુલાવતી	૮૨૯
પખી પારાવાર રમતા યોગી ગસિકા	
દિલાવરી— દિલ્લહારી મંગન એવા સાધુની	૮૩૦
ધનન ધનન ધડિયાળ' ધમ ધમ વાગે ધૃતગ'	
જાલરના જ્યુકાગ' સતાગ સુરોલા છટતા	૮૩૧
નહીં વિશ્વના વાલ અમરભોમના વાલ એ,	
છે રે એ સૌ સાદ સ્વર્ગપથની સુચના	૮૩૨
મોરલી મીઠી વાય, મૃદગ મીઠા તાન દે,	
ઉદધિસ્વર અલપાય' જુગીધ્વનિ' જરિ છટતા	૮૩૩
એ ને આકેજમાળ ઉજ્જવલતા આમે તરે	
દમકત વિદ્યુનમાળ વિમાન એવુ જીતરે	૮૩૪
નહનવન સમ બાગ ઇંદ્રભવન સમ ભવનમા	
અમરસમા અગાગ વચ્ચે વનિતા કે પડી	૮૩૫

● ટિપ્પણ

૧ કિશોર અવસ્થા ૨ સાવ અવલબન શૂન્ય ૩ અઠાવિલા ૪ દુસ્થો વડે ૫ આલાપે, આલાપ ગાય ૬ જુગીધ્વનિ ગિરિના રવનને માટે કવિએ વાપર્યું લાગે છે વગેરે, વગેરે

જે ચોપડામાથી આ સોરઠા લીધા છે, તેમા ૧૧૦૨ સોરઠાની નકલ છે, વિષયોના મયાળા, ૨ એક વિષય પૂરો થાય અને બીજો આરંભાય તેનું સૂચન, ૬ એવું કશું જ છે નહીં, કવિએ એ બીજી વાર લેયા જ નથી, એટલે હપલા પસંદ કરતા સમજાવતાંએ અનુક્રમમા ફેરફાર કર્યો છે, અને જે છાંડી નીધા છે તે દર્શાવવાને હજે સોરઠાની જમણી બાજુએ તેનો ચોપડામાનો જ આક સુકલો છે એક જે કેનાલે અર્થ પ્રમાણે શબ્દ, ભવિ, વગેરેનો પણ કિચિત્ ફેરફાર કર્યો છે ટિપ્પણમા સૂચવ્યા પ્રમાણે બીજો કટલેક કેટલે પણ કટલેક વાચનારે અને બેસાડી લેવાનું છે

૬૦

૬૫ -૪ બકલાલ મણિશંકર વિઠ્ઠલજી

છપા

(કાન્તમાલા માટે મો-વનાર રા ન જીગતરામ શંકરપ્રસાદ વેલ)

૧

પ્રભુની મોટાઈ કાઈ ગળેથી ગવાય નાહી,
 શેખણે લખાય નાહી કાલાવાલા કરવા '
 પ્રભુને ભૂલવા નાહી કામ કરો શુભ કાઈ,
 પ્રભુની સહાય સાહી,—નીકળવું કરવા '
 પ્રભુતણા ઉપકાર ગળ્યા તો ગળ્યા નાહી,
 પ્રભુગુણ સુઝે તેવા—ચિત્ત વિશે ધરવા '
 કહે છે ૪૪'બકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,—
 વ્યવહાર કર્યા નાઓ પ્રભુ ન વિસરવા '

૨

પાપી પડે પ્રભુ તાર એક વાર લીધું નામ,
 તેવા જણ ગયા તરી, એ તો વાત નકી છે
 અપવાસે ઉઝળે અનાયાસે કર્યા પુણ્ય,
 તેવા પ્રભુ તાર્યા તમે, ખાતરી એ પકી છે
 હું તો પ્રભુ તારા ધણા ધડી પડી નામ લઉં,
 એકાદુ તો સાચુ હશે, એવી કાક વકી છે
 કહે છે ૪૪'બકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,—
 વ્યવહાર કર્યા નાઓ—તરવું પું-ચકી છે.

૩

તાવવાની તરખડ પ્રભુ તારે તજી દેવી
 સહન ન થાય કળિ—યુગ કેરા જનથી
 ખીચડી ચડતી હોય એક દાણો દાખી જોતા
 ચડી કાચી જાણાય છે તુરત એ કણથી
 તેવી રીતે લાલતણે એક દાણો દાખી જોતો
 તારા તરફ છે કેવો તન મન ધનથી
 કહે છે ૪૪'બકલાલ—પ્રભુ કૃપાએથી ખ્યાલ,—
 તાવવાનું તજ, કહું વીનવી વચનથી

કવિ શ્રી હથાણમ

શામળી સખી

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર રા રા નટવરલાલ ઇન્દ્રાણમ સ્કુ દેસાઈ)

(૫૬)

ખારી મનાવાને કારણે રે	મોહને મનમા વાત વિચારી,	ટેક
પ્રભુજી પોતે પધાર્યા રે	સુદર રૂપ સુદરીનું ધારી.	
નવસત્ત વરસમા, નવતમ જોખન,	સ્વરૂપતણે નહીં પાર રે,	ખારી૦ ૧
અગ અગ પ્રતિ આમત માધુરી,	થુ વર્ણુ શૃંગાર ।	
પીળા પટાળા પ્રેમદા, ને	માણ કચુકી કાળી રે,	ખારી૦ ૨
મુનિજનને મન મોહ ઉપજાવે	એવી આખ આજી અણિયાળી	
નાખશિખરોભા શી પેર વરણુ,	આમણુનો નહીં અંત રે	ખારી૦ ૩
અનુપમને ઉપમા શી આપુ,	પાર ન પામે અમનત	
એવે અદ્ભુત રૂપે રામા	રાધા સમીપે આવ્યા રે,	ખારી૦ ૪
ચકિત થઇ વૃષભાણુનદિની	ભાવ સહિત બોલાવ્યા	
કયા, રૂહો છો, સાખ, કયા જાઓ છો,	સુ છે તમારું નામ રે ?	ખારી૦ ૫
બુલ્યા સરિખા થુ શોધો છો,	કહો કેનું છે કામ ।	
શામળી સખી છે નામ આમાર,	ને વસિયે નંદગામ રે	ખારી૦ ૬
જોવાને અર્થે જાશુ અમો જ્યા	નટવર સુદર રથામ	
કામિની મન-કાષ કપટેહું ખાણું	નહીં તો નિશ્ચે એ જાશે રે,	ખારી૦ ૭
મુજ કરતા રૂપે છે રૂડી,	દેખતા લાલ દોભાશે	
રાધા કહે, સખિ, એ કાશજ તમે,	બુલ્યા કદાપિ નવ કરશે રે,	ખારી૦ ૮
મળતામા મોહન ભુરકી નાખશે,	પૂઠળ પૂઠળ ધરશે ।	
આપણે સાચો સ્નેહ બાધિયે,	લીજો પરસ્પર કોલ રે,	ખારી૦ ૯
તમે કહો તે કઈ અમો,	તમે પાળો અમારો બોલ	
ફરી બોલ્યાના સમ બાધા,	ને વચન પરસ્પર દીધુ રે,	ખારી૦ ૧૦
પોતપોતાના મનમા જાણ્યું જો	ચતુરપણુ મે કીધું ।	
શ્યામા કહે, “ હું એ માણુ તમે	શ્યામ સમીપે ન જાશે રે, ”	ખારી૦ ૧૧
સખી કહે, “ હું એ માણુ તમે	તેની ઉપર ન રીસાશે,	
ના કલ્યા ના સમ બાધા છે	તે પાળો વચન થઇ રાજી રે. ”	ખારી૦ ૧૨
-એમ કહી નિજ રૂપ પ્રકાશ્યું ।	જોતા જીવતી લાજી	
પ્રભુએ પ્રમદા પ્રસન્ન કરીને	પ્રેમાલિંગન દીધા રે,	ખારી૦ ૧૩
વિજોગતાપ ટળ્યા, અધરામૃત	બન્યો પરસ્પર પીધા	
હુટ્યું મન, એકરસ થઇ બેઠા,	આનંદ ઉર ન સમાય રે,—	ખારી૦ ૧૪
એ દ પતીની દાસી થવાને	દાસ દયો ગુણુ ગાય	

૬૨

૨૧ ૨૧ હામોદર પુરાણહાર બોલાવકર :

ક્ષિતિજ

(તોટક)

રસયુજન ગોઠડિયો કરતા,
 ઉરથી ઉગે મેળવાને વસતા,
 કંઈ કાળ તણા પણ કાળ ગયા,
 અળગા નહિ અન્તર તોય થયા
 અયિ ? વ્યોમવસુમતી વહાલભર્યા !
 તમ એક્ય અનુપમ ઉજ્જવલ આ,
 હરખી ઉર નેહભર્યો નિરખુ,
 પણ કાંઈ રહસ્ય નહીં પરખુ
 કંઈ ગોઠ વસે તમ અંતરમા ?
 વર્ણો મળુલ મત્ર કયો કરતા ?
 સ્વર એક કદી અવણે ન પડે,
 કંઈ ભાવ નહીં વદને વિલસે
 દિનનાથ ભલે ભ્રમણે ભટકે,
 રજનીપતિની ગતિ ના અટકે,
 નહિ તારલિયા સ્થિરતા સમજે,
 નહિ મેઘ તણું મન વેગ ત્યજે
 પણ સ્વાસ્થ્ય ખડું તમ અંતરમા,
 નહિ મીટ મળે પળ એક અક્ષા ?
 તમ મત્ર શુણી જન કોઈ જશે,
 ભય એ પણ અંતરમા ન વસે
 પ્રણયી ઉરને ભય હા' ન હશે !
 નહિ જે ઉરમાહિ વિકાર વસે,
 નહિ હોઠ ભલે જરીએ ફરકે,
 પ્રણયી ઉર તોપણ ગોઠ કરે
 વદને ન વદે પણ એ જ વદે,
 અવણે ન શુણે પણ એજ શુણે,
 જગથી અળગા ઉર એ કમથી,
 સમજાવી રક્ષા શુચિ અન્તરથી
 પણ પાર હશે તમ ગોઠ તણી ?
 તમ મત્ર થશે કદિ પૂર્ણ ખરી ?

ઉર સ્વાર્થ નહીં, તહિ પાર નહીં,
 ગહોં પાર શકે ફલસિદ્ધિ મહીં.
 જગના સહુ શાસ્ત્ર મમાસ થશે,
 પણ 'પ્રેમપુરાણ' ન પૂણું થશે,
 કંઈ વર્ષ પરે વહોં વર્ષ ગયા,
 અધુરી પણ એ રહોં પ્રેમકથા
 કવિઓ કહોં કાવ્ય અનેક ગયા,
 રસિકો પણ ડંક નિમમ રહ્યા,
 પણ એ રસ તો નહિ શુષ્ક થયો,
 નવલો-નવલો હજી નિત્ય રહ્યા
 ઉર ભાગ્યોનું નહિ ભેદ લહે,
 કવિ પૂણુંપણે પછી કેમ કવે ?
 રહોં એકજ અગ રમી જનતા,
 પ્રણયેશ્વર રૂપ વિરાટ સદા
 ઉર એ તમ મંગતિથી સમજી,
 નહિ ભેદકુતૂહલ કાંઈ ભણી,
 રસગોહડોં એ જ કર્યા કરજો,
 હૃદયે કંઈ ભાવ ભર્યા કરજો.
 પણ રથાન અરે ! તમ ઐક્યતણું,
 નહિ ધાવનથી પણ મે નિરખ્યું,
 કંઈ યત્ન કરૂં તમને મહવા,
 પણ દૂર જ-દૂર દોંસો હસતા.
 તમ મત્ર સમુ તમ મેલન એ
 રહોં નિત્ય સમીપ દગે દગને,
 અધિકાર દગે નહિ અન્તરને,
 રથલ સગતિનું પણ કેમ જડે ?
 ઉરમા અભિલાષ ન એ ય ધરૂં,
 તમ પાર કદી મહવા ન કરૂં,
 રસભેદ અગમ્ય સદૈવ રહોં,
 પ્રણયી ઉરમા દિનરાત વટે.
 લઈ શિક્ષણ કે તમ દર્શનથી,
 કંઈ પ્રેમમહત્ત્વ શકુ સમજી,
 ફળ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
 પછોં અન્ય નહોં અભિલાષ ગહે-

અ. સૌ. હીપકબા દેસાઈ

રાજા હશરથની અંતઘડી

(શાદ્દંતવિકીડિત)

“કૌશલ્યા, સખિ, આજ આ હૃદયના ચીરા અરેરે થયા—
 ૧હેરી વદકલ રામ, લલકમણ, વધૂ સીતા વને સચર્યા !
 પૂર્વે ચૈ ગયુ ઘોર કૃત્ય મુજથી, તે, હાય, આખે તરે—
 સાધુ દમ્પતીની વરાળ ઉરની, હા દેવિ, આજે રૂળે !”

૧

(વસંતતિલક)

હું ચૌવરાજ્ય પદ ભોગવતો હતો, ને
 રાને જ કાળ વહતો જઈ સ્થાનસ્થાને,
 લેખ ધનુષ્ય મૃગયા રમવા જતો હું,
 ચિત્તા કરિ સુવરને હણ્યો મેજ માણું

૨

(ઉપજ્ઞતિ)

જલે ભગતો ઘટ હોય જેવો
 ફરે સુણ્યો ત્યા કંઈ શબ્દ મે તો,
 હું મૂર્ખથી તે કળો ના શકાયુ,
 મહિષ ધારી ઝટ બાણ છોડયુ

૩

(અનુક્રુપ)

‘અરેરે ! ઓ હરી !’—એવો શબ્દ ત્યા શ્રવણે પડ્યો,
 બન્યો હું ખલાવરો, દેવિ, દોડી સત્તવર ત્યા ગયો.

૪

(શિખરિણી)

અને શુ ત્યા દીકું-ઝિમ્મુંદ ખરે હું બની ગયો
 બિચારો કામ ત્યા કુમળો કદળી શો દર્ગો પડ્યો !
 પડ્યો છે ધા ઉડો, અરર વહતી રક્તસરિતા—
 ગળામાથી બોલે કરણ વચનો, ‘હા’ થયુ શુ આ !’
 ‘પિતામાતા મહારા મુજ વિણ અરે મૂર્ચા મરશે—
 જઈ વહેલા લો ને જલ, જલ વિના કેમ ઝુંચશે ?
 પિતામાતાને લૈ તિરથ કરવાને નિસરિયો,
 વિધિ રૂઠ્યો ત્યા તો,—હત વૃપતિ ! તે આ ઝુંવલ્યો !’

૫

૬

(અનુક્રુપ)

લીધો મે અક મુવાડ્યો, અગોમા કે વળી કળ,
 ફરી ધર્મગ એ બોલ્યો કળે કાઠી ઝીણા સ્વર

૭

‘બલે મૃત્યુ થતું મ્હારું કર્મથોગે સહુ બને,—
અધ માતાપિતા કિંતુ અરેરે ઘેર આ વને ।
બ્રહ્મા, સોમુ ત્હને ચિતા તુ સાચો વિશ્વપાલક,
ધાર્યું તે તે જ થાવાતું, મિથ્યા માનવ હુ પદ

૮

૯

(માલિની)

મુખપતિગુણ ગાધ વત્સ સ્વર્ગે સિધાઓ
શરમમહી હુબાહી આત્મ મ્હારો હંતારો,
જલ લઇ પછી છાતુ વૃદ્ધની પાસ મૂક્યું,
—“ ક્યમનહિ મુખનિહવા કોણુ છે રે ? કહેતું ”

૧૦

(લલિત)

હુ ખદ વાતને કેહવી પડી,
જરૂં એ ગયા સામળી છળી
બહુ બહુ હું તો માર્કી માગતો
કર્કશી વલો આસુ સારતો —
‘ અરેર પુત્ર તો ના સકુ દઇ,
પણ રહું જ હું પુત્ર તો થઇ,
ગણું પિતાજનેતા સમા સદા
—વચનના ખરા રાધવો સદા ’

૧૧

૧૨

(અનુદ્રુપ)

‘ આજ્ઞાત તુ તુટ્યો, રાજા, કહે શુ જીવલું હવે,
અજાણ્યા આધળા ધાનો રોષ ના ધરિયે લવે ?
કિંતુ કર્મ કરે જેવા તેવા ફલ જ સાપડે,
ક્ષમા અમારી ના આલે, તું યે સુતવાસે મરે. ’

૧૩

(શાલિની)

ના-ના પીધુ અધ યુગે જ વારિ,
ના સત્કારી યાચના લેશ મ્હારી
નીસાસામા જે ય ત્યા પ્રાણુ ત્યાગે,
ત્રણે સાથે કાય મે અર્પી આગે. ૨

૧૪

(અનુદ્રુપ)

ધણા વર્ષ વહા, દેવિ, વીસર્યો એહ જાપને,
આજે વીસરો એ વર્ષો ફરી એ જોઉં પાપને ૩

૧૫

(રાખરિણી)

ખરે છે આ શય્યા નયત મુજ મૃત્યુતર્ણી હવે,
અરેરે ભગ્નાશ્ચાંકુર, તવ હવે શાંતિ ન લવે.

૧ લવ પણ ૨ આગમ ૩ એ હત્યાકૃત્ય ૪ પાપને ૫ હતાશ, છેક જ નિરાશ

૪ ૨૨૨ સામે

“ક્ષમા અમારી ના ચાલે હે મુતવાસે મરે”

શ્રી મિ પ્રેસ

જેવું શાને કાળે કહિય ફરી જો રામ ન મળે ?
જળુ આસે આસે,- હરુ જટ થમાલિગન^૫ મળ્યે ।”

૧૬

(અનુક્રમ)

મધ્ય રાત્રી વૌંતી ચાલી રાય સ્વર્ગ સિધાવિયા
અગ્નિયે થૈ ગયો^૧તે ધા તો યે આ ફલ પામિયા

૧૭

(શિખરિણી)

‘કરો તેવુ પામે ।’ જગતપતિને ન્યાય સવળો,
હરો હારી ખીજ અવર હુમવો તો હુ ખ રજો,
પ્રભુ પોતે જોને શિશુ ખર્નો પિતા પૂજ્ય ગણિયા,
ન તેને યે કાળે નિષમ દહતામા લવ અળ્યા

૧૮

૨૫ દેવશ કર વૈકુંઠ ભટ્ટ

અર્જુનઆરતી

(કાન્તમાલાને માટે મોક્ષનાર રા રા સ્વતોષરામ દેવશ-૨ ભટ્ટ)

(આગી)

જય ચૂરમેશ્વર ચાહક, જય લાડુભટ્ટ,
 મહારથી મહાનસના, અરજ સુણો ઝટણ—જય દેવ ! જય દેવ !
 પ્રસિદ્ધ લડુકપ થ, છે ચેપલી માતા
 સેવન કરતા થાના અતિ રાનામાતા—જય૦
 સુણી ચોરાશી નામ હરખ જ બહુ પામો,
 આમળના બે ટકો જમવાનુ વામો—જય૦
 અધમોદ્ધારણુ માટ રતો રાખ્યો છે,
 ત્રિપિઠીથી ત્રણ લોક મોક્ષ જ દાખ્યો છે—જય૦
 એક થકી દશ પાચ લાડુ દાળ વિના
 આપ જમો છો પ્રીતે કુડળીયુત ધીના—જય૦
 વીશે અધાહાર આપતણો જાણું,
 પાણી પી પચ્ચીશે ભરે ફરી બાણું—જય૦
 પાપડ શાક અથાણુ જમવા નહિ રાણ,
 શુણી “વિપ્રોને લાડુ” માગો છો ગાણ—જય૦
 ધી ગાણુ ધણી સાથ બાચ ભરી કરતા,
 પ્રસાદ નવ રે’ પાછળ ચિતા નથી ધરતા—જય૦
 થાના પૂર્ણાહાર તાણુ કરે કોઇ,
 પાચ જમો છો પ્રીતે તેથી રહું મોહી—જય૦
 પપાળીને પેટ ઝાહીયા કરી ઉઠો,
 ઘેન સહિત નયણાથી આપ અધિક તુઠો—જય૦
 પાચન પળમા થાય એ શક્તિ ભારી,
 જઠરાગ્નિના બળ પર જાઉં બલિહારી—જય૦
 મોદક વાર ત્રિપિઠી તિથિનું વ્રત કરશે,
 પરમેશ્વરને ભજતા સહજ ઉદર ભરશે—જય૦
 આ આરતી જન કોઈ લાડુ જમી ગાશે,
 અર્જુનુ તો નહિ થાશે, યૌવન લખાશે—જય૦
 નૂત સાકરની સાલ માસ શ્રાદ્ધ આવ્યો,
 ગોધૂમપૂર્ણા તિથિએ મહિમા પ્રસરાવ્યો—જય૦

૬૫

૨૧ ૨૧ દેસળછ પરમાર

વિષાદ છાયા

(અનુક્રમ)

અણુના ઢગલા જિહ્વી આવરે અવકાશને,
 રમૂતિની ડખાલાઓ રીળવે રસ-આત્મને
 સારી યે સૃષ્ટિ આ હૈયે ઉત્સવે રમતી હતી -
 ગદ્ય એ - એકલા 'હું'ની શી ભય કરતા રહી '
 પડ્યા આ સહસા પથે ઓળા ઘેર વિષાદના,
 અટૂંકું ચિત્તપ ખીકું દેખે લેશ ન સાત્વના.
 કુલકુ તુલતા એક સૂતી નિસ્તેજ પશ્ચિની,
 અધૂરા સ્વપ્નની સગી જતા મહારીય એ ગતિ
 વાયુવટાળને કોપે ભાગ્યુ છેક વિમાન જે '
 કદ આ કટકા લાખ છૂટા ને હેતુહીન હો '
 અનિદ્રા ના, સુષુપ્તિ ના, ના આ અંતર-ગમતિ,
 પ્રેમના પ્રાણ વિહોણી આપે ગળતી જાતડી
 સૂર્યની તેજધારાઓ વર્ષતી સ્થિર ગુલમા,
 વધે ધટે શમે પાછી જાગે નિયતિચક્રમા
 જાણું જે છાયઠા આજે કાલે રમ્ય ઉજાસ તે
 ધડીના સૌ વિકારો એ મહારો નિત્ય વિકાસ છે.
 પૂરવા કલ્પનાસૃષ્ટિ વધતી આત્મ-શિદ્ધિમા
 મથુ છુ હું સુખે દુખે સાચી જીવનસિદ્ધિમા

૬૬

૨૫ નમંદાશ'કર મધુરામ ભટ્ટ

શાપસંભ્રમ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા ચંબલલાલ મધુરામ ભટ્ટ

(વસંતતિલક)

આ તર્ફ મળુલ રવે રમતું વહેળુ,
સામે ભયકર અગેચર ગીચ જાડી,
મેદાન લીધુ વચમા પડ્યુ વિસ્તરેલુ,
છાંચે હિમાલયતણા શિખરે ગુલાખી

(અનુદ્વપ)

સુમધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુર મધુર ક્યાથી વિહંગો પથ્ય ગાય છે

(શાદ્દંલવિકીડિત)

આવી ત્યા મુમુક્ષુ બાલવયથી સાથે વસેલુ ચરે,
ખેરે અકળખિદુડા તૃણચક્રી, સાનદ ફેદે ફરે,

(સમ્પર)

શ્રીવાભ ગે નિહાળી અવર ગમ અને ચિત્તમા હર્ષ પામે,
મૃગો મૃગોની સાથે ભરવો ભરવોને થાય છૂટા, ઉગામે.

(અનુદ્વપ)

થયો બિભ મનોભાવ તણાયા રસરેલમા,
બદલાવા ધોમે લાગી ક્રીડા આ રતિખેલમા

(શિખરિણી)

વિલેહીને હૂકયો વિકૃતિવિવશ સ્પર્શ કરવા
ખસી ત્યાથી લાગી અસમજવથી ફાળ ભરવા,
પડયો પૂઠે આ ચે જટ પ્રિયતમાને પકડવા,
નથી દેતો છેટુ અધિક હણ તેનાથી પડવા

(અનુદ્વપ)

અચ્ચાતયૌવનાએ તો લજ્જા પામતી બાલિકા
કેમલાગી હતી જેવી મુકુલિત મૃણાલિકા

(શાદ્દંલવિકીડિત)

દોડી નીર જરા તણે શરો શરી મેદાન જાડી વિશે,
વારવાર પ્રદેશ રમ્ય ફરતા આવેલ પ્હાડી વિશે,
નાખી પાછળ દષ્ટિ તો હજી સુધી પીછો નથી છોડતો,
દોઢો મારુતવેગ આગળ વધ્યો ઉત્સાહથી દોડતો

૬૬

(અનુક્રુપ)

સુકુમાર બિચારી હા ' એ તો ચાકી ગઈ હતી,
નિરુપાય પછી ભીની સ્વસ્થાને જ રહી હતી

(દુતવિલખિત)

અવિરતે અમથી બહુ હારતી,
શરમ ને ભયથી કંઈ કાપતી,
નિકટ આવી ઉભો મુગ પ્રલતો,
વિનયથી મદની મહોં ઝુલતો

(અનુક્રુપ)

ભય સંકેત ને લજ્જા થયુ સૌ દૂર તત્કષ્ણે,
સરિખત પ્રેક્ષવા લાગ્યા ઉભયે સ્નિગ્ધભોવને

x

x

x

(અનુક્રુપ)

સૂસવાટ થયો મોટો ધટામા દૂર આડની
ને પડ્યો પડ્યો એનો તળેટીમહોં પહાડની

(શિખરણી)

કુરગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસચકિત,
પડ્યો ત્યાં તો નીચે નર વિકલ નિશ્વાસસહિત,
કહેવું વીધાયુ શરપતનથી કૃષ્ણમૃગનું,
શકાયે ના જોઈ અહહ ' દમની દૈન્ય દગનું

(અનુક્રુપ)

સોહામણે શિકારી એ આડીમાહોંથી નીકળ્યો
ઉતાવળે પદે એ તે મૃગયુગ્મભણી વળ્યો

(શાદ્દંતનિહીઠિત)

મૃત્યુદાર સમીપ એ હરિણીને નિશ્વાસ નાખી જીવે,
જો કે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી, અસ્પષ્ટ તોયે રુવે,
આસુ જાય વલ્લા ભર્યા નયનથી ચોધાર, તે કે દહુવે
દેખી ધીરજ વ્યાધનું હૃદય આ બેદાઈ જાતું ખુવે

(અનુક્રુપ)

તૂટતા ત્યાં રહ્યો જોઈ છેલ્લા શ્વાસ જ બેચના,
ગઇ જમી અને તેના અતર્માં તીવ્ર વેદના,

(વસરથ)

' કરી શરે આ મૃગનું વિહારણ
થયો અરે દપર્તીનાશકારણ,
વિચાર કાઢો નહિ મે નરાધમે,
અનર્ગ જોયો જ નહોં કુરગમે '

મને ઘટે છે મરણ જ સર્વથા,
ન પામશે આ શમ હૈયુ અન્યથા,
સદૈવ ઉષ્ણાશુ અરે પ્રભાળશે,
છપાયુ છાતીમહી નેન ભાળશે ”

x x x
(વસંતતિલક)

“ દુષ્પાખિમા દયિતેપ્રાણુ હરી હુખાવી-
તારી પ્રિયાતણી મળે સ્થિતિ આર્ત આવી’
કારી કયો જામ તીરથી કાળજામા—
રે પામજે મરણુ તું પથ આ દશામા ’ ”

(મહાકાતા)

‘ જાતા જાતા નરે સહ સતી શાપ આપ્યો પ્રચડ
પાપાતમા આ મમ સદૃશને એ જ છે યોગ્ય દડ ’ ”

x x x
જાગી જોતા નવ કશુ દીઠું, હસ્ત મૂક્યો કપાલે,
‘સાચુ શુ આ ?-ખખર ન પડે-કે ઠગ્યો ઉદ્ધવલે ?’

(અનુકુટપ)

ગરકાવ વિચારોમા માડયુ ત્યાથી જવા હવે,
ભૂજના સ્વેદના ટીપા શેશાકેવ શસંભવે ર

(વસંતતિલક)

આ તર્ક મળુલ રવે રમતું વહેળું
સામે ભય કઠ અગોચર ગીચ જાડી,
મેદાન લીલુ વચમા પડયુ વિસ્તરેલું,
ઉંચે હિમાલયતણા શિખરો રપેરી ૩

દિગ્ધૃષ્ટ

૧ હરિણીની ઉમ આર્તિના અસહ્ય દરય તળે હુખી ગયેલો, શિકારમથથી યાકેલો, શિકારી
કાડા વિષાદમાથી સરીને અભણતા જ વડી નિદ્રાવશ થતા તેને સ્વપ્ન થયુ, હરિણી નલ્લે તેને
શાપ દેતી હોય એમ તેણે “દુષ્પાખિમા ” એ શ્લોક સાંભળ્યો, છેલ્લા રાખડો સભળાતા તેને પોતાને
એમ પણ લાગ્યુ, -ખરે એ જ હારા જેવાને યથાયોગ્ય શિક્ષા, પછી તે પૂરો જાગ્યો ૨ આ
શિકારી કોણ ? રાત્ર પાડકું, અદ્રવ શી ૩ ખેલો શ્લોકમા ગુલાબી-આત કાલના, અહીં કચેરી, અદ્ર
કગી ગયો હતો

આ કર્તા વિસ ૧૯૩૦મા જન્મી ૧૯૫૫ સુધી જ જીવ્યા હતા એમણે આટલી નહાની ઉંમરમા
પણ ધણી કવિતાઓ લખી હતી પરંતુ તેમાની ધણીખરી મોત ખેલો થોડા વખત ઉપર પોતે જ
ફાડી નાખી હતી મલિલાલ નજુભાઈ, હરિલાલ હર્ષદ દુલ આદિ તત્રીઓના વીનવણથી તેમને
જે મોકલેલી અને તેમાથી એમના માસિકોમા જે પ્રવૃત્તિ થવા પામેલી તે ઉપરાંત કોઈક જ રહી
હશે એ સર્વાનો સંગ્રહ બહાર પડવાનો છે

* * પ્રકટ થઈ ચુકેલું કંઈ પણ કાન્તમાળામા ન લેવું, અપ્રકટ જ છાપવું, એ નિયમ તોડીને પણ
આ વર્વિતા અહીં દાખલ કરી છે, કાન્તકૃત વસંતવિજય સાથેના એના અંબધને લઈને

“હરુ કું, ભથ પાસુ છુ નેહને આન આપને”

વસન્તા વિજય

અ મિ પ્રેસ

૫ ૨૧૮ સારે

૬૭

૨૧ ૨૧ નાગરદાસ અમરજી પદ્યા:

કુન્તી અને દિવાકર

(અનુક્રમ)

‘આવશે દેવ, હુહિતર, મત્રજપ કર્યા થકી’,
પીડતું એ મુનિવાક્ય બાલાના મનને બહુ

(મદાકાતા)

ધીમે વાયુ ફરફર વહે વિશ્વની પાખ હાલે
વિકાસીને વદનકમલો સર્વજ્યોતિ નિહાળે,
વીત્યુ દિવ્ય સ્મૃતિ જમવતું સૌખ્યભીનું પ્રભાત,
આનંદથી અધિક વિકસે અતરે પ્રાણી માત્ર

(શિખરિણી)

ઉભી બાલા હર્ષ્યો ધડિ ધડિ વિચારે મન વિશે-
કદાપિ શુ એવું મુનિવચન સાચું હઇ શકે’
અરે, આદિત્યો શુ કદિ ય મનુ-આવાસ ઉતરે ?
અને એ તર્કોને લગુ હૃદય વારી નવ શકે.

(અનુક્રમ)

પરિણામ વિચારે ના, શાંતિ શકાતણી ચહે,
કુમારી મુગ્ધ બાલા એ સહસા કાર્ય આદરે.

(વસંતતિલક)

સ્નાને પવિત્ર થઇ આસન વાળી એસે,
બાનું તણો પુનિત મત્ર ધોમે જપે છે,
પૂરો હતો નવ થયો જહિ મત્રજપ
લા તો ધસ્યો હૃદયમા ભયનો પ્રતાપ

(શાદ્વલવિકીડિત)

વાયુ સ્તભો ગયા, જલો સ્થિર થયા, પત્રે ય હાલે નહીં,
બ્યાખું કેવલ તેજ તેજ સધળે, આ તે થયુ શુ અહીં’
સંકેલાઇ સમસ્ત તેજ ક્ષણમા બાલાતણા વાસમા,
તેજસ્વી જન કે ઉભો જઇ દિસે મુગ્ધાતણી પાસમા.

૬૭

(શિખરિણી)

મિયાયા નેત્રો જે સહન કરીં એ તેજ ન સકયા,
છુટ્યા અગાગેથી અપરિમિત બિંદુ જલતણા
જુલી આત્મા જાણે નિમિષભર બાલા જડ બની,
શ્રુતિ ચક્ષુ હૈયે વિકલ પથ સંસાર ત્યજી નહીં ।

(અનુષ્ટુપ)

જોધ એ રિયતિ મુગ્ધાની સવિતા સાતવના કરે,
મધુરી વાણીથી ગુલા બાલાને મનદાન દે

(ઉપભતિ)

કઈક કાલે ભય દૂર થાય છે,
લજ્જતણા વર્ણુ મુખે ભરાય છે,
નાતે લહે કે સુરમત્રમભને,
તોયે શ્રુતિ એ મધુરી જણાય છે
વાતાયનેથી જરિ પહાર જેતા,
પુષ્પો ખીલેલા નજરે પડે છે,
કેલિ તથા ગુંજન ભૂગ કેડે
મદોર્મિને પોષણ દે અનેડે

(દ્રુતવિલમ્બિત)

રવિ વદે, “ અલિ, જો કમળો બધા
વિકસતા નિરખે પ્રિય ભૂગ જ્યા,
કમલિની, રસપાન કરાવની-
ભર આ કુ ઉભો અર્ધોરો બની ।

(અનુષ્ટુપ)

મુગ્ધતા તજી, સુઓષિ, હૃદયોર્મિ વહાર્વો દે,
આમત્રિત અતિથિના અગાગે રસ છાપ દે”
જોયી ત્યા શુ શકે મુગ્ધા લજ્જતવર્ણી ઉભી રહી,
યૌવનોર્મિય ઉછળા દેવદંટિ ફળી રહી.

(માલિની)

કદિ ન અનુભવેલો ભાવ હૈયે ભરાય,
રસ રસ ક્યહિ થીયે અગમ્યા ભિભરાય,
રુધિરસુરખ તેજે ચક્ષુ બિંબ સોહે,
હૃદય ધબક જાણે સુદરીવક્ષ મોડે ।

(પુષ્પિતામા)

જડ દગ ચળક્યા સિમતાશુઢાસે
રવિ દગ તેજ વિશે વણા વિલાસે,
અમર પણ બન્યો અધીર લુબ્ધ
કર મુગલે લલના મહી વિલુબ્ધ.

(ઉપનતિ)

ચ દ્રાગને રગતરગ ચાલે.
વિશેષ શા લોચન મત્ત મહાલે,
કપોલકંઠે ક્ષિત સામસામા
થયા, ગયા, થૈ મધુરી છટામા

(અનુકંપ)

આખરે અધરો બેના એકમેક રણા પીડી,
હૃદયો જે હતા બે તે એક બાવે ગયા ગળા
મહત્તા સર્વ ભૂલીને લલુના પ્રેમને વરે,
ધન્ય' કુન્તિ મહાભાગે' સૂર્યનું હૃદયે હરે'.

૬૮

૨૧ ૨૧ “પશિક”

સોનબા

સાત સાત બાઇ તો પરદેન ગ્યા 'તા,
 ધરડેરા માખાપ નરી ગ્યા 'તા,
 બાઇની મારેલી બહેનડી,
 બોબદની રગેલી ચૂદડી,
 વગડામા સોનબા એકલા ।

(અનુષ્ટુપ)

કાશીક્ષેત્રે કરી યાત્રા કૃપા બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણી,
 ધણા યે પ થને કાપી થયા પાસે સ્વગામની

(વસન્તવિશ્વક)

રસ્તે હતૂ અખડ ખેતર વામ બાણુ,
 ખૂણે હતૂં વડતુ વૃક્ષ વિશાળ તાણુ,
 તાપાર્તના સકલ તાપ શમાવવાને,
 ઊભૂ ઉદાર જીવતૂ શુભ છત્ર જાણે.
 તેના પુરાણ પણ સુદર થાળ પાસે,
 એકાદ બે ઉપગ ડાળ દઇ ઉબેસો,
 કારુણ્યમૂર્તિ સમ આક હતો ઉગેસો,
 જે શ્વેતપુષ્પ ઝુમખાથી હતો ભરેસો
 મધ્યાહ્નનો સમય હાલ થઇ રહ્યો 'તો,
 આકાશમા શિર પરે રવિ જો રહ્યો 'તો,
 ને તેથી તાપ ઉકળાટ અર્તિ થતા, ત્યા,
 થાકેલ એ સ્થવિર વૃક્ષ તળે વિસામ્યા

(ઉપનતિ)

થડે અદેલી દિન કાઇ બેઠો,
 સમારો લીધા પછો દોરો ભોટો,
 સૂતા કુવાથી જલ ખેચો લીધુ,
 તૃપાર્ત ખેચે મધુકું જ પીધુ
 તૃપા સમી, સાત થયા, છતાં એ,
 સ્થાને થતા વ્યાકુલ તો જણાએ,
 રમશાન શુ આ સ્થલ ભાસતુ હા ।
 જ્યા દાહ દીધા પ્રિય પ્રેમીઓના

૬૮

સંખર્ષો કે શબ્દ કરે વિલાપે,
દુખી સ્થિતિ વર્ણવતું બળાપે,
એવા અહીં કે બલુકાર વાગે,
છાતી વિશે શો અરરાટ નાગે ।

(હરિણી)

વટતનુ રહે ? ફૂવાના કે રહે જલ ? ખોલમા
ગર્જળ વિસમ્યા પારેવાના હશે શુ વિલાપ વા ?
વટ ઉપરના પખી દુખે ફરી ફરો શુ લવે ?
અરર રડતું થાળુ આ કે શુ આક-તરુ રવે ?
ધડિભર કરી એવી એવી ઉરે કંઈ કંઈપના,
કઠિન પથુ એ હૈયા જૂના જુવે નવ સાત્વના,
નયનજલના વૃદ્ધાગાથે સર્થા હય બિદુડા,
અધર ધરડા ધીમુ તો યે વલા-‘મુજ સોનબા ।’

(મદાકાતા)

એ જોડાને આતિ પ્રિય હતી સોનબા એક પુત્રી,
સૌથી છેલ્લી, પ્રિય પથુ બધાથી પિતામાત કેરી,
પૂરેપૂરા ઉભય ઉરના લાડમા ઊછરી એ,
બાઈ આઠે તથુઈ વિવિધ ને ઠોડીલી ચાકરીએ
યાત્રા કાળે વડીલ નોકલ્યા તે ક્ષણે ચૌદવર્ષ,
આજે વીત્યા ઉપર વરસો બે વધુ સોનબાના,
જાણે વૃદ્ધો ગૃહ પુર્ગો જઈ લગ્ન લેએ જ તેના,
એ માટે તે યુગલ હૃદયો નિત્ય ચિતા કરતા
શુ જાણે એ નર્થો જગ પર સોનબા આજ પુત્રી,
શી રીતે એ કલર્પો જ શકે કે અહીં એ દટાઈ ।
ના ના છૂપી પથુ જગતમા ઊધડે કેક વાતો,
છૂપા પાપો અકળ વિધિએ થાય આપે છતા તો ।
વૃદ્ધા ઊઠી ગઈ સર્મોપ ત્યા આક્રમી, ને પછીથી,
પુખ્તો ફૂળા જરૂં કરથી સ્પર્શવા જેવો લાગી,
શબ્દો ત્યા તો કરુણ કરણે સાબળી ધૈર્ય હારી,
હૈયે ત્રી સ્વર વળી લીધા પુર્ગો કેરા પિછાની.

સાત સાત ભાઈ તો પરદેશ ગ્યા 'તા,
ધરડેરા માળાપ કાશી ગ્યા 'તા,
ભાઈની મારેલી પહેનડી,
ભોળાઈની રંગેલી ચૂદડી,
વજડામા સોનબા એકલા ।

(મહાકાતા)

શબ્દે શબ્દે શ્રવણ કરતી સ્તબ્ધતી એકો વૃદ્ધા,
 બોલે આશુ ? કવણુ ? ન કળે ' આહિ હા ' સૌનબા કયા '
 ત્યા તો વૃદ્ધે પણ કર જરા આકુપુષ્પે અડાડયો,
 એ વાચા, એ સ્વર પરિચયે તે ય પૂરો ડવાયો
 બે યે વીલા હૃદય સમજ્યા સૌનબાનુ અનિષ્ટ
 બને ઉઠ્યા ઝટપટ જવા ઘેર, ને જળુવાને
 પૂરેપૂરું શિર પર હતું જે કંઈ તેહ ક્ષે,
 —ત્યા તો વાયુલહર ધ્રુજતી દિવ્યરી વાણી સ્પષ્ટ'

(શિખરિણી)

અરે માઠી ત્હાર કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
 લડાવ્યા જે લાડો નહિ બુલુ પિતાજી કદિ ઉરે,
 થઈ મોટી સૌના ઉરપર હતી કોમલ બની,
 કસાઈ ના કાયા તમ સહિ તણા સ્નેહ અતિથી
 તમે ને એ બધું વડોલ ખસિયા સાત, પછોથી
 રહ્યા હું ને બધું લલિતમ, હતો જે ત્રિયમતિ.
 વધુએ તેને તો કળવો કળવી આજ ભરવી
 ભભાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ કૂંર અરિ

(હરિણી)

વધુ વધુ દીધા બધુભીએ સલા સહિ ક્ષે તે,
 મૃદુલ કરથી કાણે બેઠે વલા જલ કૂપથી,
 વગર રસીએ એકે એકે વલા, પ્રભુ, કાષ્ટ મે,
 દિવસરજની બેઠે ગાળે દલ્યા દળણા મથી.

(અનુદુષ)

ગૌરીના પ્રતમા આપ્યુ બાબીએ ચીર પ્હેરવા,
 સ્હામુખે ગયું કાંઈ કહે બાબી, ' ધૂત ઢોળ્યુ આ '

(ઉપજાતિ)

અને ગુન્હે એ શિર મેલી ભારે,
 અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી ભારે,
 પીજે બરાઈ ધુધવાઈ ભાતે,
 કહ્યું પ્રિયાને, ' દઉં દડ કહે તે '

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વર્દો અધમ, “ આ રંગો એને સ્થિર જ ચૂંદડી. ”
અરર વહતા એલુ એની ન જીભ ઘુટી પડી '
અરર મુજ બ્રાતા કેરી યે મર્તિ ગઈતી ખુડી '

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણ કરી શકી કાર ન જરી,
અધી યે મારી ત્યા કરો વિનવણી વ્યર્થ નિવડી,
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણુ ભુડી,
મને બધું ભાભી ઉભય મળીં છુટી પુર્ગે કરી.

(અનુબંધ)

ખેનના રક્તથી રંગી બધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાટયુ દિલ રડે અહી

સાત સાત લાઇ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
વરદેશ માખાપ કાશી ગ્યા' તા,
લાઇની મારેલી ખેનડી,
ભોળધની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનબા એકલા.

૬૯

૨૮ ૨૧ પરમાનંદ મહિશાસર ત્રાપજકર

વસંતની કોયલડીને

(મિશ્ર હસ્તિત)

કોકિલ ' વેણ ખોલજો '
 જલકેં અનિલ જખોળજો '
 મધુરસ ભરી,
 મુદ મન ધરી,
 ઉરમા અમી રસ ઢાળજો '
 જન કેક દુઃખાગ્નિમહીં દુખી ગયા,
 ભગ્નાશથી કટુદળ જીવનપથે ચયા
 ત્યા ઉગતા સુપ્રભાત જેવી, આશને જળકાવજો '
 પ્રિય કોકિલા ' ત્હજ કૂંજનથી, મુદ મનસદનમા દ્રાવજો '
 વાસ તિ વાણું વ્હાય છે,
 પરિમળ વહી પ્રસરાય છે,
 વન પુલ કુલે,
 મહભર જૂલે,
 જગ ગમ્યતા પુહાય છે,
 ઉર નૂતનરગ-ઉમ ગથી છલકાય છે,
 જ્વજ વિજયનો ઘઘાડમા ફરકાય છે,
 તેમા રસાળનીં ડાળથી, ત્હ મધુર સ્વર જકારજો '
 પ્રિય કોકિલા ' ત્હજ કૂંજનથી, જગુરાજને સત્કારજો '
 દેવી દિશા ઉમગથી -
 રંગી અનેરા રગથી,
 સરસર સરે,
 જગપટ પરે,
 ઓપી પ્રભામય અગથી,
 રાત્રી રમે રાસે અનુપ વિલાસથી,
 જળહળ વિમળ, જળસ્થળ કરે ચોપાસથી,
 દેવીતણી પદતાળોમા, સ્વર તાલ ત્હારો પ્રેરજો '
 પ્રિય કોકિલા ' ત્હજ કૂંજનમા, મધુ દિવ્ય સંગીત રેલજો '

૬૯

નદનવનેથી ઉતર્યા,
 દેવી વસત પ્રભભર્યા,
 રસ રેલતા,
 નભ ખેલતા,
 ઉદધિ તણુ ઉદરે સર્યા,
 પદ્મધોષ જનમન, ગગન તટ વ્યાપી રહ્યો,
 રસપૂર્ણતાના કિરણે, રવિ વિશ્વમા દીપી રહ્યો,
 તહુ કંઠનો મળુલ ધ્વનિ, ઉદ્ઘાસપૂર્ણ વહાવળે '
 પ્રિય કોકિલા ! તહુજ કૂંજનથી, અર્ધોરસ ઉરે ઉછળાવળે '

શિશિરને હાવતી,
 ગગનાગણે છૂપાવતી,
 શીતતા હરી,
 લલિતા ભરી,
 જગને વસત દીપાવતી,
 રસ ચેતને જો ' દિવ્ય જ્યોતિ અળહણી,
 તરુ, પદ્મવો, ફળે, લતાને કળ વળી,
 ઉત્સાહ વૂતન પૂરવા, મધુરવ તહી રેલાવળે '
 પ્રિય કોકિલા ! તહુજ કૂંજનથી, મૃદુતા બધે રેલાવળે '

સાહિત્ય સર્ગીત અગના,
 ગુનારવો હા ' ભૂગના,
 મધુરસ ભરે,
 ગસમસ કરે,
 કલરવ મોહા વિહગના,
 આશિર્વાચનથી સૌ વસત વધાવતા,
 નિજ રવચક્રી સ્નેહદ્રાવાવ જગાવતા,
 કવી સ્તોત્ર દિવ્ય વસતનુ, તહુજ ઉર્મિઓ અળકાવળે '
 પ્રિય કોકિલા ! તહુજ કૂંજનથી મનુહર્યને ચળકાવળે '

પ્રેમી અરે ' રીઆય છે,
 અંતર દુ ખે દુભાય છે,
 નીર પુખ્ત ભરી.
 નયને ઝરી,

કુમળા હૃદય કરમાય છે '
 આશા નિરાશા મધ્ય પ્રેમી લટકતા,
 અખમી નિગરમા દુ ખ કટક ખટકતા,

હું ખી હૃદયના હું ખના સંતાપ તું વિસરાવજે ।
પ્રિય કોકિલા 'તું જ કૂંજનમા, પ્રણયાર્દ્રતા પ્રસરાવજે ।

મુદ્દ અમ હૃદયમા છાઈ દે ।

સંગીત રસ બસ પાછ દે ।

મધુરવ બરી,

અમીરસ ઝરી,

આનંદઝેરી વધાઈ દે !

સૌ જનહૃદયને પ્રેમપાન કરાવૌને,

તું જ ટહુકડે શાન્તિ અનેરી ધરાવૌને,

સ્વર્ગીય મનુ સ્વરચક્રી, જગમા મધુરતા છાવજે ।

પ્રિય કોકિલા 'તું જ કૂંજનથી પ્રભુતા પ્રકાશ પ્રકાશજે ।

૭૦

૨૫ આજીરાંકર ગ્રંથનાંકર શાસ્ત્રી

ચિત્તસ્વભાવ

(કાન્તમાલા માટે મોક્ષનાર શા રા અમૃતલાલ આજીરાંકર વૈદ્યશાસ્ત્રી)

(૫૬)

હરિષ્ મન માડે રે ભવાટવીમા બટકે
 સહયુષ્થી બાધુ રે ત્યાથી પાધુ છટકે । ધ્રુવ
 યૌવનનું અંધારું ભારે તેમા શુ દેખાય ?
 સન્મારગને સાવ તજીને વિષય વિષે લપટાય
 હરિષ્ણીની સાથે રે રમે લાખો લટકે । હરિષ્ણું
 મૃગતૃષ્ણા દેખીને તરસ્યુ જળ પીવાને જાય
 હરિયુ કાઠી હેરાન થતા પશુ પાણી કચાથી પીવાય ?
 હજી હડકાયુ રે જીવે ને કચા અટકે । હરિષ્ણું
 લીલું ખડ દેખી લલચાણુ આખ મીઝીને ખાય,
 પાણી વિનાના ઉઠા કુવામા પડતા પછી પસ્તાય,
 વેલાને વળગી રે અધર ઊંધુ લટકે । હરિષ્ણું
 મારે છલંગ નિસરવા બાહિર તેમ વધુ સપડાય,
 કોટિ કંટક કાયામા ભાગે થાય પીડા હાય હાય ।
 સુખ કચાથી પામે રે-કાટા રગ રગ ખટકે । હરિષ્ણું

—સમાપ્ત—

૭૧

૨૧ ૨૧ બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર:

વિરહનું આંસુ

(૫૬)

કયા ય ઉર થરપે* નવ મહારુ, રે પ્રભુ, હુ તે કેમ જિગર ઠારુ !
 ઝરમર ઝરમર આ ઝવી રૂહે છે વાદળિયુ ઉર બોળા,
 મદ મદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલ વળી મળી ટોળા - પ્રભુ ૦ ૧
 ફૂળે કોકિલ ધડિ ધડિ વિસમી અધિક અધિક રઢિયાળુ,
 મ્હોર કળી કુલ સ્નિગ્ધ વેલ તરુ બે ન વહે મદ વારુ - પ્રભુ ૦ ૨
 સધ્યા, ઘુજ આ ભભક અનેરી ચમક જ ઘેરી ચલાવે,
 સુતતુ કુરગી વત્સલુ જોલતી સ્મૃતિસણુકા સળકાવે - પ્રભુ ૦ ૩
 હાય ! દિવસ આવો જ હતો એ સાહે આમ ખીલી'તી
 અમે ચાદની તે પછી ઉજળી નદીવાકે પીધી'તી - પ્રભુ ૦ ૪
 છે એ સધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરગી, કોકિલ,
 એ સંદર્ભ અમી પશુ-જાતાં એક-બ-ચુ વિખ કાતિલ !
 પ્રભુ હુ તે કેમ જિગર ઠારુ રે કયા ય ઉર થરપે નવ મહારુ ! ૫

* ટિપ્પણ પૂના, ૧૯૧૭, ફાગણ માસનુ માવડું રહવારે કરા સાથે, પાછલે પ્રહરે અને લગભગ સધ્યાકાલ સુધી શિવજીના સરવણિયા જેણે

અરજે, વસિ પામે કઠિયાવાડી બજનોમા આ રાખ્દ જોવામા આવે છે, કદાચ ટેકની આખી લીટી પણ બંની હોય —મદ, આમોદ, વારુ, રુચિકર, સાંજે, સાંજ પણ

૭૧

૭૨

કવિશ્રી બાલણ્.

કાઠબરીમાં પ્રકાશતો અનુભરણુનો ઉત્સાહ.

(કાન્તમાલા માટે મોલ્લનાર રા રા કેશવલાલ હ મુખ)

(૫૬) *

અ દ્રાપીઠ દીઠુ ગતપ્રાણુ, પૃથ્વી પરિયુ મૃત નિર્વાણુ
 દેખી સહસા 'આ શુ ?' કહિ, ધૂનિ તન, વિરહિ વપુ દહિ
 ઉધિ મુખિ પરિ તે જિહા, મદલેખાધ્ર જાલી તિહા
 પત્રલેખા જોધ અડવડી, મૂર્છા ખાઈ અવનિધ પડી
 મદલેખા ધ કરિ આક્રુદ, દીન ધામણી દીસિ મદ
 'હા હા નાથ ?' કરી નિરૈય, સ્વામીના મુખ સાહામૂ જોય
 કાઠબરીની વલી સાન. નિશ્ચલ મૂઢ થઈ રહી સ્થાન.
 રાના મુખ ઉપરિ મુખ ધરી સ્તભી દષ્ટિ રહો સુદરી
 નીસાસુ જાણી વીસર્યુ અથવા ક્રોધ તે ઉપરિ કર્યુ
 અરણ્ય વદન જાણી શુ શશી રાહુ રણુ છિ પૂરણુ ઝસી.
 પરશુધ્ર છેદી વલ્લી જિમ, અધરપલ્લવ કરમાણુ તિમ
 જાણી શુ લિખી પૂતલી, સ્ત્રીની ચચલતા ધ ટલી
 એ દેખી સખીની રીતિ મદલેખા ધમ બોલી પ્રીતિ
 બોલી, સખી 'કા થઈ અચેત ? અકસ્માત કે વલણુ કેત ?
 નવિ બોલિ આસુ નવિ પરિ ઢીણુ જમ્યુ વ્રુજ હઠઅડિ
 ફાટિ અતિશિ ભર્યુ તડાગ, તિમ ફાટશિ તે સહસ્રિ ભણિ
 એહ સાબલી મહિરા માર ચિત્રરથ જીવી શુ કરિ ?
 કુલ બેઠના, જાણુજી, નથી, તુર્નિ ધણુ શુ કહીધ કથી ?
 એહવા વચન હૃદય માહિ વસી કાઠબરી બોલિ કાષ્ઠ હસી.
 ગિહિલી 'એ શી કિહિ છિ વાણિ ? હૃદય કિહા રાટિ પાપાણુ ?
 વજ્રસાર એ કિમહિ નવિ દ્રવિ, કોટિ પરિના દુખ અનુભવિ,
 જે જોધ આ દુખની જાણ સહસ્રખડ ન થયુ તતકાલિ
 જીવિધ તેહનિ માન નિ તાત, મરવૂ વુ કુહુ નિ શી વાત ?

* રાગ વિરાડી, એકતાલી તાલ

સહીરો આત્મા નિ પરિજન મરતા સંભારવા નહિ મન
પામ્યુ વડલભ તણ શરીર એ આધાર ધર્યુ ચિત ધીગ
જીવતા તુ સુખસંભોગ, સુખ અનુભવસંયોગ,
તે હ પામી છૂ એકાનિ બહુ પ્રકારિ દુખની શાંતિ
માહારિ અર્થિ આવના રાય પ્રાણુ છાડયા, મેહેલી કાય
બાર એ વહુ મુજ શિરિ ધર્યુ, માહારુ આત્મા અતિ ગુરુ કર્યુ
જી હ હવિ સદન આદર, તુ તા આત્મા હલુક દરે
પિગિનિ રવગિં ચાલતા માય । રોજી તુ અપશુકન થાય
સુરપુરિ જાતુ જોઈ નાય હ હરખિ જાઈ છુ સાચિ
આનંદની વેલા જી હમ, ઉચ્છવ માહિ રોજી કિમ ?
ભજન રોવાન કાજ ? સધલા દુખ ગયા મુજ આજ
માહારિ અર્થિ છાડયા પ્રાણુ તે સાચિ કરવ પિયાણુ,
તુ નિ શુ ગિહિલ એ કહ્યુ ? રોવ મુજ મન માહા નવિ મ્હુ

(૫૬) *

આજ જીવ્યુ તેહ મરણુ રે, મરણુ તે જીવિત જાણુ,
રોહ કાષ મુજ શુ હુધ તુ તે એણી પાગ આણુ,
માહારુ વાહાયુ હો એકલુ પરિ જમ ?

જીરી શુ સુખ ભોગવુ, જી એહાન સૂચ્યુ કાય ?	કુવપદ
તુ વૂ તે પિરિ કરજે, ખાઈ, જમ માત નિ તાત	
માહારિ શોકિ પ્રાણુ ન છાડિ, તેહવી કિહિજી વાત,	માહાર૦
સહીરો પરિજન જે ધરી આવી સૂર દેખી નિ રાય,	
તેહવી પરિ વૂ કરજે, ખાઈ, દુખી ન થાઈ કાય,	માહાર૦
આગણુ આપાજી સુત જે, સજની, થન માહા ધરજે,	
માધવી લતા સધાતિ તેહનુ વિહિવા ચીતઈ કરજે	માહાર૦
ચરણુ તલિ મિ અતિ લકાવ્યુ અશોક મુદર વાન,	
કાનિ ધરવાનિ પલિ અર્થિ રખે ચૂડુ એક પાન	માહાર૦
માહારી બિછેરી માલતી, તેહના પુષ્પ જ જેહ,	
દેવાર્ચનનિ અર્થિ લેજ્યો અવગિ મ લેશુ તેહ	માહાર૦
આત્રજી જે સ્વિધ મિ રોમ્યુ, એહનિ પાણી દેજ્યો,	
ફલ થાઈ તિમ ચન જ કરજ્યો, તેહ તણુ શલ લેજ્યો.	માહાર૦
મદિરિ માહારિ જે બીશીસ કામ તણા પટ મૂઠ,	
તે લેઈ નિ ફાટી નાખજ્યો. હ અ રાખતી ગૂઠ	માહાર૦
પંજર માહિ જે શુક સારિકા કાલિદી પરિહાસ,	

* રાન વિરાટી, ચતિ તાલ

એ આપણાં મેહેલી દેખ્યો ધમ્મ જાણ વનવાસિ માહારુ.
 નકુલિકા નામિ જે હરણી સૂતી મુજ ઉચ્છાંગિ, માહારુ.
 તેહનિ તું ખૂલિ બધસારે અતિ છે સુદર અગ માહારુ.
 બાલ હરિણ મિ જે પાલ્યું, મેહેણુ કિહી તપોવન માહારુ.
 હસ મરિ નહિ તિમ મેહેલણુ સર વાપી જલ ધન માહારુ.
 કીડાપર્વત જે તા માહારુ, કરજો તાપસ શર્ણુ. માહારુ.
 બ્રાહ્મણુનિ તા દાનિ આપજો, માહારા જે આભર્ણુ. માહારુ.
 વીણા માહારી અતિ જે વાહાલી, તે તુ ધરજો, બાધ માહારુ.
 યથાયોગ્ય વિદિયી નિ આપજો, બીજી જેહ સમ્મધ. માહારુ.
 હ આ દેહનિ ચદન ચરચી સારી સવિ શયુગાર માહારુ.
 વાહાલાનિ કડિ વલગી નિ મેહેલુ અમિ મુઝારિ. માહારુ.

~~~~~

૭૩

૨૧ ૨૧ “ગજનુન”

છેલ્લો ચુકાદો

(ગજનુન)

આજે ગણી ત્હારી કૃપાનુ પાત્ર હાથ હવે ગ્રહે છે '
 વીતી ગયેલી વાતની યાદી હજી આ દિલ દહે છે.

ત્હારી કસોટીના બધા દરિયા તરી હું પાર આવ્યો '
 એ જુદમની ફરિયાદ કરવાનુ હવે બાકી રહે છે.

બોળા બિચારા આશકો, શનરજના લાચાર પાદા,
 ત્હારા તરંગી દાવમા કદમે કદમ જખમો સહે છે.

આશા નિરાશા એક કરી એ રાહમા હું યે ભમ્યો 'તો,
 રમગ્યો! થતા તેના હજી આ નયનથી ઝરણા વહે છે

x x x x

પાપણુ હલી સ્મિત વિસ્મયે છેલ્લો ચુકાદો દાખવે છે:—
 એ આશકોની રીત-લો! એમાં મહુને તું શુ કહે છે !

૭૪

૨૧ ૨૧ મળુલાલ રજુભાડલાલ મળસુદાર

રમણીય બચપણુ

(અનુક્રમ)

નદીની બેખડો સ્હામે, ઝૂપડી એકલી હતી
આગણે રમતી ખાલા, નાચતી ખેલતી હતી

(વસંતતિલક)

સંધ્યા સલ્લુપી, કંઈ તાગલિયા ઝગે છે,
“પી, બાપુ’ પી,” શ્રવણુ એ અથડાય શબ્દ
ન્હાનુકે એકે દીસતું મૃગલુ રૂપાણુ,
ને પાસ છે રમતિયાળ કુમારિકા એ
અગાગ કૌમલ, સુકૌમલ શીંગડીઓ,
ખાતુ હજી નવલ કુપળ મજરીઓ,
ન્હાનો હતો કુસુમ-મંડપ ત્યાં લતાનો,
બાપુ થડે કુચરીમંડિત દોરડીએ
ખાલા નીચે નખી પછી પગ ટેકવીને
મ્હોમા ધરે કવલ બોજનના ધીમેથી
પપાળતી દિલ લીસુ કર ફેરવીને,
બાડુસમી પરમ વ્હાલ થકી જમાડે
એ આમ વ્હાલ ભરી ન્યા અવરાવતી’તી
પેલુ કુદે ધડી ધડી પુછડી હલાવી
‘પી, બાપુ’ પી’ ફરી વદી મધુરી મિઠાશે,
ને રાત રમ્ય રટતું ફરી ખોલ હોસે
ખાલી કરી જલ બધુ જતી’તી જ ખાલા,
વાકા નચાવી તિરછા દગ લોલ દીર્ઘઃ
થોડા ભરી હમ વળી અટકી ડબી એ,
ધેરા અગમ્ય મુખભાવ તરી રક્ષા કે.
કે પ્હીક, કે ફિકરથી ગભરાઈ બોળી
પાછી ફરી હરિષુ પાસ ડબી અધીરી
લૂછી ગરીબ નયનો નિજ પાલવે ને
ખોળા મહી લઈ પુછે મૃગને દયાથી -
“શુ થાય બાપુ’ કંઈ ખોલ, ત્હને શુ થાય ?
હા દોરડી પ્રતિ પળે ઘુનની તથાપ ?

૭૪

અસ્વસ્થ છું ? તૃષ્ણ નથી અથવા જ લીલું ?
 શુ થાય આજ, ક્યમ છે મુખ વ્હીલું વ્હીલું ?
 તું આવ બેશ, મિન એ જુલો તું ગયું કે-
 ખીખ હતા ધણુ બહુ તહી ટેરીએ
 ત્યાં કે દીડું દુર થકી તુજને પિતાએ
 તું એકલું બઠકતુ હતું ન્યા નમાયુ '
 લાન્ધા ત્હને ધર ભણી અનુકમ્પથી ને
 (તુજ ધન્ય એ દિવસ હો) મુજતું થયુ તું '
 તો કા પછી અહીંથી આથડવા જવું છે ?
 વા કુંક્રે એાછપ દીસે મુજ ગુટૂપામા ?
 જોને ભલા ' દિવમમા ત્રણ વાર લાવુ,
 પાસે વહે જરણ ત્યા થકી નીર એકબુ
 દુર્વા તુપાર બીરી તું દરેતુ ચરે ન્યા,
 હુ લાવતી ગરમ દૂધ તણેા કટારો,
 હાવા થશે તુજ બધા બલવાન ગાત્ર
 જોડીશ ત્યાર પછી હુ મુજ ગાડલીએ
 જોરાડીને ઝુલતી એક પછેડી અજે
 જોવા જવા નદીતટે ઉગતો દિનેશ.
 કા તુ અધીર-ઉદગ્રીવ બની જીવે છે ?
 માની સુવાળી હુંક-સોડચજ સાભરી છે
 તોશન કે ગગડતી નરપા-ઝડીના
 કે કે ખીખ સ્મરણથી હબકી જતું તું ?
 મા ખહીશ, બાપુ ' નહીં બાધ કરી શકે કે,
 તું છુ સુરક્ષિત અહીં ઝુપડી નજીક
 કા આરડે ? પ્રતિપજે ક્યમ દોર તાણે ?
 સુધ જ, રહવાર પડતા ફરી હુ મળીશ,"
 -એવે ખૂણે અરર સિહ કરાલ કાળ '-
 જો ગર્જના થકી અરણ્ય બધુ ધ્રુવે છે '
 ધાયેલ સિહ અહીં-ત્યા વિદ્યેયો ફરે છે,
 ને કે શિકારી તણું જૂડ પુઠે પડયું છે
 " જો આવશે, અરર બાપ ' પ્રભુ બચાવે ' '
 એ એકમેક વળજે ધરી બાથ કંઠે
 બાલા છળી, મૃગલુ ખહીકથી ચરચરે છે
 બને લપાય મુખ ઢાકી જ એાઢણીમા
 એવે થયેા સુસવનો ચરનો ધસારો,
 ત્રાડી પડયેા ધૂધવતેા વનરાજ સિહ.

બ્રૂઓ બધી વનમહી ધરી મ્હાય ફેલી
 ને પાછુ ત્યા થઇ ગયું સહુ શાન્ત રાન્ત '
 આકાશમા ચમકતી હતી ચન્દ્રલેખા,
 ચોપાસ શાન્તિ નભથી વરસી નહીં છે,
 ત્યા કામઠી લાઇ ખભે હતું આવતું કે
 જ્યા એકમેક વળગ્યા ધરી ખાથ કંઠે
 ઢઢાળીને કહ્યું, “ અલ્યા ! ક્યમ બહી ગયા છો ?
 હું જાણુ કેમ અહીંયા બહુ વાર લાગી
 ચાલો હવે, વન થકી સહુ ભો ગયો છે,
 ચાલો હવે ઝુંપડીમા જઇયે નિશક ”
 ચાલ્યા ત્રણે વિતકની કરતા જ વાતો,
 સૂતા નજીક કરી તાપણુ ત્યા હૂંફાણુ
 બાલા અને મૃગની એક પથારી કીધી,
 ફિન્તુ હજી ઉંધ મહીં ચમકી ઉઠે એ
 ઉચ્ચ રહવાર નવચેતન અર્પતું કે,
 જગ્યુ બધુ વન અને મૃગ બાલિકા ચે,
 જૈ રાતની બહીક સમૂળી જીવી ગયુ છે,
 ચોપાસ ત્યા કુંદલું એ દુરવા ચરે છે

(અનુક્રમ)

ધરો ના કેાઇની ચિતા, મૃગ તો દોડતુ થયુ,
 બાલાના સ્નેહવાત્સલ્યે, સઘ મોટુ થઈ ગયુ

૭૫

૨૧ ૨૧ મૂલશકર હરિનંદ કવિ.

જેમાં નિર્દોષ ચમકશોભા બૂલી પડી પ્રકૃતિખોળે રાત ગાળે છે અને
સ્વપ્નારે પાછી માતાને જઇને મળે છે.

એક મનહર સાઝ ઉતરતીતી,

રવિકરસુરખી ઉર ધરતીતી,

સુરધુનિઝળી અરબર અરતી અરતી

આકાશે તરવરતીતી

એક પખિણી કલરવ કરતીતી,

મધુભર તરવર પર ફરતીતી,

સુકુમાર સુકુલગોઠા સરખા મધુરા

નિજ અચ્છાને અનુસરતીતી.

એક અનિલલહરૂ ૧૨૪રતીતી,

વનકુલ પરિભલ પાશરતીતી,

શીતલ રપશે રપશે અમ હરતીતી,

વસુધા પર વિસ્તરતીતી

એક લલિત સરિતા સરતીતી,

રેતીપટ પર પસરતીતી,

વાયુ વેધા તટકુસુમે

નિર્મલ જલવેણીમા ભરતીતી.

તે વેળા નાળુક ચમકશોભા ફરતીતી,

ડગમગ ડગમગ ડગ ધરતીતી,

નદીમા છપ્પછપિયા કરતીતી,

આછે જલે ઉતરતીતી

એક માછલી જલમા તરતીતી,

ખાલા ૧રતી તરવરતીતી,

હસતી હસતી ગ્રહવા ધસતી

અવર પલ ખાલા વિસરતીતી

એક મીઠી વેલ પમરતીતી,

આછી કુલટ્ટિ ખરતીતી,

કુલ ખોળે ભરતી ભરતી ખાળા

મૃદુતર જલપર ધાવરતીતી

એક છીપ નદીતળમા ચળકે,

જળખળકે રગઝરા ઝળકે,

હલકે હાથે દો સુકુમારી,

પલકે પલકે મુખડું મલકે

છીપ જલકુલ સહ વાતો કરતી

વળી વાળુની મૂઠી ભરતી

હલતી હલતી વાવલતી

નયવતી મુખ તેમ તેમ અલકવેણી ખૂલતીતી.

ઉઠતી, પડતી, ફૂઠી ફરતી,

ધરતી માને ચુપ્પન કરતી,

તાળી પાડી ખિલખિલ હસતા,

ઓચિંતી મા સાભરતીતી

આતુર નજરે યોગમ જોતી,

આવ્યા નયને અમુલા મોતી,

આવા પાછા ડગલા ભરતા

ધરનો મારગ ન શકી જોતી

ફરી ફરી માડીને સભારે,

ઓ યા ' ઓ યા ' મુખ ઉચ્ચારે,

પોકારે વળી વળી, -શુભે કોણુ પથ ?

સ્ફુટે કોણુ એની વહારે ?

થાકી જગજનનીને ખોળે

સૂતી ખાળા હૈયે બોળે,

નિદ્રાપપાળે, તારા ચોક્કી કરે.

વનાગનાઓ વ્યજન દોળે

(અનુક્રુપ)

વિસ્મૃતિ તિમિરે ડૂળી સૃષ્ટિ સારી શમી ગઇ,

રાત્રી ઝમઝમી આવી મીઠે વહેને વહી ગઇ

વિમલ ચમકશોભાને આચ આવી ન રાતમા,

તાજ કુલશી માતાને પુત્રી લાધી પ્રભાતમા

૭૫

૭૬

૨૧ ૨૧ મનહરરામ હરિલાલ ખેતા;

શારદાભુવન

(ગમઝદ)

અત્ર વાતાવરણુ પરમ આનંદનુ,
પ્રકૃતિ હસી રહી
સર્વ કો વસ્તુઓ ત્યાગી માયાતણા અવરણુ
સચ્ચિદાનંદ રૂપે પ્રકાશે અહીં.
સર્વ છે જ્યોતિમય રહિત છાયા થકી
સુદર શુભાળ ને મોગરા જૂંધ ને જાંઘ ને
પ્રકટતા નિત્ય સોરભ અપાર્થિવ અહીં
કેઢિલા ફૂજતી વિગ્લ મગીત અહીં ધ્રુવરી
અત્ર છે કો ન નિસ્તેજ કે દુઃખજો,
કો ન કદૂપ કે કૂખડો,
સર્વ સૌંદર્ય ને મતત યોવન વડે યુક્ત
તેજસ્વી પાવક સમા
નષ્ટ આશાતર્ણી અહીં નહીં વેદના,
ફિકર ચિતા અને હૃદય-હોંગ ના,
અહીં ન અસાગ સતાપ છે,
અહીં ન દારિદ્ર્યનૂ પાપ છે,
શોક કે રોગ નહીં,
કોષ યમદહનો ભોગ નહીં,
અદ્વૈતજીવી જરાયુક્ત કો વ્યક્તિ નહીં,
પ્રકૃતિ અત્ર વર્તી રહી સર્વથા
સર્વને સૌમ્ય મીઠી જનેતા સમી
સ્વાર્થ કે લોભ નહીં,
કૌર્ય કે ક્રોધ નહીં,
જુદમ કે જોર નહીં,
સર્વ છે દિવ્ય પ્રેમે ભર્યા
સદય બાદર હર નિર્મળા
કામરૂપ ધારતા,
ધૈર્યનુ પર ચ્હડી ગાન લલકારતા,
હસમુખા ખેલ ચદા સહિત આડતા,
મેઘના ફલથકી કુસુમ વરસાવના,

ગિરિ ગણી બીનકંઠક બીજાળતા,
ઉચ્ચિ તોફાનને સાનથી ખાળતા,
અતર અગાધનો સહજમા ફૂંદાડતા,
અકળને કળી જતા, ગહનને મીઠી જતા,
અત્ર સૌ લોક સ્વેછાનુકુલ વિચરીને
લૂટના પરમ આનંદને

આગળ જતા દીકું એક સગ્વર તહીં
પગમ સૌંદર્ય આ વિરલ સરવરતાણુ નિરખતો

- ૧૦ હૂં ઉભો સ્તબ્ધ થઇ.
ખિમલ જલ સ્થિર થયું મહત્ત વિસ્તારમા ૪૦
નિરખી નિજ મુખ રહ્યું નીલ આકાશ
નિજ રુચિર નક્ષત્ર નેત્રો વડે
શીત કરમય સશી શુદ્ધ આ સલિલમા
અચલ થઇ વિલમતો
સાધુના હૃદયમા જ્યોતિમ ડલ સમે
શાત નિષ્પદ પાદપલતા,
અચલ સૌ કમલ સરવરતાણુ.
સ્થિર થઇ હૂં ઉભો
૨૦ ટી સમય વીનતા શ્રવણુ મ્હારે પડ્યા
અદ્વૈત અપૂર્વ મ જુલ સુરો વિરલ સ ગીતના પ૦
મુગ્ધ થઇ હૂં ગયો તે તરફ
એક દર્શન મ્હને પરમ અદ્વૈત થયું
નીલ સરવર ઉપર
એક દીકું અહા ! અતુલ તેજસ્વી મે નાવડૂ
ચાન્દી પુનમની મધ્ય રાત્રી થતા
અપ્સરાના ગણે શુકતારા ધરી મોખરે
આ ધડયૂ નાવને ચદ્રકિરણો વડે
તેમહીં મે દીકી
૩૦ લલિત લાવણ્યની મધુર મૂર્તિસમી સુમ્મરી.

વિમલ જ્યોતિવડે ઝળકતી,
અપ્રતિમ ધવલ દિવ્યાખરે ઓપતી,
વિલસતી શુક્રિસોહત આ નાવ પર
અચળ હિમશૈતના શિખર પર ગુફતારા સમી
મહણ કરમા કરી
મૃદુલ મુકુતો વડે સુરભિ નાગુક વીણા
સતત કલ્યાણમય વચન ઉચ્ચારતા ઓઝથી
નિસરતા નિરવને
પગમ મળુલ પુનિત ભેરવી રાગના
શાત મુકુમાર મુખ તાપસી
શોભતી પાર્વતીના સમી,
દર્શન થતા મહેને આ મહાદેવીના
ઉભય કરજોડ વિધિયુક્ત કીધી વદના

મસ્તકે ઉડાવ્યું કે દશ્ય અદશ્ય આ
પરમ વિસ્મિત વધ નિરખતો નિરખતો
ત્રેક્ષણીય પ્રદેશે હું આગળ વધ્યો,
એટલે એક દીઠ તહી મદિર મહાન મે
ભવ્ય મુખદાર આગળ મુકેલા હતા
અદ્ભુત અપૂર્વ કૌશલ્યથી કેતર્યા
રક્તપાષાણના વિપુલ મજરાજ બે.
અદર પ્રવેશ કરતા, દીઠા ભીંત પર
અપ્રતિમ ચિત્ર મેં આધવચરિત્રના
એકમા જોળીને ફેડીને
ઉભય કરથી પીએ તક નવનીત
સૌ બાળગોપાળ મકંટ સહિત લાલણ
એકમા શારદી ચદ્રમા ગમન મધ્યે ઉભો,-
રાસ ચમુનાતટે
નદન દન કનૈયે રચ્યો
ખજરી ઝમકતી, ધૂનરી ધમકતી,
ચંમની સંગમા મળુલ મૃદંગ વળી ઢમકતી,
વાસળી વાજતી, તાલ બહુ ગાજતી,
ગીત મનહરણ મનમોહિની બાખતી,
તેમહીં પરમ પ્રેમાળ વ્રજબાળ સહ
લાલ ગોપાળ દર્ધ નાલ થઇ થઇ રમે રાસમા

- ૬૦ એકમા પરમતત્ત્વજ્ઞ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન
ગથ હાકતા યુદ્ધમા
પાઠ દે પાર્થને તત્કાલપ્રાપ્ત કર્તવ્યના
આમ આ ચિત્ર અહીં ભીંત પર ચીતર્યા,
હેમ ને રજત વળી વિવિધ રંગે ભર્યા,
કલ્પનામય કલાકારના હૃદયના ૧૦૦
હોસરાગે પુર્યા,
ભજકતા માનુષિક સર્ગશક્તિ તણા
વિજયના વાવટા.
આગળ જતા મયો રંગમડપ મહી,
૭૦ કૃષ્ણલીલાતણા વિવિધ જમા અદ્ભુતો
કોતરેલા મહા પાર ગત બો ઉપર
વિપુલ ધ્રુમટ હતો.
રુચિર ધ્રુમટ તણા ધેરમા
કોતરી અતુલ કૌશલ્યથી
વિરલ વ્રજનાર નટવરતણી ૧૧૦
રાસલીલા હતી.
કોતર્યું પુષ્પ સિત કમલન મધ્યમા,
તે ચક્રી લટકતું
શતચ્ચનસહસ્ર વારોતણી જ્યોતથી ઝળકતું,
રજતની નૃપલાએ જડ્યું
૮૦ હેમન એક ઝુમ્મર મહો.
રુચિર દર્શન પરમ ઉચ્ચ આગસ જડ્યા
રંગમડપતણી મધ્યમા
કેક બેઠા હતા
પુરુષ ઉત્તમ મહારમા મહર્ષિ સમા
તથુરથી નિસરતા ૧૨૦
પડનમધ્યમતણા સતત ઝણકારથી,
અદ્ભુત વિરગી સાગ ગીના
અપ્રતિમ મીડમય મૃદુલ રણુકારથી,
વિગ્લ લલ્લુ હરતથી વાજતા
૯૦ મજિરા ને વળી મળુલ મૃદગના તાલથી,
વ્યાસ સગીત છાયામહીં
ધૂન ગીડી રહી
રાગિણી ગસમય વસતની.

ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન ગાઇ રહ્યા

ભક્ત તે પરમ ભક્તિતણા

૧૩૦

સન્મુખ વિરાજતી,

શ્રેષ્ઠ રત્નો જડિત

[સિંહાસને,

જર્જરવલિત ન્યોતથી ઝખકતા સુધટિત સુવર્ણ

ઉત્તમોત્તમ અલકારથી સજ્જ, તે

અદ્ભુત અતૂર્વ સૌંદર્યમય

મર્તિ શ્રીકૃષ્ણ રાધાતણી

અગર ચંદન અને મુખના ધૂપની

ઉત્તમ ગુલાબ ને મોઝરા પુષ્પની

મસ્ત પરિમલ સુપસરી રહી

ભવ્ય આ લલિત ગૌરવભર્યું ભવન, ૧૪૦

પરમ માયામયી મર્તિ મનહરન,

વિવિધ ચિત્રો વર્ણો ચારુ ચિતહરણ,

દિવ્ય સંગીત અતિ શ્રવણ સુખકરણ,

ભક્તિભાવે ભર્યા ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન,-

પદ્ય આ દિવ્ય સરિતાત્યા વિરલ સગમ મહી

સ્નાન કરતો પરમ પુનિત થઇ

અનુભવી સુખ રહ્યો શ્રેષ્ઠ દૂ

પરમ આનંદન

૧૪૮

—૩૩૩—

૭૭

૨૧ ૨૧ મોહનદાસ મકનદાસ મહેતા:

પ્રેમસમર્પણ સ્મરણો: એકે દિલ દિલની તવારીખ

(ગઝલ)

ઉછળતી બાળહરણી શી મધુર મસ્તી ભરી ખાલા
 નિગરમા આ કરી શુ ગૈ, જરા તુજ ખેલ જોતી જા '
 હતી મુજ કોઇ નહૈ કાલે, બની તું શુ ગમ આજે '
 જીવનમા આ ભરી શુ ગૈ, જરા તુજ જીત જોતી જા '
 જુવે મુજને છતાં જો નહૈ અને જોઇ રહે બીજે,
 મગર મહારી તરફ રૂપા નજરજાકાર ઝમકી જા '
 નદીતટ પર નિહાળુ હું જતું પનિહારાતુ ટોળુ,
 છુપી રહે ને ય ઝખાવા હુઠ પચમ મળવતી જા '
 કુણા તાબ ખોલેલા ગુલ છુપાવી છેલ્લે લાવી
 પલક એકાતની ઝડપી હસી મુજને અરપતી જા '
 સહીયર-સાથ વીણા કુત નિહાળુ હું બની મશગુલ,
 ' મજાના ' કહું ત્યાહા તો ' ત્યો ' કહી ચચલ દલવતી જા '
 મહી દૂરે દૂરે મુજથી ધરે આખે ફરે ધ્રુમતી,
 કરે બિહી જવા ત્યા તો ઠસારે રોકતી તુ જા '
 કહી ' આ આવો ' તુ વહો જા વળી આવી વળી વહો જા,
 ' અધીરા જોય શુ આવા ' કહી વળો ટોકતી તુ જા '
 હશે સમજુ ય જાણીને અગર હાલુ ? ન જાણી એ
 રહે દિલ ગૂચમા ઝખી જરા તો સાફ કહેતી જા '
 બીજા બહુ બોલ બોલી રૂં મગર તુજ ખ્યાર બોલી નહૈ,
 નથી બમ બોલવો એ, તો જરા ચુપન તું દેતી જા '
 x x x

દીધું ચુપન પ્રિયે તેં આ, દમ દીધું બધું એમા
 હવે ' નહિ, ના ' કહી નાહક નિગરમા ધાવ તું કર મા '
 ન ધર તુ હાથ આ આડા, ન દિલડુ વેગળુ લમ જા
 પરમ અદ્વૈત ખાલામા જુદાઇ કાકરી ભર મા '
 કહું હું તે કંઈ તુ કુલ છતાં આ આખડી વ્યાકુલ
 દર્ધ દબને હજી હું તુ ? દિલે મુજ દર્દ એ બગ મા '
 પ્રિયે તુ પ્રેમખવશ જે યદુ છુ સાસનાવશ તે
 પ્રિયે રે ' એવી શકાએ કલમિન તું મ્હને કર મા '
 ૭૭

નયન તુજ ઘેલુ ન રમતું, છતાં છેડ નિભાવે તુ
હજી તુજ પોત ઉડે, ખટક મુજ શીદ ના હર આ '
અડોઅડ આવીં બેસી ગે, છતાં આ ઉઠી ચોરી રહે
પૂરો વિશ્વાસ જાગ્યો નહિ ઉણપ મુજ શીદ ના હર આ '
અરપ આપુ ય આ ધડિએ જીવનભરની બને ધડિ એ
દહીં કુલ, ના લલિ જરિ ચે પ્રિયે, લે છે વચન મુજ આ '
મુણી આ તુ ખસી જરિ ગે, મીઠું ત્રાકુ હસી જરિ રહે,
ઉછળતી આવોં બેટી રહે, વદી સધુ લીલા તુજ આ '
ધ્રુપાવ્યુ છાતોંમા મુખડુ,- સોંમ તેથી શુ શુ ન મુમ્યુ
મુમી ચૂની શરી ચૂમ્યુ મયો બૂલી વચન કાણુમા '
ટળા શકા, શમ્યા તકો, ખોલી અદતની જ્યોતિ
કરી ચૂકી જીવનનું તું ગહને પૂરું મમર્પણ હા '
x x x

પરમ સુખનો સમય આવ્યો સ્વપનસમ એ ગયો ચાલ્યો
અચાનક તું ગાઢ બિટી પ્રભાતે પ્રેમજીવનના '
જતા તુ જે રહ્યો રસ તે રસે જીવન મુજઈ છુ
વીત્યા જુમ તો ય છે મધુરા રમરણ તુજ એ સમર્પણના !

૭૮

૧૧ ૧૧ ૧૧મણિ કીસનલાલ જ્ઞેતા

પધારો !

(૫૬)

પધારો પ્રભુતણા પ્રિય બાળ ! પધારો પદ્મિના રસબાળ !

કમલ સરીખડુ મુખડુ જોના આવે સૌને વહાલ,
દિવ્ય લલાટે સૂર્યકિરણ શા જળકે ઝાકઝમાળ ! પધારો ૦

સોનેરી ઝુંકા ઝુંકે કંઈ અનિલતણે હિન્ડોળ !
નયનતારલા ગુલદલ વચ્ચે ચળકી રહ્યા વિશ્વોલ ! પધારો ૦

કોયલડીના સરખા મીઠા ડાલા તમ મદબોલ !
વદને કંઈ કંઈ મરકલડાના રસઝલડા જ અમોલ ! પધારો ૦

ને શી રીત જ વર્ણવી શકિયે દિલકુ કુણુ ગસાળ ?
હૃદયકુ જ ઓડે ઝરણુ મેહનુ પ્રજ્વલ ઉર શરમાળ ! પધારો ૦

૭૯

૨૧ ૨૧ રાજરામ રામશંકર બાદ

નિવાપોદક

(સોરઠી સુરખી)

સંદેહને વમળે પડ્યો જોઈ ચુદ્ધિશ બદાવરો
છુટવા કઈ જ્યા મથન ત્યા ચક્રે ચહુ વિષુ આશરો,
કઈ કથન એ આપત્તિનું નિર્ણય બતાવો કે ગુરુ,
નહિ તો નિરાશાસાગરે વિસ્મરણ—અધારે પડુ

રાત્રે સુતો બર ઊંધમા તો જોઈ મ્હારો પ્રિય અણિ
ઊભો સમીપે રનેહનિર્જર કાન્ત વાણી મણુમણી
પણુ મધુર સ્વર ઉઘડે નહીં, છે સુમનસુચક હાથમા,
તે દિવ્ય મિષ્ટ સુગંધમય અર્પી મ્હને લેઈ બાથમા
ટપકાવતો નિજ નેત્રમાથી અનુ—તે અક્ષર થયા
પુછતા મ્હને—“ કહે કલાપી ને કાન્ત તહારા કયા ગયા ?”

મેં કહ્યું “ ઉભયે સાથમા મમ હૃદયકેટરમા વસે.”
ત્યાં પુર્ત અનુસ્મિગ્ધ પટ એ દષ્ટિપથ મુજથી ખસે—
શુ જગત આ તે સ્વપ્ન, કે શુ સાચુ એ સ્વપ્ન જ હશે ?

૮૦

૨૧ ૨૨ રૂપકાંકર ઉદયશકર જોવા

નૂરે ખુદા

(ગઝલ)

ખુદાનુ વર છે પ્યારા બિરાદર છે બધા મહારા
 નિગરથી ના ડર ન્યાગ ખુદાના વારસો વહાલા
 મલે હિંદુ, મુસલમાનો, મલે ખ્રિસ્તી, અહુમ્મઝી,
 મલે હો ખુદા જિન બકતો, બિરાદર છે બધા મહારા.
 મલે હો બાલકો છોટા, મલે સ્ત્રી, મર્દ, કે મોટા,
 મલે પ્રાણી બીયાબાના, બિરાદર સર્વ છે મહારા
 મલે હો રક, કે રાષ્ટ્રા મલે ઘેલા, મલે શાશ્વત,
 મલે હો મસ્ત, મતવાલા, બિરાદર સર્વ છે વહાલા
 મલે હો જૂતપરસ્તીમા, મલે હો ઈશકમગ્તીમા,
 ગમે તે ફાલમા વહાલા, બિરાદર છે મદને પ્યારા.
 મલે અડળો, ન વટલાશુ મલે છેટા ય તો યે શુ
 ખુદાને બિસ્તરે બેળા બિરાદર કૂમળા કાવા
 ખુદા માનો, ન માનો યે નથી તેની કશી પગવા
 ખુદાદિલખત રમનારા બિરાદર છે બધા મહારા

૮૧

૨૧ ૨૧ વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રસિયાળને આમંત્રણ

(રાસ)

ચોકમા ખીલે છે ચાર ચાદનીને રેલતો, પૃથ્વીમા પ્રજ્ઞ રમ્ય ચંદ્રે,
 હો આવજો રસિયાળ રે
 નીતરેલ રેણુ સ્વચ્છ શારદી મોહામણી, વાતો વાયુ દ્વેર શી સુમદ રે, હો આં
 સ્નેહના સુધારસે સિચેલ સૌ સાહેલડી, સૌખ્યથી સુહાગી સર્વ સાજ રે, હો આં
 પ્રેમને કૃપાપીયૂષથી ભરેલ ગોપ સૌ, લાવજો સખાનો સૌ સમાજ રે, હો આં
 મહિડાની ગોરસી અમીરસે ભરેલ છે, લ્હાધશુ સુમિષ્ટ એની લ્હાણુ રે, હો આં
 માણુશુ એ પ્રાણુપ્રિય ' સ્નેહની ઉજાણીએ, પીશુ પામને પીયૂષપાન રે, હો આં
 દોહીશુ નવીન દૂધ પ્રાણુને પીવાડવા, વ્હાલમા ' અમારે ઘેર ઘેન રે, હો આં
 સૌમ્ય સ્નેહ-દૂધડા અમીની ધાર સિચશે, ચેનના જગાવી ચાર નેન રે હો આં
 મિષ્ટ કર્ણુપ્રિય પ્રાણુ છેડજો સુધાભરી, મોરલી સુરીલી શી મધુર રે, હો આં
 સર્વના સુભાગ્યની સીમા છે સ્નેહી સાથમા, પ્રાણુ છો કૃપાલ ' જીવન-ગર રે, હો આં
 સ્નેહના સૌભાગ્યચંદ્ર, કુજના કલ્લોલરાજ ' રગમા રમીશુ રમ્ય રાસ રે, હો આં
 કોડથી ભરેલ આજ આવી સર્વ ગોપિકા, વ્હાલમા ' ન મૂકશો નિરાશ રે, હો આં
 આગણુ અમારે આજ પ્રાણુને નિમત્રવા, ઉગ્ગાહી ઉછળે ઉમગ રે, હો આં
 પ્રેમ-પૂણ્યથી પુનિત પ્રજ્ઞને પધારવે, વ્હાલમા ' વહેશે મોદ-ગંગ રે, હો આં

૨૫ વિનયાલક્ષ્મી ત્રીવેદી

અમારી લગ્નતિથિ

(ગિજરિણી)

સખી, આજે મહારા લગ્નવ્રતની મ ગલ તિથિ,
 દોંધા'તા આજે મે ઉર મન તને સર્વ અરપી,
 લોંધા'તી આજે મે પ્રણયતપદીક્ષા અનુપમ,
 સહર્ષે સ્વામીએ પ્રહો'તો કર ભિક્ષા હું અધમ
 વડીલો સ્નેહીએ-સ્વજન વર્ણો વિત્રો ત્ય હિ હતા,
 દત્તી અગ્નિવેદી, રવિકિરણ તાગ્ન જ કુટતા,
 મુજ તો મૂંઝીને કર દઢ દરે મ ગલ ફરી,
 થતા મ ત્રોચ્ચારો, જગિ નવ તદા અર્થ સમજ
 ફરી છુ તે ફેરા પ્રિય પતિ સહે આજ પ્રો'ને,
 રવિ અગ્નિ સાક્ષે પુનરપિ બધા મંત્ર ભણો'ને
 પ્રતિજ્ઞાએ મીઠી, દય હેવનનુ એકમ મધુર,
 ત્રિયાહરણીનુ એ પુરુષનદમા પૂર્ણ ભળવું
 વિશેષે બનેન પગસપર આકર્ષણ થવું,
 વિલાસોમા સાથે દિવસરજનીનુ વહો જવું
 ન એ કે તે કાળે સમજે શકો'તી બાલહૃદયે,
 ભણી મ ત્રો આજે જકુ છુ ઉર તે હર્ષ જ સહે
 કર આજે પાછી તન મન તણી પૂર્ણ શુચિતા,
 વર આજે પાછી પ્રણયમયતાની અધિનતા,
 ચંદ્ર આજે પાછી પ્રણયિ ઉર કેરી જ મહતી,
 પૂંજૂ તે સતોષૂ ભવભવ-પતિ ઇશ હરખી
 પ્રેમો, દે બંનેને વિમલ મતિ, પ્રીતિ અચલ, ને
 સદા થે સત્સંગો, દઢ રતિ સદા હિર્વગમને,
 દયાભીના બને હૃદય કળે, માહિ વસન્તે,
 બીજૂ તો શૂ યાયૂ, શિશુપણુ શિશુનુ સહો'જને
 સખી, સ્નેહે મે તો હૃદયસદને નાથ જ પૂંચો,
 મળ્યો મુક્તિરૂપે, ભવ સકલ ભક્તિમય થયો,
 મમર્ષી સર્વે દ અધિકઅધિક મેળવી રહી,
 અહો આત્માકેરો સદચર અનેરો હેનો મર્દ

૮૩

૨૧ ૨૧ બિહારાય યજ્ઞેશ્વર આવસ્યથી

અગતિ ગમન

(ઇદ્રમાલિની)

ગરમ ઝડપ વિરાળે,
મધુર શિતલ સાળે,
અનિલ લહર આળે ઝૂંક ગભીર ગાળે,
કે ધેનતુ અજન નેન આળે.

મનહર ગિરિ આથે,
તરુવર કગ ગુથે,
નિદર વશ હુ માથે ખેલતા વેલ સાથે,
ને વેગતા પુખ્ત દુરગ સાથે

શિતલ રજની રાણી,
ધવલ રથ સુહાણી,
મધુર રસિક શાણી વાદળીઆ છુપાણી,
વદે ઇસારા સહ મિલ વાણી

મૃદુલ અનિલ લહેરો
અવલુ રસિક ઘેરો
મધુર વચન કેરો અર્ક રેડે ધણેરો,
આ કણુને અદ્ભુત ઠારનારો —

“રસિક! રસિક! મહારા
ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા” — એમ ચૈતન્યધારા
કરે અભિષેક શરીર મહારા ’

વિમલ મન થવાથી,
પુલકિત તનમાથી,
પુરુષ પ્રકૃતિમાથી,
રસિક પુરુષ ત્યાથી-ખીણથી શ્રગ-ત્યાથી,
-ચદાતણા શીતલ રશ્મિ સાથી,-
ઉપર ઉપર જતા,

૮૩

પ્રદિપ તિમિર થાના ડું અવિચ્છિન્ન રંગે,
ઉચ્ચ-અવનત થાતા એક-ભૂમિ અભંગે

(અનુબંધ)

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની શાન્ત થૈને અનુભવુ,
બેદનો છેદ થાતા ને અભેદાનંદ ભોગવુ

(દોહરો)

ઉર ઉરનો સંબધ આ, જીવનો પરમની સાથ,
જડ શરીર જાણે નહિ ચેતન ચેતન વાત
ધોર તિમિર આધ્યુ ગયુ, અદ્વિત પ્રકટ્યો ભાણુ '
રસિલીને પગથાડ હુ પાથરતો આ પ્રાણુ
રસભાવિક રસિલીતણી, પ્રેમભગત આધીન,
ઠણ મિલન માટે સ્તવુ, રસજલ ને રસમીન

(પુષ્પિતામ્રા)

અપિહિત મુખમંડલ, પ્રિયે ' કા ?

હર ધુરખો કર, રેલ સત્ય ધારા ।

ઉર વિનિમયથી નિરતરાગા

રસવહને મુખ સૌમ્ય ઓજસાગા ।

૮૪

૨૧ રા બ્યોમેશ જનાર્દન પાઠકજી

તે કહેશે ?

કયમ પડે નાથ વિણુ એન મને તે કહેશે ?
 કયમ રડે આજ મુજ નેન તે મને કહેશે ?
 કયા જડે હૃદયની શાંતિ તે જરી કહેશે ?
 શુ નડે કંઠની માલ તે મને કહેશે ?
 નવ મુઝે કામ ને કાજ કેમ તે કહેશે ?
 નવ રૂઝે વિરહનણુ કેમ હજી તે કહેશે ?
 શુ ઝડે નાથ વિણુ હવે જરા તે કહેશે ?
 કયા રોઝે બધુ મુજ દુખ હવે તે કહેશે ?
 શુ સહુ પ્રેમીઓ દુખી હશે તે કહેશે ?
 હુ સહુ તેમ સૌ સહે ખરે તે કહેશે ?
 દુખી થતા છતા સૌ ચહે કેમ તે કહેશે ?
 શુ હશે પ્રેમમા એવુ કેંઈ તે કહેશે ?

૮૫

૨૧ ૨૧ “ શાકત ”

દર્શન

(અનુષ્ટુપ)

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દીલને દહે,
સ્વેદથી આર્દ્ર કો પાન્થ નીસાસા નાખતો ભમે

(દ્રુતવિલગિત)

પ્રણયિની હૃદયે સ્મરતો હતો,
હૃદયને રમતો તો દહતો હતો,
મૃદુલભાવભાંની રમ્મિ પૂર્વની
ભજવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી
વિવશ ચિત્ત થયુ સ્મૃતિખેલથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
ઠહુકો કોયલ આત્રિત્રાચક્રી,
પથિક આત્મ તણી હગતી ધૃતિ

(વસતતિલકા)

વાયેાત્યહો અનિલ આર્દ્ર સરિતટથી,
દીઠો વિશાળ સહજાગ ભરેલ મહેરે,
બેઠો જઈ વિવશ પાન્થ રસરૂ પ્રેમી
જમી સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની

(મહાકાતા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી કો દી
જેમા મૂર્તિ પ્રણયિનીતણી હોય આલમ્બને ના,
ગાળી બેઠો જગત ભરના વ્યાપો હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયુ ચિત્ત એ તત્ત્વમાહી.

(અનુષ્ટુપ)

રસલીન થતા તે તો બેઠાન જુલો ગયો,
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શગળે ગયો

(દ્રુતવિલગિત)

ત્રિપુરસુદર્શી ત્યા ડમલાનના
લલિત ભાવ ભરી અવકાશમા
જગનના અવકાશથી નીડળી
મહુગ મૂર્તિ નેશ્વરોની સ્વયં ।

૮૫

વિશદ બાલ પ્રભામય દેવોનું,
 સુભગના જગની નિલકે મરે,
 નયન નેહમુદા વરસાવના,
 અધઃ મોહક, મૃગક, વર્ણના ।
 ધવલ અગ્રક છાદિત દેવીના
 મહર્મ્યા ઉગે શુ ભરાવ એ
 મનનો જિતનાગ જિલ્લાયકી
 ગરવથી વિલસે શુ પ્રભાવ એ ?
 અલક પુષ્પ ભર્યા, અભિલાષથી
 પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પર્શે રમે ।
 કુસુમમણિન દેવો કવીશ્વરી
 મધુ દર્શન ભક્ત દિલે દિયે

(અનુષ્ટુપ)

દેવીના દર્શને મોહો, આત્મભાન ભુલી ગયો
 ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસારવાદ દઇ ખસે..

(વરાસ્ય)

કૃતાર્થ નેણે નિરખી રહી વહે
 “સહીશ શી રીત વિયોગદેવિ” હુ ।”
 કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કણ્ઠથી
 સુશ્રાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વના ।

(અનુષ્ટુપ)

“વિશ્વમા સર્વવ્યાપી હું, ભૂતપશુવ પ્રાણીમા
 મૂર્તિ નહારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમા
 કલાથી રીઝનારી હુ ઝલાધરો મને પ્રિય
 સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભક્ત માહરા
 રસમા રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
 આનન્દ દષ્ટિથી દેખે, રસિકો કવિઓ મહને
 પ્રેમને ભક્તિ હુ જોઇ, રીઝું છુ આજ તાહરી
 અમોઘ દર્શ છુ દષ્ટિ, કલાઆનન્દની ત્હને ।”

(પુષ્પિનાગ્રા)

પ્રમુદિત ચર્ધ ને સુણી ગહે એ
 અનુભવનો ઝઘ ભાવ એ નવીન.
 અવિદિત ગતિથી સરે ય દેવી
 અકલકલા કવિ એ રહે નિહાળી

૮૬

૨૧ ૨૧ શ્યામજી શ્યામજી ભટ્ટ

વિદ્યા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અર્ધાંડા પ્રકાશમય પૂરણ વિદ્યા,
 સૂર્ય રક્ત છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય બધું વિદ્યા
 અમૃતમય કિરણોથી ઘડું બાહ્યતાપશામક સુખદા,
 બાહ્યાભ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા,
 સર્વબક્ષી પાવક છે તદ્દપિ ન વિનાશક અધનો જ કદા,
 અમિત ભવે ભવકેરા સ્થિત પાતક ભસ્મ કરે વિદ્યા
 કલિમલહારક અધમોહારક નદીઓ છે સુરસરિતાધા,
 પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રતાસરિતા વિદ્યા
 અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદ્દપિ લાલિષ્ટ દુઃખ નિજ કરે અદા,
 અનન જીવનની અગણિત પલ અખડ તૃપ્તિર વિદ્યા
 અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય સદા,
 શ્યામસ સુતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

૧૧ ૧૧ શ્રીમત્સાહ ગિરિભાશ કર વૈદ્ય

સ્થિતિભાન

(મદાકાતા)

ધાર્યું 'તું કે જગતમહિ આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશુ,
ધાર્યું 'તું કે કદિ ન મનમા ક્લેશ નામે સહેશુ,
ધાર્યું 'તું કે સ્થળ સ્થળ જઈ મીઠી વાત કહેશુ,
મંબધીના સુહૃદમયુના હાર્દના દ્વાવ લેશુ,

ક્યા છે કિન્તુ મનમહિ અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યા છે ?
મંબધી ક્યા ' સુહૃદગણ ક્યા ? મીઠી વાત ક્યા છે ?
જ્યા જોશુ ત્યા નજર પડતા દેષ ને કરતા હા !
જ્યા જોશુ ત્યા હૃદય બળતા ક્લેશના કારસામા !

ભારે લાગે જીવન પણ આ, દિલ બનેલા અભિત,
દુઃખાગારે મગજ બનતા માનવોના અભિત,
શોષે પામે સુખદ પણ ક્યા ? આત્મવત્સર્વ ભાસે,
પૂછે કેને પથ, પચિક જ્યા આધળા સર્વ પાસે !

રેવું ક્યા જૈ ?-રુદ્ધ કરતા સર્વ જ્યા ત્યા નિસાસે,
રહેવું ક્યા જૈ અવશ્ય કરવા કાન જ્યા કે ન પાસે !
મૂગા મૂગા સહન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
રહેવાનું જ્યા સકલ જનને, -રહેવું તે માણવું છે !

રેતા રેતા દિલ ભરી સહુ એક સામાન્ય દુઃખ,
રહેતા રહેતા દિલ અવરને, એ બની જાય સુખ !
આવું આવું સમગ્રી મનમા બાપડા માનવીને
સ તોખાવું નિજ દિલ મહી યેન કેન પ્રકારે !

પૂરાયા છે અખુટ નિધિના કર્મના કોઈ શાપે,
સોપાયા છે તમસપતિના બાનડા કોઈ પાપે !
હોમાયા છે વિધિહીનમહી દૈવના દુર્વિપાકે,
રહેવું તેથી તૃપ્તિ ધરો બધું-તરૂકડયે કે ન પાકે !

સ્હેવાનુ છે સકલ જનને વિશ્વમા આયુ આયુ,
 જોવાનું છે અખુટ નિધિનું કર્મ કૌટિલ્ય આયુ ।
 અગારા યે વિધિહુતતણા શીત થાયે પછીથી,
 આહુતિઓ પુરી થઈ જતા હુ ખરેરા હવિની
 આલ્યો જાશે તમસપતિ યે દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશ્યે,
 સતોખાશે પરમ પ્રભુ યે પાપનો દોષ કાપ્યે,
 ઐ ને ઐ આ જનહૃદય ત્યારે બધે શાંતિ જોશે,
 ઐ ને ઐ આ જગમહિ તદા સ્વર્ગનું મુખ્ય દોશે

૮૮

૨૧ ૨૧ “રુનેકરશિમ”.

અણુદીઠ બદ્ધગર

(રાસ)

- રજનીના ઝોળા આવે, સાહેલડી ' અધકારના ફૂ પડ્યા પડે:
 રુદ્ધની વેણુ ક્યાક વાગે, સાહેલડી ' વિધને ઉર શોકભાયા હળે ધ્રુવ.
 કેપે વાયુ વ્યોમ ને કેપે જગતું ઊર,
 સાગરના જલ કેપતા,
 મહાક કેપે છે હૈયુ આતુર, રે સાહેલડી ' અધકારનાં ૧
- ગાળે કાળા વાદળા, ગાળે કાળા નીર,
 ગાળે ગેબી ગીત કો,
 મહને બોલાવે ગાદુ તિમિર, રે સાહેલડી ' અધકારનાં ૨
- કાયા થથરે બહાવરી, દીન થથરતું ઊર,
 ચરણો શીર રહે નહીં,
 મહને ખેચે અણુદીઠ કોષ ફર, રે સાહેલડી ' અધકારનાં ૩
- ફગ-ફર ત્યા નાવડી આવે, સખિ ' આ તીર,
 મુજ કાળે ઊભી રહે,
 કોષ ખેચે ગ્રહી મહને શીર, રે સાહેલડી ' અધકારનાં ૪
- મનુ મહાઈ દીલકુ, સૂતી સાગરવાટ,
 સૂતી પળુ છુ ઝેકલી,
 નવ જાણુ પળુ કયે ધાટ, રે સાહેલડી ' અધકારનાં ૫
- અદીઠ કો જાદુગરે કરી કામણુ ત'ણુ ઊર
 અવર કશુ ય લહું નહીં,
 અહા ! જાઉં છુ દૂર દૂર દૂર, રે સાહેલડી ' અધકારનાં ૬

૮૯

શ. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર કવિ

વહી જા

(ગજલ)

- જરા તિરછી તું તારી આખ લગાવી વહી જા ' ૧
 મુને વેચાણ તારો તું કરી, વહાલિ, વહી જા
 ઉછાળે ચદ્રિકા આ રગ ગમે દરિયાતણી જો—
 અરે આ ડેકતા ખૂન ઉપરે રેલી વહી જા. ૨
 ઉરે આસ્માન કેવા રગ ભિમટતુ મઝાના—
 ઉરે મુજ રગ નાચુક તુજ ઝમાવીને વહી જા ૩
 જમી ને આસમાને આ રમાતી ગસલીલા—
 મુને એ લીલમા શામિલ બનાવીને વહી જા. ૪
 ગુલે યુલખૂલ લેટે બાન બૂલી ઠંટકોતુ—
 જહાના કટકો કાપી, સનમ, મુખ્ખે વહી જા ૫
 કમલ ભીડે છ હૈયે ભૂગને સાષ્ટાગ જોને—
 મુને યે ધરકમળે દધ ડુખાડીને વહી જા ૬
 નિગો દે પાછ એવો હોય હૈયે તુ હિ તુ—
 મટે હું-હુ-પણુ આ, એ સખક પદવી વહી જા ૭
 જરા તિરછી તું તારી આખ લગાવી વહી જા
 મુને વેચાણ તારો તુ કરી, વહાલિ, વહી જા.

૯૦

૧. ૧ હરણ હવણ હામાણી.

એક હા !

(ગજલ)

મેં હજારો હા કહી છે, એક તારી હા નહીં ?
 ગર હા નહીં તો કઈ નહીં, - એ તો કહે કે ના નહીં !
 સમગ્રવત્તા સમજો નહીં ત્યારે હવે હું શું કરું ?
 લાખો વખત દિલને કહ્યું કે “ એ તરફ તું જા નહીં ”
 દિલ આ રહ્યું, આ પ્રાણ છે, જે મ્હાય તે લાઇ લે ભલે !
 હૃદયે નકામી શું કરે છે— ‘ આ નહીં ને આ નહીં ’ !
 તડપુ છ હું ખજાર તમે ખેરકમ તુ એ તો કહે—
 “ ગમરા નહીં ! ગમરા નહીં ! ગમરા નહીં ! ગમરા નહીં ! ”
 હું ખુશનશીબી જાણુને જો એમ પણ કીધું હતું—
 “ દુનિયા ભલે આવે બધી પણ એક આ શાયદા* નહીં ! ”

* આ ક્તાતુ તખલ્લુસ હોવાથી જાણી જાણીમા છાપ્યું છે

૯૧

૩૧ હરિશ્ચિંહણ રૂપસિંહણ રાવળ (વરળ દરબાર)

અભિજ્ઞાન શકુન્તલાં, અંક ૨ જો, વિદૂષકનો બળાપો

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર, રા રા સુનિકુમાર અધિશંકર ભટ્ટ)

(૫૬)

આહા ! પ્રભુ, તે મને કયા ફસાવ્યો જ'પ જરા નવ મળતો ધડી રે । ધ્રુવ
 આ રહ્યો મૃગ, ને આ રહ્યું હુકર, આ રહ્યો અહી વળી વાધ પડી રે ।
 આ વનથી વળી તે વન ભટકુ, ચાક્યો હવે હું તો કાઠી હડી રે । આહાં
 પાન પડીને સડી જે રહેલા, ગદા એવા જલ પીઈ બળડી રે ।
 તાપતાણુ વળી શુ અહી કહેવું, શરીર બધુ આ રહ્યું તતડી રે । આહાં
 જમવાતણા તો વળી અહી વાધા પેટ ને મુખ રહ્યા છ લડી રે ।
 તેમા હવું વળી શુ યે અધૂર, વૃપને કુતારી અહી કો જડી રે । આહાં
 ના ના હવે નહી અહી થી ખસે એ, મ્હોલ બધી તે તો રહે છો સડી રે ।
 કામીજનોને દયા વળી કેવી, ભાઈ જીવો શા રહ્યા છ મ્હડી રે । આહાં
 રાતે ધડી નથી નીદરે લીધી, ગરે લગાડી શુ જાફજડી રે ।
 હાય ! હવે ના સુએ કાઈ બારી, હેલુ અમે, દિલ રહ્યું ચચડી રે । આહાં

(વૃપ પ્રવગ કરે છે)

ઓ રે મ્હણે પાણુ ઝૂલતા આવે, નાખી કમાન ગળામા વડી રે ।
 ઢીલા કરી અગ, હાથમા ઠડો રાખી, ઉભો રહું હું લબડી રે । આહાં

૯૨

૨૧ ૨૧ હ સારાજ હરખજી પ્રજાસક્ત.

પ્રભુને યોકાર

(૫૬)

હરિ આવો રે.

..

પ્રભુજી પધારો રે.

તમારે ઘેર અધારુ ઘેર—

બુણે બુણે ખાનર પાડે યોગ ।

હરિ આવો રે । કૃપ

રાજ હુઠારો, સાજ હુઠારો, હુઠારો સ્વજનસમાજ,

રૈયત અણુધણિયાતી ટરીને માહાલો કિયા મા'રાજ ।

હરિં ૧

દાસજનો દરબાર બનીને ઝેર ચલાવે દોર,

આપ વિના એ ઉદ્ધત કેરા કોણુ ઉતારે તોર ।

હરિં ૨

મોહસુરાનું પાન કરી કરી ઉન્મત્ત જાદવકુલ,

જાદુપતિ જો જાતે ન પધાગે,—દ્વારામતિ આ ડૂલ ।

હરિં ૩

ધરવળમાડ્યુ મળે વળી ભમવુ આડુ ને અવળુ બહાગ ૧

રખડૂ ગોડે ૧ રમવા હતા તો શીદ માડયો સસાર ।

હરિં ૪

ઉર સિ હાસન સૂતા પડ્યા, અજાડાવે અસુર મ દિર,

ત્રિભુવનજ્યોત ઝોત તનડામા, સઘ હરોજી તિમિર ।

હરિં ૫

પુણ્યપ્રજા પટ્ટરાણી તમારી કરી રહી કંપાત,

જાનચુરના બોલ ન માને ન કાને ધરે વેદાત ।

હરિં ૬

આવો પ્રભુ મુખ મોરલી વાતા મસ્તક અજકત મોડ,

દીન સ્વજન પર રીસ ન હોયે, હૃસ * સ્તવે કરજોડ ।

હરિં ૭

૧ ગોડે પ્રમાણે, પેઠે

* કવિનુ નામ પશુ હોવાથી સહી તરીકે નળા બીખામા છાપ્યું છે

૯૩

અ સૌ. હ સા. જોવા.

પ્રણયીને

(તોટક)

મુજને ગણુતો પ્રિયજ્ઞે પ્રણયી,
અભિલાષ વડે મુજ દ્રવ્ય તણી,
તદ્દપિ પ્રિય સાગરને ગણુજો
ધનવાન બહુ રતનાકર છે.

ગમતી મુજ સુદરતા વુજને,
શશી કેરી પ્રભા વધુ સુંદર છે
મમજ્ઞાન તને કદી પ્રિય લશે
બહુ પુસ્તક જ્ઞાન નણી મળશે

મૃદુતા પ્રિયજ્ઞે ગણુતો મુજમા
બહુ છે કુલડા મૃદુને કુમળા
મમ આત્મ વિના નવ પ્રિય કશું
અરધુ તન ને મન દ્રવ્ય બધું

૯૬

૨૧ ૨૧ હિ મતલાલ જમનાજ ૫ મોળી

યૂસુફ-ઝુલેખાં

(ખડ હરિજીત)

રજની	રમ્ય	વસન્તની	
પ્રિય	શશીકરને	મહી,	
આજ	રસધેલી	ખની,	
શુ બિતરી	રમવા	અહિ ।	૧
ધવલ	ઉર્જવલ	પટ	ધરી
બેામ—ઉર	શી	વિરમી	
ગમનગ ગા		સ્મિતભરી,	
આખે	હયાત-ઝરા	સમી	૨

(શિખરિણી)

વહી જાતા ધીમે ગહન સલિલો	નીલ નદના,	
શશીની જ્યોત્સ્નામા સ્મિત અમણિતે	શા મલકતા ।	
વહી ધીરે, મીઠી અનિલ લહરી	શીકરભરી,	
લડાવે શ્લેષને કુંસુમિત લતા,	પીજન કરી.	૩

(દ્રુતવિલગ્નિત)

સરિતતીર	શશીકર ચૂમવુ,	
વર્જીરમ દીર	રમ્ય વિરાજવુ.	
ગિરિતણા	ભમમા પદ પ્રેમથી,	
સલિલથી સરિતા શુ	પખાળતી	૪

(ખડ હરિજીત)

હેમ—	દીપક—	જ્યોતથી	
જીવન—અ તર		ઝળહળે.	
સ્ફટિક—નિર્મળ		ભીતથી	
પ્રતિબિમ્બ	ક ધ	બિમ્બે ભળે.	૫
અમ્મૃલ	હિરોળે	તહિ,	
ધવલ	ચીનાશુક	ધરી,	
શશિકલાશી		નભમહિ,	
મેઠી	ઝુલેખા	સુંદરી	૬

તેજ	ઉર્જવળ	અંગથી,	
સકળ	દિશ્વમા	સીંચતો,	
દીસતો	યુસુક	તહિ	
ચન્દા	સમીપે	શુકશે	૭
દીનતા		દાસત્વની	
ના	વદન	તહેને	કથી
દુઃખ	ઉરના	અવગણી,	
સૌન્દર્યરાશિ	રણે	હસી.	૮
રૂપ	અનુપમ	રસભરી	
વણુ	નિમેષ	નિહાળતી,	
કરુણુ	સ્વરથી	મંદરી	
સુકથુ	ક ધ	બોલતી	૯
“મિસરની	બૂમિ	મહિ	
આપણે	મળશુ	ફરી ’	
વચન	એ રવખા	મહિ	
મુજને	કહી	તે છેતરી ’	૧૦
ગુજ	વચન—	વિશ્વાસથી,	
હું	અહીં	આવી રહી,	
પથુ	વર્જીર—	ઉરશુ રતિ	
મુજ	ઉરમા	પ્રકટી નહિ	૧૧

(વસન્ત તિલક)

આરામ	એકે	ઉરથી	ઉરને	મળે	જો
થાયે	પ્રસન્ન	કયમ	અન્ય	સમાગમે	તો ?
ખીસે	સરોજ	ચદિ	સૂર્ય—	કરાયુલિથી,	
તેની	શશીકર	વિશે	કદિ	થાય	પ્રીતિ ?

૧૨

(ખ હરિગીત)

વિભવની	નવ	ન્યનતા	
સુખભર્યા	વરમા	અહીં,	
પથુ	વિયોગ—	દરિદ્રતા—	
આ શળ શી	સાલી	રહી	૧૩
જીવનના		અધારમા	
આશ	એકે	હકી	રહી
આજ	ગુજ	ફર્શન	થતા,
નિર્મળ	પ્રભા	જળકી	રહી

૧૪

દીન વદને તુ કને
પ્રેમબિક્ષા યાયતી,
દગ્ધ આ મુજ ઉરને,
કગ શાત પ્રીતિ નીરથી ૧૫

રમ્ય રજની રજબની,
લે દે મઝા તેમા ભરી
ઝિંદગી દિન ચારની,
પીતી નહિ આવે ફરી ૧૬

ફિકર દુનિયા—દીનની,
જમ્દયે બધી યે વીસરી
મધુર લાલ શરાબની,
મુજ સાથ પ્યાલી પી ભરી.” ૧૭

વચન એવા ઉચ્ચરે,
મદન જેહ શિખાવતો,—
ધીગ ગભીર સ્વરે,
યુસ્ફ તેશુ બોલતો ૧૮

“ કયા વિભૂતિ વઝીરની ?
અધન હું ગુલામ કયા ?
કયા સુતા તુ બૂપની ?
પ્રીતિ અપાત્રે થાય ના ૧૯

શુ મદનવિફલ અની,
અધમતા આ ચિતવે ?
વિમળ પુજ ચારિત્રની,
કીર્તિ કલકિત કા કરે ? ૨૦

બોગ નમ્દર વિશ્વના,
મુજ હૃદયને ના ગમે
ભક્તિ—રસમા ઈશના,
એ દિવ્ય ઇશક વિશે રમે ” ૨૧

વેશુ એમ કંઈ વરી,
ત્વરિત તે ત્યાથી જતો,
સુદરી—ઉરની બધી,
આશા—કળી ઉઝેલો ૨૨

“અમ્ માહે રાખ—અફરોએ મન

અમ્ મન ચરા રહ્યું ?

અમ્ દિલ્લરે મન, જાને મન,

યદ્ય ખેરહમ જાયે કહિ ?”

૨૩

એમ વદો એ દોડતી,

વસ્ત્ર યુસુશનુ મહે

ખેચતા બળથી અતિ

ફાટી કરે ખડ જે રહે

૨૪

ચંદ્રે નિરાશ નીચે પડી,

વસ્ત્ર—ખડ કરે મહી

વચન મદ્યદ રડો રડી

નિજ હૃદયશુ ખોલી રહી

૨૫

“જા, જિગર, તૂટી તૂટી”

કયમ વિલમ્બ કરે જ્યા ?

જોઈ, તુજ વિષુ હત વિધિ

ક્યા રાખતો કુંખ આ બધા ?”

૨૬

ટિપ્પણી.—કડી ૨૩ નો પ્રવાય શેખ સ્માદીનો છે આખી કડીનો અર્થ — હારી રાત્રિને અર્ધ-વાળનાર ચંદ્ર ! તુ મહારાથી કેમ નારાજ થાય છે ? મહારા હૃદયહર, મહારા પ્રાણ, તુ (આમ) ખેરહમ ચંદ્ર જાય છે જ્યા ? છેલ્લી કડી નીચેના અપભ્રંશ દ્રઢા પરથી છે —

હિઅડા, કુદ્દિ તડતિ કરિ કાલ દુખેવે કાઈ.

યેએ તુહવિષુ કહિ કયમ્ હમવિહિ કુદ્દખ સયાઈ ॥

કાન્તમાલા
કાન્તવિભાગ

ફર્યો ત્હારી રાધે, પ્રિયતમ રાખે, સૌમ્ય વયનાં
 સદ્વાસને ભેળે વિકસિત થતા શૈલશિખરે,
 અનેકુલેકુલે સંવણ કરતો દાસ પરના
 મયૂરોની કેફા ધનિત ધરાતી વ્યાગગાનમાં,
 તરંગોના રુપાસ્મિત સચિતમાં બેઠા વિલસતા
 વિલોકીને લેયો વિમલકુસુમો નોગણ અને
 સારી ચાલ્યો તેને રસિત રમણીના ઉર પરે,
 અનેત્યાં પાસેના તરવર રસ્યાહિત્સુક બની
 ધરી સ્થાને સ્થાને કુદરત બદીને અનુભવી
 ફર્યાહિદ્વાસો તે બહુ બહુ દલામાં ભરિગયા,
 રાખે, ધોડા પીણો ગદન મરિ તેયે રહિગયા,
 ફલાધા બીણામાં સુદિત સારખાતે અરિભરૂ,
 અને તેને આલે તરલ ધકં ત્હારા અવણમાં
 ગમેતો સ્ત્રીકારે ગત સમય કેરા સમરણમાં

કાન્ત

કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો

૧

(પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન)

(પુષ્પિતામ્રા)

“ અરર મુજ હશે નસીબ કેવું
નથી મળતું કયંદિ માન, હાય ”-એવું
કહ્યું પછી અરણ્ય વિશે પડે છે,
પ્રિય કવિતા મુજ વેગથી રહે છે,

(દ્રુતવિદ્યભિત)

બહુ જ વિસ્મય ખેદ અને થયો,
તદન સ્તબ્ધ જ મૂઠ બની ગયો,
પણ પછી ઝટ સ્થાન્ત જરા કરી
નિજ પ્રિયા સગળી હૃદયે ધરી
રહ્યું પણ મધ્યે જરાક છાની
બહુ દિલગીર હું થાઉં એમ માની,
મુજ મુખ ભણી નેત્રને લહે છે,
અતિશય આત્મ સ્વરે પછી કહે છે -

“ દિલ દયા ધરો માફ કરો અને
દુખો થઈ કરુ છૂ દુખો આપને,
અરર જીવન આમ ભલે જતૂ
સહન, નાથ, નથી મુજથી થતૂ
શુધ્ધ નથી મુજઆદિ એક સારો
નિજ મનમાં, પ્રિય પ્રણય, એ વિચારો,
તદપિ પ્રણય થીદને કરો છો,
મુરખ પ્રિયા પર આહવા ધરો છો !

વિષમ ટેવ પડી મુજને ખરે,
 હૃદયને બહુ માન ગમે અરે '
 શુભ વિના પણ કેમ જ એ મળે ?
 મફત નિર્બળતા થઈ શું વળે '
 નથી નથી નથી ચોખ્ખું હું તમારે,
 છોવતર આ નથી રાખવું જ મારે,
 મનથી ક્ષમ રજા હવે મરૂં છું,
 પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છું "
 નયનથી બહુ નીર મને વહે,
 હૃદય શબ્દ કહો કમ આ સહે ?
 વચ્ચે તો મુખથી નવ નીસર્યું,
 તદ્દપિ ચુમ્બન મેં હળવે કર્યું
 ધડક ધડક થાય હાય છાતી,
 ધીરજ રહી મુજની ય સાવ જાતી,
 વદનકમલ જોધને કહું છું,
 નજર કરાવો તપકા જ હું કહું છું —
 " કહર અવર શું જનો પિછાને ? —
 મન મહીં એ ધરી શોક કોણ આણે,
 ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો,
 પર ખરવા શીઘ્ર અન્તરે ધરો છો "
 મધુર શબ્દ થકી ખુશ મેં કરી,
 દીલગિરી મનની સત્રણી હરી,
 કરો વીદાય કહી બહુધા અને,
 વીરહથી બળતી વનીતા કેને.

દિગ્દર્શી મણિરાકરની આ પહેલાની એકે પવિતા—“ ખરી મહોબ્બત અથવા શુભાસનું ફલ ” એમાની કે બીજી—પ્રકટ કરવા જેની નથી. આમા પણ શીખાઉપણાના લક્ષણો છે (૧) સ્ત, પ્ર, રવ, આગળનો લઘુ ઠેકાણે ઠેકાણે લઘુ જ રહ્યો છે, દુખ મુરખ, ખીં, છીં, ઇં, થીં, રીં, હીં, પણ ધણી છે, (૨) અરર અવિત આક્રમ લલે જવું, એમા ‘આમ’ એટલે ત્હમારી બાબુમા, બીબુઓની આબજ જઇ જઇને તેમના ટીકાવેણુ સામજવામા નહીં, મફત નિર્બળતા, એટલે કરા મોખદલા વિનાની એકલી નિર્બળતા, તમને મુક્ત કર છું, એટલે નિર્બળતા અને શુભહીનતા અને સાથે માન મેળવવાની અતિલોભિયણુ ઇચ્છા, એ દોષ ગહારા જ છે, ત્હમારા નહીં, હું મરૂં છું એ દોષોને લીધે, ત્હમારે જરા મનમા ન આણવું, ધડક ધડક થાય છાતી,—એની, ઉભય, એટલે વ અને ગહારી પ્રિયા બેય, (૩) મુજની, કરી વિદાય કહી બહુધા અને, એવી રચના—મણિરાકરની કલા

પકવ થતા તે આવા છદ્દોષ, રચનાદોષ, અને અર્થદોષથી વિલક્ષણ પ્રમાણમાં મુક્ત બની, સાપ્દાર્થની ત્રિશુદ્ધિ અને શિષ્ટતામાં નમૂનેદાર બની રહી

ઉગતા કવિઓમાં આ અતિમાનની વાસના હોય છે, જે ખોટી છે કાંઈપણ કવિની કલાપ્રગતિ એ લાગણીને છતીને જ, પોતાના દોષ ભેતા શીખી, દૂર કરતા શીખી શીખીને જ, શક્ય છે,—એવો સાર આ કવિતા કરૂણ સુકુમારતાથી દહે છે, વિષયનિરૂપણ અને વૃત્ત અન્યોન્ય પોષક બની આ સુકુમારતાની માત્રા (tone) આદિથી અત સુધી સમરેખ સાધે છે, કવિતાના દોષ સ્વૂલ કોટિના અને ક્ષતબ્ય ત્યારે જોના ગુણ જે છે તે સૂક્ષ્મકોટિના અને માનનીય છે એટલા માટે અભિરાદ કરે પોતે છોડી દીવેથી તથાપિ એને પ્રકટ કરવા યોગ્ય ગણી છે

એક વખત કાંઈએ એક સુધારો સૂચવ્યો હતો,

અરર છવિત આમ જ નો જવ્,

સહન, નાય, ન તો મુજથી થવ્

શુ સહન ન થવુ ? આણુ જ ભય તો તે છવિત છવિત, જહુ, થવુ નો આ પ્રકારે પ્રયોગ આત્યારે સૌને તુરત યેસી ભય એટલો સામાન્ય થઈ ચૂક્યો હતો, પરંતુ ૧૮૮૮ કે ૧૮૯૦ માં ભાષાની છૂટ એટલી ખીણેલી નહતી વળી ઉચ્ચ ફેરફારમાં જન્મેજ આવે છે, ‘આમ જ છવિત’ એમ ઉલટાવતા પણ જની ભન રહે જ,—અને અભિરાદરના જેવી સૂક્ષ્મસ્વાદ્ધ શ્રુતિને એ ન જ રહે

અરર છવિત આ જ ભલે જવ્

એ પર્યાય પણ વિચારી નેયો હતો ‘હવે મરૂ ક્ષ’ ઉક્તિને અતે આવે છે, તે આમ આર-ભમાં જ સૂચવાઈ ભય તો અસર નબળી પડે એ કારણથી તે સ્વીકાર્યો નહતો (૨૧ રજુબિત-રામના કે ખીલ કાંઈના કાગળોમાંથી ખીજ નકલ નીકળે, અને તેમાં આ કે ખીલ કાંઈ પાઠ ભેવામાં આવે, તો તે સ્વીકારી લેતા પહેલાં વિચાર કરી ભેવાનો છે, એટલી ચેતવણીને માટે આ ગ્રીણી જેવી વિગત પ્રસંગે પાત નોધી છે)

મથાળે ગણેલ કવિનાનું નામ કર્તાનું પોતાનું ન હોવાથી કૌસમાં તાપ્તુ છે

૨

(અંતિમ પ્રાર્થના)

(૫૬)

જાંઘા પાણી મને આ સતાવે પિતા ।
 પ્રભુ તારક । સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો ।
 કેંક નારખી દૃશ્ય બતાવે, પિતા ।
 મને પાતકીને દયાર્થો તારી હ્યો ।
 મારી હોડી ખગળામા તૂટી ગઇ
 મારી જોડી હા । માયા તે લૂટી ગઇ
 મારી હિમત છેક જ ખૂટી ગઇ
 પ્રભુ તારક । સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો ।
 મારા પાપ તણે અરે । પાર નથી
 મારા અન્તરમા કેશી સાર નથી
 ભવસાગરે અન્ય આધાર નથી
 પ્રભુ તારક । સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો ।

— ❦ —

૩

ચંદાનો સંદેશો

(પદ)

આવો, અદર આવો, બહાલા, વાસમા ।
 સંદેશો શો લાવો અદા બહેન નો ?
 કામલ શીનલ મધુર સુના વગસાવતા
 સ્નેહ ભરેલા નમ્ર તમારા નેન નો આવો ।
 “ હૃદય સરેરુહ જીવન સમગ્રી પોપજો
 જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ નો
 પ્રગટ પિતાના પદ્ય પુરાન પથમા
 રિનગ્ધ પરસ્પર કરજો કેવલ કર્મ નો । ”—આવો ।

દિવસ સરખાવો એક બાજુએથી ચંદાને સંબોધન, બીજી બાજુએથી બહાલાઓને ઉપદેશ,
 અને ત્રીજી બાજુએથી બહાલાઓને પ્રાર્થના

૪

રવામીનો દિવસ, મહુવા ૩૦-૫-૧૯૦૬

સામ (Psalm) ૨૬: ૪-૫

(રાગિણી આરાગોડી)

માર્ગો બતાવ, ઓ રવામી ! મને તવ પથો સિખાવ દયાના ।

દોર મને તવ સત્યની માહી, શીખવ વિશ્વસયાના । મને તવ૦ માર્ગો૦
 તું જ પ્રભુ મુજ તારણકરો દિનભર તુજ પર ચાના । મને તવ૦ માર્ગો૦

દિવસ આમાત્ર વિશ્વસયાના એ ‘સામ (psalm)’ મા કોઈ ઠેકાણે નથી, વળી
 ને કે અભિશંકરે વિશ્વસયાના એ રાખ્દ અને તેમાના વિચારશુદ્ધ પોતાની કવિતામા એકથી વધારે
 ઠેકાણે રાખ્યા છે, તથાપિ લગભગ ૧૮૮૮-૮૯ ની સાલથી માડીને,—કાલિદાસને જેટલો કેલરિજ
 જેવાના ખિસ્તી પેન્થીદંત્રમનો ચક્ષુસગ (જુવો કાલિદાસ કૃત રૂઢિલિંગના જીવનચરિત્રમા એનો
 ઉપહાસ, જે અભિશંકરને અત્યંત પ્રિય હતો), તેટલો અભિશંકરને હિંદુ વેદાંતનો, એવો એક
 રવિવાર જતા બીજે જ રવિવારે ઉપજી ગીત નીચે મુજબ ફરી લખ્યું

માખજ, ૧૩-૬-૧૯૦૬

માર્ગો બતાવ, ઓ રવામી ! મને તવ પથો સિખાવ દયાના ।

દોર મને તવ સત્યમા, શિક્ષણ આપ દયાલ ।

તું રવામી તારણતથો દિનભર તુજ દિ ખયાલ । માર્ગો૦

૫

શાંતિ પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓમ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાધન ' શાંતિ
સ હરે સહરે શાપો, કૃપાધન ' શાંતિ

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારું
પાપ પ્રબલ, પ્રભુ, કાપો ' દયાધન '
સેવક હોધ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જાઓ નથી જાપો ' કૃપાધન
સ્થાન બવાટવી, ગાન પશૂન,
તમ કરે, પ્રભુ, તાપો ' દયાધન

દિગ્દર્શી લોકો સ્પષ્ટ ખિસ્તી રતવન, હૃદય, કવિતા આદિ પસંદ નથી કરતા તે સારી રીતે જાણતા હોવાથી અભિરામ આમા 'સદાશિવ' છે એવી રચનાઓ જાણીને જ વાપરતા હતા, લોકો ભલે એને આખું એક વિશેષ નામ ગણે, પોતે તેને જુદા જુદા બે રાખે ગણી શિવ = બહુ કરનાર હોય એમ હંધરનું વિશેષ નામ જાણીને અર્થ કરતા

૬

આંતર સમ્પત્તી

(૫૬)

આ પિતા, કર્યા કૂર કર્મો
હવ્યા મર્મો પડ્યો, રડ્યો પડ્યો ' પડ્યો '
મને ન હતી આશા
ખરે, પિતા ' મને ન હતી આશા '
તેમા અચાનક મળીર ગરે
દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન '
સ્નેહવસ્તુ' જ્ઞાનરૂપ' અનન્ત '

દિગ્દર્શી સમ્પત્તી એટલે સાત પંક્તિનું ગીત

૭

નયન પ્રાર્થના

(૫૬)

આપ જ તાતજ દોરો હવે મને

આપ૦

રેતો હું આપનો હોરો હવે૦

જ ગલમા ભટક્યો બહુ ધાટે, વાટે મળ્યા કારા ચોરો—હવે૦ રેતો૦

ગર્ભ બધે પડતો ઝરડાતો આવી શકુ નહિ ચોરો—હવે૦ રેતો૦

ટિપ્પણ દુહિતાઓ જેડેમની સ્વામી થોતે મારો ભરવાડ, એવા સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી ગીત, સામે (Psalms) અને બીજા ખ્રિસ્તી ગીતકાવ્યોના અનુવાદ, અને શ્રુતિ પ્રાર્થના (નાદ ઇનાયત દીને એ નાયજ), આવાહનગીત (તરમ તાત, પધારો દયા મરી), અને બીજા બે ત્રણની નકલો મળી છે પરંતુ તે અહીં ઉતાર્યા નથી, આવા બીજા પશુ કેટલાક દુકા ગીતો અને અનુવાદ કે અનુકૃતિઓ ખ્રિસ્તી શિષ્યો અને મિત્રો ઉપગ્નઃ કાગળો વગેરે પુરેપુરા જોવામા આવે તો જડે ખરા

૮

[ટિપ્પણ પ્રાસંગિક ઉદ્દગારો, ગીતો, આકિ પણ મહિરાકરે સંખ્યાબધ લખેલા, અને તેમાથી પૂર્વાલપમા જણીને જ બહુ થોડા સમ્રહેલા છે તદ્દુરે તદ્દનનિર્વક, ગૌરક્ષણ પ્રાર્થના, સાધક પ્રાર્થના, વૈદિ પ્રાર્થના, સખે, કુમકુમે લીપ્ત તાર્ આંગણુ રે લોલ, વગેરે પૂર્વાલપમા નથી તે મને તો અચોખ્ય નથી લાગતુ

કોઈ ખાસ સબધી વા સબધીઓને અથવા તેમને વિશે લખાયલા ઉદ્દાર, ગીત, કે કવિતા પશુ બધા જ પ્રકટ કરવા જેવા હોતા નથી આ ભતની કૃતિઓમાથી નીચેનાજ નમૂના અહીં આપવામા આવે છે]

મહુવા, ૨૫-૫-૧૯૦૨

બિરાદરોને પ્રાર્થના

(રાગિણી આશાગેડી)

સ્નેહ કરો ન સતાવો, બિરાદર ' સ્નેહ૦

અન્ય અહીં નહીં લ્હાવો, બિરા૦

એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મે બતાવો -બિરાદર૦

પ્રાણુ પદાર્થ કરી પુરુષાર્થુ ક્લેશ વિશેષ પતાવો.-બિરાદર૦

ટિપ્પણ જે બાંધને કાગળમા આ પ્રાર્થના ખીડેલી તેની સાથે જ બહાણીઓને ઉપદેશ (પૂર્વાલપ, ૫ ૮૬) ની નકલ પશુ ખીડી હતી અને ઉમેર્યું હતુ -“માત્ર પત્રોથી કંઈ જોડું લાગ્યું હોય તો ક્ષમા આજુ છે ..ગૌરનાથમા નીચેના બે ઉદ્દગારો નીકળ્યા છે...”

૯

ખડસલિયા, ૨૬-૬ ૧૬૦૨

(૫૬)

વહાલાઓ, શા માટે સતાવો ?
 વાક કશો ને હોય તો ખતાવો !
 પરમેશ્વરમા પાપ પતાવો
 માગૂ એ હાવા !
 વિશ્વપિતાના આપણુ આજો
 સાકડમાં તો સાથે ચાલો !
 વસુધાની વાડીમા મ્હાલો
 માગૂ એ હાવા !

૧૦

નવે'બર-૧૬૦૩

(૫૬)

પોકાઈ બેસી ખારણે, વહાલા, ઉધારો દાર
 વહાલા ઉધારો દાર, ઓ વહાલા, પોકાં
 હેયું દેવાલય ખડું દીનદયાનું દાર
 મજમાનો માનવ બધા સારનો એ સાર
 ઓ વહાલા, શાને લગારો છો વાર,
 બેલો દાર, આવો બહાર, પ્રાણુધાર ! પોકાં

૧૧

સો:લાવડ, ૧૨-૬-૧૬૦૬

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(૫૬)

અત્યારે અબધડી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
 હૃદય પરસ્પર લળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
 લમ થયા તે આપણો પ્રભુધરમા સહઅન્ધ,
 રમરણ કર, બોલી તહીં 'શિગ્ને સોપ્તુ રકન્ધ' ! અત્યારે

ટિપ્પણ સરખાવો ૧૮૯૭ મા લખાયેલી ગત્રનો પુરાનો ખીત (પૂર્વાભાષ ૫ ૬૬)
 અને આસાગીન ૧ પૂર્વાભાષ, ૫ ૬૭)

૧૨

[ટિપ્પણી અમના નાટ્યેશના ગીત કે નાટ્યમાં મુકવાના મૂળ હરદાથી રચેલા ગીત અહીં આપવા વિચાર નથી એટલે ઉપર આપેલા સર્વથી જુદી વ્યતના નીચેના નમૂનાઓ ઉતારીને જ આ વિષય સમાપ્ત કરવામાં આવે છે]

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓ દેવિ ! દેવિ ! દેવિ ! ખોલાતી એ ના શકું,
તાગ હૃદયના દાર ખોલાતી એ ના શકું
મલિન કર્મ હૈયુ હજી નહીં તવ આસન પાત્ર,
વ્યથતા પશ્ચાતાપમાં શુદ્ધ હજી નહીં ગત્ર ઓ દેવિ !

૧૩

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

આવો, આવો, આવો, આવો, દેવિ !
આવો, આવો, આજ !
માગૂ આવો, આવો, આવો, દેવિ !
આવો, આવો, આજ !

ગજની ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ
સાગર ગાય સુહાગલ્યુ હૃદયે પ્રકટે આશ
સ્વામીના દયાળુ દેવિ ! કરશે ના નિગશ
માગૂ, કરશે ના નિરાશ
દેવિ ! આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આજ !

—૧૩—

ટિપ્પણી આ બે સાથે સરખાવો ધવાયલો યુલયુલ (પૂર્વાવાપ, પૃ ૮૧)
સ્વર્ગસ્થદેવીને પ્રાર્થના એ ૫૬ સાગર અને શરી (પૂર્વાવાપ, પૃ ૯૦) ના સમયનુ છે

૧૪

નાના ગોપનાથ, ૧૧-૫-૧૯૦૩

(૫૬)

દીન ઉપર દયા કરજો, ઓ નાથ, દીન
વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન

દીન છતાં અમે બચ્યા તમારા કનુણાસુધારસ ઝરજો, ઓ પિતા, કરુણાં દીન
ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી ! ભર્ગ નયનમાહી ભરજો, ઓ પિતા, ભર્ગ દીન

—૧૪—

૨૧ ૨૧ રમણભાઈ મહીપતરામ નીચકેડે

મણિશંકરનું હૃદય અને એમના કેટલાક આશય

મણિશંકરના અવસાન પછી પ્રેફેસર બચવતરાય કમ્પ્યુટરાય દાકોની સૂચના અનુસાર મણિશંકરના મારા ૬૫ આવેના કાગળો શોધી કાઢી મેં એકઠા કરવા મા'યા આજ સુધી જે જડયા છે તેમાંથી થોડી પ્રસાદી અહીં આપુ છું.

'There are born children of melancholy, pessimists in philosophy, with hearts over-sensitive, whose spirits seldom soar higher than the level of placid satisfaction. To these persons it is an inherent constitutional necessity-to love and be loved Their gloom is the result of their not being adequately loved by those around them Their satisfaction, when they feel that others have sincere sympathy for them, is deeper though serenest than the ecstasy of others

I believe I am one of them. And your kindness (I pray excuse the word I know you are pained by my humble tone. But dejection feels it so.) has enlivened my spirits, soothed and solaced me "And I again am strong."

(Mahuva, 15 May 1890)

ભાવાર્થ ' કેટલાક જન્મથી આનિના બાળકો હોય છે તત્ત્વચિન્તનમાં તેઓ નિગ-શવાદી હોય છે તેમના હૃદય હદ પાર લાગે પિવાળા હેય છે. તેમના આત્મા શાન્ત સંતોષની સપાટીથી ઉંચા ભાગ્યે જ ચઢે છે. આ મનુષ્યોના સ્વભાવના બધારણુના અંતરમાં એવી જરૂર રહેલી હોય છે, કે પ્રેમ કરવો અને પ્રેમના પાત્ર થવું એ તેમને આવશ્યક થઈ પડે છે આસપાસના માણસોના તેમના પ્રત્યે જોઈએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા જન્મવે છે જ્યારે તેમને એમ લાગે છે કે ખીજાઓના તેમના તરફ અતકર-ણુનુર્વક સમભાવ છે ત્યારે તેમને જે સંતોષ થાય છે તે ખીજાઓના ઉદ્ધાસ કરતા વધારે શાન્ત પણ વધારે ગંભીર હોય છે

"હું માનું છું કે હું આવા માણસોમાંનો એક છું અને તમારા માયાળુપણાથી (એ સમ્મતના ઉપયોગ માટે કૃપા કરી ક્ષમા કરશો. હું દીનચિત્તિ ધારણુ કરું છું ત્યારે તમને કેટલું દુ:ખ થાય છે તે હું જાણું છું પણ વિષાદથી એવી લાગણી થાય છે) મહારા આત્મામાં ઉત્સાહ જાગ્યું થયો છે, સંત્વના પ્રાપ્ત થઈ છે અને દિલ્લાસો મળ્યો છે " અને પાછો હું શક્તિમાન થયો છું "

(મહુવા, તા ૧૫ મી મે, સને ૧૮૯૦)

' I am here with Balavantrao for the present I am gratified

in the consciousness of friendly sympathies and feel myself equal with occasion sent to me A spirit of deep resignation has come over me and my existence seems to be a burden bearable enough for the sake of some survivors Please do not be anxious for me.

‘What work remains for me to do, I will do uncomplainingly It is a pity though that in this Nineteenth-Century India, one cannot be free from certain things the idea of which would hardly have troubled his great grandfather I assure you I am well’

(*Rajkot, 6th November 1891*)

ભાવાર્થ ‘હાલ હું અહીં ખલવન્તરાય સાથે છું મૈત્રીવાળા સમભાવના અનુભવથી હું તૃપ્ત થાઉં છું, અને આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર કરું છું દશાને વશ થઈ રહેવું એવી વૃત્તિ મારામા ઉઠી જાતી શકી છે અને મારૂં ભારરૂપ લાગતું જીવન જે કેટલાક હયાત છે તેમના ખાતર સહી શકાય એવું લાગે છે. મારે માટે ચિન્તા કરશો નહિ

‘જે કામ મારે કરવાનું રહે છે તે હું કરીશ અને તે માટે ફરીયાદ નહિ કરૂં પરંતુ એ શોચનીય છે કે ઝોગણીસમા સૈકાના આ હિન્દુસ્તાનમા માણસ એવી કેટલીક વસ્તુઓથી છુટો થઈ શકતો નથી કે જે વસ્તુઓ માટે વિચાર કરવાની તેના પ્રપિતામહને ભાગ્યે જ તરફી લેવી પડી હોત. હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે મારી પ્રકૃતિ સારી છે.’

(રાજકોટ, તા. ૬ ટી નવેમ્બર, ૧૮૯૧.)

ગ્દાનિ અને નિરાશાના વાદળા મણિશ કરના ચિત્તને વખતો વખત ઘેરી લેતા, પણ એહનું એક કિરણ આવતા એ વાદળા ખસી જઈ પ્રસન્નતાને પ્રકાશ પ્રકટ થતો તોપણ એ પ્રસન્નતાથી થતો સતોષ ચિત્તમા વસેલા ગાળી-ચંના ભારને લીધે સપૂર્ણ ઉદ્ધાસ પામી શકતો નહિ, એ સ્થિતિનું રેખાચિત્ર આ પત્રોથી પ્રદર્શિત થશે એ રીતે થતા ભાવોર્મિના ભરતી-ઓટ બહુ હૃદય ગમ રૂપ ધારણ કરતા.

‘I know not how dear you had grown to me during my last sojourn at Ahmedabad, till I came here and found myself very solitary. You will be sorry to learn that my sprain still continues painful But one result of the illness is that a mellowness has come over my memory of Ahmedabad, and at this moment my heart has all its affectionate springs overflowing with unsuspected kind reminiscences of the past

* * *

‘I do not want to be eulogistic in this letter of mine But need I be afraid if praise is sometimes the expression of affection ? If I call you my ever sweet and gentle friend, or tell you that you have taught me a new phase of human excellence and made one better than I was,

should I hesitate because such expressions are rarely used in formal letters ? "

(Baroda, 23 December 1891)

ભાવાર્થ - ' હું છેલ્લો અમદાવાદ રહી ગયો તે દરમિયાન તમે મને કેટલા પ્રિય થઈ પડ્યા છે. તેનો ખ્યાલ હું અહીં આવ્યો અને ધણી એકલો પડ્યો ત્યાં સુધી મને નહોતો મારો કરમેડ હજી દુખે છે એ જાણી તમે દિલગીર થશો, પણ એ બીમારીનું એક પરિણામ એ છે કે અમદાવાદની મારી સ્મૃતિ ઉપર કાંઈ મૃદુતા પથરાઈ છે, અને આ ક્ષણે મારા હૃદયના બીજા રનેહાળ ઝરાઓ જૂતકાળની માયા ભરેલી અણુ-ધારેલી યાદગીરીઓથી ઉભરાઈ જાય છે

x x x x x x

' આ મારા પત્રમા પ્રશ્ન સા કરવા હું

કચ્છતો નહોતો, પણ સ્મૃતિ એ કેટલીય વાર રનેહનો અવિર્ભાવ હાથ છે તો મારે આશંકા રાખવાની જરૂર છે ? હું તમને મારા સહાનુભૂત અને સૌમ્ય મિત્ર કહું, અથવા તમને કહું કે માનુષ ઉત્તમતાનું એક નવું રૂપ તમે મને શિખવ્યું છે, અને હું હવે તે કરતા મને ચડીઆતો કર્યો છે, તો શું આવા વચનો સાધારણ વ્યવહારના પત્રોમા ભાગ્યે વપરાય છે એ કારણથી મારે આચકા ખાવો ? '

(વડોદરા તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૪)

જૂતકાળની માયાભરેલી યાદગીરીઓ તેમના ચિન્તનમા અજ્ઞાત રીતે રમ્યા કરી સહસા જે રનેહ અને આશાનો ઉર્ભવેગ ચત્રાયમાન કરતી તેનું પ્રાજ્ઞત્ય બીજી રીતે પણ ઈષ્ટિગ્રાચર થાય છે.

I saw thee once in passing and I said,
'There goes my mate now mated with a crowd,'
And though I dared not utter all I felt
I greeted in my fashion, and was pleased
To see that thou didst notice Oh my friend
I know not then that time would one day bring
Our souls together and bless them with the joy
Of mutual deep regard and deeper love.
And now I feel we never were apart
But always moved together So it seems
The years went as moments in the lives
Of souls immortal when they find their kin,
And all the past narrated stronger makes
The bond eternal of the life in heaven

I was trying to express some such sentiment in Gujarati for several weeks and had failed yesterday in idle moments I made

the experiment of expressing it in English and I send you the result The lines are very defective but will be acceptable to you,

૫ ૨૬૦ સારી

૩ પ્રિ પ્રેસ.

they being my first attempt The
opening lines refer to a couplet
I addressed to you when we were

not acquainted "

(Postcard, Baroda, 30 th.

January 1895)

ભાવાર્થ —

માગે નિહાળી મેં તને કહ્યું એકદા મુજ ચિત્તને,
'આ જય છે તહિં મુજ સખા, જો હાલ છે ટોળા મહીં.'
મુજ લાગણી કહેવા વધી મેં હામ ત્યા તો ના ધરી,
પણ મેં દિધુ મુજ વૃત્તિએ કંઈ થોડું શુ અભિનન્દન,
સ્વીકાર તે તેનો કર્યો તેથી થયો સગુણ હું,
મુજ મિત્ર હે' તે વેળ હું ના જાણતો કે એક દિન
કાળખળથી આત્મ મુજ તુજ અતિ નિકટ જોડાઈને
આનન્દથી હા' ધન્ય બનશે ગાઠ અન્યોન્યાદરે,
ને ગાઠતર જે પ્રેમ તેમા મગન થઈ સુખ માણશે.
ને આજ લાગે એમ કે કદિ આપણે નહોતા જુદા,
પણ સર્વદા ગતિ સાથ કરતા દસ્ય દેખુ એવું હું
આત્મા અમરને આત્મજનની પ્રાપ્તિ ચાતા તેમના
જીવન મહીં વર્ષો વિતે તે સહુ કાણે સમ લાગતા,
ને ભૂત જે વૃત્તાન્ત તે સહુ વર્ણવ્યું જ્યા જય ત્યા
સ્વર્ગીય જીવનની અમર જે પ્રાપ્તિએ વધુ દૃઢ બને
આ આપણા સૌહાર્દથી પ્રત્યક્ષ થાતું એ અને

આવો કંઈક ભાવ ગુજરાતીમા દર્શાવવા
કેટલાક અડવાડીઆથી હું પ્રયત્ન કરતો હતો
અને તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો હતો. ગઈ કાલે
હું નવરો મેઠો હતો તે વેળાએ ભાવ અંગ્રેજી-
મા દર્શાવવા મેં પ્રયોગ કર્યો અને પરિણામે
જે લખાયું તે હું તમને મોકલું છું. પત્રિકાઓ
ધણી દોષવાળી છે, પણ, એ મારો (ઇંગ્રેજી
પદ લખવાનો) પહેલો પ્રયાસ છે એ કારણથી
તમને સ્વીકાર્ય થશે આપણને જોગખાણ થયું
નહતું તે પહેલા મેં તમને એક શ્લોકમા
સંબોધન કરેલું તેનો આરભની પત્રિકાઓમા
નિર્દેશ છે. "

(પોસ્ટકાર્ડ, વડોદરા તા. ૩૦ મી

જાન્યુઆરી ૧૮૯૫)

વ્યક્તિસચિની ઉંચી નીચી થઈ વધતી

ઊર્જિમાળનું કાષ્ટક દર્શન કર્યા પછી સાર્વજનિક
વિષયો સબધી મણિશંકરની સચિઓના દર્શન
તરફ વળીશું.

" It sometimes seems to me
that it would be better for me
to take up some such subject as
physical education, and be eloquent
on old old truisms, since I can't
be a hermit and devote my heart
and soul to Religion. I am afraid
my friends have already finished
their search and cannot help me.

I wrote to you in clear terms
that some of the sayings of old
Indian sages created a powerful

✓ impression upon my mind I felt them to be great men I am convinced that our race must have some inheritance for us and that our task of working for its greatness will be much easier if we thoroughly understand the past x x x x I do not believe x x that what the ancients say is true, but I am x anxious x x to find out what they believed and why they believed. I am / anxious to connect the present with the past and remove all opposition between sincere patriots I am convinced that lives of English great men, for instance, cannot be so fruitful to us Indians as to Englishmen. I am convinced that the business of education is ✓ first of all to focus all the best elements in a nation on the formation of an individual. I see } great danger in our exclusively English education The thoughts

and feelings of our masses are different from them and they have little sympathy for us. But a reform from within can be brought about only when they can respect us. If we know all that is important in our શાસ્ત્ર's, all that is beautiful in our poetry, all that is sublime in our philosophy, all that is valuable in what the past has left for us, we shall be nearer our brethren and can lead them better It is for this that x x I advocate the necessity of giving prominence to the national element in our ✓ education

* * * *

I don't know whether I ever recited to you a song which I once casually heard, The speaker is a woman-તેરલ દે-asking her love to confess his sins to her if he wants salvation--

તુ તારો ધર્મ સભાળ-નડેન પાપ તારા પ્રકાશ
તારી ખેડલી ખૂણા નહિ દિલિ-નડેનરે

તેરલ દે' છે etc.

Such songs are numerous and they are current among the masses. If you collect them you will find that the Indian heart has an intensity, a depth and a love expressed in these religious utterances which is beyond all praise

and which we do not know simply because we are estranged from the people Even વેદાંત has a popular side and many pious people see the working of God in every thing without consciously laying aside their individuality.

I have never looked upon Religions as only a set of doctrines coming under a category of true and false I rather think that being an outcome of human faith and reverence they only come under the category of good and bad They are living things-very complicated, and performing an immeasurable but vital function in society Religious phenomena thus require great time and patience and search for a true estimate of their operation And I think that in Religion controversy is rather out of place. If we have a better idea of the Godhead and our life, let us preach it and bring men to our idea rather than trying to pronounce upon the merits of other systems

I hope from all this beating about the bush your sympathetic soul can understand what I am driving at. I wish you to help me in finding out the good from the past You said that if Theism was true, Pantheism must be false Not so Pantheism is not one proposition but a system of thought It might have some truths and some untruths Pantheism as Martineau will tell you, errs only when it denies the individual will. He will also tell you how

sublime its spirit is and how it errs only by over-zeal. I understood all that when I wrote against વેદાન્ત, but I was not sufficiently serious and did not take in the immense value of the work done for the system in the country

We are monotheists but the Religious instinct is one everywhere and development of that instinct deserve study. I am sure we shall be better in our faith and worshipful love if we know all that kabir and ચૈતન્ય and all the prophets have done and said in the past.

* * * *

I have told you in self-disparagement that I was very unimpressible Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters. I mean that I can hear true pious utterances full of profound love withal coming from different sources But I don't think I write with sufficient clearness Kindly read my letter to Vidyagauri also and let

her also assist you in making out sense from my chaotic sentences.

To sum up I wish you to take up the attitude of a wise sympathetic rapt monotheist, who can see the finger of God even in the political articles of an Atheist who can find estimable emotions even in hearts apparently rough-and who by the very strength of his પ્રાર્થના which is the સ્થાયિભાવ of ધર્મરસ can absorb many things and get nourishment from them.

Lastly let me ask you to have faith in me as in a friend and as in one who will never accept anything except the beautiful wherever it may be found. My pursuit is not after propositions with their logic but after belief with their spirit.

(Boroda, 17th July 1895.)

ભાવાર્થ “ મને કેટલીક વાર એમ લાગે છે કે શારીરિક કેળવણી જેવો કોઈ વિષય હું લઉં અને જુની જુની સ્વતંત્ર વાતો વિશે છટાથી ભાષણ કરું તો સાડ, કારણ કે હું યતિ થઈ ધર્મના વિષયમાં મારા હૃદયને તથા આત્માને વ્યાજત કરી શકું તેમ નથી સત્યની શોધમાં ઉઠી રસ પડે છે, પણ મારા મિત્રો તો પોતે શોધ પૂરી કરી રહ્યા છે અને મને મદદ કરી શકે તેમ નથી એથી મને નિગરા થાય છે

મેં તમને ૨૫૪ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓના કેટલાક વચનોની મારા મન ઉપર મોટો અસર થઈ છે એઓ

મદાપુરુષો છે એમ મને લાગ્યું છે આપણને તેમના તરફથી શા મંદેશો મળે છે તે શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું અને પ્રતિતિ થઈ છે કે આપણી પ્રજાનો આપણે માટે કંઈ વારસો હોવો જોઈએ, અને આપણે ભૂતકાળ સંપૂર્ણ રીતે સમજીએ તો આપણી પંજના ક્રાંતિ માટે પ્રયાસ કરવાનું આપણું કાર્ય ધણું વધારે સહેલું થઈ પડશે. * * પ્રાચીનો કહે છે તે ખરું છે એમ હું નથી માનતો. પણ તેઓ શું માનતા અને શા માટે માનતા તે * * શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું વર્તમાનને ભૂતકાળ સાથે જોડવા અને સાચા અર્થ કળણના દેશવત્સલ જનો વચ્ચેના સર્વ વિરોધ દૂર કરવા હું ઉત્સુક છું ઉદાહરણાર્થ, મારી પ્રતિતિ થઈ છે કે મહાન ઈંગ્રેજોના જીવનચરિત્ર જેટલા ઈંગ્રેજોને ફળદાયક થાય તેટલા આપણે હિંદીઓને ન થાય મારી પ્રતિતિ થઈ છે કે કેળવણીનો પ્રથમ હેતુ એ છે કે પ્રજામાના સર્વ ઉત્તમ અંશો એકત્ર કરી વ્યક્તિના બંધારણમાં તે કામે લગાડવા શક્ત ઈંગ્રેજ કેળવણી જ આપણામાં આવે તેમાં મને ધણું જોખમ જણાય છે આપણા સાધારણ લોકસમૂહના વિચાર અને ભાવ આપણાથી જુદા છે તેમને માટે આપણને સમભાવ જુગ છે અને આપણે માટે તેમને જુગ સમભાવ છે પણ તેઓ આપણો આદર કરી શકે ત્યારે જ પ્રજાની અદરથી મુક્તિ ઉપજવી શકાય આપણા શાસ્ત્રોમાં જે કાંઈ મહત્ત્વનું છે, આપણી કવિતામાં જે કંઈ સુંદર છે, આપણા તત્ત્વદર્શનમાં જે કાંઈ ઉદાત્ત છે, ભૂતકાળે આપણે માટે મૂકેલી વસ્તુઓમાં જે કાંઈ મૂલ્યવાન છે તે બધું આપણે જાણીએ તો આપણા બંધુઓની વધારે સમીપ થઈશું અને તેમને વધારે સારી રીતે દોરી શકીશું આપણી કેળવણીમાં પ્રજાત્વના અર્થને સુખ્ય કરવાની આવશ્યકતાનું હું સમર્થન કરું છું તે આટલા માટે.

એક ગીત મેં એક વખત અકસ્માત સાબળેલુ તે મે તમને કહી સંભળા-યુ છે કે કેમ તે મને ખબર નથી એમા બોલનાર તે તોરલદે નામે ભી છે તે પોતાના કામુકને કહે છે કે તારે સુક્તિ મેળવવી હોય નો મારી આગળ તારા પાપ કચુલ કર-

તુ તારો ધર્મ સંભાળ-ગડેગ-પાપ તારા પ્રકાશ તારી બેડલી ખૂડવા નહિ દિહિ-ગડેગરે

તોરલ કે' છે-ઇત્યાદિ

આવા ગીતની સંખ્યા ઘણી છે અને લોકસમૂહમા છે તે પ્રચલિત છે આવા ગીત એકઠા કરતા માલમ પડશે કે આ ધાર્મિક વચનોમા દર્શાવી છે તેવી ગાઢતા, ઉડાણ અને પ્રેમ દિન્દીના હૃદયમા રહેલો છે તેની પરિપૂર્ણ પ્રશસા થઇ શકે તેમ નથી, અને આપણને તેનું જ્ઞાન નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે લોકોથી જુદા થઇ ગયા છીએ વેદાન્તમા પણ લોકોપયોગી અગ છે, અને ઘણા ધર્મશીલ માણસને દરેક વસ્તુમા ઇશ્વરની ક્રિયા દેખાય છે, અને તે વખતે પોતાનું પૃથક્ વ્યક્તિત્વ બાજુએ મૂકી દીધાનું તેમને બાન થતું નથી

જુદા જુદા ધર્મો તે રૂકે સાચા અને જૂઠાના વર્ગમા આવે એવા સિદ્ધાન્તોનો સમૂહ, એમ મે કદિ ગણ્યું નથી હું તો એમ માનું છું કે મનુષ્યની શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય સુદ્ધિને પરિણામે ધર્મો ઉદ્ભવે છે તેથી નાનિમય અને અનીતિમય એવા વર્ગોમા જ ધર્મનો સમાવેશ થઇ શકે એ જીવતી વસ્તુઓ છે-ઘણી સકુલ છે-અને જનસમાજમા ધર્મો અપરિચિત પણ પ્રાણુજીત કાર્યો કરે છે આ રીતે ધાર્મિક બનાવોના વ્યાપારની ખરી કિંમત આકવા માટે ઘણા વખત, ધીરજ અને શોધની જરૂર પડે છે અને હું ધારૂ છું કે ધર્મના વિષયમા વાદ વિવાદ અસ્થાને છે, ઇશ્વર તત્ત્વ વિશે અને આપણા

જીવન વિશે આપણને વધારે સારો વિચાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણે તેનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ અને લોકો પાસે આપણો વિચાર પ્રસાર કરાવવો જોઇએ પણ બીજી પદ્ધતિ એના ગુણદોષ વિશે વચનો કહેવામા પડવું ન જોઇએ.

હું આશા રાખુ છું કે આ બધી આસપાસની અપ્રસ્તુત જેવી વાતો ઉપરથી તમારા સમબાવશીલ આત્માને મારા કહેવાનું તાત્પર્ય સમજાશે પ્રાચીનમા સારૂ થુ છે તે શોધી કાઢવામા તમે મને મદદ કરો એવી મારી ઇચ્છા છે. તમે કહેતા હતા કે એકેશ્વરવાદ ખરો હોય તો અદ્વૈતવાદ ખોટો હોવો જોઇએ એમ નથી અદ્વૈતવાદ (Pantheism) તે એક સિદ્ધાન્ત નથી, પણ વિચારની એક પદ્ધતિ છે તેમા કેટલાક સત્યો હશે અને કેટલાક અસત્યો હશે માર્ટિનોના અન્યથાથી તમને માલમ પડશે કે અદ્વૈતવાદની જુલ એટલી જ છે કે પૃથક્ વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિ (will) નથી હોતી એમ તેમા માન્યુ છે માર્ટિનો એમ પણ કહે છે કે અદ્વૈતવાદની ભાવના તત્ત્વમા ઘણી ક્ષેત્ર છે, અને ઉત્સાહમા બહુ ખેંચી જવાયાથી તે ભુતમા પડે છે. વેદાન્ત વિરુદ્ધ મે લખાણ કર્યું ત્યારે આ બધું હું સમજતો હતો પણ માગમા મશ્વારો ગાભીર્ય નહોતું અને એ પદ્ધતિ માટે દેશમા જ પ્રયાસ થયો છે તેનું અત્યંત મૂલ્ય મે ધ્યાનમા લીધેલું નહિ.

આપણે એકેશ્વરવાદી છીએ પણ ધર્મની સ્વાભાવિક વૃત્તિ બધે એની એ હોય છે અને એ વૃત્તિના ઉદ્ભેદ અભ્યાસ કરવા સરખા હોય છે. મારી ખાત્રી છે કે કબીર અને ચૈતન્ય અને સહુ પેગ જરો ભૂતકાળમા જો કહી ગયા છે તે બધું આપણે જાણીએ તો આપણી

અદ્વા અને આપણા ભક્તિપૂર્ણ પ્રેમમા આપણે
આગળ વધીશું

* * *

એક વેળા આત્મ-અવમાનના કરતા મે
તમને કહેલું કે મારા ઉપર હાપ ધણી નહીં
પડી જાય છે ધણી અને વિવિધ વસ્તુઓ
તરફ હું આકર્ષાઉં છું અને કેટલીક વખતે એક
ખીનથી ઉઠતી વસ્તુઓને હું વખાણતો હઉંશ.
પણ હું ધારૂં છું કે આ એક લાભ છે કે મારા
કેટલાક મિત્રો જરૂર વધારે વિષયો તરફ હું
સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઈ શકું છું અને વળી
એમ કરતા જુદી દિશાઓમાંથી રચિત પ્રત્યુ
ત્તર સંભળાય છે ત્યારે લાગણી વધારે સમૃદ્ધ
થાય છે મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા
જુદા સ્થાનોમાંથી ગાઢ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ
ઉદ્ગારો એક સામટા આવતા હું સાંભળી શકું
છું પણ હું નથી ધારતો કે હું પુરતી સ્પષ્ટતા
થી લખું છું કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરીને
પણ વાંચશો અને મારા અવ્યવસ્થિત વાક્યો-
માંથી અર્થ ખેંચાડવામાં એમની મદદ લેશો.

સાનસ કે મારી ઇચ્છા ઓરી છે કે તમે
ડાહ્યા, મમભાવશીલ અને તલીન એકેશ્વરવાદીની
શ્રુતિ ધારણ કરશો, રાજકીય બાબતો વિશે
નાસ્તિકના લેખોમાં પણ ઇશ્વરની આગળી
પારખગો, પુરુષ દેખાતા હૃદયોમાં પણ આદર-
ણીય અન્તર્ભાવ રહેલો જોશો, અને ધર્મરસનો
સ્થાયીભાવ-જે પ્રાર્થના-તેના બળ વડે જ અનેક
વસ્તુઓનો તમારામાં સ્વીકાર કરી લેશો અને
તેમાંથી પોપણ મેળવી લેશો.

છેવટે હું વિનંતિ કરૂં છું કે મારા ઉપર
અદ્વા રાખશો કે હું મિત્ર છું અને સુદરના
જ્યાં જ્યાં પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી તે અદ્વલું કરવા
સિવાય બીજું હું કામ અહલું નહિ કરું હું
સિદ્ધાંતોનું અને તે સાથેના તર્કનું અન્વેષણ

નથી કરતો પણ માન્યતાઓનો અને તે સાથેની
ભાવનાનું અન્વેષણ કરું છું ”

(વડોદરા, તા ૧૭ મી જુલાઈ ૧૮૯૫)

આમાના કેટલાક વિચારથી જુદા પડતા
વિચાર મણિશ કરે આ ખેલા અને પછી ધારણ
કર્યા હશે પણ તેમની સરળતા, તેમની પ્રમા-
ણિકતા, સત્કાર્યો તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની
ગાઢ દેશભક્તિ, તેમની ઉંડી ઇશ્વરપરાયણતા,
તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા, તેમની ઉદારતા,
તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનું આ વિસ્તારી
ઉતારાથી કાષ્ટક દર્શન થયા વિના રહેશે નહિ

બીજે એકજ ઉતારો આપી આ લેખ
સમાપ્ત કરીશું.

“We enjoy many luxuries
which we can do without and
are therefore sinful Enjoyment
of luxuries is not something
bound up with life If we give up
expensive dress and food &c. we
need not starve or commit sui-
cide x x x Asceticism may not
be a duty but temperance is
x x x Fortunately I have not
saved a rupee till now and it
won't be difficult for me to be-
come poor. I once lamented
with you the absence of the cle-
rical profession in our Country”

(Baroda, 19 August 1895)

ભાવાર્થ આપણે એવા ધણા વિલાસમય
મુખ્ય ભોગવીએ છીએ કે તે વિના આપણે
ચલાવી શકીએ અને તે માટે પાપી થઈએ
છીએ વિલાસમય મુખ્યોનો ઉપભોગ એ જીવન
સાથે જોડાએલી વસ્તુ નથી કિંમતી પોશાક
ખોરાક વગેરે આપણે છાડી દઈએ તે કંઈ જુએ

મરવાની કે આપઘાત કરવાની યોજના નથી
 * * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિતાવ્યાર
 એ ફરજ છે * * * સુખાગ્યે હજી
 સુધી મે એક રૂપીએ પણ બચાવ્યો નથી
 અને મરીય થયું એ મને મુશ્કેલ નહિ પડે
 એક વખતે તમે ને મે બેઠે દર્શવેલો કે
 આપણા દેશમાં નિયમસર ધર્મોપદેશ કરનારના
 ધધાનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯
 ઓગસ્ટ ૧૮૬૫)
 ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ઉભરાતું અને રસિકતાથી
 પરિપૂર્ણ આ અતિ મૂલ્યવાન જીવન ભવિષ્યની
 પ્રજાને માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અનેક
 પ્રકારે આખી કરાવશે એમાં સંશય નથી

૯૫

૨૧ ૨૧ લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા

લમ્બમ સાત વરસ અગાઉ ભાઈ રણજીત-
 રામ વાવાભાઈનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ
 ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેમનું મરણ થયું તે
 કરુણ સંયોગ કરતાં વધારે કરુણ સંયોગોમાં
 મુરખપીભાઈ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અવસાન
 આમ અચાનક થશે. આ બંને સાક્ષર મિત્રોના
 કેાઇ અન્ય સંબંધ હતો. મણિભાઈને એક
 અથવા બીજા કારણે એમના બાલપણના
 મિત્રોથી માઠી ધણીખરા સ્નેહસંબંધો સાથે
 ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો આવતા,
 પરંતુ ભાઈ રણજીતરામભાઈ સાથે તો એમનો
 સંબંધ દમેશા એક ધારો જ રહ્યો હતો.
 મરણમાં પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા છે એમ મને
 ખાસે છે એકનું એવી જાતના જાન સાથે
 મરણ થયું કે “સ્નાન કરી હમણા પાછો આવું
 છું.” બીજાને “આ દીલ્હી રહ્યું આવી તબી-
 થતમાં ત્યાં જરૂર પહોંચી જઈશ ” આમ

આશા સાથે બંને ક્રાન્ત કાળના કાસામાં
 સંપડાઈ ગયા છે

બંનેની મારા ઉપરની પ્રીતિ સમારૂં છું
 ત્યારે તો આખમથી આસુ ચાલે છે રણજીત
 રામભાઈએ મરણ પામવા અગાઉની રાત્રિએ
 પોતાના પત્નીને મોઢે મારે માટે કેટલીક વાત
 કરી હતી, મણિભાઈએ મરણ પામવા અગાઉ
 પાંચ છ દિવસે જ મારા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો
 કે “તમારે સ્મરણ વારંવાર થાય છે”
 સામાન્ય રીતે મણિભાઈ પત્ર આવે તેના ઉત્તર
 જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની
 સરખાત કરી પરંતુ આ પત્રનો જવાબ વાચવા
 તેનો સ્વૃલ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ધણી અફસોસ
 થાય છે

જન્મ અને કેળવણી:-મણિભાઈનો
 જન્મ સં. ૧૮૨૪ ના કાર્તિક વદી ૮ ના
 રોજ કાઠીઆવાડમાં લાહીથી ત્રણ માઉ દૂર

આવેલ આંવડા થયો હતો તેઓ યાતે પ્રમોદા નાગર, તેમના પિતાનું નામ રત્નજી એકદંજી, માતાનું નામ મોતીબાઈ જેઓની હાલ ૯૨-૯૩ વરસની ઉંમર છે, અને હયાત છે મણિભાઈના મોટા ત્રણ ભાઈઓમાંથી હાલ એક જ-૨૧ હરજીવનભાઈ હયાત છે સૌથી મોટા ગૌરીશ કરભાઈ આજથી નવ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયા છે તેઓ એક કુશળ વૈદ અને હરિકથાકાર હતા સ્વ. ડાકેતર ત્રિભુવનદાસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક શારીર અને વૈદકશાસ્ત્રની રચનામાં તેઓ મુખ્ય સહાયક હતા બીજા ભાઈ માધવજીભાઈ-ત્રી હરિલાલ ભટ્ટના પિતા-એ ત્રણ વરસ અગાઉ જ મળ્યું પામ્યા છે તેઓ ગુજરાતી શિક્ષક હતા અને કેળવણી ખાતામાં આપુ જીવન ગાળી પેન્શનર તરીકે જીનાગઢમાં રહેતા હતા ત્રીજા રા હરજીવનભાઈ અને સૌથી નાના મણિભાઈ તેમને બે બહેનો હતા એક બાળવિધવા કથા બહેન હાલ હયાત છે. બીજા આણીબહેન રા ભગવાનલાલ ગિરિજાશ કરના માતૃશ્રી આજથી ત્રીસત્રીસ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થએલ છે

મણિભાઈના કુટુંબની સ્થિતિ સાધારણ હતી વળી મણિભાઈની બાળવયમાં જ તેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા ગુજરાતી અભ્યાસ રા માધવજીભાઈ પાસે આંગરોળમાં આરભાયો હતો. અંગ્રેજ અભ્યાસ ગોંડળ તથા રાજકોટમાં રહી કર્યો હતો મેટ્રિકની પરીક્ષા રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાંથી આપી હતી, તે વખતે તેમના સહધ્યાથીઓ અને મિત્રોમાં રા પ્રભાશ કર દલપતરામ પટ્ટણી અને રા હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટ હતા રા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એક ધારણ પાછળ હતા પરંતુ વિદ્યાર્થી તરીકે તેમને મણિભાઈ સાથે પીછાન હતી

રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં એ વખતે હેડમાસ્ટર

મિ દોરાબજી એદલજી ગીમી હતા. મણિભાઈ ઉપર તેમનો ખાસ પક્ષપાત હતો. ભાવનગર હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરનો કુંદો બ્યારે સ્વ જન્મશેદજી ઉનવાળાએ છોડયો (ઇ સ. ૧૯૦૫) ત્યારે તેમને માન આપવા એકત્રિત થયેલા મેળાવડામાં રા. મણિભાઈએ ભાષણ કરતા કહ્યું હતું કે “ મારા વિદ્યાર્થીજીવનમાં અમે બે મહાન હેડમાસ્ટરો સંબંધે સાબળેલ એક ગીમી સાહેબ અને બીજા ઉનવાળા બંને ખરેખર મહાન શિક્ષકો છે એમ મારે અનુભવ થયેલો છે ” મુબંધમાં ઇ સ ૧૯૦૯ -૧૦ ની સાલમાં મણિભાઈના એક ભાષણ પ્રસંગે ગીમી સાહેબ પ્રમુખપદે હતા, ત્યારે મણિભાઈએ કહ્યું હતું કે સૂર્યને દેખી જેમ કમળ ખીલે તેમ ગીમી સાહેબને જેતા અને થાય છે ગીમી સાહેબે પોતાના અંગ્રેજી લેખોના સંગ્રહ મણિભાઈને આપ્યો હતો ભાવનગરના મહારાજા સાહેબના આશ્રયથી તે છપાવી આપવા મણિભાઈની ધારણા હતી પણ તે સફલ થઈ નહોતી

મણિભાઈએ કોલેજનો અભ્યાસ મુબંધમાં રહી એલફી-સ્ટન કોલેજમાં કર્યો હતો સ્વ ભગવાનલાલ ઇડંજીની વગથી મણિભાઈ, પ્રભાશ કરભાઈ પટ્ટણી અને હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટને ગોંડળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં સ્થાન મળ્યું હતું એ સમયે અમારી યાત્રિના રીવાજ પ્રમાણે હતર માલજીવર્ગની સંધેવી રસોઈ જમવાનો પ્રતિબંધ હતો તેથી આ યુવાન વિદ્યાર્થીઓને ધણી મુશ્કેલી નડતી ધણી વખત કોઈ જ ખાતા દુધના પીતૈયા રસોઈઓ કરે અને દાળભાત મેળે કરે એવી સ્થિતિ પણ ચાલતી. તે એમના આનંદના કે મુશ્કેલીના દિવસોની ધણી વાર મણિભાઈ વાત કરતા. એક પ્રસંગે કોલેજમાંથી આવ્યા પછી ભુખ ધણી લાગેલી અને ખાવાનું કાઈ તૈયાર નહોતું

તેથી ચુલાનો દોષ કાઢી-અમારી ગેરહાજરીમા તે કેમ કાઈ રાધ્યુ નથી-એમ ચુલો ભાગી નાખ્યાની વાત કરી હસાવતા.

મણિભાઈ લોજીક અને મોરલ ફિલસૂફીનો એથિક વિષય લઈ ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમા બી. એ. મા બીજા વર્ગમા પાસ થયા અમારી શાંતિમા એ પ્રથમ જ એન્યુએટ થયેલ હોવાથી શાંતિ તરફથી તેમને માનપત્ર આપનામા આવ્યું હતું.

કોલેજમા મણિભાઈનો નબર હ મેશા ઉચો રહેતો. લોર્ડ હેના અમલ દરમિયાન એક પ્રસંગે એલ્ફી-સ્ટન કોલેજના બે સીનીયર વિદ્યાર્થીઓને ગવર્નમેન્ટ હાઉસમા લેવીમા હાજર રહેવા આમત્રણ થયું હતું તે માટે મણિભાઈ અને બીજા દેશપાટે એમ બે પસંદ થયા હતા પાછળથી દેશપાટે ગયા નહોતા અને રા વિશ્વનાથ વૈદ્ય દેશપાટેની જગાએ ખડા થઈ ગયા હતા.

એ વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ વડજીવર્થ હતા અને ફિલસૂફીના પ્રોફેસર મેકિમલન હતા. બન્નેની મણિભાઈ ઉપર કૃપા હતી. ને સમયના ન્હાના વર્ગમા પ્રોફેસરો બી. એ. કલાસના ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓના અગત સંબંધમા આવતા. મેકિમલન તો એવા સંબંધ શરૂ કરવા અને ફેળવવા માટે ખાસ અને પદ્ધતિસર શ્રમ લેતા. દર આઠતાડીએ એક દિવસ સાંજે પોતાની લાખી વોક (walk) મા સાથે એક કે બે વિદ્યાર્થી હોય જ. વળી તે વખતના પ્રોફેસરો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે, તેઓ કોલેજ છોડીને જાય તે પછી પણ પત્રવ્યવહાર રાખતા. પ્રો. વડજીવર્થ સાથે મણિભાઈને આ પ્રમાણે કેટલાક વરસો સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો. વડજીવર્થ એ વખતમા લગભગ ઘરડા હતા, પરંતુ મણિભાઈ તેમના ચહેરાનું અને હૃદયનું

વર્ણન કરતા કહેતા કે તે કોઈ અહીંના આપણા ઘરડા પુરુષ જેવા શુષ્ક ઘરડા નહોતા. એ અવસ્થાએ પણ એક જીવાનને શરમાવે એવા “ ગ્રેમી ” હતા. તેમના સંસ્કૃતના શાસ્ત્રી રા. જરામ શ્રોડાસના વિદ્યાર્થીઓ કેવા ટીપ્પણ કરતા એ પણ મણિભાઈ, પછી, પછા વખત સુધી કોલેજજીવનના સ્મરણીયોમા પ્રસંગોપાત વર્ણવતા.

કોલેજમા અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેમને રા. રમણભાઈ તથા પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દ્વે સાથે મિત્રતા જેવો સંબંધ જન્મ્યો હતો. ‘ વસતવિજય ’ ઉપર રા. રમણભાઈએ વિદ્વતા ભરી ટીકા લખીને એ કાવ્ય ખુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રકટ કરાવ્યાનું સુવિદિત છે.

લગ્ન -- મણિભાઈનું પ્રથમ લગ્ન ચૌદ પંદર વરસની ઉંમરે કુંડલાના વૈદરાજ જટાશકર કેવળરામની પુત્રી નર્મદાકુંવર સાથે થયું હતું. આ બાઈ ધણા જ સુશીલ અને સ્વરૂપવાન હતા. તેઓ એક પુત્ર નામે પ્રાણલાલ (જન્મ ૯-૨-૯૦) સુકી ભર યુવાવસ્થામા સ. ૧૯૪૭ ના ચોમાસામા સ્વર્ગવાસી થયા. મણિભાઈની એમના ઉપરની ચાહનાની તો સીમા નહોતી. તેથી વિધુર થયા ત્યારે તેમની વિહવળતા પણ હૃદયગરની હતી. નાની ઉંમરમા મણિભાઈએ વિદ્યા અને સૌજન્યથી ધણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને તેમના જેવા સમજી જીવાનને આટલો સીમા વગરનો શોક થતો તે જોઈને ધણા સગા-સંબંધીઓને નવાઈ લાગતી પરંતુ એ શોક ક્ષણિક નહોતો. સ્વ નર્મદાના અવસાન પછી વીસ એકવીસ વરસે એક પ્રસંગે મણિભાઈ પોતાની કવિતાઓ તપાસતા હતા તેમાથી

“ નયન નમણા, મીવા ઘેણી, લલાટ મુકામજી ”

એ લીટીઓ વાચતા તેમની આખમા આસુ ભરાય આવ્યા અને અમે જેઓ તેમની પાસે બેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલા તેમને મોઢે તેમના સૌન્દર્યનું અને સફળ્યોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા, જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગઈ કાલે જ થયો હોય !

કદી સ્મરણુ આવતાં કધીર નીર નેત્રે ધરે,
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન એ સખી, સ્વજન એકલીતુ હતી
સહસ્રશત સહસ્રમાં હૃદયની પથારી થતી

આ લીટીઓમા તેમણે પોતાની ખરેખરી લાગણી ઉકેટ રૂપમા અતારી.

મણિભાઈનું બીજી વખતનું લગ્ન જામનગર નિવાસી શંકરલાલ જેઠાભાઈના બીજા પુત્રી નર્મદા સાથે ખંભાળીયામા સ. ૧૯૪૮ મા થયા (રા. બલુભાઈએ અ. સૌ. નર્મદા હન્ટ નામના કાવ્યમા “ ખંભાળે રહેતીંતી નાની ” એમ પ્રયોગ કરેલ છે બાબીનું નામ નાની પણ હતું*) તેમનાથી મણિભાઈને થયેલ પ્રેમમા અત્યારે માત્ર બે પુત્ર ને એક પુત્રી હયાત છે એક પુત્રી નામે અ. સૌ. હૃદય-લક્ષ્મી (જન્મ સ. ૧૯૧૦) એક પુત્રી મૂકી બે વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. એ સિવાય ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ બાલ્યા-વસ્થામા ગુજરી ગયેન છે.

મણિભાઈનો બાલકો તરફ ધણો સ્નેહ હતો. પ્રથમ પત્નીના પુત્ર પ્રાણુલાલ તરફ તો હદ વચરેની એમની ચાહના હતી. લગભગ દશ વરસની ઉંમરે એ સ્વર્ગવાસી થયો ત્યારે એને અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીનો મણિભાઈએ પોતેજ

* અને પહેલી અથવા મોટી નર્મદા તે નંદી મો. હરિલાલ લટ્ટના માતૃશ્રી એટલે મણિભાઈના લાભીનું નામ પણ નર્મદા એમના કુટુંબમા એ એક સૌથી મોટા નર્મદા જ પોતાના આખા નામના અધિકારી ગણાતા.

મણિભાઈની કરિતાઓમા ધણી કવિતાઓ તેમના આ સ્વર્ગવાસી પત્નીને ઉદ્દેશી લખાયેલી છે વિદ્યુરકુરુગ, વિદ્યયોગ, તદ્દરે તદ્દવદતિકે વગેરેમા શોક તથા પ્રેમના જે ભાવો મૂર્ત થાય છે તે આપણા સાહિત્યમા તો બીજે મળી શકે તેવા નથી.

સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો તેને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવાનો એક પ્રસંગ-મે જે સમયે મણિ-ભાઈને પ્રથમ જ જોયા તે-યાદ આવે છે એ વખતે મણિભાઈ વડોદરામા નોકર હતા પ્રાણુ-લાલને બાલ્યાવસ્થાથી શહેરમા રહેવાનું થયેલ હોવાથી ગામડાના વાડી, કુવા, વાઢ (શેરડીના) વગેરે કાઠ તેણે જોયેલ નહિ ને બતાવવા માટે ખાસ મણિભાઈ અમારે ગામ પ્રાણુલાલને તેડીને આવ્યા અને એ બાળકને અતિશય પ્રેમથી શેરડીના વાઢમા જઈ ચી ચોડા (કેલુ)-ની માહિતી આપી પ્રાણુલાલને ઉલટીનો વ્યાધિ થયો હતો તેમાથી તેની આખો પણ મદવાડમા ગઈ હતી મણિભાઈ પથારી પાસે બેસી એ બાળકને પ્રભુની વાતો કહેતા અને સિતાર વગાડી એનું મન રંજન કરતા. મણિભાઈને સંગીતનો ધણો શોખ હતો પોતે છેવટ સુધી સાફ ગાઈ શકતા સિતાર બજાવવામા પણ તેમનો હાથ સારો બેઠેલો હતો પરંતુ પ્રાણુલાલના મરણ પછી એમણે કદી સિતાર બજાવ્યો સાબલ્યો નથી.

મણિભાઈના બીજી વખતના પત્ની અ. સૌ. નર્મદા બાબી ધણી માયાળુ હતા. એમનો ગુજરાતી અભ્યાસ સાત ચોપડીનો હતો અંગ્રેજી શીખવા માડયા હતા પણ ધરકામને લીધે અને શરીર નબળું એટલે એમને કુરસદ મળતી નહિ અને મણિભાઈ એ બાબતમા આમલી નહોતા.

છતા તેમનું વાચન ધણું સાફ હતું ભાગવત, રામાયણ, ઉપરાત વાર્તાની તથા કવિતાની ધણી ચોપડીઓ તેઓ વાચતા એરિસ્ટોટલના નીતિશાસ્ત્રનું ભાષાતર મણિભાઈ કરતા ત્યારે તેઓ પોતે બોલતા જમ અને અં સૌં નર્મદાભાભી લખે એવો ક્રમ કેટલોક વખત રાખ્યો હતો

સ્વં નર્મદાભાભીનું જીવન મણિભાઈથી જુદું ન હતું કોણ કોનું પૂરક હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે બાબીએ સુખ પણ એટલું માણ્યું હતું વિપત્તિઓ પણ એટલી જ વેડી હતી અને અનેક વરસોના સહજીવનને અતે તે બંનેમાંથી એક વિખુદ પડે ને બીજું સહન કરે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી સ્વં બાબીને બાધો બહુ મજબુત નહોતો તેમાં અનેક ચિંતાઓને લીધે વારંવાર શરીર બગડી આવતું. એક મદવાડ ધણો મોટો ઇ. સ. ૧૯૦૬ મા આવેલો તે સ્મરણમાં છે એ મદવાડને અગે હાવનગરથી હરાફેર અર્થે બોટાદ રહેવું પડ્યું હતું, ત્યારે મણિભાઈએ જે ચાકરી કરી અને સંભાળ લીધી તે કદી વીસરી શકાય તેવી નથી દિવસ રાત પથારી પાસે પોતે બેસી રહે ઉઝગરો કરવાનો હોય માટે જમે પણ નહિ. વખતસર દવા આપે નાની પુત્રી તો માણસને સોપે પરંતુ હૃદય અને બાહ્ય એ બે બાળકોને અનેક રીતે રીઝવી ખુશી રાખે. એ દિવસોમાં પણ પોતાનો અભ્યાસ તો ચાલુ જ હોય. એ મદવાડમાં ટેનિસનની કવિતાઓમાંથી Idylls નું મદવાડની પથારી પાસે બેસી ભાષાતર કરી બાબીને નિરંતર સંભળાવતા — અને કરુણ વિભાગો આવતા આસુ સારતા મણિભાઈ મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે

મણિભાઈ સામાન્ય રીતે બડ અથવા વીર પુરુષ કહી શકાય તેવા હતા સાધારણ વિપત્તિઓથી તેમને કદી હોબ થયો જાણ્યો નથી,

પરંતુ બાબીનો મદવાડ કે કોઈ બાળકનું મરણ એ પ્રસંગે તો એમનું હૃદય કોમળ બની જતું. — ખરેખર, કોમળ જ હતું, પરંતુ બધાને તે આવે પ્રસંગે જ પ્રત્યક્ષ થતું. બાબીના એક મદવા વખતે મણિભાઈએ કવિતા કરી —

કુસુમ માઈ કરમાય,
અરર ! હૈયું ભરમાય,

x x x

સખે શું કઈ ?

ઇ સ ૧૯૧૮ સવત ૧૯૭૪ ના આવણ વદી એકમના રોજ સૌં નર્મદાભાભી સુવાવડમાં અચાનક ધતુર્વા થવાથી સ્વર્ગવાસી થયા મણિભાઈને માથે અસહ્ય દુખ આવી પડ્યું પરંતુ ધૈર્યથી તે સહન કર્યું આ બનાવ પછીથી તેમનું ધ્યાન કોઈ કામમાં ચોટ્યું જાણ્યું નથી એમના જેવા ખાવાપીવાના શોખી ત્યાર પછી જે હોય તે, જ્યારે મળ્યું ત્યારે ખાઈ લેતા, એમ જ કહેતા કે “માઈ સુખ તો બધું ચાલ્યું ગયું, માઈ જીવન કેટલું બધું dependant પરવશ હતું ?” રાત્રે ઉઘ ન આવતી અને કહેતા કે “ન સમજી શકાય તેવી અતરમા ચચરાટી થયા કરે છે, કોઈ વસ્તુમાં ચિત્ત લાગતું નથી.”

વ્યાવહારિક જીવન ૧ વડોદરા — મણિભાઈનું વ્યાવહારિક જીવન તેઓ બી એ પાસે થયા પછીથી જ એકવીસ વરસની ઉંમરે ઇ. સ ૧૮૮૯ મા શરૂ થયું. તા ૪-૨-૮૯ ને રોજ સુરત સરકારી હાઇસ્કૂલમાં આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર તરીકે દુવે કાશીરામ સેવકરામને બદલે નીમવામાં, પગાર રૂ. ૭૫-હતો

સુરતમાં થોડા માસ કામ કર્યા પછી વડોદરામાં તા. ૧૫-૯-૯૦ ના રોજ કલા-ભવનમાં સાહિત્યશાળાના અધ્યાપક તથા શિક્ષણપદ્ધતિશાળા (ટ્રેનિંગ કોલેજ)ના મુખ્ય ગુરૂ (હેડમાસ્ટર) તરીકે નીમવામાં તે વખતમાં

વડોદરામાં કલાભવનની સ્થાપના થતી હતી અને તેના સુખ્ય સુકાની ગજનર સાહેબ હતા. તેમની સાથે આ વખતથી જ પરિચય થયો અને ગાઠ સ્નેહમાં પરિણમ્યો આ બંને અસાધારણ વિદ્યાર્થીતાવાળા પુરુષોના સમાગમથી ગુજરાતને અનેક રીતે લાભ થયો છે અભિ-ભાષામાં શિક્ષણશાસ્ત્રની જે યોગ્યતા આવી, તે શાસ્ત્ર સંબંધે તેમણે જે વાસ્તુ અને વિચાર્યું તે સર્વ પ્રસંગ ગજનર સાહેબના યોગ વિના આવવો અસંભવિત હતો જે તાજાં શ્રેણીઓએ એ સરથામાં એ વખતે કામ કરતા તેમાં અભિભાષ પોતાની યોગ્યતાથી તુરંત આગળ આવી સકયા, અને ‘શિક્ષણના ઇતિહાસ’ ની રચનાથી બધાઓને સ્પષ્ટ થયું કે અભિભાષ પોતાના જમાનાના એક સારા વિદ્વાન, પુખ્ત વિચારશીલ લેખક અને શિક્ષક છે

“શિક્ષણનો ઇતિહાસ” એ સામાન્ય ભાષાતરતું પુસ્તક નથી અનેક અગ્રેજી પુસ્તકોના વાચન અને મનનથી ચર્ચિત થયેલા વિચારો અને અનુભવના પરિણામે રચાયેલો શિષ્ટ ગ્રંથ છે. હુ ધારું છું કે એ પુસ્તકની કદર હજી તો ગુજરાતને કરવી બાકી જ છે

વડોદરાની નોકરી દરમિયાન એક વખત ગાયકવાડ તરફારના સ્વર્ગવાસી રાજકુમાર જય-સિંહરાવના શિક્ષક તરીકે પણ તેઓ કામ કરતા હતા, જે કે આ શિક્ષણ બદલ જુદો પગાર મળતો નહિ. વડોદરાથી તેઓ સ્વેચ્છાથી જ છુટા થયા હતા ગજનર સાહેબ નીકળી ગયા અને કલાભવનનું સ્વરૂપ બદલી નાખવામાં આવ્યું એટલે તેઓની રાજ્યના કેળવણી ખાતા માં જ ઇન્સ્પેક્ટરની ગ્રેડમાં નીમણૂક થતી હતી પરંતુ ગ્રેડ ઉતરતો આવતો હોવાથી અભિભાષ રહ્યા નહિ

આ રીતે વડોદરા રાજ્યની નોકરીથી આઠ વર્ષો નિવૃત્ત થયા, અને અભિભાષના જીવનનો

એક પૂર્ણ ચક્રસ્વી અંક સમાપ્ત થયો

વડોદરાનું એમનું જીવન પ્રત્યક્ષ જોવા જણાવતો મને અનુભવ નથી પરંતુ એ જીવનની ઘણી વાતો મુ બાબી પાસેથી તેમજ બીજાઓ પાસેથી જાણી છે ત્યારે મને લાગ્યું છે કે અભિભાષએ જે જીવનમાં સુખ ભોગવ્યું હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમાં જીવિવિષયક આનંદને પણ તેમણે લ જ ભોગવ્યો. લાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રની આલોચના થઇ શકી કે નથી એ જીવિવિષયક આનંદો ભોગવાયા

અભિભાષ એક આજન્મ શિક્ષક હતા એમની પાળ શિક્ષણ લેવાનો જેમને પ્રસંગ આવ્યો છે તેઓ બધા તેમની વિદ્વતા તથા સમજાવવાની પદ્ધતિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે વિષયનો ઉડો અભ્યાસ કર્યા પછીથી જ તે વિષય શિખવવાની તેઓ શરૂઆત કરતા અને એ ટેવ એમણે છેવટ સુધી જાળવી હતી.

વડોદરાના એમના જીવનની અને શિક્ષણની કેટલાક યુવાનો ઉપર સચોટ અસર થઇ અને એ અસરના પરિણામ રૂપે રા કર્ણા-શકર તથા શિવાભાષ અને દેવચંદ જોવા કેટલાકના જીવન ઘડાયા છે આમાના કેટલાકને અભિભાષ સાથે અન્યોન્યને ઘેર આવીને પ્રતિ-વર્ષે એક બે વાર થોડા દિવસ સાથે સમાગમમાં ગાળવાનો સુદર વહીવટ ઘણા વર્ષ ચાલુ રહ્યો હતો

૨. લાવનગર—વડોદરા છોડ્યા પછી ભાવનગરના કેળવણી ખાતામાં તા. ૧-૧૨-૯૮ ને રાજ તેઓ દાખલ થયા વચ્ચેના છ માસ તેઓએ પોતાના વતનમાં તથા લાહી, કુંડળા, વગેરે સ્થળે ગાળ્યા હતા એ વખતનો એક પત્ર નીચે પ્રમાણેનો મળ્યો છે

“મારી હાલ એવી સ્થિતિ છે કે ઘોખો નહિ કરવો જોઈએ. નામ-કામ-કામ બધાની

હાનિથી હું અસ્વસ્થ રહું છું અને સ્નેહીઓને લખી શકતો નથી. કાઠિઆવાડમાં જ રહેવાનો છું એટલે વહેલો મોડો મળીશ માત્ર ક્યારે તે કહી શકતો નથી સ્નેહીઓ આટની ચિંતા રાખે છે એ સગળું છું પણ તે દૂર કરી શકતો નથી.” તા ૨૧-૮-૬૮

નામ--કામ-કામ બધાની હાનિ એ વખતે ખરેખર થઇ હતી આવી પ્રાસાનુપ્રાસવાળી શૈલી મણિભાઈની ખાસ હતી ઉત્તરાવસ્થામાં એ શૈલી છોડી દીધેલી હતી પણ આત્મકાળમાં તો તેનો ધણો ઉપયોગ કરેલો દેખાયો છે

“અરે મારા પ્રાણાધાર, મારા તો હૈયાના હાર,
જીદગી કેરા આધાર બહાર આપ ક્યા મયા ?
અમાગણી હું જ નાર, અમુ કેરી છુટે ધાર,
દુખ છે અપાર કા લગાર ન આવી દયા ?
હે ગુલાબી વણાંગાર પ્રણામ કરૂં હજાર
વિયોગનો મારી માર કેમ અળગા થયા ?
અરે હાય કપે કાય નથી આપ દિલમાંથી
શોક કર સન્યાસીને કાઇ ન આવી મયા ?”

દેવયાની અને વર્મતવિજયના લેખકને એક વખત દલપતશૈલી ઉપર કેટલો મોહ હતો અને એ શૈલી કેટલી એમને સુવમ હતી એ જણાવવા પુરતું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે બાકી આ લીટીઓ રચતી વખતે મણિભાઈની ઉંમર બાગ્યે જ ચૌદ વર્ષની હતી

ભાવનગરમાં આવ્યા પછીથી તેઓ સ્થિર થઇને ત્યાં જ રહ્યા લગભગ પચીસ વર્ષ ત્યાં જ ગાળ્યા (બાપ્તિઝમ લીધા પછીથી ભાવનગરની નોકરી તા ૨૫-૪-૧૯૦૦ ને રોજ છોડી હતી અને ૧૮-૧૦-૧૯૦૦ ને રોજ ૪રીથી તે જ જગ્યાએ નીમાયા હતા અમદાવાદ મિશન સ્કૂલમાં રહેવા વિચાર કરેલો પણ પગાર ઝોછો હોવાથી રહ્યા નહિ વિલાયત જવા વિચાર કર્યો હતો એમ પત્રો ઉપરથી જણાય છે.) એ વરસોમાં અનેક બનાવો એવા બન્યા કે એમના જીવનનો પ્રવાહ માત્ર જુદી દિશામાં વહેવા માડ્યો કેટલાક પ્રસંગો એવા બન્યા જેમણે એમની અતિ વિષમ કસોટી કરી એ બધું સહન કરતા એમનું સાહિત્યજીવન છિલ્લિલ થઇ ગયું

ખ્રિસ્તી ધર્મ-મણિભાઈ ભાવનગરમાં દાખલ થયા અગાઉ ખ્રિસ્તી ધર્મ વરદ વળ્યા હતા. ભાવનગરમાં એ અભ્યાસ વધાર્યો અને ઇ સ ૧૯૦૦ની શરૂઆતમાં તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ જાહેર રીતે સ્વીકાર્યો એ સ્વીકારથી એમના ઉપર શાંતિ અને સ્નેહી મહાન તરફથી ક્રિટિકાર વરસવામાં તો મણા રહી નહિ પણ જાહેરપત્રો, દૈનિક, અડવાડિક અને માસિકોએ પણ સખત આક્ષેપો કર્યા વૈદિક વિષય ચર્ચા નાં વૈદ્યકદષ્ટનમાં પણ ‘ મેનિઆ ’ એ નામના રોગની ચર્ચા કરતા પ્રશ્નોના શાંતિના એ એકજ નામગીરી^૨ ગૃહસ્થોને ધર્મનો મેનિઆ લાગ્યું પડ્યો છે એમ જણાવ્યું હતું

આ બધી નિંદા સહન કરવા પુરતું ધૈર્ય અથવા જડતા મણિભાઈમાં નહોતા અત્યંત કામગીર સ્વભાવ હોવાથી પોતાના અંત કરણ-

૧ ખરી મોહબત અથવા ગુલબાસનું કુલ, રચનાર મણિશ કર રત્નજી ચામુડકર સ ૧૯૩૮,

૨ મણિશ કર ચિંતણ અને મણિશ કર રત્નજી

થી જે વાત સત્ય માનતા તેનો સ્વીકાર નીભાવી શક્યા નહિ. છેવટ સ્થિતિ એવી આવી કે તેઓ આર્થ થયા, પરંતુ અંત કરણથી ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. આ શબ્દપ્રયોગ હું ધણા જ વિચાર-પૂર્વક કરું છું-મણિભાઈનું અંત કરણ કાચ સમાન થુલ હતું ગમે તે વસ્તુનું પ્રતિબિંબ તુરત પડી શકતું તેમા મલિનતા હોય તોપણ ભુ સાધ જતી અથવા બીજાઓને તુરત પ્રત્યક્ષ થતી તેમણે વેદ, ગીતા, કુરાન, વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો ધ્યાનથી વિચાર્યા હતા, પરંતુ એ બધામાંથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુકૂળ જણાતી વાતો જ એમના મગજ ઉપર ચીતરાધ જતી અને શાશ્વત અસર એ સિવાય બીજાની રહેતી નહિ આપણા સમાજમાંથી તેમના ધાર્મિક વિચારો તરફ સમભાવ બતાવી શકે એવા થોડા જ માણસો. મણિભાઈને મળ્યા-તે પણ તેમના શિષ્યો એ સિવાય બીજાઓ તો નિન્દા કરનાર અને પજવનાર છે એવી તેમને ખાતરી થઈ હતી, તેથી બોળા સ્વભાવના હોવા છતાં આ એક બાબતમા તેમણે દૃઢ મત કહ્યો હતો કે કોઈ સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવા અલબત્ત જેમની ભૂમિકા ઉચી જણાતી તેમની સાથે તો આ બાબતમા એ ધણા જ નિખાલસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોહની લાગી, તે કેટલી સજ્જડ હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જણાશે પોતાનું મનત્ય આટલું દૃઢ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતા પાછલા વર્ષોમા મેં મણિભાઈને કદી જોયા નથી

“ પરમ હિતૈષી

આપનો તા. ૧૨ મી નો કાગળ મળ્યો. આપનો સ્નેહ હજી છે સવિસ્તર કિતર લખુ છું ધણા વખતથી હું ધર્મનો અભ્યાસ કરું છું તે નમે જણા છે. કેટલાક વખતથી હું એવું જાહેર કરું છું કે મને પરમ સત્ય મળ્યું છે તેની

પણ તમને ખબર છે. ભાઈ હાલમાં કરને મેં તે જણાવ્યું છે અને માર્ગ પણ જણાવ્યો છે પણ મેં જે વાચ્યું છે તે વાચવાનો શ્રમ લે એવા આ દેશમા ધણા થોડા છે અને એવા વખત આવ્યો છે કે જ્યારે મારા બધા સ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ મારો લાગ કરશે. કારણ કે સ્વર્ગનો મુસાફર સ્વીડનબોર્ગ કહે છે કે જીસસ ક્રીસ્ટ વગર સ્વર્ગનો બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી. આ દેશના લોકો ક્રીસ્ટને નામથી જાણે છે પણ તેના ધર્મ સંબંધી કશું ન જાણવા છતાં તેના તિરસ્કાર કરે છે તેના ધર્મના રહસ્ય સંબંધી તો આ દેશના ક્રિશ્ચિયનોમા પણ કોઈને ખબર નથી એ રહસ્યો મેં જાણ્યા છે અને માન્યા છે

પરિણામ એ આવ્યું છે કે મેં બ્રાહ્મણનું ચિન્હ ઉપનયન દૂર કાઢ્યું છે અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મંડળમા પ્રવેશ કરીશ

મારા કુટુંબમા હજી બા અને મહેન વગર ઇતરને આનંદ ખબર નથી તેમના દુખથી હું દુખી થાઉં છું પણ જે સત્યો મેં જોયા છે તેની મદદથી હું સર્વ સહી શકું છું શાંતિના મનુષ્યો મને મૂર્ખ, ‘ દુષ્ટ ’ દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું તે પણ હું સહન કરીશ, પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો લાગ કરશે અસ્પૃશ્ય.

હું જોકે છું કે જનમમા બધા મનુષ્યો એક ઈશ્વરના ફરજદ છે અને આ દેશની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ શાંતિઓ છે. આ બધન હું તોડું છું એટલે બધનની અદર રહેલા મારા સ્નેહીઓ મારા શબ્દો પણ સાભળશે નહિ અને ઈશ્વરને માનતા છતાં ઈશ્વરને માર્ગે જે આમગ મંચેલા છે તેને પથરો મારશે! તોફારી હજી સુધી મળી નથી અને હવે

આ રાજ્યની નોકરી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર જ્યાં લાઇ જશે ત્યાં જઈશ. આ માસની આખર સુધી માત્ર અહીં રાહ જોઈશ અને ધનની ઇચ્છા નથી માફ ગુજરાન થાય તેટલું કોઇ પણ સ્થળે મળી રહેશે

બધું ' આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રડવું આવશે એ હું જાણુ છું કારણ કે તમારું હૃદય સ્નેહી અને સરલ હોવા છતાં તમે સ્વનત્ર થઈ શકો તેમ નથી માત્ર મારી સાથેનો આત્મ સમ્બંધ બીલકુલ તોડી નહિ નાખો, અને મને છું તેવો સમજવાનો યત્ન કરશો તો હું સતુષ્ટ રહીશ

ભાઈ વિચનાથ સદારામનો એક પત્ર હતો. તેને હું ઉત્તર લખી શક્યો નથી આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો હું નહિ લખી શકું.

ધણુ! એમ કહેશે કે જરા રાહ જોવી જોઈએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમાં બધું છે, ક્રિષ્ણન ધર્મમાં કશું નથી-ઇત્યાદિ. પણ તેમને હું શો ઉત્તર આપું? હું સર્વને એટલું જ કહું છું કે-બધુંઓ! હું કહું છું તે બધું ખરૂં છે એમ મૃત્યુ પછી તમે બધા સાગ છો તે જાણશો હાલ પણ મેં જે વાચ્યું છે તે વાંચો તો જાણો વાચ્યા વગર સલાહ આપવાથી શું ફળ? સહન કરવું પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હું પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સહન કરીશ કારણ કે આ દેશમાં ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાશ આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હું કાંઈ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જણાવું છું એટલું બેધડક કહું છું કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકો જે સાબળશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે

સાબળો અને પછી કહેા પરીક્ષા કરો,

ઇત્યાદી હાલ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રડશે એમ જાણવા છતાં આ હું તમને લખુ છું ઇશ્વર તમારા આસુઓ લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે
વડોદરા તા ૧૭-૬-૯૮

તમારો સ્નેહાધીન મણિશ કર.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઈએ સ્વીડનબોર્ગ સંબંધે ઘણું વાચ્યું હતું. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હમેશા રહી હતી મણિભાઈના મોટાભાઈએ આ બધા પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધા હતા, અને ફરીથી મણિભાઈને એ ન આપવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસહાય જેવા થઈ ગયા હતા. તેવામાં રા ગૌરીશ કર ભાઈનો પત્ર આવ્યો કે બધા પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી રવાના કરી દીધા છે એ ખબર મળ્યા સારે મણિભાઈને ઘણું હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદ્દન નવું કપાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમાં ગોઠવતા ગોઠવતા ખરેખર પોતે રોયા એ એમના વહાલા પ્રાણ સમાન પુસ્તકો વરસ બે વરસ પોતાનાથી છુટા હતા તેને મેળવતા બાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળ — મણિભાઈનું મિત્રમંડળ બહોળું હતું. એમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો, વળી ઉદાર પણ હતો એટલે પોતાના અનુભવમાં જ્યાંસુધી સામા માણસની અપાત્રતા કે શકતા ન આવે ત્યાંસુધી ગામે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના બાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમાં તદ્દન સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા હોય એવાનો પણ જ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે લેશમાત્ર સંકેત કે આડબર વગર તેમની સાથે બળતા. પોતાની સાથે ગુજરાતી બીજીની ભણેલ એક કુવાર

હતો તેનો દાખલો મને યાદ આવે છે. મણિ-
ભાઈથી ઉમરમા એયાર વરસે મોટો હતો અને
/ ૪૦-૫૦ વરસની ઉમરે આર્થિક સ્થિતિ કંફાડી
થતા મણિભાઈ પાસે આવ્યો. મણિભાઈએ
તેને ગુજરાતી નિશાળમા આસિસ્ટન્ટ રખાવ્યો,
પરંતુ તેની સાથેના પત્રવ્યવહારમા તેમને “પ્રિય
ભાઈ” અને ‘તમારો મણિશંકર’ એ વ્યવહાર
રાખતા બિચારા લુવાર માસ્તર આ પ્રેમપ્રદ
ર્શનથી ઝોઝાઝોઝા થઈ જતા.

વડોદરાના મિત્રમણમા ગજનર સાહેબ
તો મુખ્ય, પરંતુ એઓ ઉમરમા મોટા હતા
અને મણિભાઈ હમેશા તેમની આમન્યા રાખતા.
ગજનર સાહેબને મણિભાઈ તરફ ધણો પક્ષ-
પાત હતો પણ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે બાળ-
કને બંધેરી નાખે તેમ ધણી વખત મણિભા-
ઈને પણ બંધેરી નાખતા. પાછળથી સ્વભાવ
શાન્ત પડતા ખરા જીમરથી માંશી ચાહતા.
મણિભાઈ તેમને તથા જમશેદજી ઉનવાળાને
હમેશા મુરબ્બી તરીકે જ માન આપતા.

વડોદરાના જીવનમા રા રાજરામ રામ-
શંકર શાસ્ત્રીના પરિચય વધારે દૃઢ થયો. ઝોળ
ખાણુ તો ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ સ્કુલ
લખાથી જ થયેલી આ બન્નેનો પરિચય દૃઢ
મિત્રતામા પરિણામ પામ્યો. રાણુભાઈના રસિક
અને આનંદી સ્વભાવથી મણિભાઈ ધણી રજીત
થતા અને એ મિત્રના અનેક વખત અમારી
પાસે વખાણુ કરતા. એ સ્નેહમા મણિભાઈએ
ખિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે આચ આવી, પરંતુ
જીવનના છેલ્લા વરસોમા મણિભાઈ રાણુ-
ભાઈને અસહ માફક ચાહવા માડ્યા હતા.

મણિભાઈના જીવનમા મિત્ર તરીકે પ્રથમ
સ્થાન પામનાર તો હું જાણુ છું ત્યાંસુધી
પ્રે બિલવ તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર શિક્ષણના
ઇતિહાસની પ્રથમ આઠાતની પ્રસ્તાવનામા
બલુભાઈની સહાય માટે મણિભાઈએ યોગ્ય

સ્તુતિવાક્યો લખેલા છે. એ મન્ને મિત્રોએ
જીવનમા એકબીજાને ધણી સહાય કરી અને
એ મિત્રતા કેટલોક વખત તુટી હતી તે ન તુટી
હોત તો આપણા સાહિત્યને ધણી પોષક નીવ-
ડત હું મણિભાઈને જ્યારે પ્રથમ મળ્યો ત્યારે
બલુભાઈનો સબધ તુટેલો હતો એમનું નામ
નુદ્ધા ધર્મા કોષથી લેવાતુ નહીં--એ વાન જ
કોષથી કરાય નહીં-પછી એમની સાથે પત્ર-
વ્યવહાર કે એમના ખરખખર પુછવાનું તો
એમના ઘરના કોઈ માણસથી શી રીતે બની
જ શકે? આ વિરોધ પણ મણિભાઈ ખિસ્તી
થયા એ કારણથી થયો હતો. તોપણ બલુભા-
ઈના સાચા ગુણો માટે પણ મણિભાઈની
આસપાસ બેસનાર કોઈ નિન્દા કરે અને
મણિભાઈ એ સાબળ્યા કરતા એ તો વાજબી
નહોતું જ એમનામા એ નિર્બંધના હતી કે
બીજાઓને ને પ્રમાણે બોલતા અટકાવી ન
શક્તા પહેલા બલુભાઈનું નામ ન લેવાતુ, પછી
સ્થિતિ એવી આવી કે બલુભાઈની નિન્દા થવા
માડી (મણિભાઈ આવે પ્રસંગે મૌન જ રહેતા
બીજાઓ બોલે તે સાબળે પરંતુ એ પણ ઝોઝો
હોય નહોતો) ત્યારપછી કેટલાક મિત્રો અને
કુટુંબીઓના આગ્રહથી બન્ને મળ્યા અને પાછો
સબધ શરૂ થયો. એકબીજાએ એકબીજાને
ક્ષમા આપી-ક્ષમા માગવાનો કે આપવાનો
આવા સ્નેહમા અવકાશ હોય તો-અને બન્નેએ
આ નવો મબધ કુદરતને ખોળે મુક્યો તે કુદરતી
રીતે વધતો ગયો.

મણિભાઈની કવિતાઓમાની કેટલીક જેમ
તેમના પત્નીને ઉદ્દેશીને લખાયેલી છે તેમ તેમના
આ મિત્રને ઉદ્દેશીને પણ થોડી કવિતા લખા-
યેલી છે પૂર્વાલપનો ઉપહાર જે હમણા પ્રકટ
થયેલ છે તે કાવ્ય લગભગ ત્રીસ વરસ અગાઉ
લખાયુ હતુ અને જ્ઞાનદર્શન નામના તે સમયના
એક માસિકમા છપાયુ પણ હતું.

મણિભાઈના સાક્ષર મિત્રોમા રા બહુ ભાઈ ઉપરાત સ્વ કલાપી અને રા નાનાલાલ કવિના મુખ્ય સ્થાન છે કલાપી સાથેનો એમનો વિશુદ્ધ સ્નેહ થોડો કાળ જ લખાયો અને કલાપીના અકાળ અવસાનથી એ મિત્રતા તુટી પડી એ સ્નેહસંબંધ ચારેક વરસ જ રહેલો, પરંતુ કલાપી ઉપર મણિભાઈના વ્યક્તિત્વની અસાધારણ છાપ પડી હતી, અને એ હૃદય મણિભાઈ પાસે કોઈ અજબ રીતે ખુલી ગયું હતું મણિભાઈએ જો થોડા પત્રો પ્રકટ કરેલા છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે બીજા અનેક પત્રો મણિભાઈ પાસે પ્રકટ કરવા જેવા હતા અને છે સૈલીને માટે તેમ જ વસ્તુને માટે એ બધા ગુજરાત સમક્ષ ધરવા જેવા છે. મણિભાઈના બધા મિત્રોમા કલાપીએ તેમને

“હૃદયવનના મીઠા બોલા શુસાકર હસલા
વિપુલ જલના વાટી લોળા ! ન માનસ હોય આ !”

એ અન્યોઅન્યની સ્થિતિ દર્શાવનારી ચુકન લીટીઓ છે જ્યારે સહુ પહેલા કલાપી અને મણિભાઈ મળ્યા અને છુટા પડ્યા ત્યારે કલાપીએ કહ્યું કે “આપણે બન્ને અગાઉ કોઈ વાર મળ્યા હોઈએ અને ઘણી વાર સાથે રહ્યા હોઈએ એમ લાગે છે ” અને આ “જનનાતર સૌહાર્દ ” તે પછી અપાટા બંધ ખીદ્યુ હતું કલાપીના અકાળ સ્વર્ગવાસથી મણિભાઈને ઘણું દુઃખ થયું એ પછી શોઢ અતરમા અને અતરમા ઘણું કાળ અપ્રકટ રહ્યો. કોઈક વાર જ એ સ્નેહની વાત બહાર રહ્યો. કોઈક વાર “ સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા ” એ કવિતા એ બંનેને સ્નેહ અમર કરવા પુરતી એક જ ચીજ બાકી રહી છે

કવિ નાનાલાલ મણિભાઈથી કમરમા નાના છે પરંતુ મણિભાઈ જ્યાં યોગ્યતા જોતા ત્યાં પૂર્ણ નમ્રભાવે હળીમળી શકતા પ્રેમભક્તિના કાબોમા મીઠાસ અને લાલિત્ય એમને કાંઈ

ઘટતી સહાય કરી હતી. મણિભાઈએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે વાતથી ગાતિના તેમ જ બીજા સ્નેહીઓએ તેમનો જ્યારે ત્યાગ કર્યો હતો ત્યારે આ રાજવી મિત્રે તેમને આશ્રમ આપ્યો હતો. તેમના તરફ પ્રીતિભાવ અને અનુકંખાથી અને ધર્મવિષયક નિખાલસ ઉદારતાથી ‘સ્વર્ગ’ અને ‘નરક’ નામના સ્વીડનબોર્ગના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ S. T. G એટલે સુરસિહજી તાપ્તસિહજી ગોહીલને અર્પણ થયેલ છે સ્વ કલાપીએ પણ ‘જિજ્ઞાસુ’ની સહીથી સ્વીડનબોર્ગના ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર એક પત્ર બહાર પાડેલ હતો. કલાપીની કેટલીક કવિતા મણિભાઈને સંબોધી લખાયેલી છે ‘નૂતન સખા પ્રતિ’ અને ‘એક ચડોલને’

અજબ લાગેલું અને એ કવિતાના લખનાર સાથે સંબંધ બધાયો ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વમા પણ કાંઈ અદ્ભુતતા લાગી આ કાંઈ સામાન્ય પત્રવ્યવહારનો જ સંબંધ ન રહ્યો, જેને ધરવટ કહેવામા આવે છે, એકના સુખે બીજો સુખી અને એકના દુઃખે બીજો દુઃખી એવો સંબંધ દ્રઢ થયો હતો કવિના કેટલાક કુટુંબીઓ સાથે અને ખાસ કરીને જીવનગરમા નોકરી કરતા એમના મોટાભાઈ છોટાલાલ સાથે પણ મણિભાઈને સારો સ્નેહ જાગ્યો ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી મણિભાઈની કૌટુંબિક સ્થિતિ ઘણી અસ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી અને સ. ૧૯૫૮ માં જ્યારે ચિ. જયતકુમારનો જન્મ થયો ત્યારે કુટુંબના કોઈ સગા સંબંધીઓએ નહીં પણ રા કવિના પત્ની અં. સૌં. આણંદજીએ સુવાવડમા હાજર રહી ધરનો બધો વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. મણિભાઈ આ ઉપકારકાર્થે કંઈ વિમર્શ નહોતા.

સ. ૧૯૧૯ ની શરૂઆતમાં જ્યારે કવિ સાદરા કેલેજમાં નોકર હતા ત્યારે તેમને મદવાડ થઇ આવ્યો અને મણિભાઈને તાર્થ ખખર મળતા દુરત સાદરા ગયા કવિને માદા માદા આખા કુટુંબ સાથે ભાવનગર લઇ આવ્યા અને પોતાને ત્યાં રાખ્યા આ સમયે મણિભાઈ પોતે અમલદાર હતા, ઘેર નોકર ચાકર હાજર રહેતા છતાં કવિની સેવા તનથી પણ કરતા એટલી એમની નિરભિમાનતા હતી કવિ ત્યાર પછીના કેટલાક વરસો સુધી રાજા ભાવનગર અથવા તો મણિભાઈ જ્યાં ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હોય ત્યાં ઉનાળામાં આવતા કવિને સ્વભાવ અત્યંત સરલ હોવાથી ઘરમાં બધા માણસોની પ્રીતિ એમના ઉપર રહેતો થતો અને મણિભાઈ સાથે ડીસ્ટ્રિક્ટમાં ફરનાર એમના અગત માણસો તો કવિની સાથે પુરી છુટ પણ લેતા ઇ.સ. ૧૯૦૬ની સાલની આખરમાં મણિભાઈ ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હતા ત્યારે ત્યાં કવિ મળવા આવ્યા. એ વખતે 'વસત' માસિકમાં 'કુલડા કટોરી' ઉપર રા. નરસિંહરાવની ટીકા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. વાતપ્રસંગે આ ટીકાનો પ્રત્યુત્તર આપવા કોઇએ કહ્યું એટલે કવિએ જવાબ આપ્યો કે "નરસિંહરાવ મારા પિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી એમની વિરુદ્ધ લખતા, હવે મારા વિરુદ્ધ લખવા માડ્યા છે જવાબ શો હોય?" 'કેસરબીના કથ' એ કવિતા આ અરસામાં કવિએ લખેલ એમ યાદ છે. કવિનો કમજ એવો હતો કે કવિતા લખે એટલે એક નકલ તરત મણિભાઈ ઉપર તપાસવા માટે રવાના કરે

આ કવિ-મિત્રાની એક રીતે પ્રકૃતિ સરખી ગણી શકાય તેમની પ્રીતિ કે અપ્રીતિ બંને અત્યંત તીવ્ર જેમની સાથે સ્નેહ બંધાયો તેમના દાસ થઇને રહેવાની ટેવ મણિભાઈની હતી, પણ અભાવ આવ્યો એટલે હદ

ન રહે, એટલે બીજાઓની ધાર્મિક માન્યતા સંબંધે મણિભાઈ કદી દરેક ઉચ્ચારતા નહીં પોતાની માન્યતામાં કોઇ આડે આવે તે હરગીઝ સહન ન કરી શકતા કવિ સાથે અણબનાવ થયો હોય તો તે આ એક જ બાબત માટે જીવનના છેલ્લા વરસોમાં એમણે કવિ સાથે કાઈ વ્યવહાર નહોતો રાખ્યો. મનમાં વસવસો કદાચ રહ્યો હશે પરંતુ સ્વ. ભાણીના મરણ પ્રસંગે કવિ મણિભાઈ પાસે દિલાસો દેવા આવ્યા એ વખતે મણિભાઈનો બધો વસવસો દૂર થઇ ગયો.

ભાઈ રણજીતરામ સાથે મણિભાઈને, ઇ.સ. ૧૯૦૫ માં સાહિત્ય પરિષદમાં રાઇ, એ અમાઉ એક કે દોઢ વરસે પત્રવ્યવહારથી પ્રથમ જોળખાણ થયું હતું ગાંજીવર સાહેબ પાસે રણજીતરામભાઈને મણિભાઈએ જ એ પછી રખાવ્યા, અને ૧૯૦૮ માં રણજીતરામભાઈ ભાવનગર આવ્યા ત્યારથી તો એ સંબંધ ગાઢ મિત્રતામાં ફેરવાઇ ગયો હતો રણજીતરામ એક કે બે દિવસને અંતરે નિયમસર મણિભાઈને અવરજ મળતા કવિ આવ્યા હોય ત્યારે તો આ મહાન જામેલું જ રહે મણિભાઈની પ્રકૃતિ હમેશા વિચારમગ્ન અને ગંભીર જ રહેવાની હતી, તે આ ભાઈઓના સહવાસમાં ધણી વાર બદલાતી અને સાહિત્ય અથવા ઇતર અર્થમાં ગંત્યૂર્વક ભાગ લેતા

"સ્વર્ગ" ના પુસ્તકો લખનાર રા. અમૃતલાલ મુદરજી પંડિયાર જેઓ બાવાજીના નામથી આ મહાન જાણીતા હતા તેઓને ઇ.સ. ૧૯૦૨ ની સાલમાં મણિભાઈ સાથે પ્રથમ પીછાન થયું * સ્વર્ગના પુસ્તકોમાંના કેટલાક

* પ્રથમ મુલાકાત કેટલાં વર્ષ પહેલાં, મુબઇમાં મણિભાઈને બચાવસજાએ જ્યારે ગાયત્રીજીવ કરાવી જનોઇ પાછું પહેરાવ્યું તે વખતે રા. અમૃતલાલ મણિભાઈ પાસે પોતાની 'આર્ય વિધવા' એ,

વિચારો સમઘે મણિભાઈએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને ખાવાજીને ભાવનગર બોલાવ્યા. ખાવાજીની પ્રકૃતિ રક્ષક હતી ખાવાપીવાના શોખીન, એકાતમા રહેનાર, અને પોતાનું લેખન-કાર્ય નિયમિતપણે ચલાવનાર ભાવનગરમા તેઓ મણિભાઈના અતિથિ તરીકે ઘણી વખત રહેતા ખાવાજી નિપાલસ હતા અને મણિભાઈ ઉપર ગાઢ પ્રીતિ રાખતા તેમના કુટુંબના એક સ્વજન જેવા થઈ રહેતા આ પરના તના અને સાહિત્ય પ્રીતિથી થયેલા મિત્રોની યાદીમા ગણાવવા રહી ગયેલાઓમા મુખ્ય બે કવિ ભાઈઓના અહીં માત્ર નામ ઉમેરી લઉં છું -- (૧) સ્વ. કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશકર (૨) રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશકર

સાહિત્યસેવા—મણિભાઈની એક અસાધારણ વિદ્વાન તરીકેની છાપ મારા મગજ ઉપર પડી રહી છે ધર્મ સમઘી સાહિત્ય તો એમના જેટલુ વાચનાર ભાગ્યેજ બીજા હશે પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્યના પણ એ તો પરમ ઉપાસક હતા વડ્ડવર્થ, ટેનીસન, મીલ્ટન, શેલી, બાયરન, કીટસ, બર્ન્સ રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ અને મીસીસ બ્રાઉનિંગ એ એમના માનીતા કવિઓ એમાંથી એક અથવા બીજા કવિનો અભ્યાસ ચાલુ જ હોય. એમની વિદ્વાતા શિષ્ટ લેખકોમાજ સમાપ્ત થતી ન્યુસ પેપર વાચવા તરફ એમને કદી આકર્ષણ નહોતું કાંઈ એ સમઘે વાત કહે એટલે માત્ર સાબળે, પણ એ કાલાહલવાળા સાહિત્યથી તો એ દૂર જ રહેતા. ઇ. સ. ૧૯૧૪ની આખરમા જ્યારે “ હિન્દ અને બ્રિટિશ વિક્રમ ” પત્ર ચલાવવા માડયા ત્યારથી જ તેમણે ટાઇમ્સ અને કોનીકલ વાચવા માડયા અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ તેઓ ઉપાસક હતા તેમ સંસ્કૃતના પણ હતા. કોઈ સારા શાસ્ત્રી કે પંડિત મળવા આવે હવે-બુલાઈ-ગયેલી ચોપડી લઈને આવેલા તે ઉપરથી

તેમની સાથે સંસ્કૃતમા વાત કરતા. અંગ્રેજીનુ ગુજરાતી ભાષાતર એમના જેટલી સરલતાથી કરનાર થોડાજ હશે. કોઈ અંગ્રેજી અથ પોતે વાચતા હોય અને બીજાઓને સમજાવવાનો હોય તો જેમ વાચતા હોય તેમ પુસ્તક તરફ નજર નય અને ગુજરાતી બોલતા નય. સાબળનાર માણસને અથ અંગ્રેજીમા લખેલો છે કે ગુજરાતીમા એની ખબર ન પડે. અંગ્રેજી એક દરેક પણ બોલ્યા સિવાય ગુજરાતીની જ ધારા ચાલે.

આવા વિદ્વાન તેમ જ તેજ લેખકને સાહિત્યની રણબૂમિ ઉપર યુદ્ધોના પ્રસંગ આવેલા હતા. એ યુદ્ધોમા મણિભાઈએ કેટલીક વાર અસાધારણ પાણી બતાવ્યું હતું સૌથી મોટા ચાર પાંચ પ્રસંગો મને સ્મરણમા આવે છે

(૧) પ્રથમ પ્રસંગ રા જટિલ સાથે. જટિલ એક વિવેચક હતા કવિતાઓ પણ પોતે સારી લખતા. ‘ચન્દ્ર’ માસિક અસ્તિત્વમા આવ્યા પછીથી એમણે રસચર્ચા મોટે ભાગે શરૂ કરી ગ કેશવલાલ ધ્રુવનું અમરશતકનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેનું અવલોકન ‘ચન્દ્ર’મા ગ. જટિલે લખવા માડયું ભાષાન્તર સાફ છે તેની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ અવાસ્તવિક પ્રશ્ન સાથે તો કટાંગો આપે. જટિલે લાખી લાખી પ્રશસ્તિ લખેલ તેમા “ અમરની ભારતી આકાશમા ઉડવાની ” વાતો હતી વાક્યોમા કાંઈ અર્થ નહોતો એટલે મણિભાઈએ સખ્ત ચર્ચાપત્ર ‘સુદર્શન’મા લખી મોકલાવ્યું. જવાબ શું હોય ? છાપનારની ભૂલ અને કાંઈ બીજા બે ચાર બહાના બતાવાયા

(૨) બીજો પ્રસંગ ‘સિદ્ધાન્તસાર’ના અવલોકનનો. કુદરતી રીતે મણિભાઈનું સ્થાન સુધારક લેખકોમા આવી ગયું હતું નરસિંહરાવ, રમણભાઈ વગેરે એ મડળના નાયકો સાથે

તેઓ દીપી નીકળે એટલી શકિતવાળા હતા. મણિભાઈએ એ અવલોકન પત્રરૂપે 'જ્ઞાનસુધા'માં શરૂ કર્યું અને કેટલાક પત્રો ઘણા સરસ લખાયા, કેટલાક આક્ષેપો અત્યંત માર્મિક અને સચોટ થવા માડ્યા અવલોકન ચાલુ હોય ત્યાં સુધી સામા પક્ષ તરફથી જવાબ શી રીતે મળે? છતાં 'સુદર્શન'માં અથાવલોકનના વિભાગમાં આ અવલોકનનું અવલોકન આવ્યું તેના લેખક સ્વ મણિલાલ નો નહોતા. એમાં લખી ટીકાને અંતે નાંચેના અર્થનું વાક્ય વાચેલું સ્મરણમાં છે—જે રા. કાન્તને સાહિત્યની કાન્યવાટીકા છોટી વેદાન્તના ટુપકારપુષ્પમાં જ પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ હોય તો અમારે કહેવું પડે છે કે—

મસ્ટ્રણ ચરણપાતે ગમ્યતા મો સદર્ભા ।
'સિદ્ધાન્તસાર' નું અવલોકન છેવટ પુરૂ ન થયું. રા. મણિલાલ સાથે વડોદરામાં જ ગળજર સાહેબ મારફતે પરિચય થયો હતો જ. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં નડિઆદમાં સ્વ મણિલાલના અતિથિ તરીકે પણ મણિભાઈ રહ્યા હતા રવીંદનભોગઈ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ સંબંધે વાચનની પ્રથમ માહિતી આ અરસામાં સ્વ મણિલાલ મારફત જ થઈ એમ મને ખબર છે, ખાતી નથી

(૩) ત્રીજો પ્રસંગ આ સિદ્ધાન્તસારના અવલોકનને જ અંગે ઉભી થયેલ એક ચર્ચાથી આવ્યો હતો અવલોકનના પહેલા બીજા પત્રમાં કાન્તાને ઉદ્દેશીને લખ્યું હતું કે—તમે 'ભામિની-ભૂષણ' ગ્રંથ વાચીને ફેંકી દીધો એ સારૂ કર્યું. એ કે એવા અર્થના વાક્યો હતા. શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્ય કે બીજા પથવાળાઓ તરફ અગ્રેજી વિદ્યા બહુલા માણસેની જે વૃત્તિ હોય છે એવી વૃત્તિ જ મણિભાઈની હતી. વડોદરામાં જ પોતે રહેતા હોવાથી આ પથ સંબંધે વિશેષ જાણવાનું મળ્યું હોય એટલે વિદ્વાનની દૃષ્ટિથી આટલું લખાણ કર્યું. અને જુઓ પછી

ખળભળાટ' 'ભામિનીભૂષણ'ના નવીન મંથની પ્રસ્તાવનામાં દુષ્ટ કાન્ત અને દુષ્ટ કાન્તાઓ ઉતર ગાળેનો વરસાદ' મણિભાઈએ ઉત્તર રૂપે એક સચોટ ચર્ચાપત્ર નામથી જ 'જ્ઞાનસુધા'માં મોકલી આપ્યું અને એમાં જણાવ્યું કે એ સોનેરી છોગાવાળાઓ સાથે ગાલીપ્રદાનની સરસાઈમાં ઉતરવાની મારી યોગ્યતા નથી

(૪) ચોથો પ્રસંગ પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદમાં એમણે વાચેલા નિબંધ ઉપરથી ઉભો થયો હતો એ નિબંધમાં સ્વ મણિલાલ નસુભાઈના નામ સાથે બ્રહ્મનિષ્ઠ પદ જોડવામાં આવે છે એ બાબત તે વખતના 'સુદર્શન'ના તન્ત્રી રા. આનંદશંકર ધ્રુવ ઉપર આક્ષેપ હતા. આના જવાબરૂપે રા. આનંદશંકરમાધવે અમદાવાદના પ્રભાવ ધ્રુવમાં ચર્ચા ચાલુ કરી હતી

(૫) પરંતુ આ બધા પ્રસંગોને બુલાવે એવો એક પ્રસંગ તો બાકી હતો. રાજકોટ પરિષદના પ્રમુખની પસંદગી ઉપર ચર્ચા ઉભી થઈ. એમના જીવનમિત્ર બલુભાઈ સાથે આ ઝપાઝપીનો જાહેર પ્રસંગ હતો પરિષદના પ્રમુખ રા. નરસિંહરાવ થવા જોઈએ એમ મણિભાઈ માનતા પરંતુ રાજકોટમાં અંબાલાલભાઈની ચુટણી થઈ મણિભાઈનો દિવાન બહાદુર સાથે કાંઈ જ અગત વિરોધ નહોતો. પરંતુ મણિભાઈનો શુદ્ધ સાહિત્યપ્રિય આત્મા આવી પસંદગીથી દુઃખાતો હતો. હજી મને આટલા વરસે પણ મણિભાઈનું અને રણજીતરામભાઈનું દૃષ્ટિબિન્દુ વાસ્તવિક લાગે છે. પરંતુ બલુભાઈ માત્ર સાક્ષર નથી વ્યાવહારિક અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ લક્ષમાં લઈ ચાલનારા છે એ પરિષદ માત્ર લેખકો કે વિદ્વાનોની નહીં પણ સમસ્ત ગુજર્ રાજની બનાવગા એમની ધારણા હતી એક પરિણામ અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ સાહિત્યમાં સર્વથી ક્ષેત્ર સેવા કરનાર કે વિદ્વાનની આપણે પ્રમુખપદ માટે

પસંદગી નથી કરતા પરંતુ જુદા અને વડીનને એ પદ માનવિનહ તરીકે આપીએ છીએ એ આ બાલાલભાઈની ચુટણીનો જ અવશેષ છે.

આ ચર્ચાએ ધણુ કંઠવુ રૂપ લીધું હતું. મહિભાઈ રાજકોટ ન ગયા પરિપદ પ્રત્યે એમને કાંઈ વિરોધ નહોતો, ઉલટા આદર હતો પહેલી જ પરિપદમાં હાજર રહી લેખ વાચ્યો હતો બીજામાં પણ હાજર જ હતા ચોથી પરિપદ વખતે રણજીતરામભાઈએ કહ્યું અને મહિભાઈએ હાજરી આપી

મહિભાઈએ લખેના બધા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે બાઈબલના કેટલાક ભાગો અને એકાદ નાટક અપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ એમના નામ વિના એમની ધણી કૃતિઓ છપાઈ ચુકી છે. સ્વ. મહારાજ ભાવસિંહજીએ હૈરૈશિઅસ, ઇનીયડ અને ગીતાજલિ મહિભાઈ પાસે જ તૈયાર કરાવ્યા હતા તેમજ સંગીત નીતિવિનોદ નામનું એક પુસ્તક રાજકુમાર કોલેજમાં પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય એ હેતુથી તેમની પાસે જ કરાવેલું હતું સ્વ મહારાજને સંગીતનો ધણો રોષ હતો તેથી નવી નવી તરજી ગાયકો પાસે તૈયાર કરાવી એ તરજીમાં મહિભાઈ પાસે કવિતા રચાવતા મહિભાઈ શીઘ્ર કવિ હતા, છતાં શક્તિનો આવી રીતે ઉપયોગ થતા નવીનતા જતી રહેતી અને ધણી વખત છેક સાધારણ કૃતિઓ બનતી

પણ મહારાજના બધનમાંથી છુટી શકાય તેમ નહોતું અને મહારાજનો સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ હતો, તેથી વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જઈ શકે તેમ નહોતું તેથી આ પરાધીન જેવી સ્થિતિ ચાલુ રહેતી પરિણામે મહિભાઈ શુદ્ધ સાહિત્યની સેવા ન કરી શકતા.

પૂર્વાલોપ હાલ પ્રકટ થયેલ છે એ પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ અગાઉ એમને એકથી વધારે વાર થઈ હતી પરંતુ એ કામ હાથમાં લેતા અને વિધન આવતા

અટકતું છેવટ પણ પુસ્તકાકારે તો એ જોઈ જ ન શક્યા વિધિની એ પણ કરતા ધણાને પુસ્તકના નાના કદથી અસંતોષ થાય છે એમની માહિતી માટે જણાવવું જોઈએ કે મહિભાઈએ પોતાની બધી કવિતાઓ એમાં નથી સમઠી એક પ્રસંગે વાત કરતા એમણે કહેલું કે ‘ જ્યારે મેં સૌથી પ્રથમ ડેન્ડી વાચ્યો ત્યારે મેં મારી લખેની પાચસો સાતસો લીટીઓ કવિતાની હતી તેનો નાશ કર્યો મને એમ જ લાગ્યું કે આપણે તો માત્ર જોડકણા જ જોડનારા છીએ. ખરેખર કવિ તો ડેન્ડિ જેવા જ ગણાય ”

મહિભાઈની રમણશક્તિ ધણી તીવ્ર હતી આ શાદી નાખેલ કવિતાઓમાંથી પણ કેટલીક પ્રમંગલોપાત બોલતા ત્યારે મને તો હાલ જે એમની પ્રાનદ કૃતિઓ છે તેનાથી કાંઈ ઉતરતી ન લાગતી એકાદ વખત એઓ બોલવા માડ્યા અને મેં ઉતારવા માંચુ પણ એ વખત ‘ પ્રિયા કવિતાને ’ એ નામની માત્ર એક જ કવિતા લખાવી અને તે પણ શાદી નાખી

એમના પત્રો તો લેખ જેવા છે. એ પત્રો એક એ યથો બહુ જતનપૂર્વક જળવાઈ રહ્યા છે. જ્યારે એ છપાશે ત્યારે ઉચ્ચ સાહિત્યમાં વિરલ સ્થાન ભોગવશે.

મહિભાઈ સ્વભાવથી જેમ કવિ હતા તેમ વક્તા પણ હતા પોતાનું વક્તવ્ય એટલી સ્પષ્ટ-તાર્કિક શૈલીમાં મુકના કે સાબળનાર એમના વાણીના પ્રવાહમાં તરખોળ રહે એમના ધણા બાપણો મેં તો સાંભળ્યા છે આલેખ કરવાની એમને ટેવ હતી તેથી ધણી વખત શ્રાતામાં ખળભળાટ થતો પરંતુ જ્યારે વિષય ચર્ચાસ્પદ ન હોય ત્યારે તેઓ આખા શ્રાતામાં બેસી વાણીથી મુગ્ધ કરી દેતા ગુજરાતી ભાષામાં એટલી મીઠાશવાળા બાપણુ કરનારા વિરલ છે

મણિભાઈની લેખનની તેમજ બોલવાની શૈલી એક જ હતી બોલતી વખતે બાપાનું ધોરણ એમની લેખન શૈલી જેટલું જ ઉચ્ચ રહેતું અને તેથી ઘણા પ્રાકૃત માણસો તો એમના કહેવાનો સાર ન ગ્રહણ કરી શકતા. ક્ષેપ અથવા વ્યંગમા બોલવાની તો એમને ટેવ જ નહોતી બધી વાત તદ્દન સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરતા આવી મધુર શૈલી માટે પણ આપણા લેખકોમાંથી કોઈકને શ્રીઆદ કરવા પ્રયોજન મળ્યું છે એ નવાઈની વાત છે. સ્વ. કલાપીના સંવાદો અને કાશ્મીરનો પ્રવાસ રા. રૂપશ કર એના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેના આદિ લેખમા ગ. ચન્દ્રશંકર પડ્યાએ કાન્તની આ શૈલીને-ટુકા ટુકા વાક્યો વાળાને 'આપથી' શૈલી કહેલી પરંતુ એ શૈલી નૈસર્ગિક હતી, કૃત્રિમ નહોતી એમ ગ. ચન્દ્રશંકરને મણિભાઈનો પરિચય હોત તો અવશ્ય જણાત વળી 'આપડી' એ પ્રયોગ પણ દૂષિત છે. ખોટીગતા આદતા માણસને અમે કાઠિઆવાડમા તો આપલો કહીએ છીએ ગ. ચન્દ્રશંકર અરુચિ બતાવવા જે શબ્દ વાપરવા માગે છે તે 'આવળી' અથવા ડાહીલી છે અને એ વિશેષ તો મણિભાઈની શૈલી કરના રા. ચન્દ્રશંકરની પોતાની શૈલીને વધારે બધ એમનું આવે એમ છે.

ઉપસહાર-મણિભાઈના વ્યાવહારિક અને સાહિત્ય વિષયક જીવન વિષે ઉપગ્ર પ્રમાણે નોંધ સ્મૃતિમા ગ્રહેલ છે તે પ્રમાણે લખી છે. ગયા જમાનાના જે વિદ્વાનો ગુજરાનમા થઈ ગયા તેમા તેમનું સ્થાન કયા છે એ નિશ્ચિત થઈ ગયેલ છે.

એમનું ખાનગી જીવન ઘણું શુદ્ધ હતું કોઈની પચાતમા પડવાનો એમનો સ્વભાવ જ નહોતો. પોતાની ઉપાધિઓથી હમેશા એટલા વ્યાવૃત્ત રહેતા છતાં બીજાઓને સહાય

કરવા હમેશા તત્પર રહેતા અધિકારી તરીકે તાબાના નોકરો ઉપર એટલી બધી મમતા ગળના કે એ તેમના સ્નેહનો ગેરલાભ પણ કોઈ વખત લેવાતો છતાં ઉદાર અને મોડું દીલ રાખી નીચેના માણસોના દોષ નજરે ન લાવતા એ એવા સયોગોમા ઉપરીપદે ગયા હતા કે જ્યારે નવું કરી બતાવવાનો અવકાશ જ નહોતો પરંતુ આખા કેળવણી ખાતાના માણસોને પાછળના અનુભવથી મણિભાઈ માટે ચાહના રહી ગઈ.

મણિભાઈનો સ્વભાવ ઘણો ઉદાર હતો. ધનસચ્ચ તરફ લક્ષ જ નહીં ભાબી ન હોત તો મણિભાઈ ભાવનગરમા જે ધર કરાવી શક્યા તે પણ ન થાત ખાવા પીવાનો શોખ તો એમને અસહ્ય જ હતો. કોઈ પણ ઓળખીતા કે મહેમાન આવે તેમની પરાણુગત પૂર્ણભાવથી કરના.

એમને જેવી જમવા ઉપર પ્રીતિ હતી એવીજ જમાડવા ઉપગ્ર પણ હતી. ભાવનગરમા તેઓ શરૂઆતમા રહેતા તે ધરની નજીકના ભાગમા જ અમારી જ્ઞાતિના વણા વરો આ-વેલા હતા સવાર સાંજ મિત્રો તેમજ જ્ઞાતિજનો બેઠા જ હોય મણિભાઈની આદત જમવા બેસતી વખતે કોઈ નહીં અને કોઈને સાથે બેસારવાની હતી એક ઉન્હાળાના બપોરે ઘેર આવ્યા અને જમવા બેસતા હતા ત્યાં પોતાને એકને માટે જ પાટલો નખાયો. કોઈ બીજા સાથે જમનાર નહોતું અબોટીઆ સાથે જ સામેની શેરીમા મણિભાઈ શોધ કરવા ગયા કે કોઈ ભાઈ જમ્યા વગરનો હોય તો મારી સાથે જમવા બેસવા બોલાવુ.

આટલા ભાવવાળા માણસને વરસો સુધી જીદગી પુરી થઈ ત્યાં સુધી એકલા જ જમવું પડ્યું એ કેટલું અસહ્ય થઈ પડતું તે જોવાનો જેને પ્રસંગ આવેલો છે તે જ જાણી છે.

સાતિથી બહિષ્કાર પામેલ હોવાથી મણિ-
ભાઈ કમાડી ઝાતિના સમૂહમાં જઈ ન શકના
એમના મોટા પુત્રના યજ્ઞોપવીતનેા પ્રસંગ
આવ્યો તે વખતે તેમના સ્નેહી સબધીઓએ
મણિભાઈને ઓછું ન આવે એમ ધારી હાજરી
આપી હતી. આ પ્રસંગે સાતિભોજન વખતે
પકિત જમવા બેસતી ત્યારે મણિભાઈ સામે

દૂર ખુરશી ઉપર બેસતા એક દિવસે શ્લોક
બોલતી વખતે સૌએ મણિભાઈને બોલવા કહ્યું
કે-આપ શ્લોક બોલો એટલે પકિતમા પોતાના
બાલપણના સ્નેહીઓ જે બેઠા હતા તેમને
સબધીને કહ્યું હોય કે પોતાની રિથિતિ પ્રત્યક્ષ
થતા કહ્યું હોય, પણ

પુરા સરસિ માનસે વિકચસારસાલિસ્થલત્
પરાગસુરમીકૃતે પયસિ यस્ય ચાતં વય ।
સ પલ્લવજલેડધુના મિલદનેકમેકાકુલે
મરાલકુલનાયક કથય રે કથં વર્તતામ્ ॥

એ શ્લોક બોલ્યા અને બોલના બોલતા
કંઠ ગદ્ગદિત થયો એમને પોતાની રિથિતિ
કેટલી અસહ્ય લાગતી તે આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ
થશે

મણિભાઈને દેખાવ રૂઆબદાર હતો.
શારીરિક બળ પણ સારૂ હતું એ બળ કોઈક
ઉપર અજમાવાતું પણ ખરૂ એમન ઘેર એક
રસોઈઆને ઘણી ખરાબ આદત હતી રસોઈ
કરતા કરતા ખાવાની ટેવ હતી મણિભાઈને
કોઈએ વાત કહી બેચાર દિવસ વીત્યા અને
એ ક્રિયા કરતા રસોઈએ પકડાયો કાઈ પણ
પુછ્યા કર્યા સિવાય મણિભાઈએ રસોઈઆનો
કાન પકડી એવો તમાચો ધરી દીધો કે તે
વખતે તો રસોઈએ રાધી ન શક્યો અને
વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો.

ભાવનગરમાં ઘણા વરસો અગાઉ એક મુઠા
ખાવા હતા બોલતા નહી કામકાજ સ્લેટ ઉપર
લખીને આપે. દેહ તો મદ્રાસીનેા હતો પણ
ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારૂ પ્રભુત્વ હતું. તેઓ
નીકર હતા તેમ ખટપટી પણ હતા એમને
મણિભાઈ સાથે સબધ બધાયો બનતા સુધી
સાંધુ સત તરફ મણિભાઈ ચાહના રાખતા,-
એમની અપાત્રતા ન જણાય ત્યાસુધી આ

ખાવાજી જગ વિચિત્ર હતા મણિભાઈની ગેર
હાજરીમાં એમની પેટીમાંના ખાનગી કાગળો
વાચતા મહારાજ પકડાયા કાંઈ જવાબ માગ્યા
સિવાય જ મણિભાઈએ તમાચો મારી હાથમાં
લાકડી આપી મહારાજને પાછળને બારણેથી
વિદાય કરી દીધા. ફરી વખત મહારાજ દેખાયા
નહી કેટલીક ગુજરાતી ચોપડીઓ વાચવા લાઇ
ગયા હતા તે પાછી લેવા હું એકાદ વખત ગયો
હતો પણ મહારાજે આપી નહીં

સામાન્ય રીતે મણિભાઈ કોઈ જાતનો
શારીરિક શ્રમ ન લેતા યરવા જવાની ટેવ
જીવવાનીમાં હતી, પછીથી એ બધું થઇ ગયું
દિવસોના દિવસો સુધી ઘરમાં પણ બેસી રહેતા.
કેળવણી ખાતામાંથી દીવાન ઓફિસમાં નિમણૂક
થયા પછીથી રાજ્યનું કામ ઓછું રહેતું.
મહારાજ સાહેબનું અગત કામ રહેતું અને
તે માટે સવારમાં અથવા રાત્રે મહારાજની
હજીરમાં હાજર થવું પડતું આવી બેસારૂ
પ્રકૃતિ હોવાથી એમના શરીરમાં મેદ વધી
ગયો હતો અને તેને અંતે સૂઈ ઓછી રહેતી

વાચન અને સંગીતના શોખ ઉપરાંત
બીજા ખાસ શોખો તેમને નહોતા. કોઈ જાતની
રમત રમતા તો મે તેમને કદી જોયા નથી

શેત્ર જ સારી રમતા એમ સાબળ્ય છે. ધણી આનંદમાં હોય તો માત્ર મધુર કંઠથી ગાતા હોય

બહુ બોલવાની કે વાતો કરવાની તેમને ટેવ નહોતી ખરેખર અલ્પભાષી કે મિતભાષી જ હતા મહા મહેલ હોય ત્યારે આખો વખત બીજા માણસો વાતો કરે તે સાબળ્યા જ કરે પરંતુ એ વાત અમુક મર્યાદામાં રહીને જ થાય મર્યાદા ચુકીને વાત કરનાર તરફ તે એટલી સખ્ત દષ્ટિ ફેંકતા કે ના કહેવાપાછું રહે જ નહીં, અને અસભ્ય વાત કરનાર ઉઠીને ચાલતો જ થાય

સ્વ. ભાભી ગુજરી ગયા એ વખત અગાઉ વરસેકે દિવસથી મણિભાઈની સ્થિતિ બધી રીતે વ્યવસ્થિત થઈ ગઈ હતી. જાતિ બહાર પોતે તો છેવટ સુધી હતા પરંતુ બન્ને પુત્રોને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમાંથી કન્યાઓ મળી ગઈ

હતી. અને પોતાની પુત્રીના પણ્ય લગ્ન કરી નાખ્યા હતા એટલે જે ભાર અને ઝાનિ સાસારિક વિપત્તિઓથી એમના મગજ ઉપર રહેતા તે દૂર થયા હતા.

૪ સ ૧૯૨૩ ના વરસમાં જ એમની ભાવનગર રાજ્યની નોકરીને પચીસ વરસ પુરા થતા હતા અને તે સુદૃઢ પછી સ્વેચ્છાથી પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત થવાના એમનો વિચાર હતો મુસાફરીનો તો એમને શોખ હતો એટલે કાશ્મીર જવા કોઇ દુર્ભાગી પણ એમણે વિચાર કર્યો ત્યાંથી પાછા ફરતા અચાનક લાહોર સ્ટેશન આસપાસ તારીખ ૧૬ મી જુન ૧૯૨૩ ને રોજ એમનો દેહ પડી ગયો આ કષ્ટે સચો-ગાથી મિત્રો અને સબધીઓના હૃદયને ધણે આઘાત થાય એ સહજ છે. પરંતુ આ નધર દેહ પાછળનો વિલાપ માત્ર વ્યર્થ છે. પરમાત્મા એમના આત્માને અમડ શાન્તિ અર્પે.

૯૬

રા રા વિશ્વનાથ પ્રજુશમ વૈદ્ય

સ્વ. મણિભાઈ સંબંધી

(૧) મહારી ૨૦ વર્ષની વયે કાઠીઆવાડમાં આંગરૈણ જવાનો મૂને પ્રયત્ન આવ્યો આ મહામદીય રાજ્યમાં તે સમયે શેખરી હુસેન-મીઆ સાહેબ રાજકર્તા દુરતના જ ગાદીએ આવ્યા હતા પોતે સરલ ઉદાર અને વિદ્યા-પ્રેમી હતા. મહારૂ સ્વાગતકાર્યે રા. માધવજી રત્નજી-મહારા સ્વચ્છાતિ સબધી અને રા. મણિભાઈના વડીલ ભાઈને સોંપાયું હતું

તેઓ પણ વિધારસિક સંશોધક વૃત્તિના મેહેતાજી હતા.

આંગરૈણ અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર છે તેની આસપાસ ત્રણ તેમજ રમ્ય પ્રદેશો છે કામનાથ મહાદેવ ત્યાંથી આશરે ૪-૫ કેસ પર, સારણ નદીના કાઠા ઉપર છે. ત્યાં અમારે જવાનું હતું પ્રાંતકાલમાં રા. માધવજીભાઈનું કુટુંબ ગયું અને જરા મોડા ગયા થોડો સમય

૯૬

ચાલતા એક સ્થાને ઉઠી પથુ બહુ ન્હાના પટની સારથી નદી આવી તેને કુદી જતા નદીમા પડી મ્હારે તો ખુડવા વારે આવ્યો પરંતુ મ્હને પાછો ખેંચી કાઢ્યો એવા તરખોળ કપડા સાથે કામનાથના મંદિરમા જતા છોકરાઓને મળત પડી, પથુ મહેતાજીની એક હાકલ સાથે તેઓ અદસ્ય થયા અને કામનાથના મંદિરના શિલા-લેખો વાચવામા પડ્યા.

શિવાળાની ઝગત હતી તેથી મંખાન્હે પથુ સૂર્યતાપ પ્રિય લાગતો હતો હું મંદિર-માથી નિસરી નદી તરફ ગયો. થોડે છેટે ઉંડાથુ તથા ઝાડી જતી રહેતા છિછરૂ પાણી અને કંઠથુ નકર પથરાના પલાણુમાથી નદી વહે છે થોડે દૂર કેપ્પીની ઝાડી અને કેવડાની આવતી સુમધ, અન્ય તરફ મોટા ફળના વૃક્ષો, વચમા જ ન્હાના પથરના બેટ સરખો ગોળ પ્રદેશ અને તેમા ઝળઝળ કરતી ઝીણી નદી પથુ વેગવતી હતી. આ રમ્યતાથી રંજિત થઇ હું ત્યા બેઠો અને અતુલ આનંદમા કલ્પનામય જગત ચિતરવા માડ્યો.

ત્યા થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાંઈક સ્થામ રંગે બુદ્ધિમતા ચક્ષુઓ સળવળ થતા, ભરેલી નાસિકાવાળુ પરંતુ સરલ ગોળ ઉત્સુક મુખવાળુ. એહેરા ઉપસ્થી જોળખાણુ પડયુ કે માધવજી બાઈના બાઈ મણિશંકર હોવા જોઈએ. અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગલે આવી બાળુના પથર ઉપર બેસી ગયુ. એને બોલાવવાનું કાર્ય મ્હારે શરૂ કરવું પડયું.

‘અહો, આવો બાઈ, તમે મણિશંકર?’

‘હા’

‘શુ બણો છો?’

‘રાજકોટમા હાઇસ્કૂલમા છુ.’

‘બહુ આનંદ થયો તમને તો કવિતા કરવાનો પથુ અભ્યાસ છે, નહિ?’

‘છે ખરે પથુ બહુ સારી નથી કરી

શકતો વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતા ✓ બાપા યોગ્ય લાગતી નથી’

‘અને તેવું છે જો કલ્પના કર્યા જાઓ છો તો તે બાપા વિના શી રીતે આવે છે?’

કોકડુ ગુચવાયુ

‘ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પનાયે જોઈએ તેવી નથી આવતી.’

‘કુદરતીની મદદ લ્યો. આ પ્રદેશ ઉત્તમ છે મ્હને બહુ આનંદ આપે છે. મ્હને પથુ કલ્પના આવે છે, પરંતુ મ્હે તો અભ્યાસ જ નથી કર્યો એટલે પદ્યમય લેખ નથી સૂઝતો. તમે અભ્યાસ કર્યો છે માટે આજે પથુ અજમાવો જોઈએ’

તેમણે અજમાવ્યું એક ન્હાનું સરલ બે કંઠીનું કાવ્ય થયું તેમને નદીવા રવમા સુસ્કેલી પડી, અને સમજી કુદરતને જ બોલારી

‘બળબળ કરતું જળશિશુ રમતું.’ એવો બાવ લાવ્યા. આ મ્હારી પ્રથમ મુલાકાત તે સમયે જામેલો સ્નેહ આખી જીભી ગયો.

(૨) અને કલેજમા સાથે થઇ ગયા. હું ઠોઠ નિશાળાઓ હતો. સંસારિક ઉપાધિઓથી પથુ હું પરીક્ષામા પછાત પડતો. પથુ ન્યાય અને તત્ત્વશાસ્ત્રના મન્યો, તે સાથે બર્ક ઉપર લખાએલા મન્યો તથા સસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર જરા પ્રેમ ખરો અને વાર વાર પ્રોફેસરોની મરકરી કરતા તે તો હવે આટલે વર્ષે શુ નોંધવી’

એક સમયે લૉર્ડ રેએ આગ્રહ કર્યો કે એલપ્રીન્ટન કલેજના સારા વિદ્યાર્થીઓને રાજમહેલના મેલાવડામા મોકલવા. હાલના સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, મિ. આપ્ટે, મિ. દેશપાડે, મણિભાઈ વગેરેનું હરથુ થયું. મિ. દેશપાડે બહુ સ્વતંત્ર મગજના ત્યારે હતા અને આજે પથુ છે તેમણે ધણીને ના જ પાડી મ્હને પકડવામા આવ્યો. છેવટને વખતે દેશ-પાડેને નામે મ્હને ધુસાડેલા આગ્નિનટક

ટ્રાન્સલેટરે મૂને ગવરનર આગળ દેશપાડે નામે ઓળખાવ્યો. વધારામાં કહ્યું કે હું બેલગામ-કેન્ધારવાડનો રહેવાસી છું ગવરનર સાહેબે તો ત્યાની વાત માહી. હું ચમક્યો અને બધી હાથે હા અને એકાદ ના કહી છુટ્યો. પછી મણિભાઈનો વારો આવ્યો. ગવરનર સાહેબ હજી કહીઆવાડ મળેલા નહિ એટલે એમનો છુટકો જલદી થયો. તેમણે મૂને પૂછ્યું કે હું કેમ વાત કરી શક્યો ત્યારે કહેવું પડ્યું કે બીજો શો ઉપાય? એટલે ડોશી-નાર્તામાં આવતું તેમ એક હા ને એક ના કહી એ બહુ હસ્યા અને તેને લીધે મિ નારાયણ ચંદાવરકર ખશીઆણા પડ્યા. તેમણે કહ્યું કે “ છોકરાઓ, આ રાજમદિર છે, કોલેજ નથી. ” જાણે કે કોલેજ એટલે તો તોફાનનું જ સ્થાન. આ વખતે મણિભાઈએ એક બે સુદર શરીર યથા યોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી અને ત્યાની પરિસ્થિતિમાં અતીવ સુદર જોયા, તેની છાપ તેમની સ્મૃતિમાં વર્ષો સુધી ચમકતી રહી.

ત્રણ વર્ષમાં તે પાસ થઈ ગયા. અને પછી થોડા વખતમાં વડોદરે પ્રો ગજનરના કલાભવનમાં ગજનરના મિત્ર મિ. ચિમનલાલ સેતાલવડ અને મણિભાઈના મિત્ર મિ. બલ વંતરાય ઠાકોર એમ સાકળ સધાતા વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ થયા ત્યા તેમની વિદ્યાનો તથા કલ્પનામય જીવનનો સારો ત્વરિત વિકાસ થયો એમણે કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા અને કાન્તના નામથી કાવ્ય પ્રકટ કરવા માડ્યા પરંતુ તેમનું કલ્પનામય વલણ પશુ વધ્યું અને તેમને હસાહી ધર્મગ્રંથો વાચવામાં દોરી ગયું જોતજોતામાં તો સ્વીડનબેર્ગના કલ્પનાપ્રધાન તર્કવિલાસમાં તે જઈ પડ્યા. કિશ્કિન્ધન ધર્મવિચાર સ્વીડન-બેર્ગે આપેલા રૂપમાં ધર્મ અને ફિલસૂફી માત્રના સત્યસાર જેવા મનાઈ રહ્યા.

લોકમાં હાલકાર થયો જાતિ જાણે

ગસાતલ જવા બેઠી સંબધીઓ રડવા લાગ્યા અને નાતમાં તે સમયે ઉચી કેળવણી હજી વિરલ હતી, તેના ઉપર હાથ આવ્યો. વડોદરેથી તેમને મુબઇ બોલાવી મ્હારે ઘેર રાખ્યા પ્રો ગજનર અહિ જ હતા તેમણે બહુ સમજાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ હા મોઝેશ્વર ઓ દેશમુખે પોતાને ત્યા બે દિવસ રાખી યૌગિક ક્રિયાઓ સમજાવી આર્યધર્મની અત્યુત્તમતા ઠસાવવા અનેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા, પણ કાંઈ ન વળ્યું મણિ-ભાઈ આ સમયે અમને ધણાખરાને (સ્પષ્ટ કહું તો) ગાડા જેવા લાગતા હતા, અને હું ખનતા સુધી એમની સોબતમાં જ રહેતો.

મ્હારા પત્ની સૌ અંબાલદેવી મણિભાઈના યજ્ઞના દીકરી બહેન થાય આ ઉભય ભાઈબહેનને બહુ ખનતુ જે કાર્ય વિદ્યાનો અને સિદ્ધાન્ત-ચર્ચા ન કરી શક્યા, તે કાર્ય બહેનના આસુઓએ કર્યું એમના એકના પ્રત્યક્ષ કક્ષેશ ઉપરથી મણિભાઈને બીજા સ્નેહીસંબધીઓને પોતે ખરે જ કેટલો કક્ષેશ આપે છે તેનો પણ કંઈ સાચો ખ્યાલ આવવા પામ્યો હશે. એક અધ્યયનના કાર્યથી સ્વજનોને આટઆટલો કક્ષેશ શાને દેવો એવા વલણ તરફ એમનું કોમલ હૃદય વળ્યું, અને તે સમયે અમારામાં પ્રૌઢ, વિચારશીલ અને ધર્મચુસ્ત પરંતુ ઉદાત્ત અત કરણના જ્ઞાતિજનો હતા, તેમણે મણિ-ભાઈનું કાર્ય અવિચારી ગણી વિદ્યાને બેળા કરી તોડ કાઢ્યો તેમને પુનઃસરકાર કરી ફરીથી યજ્ઞોપવીત ધરાવી બ્રાહ્મણ કર્મ અને એ સ્થિતિમાં તેઓ વડોદરે ફર્યા. પરંતુ ત્યા તેમની તરફ જોઈએ તેવી ઉદારતા અન્ય બ્રાહ્મ-ણોએ વાપરી નહિ અને પોતાના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વના ગુણનું આ વિપરીત પરિણામ થયું કે દેખાતા મિત્રોએ શત્રુની ગરજ સારી તે સમયે તેમને આશ્વાસન દેનાર ત્યા માત્ર રા રા સમર્થ (પછીથી થએલા દિવં બાં

સમર્થ) હતા પરંતુ દક્ષિણી કટાક્ષ જાળી શકે એવો વળી કલાભવનની ડામાડોળ સ્થિતિ ચાલતી જ હતી, અને તેમના જ્ઞાતી આશ્રિત માણસો વધુ પગારે આશ્રિત અને તેમને પ્રેમોચ્છેદનો પણ વધારે મળી ગયેલા એટલે ખાતામા જૂના નોકરો અને આ નોકરોનો, કોઈને અન્યાય ન થાય એમ સમાસ કરવો એ કામ દુર્લભ હતું મહારાજ સર સ્વામીજીને હજુરમા બોલાવી આશ્રિત દીકુ, પણ મહિમાધનું પોતાનું જ દિલ વડોદરાથી છેક ઉડી ગયું હતું

શુભરે ૧૮૯૮ ની આખરે તેઓ લાવ નગર ગયા. તેમના હાઇસ્કૂલના સમયમા મહિમાધ, મિ. હરિલાલ ઝીણુભાઈ અને મિ. પટ્ટણી વચ્ચે ગાંઠ સંખ્ય થયું હતું મિ. પ્રભાશ કમ્પા પ્રયાસથી આ વખતે તે લાવનગરની નોકરીએ ચડ્યા, પરંતુ ત્યાં તેઓ કેટલોક સમય તો દુખી જ રહ્યા કેલેન્ડરનું કામ એઓને કેટલોક સમય સોંપેલું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉચ્ચ આશયોને સમજી ન શકે, -તેમ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપવાની કલા પ્રાપ્ત થાય એટલે વખત તેઓ એ કામ ઉપર રહ્યા નહિ, પણ ચાર તરફ તેમની નૈસર્ગિક વિદ્વત્તા વખણાઈ.

મહારાજ લાવસિંહજી સુજન પરીક્ષક ઉદ્ધાત હૃદયના આન દી હતા. તેમને સંગીત અને કાવ્યનો શોખ હતો નર્મભાવ એ એમનો સ્વાભાવિક ગુણ હતો. કોઈ માનસિક નિર્બળતા ઉપરથી જ ન દોરાવતા પુરુષના ગુણને પ્રધાન પણે જોઈ તેને યોગ્ય સ્થાને રાખવાને તેઓ તત્પર રહેતા ઉચ્ચ આશયોમા મગ્ન રહેલા કલ્પનામય પ્રદેશમા જીવનારા મહિમાધ તરફ તેમણે સ્નેહ દાખવ્યો. મહારાજ સાહેબ હોરે-શિયસ, ઇલિયડ આદિ વિદેશી કાવ્યો ગુજરાતી વાચનારાને આકર્ષક અને એવા રૂપમા ઉતારવા

માગતા હતા અને મહિમાધની આવા કથને માટે વિશિષ્ટ યોગ્યતા જોઈ, એ કામ તેમની પાસે લેવા લાગ્યા. લાવનગરની નોકરીમાં જોડાયા તે અગાઉથી જ મહિમાધ લાહી નરેશ સૂરસિંહજીના મિત્ર થયા હતા આ સંબંધમાં નિમિત્તભૂત સ્વ મહિમાધ નસુભાઈ અને અમારી જ્ઞાતિના સ્વ પ્રજ્ઞલાલ પ્રભાશંકર સામી હશે પણ મુખ્ય કારણ સ્વ. ડાક્ટરશ્રીના અસાધારણ સાહિત્યકલાસૌંદર્યાનુગુણે જ ગણ્યુ છું મહિમાધના આ પછીના જીવનમા અનિયમિત કલ્પનામય મનોરાજ્ય અને નિયમિત નિયંત્રિત વ્યવહારમય જીવન-એ બે વચ્ચે એમનો આત્મા હીંચકો લે છે એમ મને લાગવા માડ્યું અને અમારો સંબંધ કુદ્દત્તી રીતે ધટવા લાગ્યો. લાહી અને લાવનગર વચ્ચે તેમણે હોડાળો ચડાવ્યો. અનિયંત્રિત કલ્પનામાથી વિસ્ફલતા આવે ત્યારે મહારાજ લાવસિંહ સુવૈદ થઈ એ કલ્પનાના ઘોડાની લગામ વાળે વળી પોતે ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉદ્ધારથે' સારા નાટકો રચવારચાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેમા પણ મહિમાધની શક્તિએ વિકાસનો યોગ કરી આપ્યો “ જાલીમ દૂલીઆ ” તથા બીજા નાટકો આ રીતે અસ્તિત્વા આપ્યા. એ નાટકોમા આત્મા મહારાજએ ટુંકેલો. વસ્તુ, પાત્રો, પ્રવેશોના વિષય અને અનુક્રમ, અચુક સ્થલે સંગીત તેનો રાગ અચુક, વગેરે લગભગ નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે મહિમાધ રચતા જાય દરેક પ્રવેશ એકથી વધારે વાર આદિથી અત સુધી સુધરે ફેરવવામા આવે અને એ પ્રમાણે આખું નાટક મહારાજ સાહેબની દેખરેખનો ધણે લાભ પામતું નાટકનું સ્વ રસિક રીતે ચલાવવું એવી કલા મહિમાધની બીજી કોઈ કૃતિઓમા જોવામા આવતી નથી

આવા જીવનમા તેમણે વર્ષો ગાળ્યા સૂરસિંહજી ગયા એ પહેલો ધકકો, મહારાજ લાવ-

સિદ્ધ ગયા એ બીજો ખેદ. પોતાના પ્રિય દેહ પાછો વતન, દેશ, અને બંધુ આદિને નહીં પત્ની અને પછીથી પોતે પોષી મોટી કરેલી જ જોવા પામે. એ દેહ એકલો આગગાડીમાં બાલા હૃદયનું અવસાન-એમ વય વધતું ગયું પડી ગયો. પોતાની પ્રિય કવિનાઓનું પુસ્તક અને શરીર શિથિલ પડતું ગયું તેમ તેમ એ 'પૂર્વાભાષ' પ્રકટ થયું તે જોવા જેટલું પણ ન મના હૃદય ઉપર ખેદનો ભાર પણ વધતો જ થોભ્યો, અને બીજું પણ એવી વિગત ભેગી ગયો. પુત્રો મોટા થઈ તેમની શુભા આદિથી બની ગઈ, કે આવા કલ્પનામય પાસાદિક કવિ પાછું કંઈક સ્વાસ્થ્ય આપી શકે તે પહેલાં તો અને મૃદુલ બંધુના જીવનનું છેલ્લું પાનું, અતિ એમનો દેહ પડી ગયો. એમનાથી મોટા એક કરુણ લગભગ દારુણ રમરમનાર દૈવના દુર્વિ-હોન, એક ભાઈ અને એમના અતિ વૃદ્ધ માતા લસિત જેવું, આ જમાનાના મણિભાઈ સાથે હજી બેઠા છે મણિભાઈ પ્રવાસે નીકળ્યા ત્યારે અગત રનેહસબ વમા આવેલા કોમને પણ એમણે કે કોમએ પણ નહીં જ ધારેલું કે તેમનો અત્યંત શોકમગ્ન કર્યા વગર રહે જ નહીં.

મણિભાઈની પત્રધારા *

પત્રો તારા ગતસમયનાં રનેહંહેનો રસીલાં,
રડતાં ધીમે, } -સકલ અતિમાં તેજ તારાં ધરતાં
ધોધે પડતાં.

વર્ષાં ગ્રીષ્મા અકળ જમતાં, -હાય તે શુક્ર હાવાં !
ફીકી સાહી, તુટિત જ રહ્યાં હાથમાં પાંતરાં આ !

૧

સુબર્ષ, ૨૬-૧૧-૧૮૮૭

... કવિતા સખધી તમારી ટીકા ખરી હતી ધણા દિવસથી જે કામ મેં મુકી દીધું છે, તે એકદમ બહુ સાઈ તો ન જ બની શકે... expressions [શબ્દો] બેચાર ઠેકાણે સારા છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે bald [અનલ-કૃત] છે. લખતા લખતા છેવટના ભાગમાં હું ચાકી ગયો છું, અને છેલ્લી ગીતિમાં ને

અભિપ્રાય અને force [આવેશ] આણુવે હતો, તે આવી શક્યો નથી. ફક્ત તમે કહે છો તેમ exact [સુરચિ] અને picture [ચિત્રમયતા, આખુ ચિત્ર] ખરેખર poetic [હૃદયગમ] છે, બાકી બહુ માલ નથી -બીજી ચાય છે તે બે દિવસમા મોકલીશ .

* જે જે રનેહીઓએ અહીં સંગ્રહેલા (અને બીજા ધણા ધણા) કાગળો રહને જોવા અને કાન્તમાલામાં ઉતારા આપવાને માટે રહને આપ્યા છે, તેમણે જ્યારે સમગ્રજિનો જે જ્યારે વિશ્વાસ કર્યો છે, તેને લીધે જ આ પત્રધારા પ્રકટ થઈ શકે છે

“હાર્ટ ઓફ ઇન્ડિયા-Heart of India હિંદુ હૃદય” એ ત્રિમાસિકના પત્રો અહીં લીધા નથી, “પટેલબધુ” ત્રિમાસિકમાં “એ સિદ્ધકના પત્રો” છપાયા છે, તેમાંથી કોઈ જ લીધો છે, ધર્મ અને સાહિત્ય સખધી કે બીજા કોઈ વિષયની ચર્ચાને નિમિત્તે મણિભાઈના જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા માસિક, સાતવારના આદિમાં પ્રકટ થયેલા પત્રોમાંથી એકે અહીં લીધો નથી મણિભાઈએ હિંદુ જ્યારેના મિત્રો, જિજ્ઞાસુઓ, આદિને લખેલા ઘણા પત્રોના સઠ હજી આવવામાં છે એમના

શુભરાતી રનેહી સખધીઓ અને પત્રવ્યવહારે એમની સાથે સંકળાયેલા ભાઈઓ ઉપરના એમના કાગળોમાંથી હજી પાંચપદર સઠ નહારા જોવામાં આવ્યા નથી, અને એમાંના એકથી વધારે -હને કદાપિ બતાવવામાં નહીં આવે, એ જાણુ છું. આ પત્રધારા મણિભાઈની પ્રકૃતિની જે રેખાઓ વ્યક્ત કરે છે, તે ઉપરાંત—તેમ તેમાં ભાત પાડે એવી-કેટલીય મહત્વની રેખાઓ, આ રહને અજ્ઞાત અને અપ્રાપ્ય સંદર્ભમાં હોવી જોઈએ, એ પણ જાણુ છું એટલે, જે શુદ્ધ અને પૂરતા ન્યાયનો વ્યક્તિ માત્રને હક છે, તે ન્યાય મણિભાઈને ય મળી શકે તેને માટે વિનંતિ કરવી પ્રાપ્ત થાય છે, જે વાચનારે આ પત્રધારા ઉપરથી જ અભિપ્રાય બાધી દેવો ન ધટે, ઉપર સૂચવેલા સંદર્ભમાંથી પણ ધણાખરા પ્રકટ થવા પામેલા સુધી રાહ જોવી ધટે, અને

વળી કોઇ કોઇ ગભીર તેમ નાશ્વર આજતો એવી હોય છે કે તેને લગતી બધી હકીકત કોઇ વાળે પણ મસિદ્દ થાય જ નહીં, એટલું સદૈવ ધ્યાનમાં રાખવું પડે

નગજોમાથી ધણાને લગતી, તે કોના ઉપર લખાયેલા એ હકીકત, આ ઉતારા બંને પ્રકારે જોવા નથી એટલી અપ્રત્યક્ષતા—એટલો પડદો થોડો સમય સુધી તો રાખવો આવશ્યક લાગે છે નગજોમાના વિશેષનામો જ્યાં એવો કોઈ પડદો અત્યારે પણ જરૂરી ન લાગ્યો, ત્યાં જ છાંય્યા છે વળી સંગ્રહને બંને સુધી નહોતો રાખવાને તેમ એક બાબતને પ્રાધાન્ય મળી ન જાય એવા હેતુથી, ગહારા ઉપરના અને નિઃશ્વરના સંબંધો ઉપરના કાગજોમાથી અવશ્ય આપવા પડે એટલા જ ઉતારા આપ્યા છે

અમાને અમાને કેટલીક સમર્થ બુદ્ધિ અને સુકોમલ હૃદયની વ્યક્તિઓ મહામથનમાં પડી જાય છે, અને આપણા તરફ ત્રાજવા માગી ન શકે એટલું વેડે છે તેમનો લગભગ આખો જીવન-ભ્રાત તીવ્ર દર્દમય જ વહે છે પછીના અમાનાઓના ગદ્ય અનિર્વાચ્ય મહાદર્દિતને માટે આમ બંને

હશે, કે એનો શો ભેદ હશે, તે તો આ મનુષ્યજીવનને હસ્તામલકવતું જેવા બહુવાનો દાવો કરનારા સર્વજ્ઞ જેવા ફિલસુફો જ્ઞાત્ય બહુતા હોય તો બહુતા હોય !

નિર્મર્દ એના સમયમાં આવી મહામથનનિર્મળ વ્યક્તિ થઈ ગયો ગહારો મિત્ર મલ્લિકાર્જુન ઈ સ ૧૮૬૫થી ૧૯૨૦ સુધીની પચ્ચીશીનો એવો જ એક “ મોટો કણ ” હતો, કુદરતે બક્ષેલી શક્તિ-આમા મોટો, એની આતર વ્યથામાં મોટો, જે પ્રશ્નની સાથે એણે લગભગ ત્રીસ વર્ષ પવિત્ર મહા-ભાગ મલ્લિકાર્જુનની જીંદગી કરી, તેની મોટાઈ વડે પણ મોટો એણે જે જે સહન કર્યું છે તે કલ્પના-ચક્ષુ વડે જે કોઈ થોડું વણ પણ મત્સ્ય કરી શક્યો, તે માણસ હશે, તો તેને આસુ આલ્યા વગર નહીં ગ્દે આવા બેશુભાર વીતકોવાળા મર્ત્યો માટે ખર જ મત્સ્ય તે ગાનિ છે

આ નિવા પૂર્વાલપમાં નથી

ઉતારાઓમાં જે જે રાખ્યા [ ] એવા ટોસમાં મૂક્યા છે, તે સંગ્રહકર્તાએ ઉમેરેલા છે ઇંગ્લેન્ડ નગજોમા અને ગુજરાતી નગજોમા ઇંગ્લેન્ડ રાખ્યો આદિતુ ગુજરાતી સંગ્રહકર્તાએ છે, અને તેમાં અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો આગય જ રાખેલો છે

૨

આવડ, ૭-૩ ૧૮૮૬

I am sorry I shall have to disappoint you even this time, for I have little leisure Tomorrow, I am starting for Surat to take charge of a place of Rs. 75.

[હુ દિલગીર છું કે આ વખતે પણ મહારાષ્ટ્રી તબને સંતોષી શકાશે નહીં, કેમકે મને વખત નથી આવતી કાલે હુ અહીંથી ઉપડી જાઉં છું, સુરત [હાઇરફ્રેટ] માં રાખવી એક જગ્યા ઉપર દાખલ થવા...]

૩

સુરત, ૫-૪-૧૮૮૬

.... you know that I am writing some thing. You know it is a poem. You know I am very sorry for that, its subject also. It is becoming very lengthy. I have

contracted a bad habit of undervaluing my productions for some days after their birth I must therefore send it to you after it is finished ....

[તહમે જાણો છો કે હું હાલમા કંઈક મહને એક કટેવ પડી છે, કે મ્હારી કૃતિઓ લખુ છુ. તહમે જાણો છો એ એક કાવ્ય છે.* જન્મે પછી થોડા દિવસ સુધી તેમને હું હું બહુ દિલગીર છુ કે તહમે તેનો વિષય પણ [કટે તે કરતા] એાછી ખૂલવુ છુ. એટલે પૂરી જાણો છો એ કાવ્ય બહુ લાલુ થવું જાય છે થશે પછી મ્હારે એ તહમને મોકલવી પડશે]

* 'વસતવિજય,' ૮-૪-૧૮૮૮ અને ૧૧-૪-૧૮૮૯ના કાગળોમા પણ એ કાવ્યને વિશે છે

૪

સુરત, ૮-૪-૧૮૮૬

.... My poem is not yet completed. I am afraid it will not be completed till you leave Bombay I am so much engaged now-a-days The poem will be somewhat peculiar in our language But I fear it will not take the first class My power is somewhat blunted And I am compelled to labour for making my imagination

vivid ....

[મ્હારું કાવ્ય હજી તરૂં થયુ નથી. કદાચ તહમે સુબાઇ છોડશેા લાસુધીમા ન ચે પૂરું થાય. હાલમા મહને ઘણું કામ રહે છે. એ કાવ્ય આપણી ભાષામા વિશિષ્ટ થશે પણ મહને શકા [પણ] રહે છે જે એ પ્રથમ પકિતનું નહીં ગણાય મ્હારી શક્તિ જરા બૂઝી પડી ગઈ છે અને મ્હારી કલ્પના [નુનિરપણ] તેજસ્વી કરવાને માટે મ્હારે મથન કરવું પડે છે]

૫

સુરત, ૧૧-૪-૧૮૮૬

....I am glad to let you know that my poem is finished I have made no haste. I am not conscious of having spoiled it I shall hand it over to you on the station. Of course, I do require your 'poor' criticisms. Not piecemeal remarks, however. I will have you to write a general verdict upon the poetry, you will have to give it rank in the scale of aesthetic productions Again, as I fear I shall cease to be a poet in a few years, you will have to find out

whether I am making progress or retrograding. And a lot of other things....

I cannot accompany you to-- Our examination begins on the next Monday. Nor can I join you at any previous station, since you intend to come in the passenger train. We can only remain together for half an hour

[તહમને જણાવતા આનંદ થાય છે જે મ્હારું કાવ્ય પૂરું થયુ છે. મે જરાય ઉતાવળ કરી નથી એને મે બગાડ્યું હોય એમ મહને તો નથી લાગતું. રેલેશને એ હું તહમને હાથો-

હાથ આપીશ બેશક, ત્હમારી '૨૬' ટીકાઓ મ્હને જોઇયે પણ છૂટક છૂટક [શબ્દો, કડીઓ આદિ ઉપર] નહીં એ [દાખાની] કવિના વિશે હું ઇચ્છુ છું જે ત્હમારે સમગ્ર નિર્ણય લખી જણાવે, હું ઇચ્છુ છું જે કલાકૃતિઓના વર્ગમા ત્હમારે એનું સ્થાન નક્કી કરવું વળી હું આગળ વધુ છું કે ઉલટો પાછળ પડતો જાઉં છું, તે ય ત્હમારે ચોક્કસ કરવું પડશે, કેમ જે મ્હને ધારતી રહે છે કે હું ચોડા વર્ષમા

તો કવિ મટી જવાનો. અને એવું એવું બીજું થવું

હું ત્હમારી સાથે-નહીં આવી શકું [અહીં] અમારી [હાઇસ્કૂલની] પરીક્ષા આ સોમવારે શરૂ થશે વળી કોઇ આગલા રોશન [સુધી આવીને ત્યાં]થી હું ત્હમારી ગાઠીમા આવી નહીં શકું, કેમ કે ત્હમે પેસેન્જરમા આવવાના છો આપણે [મુરત રોશન ઉપરનો] અર્થો કલાક જ સાથે ગાળી શકીશું]

૬

૧-૮-૧૮૮૬

તમારૂં પ્રકાશપત્ર મળ્યું ઉત્તરમા વિલગ થવાનું કારણ તો એટલું જ કે હાલનો વ્યવહાર* કાઈ બહુ આનંદદાયક નથી આનંદદાયક થવાની તૈયારી હતી ત્યાજ “વસ તવિ-જય”ની કવિતાએ ધણું વાળ્યો. -ખેર

તમે તો અને બતાવવું ધણું દિવસથી બંધ કર્યું હતું પણ મારે બંધ કરવાનું નો મુખ્ય કારણ એ જ કે મેં હોસથી મોકલેલી કવિના વિષે અને અભિપ્રાય ન મળ્યો. અને મારા શબ્દો પાછા લખી બતાવવા અને એ બધું છોડવાનું લાગે છે મેં તમારી એક કવિતા પર ટીકા કરી છે, તેના ઉપર પાછી તમે પણ કરેલ છે. મેં તે માગેલ છે પણ તમે બતાવેલ નથી મારી પણ હું નહોતો મોકલતો પણ ફક્ત તમારા આગ્રહથી મોકલવી પડી તો એથી કરીને હૃદયની વૃત્તિમા કાંઈ પણ ફેરફાર થાય

એ ખરા સહૃદયનું લક્ષણ નથી બલવતે “રમા”-ને કેવલ નિર્માલ્ય ગણેલ છે, પણ મને દુઃખ નથી લાગ્યું બીજા માણસે પ્રશ્ન સા પણ કરેલ. ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો અને મારા હૃદય ઉપર આસ્થા છે, અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારું નામ ગુજરાતી સાક્ષરમંડળના ઇતિહાસમાથી જલદી હુસાઇ નહીં જાય. આ વૃત્તિ અને ધણું દિવસની છે. “ઉભય મળી અને ખુશી કરે છે, પરંપરા શિદ અતરે ધરે છે.”+એ વાક્ય મેં ધણું દિવસ પહેલાં લખેલું છે આ વૃત્તિને હું Confidence [વિશ્વાસ] કહું છું તે અભિમાનથી જુદીજ ચીજ છે આત્મચાનને કદાચ મળતી જણી શકાય મેં મારી ચોપડી* ઉપર આજ motto [સૂતવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે-

The field is universal and allows

Scope to all such as feel the inherent glow.

Lord Byron

કવિતામા તો ઇંગ્લિશ ભાષાના જેટલી બીજી કોઈ સમૃદ્ધિવાન હશે, એ મારી કદવનામા નથી આવી શકતું માથું હલાવે એવી

કવિતા સરકુનમા પણ છે, પણ વાચતા હૃદયમા tribulations [આદોલનો] થઇ જાય, એવી તો મેં ઇંગ્લિશમા અને તે હમણા જ જોઇ,

એ સુખને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું અને તેમા મસ્ત છું.

* બને વચ્ચે કાગળપત્રાદિનો

+ આ કાવ્ય 'પૂર્વાશાપ'મા નથી જાનતા આપ્રકટ કાવ્યો એ વિષયમા આહી પહેલુ મુકેલુ છે તે એ.

X પોતાની કવિતાઓની સાફ નકલોની મોટાણક આધરનમાના સૂત્રવાક્યનો અર્થ—

ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લુ છે અને ફૂટ છે

તેવા સૈનેય અદર પેસવાની, જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ હોય, કે પોતાનામા સ્વચ્છ તેજ વિલસે છે.

૭

મુબાઈ, ૩-૩-૧૯૬૦

..આવી અવસ્થામા પણ મારી કવિતા વાચવાનો શ્રમ લીધો તે જોઈ મને શુ થવું હશે !—પણ તે તમારી સ્થિતિને અનુકૂલ જણાવે જ મોકલી હતી. હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઈ અધિક્ષતા છે, એમ માનતો જ નથી પ્રણય-મા જ સુખ હું સમજું છું, અને તે આ જગતમા સુખી કરતા હું ખી વધારે કરે છે

પાંક્ષયુગલના સુખવર્ણનનું હાર્દ તમે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા, એ જોઈ મને પરમ સંતોષ થયો ખીજી એકબે ખામીઓ પણ મને વિચારવા જેવી જણાય છે

આ કવિતામા મારા વિચારો સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શક્યો નથી માટે કવચિત્ કવચિત્ વાચનારાઓ તે ખોટી રીતે સમજે છે “અંધારાના પ્રબલ જલથી યામિની પૂર્ણ ઘેર,”—એ તે વખતનું વર્ણન નથી, પણ સાજ જતા પ્રણયી યુગલને જે માસ માત્ર—FEBRUARY—થાય છે, તેનું વર્ણન છે. “અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,”—એ પરથી એમ દર્શાવવાનો

આશય છે, કે હજી તો સાજ છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રબળ છે કે ક્ષણ વાર તો યામિની, ફેબ્રુ, કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર ચીસો, વગેરેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે એટલે પછીના વાક્યોમા તમને જે વિશેષ જણાય છે તે નહીં જણાય પણ વધારે ખુલાસા કરવા જેવું માફ હાલ મન નથી તેમા કેટલાક ફેરફારો મે કર્યા છે અને હજી કરવાનો છું. તેમા મારી શિલોસોશી પણ ગર્ભિત રહી છે, જે તમે થોડા વખતમા જોશો. બલવતરાય આ કવિતા ઉપર ટીકા લખી રહેશે, ત્યાર પછી તરત તે કોઈ માસિકમા આવશે.

આવે વખતે વાદળોમા તણાય નહીં, એ પોઇન્ટ મને બહુ ગમ્યુ ધણું કરીને તમે સત્ય છો હું વિચાર કરીશ. કારણ કે indif-ferent observer (નિરીક્ષણમા બેદરકાર) કેવો છું એ તમે જાણો છો.*

* આ વખતે અલ્પિશર એમના મિત્ર લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ (ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમા વિદ્યાર્થી હતા તેમની) જેડે ડિક્ટોરિયા ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ (બની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ) અને અહાલક્ષ્મી સ્ટેશન વચ્ચે આપેલી, કાળે કુરાળા આપાણ નામે માવેલની, એક ચાલસા રહેતા હતા, અને એલ એલ ખી માટે અભ્યાસની સાથે કવિતા અને ફિલમુડીના કેપ્લાક ગ્રંથો વાચતા હતા

મહુવા, ૧૫-૫-૧૮૬૦

....Recently coming in connection with an earnest theosophist, I am almost convinced that Occultism is a true science and members of occult brotherhoods true friends of mankind. There are many hypocrites among the theosophists no doubt, but the whole establishment is not an imposture. I wish you to know more of them. They will make converts of us, I believe. Their ideal, at least, is no less higher than our own, and their tenets not strictly opposed to our expe-

rience. What do you think of the society at present?...

[યોહાન થયુ એક આઘી થીઓસોફિસ્ટના સમાજમાં આવતા, મને લગભગ નક્કી લાગે છે કે રહસ્યવાદ સાચો છે અને ગુપ્ત જ્ઞાતમહોના સભ્યો માણસજાતના ખરા મિત્રો છે બેશક, થીઓસોફિસ્ટોમાં પાપ ઠીઓ પણ વધ્યા છે, પણ આખી સંસ્થા ધર્તિગ નથી. ત્હમે એમના વિશે વધારે જાણો એમ છજી છુ હું ધારું છુ, એઓ આપણને પોતાના મતવ્યો સ્વીકારતા કરી દેશે. તેમની ભાવના તો આપણી ભાવના કરતા નીચી નથી જ, અને તેમના સિદ્ધાંતો સામાન્ય અતુલવથી ચોક્કસ વિરુદ્ધ પણ નથી. એ મહાજ વિશે હાલ ત્હમે શું ધારો છો?]

૬

મહુવા, ૨૮-૫-૧૮૬૦

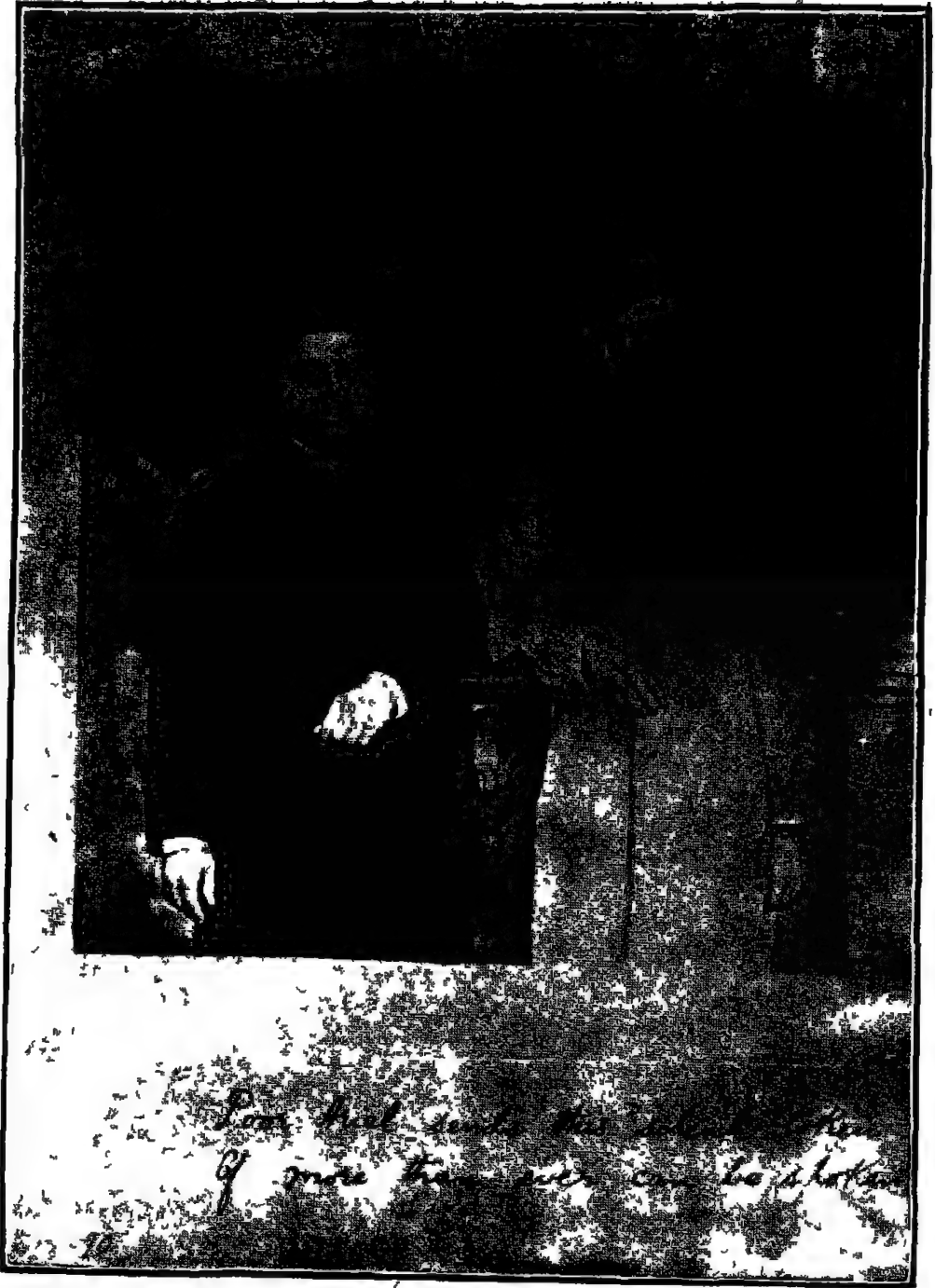
... Your objections are quite natural and go to the root of the matter. When my belief is fully confirmed, I shall try to reply to them.

Here are some of my recent of pieces.+ They are the effusions of weakness, and retain the spirit of their fountainhead. They have little force I know. But they are genuine, even as tears are

[ત્હારા પ્રતિવાદક કંદરતી છે અને વિષયના મૂલને બેદ છે. જ્યારે મ્હારી માન્યતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થશે, ત્યારે હું એ પ્રતિવાદોનો ઉત્તર દેવા ચત્ન કરીશ]

આ સાથે મ્હારી હાલ ચયેલી કેટલીક કૃતિઓ+ [મોકલી છે] એ નબળાઈના ઉદ્ભાર [માત્ર] છે, અને પોતાના જનનસ્થાનની પ્રકૃતિથી અકિત છે. એમનામાં બળ નહીં જેવું છે તે જાણું છુ. પરંતુ એ સાચા ઉદ્ભાર છે, આસુ [સાચાં નીકળી] પડે તેવા]

+ આ કાગળ સાથે 'અશ્રુને આવાહન' (પૂર્વાભાષ, પૃ ૫૨), 'કામલ ઉપાલબ' (પૂર્વાભાષ, પૃ ૪૨), અને 'ઉદ્ભાર' (પૂર્વાભાષ, પૃ ૪૮), એ ત્રણ કૃતિઓની નકલ છે, ત્રણે મુબાદલ રક્ષા હતા તે દરમિયાન રચાયેલી, એટલે કે 'ચક્રવાક મિથુન'ના સમયની 'જેથુ મે ન મજુ મને નયનમાં' (પૂર્વાભાષ, પૃ ૩૪) પછી લખાયુ અને તેને 'ઉપાલબ' નામ આપ્યું, ત્યારે 'વનોના

‘કોમલ ઉપાસક’ (‘કોમલ ઉપાસક ’) ફેરવણ પડયું, અને એને ‘સ્નેહસંકલ્પ’ નામ આપવામાં આવ્યું.

* શીઓસોફી વિરુદ્ધ

૧૦

મુબઈ, ૧૭-૭-૧૮૬૦

...And when even you do not consider my ચક્રવાકમિથુન superior to its predecessor [વસતવિનય], who else is to welcome the improvements that I carry on in the same line ? But I will try, you go on knocking and eventually, I trust, get admittance. My only want is that of co-operation, of sympathy. I do not like to sing, to work, alone. I have the faith but not the heroism for solitary work .

[અને ત્યારે ત્હમે પણ મહારા ‘ચક્રવાક-મિથુન’ને ‘વસતવિનય’થી સહકાર નથી લેખતા,

ત્યારે એ જ દિશામાં હું નવી વિશેષ સુદરતાઓ સાધું તેનું સ્વાગત ખીન્ને કોણ કરનારો ? તમારું હું મથીય, મર્યો રહીય, અને પરિણામે, એટલો વિશ્વાસ છે તો ખરો કે [મહારી ભાવનારૂપ] વિનય મેળવી શકીશ. [આવું પરિણામ આવવામાં] મહારી [મ્હને તો દેખાય] છે એક જ ખામી સહકાર [વગર], લાગણીભર્યા ઉત્તેજન [વગર હું થોડું જ કરી શકું એમ છે]. [હું એવો જ છું,] એકલા ગાવું, એકલપડે જ કર્તાવ્ય કર્યાં જવું, મ્હને રુચે નહીં એકાકી મ થવને માટે [જે] અદા-બલ [આવશ્યક છે તે તો [મહારામાં છે, પણ [એવા વિચાર જેવા આરોહણને માટે જે] વીરત્વ [પણ આવશ્યક છે, તે] ન મળે]

૧૧

૧૮૬૧, ૨૩-૬-૧૮૬૦

..I have already written to you about my appointment in Mr. Gajjar's કલાભવન as Professor of Literature. At present the salary is only 100 British, but Mr. Gajjar is very shortly going to raise it to 150. I have not altogether given up ..LL. B. Only before entering such a practical career, I have taken up such a place to finish to some extent my study of Literature, which otherwise I

could not have done. And again I had some enthusiasm for our Gajjar's scheme, and thought it my duty to help him if I could. Let me know if you think I have acted imprudently on the whole.

[મિ ગાજ્જરના ‘કલાભવન’માં સહિત્સના આચાર્ય તરીકે મહારી નિમણૂક વિશે હું ત્હમને લખી ચુક્યો છું. હાલ પચાસ રૂ. ૧૦૦ રૂ. દારનો જ છે પણ મિ. ગાજ્જર બહુ જ યોદ્ધામાં, તે વધારીને ૧૫૦ કરવાના છે. મેં એક એક ખીનું. તદ્દન આડી વાળ્યું નથી. માત્ર એક

વ્યવહાર રાજગારમા પડતા ખેલા સાહિત્યનો
મહારો અભ્યાસ કેટલોક દરજ્જો પૂરો કરવા મે
આવી જગા સ્વીકારી છે, જે વિના તે અભ્યાસ
મહારાથી ન જ થઈ શકત વળી મિ ગોજર્જની
ચોજનાઓ પણ મહને કંઈક આકર્ષ્યો, અને

મહને થયું કે મહારાથી બની શકે તો એમને
મદદ કરવાની મહારી દરજ્જા છે એક દરે લેતા
આ મહાર્ ડગલુ તહમને અવિચારી લાગતું હોય
તો જણાવશે

૧૨

૧૭૦૬૨૧, ૧૬-૧૦-૧૮૬૦

x x x x

બ્રમણે જ્યા અટકતો,
શશાક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ સેથે ઝબકતો.

—And in the course of the
બ્રમણ (of દેવયાની) the સેથે ઝબકતો સુભગ
મણિ stopped for a moment when
it saw the Moon, so infinitely
charming in her fresh beauty
The word અટકતો is not merely
hyperbolic You can imagine the
મણિ to be really at rest for a few
moments, though દેવયાની may be
moving all the time

When the verse occurs again
it is not a mere repetition, as
you can see, now that I give
you the punctuation

બ્રમણે ત્યા અટકતો
શશાક, પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેથે ઝબકતો

. Even the beautiful Moon
stopped in her બ્રમણ, when she
saw the blazing lustre of the gem

All critics are creators, and
you have a right to take what-
soever meaning you think best,
but as all creators are critics
also, I beg to submit that my

interpretation of my Art is the
most beautiful that can be based
upon it .

. I had a very interesting
controversy with—, for the propri-
ety of the whole of the latter
portion My only answer is that
I think myself justified in ma-
king “ unlawful divorces of
things,”* if but I can thereby give
you something that is really beau-
tiful If I ever finish this poem,
the catastrophe, I am afraid,
will be a most unexpected ana-
chronism For the same reason
you will excuse me if I free
myself from the trammels of
mythological accuracy and place
શુક's abode beneath the moon...

[—અને દેવયાનીના બ્રમણ દરમિયાન એ
સેથે ઝબકતો સુભગમણિ ચંદ્રને-ચંદ્રના સદા-
ગત સૌંદર્યની અનંત મોહકતાને જોઈને,
ક્ષણ અટક્યો આ ‘અટકતો’ શબ્દ અતિશ-
યોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. તહમને કલ્પના
કરી શકે કે મણિ થોડી ક્ષણ ખરે જ ચ બી
જાય, જો કે દેવયાની બધો વખત ગતિમા
હોય તથાપિ

એ મ્લોક ખીજી વાર આવે છે ત્યાં તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. ‘અટકતો’ પછીનું અર્થ વિરામ કહાડી નાખો, ‘પ્રેક્ષીને’ પછીનું કહાડી નાખો, ‘શશાક’ પછી એક નવું અર્થવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો એ સુદર ચદ્ર પણ પોતાના બ્રમણ્યમાં મથિનો ભભૂકતો ઝખકાર બેતા થંભી રહે છે.

બધા વિવેચકો ત્રણ છે, અને ત્હમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે પણ બધા ત્રણોએ વિવેચકો પણ છે, અને હું કહેવા ગયે લઉં છું જે મ્હારી કલાનો મ્હારો અર્થ મ્હારી પક્તિઓનો સુદરમાં સુદર અર્થ છે.

આ કાવ્યના આખાય પાછલા ભાગના ઔચિત્ય વિશે મ્હારે—સાથે બહુ રસિક વિવાદ

થયો હતો. મ્હારો જવાબ આટલો જ છે—
“વસ્તુઓના સરેહ વિરુદ્ધ નાતરા” થોજીને પણ બે હું કષ્ટક ખરેખર સુદર ત્હમારી આમળ રજી કરી શકનો હોઉં, તો એવી [અતિ] છૂટ લેવાનો પણ હું મ્હારો અધિકાર માનું છું આ કાવ્ય હું કોઇ કાળે પણ પૂરું કરી શકીશ, તો એ વસ્તુને જે નિર્વહણ એમાં આવશે, તે કોઈ કલ્પે પણ નહીં એવા મોટા અનૈતિકાસિકતા-દોષવાળું જ, મ્હને ભય રહે છે કે, આવશે. અને વળી સૌદર્થ સાધવાને માટે હજકોઇ છૂટ લેવાનો મ્હને અધિકાર, એ જ કારણને લઇને, પૌરાણિક ભૂગોળવર્ણન આદિને હું ન ગણ્યકારી શુકનો અવાસ ચંદ્રની નીચે આવેલો કદ્દુ, તો ત્હમે મ્હને મારી આપશો.]

+ અવતરણ બેકન (Bacon)ના Advancement of Learning નામે ગ્રંથમાંથી છે

૧૩

૧૬૦૧, ૨ -૧૨-૧૮૬૦

Can you not come on one of these Saturdays? I invite you because Ravivarman is here with his best portraits. As for —’s poem, I keep it not for my second perusal, but for Balavant’s who would come here in a day or two

But is there any necessity of condemning him, & e Manilal? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and every body else alone, and devote ourselves to

the cultivation of our literature?

[એકાદ શનિવારે ત્હમે અહીં આવી ન શકો? હું ત્હમને આમ હું છું એટલા માટે કે રવિવર્મા એના ઉત્તમ ચિત્રો લઇને આવેલ છે -- ના કાવ્યને તો હું [હજી] રાખું છું, મ્હારે ફરી વાંચવાને માટે નહીં, પણ બલવંત અહીં એક બે દિવસમાં આવશે, તેને વાંચવા સારું..

પણ મથિભાઇનું [કે કોઇનું] ખડન કરવાની જ શી અમત્ય? એના મતવ્યોને માન આપનારા મ્હને તો નથી લાગતું કે ધણા હોય. એ અને ખીજા સૌ ભલે ને પોતપોતાને માર્ગે વહે, આપણે શું? આપણે આપણા સાહિત્ય પ’છળ જ મડિયે, એમ કરવું બેહતર નહીં?]

૧૭૬૨, ૨૬-૨-૧૮૬૧

Truth must have pity for the erring, no hatred If the opposite party be consciously mischievous, we are justified in despising them But if otherwise, we can only be sorry for perverted minds .

I know how difficult it is to write poetry in this our infant stage I myself am altogether hopeless But the study of English poetry which has given me so much diffidence, has also given some very strict canons of criticism, and judged by that standard very few poems in Gujarati satisfy me Indeed, I have come to regard a great deal of even Sanskrit poetry as trash, and I think it can be very easily proved that Premanand was not a poet but a mere versifier.. .

[સત્યનો વિરોધીઓ તરફ સ્થાયીભાવ દેષ ન હોય, કરુણા જ હોય વિરોધીઓ જાણીને લખાડી, વિત કાવાદ, તોફાન આદિ પ્રવર્તવિ તો તેઓને આપણે ધિક્કારિયે તે બરોબર પણ તેઓની આ પ્રમાણે શક જેવી વર્તણુક, ન હોય, ત્યાસુધી તો એઓની અયથાર્થદષ્ટિને મારે આપણો એમના તરફ દયા અને દિલ-ગીરીનો ભાવ જ ધટે*

આ આપણી કંજ બાલ્યાવસ્થા ચાલે છે તેમા કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેને હું જાણું છું હું પોતે છેક આશાહીન છું- મ્હારે ચત્કિ ચિત્ત લખાણ કશી આશા આપે એવું નથી પણ ઉગ્રી કવિતાનો અભ્યાસ, જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતા-પરીક્ષણના કેટલાક અતિ કડક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતા ગુજરાતી કવિતાઓમાંથી બહુ જ થોડી મને સારી લાગે છે ખરેખર, સસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણતો થયો છું, અને હું ધારું છું કે પ્રેમાનંદ કદી કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય જોડનારો હતો, એમ બહુ સહેલા-ધથી સાબીત થઈ શકે]

* આ ઉદ્દગાર તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને સનાતનીઓ વચ્ચે ચાલી રહેલી છાપાછાપીને ઉદ્દેશીને છે

૧૫

પૂના, ૧૮૬૧, સોમવાર, બપોરે બે વાગે (ચોમાસા દરમિયાન)

I am trying to find out some records of your recent expriences but do not light on any. The boxes are both of them unlock ed and still I am disappointed Well, I go And you may be-

lieve that I do not understand you and that all human relations are worthless I am only sorry +

[તમારા હમણાના [દુઃખ] અનુભવો [ના સ્વરૂપ કારણ આદિ સમજવાને મારે તે વિશેની] કંઈ તોયો નિશાનીઓ એવું એવું મે

બહુ હું દુઃખ - એકે ય મળી આવતું નથી [તુમારી]
એ ય પેઢીઓ અમથી વાસેલી છે [તે આખી
જોઈ વળ્યો] અને તોપણ નિરાશ જ થયો છું.
અસ્તુ, હું [જેવો અચાન અહીં સુધી જાણ
વાને માટે ખાસ આવેલો તેવોજ અચાન]

પાછો જાઉં છું, અને તમને માન્યા કરો જે હું
તમને સમજું એમ નથી, અને વળી ખાનવ
સંજવ બધાય વ્યર્થ છે એમ પણ. [એટલું જ
લખી ગઈ છું જે] દિલગીર છું, પૂરેપૂરી.*]

* આ હતાવળે સીસાપેનથી ચીતરી નહાડેલી ચિઠ્ઠી જ છે એટલે તેનો ભાવ અને અર્થ* સ્પષ્ટ
દર્શાવવાને માટે અનુવાદમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે થયું ઉમેરવું પડે એમ છે

૧૬

રાજકોટ, ૧૨-૧૧-૧૮૯૧

...અવિધ્ય માટે મારો હજી કરો સિદ્ધાંત
થયો નથી મિ પ્રાણલાલની* હયાતી અને
સુખ સિવાય મારી બીજી કશી રપૂઠા નથી,
કશું જીવિતપ્રયોજન નથી દુનિયાના સુખથી
હું બેદરકાર છું જે વર્ષ એકાદથી, વેરાગીના
વચન તમે મારે મોઝે સાંભળો છો તે વાણી

માત્ર નથી. એવી જ મારી વૃત્તિ છે. એ
વૃત્તિને હજી મે સ્થિર રૂપ આપ્યું નથી. જે
નિમિત્ત ટકી ન શકે અથવા ખોડું રૂપ પકડે
તેને દુનિયા દબ કહે છે તેણે ન કહેવાય માટે
હું વિચારું છું. અને તે ખર્ષ...

* પ્રથમ પત્નીથી એમનો પુત્ર. 'વિધુર કુરંગ' (પૂર્વાશાપ, પૃ ૬૦) માનો 'શાવ,' 'ગાન
વિમાન' (પૂર્વાશાપ, પૃ ૭૭) માનો 'કલહસ' 'વિધુર કુરંગ' અહીં આ દિવસોમાં જ લખાઈ હતી.

૧૭

વડોદરા, ૪-૧-૧૮૯૨

I am unhappy-very unhappy
to know that you are not well
Unforeseen causes have superve-
ned in my arrangements, and I
have been altogether unable to
do anything for my suffering
friend. I know that he is in a
place where the fountain of all
natural affection has dried up
I know that he is in the midst
of humanfaced creatures that have
no idea of his miseries, his

thoughts, his anxieties, his powers
his limitations, his everything. I
request my friend to make my
house his own. He can very well
appreciate the miserable impo-
tence of his sympathetic human
friends, I know that his cup is
now full to the brim But in
this our strange world no one
can take another's portion. I
hope you have courage. I fear
you have none left. Perhaps... if

you like you might even go to Dewgadh. But for heaven's sake leave that cursed Morvi. You will not be so unkind as not to write to me because I have proved such a weak powerless man

[હું દુખી છું, અતિ દુખી છું, ત્હમને સુવાણુ નથી એ જાણીને. અણુધારી કારણેએ મારી ગોઠવણો ફસડી પડી છે અને મારા જ્ઞાનિમા કુબેલા મિત્રને માટે હું કદ પશુ કરી શક્યો નથી હું જાણુ છું તે જે સ્થલે છે, ત્યાં કુદરતી રોહનો કુવારો છેક સુકાઇ ગયો છે. હું જાણુ છું તે એવા પ્રાણીઓની મધ્યમાં છે, જેઓના ચેહરા માણસાઇ છે ખરા, તથાપિ જેઓને એનાં દુખ, એના વિચાર, એની ચિંતાઓ, એની શક્તિઓ, એની મર્યાદાઓ,

એની કશી જ આખતનુ જ્ઞાન નથી મારા મિત્રને હું વિનવું છું કે તણે મહારા ધમને પોતાનું જ બનાવવું પોતાના સમજાવી માનવ મિત્રોની વચ્ચે કમનાકનનો ખ્યાલ એ આધી ન શકે એવો એ નથી એની મનોના પ્યાલો છલાછલ ભરાઇ ગયો છે, તે જાણુ છું પણ આ આપણી વિચિત્ર દુનિયામાં કોઇથી પણ ખીજા કોઈના કિસમત પોતાને માથે લઈ લેવાતા નથી હું આશા રાખુ છું કે ત્હમે હિંમત હારી નહીં ગયા હો. પરંતુ મ્હને બહીક લાગે છે કે હવે ત્હમારામાં જરા પણ હિંમત અવશેષ રહી નહીં હોય કદાચ ત્હમને એમ કરવું બહેતર લાગે તો દેવગઢ જાઓ. પણ, બાઈ, ખુદાની ખાતર, એ નાપાક એર-બીને તો છોડોજ છોડો. હું આવો નબળો શક્તિહીન નીવડ્યો તેથી ત્હમે એટલા બધા દૂર તો નહીંજ બનો, કે મ્હને કાગળ સરખો ન લખો.]

૧૮

૧૩૦૬૧, ૧૯-૮-૧૮૯૨

.... When I spoke of want of reverence &c. in my last letter, I referred to the graduates that I see around me here. They have no respect for any human being either of their own country or another. They have no humility, no desire to learn, no consciousness even that greater and better men than themselves might exist. This lamentable circumstance I attribute to our degraded education and the absence among us of men really great....

I am entirely of your opinion on the fruitlessness of all stereotyped organisations. I also trust only individual effort. But let the individuals get the approval of their friends. Let them not put undue trust in their own single judgments. Let all of us be united and keep—preserve the wholesome fire in our bosoms.

I would like very much to devote my poor little life to the service of our literature. For instance, I would like to take up

such a place as the secretaryship of the Gujrat Vernacular Society some day. I shall have no objection to accept ever-lasting poverty, after some time. But I must see that I have got co-workers, if possible even leaders.

But I have not so far been able to express to you all my views. Please excuse me, I will do it some other time .

.. Meanwhile I may translate some of the most thrilling dialogues of the Lord Buddha on this subject Mankind has not seen a humaner figure than Gautama Buddha and an abler enemy of caste

[મેં મહારા છેલ્લા કાગળમાં પૂર્વભાવ આપીને અભાવ વિશે લખેલું, તે અહીં મહારી આસપાસ ઝેન્યુએટો જોવામાં આવે છે તેવા એને ઉદ્દેશીને હતું શું પોતાના કે શું કોઈ બીજા દેશના કોઈ પણ માણસને માટે તેઓને માન જ નથી તેઓમાં નથી નમ્રતા, નથી શીખવાની ઇચ્છા, નથી એટલી પણ ગમ કે પોતાના કરતા મક્કર વ્યક્તિઓ હોય તો શકે ' આ દયામણી સ્થિતિનું કારણ હું હાલની અધમ કેળવણીને ગણું છું, અને એનું બીજું કારણ આપણામાં ખરેખર મોટા માણસ નથી તે છે

જડીબુટ સરચાઓની નિષ્ફલતા વિશે હું તમારા જ મતનો છું હું પણ [આપણા ઉદ્ય ઉપગ્રવી ચક્રનાર બળ તરીકે] વ્યક્તિ-પ્રયત્નને જ માનનારો છું. પણ [એ પ્રયત્ન કરનારી] વ્યક્તિઓએ પોતાના મિત્રોની સ-મતિ તો મેળવવી જોઈએ, પોતપોતાની અલગ પ્રતીતિઓમાં હદ ઉપરાંત વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નહીં આપણુ સૌએ એક જૂથ થવું પડે, આપણા હયાતોના પાવક [અન્યોન્ય ઉદ્દેશોધન અને સહકારવડે] જનલ ત રાખવો પડે

મહારી ટુકડી નજીવી ઝિદગી આપણા સાહિત્યની સેવામાં અર્પી દેવાનું મને ધણું ધણું મને છે દાખલા તરીકે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મત્રી જેવું પદ પણ હું એક કાળે સ્વીકારી લઉં થોડો સમય વીત્યા બાદ એવી કમમની નિર્ધનતા સ્વીકારી લેવામાં મને મુદ્દલ આવાકાની નથી પણ...મહારી સાથે સહકારીઓ હોય, મળી શકે તો નાપકે પણ હોય, એટલી ચરત તો ખરી.

પરંતુ આટલે સુધી લખી ગયો છું તેમાં મહારા વિચાર હજી હું તમને દર્શાવી શક્યો નથી હું બીજે કોઈ વખતે ફરી ચલ કરીશ, હાલ મને માફ કરશો

દરમિયાન આ વિષય ઉપરના ભગવાન યુદ્ધના સંવાદો*માંથી દિલને અનન્ય ઉત્તેજનારા કેટલાકના અનુવાદ હું કદાચ લખુ. માણસ-જાતિમાં જોતમ યુદ્ધથી વધારે દયાળુ હૃદય કે શાંતિભેદનો વધારે સમર્થ શત્રુ પાક્યો જ નથી.]

* આ પછીના જાગળમાં ખુલાસો કરે છે - 'સૂત્ર', 'વિનય', અને 'અભિધર્મ' એ ત્રણ સત્ર-હોમાં આપેલા, પોતે "સેકેડ યુક્સ-આર્કિ ઇસ્ટ" એ ત્રયમાલામાંના તરજુમાંના તાબ જ જોયેલા, "શિક્ષણનો ઇતિહાસ" રચના માટેના એન મહન્વના સાવન તરીકે

૧૩૦૬૨, ૧૦-૭-૧૮૬૩

... Let its title be અદર્શિ દર્શન and let it be sent in company with અગતિગમન on the next page [બહે એનું નામ “અદર્શિ દર્શન” રાખો,

અને [આ કાગળને અંતે] છેલ્લે પાને [હમ-ણુજ રચેલી ઉતારી છે તે] “અગતિગમન”ની સાથે બહે મોકલી દો [જ્ઞાનદર્શન માસિકમાં પ્રકટ થવાને]]

૧૩૦૬૨. ૧૦-૬-૧૮૬૩.

My life is dreary, more dreary than that of any friend of mine. All routine is narrowing, but I have to undergo perpetual mental strain besides routine I find that my head is seldom or never cool enough to allow me to write a line of poetry

My History is completed, but it has prostrated me. I don't and can't read any poetry I can read only educational work's. How then can I write to my friends as I ought to?

For some months past I have been constantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much, that vedantism is the annihilation of all morality If સુસદુસ્ટ્રે and લામાલામૌ and જયાજયૌ are સમે, તત્તો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ is absurd I wish to write either in the form of a review of the “સિદ્ધાન્તસાર” or in the form of letters from a traveller

or in some other form where humour also can come in But my brain absolutely refuses to take up such work just now. .

Indifference I begin to feel is the greatest of all literary vices- for you can bring a wrong-headed man to his senses, but never a man who is only a looker-on *

[મ્હારું જીવન નીરસ છે, મ્હારા કોઇ પણ મિત્રના જીવન કરતા વધારે ધુસરીએ જૂતીને કરવું પડતું તમામ કામકાજ સ કાચક છે પણ મ્હારે એવા નિયતકર્મ ઉપરાંત નિરતર માનસિક ધર્ષણ પણ સહેવું પડે છે મ્હારું મગજ કવિતાની એક બીટી પણ લખવા જોડેલું શીતલ કવચિત્ જ હોય બદકે હોતું જ નથી

મ્હારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે, પણ એણે મ્હને ભોયભેગો કરી દીધો છે કવિતા હું સુદલ વાચતો નથી, વાચી શકતો જ નથી માત્ર કેળવણીવિષયક થોડા વાચી શકું છું. તો મ્હારે મિત્રોને લખવા ધટે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું ?

મહિનાઓથી એક વિચાર મગજમાં જહોવાય છે વેદાંત ઉપર એક પ્રબળ હુમલો કરવો છે નીતિશાસ્ત્ર હું કંઈ એ જાણતો હોઉં

તો આશ્ચર્ય તો બાકી છે, જે વેદાન્ત [ના વિચારમંડળ] માં નીતિવિવેકનો સમૂળો ઉચ્છેદ છે. જે સુચકુલે અને લામાલામો, અને જવાજબો સમાન છે, તો પછી તત્તો સુચકાવ સુચકાવ એ આરા વદતોઆપાત છે હું ઇચ્છું છું કે તો “સિદ્ધાન્તસાર”ના અવલોકન રૂપે લખવા, અથવા તો એક મુસાફરના પત્રો રૂપે લખવા, અથવા તો કેષ્ઠ પીળા રૂપમાં, જેની અદર તિરછ મર્મોળા હરખને પણ સ્થાન મળી શકે પણ હાલ તુરન

તો મહાર મગજ એવું કંઈ કામ અદરવાની ધસીને ના પાડે છે.

સાક્ષરી પાતકોમાતુ સૌથી અધમ સત્મા-સત્ય પ્રતિ એકસરખી બેદરકારીને જ ગચ્છુ થટે છે, એમ મને લાગવા માડ્યું છે જે કેષ્ઠ [અસત્યને જ આપેલૂર્વક જ સત્ય લેખનારો] અવધાર્થદર્શી હશે, તેની આખ ઉપાડવી સમ-વિત ખરી, પરંતુ જે કેવળ અપક્ષતાને [હઠથી] વળગી રહે છે, તેની આમળ બધી વ વાદ ખડો પડે છે *]

* લાખા વખતના બારે માનસિઝ ધમને લીધે મહિશકર છેક આવા થાકેલા હતા આ પ્રસંગે એમને છ માસની ફેર્લો રજા મળી હોત અને તે એ જે ત્રણ સમાન મિત્રો સાથે મુસાફરીમાં નહુ નહુ બેવા શીખવામાં, અને શરીરને રોજ કલાકો સુધીની વિનોદી રખડપટ્ટી વડે થકવવામાં અને કસવામાં ગાળી રાજ્યા હોત, તો કદાચ એમના જીવનનો આખો થે ઇતિહાસ ખદલાઇ જત

૨૧

૧૩૦૬૨, ૨૮-૧૨-૧૮૬૩

Shall I write that your offer to help me if I passed my L.L. B. has been of eminent service to me in fixing my resolution to be independent from next year? Yes-I shall be free from the clutches of Baroda very shortly .

[હું એલ એલ બી થાઉં તો મને મદદ કરવા ત્હમે તૈયાર છો એ ત્હમારા વચ-નથી કરીને ભાષ, લખુ : કે-આવતી સાલથી સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કરવાની મને સારી પેઠે હિમત આવી છે હા, હવે થોડામાં જ હું વડોદરાના પંજામાંથી મુક્ત થઇ શકીશ]

૨૨

૧૩૦૬૨, ૧૧-૧૨-૧૮૬૪

Reformers trying to work on large multitudes by the system of votes and opinions dissipate much of their energy, and effect little indeed We must have a centre to work from. I do seriously think that the Prarthana Samaj is

the body where unity should first be introduced, and concentration of force applied Again, there are [no doubt] many good things to be done by each. The programme seems to me too comprehensive to be earnest and profound.

Let us rather take up a single question and concentrate all our forces on that. The single question of Theism, I mean its promulgation requires the efforts of many lives. Let there be division of labour even in questions of social reform.

[સખ્યાબધ સમૂહો ઉપર મત નોંધવાના અને અભિપ્રાયો [ની સુદ્રિત પત્રિકાઓ] ફેલાવવાના માર્ગથી અસર ઉત્પન્ન કરવા મથતા સુધારકો ધણા શ્રમનો વ્યય કરે છે, અને બદલામાં બાગ્યે કંઈયે સગીન લાભ મેળવના હોય. આપણે આપણા કાય પ્રવાહને માટે એક મધ્ય સ્થલ સ્થાપવું જોઈએ હું ગંભીર વિચાર કરી કરીને એવા નિષ્પત્તિ ઉપર આવ્યો છું, કે પ્રાર્થનાસમાજને એવું મધ્ય સ્થલ બનાવી શકાય, અને પ્રથમ તેમાં જ એકમ અને બીજા-

પચમની જમાવટ આપણે કરવી જોઈએ એટલું, પ્રવર્તીવતી ધરે એવી સત્પ્રતિષ્ઠા ધણી યે છે, પરંતુ બધી યે મા કંઈ દરેક દરેક માણુ મ પ્લેટી શકે ? [સુધારકોએ સુધારવા યોગ્ય વસ્તુઓની કરેલી] યાદી મ્હને તો અતિવ્યાપક લાગે છે, એ બધી બાબતના સર્બધમાં કોઈ પણ માણુસ એક સરખો દંડ અને ઉંડી પ્રતીતિવાળો હોય એ સંભવતું નથી વધારે સારો માર્ગ એ જ છે કે આપણે એક જ વિષય ઉપાડવો, અને આપણા બધા બલને તે સિદ્ધ કરવા પાછળ એકત્રિત કરવા એકેધર ભક્તિનો જ સવાલ થયો, એના લોકોમાં પ્રચારનો સવાલ. ધણા ધણા માણુસોના આખા આયુષ્ય એ એકની પાછળ સમર્પાવા હજી છે [હું કહેવા માણુ છું તે એ કે] સ સારસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આપણે કર્તવ્યવિભાગને ધોરણે કામ લેવું જોઈએ]

૨૩

૧૭૦૬૨૧, ૧૩-૧-૧૮૬૫

H H's Government has nearly resolved to send me to Europe for the study of modern educational art,—the result of a letter addressed to H H. some months back.

[શ્રીમત ગાયકવાડ સરકાર અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના અભ્યાસને માટે મ્હને યુરોપ મોકલવાના ફરાવ ઉપર આવવામાં છે થોડા મહિના ઉપર મેં ના. સરકારને એક કાગળ લખેલો તે ઉપરથી આ પરિણામ, જે લગભગ નક્કી જેવું છે]

૨૪

૧૭૦૬૨૧, ૩ ૩-૧૮૬૫

And now I am determined not to go unless they give me suitable terms.* I am afraid I may be excommunicated for life, and I certainly would not like to erase my name from the family

annals altogether. Besides, if they don't pay me well after my return, I shall be miserable for life on account of the humiliation I think I can get enough money even in India if I pass my LL

B. I shall therefore insist on good terms, and I have reason to think that they will be granted

[.. અને દવે મેં 'નશ્વર્ય કર્યો છે કે મહને
[અર્થ પગાર આદિ] યોગ્ય શરતો* કરી
આપે તો જ જવું, નહીં તો નહીં મહને ભય
છે જે મહારે આખો જન્મારો નાતખ્દાર રહેલું
પડે, અને મહારા કુટુંબની તવારીખમાથી મહાર
નામ છેડી જ નાખવું મહને તો ન જ ગમે

વળી હું પાછો આવું ત્યારે મહને સારો પગાર
આપે નહીં, ને એ માનવ મથી જ હું તો
જન્માગતો દુખી થઈ જઈ મહને લાગે છે કે
હિંદ ખ્દાર ગયા વગર જો હું એલએલ. બી
થઈ જઈ તો મહને પૂરતો પૈસો મળી રહે
એટલે હું તો યોગ્ય શરતોને વળગીશ જ, અને
સકારણ માનું છું કે મહારી માગણીઓ સ્વીકાર-
વામા આવશે]

* આ વાગળમાજ એ શરતોનો નિર્દેશ છે--જવા આવવાનું અને શરોખમાનું બધું મુસાફરી
અર્થ ખેલા વર્ગની ટિજિટનું, થોડો માસિક પગાર હિંદમા (કુટુંબચોપણ જેટલો), અને ગેરહાજરી
દરમિયાન ત્યાં પગાર પોતાને માસિક પાઉંડ ૨૨ લેખે પાછા વળતા પગાર રૂ ૪૦૦, વગર, નાની
લાઓ તરફથી કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે, તેનો એમણે, વાતની ગુપ્તિ જળવીને ચ તે કહાડી શકાય એટલો,
અરસદો કહાડી લીધો હતો

૨૫

વરોહરા, ૨૪-૬-૧૮૬૫

... About truth being accu-
mulated I like your expression-
'મનુષ્યવિચારના વમળમા સત્ય વધારે વધારે
ફરતું આવે છે' But I hope we agree
as to the real meaning of the
words Truth has only an ideal
existence. If it accumulates, it
must accumulate either in men
or in books or in our works. I
am not a believer in the theory
of universal progress in intellect
and heart. The only sciences
always progressive are the phy-
sical. In arts where genius more
than patience is required, and
where division of labour is of
no importance, there is no law
of progress even empirical .The

truths that accumulate in books
can be received by men according
to their capacities The word
"accumulation" is somewhat
misleading About all this, how-
ever, I don't think we disagree.

[સત્ય વધતું આવે છે એ વિશેની ત્હ
મારી કૃતિ મહને ગમે છે--'મનુષ્યવિચારના
વમળમા સત્ય વધારે વધારે ફરતું આવે છે'
પણ એ શબ્દોનો ખરો અર્થ શો, તે વિશે હું
આશા રાખું છું કે આપણે સમત છીએ. સત્ય
તો બાવના પ્રદેશનું વસનાર જો તે વધે છે,
તો એ જમાવટ ચોપડીઓમા, અથવા તો
માણસોમા, અથવા તો આપણા કાર્યોમા જ
હોઈ શકે, હવે માનવી બુદ્ધિ અને હૃદયમા
નિરતર પ્રગતિમાન છે, એ મન હું નથી સ્વીકાર-
તો બૌતિક વિદ્યાનો જ નિરતર પ્રગતિમાન
છે, કલાઓમા ખત કરતા પ્રતિભા ઉપર જ

બધુ અવલબે છે, અને કર્તવ્યવિભાગ (division of labour) ની યુક્તિથી લાભ મળી શકતો નથી, એવા પ્રદેશમાં પ્રમતિની વ્યાપ્તિ કે અટકળ બાધી શકાતી નથી... પુસ્તકમાં કરતું સત્યનુ સવર્ધન માણસોને તેમની

અહલ્યશક્તિના પ્રમાણમાં જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે આ પ્રમાણે સવર્ધન કે જમાવટ શબ્દનો અર્થ સાવધાનીથી અહલ્ય કરવાનો છે, નહીં તો બૂલાવામાં નાખે એવા એ શબ્દો છે પરંતુ આ બધુ ત્હમે ચ કયા નથી સ્વીકારતા ?]

૨૬

વડોદરા ૨૬-૬-૧૮૯૫

✓ I have undergone no change of views It is only the attitude that has changed I for one can't kill my intellect and believe in ~~અભેદ~~. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train men who can't be summarily dismissed as so many dunces. This is all the change and it only means that from being a hostile and partisan critic I have ascended the platform of historical criticism and sympathetic appreciation of doctrines sincerely believed None the less I believe the doctrines as wrong, nay even pernicious But my tone has lost all bitterness

[મહારા મતવ્યોમાં ફેરફાર નથી થયો માત્ર [એ ફિલસુફી તરફની] મહારી દૃષ્ટિ બદલાઇ છે. હું તો મહારી યુક્તિનું ખૂન કરી જ શકું એમ નથી, અને અભેદવાદ માની શકું એમ નથી પણ એ ફિલસુફી ધણી પુરાણી છે અને એવા એવા માણસોએ સ્વીકારેલી છે કે તે સૌને " મૂર્ખા " કહીને ગણતરીમાંથી કઢાડી ન જ નખાય, અને આ સ્વીકારવા લાગ્યો છું તેટલે દરજ્જે હું એ ફિલસુફી તરફ માનની નજરે જોતો થયો છું. મહારામાં ફેર પડ્યો છે તે આટલો જ. એટલે કે હું પક્ષવાદી અને વિરોધી હતો, તેમાંથી ઉઘે મહારીને હવે હું ઐતિહાસિક વિવેચક, અને નિષ્પાલસપણે સ્વીકારાયેલા અને સ્વીકારાતા મતજૂશમાં કંઇક હોયું જોઇયે, એટલે સમભાવી ગુણગ્રાહક બન્યો છું તથાપિ એ મતજૂશને હું ખોટો એટલું જ નહીં પણ ઉંધા પાટા બધાવનારો અને હાનિકારક માનું છું જ એની સામેનું મહાર્ વક્તવ્ય હવેથી કડવાશ વગરનું થશે એટલું જ.]

૨૭

વડોદરા ૨૨-૭-૧૮૯૫

... Again, will you attack a Christian for his belief in Christ's divinity ? No, you would like to understand first of all how so many men could manage to believe

a mortal to be divine You must know by personal experience that Christianity as a religion has a far more powerful influence for good on mankind than more

philosophical creeds. Its spirit therefore makes it superior to many religions with better bases. And it would be our business to appreciate this, and not merely rest satisfied with the criticism of mere doctrines. This is what I mean when I say in my last letter that Religions should be talked of as better and worse than as right and wrong ..

Take up I pray you a higher attitude and help me in seeing God in all the developments of religious instinct...

I should not have said except on such an occasion—when I think I must speak—that it is you by contact with whom my spiritual life has been a life and not a death .. I don't defend Manilal because he charms me, but he charms me, because he too speaks of God in worthy words. There is a bridge between our hearts, and I recognise a brother even in him. If he cannot ..

[વળી ખ્રિસ્તીઓ, ક્રીસ્ટિયને પ્રભુ માને છે એ મનનું થુ ત્હમે ખડન કરીને જ બેસી રહેશો ? નહીં જ આટલા બધા માણસો એક મર્થ માત્રને ઈશ્વર કેવી રીતે માની શકતા હશે, એ પ્રથમ તો ત્હમે સમજવા મથશો

ત્હમારા પેતાના અવલોકનથી ત્હમે જોયું હશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફિલ્સુફીની દૃષ્ટિએ વધારે સાચું છે એવા ધર્મોના કરતા માણસ જાત ઉપર વધારે સારી [સદાચરણપ્રેરક] અસર કરવામાં થયો. વધારે શક્તિવાન છે એટલે કે બીજા ધર્મોના પાયા વધારે સાબીત હશે, તથાપિ આ ધર્મ સજીવનતામાં તેમનાથી ચ્હડી જાય છે. અને આપણું કામ આ સરસાઇનું ખર્ચ મૂલ્ય જાણવાનું છે, ખ્રિસ્તીધર્મના મતવ્યોનું જ ખડન કરીને બેસી રહેવાનું નથી. મહારા છેલ્લા કામગીરી હું કહું છું તે આ અર્થમાં કહું છું, કે ધર્મોનું વર્ગીકરણ ખરા ધર્મો અને ખોટા ધર્મો એમ કરવાને બદલે સન્માર્ગ પ્રેરક ધર્મો અને સન્માર્ગપ્રેરણામાં નબળા ધર્મો, એ પ્રમાણે કરવું બેહતર

હું ત્હમને વીનવી વીનવીને કહું છું જે [આ વિષયમાં] ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ મહશ્વ કરો, અને ધાર્મિક પ્રેરણાના બધા જ આવિર્ભાવોમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં મ્હને મદદ કરો .

હું સામાન્ય પ્રસંગે ન ઉમેરત, પણ આવો અપવાદરૂપ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ઉમેરી જવાય છે, પ્રકટ સ્વીકારવાની જ ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે મહાઈ અધ્યાત્મ જીવન જે જાણના સસર્ગને વડે જીવન રહ્યું છે, મરી ખૂટ્યું નથી, તે જાણ ત્હમે હું મહિલાલનો પક્ષ લઉં છું, એ મ્હને આકરે છે તે કારણથી નહીં; ખરી હકીકત ઉલટી છે એ મ્હને આકર્ષી શકે છે તેનું કારણ એ જ છે જે જાણ ઈશ્વરના વિષયમાં સમીચીન વાણી ઉચ્ચારે છે અમરા હૃદયોને સાધનારો એ એક પૂલ છે, અને હું એને જાણ બાધ જેવો જોઈ શકું છું સાચી જાણ એ, એને મહારા પ્રતિ બ્રાતુભાવ રહ્યું નહીં, તો..]

૧૩૬૪, ૧૪-૭-૧૮૬૫.

We talk of the past as if it was homogeneous. It is not so. ચકર himself is a reformer and gives જ્ઞાનાધિકાર to all without exception. He is almost a revolutionist. The idea of spiritual equality did exist in India though it had not much influence. યુદ્ધ you know, and you will be interested to learn, that there is a tradition of ચકર being an અવતાર of યુદ્ધ, whose basis appears to be that he too recognised spiritual equality.

Indeed, India is very strange in so far as the most contradictory opinions are current in it. While almost all are idolators, almost all know the beautiful story of પ્રહ્લાદ, which teaches that God is everywhere. Monotheists like નરસિંહ મહેતા speak in the language of pantheism very often &c &c.

.... And although I did not mention it in my last letter I also recognise the necessity of the cosmopolitan and comparative element of education, side by side with the National. Let us continue to study English, only

trying to save our own lost traditions also .

[આપણે [આખો] જનકાલ જાણે એક રૂપ જ હતા એમ જોવામાં જિંદગી પશુ એ ખરું નથી. શંકર પોતે સુધારક હતો અને જ્ઞાનાધિકાર આપવામાં એ અપવાદ નામે સ્વીકાર્યો નથી એ લગભગ ઉચ્છેદક જેવો છે. સૌ આત્મા માટે સૌ સમાન, એ ભાવના હિંદમાં ઉદ્ભવેલી જ નહીં એમ નથી, એનું પૂરતું ચલણ થયું નહીં એટલું જ યુદ્ધ વિશે તો ત્હમે જાણો છો અને ત્હમને જાણીને રસ પડશે કે શંકર યુદ્ધનો જ અવતાર હતો, એવી પણ એક લોકવાયકા ચાલે છે, જે ઉદ્ભવેલી આત્માદષ્ટિએ પ્રાણી માત્રની સમાનતા બને એ સ્વીકારેલી એ તત્ત્વમાથી એમ લાગે છે.

ખરે, હિંદ અતિ વિચિત્ર છે એ રીતે કે અહીં એક એકથી કેવલ વિરુદ્ધ મત એક સાથે જ પ્રવર્તી જાય છે લગભગ બધા [હિંદુ] મૂર્તિપૂજક છે અને તોપણ લગભગ બધા પ્રહ્લાદની સુદર આખ્યાયિકા જાણે છે, જે આખ્યાયિકાનો બોધ એ જ છે કે ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે નરસિંહ મહેતા જેવા એકેશ્વર ભક્તો ધણીવાર વેદાન્તની પરિભાષા વાપરે છે, વગેરે વગેરે.

અને જે કે છેલ્લા કાળમાં મેં આ લખ્યું નથી, તથાપિ કેળવણીમાં પ્રગતીય તત્ત્વની સાથે સાથે સર્વદેશી અને તુલનાત્મક તત્ત્વો પણ હોવા જોઈએ, એ સ્વીકારું છું જ. આપણે ઇંગ્લેન્ડનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો ધટે, માત્ર આપણી પરપરા જે ટૂટી છે, તેને સજીવન રાખવાના ચત્ત પણ કંવા જોઈએ.]

જાડાકરા ૧૧-૮-૧૮૬૫.

✓ It is very painful to me to see that I pain you so often But indeed I am misunderstood I only wanted to condemn myself. I never meant to cast any opprobrium on the પ્રાર્થના સમાજ I mentioned પ્રાર્થના simply because I am not a વેદાન્તી but a mono-

theist .. I am only conscious of my own want of piety. The સમાજ might well refuse to recognise such a sinful creature as I am as a brother I am only conscious of the truth of two simple lines I learnt long ago —

જુરા દેખન ત્રે ગયો જુરા ન મિલિઓ કોય,
એ દેખુ દિલ એજ કે મોંઝે જુરા ન કોય ?

I however do not pretend to say that I feel what Cowper and Bunyan felt. Mine is mostly an intellectual perception as yet But I do think that enjoyment is sinful (at least) so long as there are so many poor and persons wanting help.

+ I know very well what ordinary humanity is capable of, and perhaps it is even more sinful in me to see a sin and yet to practise it But because I don't practise a thing, I can't say that I don't see it To me it is as clear as day I am surprised to see you quoting the ગીતી to prove that enjoyment is right. If the ગીતી says so, so much the worse for it But though the ગીતી allows વ્યવહાર it does not allow any desire for physical comforts so

far as I can understand I know the ગીતી calls one kind of તપ -તાપસી, but I don't advocate any painful asceticism. To deprecate worldly enjoyments is not to deprecate worldly life and establish rigorous asceticism If appetites are mastered, then indulgence is not necessary. .

But, my dear friend, do you sincerely believe that we can indulge in wordly comforts without lowering our spiritual life ? Are not good clothes and courses and furniture and ornaments and carriages and servants some things which make us forget that all are the children of God, and while many want, we should not enjoy ?

Cowper and Bunyan were supposed to be mad, because they felt their sinfulness intensely But

were they really mad ? .

[તમને હું ઘણીવાર કહ્યું કારણ ખતુ હું એ જોઈને મને મલ્લુ કુખ થાય છે. પણ ખરેખર [આ દાખલાઓ તો] મહારા શબ્દોનો જુદો અર્થ કરાયો છે મહારા આશય હતો કેવળ મહારી જાતને નિહવાનો પ્રાર્થના સમાજ ઉપર નિહાનો છાટો પણ નાખવાતું મહારા મનમાં કદાપિ હતું નહીં એ પ્રાર્થના વિશે લખેલું એ જ કારણથી કે હું એકેધરવાદી છું, વેદાન્તી નથી મહારી પોતાની અદરની પવિત્રતાની ખામી એ જોઈ [અને તેને ઉદ્દેશીને જ હું લખુ છું.] મહારા જેવો અપવિત્ર પ્રાણી પોતાનો એક બંધુ હોવાનો પ્રાર્થના સમાજ ભક્તે ધનકાર કરે. વર્ષો અગાઉ હું એ સાદી લીટી શીખેલો, તે ટેકલી બધી સાચી છે એ મને લાગી આવતા એ લખ્યું. એ એ લીટીઓ—

ખૂરા દેખન૦

હું એવો દલ નથી કરતો કે કાઉપર અને યુનિયનના આત્માઓને પોતાની પાપમયતાતું જે તીવ્ર સંવેદન થયેલું તે મને પણ થયું છે, મહાઈ સંવેદન હજી મોટે ભાગે યુદ્ધિપ્રદેશનું જ છે. પણ ભોગ ભોગવવા એ પાપ છે, એટલી પ્રતીતિ તો મને થઈ જ ગઈ છે. (કંઈ નહીં તો) જ્યાંસુધી આટઆટલા ગરીબજીવો અને મદદના ગરજવાન માણસો જોવામાં આવે છે ત્યાં સુધી.

નસામાન્ય માણસોની શક્તિ ક્યા સુધીની છે તે હું સારી રીતે જાણું છું, અને કદાચ હું જે આચર્યું પાપ છે એમ જોઈ છું, તથાપિ તે ક્યાં કરે છું, એ જ મહારી પાપમયતાનું ખાસ સ્વરૂપ છે પરંતુ જે પવિત્રતા હું આચારમાં

નથી સાધતો, તે મને પવિત્રતા રૂપે જ નથી દેખાતી એમ તો હું ન કહી શકું. મને તો આ સૂચ્ય જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે ભોગ ભોગવવામાં પાપ નથી એ મતના સમર્થનમાં તમને ગીતાનો આધાર ટાકો છો, એ જોઈને હું અજબ થઈ છું જો ગીતા એમ કહેતી હોય તો એટલે અંશે એ ખોટી પરંતુ [ખોટા તો તમને છો, ગીતા નહીં,] ગીતા એટલું જ કહે છે જે વ્યવહાર બક્ષે ચાલ્યા કરે, જેનો અર્થ હું સમજું છું તે પ્રમાણે તો ભોગ ભોગવવા માટે પરવાનગીનો નથી વળી હું જાણું છું કે ગીતા એક જાતના નખે તામસી કહે છે [અને અસત કરાવે છે], પરંતુ વધારાકે તખનો પક્ષ હું નક્કી લેતો. દુનિયાના કોઈએ નિહવા તે જુદી વસ્તુ છે, દુનિયાના વ્યવહારને પણ નિહવો અને કંઈ તખને જ સદાચાર લેખે સ્થાપવું એ જુદી વસ્તુ છે વિષયવાસનાઓ ઉપર આજુ બેસાડાય, તો તેમને સંતોષવાના આચરણ જરૂરી વ્યવહારના વર્ગમાંથી ઉઠી જાય છે

પરંતુ, મહારા બહાલા મિત્ર, તમને શું નિષ્પાલસપણે માની શકો છો ખરા કે આપણે ભોગ ભોગવતા રહિયે, અને આપણું અધ્યાત્મ જીવન પણ એટલું ને એટલું સતેજ રહે ? સારા વચ્ચા-જુલુ, ખાનપાન, રાચરચીલા, માડી ઘોડા, નોકર ચાકર, -એવી એવી વસ્તુઓ શું આપણને નથી જુલવી દેતી કે સૌ પ્રજાના બાલકો છિયે, અને માટે જ્યાં ઘણા ઘણાને સાસા પડે છે ત્યાં આપણે ભોગવિલાસ ન વટે ? , કાઉપર અને યુનિયનને લોક તો ગાડા ધારતા, કેમ જે તેઓને પોતાનું પાપીપણું તીવ્ર સાલવું પણ શું તેઓ ખરે જ ગાડા હતા વાર ?]

નસા આજુ દરિયાઈ મહિરાકર પ્રથમ શીખ્યા ટોલસ્ટોઈના પુસ્તકોમાંથી ભાવનામય ટોલસ્ટોઈ આ વિષયમાં પણ વ્યવહારબુદ્ધિ (common sense) ની સીમાઓને કુદી જાય છે, એ તેનો દોષ મહિરાકરમાં પણ અજોડ વગર ન રહેતો, જે કે આ સમયે તો આ ચર્ચાને બાંધે (યજ્ઞના

અગત્યે હવેથી ૨૫૯ અનુભવ છે તે પ્રમાણે એમણે “ બહુલી નવલકાંડ ” ની જગત દીક્ષી આપ્યા રસિકાંક્ષી લોકોની હતી.

“ આત્મજ્યોત્સવ આજીવન સ્વરૂપ ” કાર્ય, શાસ્ત્ર અભિ લાક્ષ્યનાથી અસ્કાન્તના કામને આપનાદૃષ્ટ અભિયે તે, આત્મજ્યોત્સવને મળે કેટલું તે વિહટ પડે છે, તથા “સામાન્ય માણસની રાક્ષિ કલા કુધીની” પરિચિત છે, એના દરેક અનુભવ એમને હજી હવે જ થવાનો હતો

૩૦

૧૩૦૬૨૬, ૬-૧-૧૮૬૬

...You will be a little surprised to learn that a novel* has been passing under my pen just at present. Some eight chapters are written and more are being

written every week..

[. જાણીને ત્હમને કે છક નવાઈ લાગશે કે મારી કલમચાથી હાલ એક નવલકથા* ઉતરતી આવે છે. આઠેક પ્રકરણ લખાયા છે, અને દર અઠવાડિયે બીજા લખાતા આવે છે]

* “ કુચ્છર નામે જોવી ”

૩૧

૧૩૦૬૨૬, ૨૧-૧૦-૧૮૬૬

.. -and others have got promotions I shall have again to fight for my status .

[—અને બીજાઓને પગારવધારા મળ્યા છે. વળી મારે મારા હક્કના સંરક્ષણને માટે લડવું પડશે.]

૩૨

૧૩૦૬૨૬, ૮-૧૨-૧૮૬૬.

I have begun to fight with Dalal* and since I have resolved to leave Baroda, I don't care how the fight terminates....

[દલાલ* સાથે લડવા મડયો છું, અને વડોદરા છોડવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે, એટલે લડાઈનું છેવટ કેવું આવશે તેની મને પરવા નથી.]

* સ્વ જમશેદજી આરદેશર દલાલ, તે વખતે વડોદરા રાજ્યના વિશાધિકારી

૩૩

૧૩૦૬૨૬, ૬-૧-૧૮૬૭.

I now know how natural it is for you to be dissatisfied with my lines. You are religious. It

is your nature not to rest with emotions but go above them and establish some principle. I am

different My feelings absorb me at times, and I am not of a religious cast of mind, though I often experience religious sentiments

In the lines I sent, my only object is to express that profound anguish, which seizes the soul, when she feels that she can't give to others what they expected from her. The soul says that she "does not care for—she can bear—the sight of cherished dreams falling into the abyss of darkness, but alas it is hard to bear the pain of the affectionate, occasioned by our adversity Their eyes do not taunt us, and we feel the more, because the eyes are like the lilies full of the dew of pity and nurtured on the lake of Love, verily, they are the couch for the wounded heart to sleep upon "

This is my meaning. I only intend to say that the greatest and acutest pain of adversity does not lie in itself, but in the pain that it gives to our dear ones I thought that this truth was adequate enough for one small lyric

[મહારી પંક્તિઓથી ત્હમને સંતોષ ન

ચાય એ કેટલું કુદરતી છે તે હું હવે સમજું છું. ત્હમે ખંડા પર્વિષ લાગણીઓમાજ વિરમવું નહીં, તેમનાથી હવે ચ્હડી કેાઇ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો, એ ત્હમારી પ્રકૃતિ છે હું જુદો છું કેટલીક વાર લાગણીઓમાજ ગર્ક થઇ ગઈ છે, અને મ્હારૂં માનસિક બધારણ ધર્મને પામના સુધી જ પેજ નહીં એવું નથી, જો કે ધાર્મિક વાસનાઓ વારવાર અનુભવું છું.

ત્હમને મોકલેલી પંક્તિઓમા મ્હારો હેતુ માત્ર તે અમઘ વિપાદ આલેખવાનો છે, જે આત્માને કબ્જ કરી લે છે, આત્મા જ્યારે જુવે છે કે પોતા પાસેથી બીજાઓએ મેળવવાની આશાઓ રાખેલી તે પોતે આપી નહીં જ શકે ત્યારે. [આત્મા આ જુવે છે, આત્માને તેથી લાગી આવે છે, અને વિપાદ જ વિપાદ ગમી રહે છે.] આત્મા કહે છે,—“ મહારા વ્હાલા સ્વપ્નો અંધકારના પાતાલમા પડતા જોઈ છું, અને એ દેખાવ પણ મ્હને એટલો ભેદી શકતો નથી, એ દેખાવ પણ સહી શકું છું, પણ બરેરે, આપણી વિપદથી વ્હાલાઓને થતું દુઃખ ખમવું ખરે અતિ કઠણ છે' વળી એ વ્હાલાએ પણ [સાચા વ્હાલા છે અને] મહારી તન્દ્ર ઉપકાની નજરે નથી જોતા, બિલકુલ નહીં, મ્હને વધારે લાગે છે એ કારણથી જ કે એ સોચનો સ્નેહતરોવર જેની જન્મજ અને કલ્યાણના હિમબિદુથી બરેલા એવા સરસિજ છે' અરે એ તો દર્દધાયક ભગરને નિદ્રાવિરમણમા ભેટવાના બીજાના છે'.

મહારો આશય એવો જ કે વિપદનું મોટામા મોડું અને તીવ્રથુમા તીવ્રથુ દર્દ તેના પોતામા નથી પણ એ આપણા વ્હાલાઓને દુઃખ દે છે તેમા છે. એ ધારેલું કે આટલું સત્ય એક ન્હાના અમથા પદને માટે પૂરતું મથાય.]

જડોદરા, ૨૬-૧૧-૧૯૬૭

I returned from Kathiawad only the night before the last. My trip has been most unexpectedly pleasant, and I have returned in far better spirits than I went in.

The Thakore Saheb of Luthi* is a very admirable poet, and we have become friends at once. There are many more things about him which I would like you to know....

The Thakore of Gandal has

* આ પહેલા, વર્ષો પહેલા, સુરસિંહજી હજી રાજકુમાર કોલેજમાં ભણતા હતા અને રવાવાળા તથા કેટલાના કુવરીઓ સાથે એમના લગ્ન લાડી-ગુડામે જ થયેલા, ત્યારે મેનેજર રૂબ આશા-રામ દલીયદ શાહના પુત્ર મૂળચંદ સાથે મલિરાક ને રાજામૈત્રી, અને આશા, બાબરા અને લાડીને સબધ ધણે નિમટ, અટલે મલિરાકર એ લગ્નોત્સવનું અડવાડિયું લાડીમાં જ મૂળચંદની સાથે હતા. મલિરાકર આ પ્રસંગે સુ-સિંહજીને મળ્યા હશે, પણ તે નામનું જ આ પ્રસંગ મલિરાકરના જીવનમાં નોંધવા જેવો તો એટલા માટે કે કિયાર મલિરાકરે જદ્દ કવિ હસપત-રામ હાલાલાધને આ પ્રસંગે પ્રથમ દીકેલા.

૩૫

જડોદરા, ૨૩-૩-૧૯૬૭

We lost our daughter last night at about 10 p m Wife can bear up this time, for we did all what we could to save her *

made certain inquiries I wrote to him that I shall not accept his service under 175

[હું કાઠિયાવાડમાં પરમની રાનેજ પાછો આવ્યા છું આ ફરે ધાર્યા કરતા ધણો વધારે આનંદ મળ્યો, અને અહીંથી નીકળ્યો ત્યારે હતી તે દરતા અત્યારે મનાદશા મહુ સારી છે.

લાડી ઠાકોર સાહેબ* એક ઉત્તમ કવિ છે, અને અમે પહેલી ક્ષણેજ અન્યોન્ય મિત્ર બન્યા છીએ એમના વિષે ત્રણી ધણી મામતોં એવી છે, જે તમે જાણો. એમ હજુ હું

ગોંડલ ઠાકોરે કેટલીક પૂછપરછ કરી છે. મેં લખ્યું છે કે રૂ. ૧૭૫ થી એમણે પગારે હું આવીશ તરી]

[મધ રાતે દશ વાગે અમારી બાલક પુત્રી મધ આ વખતે વહુને એટલું બધું નથી લાગતું કેમ જે એને બચાવવાને માટે જે કંઈ થઈ શકે એમ હતું તે બધું થે અમે કરી ચુક્યા *]

* આ પોસ્ટકાર્ડમાં મુખ્ય તો 'પડેલા સ્નેહનો પ્રત્યુત્તર' એ આઠ પંક્તિ છે હપલા સમાચાર તેની નીચે છે એ પછી 'અનમી નામ' એ મુજબ ૧૦-૪-૧૯૬૭ ના કાગળમાં અને 'શોનાર બીતરમાં રોડ' ૨૬-૧-૧૯૬૭ ના પોસ્ટકાર્ડમાં મોકલ્યા હતા.

અ. સૌ નર્મદાને આ બાલક બીજી પ્રથમ બાલકનું નામ રમણ અથવા રણછોડ હવે, રમણ નામ મલિરાકરે પાડેલું રણછોડ એમની માતા અને બહેને ત્રીજી જડોદરામાં પ્લેગ ચાલતો

હતો તે દરમિયાન રહેર બહારના માડવામાં અવસ્થિત, તે મણીરા કરના નવેસ્ટ પુત્ર રા ભાઈ
અનિકુમાર

૩૬

જડોદશ, તા ૨૩-૪-૧૮૬૭

I had again gone to Broach
whence I returned only last night.
Thakore's mother is improving.

I am satisfied by your
suspending your judgment for
Manilal I have hope that you
will come to think better of him
later on* .

[હું પાછો બચ્ચ ગયો હતો, ત્યાથી રાતે
જ પાછો આવ્યો. ઠાકોરના બાની તબિયત
સુધારા ઉપર છે]

મણિલાલ વિશે ત્હમે છેવટનો નિર્ણય
આધવાનું મુલતવી રાખ્યો છે એથી મ્હને સતોષ
છે આમળ ઉપર ત્હમારા એના વિશેના વિચાર
સારા રીતે એમ મ્હને ધણી આશા છે*]

* આ કાળમાં અતે “મ્હને હુ એક દુનિયામાં” (પૂર્વાભાષ, પૃ ૧૪), અને “અહા
રમ આજ વર્ષાવે” (પૂ. પૃ. ૧૭) એ મહત્ત્વે જે બીજી ભરચમાં લખાઈ હતી, તા ૧૦ મી માર્ચ
અને “૧૦ આ હસ માનસને” (પૂ. પૃ. ૭૦) પણ ભરચમાં લખાઈ હતી એ બીજી વાર ત્યા
ગયેલા ત્યારે, તા ૨૧ મી કે ૨૨ મીએ

૩૭

માનિયા હાદીન, ૨૩-૪-૧૮૬૭

. You know I have other
and nearer friends. But I have
begun writing about this subject*
to you alone. This might be
accepted as an indication of my
hope of benefitting myself --
so...

[ત્હમે જાણ્યો છે મ્હારે બીજા અને વધારે
નિકટના મિત્રો છે તથાપિ ત્હમને એકને જ
આ જાનન* વિશે લખ્યું કરું કહું છું એ
હકીકતને નિર્દર્શન જેવી ગણી શકો, મ્હારી
આશાના, મ્હને પોતાને લાભ મળવાની-આમ
[મ્હમારી સાથે પત્ર દ્વારા સંબંધ]]

* ફ્લીડનબર્ગ અને પ્રિન્સિપલની જાનત લાભ એટલે મ્હારી પ્રતીતિ દેહ થાક અથવા
તા ફેરવના યોગ્ય કરે એ રૂપનો સત્યલાભ

મણિરા કરની પ્રતીતિનો આરભ “નહિ નહિ કદા” એ હરિશ્ચંદ્ર અને “અન્નમી નામ” એ ગ્રન્થ
તની તારીખોથી એટલે ૧૮૬૭ ના એપ્રિલના આરંભથી ગણુ છું

૧૩૦૬૨, ૮-૧૦-૧૮૬૭

. . Moral certainty*—પણ એ રથી બીંસશે તો તે અટકાવી શકશે નહીં.
શબ્દ વાપરી શકે આપણી moral certainty સત્ય અને કેમ સમજાયું ? સ્પષ્ટતાથી કહું ?
ધણી વાર માત્ર prejudice હોય છે ઇશ્વરકૃપાથી હૃદયની શુદ્ધિથી
ખરો સબંધ બાંધ્યો બધાનો નથી અંદ-

* સોવસા ખાતરી, પૂરાવો કે દલીલો સ પૂણી નથી એમ જાણીયે તે છતા ખાતરી

x વિહારન્ય મતવ્ય, શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણજ્ઞાન સહવર્તમાન મતવ્ય નહીં, આ મતવ્યને જે ખોટું મને તે એને prejudice કહે

૩૯

૧૩૦૬૨, ૨૨-૧૨-૧૮૬૭

પ્રિય બંધુ સુરસિંહ,

તમારો પહેલો પત્ર બરાબર મળ્યો હતો. દિલગીર છું કે તરત પહોંચ્ય ન લખીને મેં તમને વ્યર્થ ચિંતા કરાવી પણ મારી તબિયત સારી ન હતી, અને-શું તે થયું

ફરી પણ તમે સરલતા અને વિશ્વાસથી બધું જ* મને લખી જણાવ્યું છે. માફ હૃદય તે સમજે છે. 'હૃદયત્રિપુટી'થી એટલું બહુ અર્થ જણાવેલું જ હતું

આવી હકીકતો સાબળ્યા ખજી કહેવાનું તો શું હોય ? કહેવાનું જો કંઈ હોય તો ને તમને નહીં પણ પ્રમાત્માને છે

તમારે તો સહેવાનું જ રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે કેવું કંઈ સહેવાનું છે તે હું સમજી છું પણ મને આશા છે કે એક ઓષધિની મદદથી તમે તે સહી શકશો. એ ઓષધિ હાલ ધણાખરા જાણના નથી અને ધણાખરા ગિરવી શકતા નથી પરમાત્માની કૃપા હશે તો એ ઓષધિ યોગ્ય કાલે તમને મળ્યા વગર નહીં રહે

અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમાં આપણે બધા એમ માની લઇએ છીએ કે ધર્મનું સત્ત્વ આપણને મળી ચૂક્યું છે. હકીકત એ છે કે એ સત્ત્વ પરમ દુર્લભ છે અને ધણા જ યોદ્ધાને મળે છે એ મળ્યા ખજી આત્માને એટલી શાંતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાપિ થતો નથી " જે કંઈ થાય છે તે સર્વ ઇશ્વરેચ્છાથી જ અને વિશ્વના અનંત ઉદ્દેશોની ખાતર જ થાય છે, " એ મહા અશ્વરા પ્રતીતિ નિશ્ચય થયા વગર ધર્મના સત્યો આપણી દૃષ્ટિને દેખાતા નથી આ પાર્થિવ જીવનના સુખદુઃખ ક્ષણિક છે, અનંત જીવનના કાટમાળ તેની યોગ્ય તુલના થઇ શકશે.

ત્રી અને પુરૂષના સંબંધ અને તેમના ભવિષ્યના જીવન સંબંધી સ્વીડનબોર્ગ ધણું જાણવા જેવું કહે છે એ પરી+ હજી બધાઈ નથી, પણ તમારી ઇચ્છા હોય તો હાલ જ છૂટા પાના મોકલી આપું.

બાકી તો ફરીને જૂના સંપર્કો જ સંબંધાવું છું, કે—

નહિ રસ સખે આત્માને એ કદાપિ કમી થતો,
રસમય લસે આત્મા તો એ ચગચરમા છતો
રમરણ કરજે માટે વહાલા રવરપતાઈ--†

કવિતાઓ મળી છે

તમારો હમેશાનો
મણિશ કર

* જુવો 'કેદારવ'મા આરબે, છેપેલા નાનળો,

+ "લગ્નરનેહનો વિશ્વક્રમમા હેતુ."

† 'પૂર્વાશાપ' પૃ ૬૨ "અજ્ઞાન સખા પ્રતિ," "જૂના રાખદો" નારણ કે આ કવિતા કલાપોને
૧૮૬૭ના માર્ચમા--લખાઈને તુરત-મોઝલાઈ ગઈ હતી

૪૦

૧૪૦૬૨૧, ૨૮-૧૨-૧૮૬૭

.. I have removed to the
મહાવાસ. ..

Request Lakhubhai* to let
me know the stages of spiritual
culture worked by him in Goethe's
Confessions of a Fair Saint.

The training school is closed,

the Bhavan itself will follow....

[[ધર છેડી] માહવાઓમા જઈને રજા ઢિયે.
ગમ્મથ કૃત "એક દેવીના અપરમૃતતાત"મા લખ્યુ-
ભાષક ને અધ્યાત્મારોહણના પદ્ધતિમા ક્યા ક્યા
જથાયા તે મહેને લખી જણાવવા એમને વિનંતિ
કરશે 'શિક્ષણાનુભવશાળા' બધ કાવામા
આવી છે, 'કલાભવન' પણ બધ ચશે. [પ્લે-
મને લીધે]]

* દાન્ટર લલમીરા નર મોરારજી લટ્ટ, જુવો આ પત્રધારમા આવે ૭ તાળેનું ટિપ્પણ આ સમય
પછી ચોટ વર્ષે મણિશ કરતી પહેલી લાગી માહવા અને ડેવેનીમા આ મિત્રના ઉપચાર બને સમાગ
મથી જ એમને કાયદો થયો હતો

૪૧

૧૪૦૬૨૧, ૭-૪-૧૮૬૮

. Both your letters are duly
received I have been thinking
for several days as to how I
should write to you, for there is
news for you

I have adopted the Christian
faith

Phakore has asked me to stay

hear till the middle of May. .

[તમારા એવ કાગળ વખતસર મળ્યા
છે. કેટલાક દિવસથી તહમને મ્હારે કેવી રીતે
લખવું તેના વિચારમા રજા છું, કેમ જે તહ-
મને નવા સમાચાર દેવાના છે
મે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે
હાકોરે લખ્યું છે કે મે માસના મધ્ય સુધી
મ્હારે અહીં જ રહેવું..]

૪૨

વડોદરા, તા. ૬-૪-૧૮૬૮

.. We are still standing in our rural camp

.. I believe every word of Swedenborg, and I believe him to be God's commissioner. You shall not therefore be surprised when I inform you that I have become a christian ..

You will not understand all this unless you read his wonderful works. Meanwhile, I feel you will be tempted to set me down as-I know not what. Alas! the world refuses to hear you precisely when you have got something

which it would be well for them to hear

[હા અમે માનવાઓમા રહિયે છિયે હું સ્વેડીનબોર્ગના શબ્દે શબ્દે માનું છું, અને વળી એને હિંમતનો પપગમ્યાર માનું છું એટલે ત્હમને અચ્ચો થવો જ જોઈયે, હું ત્હમને બચ્ચાવું છું ભેથી, જો હું ખિસ્તી થયો છું. આમા ત્હમને, ત્હમે એના મનતકાર ભર્યા પુસ્તકો વાચશો નહીં ત્યાં લગી, કશીયે સમજ નહીં પડે. અને દરમિયાન હું જાણું છું કે ત્હમે મ્હને લલચાશો, ગણી કહાડવા-જ જાણે કેવો. 'ય' આરે' દુનિયા ત્હમારે પ્રામણ્ય જ બધ કસી દે છે, તેજ સમયથી, કે જ્યારે ત્હમને કંઈ કહેવાનું એવું પ્રાપ્ત થયું હોય છે, કે જો તે જો કદાપિ સાબળે તો તેનું મહત્ત્વ થાય

૪૩

વડોદરા, ૧-૫-૧૮૬૮

. Yes, my school is to be closed for ever from the 1st June To write a history of how it came about would be wearisome I have received a notice to the effect that I might find out a place for me They however try to provide for me H H. knows me. I shall let you know if I leave Baroda

You must have received my booklet on the nature of the Bible and the Law of its interpretation ..

Don't prejudice and have

patience; this is all I request of you

[હા, મ્હારી શાળા તા. ૧લી જૂનથી સદાને માટે બંધ થનાર છે એ બધું મેં જાણ્યું તેનો ઇતિહાસ લખવો કઠિણ આવે એમ છે. મ્હને નોટીસ મળ્યા છે કે મ્હારે મ્હારે સાથે મેં જાણી શોધી લેવી પરંતુ એ લોક મ્હને મેં જાણે રાખી લેવા યત્ન કરે છે ખરા ખુદ શ્રીમત સરકાર સહેબ મ્હને જાણજે છે હું વડોદરા છોડીશ તો ત્હમને જાણવીશ

આમલનું સ્વરૂપ અને તેના અર્થ સમજવાની ચાવી એ વિષય ઉપરની ન્હાની ચોપડી ત્હમને મળી હોવી જોઈએ પ્રથમથી ગાંધવાળા ના લો, અને ધીરજ રાખો, મ્હારે ત્હમારી કને માગવાનું તે બધું જે આટલામાં આવી જાય છે]

૪૪

બાવનગર, ૨૬-૭-૧૮૬૮

... I have at last come here. There is little hope of Boroda doing any thing suitable for me. Perhaps I may go to Bhavnagar Seeking fresh service at this stage is very painful and it is hard to pass days without work. Did you read —'s book that Thakore left

with you ?

[આખરે હું અહીં આવ્યો છું વડોદરા મહાગૃહી સ્વીકારી સકાય એવી કશી ગોઠવણ કરવાની આશા થોડી જ છે કદાચ હું ભાવનગર જઈશ. આ ઉંમરે નવી નોકરી હુંકરી અતિ દુઃખદ છે અને કામકાજ વગર દિવસો જરા કપરા છે ઠાકોરે લખેને આપેલી -- ની ચોપડી લહે વાંચી?]

૪૫

કુલભા, ૧૩-૧૧-૧૮૬૮

.. Balubhai is coming to him *
Lathi on the 16 th I shall start
from here on the 15th and meet

[બલુભાઈ તા. ૧૫ મીએ લાઠી આવે છે. હું અહીંથી ૧૫ મીએ નીકળી જ અને મળીશ*]

* પછી અમે અઠવાડિયું સુરસિદ્ધ સાથે ગાળ્યું હતું સામી મજુલાલ મલારાકર અને જરિલ અને સ રા રૂપરાકર ઉદયરાકર અને કારભારી લાલ્યા સાહેબ ત્યાં હતા જ અને સ રા લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ ભાવનગરથી જે દિવસ આવ્યા હતા એ મારા મજિરાકર અને નહારે સુરસિદ્ધ સાથે મહાબલેશ્વરમા ગાળવો અને સાથે શેક્સપીયર અને પ્લેટો, સોફોક્લીસ, આદિ વાંચવા, એ માટે સુરસિદ્ધ સાથે ઘણું આમલ કર્યું હતો શુદ્ધ જિજ્ઞાસાની સુરસિદ્ધના જેટલી ઉત્કૃષ્ટતા અતિ વિરલ

૪૬

ભાવનગર, ૧-૧૨-૧૮૬૮

I came here last evening and have taken charge to-day. I learnt after coming here that the salary of the place has been reduced to Rs 150, perhaps because no one exactly knew what I was getting at Boroda, and - said I was getting 175 bahashai. If it is a mistake, it cannot be corrected just now

[હું રાતે અહીં પહોંચ્યો અને આજે ચાર્જ લીધો છે. અહીં આવ્યા પછી જ જાણવામા આવ્યું જે જગાનો પગાર કમી કરીને રૂ. ૧૫૦ કરેલો છે કદાચ એમ પણ હોય કે વડોદરામા નહારો પગાર કેટલો હતો તેની કોઈને નથી ખબર જ નહીં, અને --એ કહ્યું, કે મહેને ત્યાં રૂ. ૧૭૫ બાબાશાહી મળતા. આમ જુન જ થઈ ગઈ હોય, તથાપિ હાલ તુરતમા તે એ સુધારી સકાય નહીં ...]

૪૭

ભાવનગર, ૨-૩-૧૯૦૦

. સા. નર્મદા અને “ પવિત્ર ભોજન ” ન લેવાને આગ્રહ કરે છે, કે જેથી તે મારી સાથે રહીને મારો ધર્મ સમજવાનો યત્ન કરી શકે હું જવાબ આપુ છું, કે “ પવિત્ર ભોજન ” લેવાની મારી ફરજ છે, તેમા મારૂં, તેમનું, અને સર્વનું શ્રેય છે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર જે કંઈ પરિણામ થવા દેશે તે સહીશ છેવટે શ્રેય થશે એ સંબંધી અને કશો સંદેહ નથી હાલ આ સ્થિતિ છે હવે પછી જે બનશે તે જણાવતો

રહીશ જેણે હું સ્વસ્થ છું

અહીંના અને બહારના મારા જૂના મિત્રોના વર્તન સબંધી તો શા માટે લખુ ? બેશક અને બેદના ધણા કારણો છે પણ એ બિચારા અજ્ઞાન છે !

દેવાલયમા પ્રવેશ કરવાની જ્યાસુધી ફરજ માત્ર લાગે છે, ત્યાસુધી એ યોગ્ય રીતે થઈ શકશે નહીં. એવો વખત આવે છે કે જ્યારે તેમ કરવાની પ્રયત્ન થઈ શકે ..

૪૮

ભાવનગર ૨૬-૩-૧૯૦૦

મે મહ કાલે “ સ્વામીના ભોજન ” મા બાગ લીધો છે. એ સરકાર કેટલો મંજૂર

છે, તે તમે કલ્પી શકશો. જુઓ છુક, ૨૨ ૧૬-૨૦.. .

૪૯

ભાવનગર, ૧-૮-૧૯૦૦

What shall I write to you ? Perhaps you may be thinking that I have for ever lost the right of writing to you. I hope not for ever. My angry words you can forget I see that my excitement was abnormal and I have since passed through many painful experiences

Need I write at length to you ? I find that I at least have not the courage to remain aloof from family and brethren and that way serve Christ. I have discovered unsuspected weaknesses in my nature I feel that I must

return to my caste and for the rest of my life only try to imbibe a little of the spirit of Christ if I may. .

The “ shastras ” provide a remedy for everything I have written to Vyasji * Please expedite the business. .

I have requested His Highness to re-employ me .

[ત્હમને શું લખુ ? ત્હમે કહાય માનતા હશે જે ત્હમને લખવાનો હક મેં તે સહા કાળને માટે ગુમાવી દીધો છે નહીં, નહીં, -હું આશા રાખુ છું કે સહાને માટે તે નહીં. મ્હારા ગુસ્સાના બોલ ત્હમે જુલો શકે. મ્હારી તે સમસ્યાની સ્થિતિ અતિ ઉપદેશપ્રતી હતી એમ

હવે જોઈ છું, અને તે પછી ઘણાં દુઃખ અનુભવેઆથી પસાર થયો છું

ત્હમને લાંબાણુથી લખવાની જરૂર હોય ખરી ? મહારી ખાતરી થઇ છે કે હું તો કુટુંબ અને સંમંધીઓનાથી વિખુટો રહી શકુંજ નહીં કાંઈકના એ પ્રકારના સેવક થવા રૂઠું બળ મહારાખા તો છે નહીં મ્હને મુદ્દે કંઈપના નહીં એવા પ્રકારની નમળાઇએ મહારી મુકુનિમા મે પ્રત્યક્ષ કરી છે. મ્હારે પાછા ચાર્તમા આવવું જ પડ

વાતું, અને કાંઈકરના ધર્મના હાર્દનું જરા તરાયે મહારી હવેની જીવ્હીમા હું મલકું હશે શકું તો આગ્રહાળી,

“ શાસ્ત્રો ”મા દરેક બાબતનો રસ્તો છે જ. મે વ્યાસજીને લખ્યું છે આ બાબત બવતી ત્વરાએ ઉઠેલી જાય એમ મ્હનેન કરસો. મહારાજ સાહેબ [ભાવસિંહજી] ને મેં વીનમા છે કે મ્હને ૨૨ી નોકરીમા લેવા કૃપા કરે]

+ ૨૫ જયકૃષ્ણ જીવનરામ, જે સુબાહમા કથાકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ પ્રખ્યાત હતા, જેમણે અધિશ જરને પહેલી ધખત પ્રાયશ્ચિત આપીને વિશુદ્ધ કરેલા

૫૦

ભાવસિંહજી, ૩-૧૧-૧૯૦૦

Being lectured to is now-a-days a daily experience to me. But don't you think I need some other food also ?

The contest in which I find myself is very unequal. Please note that, realize my situation, and try to be an advocate

[સૌ મ્હને ટોકે છે અને બોધવચન

સભળાવે છે રોજ ને રોજ ઉઠીને આવા વચન સાંભળવાના, આવા કાગળ વાચવાના હોય પણ ત્હમને નથી લાગતું કે મ્હને બીજા બોગકની પણ જરૂર ખરી ? જે સત્રામમા હું મહારી જાનને આવી પડેલી જોઈ છું, તે અત્યંત એકતર્જી છે. કૃપા કરીને તેનું આ લક્ષણ ધ્યાનમા લ્યો, મહારી પરિસ્થિતિનું સ્વ-રૂપ યરાબર પ્રત્યક્ષ કરો, અને મ્હારા પક્ષવાદી થવા યત્ન કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦ +

... ' દિનચર્યા લેખ ' હાલ મહારાજ સાહેબ [ભાવસિંહજી] ની કૃપાથી છપાય છે મુગ્ધેદ ઉપર સાયબુઆર્યના લાખ્ય-આથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના લાખ્ય

આથી અવતરણો આપ્યા છે. ..

હાલ તો મુગ્ધેદ અને પ્રાચીન માર્ગમા નવીન દૃષ્ટિના સચારમા જ મારી પ્રવૃત્તિ છે

+ આવા પ્રશ્ન ચિહ્નનો અર્થ એ કે તે તે કાગળોની હજી નકલો જ જોવામા આવી છે, જેમા તે કથાથી દૃઢ તારીખે લખાયેલા એ નકલ કરનારે જણાવેલું નથી “પત્રધારા ”મા આવા કાગળોનું ધ્યાન ને આપેલું છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે આપેલું હોવાથી, વિચાર કરી કરીને આપેલું છે તથાગિ ચિત્ત જ જણાવેલું છે

૫૨

ભાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me . His letters I hope may do me good .

[કૃપા કરીને બલુભાઈને કહો કે મને બંને એના કાવ્યોથી, હું આશા રાખું છું કે મને ફાયદો થશે.]

૫૩

ભાવનગર, ૨૬-૧૧-૧૯૦૦

. Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife .

ing —

[હવે એક જ રસ્તો રહ્યો, નાતને હાલ તુરતને માટે મુકવી પડી, મહારે કાશી જવું, અને જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યાં કરીને, અહીં પાછા આવતાજ પત્ની સાથે રહેવા માડવું

Why does the Professor continue silent ? You must be enjoy-

પ્રોફેસર સાહેબનું મૌનવન કેમ હજી ચાલ્યા કરે છે ? તમે --મા મજા કરતાજ હશે]

૫૪

૧૯૦૦

. .. “ સદ્ બોજન ” એટલે શું તેની તમને હજી ખબર નથી થયું તમે જોયું હશે કે મને પ્રાર્થનાતમાજીએ અને બ્રહ્મજીનો માર્ગ જોડા જાગે છે હું આર્ચમંથાજની પ્રતિનિધિશા પસંદ કરું છું આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર* થવાની જરૂર છે. નવીન કેવાલયને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે ...

એ બધું હું મારા સગંધીઓને છોડવા ચાહતો નથી, આર્ચ મહામંથ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાહું છું .. .

હું આર્ચમંથાજના માર્ગનું અનુસરણ કરતો નથી હું નવીન કેવાલયના માર્ગનું અનુસરણ કરું છું દિશા બદલાઈ જવાની બીતિ છે જ નહીં . .

* નવીન કેવાલય-New Church, ફ્લોરિડાના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાટો ફ્લોરિડાનાઓએ જે “ પ્રાચીન રાખ્ડ ” હતો, અને હજી તાત્કાલીન જળવાઈ રહ્યો છે, એમ જણાવેલું તે ફ્લોરિડાનાઓએ કહ્યું માટે સાચું જ હોય જોઈએ એથી સ્વીકૃતિમાંથી ચોતરફની તાપણી વચ્ચે તવાતા મહિસા કરને તક ઉઠયો કે એ “ પ્રાચીન રાખ્ડ ” તે જીવંત હોય જોઈએ, અને મહિસા કર આર્ય સમાજ સાથે ઉપર એમણે દર્શાવ્યો છે તે પ્રકારનો સબધ સખવા થયા

જીવંત તે જ એ “ પ્રાચીન રાખ્ડ ” એ તર્કના સત્યાસત્યના સોમન પાછળ એમણે પ્રણેત્ર ભમ લાખ્યા સમય સુધી લીધો આખરે “ હાટ્ એફ ઇન્ડિયા ” એ ત્રેમાસિકમાં એમણે ૨૫૫૨ સ્વીકાર્યું કે એ તર્ક તો નથી ખસતો (૧૯૧૫) અને આ વિષયનો આવો અત આગ્યો તે પછી એમની શબ્દા કે પ્રતીતિની ક્રમા આગળના જેટલી માત્રા સુધી કશાપિ ચડેલી જણાતી નથી, અથવા કહો કે એમની ઉત્તરવસ્થાનો આજ બ એ બિહુથી, ૧૯૧૫ ની સાલની આખરથી,

૫૫

સપ્ટેમ્બર, ૪-૧-૧૯૦૧

Narmadashankar Shastri writes to me from Kashi that the Pandits there refuse to give પ્રાયશ્ચિત્ત to me ! He pleaded mental disturbance &c., but to no purpose. This creates a difficulty and as yet I find no way of escape

I think in due time I shall be prepared for all that providence may assign to my lot Even hardship acts as a tonic when there is some vitality in the

frame .

[નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી કાશીથી મને લખે છે કે ત્યાંના પંડિતો મને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની ના જ પાડે છે ! એણે માનસિક અસ્વસ્થતા આદિ કારણ રજૂ કર્યાં પણ વ્યર્થ. આને નીધે મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, જે કેવી રીતે દૂર કરવી તે હજી તો મને કંઈ સૂઝતું નથી

કાળે કરીને હું ધાર છું કે “ પૂર્વદષ્ટિ ” એ [સર્વજ્ઞ] મહારે માથે જે જે સંસ્કાર નિર્ધાર્યા હશે તે બધાને માટે સંજ્ઞ થઈ જાય વિપત્તિ પણ વાજકરણ જેવી અસર કરે છે, જાતમા જ્યાં કંઈ પણ સત્ત્વ હોય ત્યાં..]

૫૬

૧-૧૯૦૧

...સારગ્રાહી થનારે દોષની ઉપેક્ષા જ કરવી જોઈએ. ક્યાનંદ, પ્રાર્થનાસમાજ, થીઓસોફી, એ સર્વ અમુક અંશે આ દેશને માટેની ભાવિ ઈશ્વરી યોજનાને ઉપકારક છે. એ ભાવિ ઈશ્વરી યોજના શી હશે તે કલ્પના બધા જુદે જુદે પ્રકારે કરે છે પણ જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મત ખીળ પાસે કબ્જ કરાવવાને તો થુ પણ પ્રકટ કરવાને સુદ્ધ આગ્રહ રાખતા નથી તેઓ બધાને પોતપોતાના એવના માર્ગમા ઉત્તરજન જ આપે છે વિશાળ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ધણી વાત સમજા શકે છે, અને ધણી સાથે સમભાવ બાધી શકે છે

આગ્રહી ઉલ્લેખ ધણી માનસિક વ્યાધિ-

ઓને દૂર કરી મલ આપે છે અને આજસ સર્વથા વ્યાધિ અને નિર્બલતાનું કારણ છે..

એણે સર્વથી ઉડા અને મહત્વના અનુભવોમા તો દરેક આદમી હમેશા એકલો જ છે. લગભગ મિત્રરહિત થઈ જશે

એ સ્થિતિ પણ લોકોને લાગે તેવી અસહ્ય નથી આગ્રહી, સ્વતંત્ર, વિચારશીલ, સ્નેહશીલ કેટલાએક આત્માઓને એ અનુભવ પણ થયેલો છે અને થાય છે. એ સ્થિતિ જે વિચારશીલ ન હોય તેમને તો અસહ્ય થઈ પડે પણ જેમને એ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ પ્રાયશ્ચ પોતા-પણાગ્રાથી મુક્ત થયેલા, દષ્ટાઓ સરખા, હોય છે અથવા થાય છે એ સ્થિતિવાળાનું સુખ જીવન પ્રકારનું હોય છે તેમના સંતોષના સાધનો પણ જીવન હોય છે...

+ પોતાપણા માટે આજળ પણ જીવે, ‘પત્રધારા’ પત્રાક ૭૧ તથા ટિપ્પણ

૫૭

ભાવનગર, ૬-૧૧-૧૯૦૧

. Can you prevail upon my brother to allow my mother and wife to stay here separately, even before the assemblage at Jam nagar ? .

[બા અને પત્ની જુદા [જુદા મકાનમાં]
પણ અહીં રહેવા આવે, જામનગરમાં સૌ
[જાનિજન મહારી બાબતમાં વિચાર કરવાને]
બેળા સાથે તે પહેલાં પણ, એટલું હમે ભાઈને
સમજાવીને કરી શકશો ?]

૫૮

સિદ્ધોર, ૧૬-૧૨-૧૯૦૧

.—ભાઈ પણ એક દિવસ આવી ગયા
પણ જ્ઞાતિની અસિધાય બ્હીક લાગે છે, તેથી
રહી શક્યા નથી તેમણે મોટાભાઈ [ગારી-
શકર] ને લખ્યું છે કે મોટાભાઈજ અહીં
આવી એકાદ માસ સાથે રહી સ્થિતિ સુધારે,
અને પોતે મુ'બાઈનું દવાખાનું મંબાળશે મોટા-
ભાઈ હાલ એ પ્રમાણે કરી શકશે, એમ મને
જણાતું નથી અને તે ખરૂં

.. દવા પણ હજી લઈ શકતો નથી જો
કોઈ ભાઈ કે વૈદ્ય સાથે રહેશે તો તેના હાથથી

દવા લઈશ પણ હું ખુલાસો નથી કરી શકતો
કે સાચી મારી મેળે હું કશું કરી શકીશ નહીં.

અમૂભાઈને માલુમ સાચ જો તમારા ઘરના
તમામ માણસો ચિન્ વગેરેને માટે જે કાળજી
રાખે છે તેથી સમુદ્ધ અને આભારી છું..

ઓ—, કોઈ વાર મારા જવાબમાં હાલની
સ્થિતિથી વિશ્વજ સાચ તોપણ તમે તો લખ્યા
જ કરશો..

.. ભાઈ શું કહે છે ? હું શું કર ?

૫૯

ભાવનગર, ૧-૧-૧૯૦૨

... For a long time I looked upon myself as the injured party, but at last that feeling has left me, and I thus address you I know not whether here-after I shall ever have the happiness of enjoying your friendship—I looked upon few things as more precious and am therefore pained at the thought, but I know not and I can bear I can only reap what I have sown and I have come

to know that I have deserved my hardships.

My wife wishes to be kindly remembered to you all. We are not happy, and we often remember you,—feel the loss of your presence, ..

I have been reading your poems in the Sudarshana and thinking and feeling a thousand things. Alas, that it should come to this ! ..

[લાખા વખત સુધી નહીં એમ રહ્યું, જે મિત્રધર્મમાં ન્યૂનતા ત્હમારા મ્હારી તરફના વર્તનમાં હતી, પણ આખરે મ્હારી આવી લાગણીથી હું સુકત થયો છું, અને આ પ્રમાણે ત્હમને લખ્યું છું ન જાને હવે પછીના સમયમાં ત્હમારી મિત્રતાના કૃપ્પનો ઉપભોગ મ્હને કોષ્ટ કાળે ય મળશે કે નહીં — એ વર્ષોમાં એનાથી વધારે મૂલ્યવાન મ્હને કોષ્ટક જ ચીજ લાગતી, અને તેથી ભાવિમાં એ પાછી મળશે કે નહીં એવો સંશય હું ખ ઉપગત છે. પરંતુ મળશે કે નહીં તે ન જાને, અને એ વગર નિર્વાહ કરવો પડશે તો તે પણ સહી શકીશ. મેં જે વાલ્યું

હોય તેના જ ફલ મ્હને મળી શકે અને મ્હારે માથે ગુજરી રહ્યા છે તે સર્વ વાના મ્હારા જ કર્મોના કુદરતી ફલ છે, એટલું તો હું જાણુવા પામ્યો છું

પત્ની ત્હમને સૌને માયાળુ સંભારણી લખાવે છે. અને સુખિયા નથી, ત્હમને વાર-વાર સભારિયે છિયે, ત્હમારી હાજરી, — ના અભાવ અમને સાહે છે

સુદર્શનમાં ત્હમારા કાળ્યો વાચ્યું છું, અને વિચારો અને લાગણીઓ સે કંડો અને હળરો-માથી ફસાર થાઉં છું અરેરે, ક્યા તે આગલો સમય અને ક્યા હાલનો'] •

૬૦

ભાવનગર, ૧૫-૧-૧૯૦૨

તમારો પત્ર આવ્યો એટલે કંઈક આશા આવી છે પ્રકૃતિથી દંઢ નથી, અને દોષોથી વધારે અદંઢ થયો છું પણ હાલની સ્થિતિમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા સમજી '૨ માન્યતા હતી તે છે. "બામિરમાં"

લીધું હતું, તે પાછળથી ખોટું સમજાયું હતું માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી નહીં, પણ માન્યતાની દૃષ્ટિથી સુદ્ધાત છતાં હજી અવનારને માનુ છું અને મનમાં એટલો અધકાર છે કે એ વિષયમાં કર્તવ્ય શું છે, તે જોઈ શકતો નથી. પણ પોતાને ધર્મ જેવા વિષયમાં જે વાત સાચી લાગતી હોય, તે ગ્રુમ રાખવી, એમાં સત્યને અપમાન આપવા સરખું લાગે છે જે મેં બામિરમાં લીધું જ ન હોત, તો અભારે પોતાનાઓને કશી હાનિ થવાની ધાસ્તી વગર, વિચારો પ્રકટ કરી શકત. પણ હવે તો એવી સ્થિતિ આવી છે કે જે દિલની વાત હું બહાર જણાવું તો પોતાનાઓની સાથે રહી શકવાની જે થોડી આશા બધાં છે, તે આ જિંદગીને

માટે નષ્ટ થાય

.. ફરી સાહસ ન થાય તે માટે સાવધ રહેવા છાંયું છું

સવા વર્ષ પહેલાં ન્યારે સ્થિતિ સહન ન થતા, ફરી સાતિમાં આવવા હું વળતો હતો, ત્યારે ત્હમારા જ પત્રના આક્ષેપથી હું અમદાવાદ ગયેલો માનસિક નિર્બલતા તે વખતે એટલી બધી હતી કે હું ટકી ન શક્યો. પછી પણ મહિનાઓ સુધી એ સબધમાં કશું કર્તવ્ય છે એવો વિચાર મને સ્ફુરેલો જ નહીં...

કોઈ વાગ એમ લાગે છે કે ન્યારે માફ મગજ બગડેલું છે એમ હું સમજી છું, નિર્ણય કરવાને કે કર્તવ્ય સ્પષ્ટ જોવાને અશક્ત છું, કોઈ પણ ત્યાગ કરું તો તે લાગને ટકાવી શકવાની પ્રતીતિ નથી, ત્યારે મગજ સુધરે લાસુધી રાહ જોવી અને મગજ સુધારવાના ઉપાય લેવા એ જ મારી ફરજ છે. પણ અનુભવ એમ કહે છે કે એક પ્રકારનો નિર્ણય હાલ કર્યા વગર મગજ સુધરશે જ નહીં , ,

ભાવનગર, ૨૩-૧-૧૯૦૨

Your silence after Pranalal's death, together with your disapproval of my tendencies at that time, first led me to think that I had lost your sympathy. And the manner of your addressing me at the time of my turning back together with the tone of these letters had confirmed the impression." It was all unlike your great and gracious ways, "I thought. Its now a comfort to know that I was mis-

taken .

[પ્રણલલના અવસાન પછી તમારે મૌન અને મહારા તે સમયના વલણોની તમારી નાપસદગી, એ બનેથી મને પહેલપહેલાં વિચાર સ્ફુર્તો કે તમારો સમભાવ મેં ગોચરો, અને મેં પાછું પગલું ભર્યું તે વખતે તમારે મહારા ઉપરનું લખાણ, એ કાગળોની દબ, એ કાગળોનું અમાર્ફવ, - સર્વથી મહારી શંકાએ પ્રતીતિનું રૂપ લીધું મને લાગ્યું, જે " આ બધું તમારા ઉત્તમ અને મહામુર માર્ગોથી છેક જ નિરાળું ".* અસારે બહુની સાડે લાગે છે કે હું જ ભૂલ ખાતો હતો]

* Coventry Patmore

Friends idealise one another, and the dis-illusionment, single or double, is a process no less painful to each than the dis-illusionment of lovers

મિત્રો અન્યોન્યને ભાવનાનેત્રે જુવે છે, અને પછી, એકતુ કે સામસામ્ય બેચનું, નર્યું દર્શન થવા પામે છે, ત્યારે એ અનુભવ, બે ય મિત્રને, પ્રેમી યુગલના એવા અનુભવ જેવો જ, દુઃખદ હોય છે ઉગતી જીવાનીના વાતાવરણનું અપાર્થિવ તેજ ઓછુંમોડું ઉડી જ નય છે, અને એ અપાર્થિવ તેજ વિનાના થઈ ગયેલા આપણા રોજીલા વાતાવરણ તળેની આપણી સામાન્ય દુનિયા અને તેમાનું બધું યે—માણસો અને ચીજો, કર્તવ્યો અને મથનો, હાર અને છત બધું યે—હીક જ છે It is all unlike the great and gracious ways of the land of ideals,

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૦૨

....Balubhai has replied and the correspondence will now be regularly kept up. I look upon it as a token of better days....

[બલુભાઈનો જવાબ આગ્યો છે અને પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચલાવ્યે રાખીશ. આને હું સુધરતા ભવિષ્યની નિશાની ગણુ છું.]

૬૩

મહદા, ૧૩-૩-૧૯૦૨

. સ સારને અને પ્રાપ્ત સંબંધીઓને હું હોષ શકે, કે જે કરતા, પ્રાપ્ત સંબંધીઓ આપણે હમેશા આરમ્ભક માનતો આવ્યો છું તેનો ભાગ ત્યાગ કરે અસ્તુ. કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી પણ એવા કર્તવ્યો.

૬૪

૧-૧૯૦૨

. પણ જે લોકોમાં રહેવાનું આપણને મનુષ્યનો અંતરાત્મા કોઈના કેદી નથી તેને પ્રાપ્ત થયું છે તેમના સ્વભાવ સમજીને, આપણી પરમેશ્વરને સમર્પિત કરતા કોઈ મનુષ્ય અટકાવી શકે તેમ નથી જ્યાં સુધી આતર અને પ્રાણ વચ્ચે ભેદ અને છેડું હોય, ત્યાં સુધી જ શૂલો અને ભ્રમો નરે છે પ્રકાશને અનુસરવાથી જ પ્રકાશ વધે છે .

* "made flesh" એ ઇંગ્લિશ બાઈબલના બહુતા પ્રયોગનો રાખ્દશ. અનુવાદ, અર્થ—મૂર્તિમાન

૬૫

૧-૧૯૦૨

...પશ્ચિમના કવિઓ પૈકી પ્રથમ ડેન્ડી શક્યો નથી. પણ તમે જાણો છો કે હું સહે- એલિથિયેરીના હૃદયનો પરિચય કરવો યોગ્ય લાકથી અવતારણ કરી શકતો નથી, એટલે છે. હોમર ને વર્જિલને કાપરડના જીવન અને ધીમે ધીમે અને થોડું લખી શકીશ રૂબરૂ થઈ શક્યા વધારે બતાવી શકાય સસ એ ભાઈ અને ખરી કવિતા એ રાખ્દનો બહેન છે

૬૬

ભાવનગર, ૨૧-૨-૧૯૦૨

. I had heard more than a year ago that you were collecting Kalapi's poems with a view to editing them.. for the last three months I have been collecting all the available materials for that

labour of love .

I hope I have now got almost all the smaller poems, but only the third canto of Kalapi's largest effort-હમી જ Have you secured the first two cantos ?

Can you allow me to avail myself of your labours ? If so, I shall be duly thankful

[એક વર્ષથી વધારે પહેલાં મેં સાબળે-જેલું જે કલાપીના કાવ્યો ત્હમે ભેગા કરતા હતા, પ્રકટ કરવાના ધરાદાથી...એ એહના ધર્મકાર્ય માટેના અવશિષ્ટ રચા છે તે તમામ સાધનો હું છેલ્લા ત્રણ માસથી ભેગા કરવામાં શુ'શયો છું.

લગભગ બધી દુકી કવિતાઓ મ્હને મળી ગઇ છે એમ ધાઈ છું. પણ કલાપીના સૌથી લાભો પ્રયાસ “હમીરજી”,-તેનો મ્હને ત્રીજો જ સર્ગ મળી શક્યો છે પહેલાં બે સર્ગ ત્હમે મેળવી લીધા છે ?

ત્હમારા પ્રયાસફલોનો લાભ મ્હને આપી શકશે ખરા ? તો હું યોગ્ય આભાર માનીશ]

૬૭

૧-૧૬૦૩

મારે ઉમેરવું જોઈએ કે જૂના ક્રિશ્ચિયન દેવાલયને હું અનધિકારી મળ્યું છું, મેં તેમના દ્વારા બાપ્તિસ્મા લીધેલું તેને નિષ્ફલ માનું છું. હવેથી બાપ્તિસ્મા આપવાનો અધિકાર માત્ર નવીન દેવાલયના આચાર્યોને છે.

આપણા દેશના લોકોને જે સત્યની વિશ્વકુલ કદર નથી, તેમની આમળ તેના સર્વધી મૌન રાખવું એ જ ઉચિત છે એમ કેટલીક વાર મને લાગે છે પણ શું એ ખરું છે ?

૬૮

લાહોર, ૧-૭-૧૬૦૩

..મને સફલ થવાની સ્થિતિમાં આવતા હજી વાર લાગશે. યથાશક્તિ સેવા કરવાને બેશક બંધાયેલો છું પણ મને જે સર્વોપરિ લાગે છે તેની શુજરાતને પરવા નથી માઈ

યૌવન પૂરું થયું છે બીજી સ્થિતિ યૌવન જીવન હશે તો આવશે. દરમિયાન શાંતિ રાખવાની છે ઝડપી ચાઉં છું, પણ અવશ્યી થવાનો વખત ચાલ્યો આવે છે.

૬૯

લાયનગર, ૨૧-૬-૧૬૦૩

I hope to be able to send you a copy of કલાપીનો કેકારવ in a fortnight. The title being કેકારવ, I regret I could not see my way to make use of your excellent stanza ..

I do not think my own pieces worth collecting...

I may however mention

Pascal and St Augustine and Valmiki as new favourites ..

[“ કલાપીનો કેકારવ ” તૈયાર થવા આવ્યો છે તેની એક નકલ ત્હમને પખવાડિયામાં મોકલવાની આજ્ઞા રાખુ છું સંમતનું નામ “ કેકારવ ” હોવાથી ત્હમારો અગ્રણ્ય શ્લોક ઉપયોગમાં લેવાનો માર્ગ મને દેખાયો નહીં તેથી દિલગીર છું....

હારી કવિતાઓ સંગ્રહ કરવા જેવી મ્હને

નથી લાગતી....

[મહારા હાલના વાત્સલ્ય વિશે] જણાવીશ

કે પક્ષકાલ, સેંટ ઓગસ્ટાઇન, અને વાલ્મિ-

કિના મને હમણા ધણી નાદ લાગ્યો છે....]

૭૦

સિદ્ધેશ્વર, ૧૫-૧૧-૧૯૦૩

...--એ મને લખ્યું હતું કે સાતિએ તમને પૂરતો અનુભવ થશે, કે બાઈબો, ચંબં તમારી સાથે — ન કરવાનો દરાવ કર્યો છે, અને એ માટે લખવા સૂચવ્યું હતું. મેં જવશ્યમા જણાવ્યું હતું કે સાતિ બહાર થવાના કુખોનો મારો અનુભવ હું તમને જણાવીશ

...એ બન્ધુ, ખાત્રીથી માનજો, અને

તમને પૂરતો અનુભવ થશે, કે બાઈબો, ચંબં ધાંચો, અને સ્નેહીઓ તો શું, પણ પત્ની સુદા, સત્યની ખાતર બાલકાન થવાનો તમારો વિચાર હશે, તો તમને સમજી શકશે નહીં તમે જો સ્નેહના ભૂખ્યા હશો, તો તમારા આત્માને અતિશય અને તીવ્ર વેદનાઓ થશે તમારા ખાત્રીથી જીવનમાં વિષપ્રવેશ થશે....

૭૧

સિદ્ધેશ્વર, ૧૧-૧૧-૧૯૦૩

.....

શ્રેણી કૃત “ પ્રેમીચિયસ અન્બાઉન્ડ ” માથી—

“ આશા જેને અનંત ધારે છે તેવા કુખો સહવા, મૃત્યુ અથવા રાત્રિ કરતા કૃષ્ણતર ખોટા કામવા, સર્વ શક્તિમાન ભાસતી શક્તિની સામે થવું, ચાહવું અને સહવું, આશાસવું જ્યાં લગી આશા પોતાની ભસ્મમાથી ચિન્તિત વસ્તુને સુખે ત્યાગીથી, ફરવું નહીં, અટકવું નહીં, અનુતાપવું નહીં, એ, [એ] ટાકટન, તારી કીર્તિની માફક ભલા, મહાન અને આનંદપૂર્ણ, સુદૃઢ અને અનધીન* થવું છે આ જ કેવળ જીવન, ઉલ્લાસ, સાત્રાજ્ય અને વિજય છે ”

.....

* આ સમયના અભિરામના પત્રોમાં હેન્ડી, ફ્લીડનબોર્ગ, બાઇબલ, સેંટ ઓગસ્ટાઇન, ચિદામ્સ પ્રેમિસ, અને બીજા ન્તાઓ અને પ્રેમીમાથી હુંકા હુંકા અને વ્યવિત લાભા તરજુમાં, અને કોઈન ફક્તઓના સાર ધણી છે

આગલા એક કાગળમાં લખ્યું હતું—‘ સ્વતંત્ર ’ શબ્દ સારો નથી, એમાં “ પોતાને—પોતાપણને વરા હોવાનો અર્થ ” આવે, “ ‘ અનધીન ’ વધારે સારો છે ” અને તે ખેલાના એક કાગળમાં છે, “ વણાના સ્નેહો અશુદ્ધ અને અધોગામી છે ” ડુનિયાના મેહમાં પોતા-સ્નેહનું મેહુ બનું સામાન્ય છે ” “ પોતા-સ્નેહ ” self-regard, self-love, એ ફિલસુફીના બહુતા પારિભાષિક સમર્પિત શબ્દશ ગુજરાતી છે “ પોતાજી ” એટલે આ અર્થમાં egotism, હિંદુ ધર્મ

અને ફિલસુફીની પરિભાષામાં આના પર્યાય અહંકાર, મમત્વ, મામ, વગેરે જાણીતા છે. પોતાપણ, પોતાસ્નેહ, આદિ આ અર્થમાં અભિરાદર થોળે છે, સ્વાર્થ—selfishness ના સામાન્ય અર્થમાં નહીં.

શેલીની આ ખડબચડી પણ મહિમાભર્યા અર્થને લીધે જગપ્રસિદ્ધ થવા પામેલી પદ્ધતિઓના ઉપલો તરજીમાં શબ્દશી છે. બેરાક, પરંતુ ઇચ્છેલ ન જાણીતા હોય એવો વાચનાર એ તરજીમાંથી શો અર્થ મેળવી શકે ? શબ્દશી તરજીમાં જ સાચો, એવો તરજીમાં જ ઉત્તમ, કેમકે એવો તરજીમાં જ નૂકસાન આશય જીલ્લા ભાષામાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ઉતારી શકે, ગાઠનું સૌથી આર્થિક અદર ધુસારે, અને ચિરંજીવ પ્રતિકૃતિ નીવડે,—એ અભિરાદરનું સૂત્ર સ્વીકારે, તેણે પણ તેને વિવેકથી અનુસરવાનું છે, નહીં કે શબ્દશી.

૭૨

ભાવનગર, ૧૪-૮-૧૯૦૪

મારી માનસિક સ્થિતિ ખરેખર વિષમ થઈ પડી છે. ફરી ફરીને વિચારતાં પણ મારી ધાર્મિક માન્યતા અને ખોટી લાગતી નથી, પણ આપણા દેશમાં એ માન્યતા બીજાઓ સંસ્કારે એવો સંભવ દેખતો નથી છૂટા જગતમાં માણસો જાતિ-બંધન તોડનારા છે, પણ તેવાઓના મડગમાં પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવામાં

ભય અને કોષ વાર તો પાપ જેવું લાગે છે. પત્ની જાતિને જ ચાહે છે તો તેને મારે ને કરવું પડે તે કરવાની અને ફરજ લાગે છે. અત્યાર સુધીમાં તેને ધણું ખમવું પડ્યું છે, તો હવે તેનું દુખ જોણું લાયક, એ જોવાને ઉત્સુક છું *

* ૨૭-૮-૧૯૦૪ ના કાગળમાં ઉમેરે છે,—

“ વચ્ચે વચ્ચે મનની અસ્વસ્થતામાં નાત વમર ચલાવતું જોઈએ અને ચલાવી શકાય, એમ પણ વિચારો આવતાં પણ એ સર્વ વધું ખડુ છે. ધણું જીવિત વૃથા ખડુ એમ લાગે છે ”

૭૩

ભાવનગર, ૨૭-૮-૧૯૦૪

Instead of becoming stronger and more loving in the heart as my religious opinions teach, I have become weaker, and I find that my heart is much contracted. Introspection makes this appear terrible to me. The only direction in which I see some hope of healing this disease

is a closer intercourse with old relatives and friends.

[હૃદયના બલ અને રતિ, મ્હારા તરીકે મે સ્વીકારેલા ધર્મના મૌલિક પ્રમાણે તો [સત્યા આસ્તિકનામ્] જલ્પતા આવવા જોઈએ પણ મ્હારા તો ઉલટા ફીલ્સુ થયા લાગે છે, અને મ્હારું હૃદય મ્હને સંમિશ્રણ ખડું હોય એમ લાગે છે. અત્યાર હવે દેખાડે છે તે [મ્હારી જાતની હાલની સ્થિતિ] આ ચિત્ર બચાવક

છે આ રોગનો ઉપાય એક જ દિશામાં જોઈ આ રોગ મટાડવાની કઈ એ આશા
હું આમલા સંબંધીઓ અને મિત્રો સાથે દેખાવ છે]

૪૨૧ નિકટતર સમાગમ સધાય, એમાં જ

* ઉપલો કાગળ જુદા મણસને, કાગળ ઉર અને તેના ટિપ્પણમાં નોંધેલો આ જ તારીખનો
ખીલો, બંને કાગળ જુદાને આ તથા જેવા ખીલ કાગળો પણ આ સમયમાં લખ્યા હતા અને સગા,
નાતભાઈઓ, તથા આગલા સમયના મિત્રોમાંથી ધણાને વાતચિતમાં અભિપ્રાય આવી પોતાની
જરૂર અને ધૃષ્ટિ દર્શાવતા હતા ઉપરાંત સબધ સમાગમ આદિ વધારવાને માટે પ્રયત્નો પણ
એમણે ફરી ફરીને કરેલા પરંતુ- હારો અગત મત પૂછે તો-અભિપ્રાય કરના જીવનના આ પ્રકરણમાં
કઈએ એમ થયું કે એમણે એ ફરીફરીને આરભેલા અને પડયા મુકેલા પ્રયત્નોમાં એમના આગ્રહ અને
નિખાલસતા એસરખા પડેવાયા જ નહીં, અને કઈએ એમ થયું કે સામા માણસોના અર્થ, ભાવ,
આદિ-૧૮૬૭ થી ૧૯૦૪ સુધીના સમયમાં અભિપ્રાય કરના અસાધારણ અને હૃદયને વ્હલોવી નાખે
એવા આચરણોથી, કુદરતી રીતે લૂલા પડેલા તે લૂલા જ રહ્યા એ સંપત્તિ લગભગ મધ્યબિંદુથી
માડીને, એઓ ભાવનગર અને ભાવનગરની નોડીને તરંગોડીને થોડા માસ પહોંચે રહ્યા તે અરસાથી
માડીને, એમના “શિષ્યો” ઉપરાંત એમણે કોઈ કોઈ “નવા મિત્રો” તથા “શિષ્યો” અને “નવા
મિત્રો” સાથે એમણે સબધ વધારી દીધો, એમની સાથે અભિપ્રાય કરને સાચા ઉમળકાનું અને હૃદયના
કેટલાક તત્ત્વોના કુદરતી મેળનું સમાગમસુખ પણ મળ્યું પછી આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાંથી
કુદરતી રીતે જ કાળક્રમે ખીલ બે પરિણામ પાડ્યા-(૧) સ્નેહ અને ઉપકારવશ અભિપ્રાય કર આ
“નવા”ઓના સબધમાં અતિ વિશ્વાસુ અને અધ પ્રસસક બની ગયા, (૨) આ “નવા”ઓને
અભિપ્રાય કરના પોતાના શ્રેય અને હિત અને ભાવિને માટે સાચી લાગણી કેટલી હશે અને તેઓની
એમને ખરી સલાહ આપવાની, એમના સબધમાં આત્મભોગે પણ અધરા મિત્રકાર્યો થયાપ્રાપ્ત
કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ કેટલી હશે, એ વિશે અભિપ્રાય કરના સબંધીઓ જૂના મિત્રો અને હિતે-
ચક્રુઓ રાકાશીલ જ રહ્યા, કોઈ કોઈ રાકાશીલતા ઉપરાંત પોતાપોતાના સ્નેહની ઉંમ્રા અને સંસ્કારો
પ્રમાણે અદેખાઈ અને નિષ્કારણ દ્રેષમાં પણ તણાયા હશે અને ચાર પાંચ વર્ષ તો એવી ક્ષિતિ
ચાલી કે આ “જૂના” અને “નવા” બે વર્ગ વચ્ચેનું જેવું તેવું એ તારતમ્ય અભિપ્રાય કરને પોતાને
કોઈ કોઈ વાર પણ સ્વતંત્રપણે સબળાવનાર એમની પાસે એ જ વ્યક્તિ હતી-એમની પત્ની
અ સૌ નર્મદા-ઈ સ ૧૯૦૫ ના ઉત્તરાર્ધમાંની એક રાત, જાણે પાંચપદર દિવસ ઉપર જ વીતેલી
હોય તેમ, આજે પણ યાદ આવે છે, જે લગભગ આખી અમે ત્રણેયે આસુની ફરીફરીને ધલકાતી
ધારાઓએ નહવડાવેલી

૭૪

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૦૫.

I now teach Burke..

—told me that the amalga-
mation scheme is not practicable
for the present i. e. for some
years to come Besides he is not

sure that it is even desirable...

[હું હમણાં [સામળદાસ કોલેજમાં]
બર્ક [Reflections on the French
Revolution] શીખું છું. —એ કહ્યું કે
[ભાવનગર અને જુનાગઢમાંની કાલેજોને

બદલે રાજકોટમા એક] સચુકત કોલેજની જનથી લાભ જ થાય એમ પણ એમને યોજના હાલના સમયમા એટલે કે કેટલાક વિશ્વાસ પડતો નથી.]
વર્ષ સુધી વ્યવહાર નથી, વળી એવા સયો-

૭૫

મીડી વીરહી, ૩-૬-૧૯૦૬

અહીં સમુદ્રમા પ્રાચીન કાલની બાધેલી મળ્યું છે. રા નહાનાલાલ કવિ અને મહારા ધણી મીડા જલની વીરહીઓ છે. કહે છે કે ધણા મિત્રો મારા નહાના ગીતોની અવગણના માર્કેડેય ઝપિનેા અહીં આગ્રમ હતો સ્થાન કરે છે, તેના અને તાપ લાગતો હતો તમારા અતિશય એકાત, શાત, અને સુદર છે.. લખવાથી ધણી શાંતિ મળી છે જે એક પકિતમા તમે કરુણુ જોઈ શક્યા છો, તે આપણા ધણા વધારે શબ્દોને જ સમજનાર ભાષ્યોને નિરર્થક છે

‘આતર સપ્તપદી’* સર્વથી તમારી થોડી પકિતઓ વાચી અને ધણુ આશ્વાસન

* કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમા અહીં છાપી છે, એની નકલ ઉપર ઉપલો નાજળ છે તેમને એ આગલા કાગળ સાથે, સ્વાધ અને દુરત, મોકલેલી, એપ્રિલ મહિનામા

૭૬

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૦૬

. કવિના કર્તવ્ય સર્વથી તમારા સ્નેહભર વિચારો વાચી સુખ થયુ. પિતા પ્રભુની નિર્સીમ દયાના પ્રભાવથી હું કદ તે સવિતા તરફ જોતો થયો છુ, એટલે મનુષ્ય બધુઓની નિદા અને

સજા સહી શકુ છુ

બધા જ પિતાના સતાન છે આપણે એટલુ જ ચાહીએ કે બધા એ પ્રભાણે સમજે, અને મારા અને સાચા થઇ સુખી થાય.

૭૭

ભાવનગર, ૨૬-૮-૧૯૦૬

.. —મા ગઈ તા ૯ મા ની વિશ્રામ-વારની રાત્રિએ —ની સાથે એક ધણી લાખી વાતચિત થઇ “શુજરાતને ક્રાઇસ્ટનુ નામ ગમતું નથી પ્રભુના નામથી જે બોલવુ હોય તે બોલો તમે જાતે બલે ક્રાઇસ્ટને માનો, પણ અમે એ ન માનીએ તેમા અમારો દોષ ન કહાડો, અમે ક્રાઇસ્ટથી વિરુદ્ધ છીએ, પણ પ્રભુના સેવક છીએ પ્રભુ કરતા ક્રાઇસ્ટ માટે વધારે આગ્રહ? અવતાર કહો તો રામ કૃષ્ણ કા નહીં? બધા મનુષ્યો કા નહીં? તમે ક્રાઇસ્ટનુ નામ

શુભ રાખીને કહેવા ચાહશો તો ધણું ઉપયોગી કરી શકશો આ તો તમારું જીવન વૃથા વીતે છે. ” વગેરે ધણા અભિપ્રાયો —એ આવેશથી આપ્યા

હું તેને શો જવાબ આપુ? “—, જેણે ક્રાઇસ્ટને તેના શબ્દથી જાણ્યો નથી, તેણે પ્રભુને જાણ્યો નથી મનુષ્ય મનથી રચેલા ઈશ્વરની પૂજને વધારે કષ્ટ અને શુદ્ધિપુરસ્કાર માને, તે તેનો એક શુદ્ધ અહંકાર છે ક્રાઇસ્ટમા જ પિતા-ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે...એ નામની

સાથે દેશને તકરાર હશે તો મારે તો એ નામની સાથે સ્નેહ છે. . હું તો એ નામની ખાતર મ વા તત્પર છું. . . ”

“ કેાઇ પુસ્તક ? કેાઇ મોઢું સારું કાવ્ય ? મે દેશની શી સેવા કરી ? હાલ શી કરું છું ? ”

મારા માર્ગમા મને પોતાને દુઃખ છે, પણ

પરિણામના જયની મને ઢીલી શકા નથી. આટલા માટે [જ] કેાઇ પણ મડળ કે સાળાને માટે મને આગ્રહ નથી

શબ્દના પહેલા અધ્યાયમા જ શૈલીની સ્થાપના માટે રોકાયો છું ‘ પ્રભુ બોલ્યો ’ એ પ્રયોગ એક કારણથી ગમેલો, છતા કાયમ રાખવાનું પાછળથી યોગ્ય લાગ્યું નથી. . .

૭૮

ઉત્સા, ૧-૧૧-૧૯૦૬

. હું વિલંબે જવાબ લખી શકું છું તેનું કારણ એ છે કે પત્નીને આરામ થયા પછી હાલ મે એક માસથી હું પોતે એક વિલક્ષણ પ્રકારની બિમારીમા સપડાયો છું. શરીરને કશી ખાસ દરકત નથી, પણ હૃદય એટલું બધું ઉદ્વેગમા રહે છે કે હું વાચન અને લખવું થોડું જ કરી શકું છું, અને જે બરાબર કરી ન શકાય તે કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, [તે] કરતાં દુઃખ થાય છે વધારે વિગતોમા નહીં ઉતરું.

આ સ્થિતિ કયા સુધી લંબાશે એ જાણતો નથી આરામ થશે કે તરત જે આનંદ હાલ લઇ શકતો નથી, તે લેવાને પ્રયત્નશીલ થઇશ જ

હાલ તો મારી એકલગુહામા જ પડયા રહી હૃદયનું શૈત્ય અનુભવતા અનુપયોગ અને અપ્રવૃત્તિની વેદના બોગવવાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે પરમદયાળુ પ્રભુ મને આ સ્થિતિમાથી મુક્ત કરે !

૭૯

મહુવા, ૧૫-૧-૧૯૦૭

આપણું વર્ષ કેટલા બાકી રહ્યા ? તમે એ કલ્પના કરો તે યોગ્ય છે જીવન્ત છો. મને તો હજી હમણા જ જીવનની આશા ઉગવા

માડી છે કમે કમે પણ જે જીવનમા આવી શકીશ, તો વર્ષની ગણના કરવાની જરૂર નહીં રહે

૮૦

ભાવનગર, ૨૬-૧-૧૯૦૭

‘ સાચા સ્વર્ગથી અને ‘ સ્ત્રીઓના સ્વર્ગમાથી તમે કંઇ વાચ્યું ? બાવાજીના* લેખોમા આપણી વર્તમાન સ્થિતિના બહુ આ-બેહુમ ફોટોગ્રાફ છે, તેના સંભાષણો ફોનોગ્રાફ જેવા છે.

- ને સ્વદેશીનો અગ્નિ હૃદયમા ઉતર્યો છે. ‘ સ્વદેશી ’ અને ‘ સર્વદેશી ’નું તારતમ્ય કરવાની

ધીરજ નથી. મને તે અમુક અંશે દેશદોહી ગણે છે પણ હું ચર્ચામા ઉતરવાની ના પાડું છું

[એ] હજી પ્રાર્થનાને શુદ્ધિપુર સર થતી ક્રિયા તરીકે માનતા નથી સર્વજને જણાવવાની, તેની પાસે માગવાની, શી જરૂર-એ પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે છે....

● ‘સાચુ સ્વર્ગ’ આદિ પુનરુદ્ધિઓથી ભરપૂર મહામહિયા શૈલીની, અને જ્ઞાનમાં તેમ જીવિની વાપરમાં બાલક જેવા વાચનાર સ્ત્રીપુરુષોને માટે લખાયેલી ચોપડીઓના કર્તા, સાદુ, શુભાશયી, લગભગ તપસ્વીના જેવું જીવન ગાળનાર,—સ્વ અમૃતલાલ સુદરશ પઢિયાર

એવ વાર મહિરા કરને જરા કહ્યું, કે ‘શકવાદમિથુન’ અને ‘દેવયાની’ જેવી શિષ્ટ તેજસ્વી શૈલીની કૃતિઓના કર્તા આવી ચોપડીઓને લખાણે, એ તો બહુ એમની વિશાળ ઉદાર ગુણગ્રાહકતાનો અવ્યય નમૂનો છે, પરંતુ જે આ ચોપડીઓના ગુણ જ જુએ છે, તે જ પાછા એ જ ભતની ‘ભામિની ભૂપલ’ જેવી ચોપડીઓના દોષ જ ભેદ શકે છે, એવા બનાવમાં હને તો સમજ પડતી નથી, અને અગત રાગદ્વેષની લીલા જેવું જ લાગે છે,—સારે એ તપી ગયા હતા

૮૧

ભાવનગર, ૧૬-૭-૧૯૦૭

.. સ્લાઇડ* સાહેબે લખેલું કે બેપિઝમ કંઈ નિયમ નથી. જો જૂના મડળોમાં રહી વગેરે બાલક ક્રિયાઓ ન બની શકે પણ માત્ર સેવા બની શકતી હોય, તો તેમ કરવાને જરા સ્નેહના મહાનિયમમાં—જીવનમાં—સ્વામીનો સ્વી- પણું હરકત નથી આ — વગેરેએ સ્પષ્ટ બાણુવ કર થયો હોય, તો બસ છે, એ જણાવું છું જોઈએ

નવીન મડળ સ્થાપવું જ જોઈએ એવો

● સ્વીડનબોર્ગના પંથનો એક પ્રતિષ્ઠિત ઉપદેશ અને લેખક

૮૨

ભાવનગર, ૩૦-૧૦-૧૯૦૭

‘સ્નેહ સ્નેહને જોય છે, સ્નેહ સ્નેહને જોયે છે, સ્નેહ સ્નેહથી બધાય છે, પરમાત્માના સકલ વિશ્વમાં વ્યાપેલી એક જ વિભૂતિ તે સ્નેહ છે’ આ તમારા વાક્યોને હું હૃદયથી ‘આમીન’ કહું છું

મારા જમાનામાં આવા હૃદયો મળશે એવી મને આશા નહોતી તમે સમજી શકશો કે હું એકાતવાસી મુસાફર અણુધારી અને સ્નેહી સોબત મળી જતા કેટલો સશક્ત થતો હોઈશ.

વચ્ચે હું નિર્વેદ પામ્યો હતો મારા જૂના મિત્રોમાંના લગભગ બધાની સાથેનો મારો સબંધ નષ્ટપ્રાય થયેલો. હવે તે પિતા મને પોતાની વિભૂતિ બતાવવા લાગ્યો છે. તે પિતા સ્નેહ છે God is Love એ માફ તો ધર્મસૂત્ર છે. એ જ ઋગ્વેદનો પુરાણ અગ્નિ અગ્નિમીલે એટલે હું ધર્મરામિને-ધર્મરી સ્નેહને—જવલત સૃષ્ટિદાત્રને પૂજી છું, હૃદયમાં એ અગ્નિની સ્થાપના થાય તે જ સાચું ‘અગ્નિ-હોત્ર’.

૮૩

ભાવનગર, ૬-૬-૧૯૦૮

.. જીસસ ક્રીસ્ટ એ મનુષ્યના રૂપમાં આપણો પિતા જ આ પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો, અને તેની આગળો તેના શબ્દ ઉપરથી

બાણી તથા સમજીને પાળવામાં જ આપણા દેશનું જીવન છે, એમ એ બાધ હજી માને છે? અને જો તેમ હોય તો આપણે ત્રણ પગપર

આસિરમા આપીને સ્વામીના નવીન દેવાલયને આપણા હૃદયમા સ્થાપિત કરીએ, એ શુ આવશ્યક નથી ? ત્યારે જ આપણે સાથે રહી શકીશું, ત્યારે જ આપણે સચુકત કામ પણ કરી શકીશું, જાહેર રીતે ક્રાઈસ્ટની પિતૃતા અને મનુષ્યની બધુતા સ્વીકાર્યા વગર અને ખીજા

બધા સબધને ગૌણ કરીને બાકી જન્મના સબધને પ્રાધાન્ય આપ્યા વગર, આપણું જીવન સુખી થશે એમ અને હાલ દેખાતું નથી.

મેં ઘણા વર્ષ રાહ જોવામા ગાળ્યા, ઘણા વર્ષ પ્રમાદના પણ વીત્યા ..

૮૪

ભાવનગર, ૨૦-૬-૧૯૦૮

તમારો એ વિષયમા અભિપ્રાય જાણવા ચાહું છું હું ખુવાર થઇને તમને ખુવાર કરવાતું તો ચાહતો ન જ હોઈ તો એ માર્ગ + તમને કેવો લાગે છે ? બેશક, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મને કોઇ વાર કશું સ્પષ્ટ દેખાતું નથી કોઇ

વાર એમ પણ થાય છે કે જ્ઞાતિમા જ રહી કામ કરવું જો સત્ય હશે તો કાલે કરીને પ્રચાર થશે જ, અને પુરતો પ્રચાર થશે ત્યારે મડળ પણ બધારો.

+ આગલા પત્રમાનો

૮૫

સુ'બાઈ, ૧૭-૧૦-૧૯૦૮

મારી કવિતાઓ છપાવવાની મને ઉતાવળ નથી પણ “રહસ્યો”નો પ્રથમાધ્યાય-જો કે બહારના વાચનાર કોઇ જ નથી તો પણ — પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

.. કશામા રસ લાગતો નથી મદતા અતિશય છે. પરમાત્મા આ સ્થિતિમા શુ કરે છે તે જોઈ છું મારી હજી કોઇ પણ દિશામા પ્રવૃત્તિ નથી. એકની સાથે કે અનેકની સાથે

હું કોઈ પણ વિષયમા હજી દિલથી પકી શકતો નથી.

હાલ તો મૌન ધારીને બધે હરફરું છું. દિનમણિ ઉદિત થવાની રાહ જોઈ છું

યૌવન પૂરું થયું વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઇ ચુકી. સેનાપતિ તરફથી મળેલી સામગ્રી બેદરકારીમા લૂટાઇ ગઇ અને હવે-ઓ પિતા !

૮૬

ભાવનગર, ૨૫-૧૧-૧૯૦૮

. નમ્રતા સારી વસ્તુ છે, પણ બધી કહેવાતી નમ્રતા નમ્રતા નથી દીવાદાંડીને દીપ-રક્ષક સાફ કરે, તે પછી રખેને તેનો પ્રકાશ બહાર પડશે એવી બીતિથી જો તે તેને આ

ચ્છાદન કરે, તો એ ખોટી નમ્રતા છે પ્રકાશ છળકાવવા માટે જ તેનો નિયોગ છે, અને જો તે તે ગોપે, તો થનારી પાયમાલીનું જોખમ તેને શિર છે એવા જ દયાલુ ઉદ્દેશથી સ્વામી

કેઈ પણ હૃદયમાં જીવનનો પકાજ પ્રકટાવે શુ શુ કરી શકે, એ તેણે મચ્છીમારોને પસંદ છે એ તેની બક્ષીસ અને તેના ઉદ્દેશને કરીને ખતાવી આપ્યું છે માટે છે.

બંને ભાઈઓ સાથે પ્રાર્થના કરશો. એ અદ્ભુત કથા શુ ખરી છે? આ પ્રશ્ન મનુષ્યથી શુ થાય એ સવાલ નથી તમે બંને ભાઈઓ વિચારો એમ હું ચાહું છું મનુષ્યદ્વારા શુ થાય એ સવાલ છે કરનાર ને ખરી હોય, તો વિશ્વાસ ન આવવાના શા તો પ્રશ્ન છે. મનુષ્ય અતરાય ન કરે તો પ્રશ્ન કારણો છે, તે શોધવાનું રહે છે.

૮૭

રાણુલા, ૮-૧૨-૧૯૦૮

. ધણા ધણા માણસોના સહવાસમાં કશી સામળતો નથી પણ તે આજ્ઞા થાય તે આવું છું અને સ્વદેશમાં વિદેશી છું એમ પ્રમાણે વર્તવાને જાણે આસપાસના સ્નેહપદ-અનુભવ છું સેનાપતિની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હજી નોથી પણ છૂટો થતો જાઉં છું.

૮૮

ભાવનમર, ૧૩-૧-૧૯૦૯.

..કુટુંબોના* સાનિધ્યનું કંઈ શુભ પરિ- અતરથી યુક્ત થવાની મને આશા નથી. જ્ઞામ સ્પષ્ટ થયું છે? મને લાગે છે કે પ્રભુમાં બાલકોને માટે શુ કરવું? તેમને જૂના યુક્ત થયા સિવાય કોઈના કે પુરુષો એકે થઈ સંબંધોમાં જ જોડાવા દેવા? આ પ્રશ્ન ઉપર શકતા નથી આપણા લગ્નો પણ ધર્મઅનિયના બહુ વિચાર કરીને અમુક નિર્ણય કરવાની અમાને એકતામાં ન્યૂન છે, અને તેથી કોઈ જરૂર છે.

*—અને— એ ગામડામાંની શાળાઓને નિમિત્તે સાથે રહેતા શિક્ષકોના કુટુંબોનું.

૮૯

મુહુંલા, ૨૧-૫-૧૯૦૯

પરિષદ ઉપર પધારશો કે? લખો સભવ છે. નહીં તો ખેર, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ધણા તમને જોઈને અને મળીને રાજ થશે અમુક અંશે . મારા કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરે રાજકોટની પરિષદ વધારે સફલ થવા છું 'પૂર્વાલાપ' નામ આપવું ધાર્યું છે.

૯૦

મહુંલા, ૨૫-૧-૧૯૦૯

'પૂર્વાલાપ'માં પ્રકટ થવાની એક અપ્રસિદ્ધ ૧૮૮૭ માં એ લખાયેલી પછી એ જે કવિ-કવિતા* મોકલું છું તમે જોયેલ નહીં હોય. તાઓનો નાશ કરેલો+ તેમાં એ આવી ગયેલી. ધણા વર્ષો પહેલાં હું ધારું છું કે ઇ સ ભાઈ બલવતરાય ઠાકોર પાસે નકલ હતી,

તેથી એ હાલ મળી શકી છે

એક મહિનામાં એટલું કામ થશે કે જે અગાઉ

દસ વર્ષમાં પણ ન થાય બાકી મારી મેળે

લખવાનું ચાલશે. પ્રેરક ચલાવશે ત્યારે

પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી

* 'રમા' આ કવિતા માટે તા ૧-૮-૧૮૮૬ નો કાગળ પણ જુનો (પત્રાક ૬)

+ જુનો આગળ પત્રાક ૧૧૩

૯૧

ભાવરૂપ, ૨-૬-૧૯૦૬

. ' રામન આત્મશાસન ' કરીને નાટક છુ કે ગુજરાતને એ ઘણી નવી વસ્તુઓ દેખા-
હું લખતો હતો, તે હવે તૈયાર થયું છે હું ધારૂં કરું .

૯૨

ભાવનમર, ૩૦-૬-૧૯૦૬

. હું રમમાં અમદાવાદ, વડોદરા, અને બાંધને કલ્પા હતા . હવે મળવા જેટલો વખત
મુ'બંધ જવાનો છુ અમુક સાહિત્યસેવા માટે નથી કારણ કે કાલે મેંકલમાં હું જઇશ ...
જાઉં છુ. ખીળ કેટલાક ગૌણ કારણો બલુ-

૯૩

સિદ્ધક્ષેત્ર, નર્મદાતીર, ૨૬-૭-૧૯૦૬

મારો છેલ્લો પત્ર મળ્યો હશે, બૃગુતીર્થ ઉપરથી લખ્યો હતો તે. આપણા પૂર્વજનો આજમ ખરે જ અદ્ભુત છે ખડકમાંથી એક ગૌમુખી નીકળી છે, અને પાણીમાં અજબ જેવી શક્તિ છે. ન્હાના કુડ ઉપર એક ઉંચરાનું ઝાડ છે ત્રણ હાથ નીચે સંજેમરમરના ખડકોમાં થઇને નર્મદાના નીર વેગથી વહે છે. હું એક ધોધ પાસેના પથ્થર ઉપર નહાતો હતો, ત્યાં નીચે ત્રણસો ફૂટ ઉંડુ પાણી છે એમ એક માણસે કહ્યું હતું

આજે હોડીમાં બેસી નીચે બાર માઇલ દૂર સિદ્ધક્ષેત્ર છે ત્યાં ન્હાવા આવ્યો છુ. મોરના

જોડા ફરે છે અને બધા પક્ષિઓ કલ્લોલ કરે છે. આ નર્મદાતીરના વનોની આમળ લાખા-વન અને શેષાવન કશા દિસાબમાં નથી. કર-દેજનું વન તો અહીંથી એક ન્હાનું આખાવા-ડિઉં હોય તેવું લાગે છે, સ્થળે સ્થળે પહાડ-માંથી ધોધ નીકળી નર્મદાને મળે છે મધ કાલે ગૌધારા અને વત્સધારા નામના બે ધોધ અને હું સતીર્થ એ ધામ જોયા હતા આજનું સ્થાન એથી પણ સરસ છે...

રવિવારે કાશી જઇશ ..હું વહેલો જ આવીશ

૯૪

મહુવા, ૭-૧૨-૧૯૦૬

...મ. — ને મહારાજો તાર કરી લખાવનમર તેડાવ્યા હતા રાજ્યની નોકરી સ્વીકારવાને ખુશી છો કે કેમ એમ પૂછી, હા પાડી,

એટલે . માફ થુ થશે એમ પ્રજ્ઞતા, એમ કહ્યું છેવટે,—ખુશીથી રમ આવે તો પોતાની દા છે એમ— --એ કહ્યું . .

૯૫

મહુવા, ૧૫-૧૨-૧૯૦૬

હું શુરુવારની રટીમરમા અહીંથી લાવનગર ગયો હતો તે બધ સાંગે પાછો આવ્યો.

—ને મળ્યો. મહારાજએ કંઈ વાક તો બતાવ્યો નથી, પણ નુકસાન નહીં થાય એટલું જણાવ્યું છે. ફેરફારી તો અટકાવવાની આશા આપી નથી.

.. કારણમા મહારી વારવાર બગડતી સ્થિતિ મુખ્ય હશે અને — ની પણ કદાચ અસર હશે અસ્તુ હવે કરવું શું ?

—એ તમારા તથા ઠાકોરના પત્રની વાત કરી. ઠાકોર ત્યા — મળશે ત્યા સુધી કશું ચોક્કસ ન કરવા લખે છે એમ પણ જણાવ્યું.

. ફેરફારીનો દેખાવ પણ ખોટો જ થશે એમ લાગે છે .

મને લાગે છે કે તમે — જાઓ અને બધી વ્યવસ્થા ચોક્કસ થાય ત્યા સુધી હાજર રહો તો સારું.

ઠાકોરના કાગળથી મને ખીલકુલ અસ-
તોય થયો નથી ઉલટું સાઈ લાગ્યું છે એમને અત્યારે જુદો પત્ર લખતો નથી આમા જ ખીડીશ .

.શરમ, ચિંતા, બીતિ, એ બધા દુસ્મનો છે અને ઉપરથી કશું આશાસન મેળવવાની સ્થિતિ પણ નથી છતાં છેક મદદગાર વગર નથી એ જોઈને પણ કંઈક ધીરજ રહે છે

તમે અને ઠાકોર બને મળીને ચત્ર કરશો તો આ કફેડી સ્થિતિમા પણ કંઈક સહી શકાય એવું બની શકશે...

૯૬

મહુવા ૧૫-૧૨-૧૯૦૬

The sight of your letter cheered me

His Highness I have served zealously and willingly. Till now I believed that he had some regard for me. He never showed any other feeling But now I cannot say...You can know the truth and let me know too

For a long time I have been alternating between two states, one of excitement and another of quiet and depression I have not remembered you in my states of

excitement, but in every succeeding time of quiet, I have longed for you, and my memory has dwelt upon our past Only recently at--, I had asked—to bring about a meeting between us . .

I trust you will go to—with—, and all will be done that can be.

My future being so painfully uncertain, I cannot write what more is surging within me...

[ત્હમરો કાગળ જોઇને મ્હારી ઝ્લાનિ ઝોસરી મહારાજ સાહેબની નોકરી મેં ઉત્સાહથી અને પૂરે મને કરી છે હું માનતો હતો કે ખુદનો મ્હારા ઉપર ભાવ છે. અન્યથા દર્શન મને કદાપિ નથી થયું. પણ હવે તો [સાચું શું માનવું તે] સમજી શકતો નથી. ત્હમે સત્ય જાણી શકશો અને મ્હને પણ જાણવી શકશો.

મ્હારૂ મન લાખા સમયથી એ સ્થિતિઓ વચ્ચે પલટાયા કરે છે આવેશની સ્થિતિ પછી શાંતિ અને ઝ્લાનિની સ્થિતિ આવે છે, [પછી પાછો આવેશ] આવેશમય સ્થિતિઓમાં

મેં ત્હમને વિસારેલા છે, પણ પછીની દરેક દરેક ઝ્લાનિની સ્થિતિમાં, હું ત્હમરો માટે તલસ્યો છું, અને આપણા ભૂતકાલની સ્મૃતિઓ પાછી સજીવન થયા કરેલી છે. થોડા દિવસ ઉપર જ — મા મેં — ને કહ્યું હતું, કે આપણો મેળાપ થાય એવું કંઈ કરે

મ્હને બરોસો છે જે — ની સાથે ત્હમે પણ — જશો, અને જે બની શકતું હશે તે તમામ કરવામાં આવશે.

મ્હારા ભવિષ્ય વિશેની અનિશ્ચિતતા આટલી દુખદ હોવાથી, મ્હારા દિલમાં જે બધું ઉછળી રહ્યું છે તે લખી શકતો નથી]

૯૭

ભાવનગર, ૧૦-૧-૧૯૧૦

તમારો રવિવારનો માયાળુ પત્ર મ્હારે મળ્યો, વાંચી સુખ થયું. લાગણીના સ્પર્શો હાલ મારા પર વધારે અસર કરે છે કારણ કે હું લૂટાયેલા જોવો છું મહારાજ સાહેબ

હમણાં શિકારમાં વધારે રહેતા હોવાથી એકબે વાર પ્રયત્ન કર્યો છતાં હું મળી શક્યો નથી — સાહેબને કંઈ જવાબ લખ્યો છે કે નહીં તે હવે મળીશ ત્યારે પૂછી જોઈશ...

૯૮

ભાવનગર, ૧૬-૨-૧૯૧૦

મને એક ચાન્સ વધારે મળ્યો છે એ તો ખુલ્લું છે કામ નિમામત કરવું એટલું મારાથી બને તેવું છે અને તે હું કરીશ પણ અંદર નવું તેજ આવ્યા પહેલાં હું ખાતામાં

તેજ લાવી શકું એમ મને લાગતું નથી અને અંદર ક્યારે આવવા માડશે તેની હજી કશી ખબર પડતી નથી.

૯૯

ભાવનગર, ૧૭-૬-૧૯૧૦

મેંની કરવી એ સુસાધ્ય નથી મિ. ફ્રેઝનેર હાલ કશો ખરેખરો ઉપયોગી લેખ મોકલી શકું તેમ નથી. સ્થિત્યંતર આવશ્યક છે, પણ તે આતર સ્થિતિનું પ્રથમ આવશ્યક છે એ થશે ત્યારે બહારનું રૂપ મેળે મેળે બદલાશે જે રાજ્યની સેવા એક વાર સ્વીકારી

તેનો ખાસ મહત્વના કારણો વગર ત્યાગ પણ હું અનુચિત માનું છું. અને અહીં તો મેં ખાનગી કામ પણ હાથમાં લીધું છે. સંગીત ' ઇલિયડ ' ના હજી બધા તર્જો છપાવવા બાકી છે. માટે મને લાગે છે કે મારે રહેવું જોઈએ સ્વીડનબોર્ગ ફોન્ડેસમાં માત્ર પુસ્તક દ્રવ્ય

ન હોવાના કારણથી જ જાણ શકતો નથી એ એમનું જવાબુ ચોક્કસ થશે તો હું અને કદાચ નવા શહેનશાહના રાજ્યારોહણના સાથે લઈ જવાને વિનંતિ કરવાનો છું. અને સ્થાપના ઉપર અમારા અહારાળા ઘોઘાડ જશે. તે ખરું...

* 'ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન' એ માસિકના ત્રીજા અને ચુઆઈ સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજના ખેલા પ્રિન્સિપલ

૧૦૦

ભાવનગર, ૧૧-૮-૧૯૧૦

બેશક, આ વખતની જૂનાગઢની મુસાફરીથી 'ધોડી,' વગેરે શબ્દો જેમ નવા સાબળ્યા, અને ધણો આનંદ થયો છે. એવા સ્થાનોમા તેમ તે વસ્તુઓ પણ પહેલી વાર જ અનુભવી.... હું અગાઉ કદાપિ ક્યો નહોતો, અને "ઝર,"

૧૦૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૧

.. વિલાયતવાળાઓ જનોઇઓ આપે છે, સુદાને સાથે રાખી શકતા નથી કદાચ હું વિવાહો કરાવે છે, કોઇને કાંઈ વાધો આવતો પુશ્ચાત કઈ એવી તેમની ઇચ્છા હશે.... નથી. મારા ભાઈઓ અને તો શુ પણ બાલકોને

૧૦૨

ભાવનગર, ૧૭-૮-૧૯૧૧

...પ્રાર્થનાના સબધમા હું જોઉં છું કે મેં પોતે આટલા બધા વર્ષો થઈ ગયા તો પણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી. આન્તરો ઉધડેલા હું અનુભવતો નથી પ્રાયશઃ પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય એકઠું કરેલું હોવાને લીધે "ક્રીડા તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરો ખાતર પાડીને ચોરે છે" 'એક દેવીના આત્મકૃપાત'મા એ વિષય ઉપર એટલું બધું લખાયેલું છતાં મારી અંદર હું થોડો જ વિકસિત જોઉં છું અને તો પણ બેશક નિરાશ થતો

નથી, કારણ કે એમ લખ્યું છે કે "જે મારી પાસે આવે છે, તેને હું કોઈ રીતે બહાર કઢાડી મુકીશ નહીં .."

આપણો પત્રવ્યવહાર હાલ અગાઉના જેવો સરલ નથી. તેનું કારણ મુખ્ય અંશે હું મારા પોતામા સમજી છું મારી પોતાની અનિશ્ચિતતા અને અવિચ્છિન્ન રહી નથી દુનિયાને પણ હજી સુધી બરાબર પીછાનતો થયો નથી ઇ ઇ અસ્તુ....

૧૦૩

ભાવનગર, ૧૧-૬-૧૯૧૧

Perhaps I have forfeited a desire, and you are at liberty to corner of your heart [?], and comply with it or not as you yet I think I may express my think best,

Being without friends, and at present more solitary than ever, harassed also by the visions of many most unpleasant possibilities I turn to you and ask you to come if haply my words can touch your heart and make you forget all past unpleasantness

[કદાચ તમારા હૃદયને એકે ખૂણે મારે માટે રહ્યા નથી, અને તથાપિ હું તો મ્હારી ઇચ્છા દર્શાવું છું, જેને પ્રતિધ્વનિ

આપવો કે કેમ એમા ત્હમને જે યોગ્ય લાગે તે કરવા ત્હમે સ્વતંત્ર છે।

મિત્રહીન હોવાથી અને અત્યારે આમળ કદી નહીં એટલે બધો એકલ થઇ ગયો છું એમ લાગતા, વળી અત્યંત દુઃખ નીવડે એવા સંભવો નજર આગળ તરવરે છે તેની પીડામાં, હું તમારું સ્મરણ કરું છું, ભાઇ, અને જે મ્હારા દીન વચનોથી ત્હમને દયા સ્ફુરે, અને ગમ્મ ગુનરી બધી કડવી ઘટનાઓ ત્હમે ભૂલી શકો, તો મ્હારા વીનવણ સાંભળો અને અહીં આવો]

૧૦૪

ભાવનગર, ૨૪-૬-૧૯૧૧

If nothing satisfactory is done here, I think of applying to the Gaikwad either for some suitable service or for some regular translation work. I wanted you for consulting with me about these things. However, it does not matter - I think I can earn enough to maintain my family anywhere.

[જો અહીં કશી સંતોષકારક ગોઠવણ ન થાય, તો મ્હારો વિચાર ગાયકવાડને અરજી કરવાનો થાય છે, હું ખપ લાગુ એવી કોઇ નોકરીને માટે, અથવા તો નિયમિત રીતે ભાષાતર કામ મ્હને મળ્યા કરે તે માટે. આ બાબતો વિશે સલાહ મેળવવાને સારું ત્હમારો ખપ હશે. પરંતુ કંઈ ચિંતા નહીં હું ધારું છું કે કુટુંબનિર્વાહ જોગુ તો હું ક્યાંયથી પણ કમાઇ શકીશ.]

૧૦૫

ભાવનગર, ૭-૬-૧૯૧૨

આસુ થોડા પડે તેથી મને દુઃખ થતું નથી તેનું રાજ્ય આવો પછી બંને સાથે સાથે

આસુની નદીઓ પણ ચાલે. હું કેટલીક બાબતોમાં ઠેકાણે છું...

૧૦૬

ભાવનગર, ૧૧-૭-૧૯૧૪.

. એકાદ મહીના પછી બધું રીપેયર થઇ જશે. આપને ...
અર્થ* ત્યારે આમ ત્રણ કરુ, એટલે સૌ

• અભિલાષકરે ભાવનગરમાં નવું ખરીદેલું ઘર.

૧૦૭

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૧૪

.. “દુખી સંસાર” ભજવી બતાવવા “શુરુ એવિંદસિહ”નું નાટક લખવામાં માટે એક મહાત્મા અહીં પ્રયાસ કરે છે દીવા- રોકાયો છુ એ શીખ શુરુ ચરિત્ર પરમ ણીના અરસામાં બહાર પડશે. “ફૂલનમુખા”માં ઉત્તર અને કરુણ છે આમળ ઉપર મોકલશે. દરમિયાન હાલ હું

* ‘દુખી સંસાર’ પછી પુસ્તક રૂપે જ બહાર પડ્યું હશે

૧૦૮

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૧૪

... ‘હિંદુ હૃદય’ ‘Heart of India’ એ નામ તમને પસંદ પડ્યું નાણી એ નામ મળ્યું અને તે સ્વીકાર્યું.. સંતોષ થયો નામમાં જ કંઈ હિંદો ત્રિમાસિક એ એ-વર્નાક્યુલર નીકળશે...

૧૦૯

ભાવનગર, ૧૬-૧૧-૧૯૧૪

...વચ્ચે “દુખી સંસાર” નાટક ભજ શરૂ મોકલ્યું છુ. એ પ્રથમ છપાવો સર થયો વાંચું તેની ધમાલમાં હોવાથી. તેથી મને પરમ આનંદ થયો છે.... આ સાથે “સ્વર્ગીય રહસ્યો”નું પહેલું

૧૧૦

ભાવનગર, ૧૨-૧-૧૯૧૫,

...“વિક્રમ”નો છટો અક તમને એ વાચી અતિશય પ્રસન્ન થાય છે પરિચય મળ્યો છે એ નાણીને તથા વિશેષ બતાવ્યા અને વિશ્વાસ ત્વરાથી વધતો જાય છે.. છે તે જોઈને સંતોષ થયો છે સાતમાં અકથી આનંદમાં અને ઉદ્ધાસમાં રહેજો. સત્યનો પથ જે લાગે તે લખશે. નામદાર મહારાજ વિજય ત્વરાથી ચાલે છે.

* ‘બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ એ નામે મહારાજ સાહેબે હરજના સિપાહીમાં અને તેમની હરતી પ્રજના આમ વર્ગમાંથી મુખ્યત્વે થતી હતી તેમનામાં મુક્ત વહેંચવાને માટે આરંભેલું સાતવારિયું

ભાવનગર, ૭-૩-૧૯૧૧

... My own special field of work has been different for a number of years I have come in personal contact with Englishmen and Americans of the faith received by me, and have correspondents even in Africa and Australia. The work of propagation started through me has already achieved some success .

We were not youths but full-grown men when we separated I see that the separation has not succeeded in breaking the original harmony...

...Will you also review કલાપીનો વિરહ ?...Kavi tells me you were going to edit* it yourself Kavi needs and deserves encouragement and acknowledgment .

* કવિ ત્રિભુવનને કલાપી વિરહ થયા પછી ભાવનગર અને છાત્રીના રાજ્યો તરફથી ન્હાની રકમો માસિક મળતી, અને “વિભાવરી સ્વપ્ન” ત્ર વેચાણ, રા રા હરમીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ જેવા ઉદાર સંજ્ઞાનની પ્રસંગોપાત્ત મદદ, એ પ્રમાણે એનો સાદો સસાર નબ્બે જતો “કલાપીના વિરહ” ને માટે કવિને યુષ્કત્વે જરૂર કાંઈ ત્રીજું દેશી રાજ્ય એ ચોપડી છાપી આપે અને એને કંઈ ન્હાની રકમ માસિક બાંધી આપે, એ પ્રજાની હતી, આવો આશ્રય મેળવી આપે તે સાથે સાથે એડિટિંગ પણ કરે વા કરાવી આપે તેમા કવિને વાવો ન હતો

૧૧૨

ભાવનગર, ૧૮-૪-૧૯૧૧

.. હું પોતે ટીકાકારોની એટલી ઝોછી દરકાર કરું છું કે મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તમારા સર્વની અને હિંદના તમામ કેળવાયેલા વર્ગની હેશ માત્ર દરકાર કર્યા વગર ચાલુ રહી છે પણ મને તો પચાસ વરસ થવા આવ્યા, અને

[મ્હારો ખાસ કર્તવ્ય પ્રદેશ કેટલાક વર્ષથી ગુદી બાબુનો છે જે ધર્મ મે સ્વીકાર્યો છે તે માનનારા ઉચ્છિન્ન અને અમેરિકનોના અંગત સમાગમમા, હું આવ્યો છું, અને અફ્રિકા અને એમરટ્રેલિયામાના પણ કોઇ કોઇ [ધર્મ-ભાઇ] સાથે મ્હારો પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. પ્રચારણના જે કાર્યના આરંભ અને પ્રવર્તનનું હું નિમિત્ત છું, તેમા થોડો વિજય તો આટલા [હુકો] સમયમા પણ મળી ગયો છે ..

આપણે છૂટા પડ્યા ત્યારે કિશોરો ન્હોતા પક્વ સ્થિતિએ પોએલા ભાવના હતા વિખૂટા પડ્યા, તથાપિ મૂલ આપણા વચ્ચે જે સવાદ [જામ્યો હતો], તે, હું જોઉં છું જે એ વિચો-જને તોડી નથી શકાયો.

...“ કલાપીનો વિરહ” એનું પણ અવલોકન લખશે ને’ કવિ [ત્રિભુવન પ્રમશકર, એનો કર્તા] કહે છે, ત્હમેજ એને ‘એડિટ’ કરી આપનાર હતા કવિને વિરોધન અને [એની કૃતિના ગુણની] જાહેર પ્રશંસાની જરૂર છે, અને તેને એ લાયક પણ છે]

તમને બંનેને મૂર્ખ ટીકાકારોને.

કાઠીયાવાડી શબ્દોના પ્રયોગ [બ્રિટિશ અને હિંદી] વિક્રમમા વધારે વધારે જોવામા આવતા હશે એ શબ્દોને “તુચ્છકારી કાલ્પનાનો કાળ હવે ગયો છે, ” એમ તમે લખો છો,

તેમાં “હવે” અસ્થાને છે. એ સ્પષ્ટો તો મુજબ સ્પષ્ટો બાપામાં છે તેથી છે જ, અને સારા રાત્રીમાં ખજાનો છે, અને એ વિષયમાં હું પોતે લેખકો અને વક્તાઓ તેને યોગ્ય રીતે વાપરશે લખવા ચાહું છું એમાં કાંઈ “હિંમત”ના ત્યાગી રહેવાનું. બહુ સવાલ નથી તેમ “વાળખી સ્થાન —વાચી? ‘વીસમી સદી’ જોઈ? એ અપાવવાનો” પણ નથી વાળખી સ્થાન એ કચરો ફેલો લાગ્યો!

૧૧૩

ભાવનમર, ૬-૫-૧૯૧૬

...તમારો . ભૂના લખાણ તમામ [કાગળો] વચ્ચેના વખતમાં બની મઠ છે, અને હવે તેનો નોંધાઈ જઈ ચૂક્યો છે આ એક વાત ઉપાધ નથી....

૧૧૪

ભાવનમર, ૩૧-૫-૧૯૧૬

. પર બંધાય છે તે માઈ ખેતાનું* દોઢેક બાજ ફરી બંધાયું છું. વસ્ત્ર પહેલા ખરીદ કર્યું હતું, અને હાલ થોડો.

* ભૂલો ૧૧-૭-૧૯૧૪નો કાગળ, પત્રાક ૧૦૬

૧૧૫

ભાવનમર, ૨૦-૬-૧૯૧૬.

. ‘સસાર દુખમય છે અને હોવા જ શ્યક્તા નથી બીજાની હોઈ શકે, પણ બીજા જોઈએ’ એ સૂત્ર પણ હું સ્વીકારી શકતો એક કરતા વધારેની હું પસંદ કરતો નથી. પણ નથી. “સસાર દુખમય છે,” એ ખરી વાત, એ કાબોને ઉતાવળે પ્રકટ કરવાની હું કરી પણ તે તેને હોવા ન જોઈએ... *

‘પૂર્વાભાષ’ ના ટિપ્પણો માટે હજી કરી વિચાર કર્યો નથી લાખા ટિપ્પણોને હું પણ વિચાર ચાલે ત્યાં સુધી લાખી રજા ન લે- અયોગ્ય ગણું છું મારો વિચાર એવો છે કે વાનું મેં અમારા અહારાજ સાહેબને વચન આપેલ છે, અને પેપરનું કામ ચાલુ જ છે...

* ૬-૭-૧૬ ના કાગળમાં ઉમેરે છે- ‘માનવ જીવન પ્રધાનપણે દુખમય જ હોઈ શકે,’ એ તમારે સૂત્ર તમારા પ્રકાશ પ્રમાણે બરાબર છે’

૧૧-૭-૧૬ ના કાગળમાં ઉમેરે છે,- ‘ક્રિમિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ ભવ દુખમય જ હોવા જોઈએ, એમ નથી બેશક, હાલ તો લગભગ સર્વત્ર દુખની પ્રધાનતા દેખાય છે ઈંગ્લાંડમાં તો નહીં, પણ અમેરિકામાં અત્યારે પણ Bryn Athyn, Glen viંજન, વગેરે થોડા ગ્રામ એવા વસેલાં છે, કે જેનું જીવન angelic life [ફિરતાઓનાં] જીવન ને પણ મળતું છે [ક્રિમિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણેનાં] આરામ અને આસ્થા ઉપરાંત, આ અનુભવ પણ છે’

૧૧૬

ભાવનગર, ૧૨-૫-૧૯૧૭

અહીં—ના પિતાના કાર્યમાં નાત બધા માગવાથી, અને વરથી મુધી મેહતલ આપવાથી, છોકરાઓ મારે ફર્યો કરવા તૈયાર હતી, પણ કશું બન્યું નથી છોકરાઓએ તેના છોકરાઓની મૂલ પુરુષોના ધર્માધિકાર માટે —એ ફર્યો સાથે રહીને કાર્યમાં બોજન લીધું છે

૧૧૭

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૭

..અહીં યુધવારે જ્ઞાતિ એકઠી થઇ હતી સહી કરેલ છે તેમણે ઠરાવ કર્યો છે, કે છોકરાઓ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્તમાં પચાસેકનો ખર્ચ કરશે, સો લે, તો સૌને સાથે બેસીને બોજન લેવામાં એક રૂપિયા જ્ઞાતિબોજનના થશે, અને કશી હરકત નથી, તેમ ભવિષ્યની પ્રજાને રૂ. ૨૫૦ ગૌદાનનિમિત્તે હુટકેશ્વરમાં આપવાનું પણ બાધ આવશે નહીં સૌએ એ ઠરાવ ઉપર હર્થું છે +

+ તા ૧-૬-૧૭ના કાગળમાં લખે છે—આવતે સોમવારે મારા તરફથી જ્ઞાતિબોજન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બંને કરવાનું ઠરાવ્યું છે નિર્વિં નેચાર પડશે એવી આશા છે

બેસ પુત્રોના અને મોટી પુત્રીના લગ્ન આ પછી થયા એ સો નર્મદાએ સારી પેટે ઉતાવળ કરાવીને આ કાર્યો કરી લીધા, બાંહે કે પોતાનું થોડું જ આયુષ્ય રહ્યું છે એમ આગળથી ચેતી ગયા હોય એ પ્રમાણે આ બાબત વિશેના અને પુત્રોના ઉપનયન વિશેના કાગળો બહુને અહીં છાપ્યા નથી, એવી બાબતોની પ્રસિદ્ધિ નિકપયોગી ગણીને

૧૧૮

ભાવનગર, ૧૬-૪-૧૯૧૮.

. તમામ પરીક્ષણોને હેતુ સંશોધનનો જ મુધી કંઈક કંઈ રહેશે, હોય છે. હું પોતે પણ હાલ અમુક એ પ્રકારની સ્થિતિ અનુભવુ છું આશા અને આસ્થા છે સર્વ શક્તિમાનનો પોતાનો શબ્દ એવો કે પરિણામ સાફ આવશે, જો કે અમુક વખત છે કે “ડરશે નહીં” તો વધારે શું જોઈએ ?

+ તા ૧૬-૭-૧૮ ના કાગળમાં લખે છે—પુનર્જનન અને પરીક્ષણ સંબંધી છેલ્લા બે મહીનામાં વધુ લેખો વાંચ્યા પુનર્જનનની ક્રિયામાં વર્ષો લાગે છે અને એક પછી એક ઘણા પરીક્ષણો આવે છે, એમ સૌ અનુભવીઓ લખે છે

૧૧૯

ભાવનગર, ૧૪-૬-૧૯૧૮

.. હૃદયમાં શૈથ છે અને ને દૂર થતા બાપાતર+ પૂર થયું છે, અને દાલ તેની શુદ્ધ નકલ હજી લાખો વખત લાગશે, એમ દેખાય છે ઉનાઈ છું
છતાં ઉલોગ ચાલ્યા કરે છે ‘ગીતાજલિ’નું

+ જુઓ આનંદ પત્રાક ૧૨૮ અને ૧૩૪,

૧૨૦

ભાવનગર, ૨૪-૮-૧૯૧૮

વજ્રપાત ઉતર્યો છે. સૌ નર્મદા અચાનક પ્રભુએ આ આકૃત ઉતરવા દીધી છે, આચકી થઇ આવવાથી મધ કાલે સહવારે એટલે હું અધીન છું ધર ભાગી પડ્યું છે. . સ્વર્ગવાસી થયેલ છે

૧૨૧.

ભાવનગર, ૫-૯-૧૯૧૮

તમારા બંને માયાળુ કાગળો મળ્યા છે હું જાણવાનું છે કે ડાહરની ન્હાની * ધીરે રહીને પ્રતિધ્વનિ આપીશ હાલ તો એટ ઝહેનને પ્રભુએ મધ કાલે જોલાવી લીધી છે...

* છેલ્લું બાલક આ દુનિયાની હવા થોડા દિવસ જ લઇને પાછું થયું

૧૨૨

ભાવનગર, ૧૫-૯-૧૯૧૮

... છેક ન્હાના બાલકો વચલી * સ્થિતિમાંથી પસાર ન થતા સીધા સ્વર્ગમાં જાય છે, એમ સ્વીડનબોર્ગ ' સ્વર્ગ અને નરક'ની ૬ ૩૩૨ મા જણાવે છે. ...

વાચવાનું હાલ કંઈ ચાલતું નથી માત્ર સતત પ્રાર્થના ચાલ્યા કરે છે ' સ્વર્ગ અને નરક' વગેરે કોઇ કોઇ વાર વચાય છે..

* ' વચલી સ્થિતિ ' વિશે જુઓ આ પછીનો પત્ર અને ટિપ્પણ,

૧૨૩

જુનાગઢ, ૨૪-૯-૧૯૧૮

વેદનાની સ્થિતિમાં પ્રાર્થના થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે જિંદગીનો મોટો ભાગ જેના સહવાસમાં ગયો, અને જેનો મને ધણું આધાર હતો, તે એકાએક ખસી જવાથી હૃદય કેટલીક વખત સુધી શૂન્યવત્ બની જાય, તેમાં કશી નવાઇ નથી. પણ એક શરીર મારી મર્યાદા કાયમ છે કે આ બનાવ સુધા અમુક શ્રેયને મારેજ બન્યો છે. શાશ્વત સ્થિતિને એ ઉપકારક થવોજ જોઇએ

અને મને શાંતિ પણ મળશે. ક્યારે મળશે એ અહારે સમજાતું નથી, પણ વખત જતા

મળશે એમ લાગ્યા કરે છે ફરમિયાનનો વખત કોઈક રીતે પણ વીતી-જશે .

લખવા વાચવાનું થોડું થોડું ચાલ્યા કરે છે મધ કાલે ચોહાન વાચતો હતો, અને આજે પણ એ વાંચતા સાફ લાગ્યું છે.

છતા ગમે તે કામ કરતો હોઈ ત્યાં દિલમાં વાર વાર ચરચરાટી થઇ આવે છે, અને ફટા-કાની વાટ બળી જાય, તેટલી ઝડપથી બળ-તરા થઈ જાય છે

નિદ્રાભંગ કોઇ કોઇવાર થાય છે

સ્મરણ આવે છે કે વચલી સ્થિતિ*

સબધી ધણી વિશેષો આપણને જાહેર થયેલ નથી ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર્ગના સૂર્ય સબધી ત્યાના તાપ અને પ્રકાશ સબધી પુષ્કળ માહિતી મળેલ છે. પણ વચલી સ્થિતિના પ્રકાશ સબધી કોઈ સ્થાને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય, એમ મને સાબરતુ નથી એ જીવનની કલ્પના કરવાના પ્રયાસો કરે છું, અને નિષ્ફળ થાઉં છું, ત્યાં શી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હશે, સોજતી કોણ હશે, નિવાસ કેના હશે, અહીંના સ્મરણોથી શું ચતું હશે, વગેરે કશી બાબતનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ થતો નથી.

* નમંદાના 'આત્મા'ની ગતિ વિશે કુદરતી રીતે તર્જવિતર્જની દશામા આ એક વિલક્ષણ હકીકત પકડાઈ આવે છે કે સ્ફીડનભોગે રૂપ સત્યનો સપૂર્ણ સંગ્રહ પણ આવા મુદ્દાના વિષય હપર તો કશું જ અજવાળું નથી પાડતો, બીજા ન્દાના મોટા કર્તાઓના અસખ્યાત ગ્રંથોના જેવું માત્ર કોયું છે !

૧૨૪

ભાષનગર, ૩૧-૧૦-૧૯૧૮

દિવસો અને રાત્રિઓ વીતે છે અને મારા હૃદયમાથી મદ જડ ઉદાસી ખસતી નથી. કંઈ કંઈ સ્મરણો આવીને 'ચમક' ઉત્પન્ન કરે છે, જો કે વેદનાની તીવ્રતા થોડો જ વખત રહે છે યોગ કેવો અને કેટલો હતો એ જાણે હમણા જ-હવે જ-બાન થાય છે અને "એક પાત્ર" વચર જીવનમા જાણે કસો જ સાર ગ્લો નથી, એમ અનુભવાયા કરે છે

જૂનું જીવન દગ્ધ થયું છે, પણ નવું હજી પ્રાપ્ત થયું જણાતું નથી પ્રભુએ આપેલી બહેસોનો અત્યાસ્થુધી એ દુરપયોગ કર્યો છે, તેના જુતો સતાવે છે, અને નિરાશા પ્રેરે છે. છતાં

છતાં ઈશ્વરકૃપાથી એક સર્વોપરી સત્ય જ્વલત, સિદ્ધ, અને સ્થિર રહેલ છે પ્રભુ જીસસ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો એક ઈશ્વર છે, તે નિસ્સીમ ક્યાલું છે, અને તે ઝિદગીના બાકી રહેલા ભાગમા આ દીન સેવકને યત્નિચિત્ત સેવા બજાવવા જેટલી સક્તિ અને સ્વસ્થતા આપશે, એ વિશ્વાસ ટકી રહ્યો છે, અને સાંઝે આશ્વાસન આપે છે

તમે દીવાળીની રજામા અવસ્ય આવશે અને સમાગમની જરૂર છે, અને રહેશે

કંઈક આશા અને કંઈક આસ્થા ટકી રહેલ છે, અને જો આ લોકમા લાલ્યુ રહેવાનું થશે, તો કદાચ

ગાડાનો ચોધરી કેને ગણુવો, તેની બરાબર ખચર પકતી નથી હું તો એક બળદ હોઈ એમ લાગે છે

કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય, તો સારી શાંતિ મળે હાલ તો તે માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે શોભ છે...

તમે લખ્યા કરશો ? અને બની શકે તો વિસ્તારથી ?

૧૨૫

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮

∴ પ્રભુ જીસસ ક્રીસ્ટનું રાજ્ય જો આ-
પણા હૃદયમાં બરાબર ઉતરશે, તો આગળ
ઉપર ગુજરાતમાં પણ ઉતરશે પણ આટલા
જીવો થઈ ગયા છતાં મારા પોતાના હૃદયની
સ્થિતિ જ અને સંતોષકારક લાગતી નથી.

કેટલીક મહત્વની બાબતો ઉપર છેક હમણા જ
ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે હવે જીવનનો ઉત્સાહ
મિલે છે એમ લાગે છે પણ સ્વામી
નવજીવન આપવાના હોય, તો તે બધું.

૧૨૬

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮

‘જીવનના સિદ્ધાંત’ નું ભાષાતર શરૂ
કર્યું છે રાજ થોડું થોડું લખ્યું છે
મારી પ્રવૃત્તિ હજી થોડી છે, પણ સ્વ-
આત થઈ છે એટલે ધીમેધીમે વધશે એમ
ધારું છું
બધા છેક એાછી થઈ ગઈ છે ઉલ્લાસ

ન હોય એ તો સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ
સહન કરવાનું જ અત્યારે તો મુખ્ય કર્તવ્ય
સમજી છું

તમે લખ્યા કરતાં અમ્મી છે તે પ્રમાણે
લખ્યા કરશે

૧૨૭

ભાવનગર, ૨૦-૧-૧૯૧૯

આપણા સ્નેહની અને આપણી
આસ્થાની કસોટીનો વખત ચાલે છે પ્રભુ ઉપર
વિશ્વાસ રાખીને ટકી રહેવાથી બધાં સકોટો
હર થતા જશે, અને ક્ષાંતિ મળતી જશે મારી
પોતાની કસોટી બધી બાબતો અને અતિશય
આકરી છે, તમને પણ પ્રમાણમાં તેટલું જ

સહેવાનું આવશે જતા યોદ્ધાનના ૧૧ માં
અધ્યાયનું છેલ્લું વચન માફ રાખવું પડે છે...

હાલ જે માય છે તે મલું એક પ્રકારનો
અભ્યાસ જ છે. કોઈનો પ્રકારે અભ્યાસ પણ
મોઝ કાંઈ જવા લાગ્યો. પાર્થ પ્રમાણે નથી
થઈ શકેતો, એ અનુભવનો પણ ઉપયોગ છે.

૧૨૮

ભાવનગર ૧૫-૩-૧૯૧૯

.. ‘જીવનનો સિદ્ધાંત’ હજી ગુજરાતીમાં
પૂરો ઉતાર્યો નથી છપાવવા માટે તો લે દનની
સોમાયદી તૈયાર છે.

‘ગીતાજલિ’ છપાવા માડી છે. થોડા
દિવસમાં પૂરી થશે

૧૨૯

૧-૧૬૧૬

પ્રાર્થના કદાપિ નિષ્ફલ નથી જતી માત્ર તરત આપણને આરામ ન લાગે, કે શાંતિ ન મળે, તેથી એવો અવિશ્વાસ થાય છે. એવે પ્રમંડે ધૈર્ય રાખવાનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

વસ્તુતાએ મનુષ્ય માત્ર પામર છે પોતાની પામરતાનું જ્ઞાન થાય એવો અનુભવ તો જે સાચા નમ્ર થઇ શકે તેવા વિરલ જીવોને જ પ્રભુ આપે છે

કવિતા* આ સાથે મોકલુ છું.

માનસિક પવિત્રતા પરના હુમલા પશુ તમે

+ ' પ્રલાપ પ્રાર્થના '

લખો છો તે પ્રમાણે આવશ્યક છે. તરત ચ- રણ લઈ લેવાથી તે નિષ્ફલ જશે આપણે બાહ્ય પવિત્રતા સાચવીએ, તો અદરથી પ્રભુ જ શુદ્ધિ કરે છે

પિતા પ્રભુ પરમ દયાલુ છે, અને તે રક્ષા કર્યા વગર કદાપિ રહેશે નહિ. આપણે સર્વ તેના ખોળામાં પડ્યા છીએ ત્યાં પશુ દુરમન આવીને ડરાવે, તો બચનું કશું કારણ નથી જોસદને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને પ્રભુની યોજના થોડા જ વખતમાં પ્રગટ થશે.

૧૩૦

ભાવનગર, ૨૪-૪-૧૯૧૬

I am reprinting my સિદ્ધાન્ત-સારનું અવલોકન I am adding some of my ચર્ચાપત્ર s in the જ્ઞાનસુધા as appendices. I wish to dedicate the whole volume to you. It is a product of the spring-time of our life, of which I need not be ashamed My dedication will be a rather long letter reviewing that and the subsequent portion of our life * I shall of course send you my draft for approval. And I wish to print your reply also, which also, is sure to be rather

long. Do you agree ?..

[મહાર્ ' સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન ' ફરી છાપુ છું જ્ઞાનસુધામાંના મહાર [તે વખતના] ચર્ચાપત્રોમાંથી પશુ કેટલાક પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરું છું. આખી ચોપડી ત્હમને અર્પણ કરવા ઇચ્છું છું એ આપણા જીવનના વસતકાલનું રલ છે, જેને વિશે મહારે લજવાવા જેવું નથી. મહાર્ અર્પણપત્ર જરા લાખુ થશે, તેમા આપણા જીવનના એ અને પછીના સમયનું અવલોકન આવશે. હું ત્હમારી અનુમતિને માટે મહારો મુત્સદ્દો મોકલીશ જ, અને ત્હમારો જવાબ પશુ છાપવા ઇચ્છું છું, જે પશુ, ખચિત, જરા લાખો થશે ત્હમે હા પાડો છો ને ?]

* આ લાખા અવલોકનને બદલે થોડી લીટીના અર્પણથી જ ચલાવી લેવું પડયું, તેનું તા ૨૪-૧૦-૨૦ ના તાજળમાં કારણ જણાવેલું છે ઉપર પ્રમાણે નિમ્નચ કર્યા પછી થોડા વખતમાં જ માદમીનો હુમલો થયો, તે લાખો તાજ ચારેયો માનસિક મ થનનું કારણ પશુ ખરૂં

૧૩૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૬

.. તમારી પાત્રતા કેવી છે તે હું સારી રહેવા કેશો —
 રીતે સમજી છું તમે ગમે તે કરેલ હોય, તે હું તમને દૂર કરી શકું તેમ નથી હા,-
 આપણા સંબંધને બાવક નથી એ યાદ ની માફક જો તમને એમ લાગતું હોય, કે
 રાખશો કે સર્વોપરિ માર્ગમા મારે જો કોઈના મારી સાથેના સંબંધથી હાનિ છે, તો તમે
 સહકાર ગ્રહી હોય, તો તે મુખ્યત્વે કરીને પોતે પોતાને દૂર કરી શકશો, પણ હું નથી
 તમારો જ રહ્યો છે માફ એટલું મુખ તો ધારતો કે તમે એમ માનતા હો.

૧૩૨

ભાવનગર, ૨૧-૫-૧૯૧૬

‘ ક્ષિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ના કેટલાક રાજ સાહેબ હાલ મહુવે છે, એટલે બતાવાયો
 લેખો પુસ્તકના આકારમા પ્રકટ કરવા સંબંધી નથી. આવશે ત્યારે વાત કરીશ .
 તમારો કામળ મળ્યો છે. પણ નામદાર મહા

૧૩૩

ભાવનગર, ૧૬-૬-૧૯૧૬

તમને પણ-ની અક્ષર પર ચાલવાને કે-નહી, પણ તમારો સમાન છું, માત્ર તમે
 બદલે પોતાની અક્ષર પર ચાલવાની મારી નમ્ર ગૌહરજનની માફક મારા કરતા વધારે
 બહામણ છે અને એ યાદ રાખવું કે હું કંઈ- કમાઓ છો.*

* પછી સાત મહિને તા ૧૫-૪-૧૯૨૦ ના જાગળમા લખે છે,—પમાત્તાપ, અરાકિત,
 હંદાસીનતા, વગેરે બધા અનુભવોમાથી ફરી પસાર થાઉં છું જે બની ગયું તે માટે હવે ઉપાય નથી.
 પ્રાપ્ત સ્થિતિને શી રીતે સુધારી લેવી એ પ્રશ્ન રહે છે

૧૯૨૦ ના મે માસમા બીજા જે મિત્રોને પણ આજ મતલબનું લખે છે—(૧) હું ત્યાં આવી
 શન્તો નથી, ધારું હવે તે પ્રમાણે રૂબરૂ માફી માગવાને, એટલે લખીને જ દિલગીરી દર્શાવું છું,
 ત્હમારા પ્રતિ જે અતિ અધિકૃત વર્તન કરેલું તેને માટે પરતું ત્હમે બહોળો છા જ કે તે સમય
 દરમિયાન ગહારી પ્રકૃતિ કામ ન હતી, (૨) ગહારાથી જે અનુચિત લખાયું હવે તે માટે તો એક
 દર્શાવ્યા સિવાય હવે ગહારાથી કશું બને તેમ નથી ત્હમે સ્થિતિ બહોળો છો

૧૩૪

ભાવનગર, ૧૧-૧૦-૧૯૧૬

‘ ગીતાજલિ ’ છપાઇ તો ક્યારની લાપ’ અને ઉત્તરાલાપ’ એ પ્રમાણે બે ભાગ
 રહી છે બધાવા વિશ્વાયત ગઈ છે આજકાલ થશે
 આવી પહોંચવાનું મેકિમલન [ક પનીનો મેને- ‘ રોમન સ્વરાજ્ય ’ નાટક છાપવા લાયક
 જર] લખે છે. થયું છે.

‘ કાન્તકાવ્યકલાપ ’ તૈયાર થાય છે. ‘ પૂર્વા

‘ જીવનનો સિદ્ધાન્ત ’ લખાયો છે...

+ પોતાની કવિતાઓ એકઠી કરીને પ્રકટ કરવાના વિચાર એકથી વધારે વાર કરેલા અને કોઇને કોઇ કારણે અસિદ્ધ રહેલા એવા કેટલાય પ્રસંગ આ પત્રધારામાં ઓછાવત્તા નિર્દિષ્ટ થયેલા નોવામાં આપ્યા હશે. બહુકાર પ્રકટ કરવાને માટે તૈયાર કરવા માડયો ત્યારથી તેો નિયમિત રીતે ૬૨ વર્ષે એક કે બે વાર મેલિસા કર ને એમની કવિતાઓ બહાર પાડવાને માટે ટાકવાનો પણ આરંભ કર્યો હતો.

એમને ૪ ઈ ૧૯૧૧ માં “ પ્રાર્થનાઓ ” ને સમજીને “ શિષ્યો ના ઉપયોગને માટે ” ડાપ-કામો વિચાર થયો હતો “ અશ્વમ સત્તા પ્રતિ ” (પૂર્વાશાપ પૃ ૧૬) અને “ અનામી નામ ” (પૃ ૫ ૧૮) થી માણેને

(૧) ભક્તિરસ પ્રધાન,

(૨) “ બહાણોને ઉપદેશ ” (પૃ ૫ ૮૬) જેવી બોધપ્રધાન, કે

(૩) “ કલાપીને સંબોધન ” (પૃ ૫ ૧૧૧) જેવી સ્ફૂટનબોર્ગી સત્યની કોઇ પણ પ્રકારે લાંબી કરાવતી, ને ને કૃતિઓ પદ્યરચનામાં કે સંગીતમાં લખાયેલી, તે બધી આમાં સમજવા ધારેલું ૧૮૯૭ પહેલાં લખાયેલી બધી કવિતા અને તે પશ્ચીની કૃતિઓમાંથી ને ને આ ત્રણમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે, તે બધી થે “ પૂર્વાશાપ ” પૂર્વ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પહેલાંના આશાપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછીનો અને એ જ્ઞાનના ફલ જેવા તે “ ઉત્તરાશાપ ” અને આ નામોમાં એ પણ ગર્ભિત ખરૂં કે બેચ આશાપ માત્ર છે જ્ઞાન શી વસ્તુ છે તે કર્તા જાણે છે, અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મત્યલોકની સ્થિતિમાં થઈ શકે એવી, ખરૂં જ્ઞાન તો સ્વભાવનો બંદો કરશે સ્વભાવનો હુકમ હશે તો સ્વભાવના સાનિધ્યમાં, સ્વભાવો જ્યારે તેને અહીંથી લઈને પોતાનાં સ્વર્ગમાં સ્થાપશે ત્યારે !

“ ઉત્તરાશાપ ”માં, ઉપલી ચોળમાં પ્રમાણે અનુવાદો પણ આવત પણ આખરે પાછો વિચાર ફેરવ્યો “ પૂર્વાશાપ ” અને “ ઉત્તરાશાપ ”માં સુકવા જેવી બધીયે કૃતિઓ એક ચોપડીમાં જોડતા તે પ્રધાનપણે સ્ફૂટનબોર્ગી થઈ જાય, ખિસ્તિ થઈ જાય, લોકપ્રિય નજ થાય, અને પોતાની કવિતાઓ પણ લોકોની ખિસ્તી થઈ અને સ્ફૂટનબોર્ગી તરફની અપ્રીતિનો ભોગ થઈ પડે એટલે ઉત્તરાશાપમાંથી થોડી અને લોકોને અપ્રિય લાગવાને સૌથી ઓછા બધે એવી કૃતિઓ જ લઈને, તેમને બીજી કૃતિઓ સાથે સાથે ગોઠવવામાં પણ સાવધાની રાખીને છેવટે સમજી ગયો, ને મેલિસા કરના મૃત્યુને દિવસેજ એમદાવાદમાં “ પૂર્વાશાપ ”ને નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

એમાં મેલિસા કરના નાટકમાંની કવિતાઓમાંથી પણ બહુ થોડી આપી છે નાટકો થોડા વખતમાં બહાર પડવામાં છે, એટલે એ કવિતાઓ અહીં કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં પણ આપી નથી.

૧૩૫

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૨૦

મરહુમ મહારાજાએ આદરેલા કામ ભેવાનો પણ વિચાર છે. ને બને તે ખરૂં. . પૂરા કરવાના છે, અને એકાદ વર્ષે ફરી રજા

૧૩૬

ભાવનમર, ૨૩-૪-૧૯૨૦

I am compelled to give up the idea of visiting Bombay There has come such a stamp of painful sadness upon my face that I shrink from meeting people. I can't talk as I ought to. I think it is better not to come. You have seen me in a similar condition in the past. You will therefore understand my unwillingness. I feel that I must continue in my seclusion till I feel tolerably well. I have not come to this conclusion without a struggle In short I cannot come.

This means that I shall not see Mr—I have already informed him of my mental depression. I had to, as he asked me to deliver

a public lecture....

[મુ'બાઇ આવવાનું જનું કરવાની ફરજ પડે છે. મહારા મહેરા ઉપર ઉદ્વેગ અને આત્મિક નિબી ક્ષેત્રી મુદ્દા કપાઇ છે કેસોડોને મળતા પશુ સંગ્રહ પાછુ છુ. ક્ષત્રિયિત થવી એકમે તેવી જરી શકેતો મથી. ન આપણુ જ સાફ. મહારી આવી દશમાં હમે પેલા જોયો છે જ, એટલે [હાલ ત્યા આવવા વિશેનો] મહારી અવગમો હમે સમજી શકશે. મને જાગે છે એ હું કહી શકેસમે. જાઉં ત્યાસુધી આમ એકલ પદવી રહેવુ જ અનિવાર્ય. આ નિર્ણય સ્વીકારી લેતા પેલા તેવી સમિ હું અનુતોદ્ધ જણુએ ન મથો હોઈ એમ ન ધારીશ. પરંતુ કુકામા આવવાને અશક્ત જ છુ.

અર્થાત્ [આ ફેર] હું મિ—ને મળી નહોં શકું. મહારી માનસિક વિપ્રાદવી સ્થિતિ વિશે હું એમને લખી ચુક્યો છું. મને એમ કરવુ જ પડ્યુ, કેમકે એમણે મને એક બહેર વ્યાખ્યાન કરવા લખેલું....]

૧૩૭

ભાવનમર, ૧૪-૫-૧૯૨૦.

કાવ્યોનો સમ્રહ હાલમા હાથમા લઇ બધી છે... શકું તેમ તથી મજબૂતી અશક્તિ હજી

૧૩૮

ભાવનમર, ૧૭-૭-૧૯૨૦

.... Tell me what you wish me to do ...I am ready to come and labour there. I shall even accept a very small salary if and when necessary. My life henceforth

has no other object except the service of my children. Only, unhappy as I am, at present I can render no service whatever.

[હમે હું શુ કરું એમ પચ્છો છું તે

મહેને જાણવો હું ત્યાં આવીને વૈતરૂં કરવા બાલકોની સેવાને માટે જ છે પરંતુ, અરેરે હું તૈયાર છું, ન છૂટકે છેક ઓછો પગાર પણ હું દુખી છું, કશીયે સેવા કરી શકું એમ નથી. સ્વીકારીશ. હવે પછીની મહારી જાણી મહારા

૧૩૯

ભાવનમર, ૧૨-૬-૧૯૨૦

. I thank you for having taken the trouble of going to— for my sake The reply received is so far favourable that my compulsory retirement is not contemplated. And I know I ought not to complain of getting more leisure, since I am expected to be able to make good use of it in my own way Well, as there is no other alternative, I am bound to submitx.

[મહારે માટે લખે—જાણ આવાની તરફ લીધી તે લખારો પાડ માનું છું મળેલો જવાબ સંતોષકારક એટલે અમે એ કે મહેને પે-શ- ઉપર રિટાયર કરવાનો ઇરાદો છે નહીં, અને મહેને વધુ દુરસહ રહે [એવી આ જોડવણ થાય છે], તે વિશે ફરિયાદ કરવાનો મહેને કરશે હક નથી. ઉલટી જો તો મહેને ચાહું તે રીતે સહુપયોગમાં લેવાને માટે વધારે વખત મળે એવી જોડવણ છે, જેનો લાભ હું લઈ શકીશ જ એમ પણ ધારવામાં આવે. અસ્તુ બીજી કંઈ જ થઈ શકે એમ ન હોવાથી હું શું કરું—તાબે છું x']

x તબિયત વિશે અકટોબર માસના એક કાગળમાં લખે છે કે—જેવે અહીં અડવાડિયું રહી ગયા, એમને લય હતો એટલી ખરાબ એમને ગદારી તબિયત ન લાગી અને હવે ગદને તીવ્ર દર્દ છે પણ નહીં પરંતુ ગદારા હૃદયમાં ઢંડી ઢંડી જે શૂન્યતા અનુભવે છે, જે વિશે કોઈની આગળ વિલાપ કરવાનો અર્થ નથી તે તો હૃદયના મરાડવાને સમર્થ છે, અને તેને એનો અત આણુવાનુ યોગ્ય લાગશે, ત્યાં સુધી તે હું સહી લઈશ

૧૪૦

ભાવનમર, ૧૬-૬-૧૯૨૧

વૃદ્ધાવસ્થા આવી ચુકી છે, દિવસ-લતા છે તે દુખનું કારણ છે. બિવિધમાં શું ત્વ હજી પ્રાપ્ત નથી. પ્રાપ્ત કરવામાં જે શિથિ થશે તેની કશી ખબર પડતી નથી .

૧૪૧

ભાવનમર, ૨-૬-૧૯૨૧

મારો ગયેલો ઉત્સાહ અત્યુક્ત અંશે સમજીને હાથમાં લઈ શકીશ તમારી મદદ પાછો આવશે એમ કેટલાક વખતથી લાગવા લેવી જ પડશે. માડયું છે એટલે યોડા મહિના પછી કાવ્ય

૧૪૨

ભાવનગર, ૪-૩-૧૯૨૨

સૌ હૃદયલક્ષ્મી સખધી કેટલીક જ કરી છે. અંમત હાનિ તરફ તો જોવાનું જ ખબર નથી. પાસેથી જાણી હશે સરલ સ્વિચ્છ હોય નહીં. તેના ગુણો ધણા વખત સુધી સાબ અને નિર્દોષ જીવનથી દીકરી અમારા સર્વના રશે અને આસુ પડાવશે, પણ તેના પોતાના માર્ગ ઉપર પ્રકાશ પાડી ગઈ છે. સૌને. આત્માને માટે તો જે બન્યું છે, તે શ્રેયસ્કર ખાતરી થઈ છે કે આ કલેશમય સંસાર જ છે, એવી મારી આસ્થા હું આસપાસના રમથી તેને બોલાવી લીધી એ પ્રભુએ દયા હૃદયોમા પણ જોઈ છું .

૧૪૩

ભાવનગર, ૧૧ ૪-૧૯૨૨

મારી નિવૃત્તિના વખત પાસે આવે તો એકાત નિવાસનો કરવા ધાઈ છું. સ્થાન અનુભવ છે. પહેલો ઉપયોગ કોઈ સુદર સ્થલે જઈ ફેલ હોય તો તમે સાથે આવશો ? ..

૧૪૪

ઝીનગર, ૧૫-૫-૧૯૨૩

, આ કાશ્મીરની બૂંધિ દિવ્ય છે...

ઉત્તમરામ ચરિત (સંસ્કૃત)ની એક નકલ

અહીં બેત્રણ મહિના રહેવાનો વિચાર છે. મેળવી બુકપોસ્ટથી મોકલશે.

આવણુ વીત્યા બાદ કાશ્મીર છોડીશ.*

* નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે જ કાશ્મીર બેઠું હોડયું શરીર કેટલું બધું સત્વહીન થઈ ગયું હોય તેનો પૂરો ખ્યાલ પણ નહીં હોય, અને—ધણા ધણા પ્રાણીઓ ભવ્યે અભવ્યે બેઠી દોડ કરે છે ધરની દિશામાં, તેમ ઝીનગરથી અધિરા કર ધરી આબ્યા શાવલપિડી, અને ત્યાં કોઈની સલાહ માની નહીં, દાકતર કે ઇસ્પતાલ તો હું ટેન્ જોના, જસ રોકાયા પણ નહીં, ધગતા તાવવાળા જ મેલ ટ્રેનમાં બેસી ગયા ગાડી સમઢે જ્યારે લાહોર સ્ટેશનમાં આવીને ઊભી રહી ત્યારે રેલ્વેના અધિકારીઓ, પોલીસ, વગેરે બીજા જલાસના રખ્યાના એક ખાનામાં અધિરા કરને બદલે કોઈ અજ્ઞાત મુસાફરનું નિર્જીવ જોળિયું જ જોવા પાગ્યા

“ Life is but a tale of morning grass
Withered at eve. ”

Wordsworth

Yet leaving here a name I trust.
That will not perish in the dust ”

Southey

કુળું ન ચોકમાં. ગૂળું ગૂળું જ તે
જાણી ચ સર્વે એ રૂપ, રૂપું છ તેઃ
તે ચ છ ન કાલ્ય સાંતિ થાયે કાજ,—

શમ તે આતાગ, તે અલેહ-અદિમતા જ,
તે સહોર્મિ, તે સહોર્મિ-રૂપિ,
તે વિષમિત્તય, અર્થે ચુસમાં ચ સંમિતિ,
રોપ તર્કે તે ઉદારતા મહુર,
પળત દૂર દૂર તો ચ ઉંડી દૂરતા-મહુર,
તુલંત સમ્યમાં ચ તવ તે અમર,
કાલ્યોત્તમી ચ જમતી અદ્ય દૃષ્ટિ તે,
સાંતિ તે, વિરામ તે, વધે છ વર્ષ વર્ષ એ

કુળું કુ ગીદ ચોકમાં? મમો જ વું અયોદ્યમા,
નિહાળુ અમ્મ સત્ત્વ અત્તા ત્ત ચાપો અતર્કમાં,
વા ભવે વધે કુલો ફેલી અયોદ્ય પાત્રમાં.

મોરબી, તા. ૧.૧૩.

શ્રી. ભાઈ,

પ્રિય ભાઈ, જો પત્રિકા નથી તો તમારું
પત્ર રીડે તરફ છે. તમારા ઉપર વિશ્વાસ નો
અત્યંત છે તમે રાત્રી તમારું પત્ર છે નો
લોક નો નહીં, અને તમારી તમારું ઉપર
અત્યંત હૃદય હશે. હું હવે બધું તરી
મારું.

મોરબી-૧-૨૩

શ્રી. ભાઈ, તમારું મહેલ

મોરબી, તા. ૧૩ ૧૫.

પ્રિય ભાઈ,

હું જોઈ ગયો છું તમારી મહેલમાં અને તમારું
અને ઉપર છે. તમારી મહેલ હું અને તમારું
તે તમારું મહેલ અને તમારું હૃદય તમારું હૃદય
અને તમારું મહેલ અને તમારું મહેલ તમારું
હું. તમે તમારું મહેલ તમારું હું હું હું હું
તમારું મહેલ તમારું મહેલ તમારું મહેલ
અને તમારું મહેલ તમારું મહેલ તમારું મહેલ

શ્રી. ભાઈ, તમારું મહેલ

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના જીવનના મુખ્ય બનાવોની સાલવારી

(કાન્તમાલા માટે તૈયાર કરનાર રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.)

૧૮૬૭

નવેમ્બર ૧૦, ચાંવડ મામમા જન્મ

૧૮૮૩

પ્રથમ લગ્ન.

“ ખરી મોહોળત અથવા મુલ્યાસનું
કુલ ” (પૃષ્ઠ ૭૨) એ ચારણી કિસ્સો પ્રકટ
કર્યો. લખેલો લગભગ આખો મણિશંકર,
ચાંચુના સામગ્રીના કિસ્સાઓ ઉપરથી, કોઈ
કોઈ ભાગ જોમના તે વખતના સહાધ્યાયીઓ-
માથી જોઈએ ઉમેરેલા અને ફેરવેલા હાપલા
તરીકે, મુખપૃષ્ઠ ઉપરનો દોહરો મણિશંકરનો
નથી. મુખપૃષ્ઠ ઉપરની સાલ ૧૮૮૨ છે, જે
ખરી નથી, અને ક્યાં તરીકે મણિશંકરની
સાથે ફલપનરામ વલ્લભદાસ પાઠેકનું પથુ નામ
છે, પરંતુ પાઠેકે માત્ર અર્પણપત્ર લખેલું અને
ચોપડી હાપવા તથા ખપાવવાની ખટખટ કરેલી.
આની બીજી આદૃતિ થઈ જ નથી, અને
પહેલી આદૃતિની નકલો પથુ ધણીખરી નાશ
પામી છે ચોપડીમાં ૪૨ી હાપવા જેવું કંઈ
જ નથી

૧૮૮૪

રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઈસ્કૂલમાંથી
મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ.

૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮

ચોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં રહીને
એલિન-રટન કૉલેજમાં અભ્યાસ.

૧૮૮૮

બી. એ. માં પાસ, સેકન્ડ ક્લાસ,
એમ્પ્રિક વિષય-ફિલસૂફી

૧૮૮૯

કામચલાઉ શિક્ષક, સરકારી હાઈ સ્કૂલ,
મુરત, “ વસંતવિજય ” એ કવિતા મુર-
તમાં રચી.

૧૮૯૦

પુત્ર પ્રાણલાલનો જન્મ.

મુળાઇ લો-ક્લાસમાં અભ્યાસ.

“ ચક્રવાક મિથુન ” એ કવિતા રચી,
“ દેવયાની ” આરબી.

સપ્ટેમ્બર ૧૫ વડોદરા કલાભવનમાં નવી
વાઇસ પ્રિન્સિપલની જગ્યા ઉપર નીમણૂક,
ખમાર રૂ. ૧૦૦ કળદાર, થોડા માસ પછી
રૂ. ૧૫૦

૧૮૯૧

પ્રથમ પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૮૯૨

દ્વિતીય લગ્ન.

૧૮૯૩

“ પ્રજાઓનાં ઇતિહાસ ” એ માલામની
“ ઇન્દ્રિય ” એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૫

એ ૧ ખમાર વધીને રૂ. ૨૦૦ કળદાર
“ સયાજી જ્ઞાનમંજુષા ” એ માલામા “ શિ-
ક્ષકોનો ઇતિહાસ ” પ્રકટ કર્યો

કુમાર શ્રી જ્યોતિર્દાસના શિક્ષક થોડા
માસ કલાભવનની નોકરી ઉપરાંત દર આઠવા-
ડિયે અમુક કલાક આ કામ કર્યું.

૧૮૯૭

“ એક દેવીનો આત્મચત્તાત ” એ અનુવાદ
(ગ-અ-થ કૃત વિશ્વેશ્વર મીસ્ટરના એક
વિભાગનો) પૂરી કર્યો.

સ્વીડનબોર્ગ એક નવ સમ્યા ધર્મનો
ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઈ

“ પ્રભાઓના મહાપુરુષો ” એ આલ્મીના
“ પ્રેસિડન્ટ લિ કન ” એ જીવન ચરિત્રનો
અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૮

નવેબર ભાવનગર કેળવણી ખાતામાં
ડિરેક્ટર મિ જમશેદજી ઉનવાળાના આસિ-
સ્ટન્ટ થયા, ૧ માર્ચ ૩૧ ૧૫૦

૧૮૯૯

“ લગ્નરેહ અને તેનો તિથિકર્મમાં હેતુ ”
એ સ્વીડનબોર્ગ નિબંધ પ્રકટ કર્યો.
પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ

૧૯૦૦

“ સ્વર્ગ અને નરક ” એ સ્વીડનબોર્ગના
એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો

૧૯૦૩

“ કલાપીનો કેકારવ ” પ્રકટ કર્યો

૧૯૦૪

સામળદાસ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ
કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલ કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ વડા
તરીકે, લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી

૧૯૦૮

સલીમશાહ (અનુભવ) નાટક લખ્યું

૧૯૦૯

રોમન આત્મચરિત્ર એ નાટક લખ્યું

૧૯૧૧

બદલી દિવાન એફિસે અને મહારાજા
સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

‘ હુમીર કાવ્ય ’ એ કલાપીનું અપૂર્ણ

મહાકાવ્ય પ્રકટ કર્યું

૧૯૧૨

‘ મીલો અને મુર્ચિસ ’ એ સ્વીડનબોર્ગ
નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો

ઓરિસ્ટ્રાટલ કૃત નીતિશાસ્ત્રનો અનુવાદ
પ્રકટ કર્યો

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮

“ સિટિક અને ફિટી વિક્રમ ” એ
સાપ્તાહિક યુરોપીય મહાયુદ્ધ વાસ્તુ તે દરમિયાન
ચલાવ્યું

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ધર્મ ખરીદ્યું.

૧૯૧૫

“ Heart of India-હિંદુ હૃદય ”
એ એલિસ-ગુજરાતી ત્રિમાસિક, સ્વીડનબોર્ગ
મતના પ્રચાર માટે ચલાવ્યું.

“ કુર્મી સસાર ” એ નાટક પ્રકટ કર્યું

૧૯૧૭

“ ગુરુ ગોવિંદસિંગ ” એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૮

દ્વિતીય પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મહારાજા આર્વાસિ હંજનું મૃત્યુ.

‘ ગીતાગોવિંદ ’ નો ગદ્ય અનુવાદ પ્રકટ કર્યો

૧૯૨૦

‘ સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન ’ ચોપડીરૂપે
પ્રકટ કર્યું

૧૯૨૧

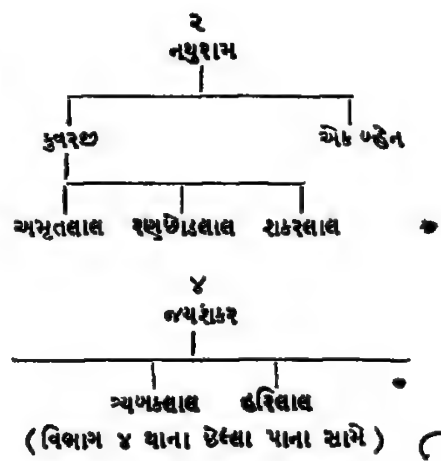
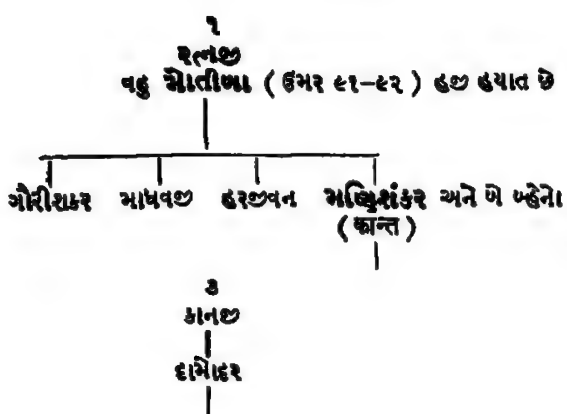
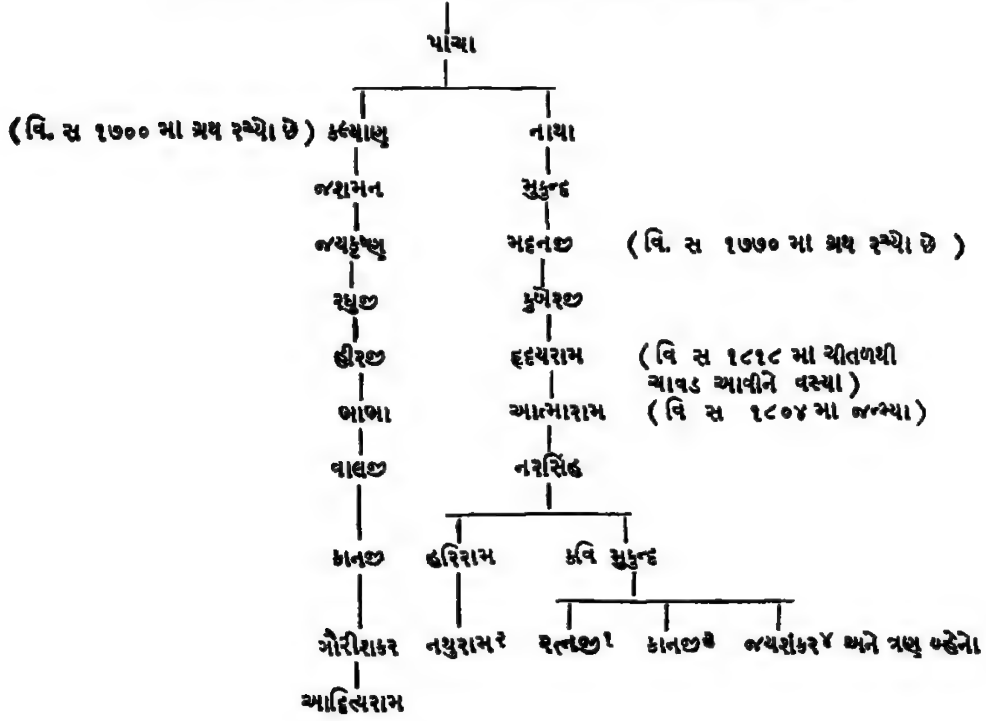
ચેટ્ટાકૃત શીડસનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.
મોટી પુત્રીનું મૃત્યુ

૧૯૨૩

જૂન ૧૬ મૃત્યુ, રાવળપિડિયા સ્મરણ
આવલી મેજ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા, તે જ
દિવસે “ પૂર્વાભાષ ” અમદાવાદમાં પ્રકટ થયેલ.

વિ. સં. ૧૮૧૮ થી આવકનિવાસી પ્રશ્નોરા નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંબો
(કાન્તભાલા માટે મોકલનાર રા. રા. દુ કે શાસ્ત્રી અને ભ. ગિ. ભટ્ટ)

૩ પ્રિ. પ્રે

(વિભાગ ૪ થાના છેલ્લા પાના સામે)

ટીપ

કોનના કટુભીઓ પામેથી મળેલા જન્માક્ષરમા કોનના જન્મના
ગદ જ હતા, ૫૦૦૦ તે ઉપરથી ગણિત કરીને ચલિત ચક્ર ઉપજાવતા જોશી
ના । ગોપાળજી જયદેવને એ મૂલ ગ્રહ જ ખોટા અને નકામા જેવા લાગ્યા,
એટલે આ સગ્રહમા કોનના જન્માક્ષર આપવાનો અમારો વિચાર અમારે
હમ છોડી થડીએ તજ દેવો પડ્યો છે

કાન્તમાલા

મોડી મળેલી કૃતિઓ

૨૮ રા બાબુમસાદ વ્યાસ

૨૮. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા ?

વીરપૂર જેવા સો ધરના ગામડામાં સાળના સાત વાગે ગ્રામ્ય લોકોના સાદા વ્યવહાર વિના બીજી શું નજરે પડે ? સીમમાંથી આવેલા ઢોર કેમ ઢોલું હતું તો કેઈ આખો દિવસ ખેતરમાં ફરી શાકી ગજેલા બળદોને પપાળી ધાસ નીરડું હતું. કેમ હજી હજી લખ થેર આવતા લાખે સાદે ગ્રામ્ય ગીતો લલકારતું હતું. તો કેમ ગ્રામ્ય બાળા માથે ચારનો ભારે લખ હાથમાંની નાની ડફળીથી બેસોને હાકતી સાથેના ગોવાળીઓ સાથે વાતો કરતી ધર-ભણી વળતી હતી આખો દિવસ મજુરી કરી, પ્રમાણિકપણે નિર્વાહ ચલાવતા મજુરો બીજા દિવસની મજુરીની વાતો કરતા આવતા હતા, તો ઢેલકાક ખેડુતો ચાલુ સાલના પાકની વાતો કરતા છૂટા પડતા હતા વરસાદ ધીમે ધીમે-ટમ ટમ કરતો- પડતો હતો. કેઈ કેઈ સમયે વીજળીના ચમકારા સાથે કડાકા થતા હતા અને મત મયૂરો તેને પોતાના મનબેદી પથુ મીઠા સ્વરથી સત્કારતા હતા.

આવા રમણીય સમયે વીરપૂરના ગરાસીયા દેશળદેવ પોતાના વિજ્ઞાન ઝોટલાપર કાચીનો ખાટલો નાખી હુકો ગજાવતા બેઠા હતા. ચાર પાસ ખેડુતો અને બે એક વરતણીયા પથુ સામે બેઠા હતા. વચ્ચે એક કાદવની બના-

વેલી સધડીમાં કરાડીઓ બળતી હતી. બાબુમાં લીલા વટાણાની સીમો પડી હતી. પાસે બેસનારાઓમાંના ઢેલકાક તે ફોલતા હતા. ન્યારે કેમ કેમ હાથની વાળેલી આસત્રીના પાદડાની બીડીઓ કુકતા હતા ખાટલાને અઢેલીને રામ-સકર મહેતાજી બેઠા બેઠા તમાકુનો માવો કરતા હતા. આઘ અવળા ગપ્પામાંથી નિશાળ સળધી વાત નીકળી.

“ મકુરો આસ્તર રથાળ. ' ભારા અર-ખાને અજુય આક નહિ આવડતા, તે એ તે ભણુયે કે ને ભણે ? ” અનજુ પટેલે મહેતાજીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જુઓને પટેલ ' અમે તો શીખવા-ડીએ, પણ એનું મગજ જરા કાચુ છે, તેનો શો ઉપાય ? કેમ એના મગજમાં લખી દેવાય છે ? એ તો ધીમે ધીમે શીખે ” મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

“ ભણવામાં તો ભારે રાયશંગ બહુ બહા-દર એને મેંતાજીએ કોકો શીખવાડ્યો ત્યા તો માળો સોપડીએ વાચવા મડી પડ્યો ” દેશ-ળદેવ વચ્ચે પૂરાવા.

“ એમાં તો હૈયાનો ઉકેલ બેઠાએ ” મહેતાજી બોલ્યા.

‘ પણ હે આસ્તર સાહેબ ' બલા પેલા

સાચર સાચર ક'છે તે રથુ હશે ?

એક વાર હું વડોદરે ગયો તો, તારે તા વાત હાથળી'તી કે સાચરની સભા મળવાની છે એ બધા કેટલું ભણેલા ? તમેય એ પરીક્ષા આપી છે કે નૈ ? ” દેશળદેવ બોલ્યા.

‘ દેશળભા ! એ તો સાક્ષર કહેવાય એની પરીક્ષા નથી હોતી હુંય સાક્ષરમા ગણાઉં છું પણ સાક્ષર થવું બહુજ કઠણ છે ” મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

“ એ બણ્યા વના રથી રીતે થવાય ? ” દેશળભાએ જાણસા જણાવી

“ જ્યેને મહારી જ જ્ઞાત કહું. ” મહેતાજી પોતાની વડાજી કહાવા તપાસ પોતે સાક્ષર સ્ત્રી રીતે બન્યા તે વાતનું સંસર્પૂર્વક વર્ણન કરવા તૈયાર થયા. એટલામાં, બધા બારેટ આવ્યા બારેટ આવતા કહેવાનું કામ શરૂ થયું. અને બીજી તરફ સમયકર મહેતાજીએ પોતાની વિદ્વતા દેખાડવાની તથા સાક્ષર કેમ થયા તે વાત સમજાવવાની શરૂઆત કરી.

“ શરૂઆતમા હું સુખાઈમા મુળજી જેઠા મારકીડમા નોકર હતો પણ પાછળથી જેઠે પામણી ફેરવતા આપણને ત્યાંથી પાછાંત્રિય મળ્યું ન મળે હાથમા દમડી તેમ ન મળે એળખાણ. ધીમે ધીમે ખાવાના પણ વાખા પડવા માડયા. તેમજ નોકરીના પણ સાક્ષા હતા એટલે કા-ધક વગર મૂઢીનો ધધો ખોળવો શરૂ કર્યો ફરતા ફરતા એક દરજીને જોઈ વિચાર થયો કે આ ધધો સારો મૂઢીમા માત્ર સચો રોજની કમાણી પણ એળખા આછી રૂપીઆ દોઢેકની પણ સચો લાવવો કસાઈની વળી મન હળમના ધધા પર દોડયું પણ તેમાય પાછી સુસીમન આવી એક તો અસ્થો અને ટપટ પીયા માટે પૈસા જોઈએ અને વળી તે ઉપરાંત હળમત કરતા આવડવી જોઈએ નહિ તો જો કોઈનો માલ કે દાદી કપાય તો ચાર થપડો

ખાવી પડે બાકી એ ધધામાય કમાણી તો સ-જજ એક દોસ્તદારે દરખાસ્ત કરી કે રોજના વર્તમાન પત્રોમા નોકરીની જાહેર ખબરો આવે છે તે વાચવી, એટલે નોકરીનું ચોક્કું ગોઠવાઈ જશે. આપણને કાંઈક તે દરખાસ્ત ગમી, અને કુરસદનો વખત એટલે કે આખો દિવસ વાચ-નાલમમા માળવા માડયો જાહેર ખબરો બધી અથ થી ઇતિ સુધી વાચવા માઢી પણ તેમા શું વળે ? ” જોઈએ છે-રૂમવતી કમ્મા માટે લા-યક વર. ઉમ્મર વર્ષ ૧૬ લખો બોક્સ ન x x x ” “ જોઈએ છે-પુનર્વિવાહ માટે ચોગ્ય વિધવા. ઉમ્મર વર્ષ ૧૮ સુધીની પત્ર વહે-વણ ખાનગી રાખવાના આવશે. ” આવી આવી જાહેર ખબરો વાચી અણખે તો, કેટલાંક એટલામાં એક પ્રસિક્તો “ જોઈએ છે-સા-ક્ષરો સાહિત્યની મર્મ કરવા માટે લખે-અધિપતિ ‘ અવકાશ બહાર ” આવી જાહેર ખબર જોઈ આપણને કાંઈક ભ્રમ થયો સા-ક્ષરોને સાદુ માન મળે છે અને વિદ્વાનોમા પણ એક ગણાય એટલે આપણે સાક્ષર થવનો. ઇરાદો રાખ્યો અને જોઈએ જોઈએ ભેખકોના લેખો અને પુસ્તકો વાચવા માડયા બીજી દિ-વસે એક કવિતાની શરૂઆત કરી કમિળ, ખડીઓ, કલમ લખ આપણે તો લખવા ભેદા શું લખવું એ વિચારમા એટલો તો હું સ્ત્રીન થઈ ગયો કે ગંગાની મા જમવા બેસાવવા મઢી તે પણ આપણે સામળ્યુ નહિ હજી તો કલમ કાગળનો સ્પર્શ કરે છે એટલામા તો ગંગાની માએ હોવીટર તોપ ફુટે એમ જ ખરો ધડાકો કરતા કહ્યું—

“ ઓ હો હો હો ! આજ તો કહી બ-હુજ કામ આવી મડયું છે ! સમજાણુંય જશી કે રથુ ? ”

“ અરે જરા ધીની ચા. આજ તો કવિતા લખવી છે ” આપણે હું પેટે જગાળ આપ્યો

કુંડી વાર્તાઓ

રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા ?

ઉદ્દેશ

“ કવિતા તે વળી રશુ ? ”

સુધી બહુથી ગગની મા બોલી

“ એ તો તમે ગીત ગાઓ છોને તેવા
સુધરેલા ગીત તે કવિતા ”

“ ત્યારે તો તું મને આમા મદદ કર ”

બસ, થંધ ચૂકું અમે એવ જણ્યુ બેઠા
અને કવિતા શરૂ કરી. ધીમે ધીમે પુણી કરી
ત્યારે જ જમવા ઉઠ્યા અમારી પહેલી કવિતા
નીચે મુજબ હતી—

“ જો હો ! એમા તે રશુ ? એમાં તો
અમેય ધણા બેઠકડા ગાઇએ છીએ ” ઉઠા

* “ લે મહાની બ્રહે જોલી, કમલડી બોલે,
આબલીયા ડાળ કાગ ઝુલે રે લે મહાની ”

ચંપાની કળી પરે બમરા ગગલે,
કંભે તો કુકડો બોલે રે લે મહાની ”

વાહીની મોરલીએ વાધનો છુવાટો,
હરણીયા કુદી ખેલ ખેલે રે લે મહાની ”

કુતરણુ “ હાઉ, હાઉ, ” બીલીતું “ મ્માઉ મ્માઉ ”
સાબળીને હાથીઓ ઠોકે રે લે મહાની ”

તે દિવસે અમારા આનંદનો પાર નહોતો
અને—

“ વાહ, વાહ એતાણુ સ્થાપ ! ગીત તો
બો હારે હો. ” અજણુ પટેલ બોલી ઊઠ્યા.

“ ક્યમ ના હોય, બાપ ! એ તો સરસતી-
ના દીવરા ” ભગા પ્યારેટ કમુઓ લઇને
દેશબદેવની નજીક આવવા બોલ્યા પ્યારેટ
બધાને ‘મારા હમ’ ‘તમારા હમ’ કરીને કમુઓ
પાયો, અને પોતે પણ એ ત્રણ અજલી ભરી
પીણા પાકી રે, મ. દે. સાક્ષર આગળ
ચલાવ્યુ

“ આપણે તો જમી પરવારી પાસા કોરા
કડકડલા કાચળા બિરો સેમીયા દાણુ જેવા
અક્ષરે કવિતા ચીનરી કાલી અને “ ગુજરાતી ”
પાઠા, અગ્રિપ્રતિદાન ઉપર સોફલો સાથે એક
આનોની ડીપીટ, પીડી, અક્ષરે કવિતા લખનાર
તરીકે રા. મ. દે. ની સહી કરી ”

* હાથના સંજમ અમરો

“ રા. મ. દે. કોણુ ? ” દેશબાએ પૂછું

“ મહા નાથ રાજસ કર, મારા ગગની
માનું નામ મ્મા ”

“ મ્માકેર ! ” ભાગા પ્યારેટ અલેતાળને
અવકાતા બોધ બોલી ઊઠ્યા

“ હા, હા, એ જ અને દેશબા અમારી
અડક. એટલે કુકામા રા. મ. દે. લખાઈયું.

સાક્ષરો અમા એમ જ લખે છે ગુજરાતી
ચોપડીએલા તમે નથી લખ્યુ ?

‘ ક. દ. ડા; ખ. દ. ડા; ન. લો. લી;
મેં વા. દ. ’ એ બધા એવા જ નામ,
સમજાતે જી ? ”

“ હા હા સમજાઈયું ખરું. ” દેશબા
ધૂમાડાના ગોટ કહાડતા બોલ્યા

“ મહી! ગુજરાતીના અક્ષર માટે આપણે
તો રવિશંકરના સંવાચન પહેરમાં વૈજનાલયના
પહેરમા આપણુ ગુજરાતી અંબડાવી ગયા,

પણ કવિતાનું તો નામ જ નહિ. આખરે “લેખકોને” એ મથાળા નીચે “રા. મ. દે. — કવિતા લખતા પહેલાં ભાષાનો અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો. નહીં તો કોઇ સાક્ષર પાસે જઈ ‘એકઠે એક છુટા તમારી કવિતા કચરાપટ્ટીની ટોપલીને સ્વાધીન.’” એવું લખેલું વાચી આપણે તો ટાઢા જ થઇ ગયા. ગમાની માને વાત કરી તે બોલી— “એમા સ્યુ ? કઇ બૂલ કરો. ફરી લખો.”

આપણે પણ પછી તો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે ‘બસ, લખતા પહેલાં બહુ વિચાર કરવો.’ અને તેથી મોટા મોટા સાક્ષરોની દમની નકલ કરવા, તે દમ બોલવાની ટેવ પાડવા માંડી.

કેટલાક દિવસ પછી અમારા એક સ્નેહી નાથાલાલના ધરની વાન નીકળી. આ નાથાલાલ બહુજ પૈસાદાર હતા. તેમને ત્યાં હાથી ખૂબે તોય કાંઈ વધારે ના કહેવાય. એમની વહનું નામ હતું હેમકેર એમના છોકરાનું નામ હતું કચરાલાલ અને ભત્રીજાનું નામ હાથીભાઈ.

આજ તો હું નાથાલાલને ઘેર ગયો હતો ‘હેમને’ ત્યાં કચરાનું લગન છે તેની હમણાં તો ધામધૂમ ચાલે છે,” આપણે સાક્ષરરત્નોનું અનુકરણ કરતા કહ્યું.

“ત્યારે આપણે પણ લગનમા મ્હાલવાનું થશે. ઠીક મઝા પડશે.” ગમાની માએ ખુશી થતા કહ્યું.

“અરે ! પણ શું ધાધળ ? ‘હેમને’ ધડી-વારની કુરસદ નથી. તેમા વળી હેમને તાવ આવે છે ધરમા ‘કચરો’ તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં હાજર જ. ‘હેમના’ ધરમા—”

“ત્યો તે વળી કચરો.. ધરનો દીકરો તે કયા જાય ?” ગમાની મા વચ્ચે બોલી ઉઠી.

“અરે કચરો નહિ પણ હું તો ‘કચરો’ પુત્ર-કહેતો હતો વળી એમણે હાથીની પણ

ગોઠવણ કરી છે ”

“તે એ ‘હાથીને’ બાધશે ક્યા ? અને એને ખાવાનું કેણું નીરશે ?”

“આજ તે તને થયું છે શું ? હું હાથી ‘હેમના’ ભત્રીજાની વાત કરું છું ત્યારે તું ‘હાથી’ સમજે છે ”

“આજ તમારું મગસ તો કેંઈ ખસ્યું લાગે છે. હેમને તે વળી ભત્રીજો જ ક્યા છે ?” ગમાની મા ખીજવાઇ.

“કેમ, ‘હેમને’ ભત્રીજો નથી ? તને તે આજ થયું છે શું ?” હું પણ હવે તો ખીજવાયો,

“ના ના દશ વાર નહિં. હેમને ભત્રીજો હોય તો મારા કાઠા કલમ કરું” ગમાની માએ છેલ્લે પાટલે બેસતા કહ્યું.

“અને જો ‘હેમને’ ભત્રીજો ન હોય તો હું મારી મૂછ મુડાવી નાખુ.” બસ. પછી શું પૂછવું. અમારે બહુ જ બોલાબોલી થઇ. મારા સાળાનું નામ અમથાલાલ હતું તે પણ બાળુ-માજ ગ્હેનો હતો તેથી મેં ગમાની માને ધ.મી પાડવા કહ્યું—

“પણ જો અમથો કહે તો તું કયુલ કરે કે નહિ ?”

“અમથો” કહે તેમા સ્યું વળ્યું ? એ કઇ ખરી વાત કહેવાય ? એમ તો હું અમથી અમથી ધણીય વાતો કરું ”

“અરે ? ‘અમરતો’ નહિ પણ અમથો ત્યારે ભાઈ ?”

“હા ભલે”

મેં તરતજ અમથાલાલને બોલાવ્યો. અને આ બધી વાત કરી તે બોલ્યો—

“જાઓ, જાઓ, હેમને તે વળી ભત્રીજો છે જ ક્યા ? એ તો નાથાલાલનો ભત્રીજો થાય, ”

“હું પણ એ જ કહું છું ને કે એ ‘હે-

મનો ' ભત્રિજો થાય, "

" અરે ભલા માણસ ! હેમનો નહિ પણ એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો "

" હા, હા, નાથાલાલનો જ " મે કહ્યું

" ત્યારે તમે ' હેમનો ' ' હેમનો ' કેમ કરો છો ? "

" મે તો એમનો કહ્યું હેમનો નહિ એ તો આજ કાલની સાક્ષરીઆ બોલી છે તમે જા સમજો હમણાના સાક્ષરો 'અ' ને બદલે ઘણી વખત 'હ' વાપરે છે " મે ખુલાસો કર્યો

" ધૂળ પડી તમારી એ બોલીઆ ફેાગ-ટનો લોહી ઉકાળો કરાવ્યો " ગગાની માએ શાન્ત થતા કહ્યું.

આપણે આ અનુભવ પછી તે બોલીનું અનુકરણ કરવું પડતું મૂકી બીજું અનુકરણ કરવાનો વિચાર કર્યો અને સામાન્ય વાતચીત કરવામા પણ આપણે તે જ ગલપદ્ધતમક રીતીનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો મારી જન્મગા-ઠને આગલે દિવસે મે ગગાની માને કહ્યું -

" સામજે છે ? મા ગગાની ' કાલે છે જન્મગાઠ મારી ઇચ્છા થાય છે એવી, કે કરાવું જલસો નાચનો, જો હોય ઇચ્છા ત્હારીય સાથે વળી છે લગન કાલે પેલા કચરાનું ભેગાભેગુ થઇ જશે બધુય ઠીક. બોલાવીશુ ગાવાને પેથી કોઢિલકઠી ગાનારી રંભાને, મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ "

આટલું બોલતા બોલતામા તો ગગાની માની સ્ટીમ વધી પડી અને મોઢાનું બોઢલર શટી ગયું ઘડાઘડ અને તડાતડ વાગ્યાણ નીકળવા માડ્યા. વચ્ચે વચ્ચે એકાઠ બે સ્વસ્તી પણ સાબળી અને આપણે ઠંડા પડી ગયા

આ સાબળી બધા હસવા મડયા રા-મ-દે સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું-આ બધું બનવાનું કારણ મારા ગગાની માએ ગલપદ્ધતમક ભાષા બોલતી ન હતી અને તેથી એ અવળું સમજી '

(ગગાની મા રા મ. દે નું કહેવું નીચે મુજબ સમજી હતી -

" સામજે છે મા ' ગગાની કાલે છે જન્મગાઠ. મારી ઇચ્છા થાય છે એવી કે કરાવું જલસો નાચનો જો હોય ઇચ્છા. ત્હારીય સાથે વળી છે લગન કાલે પેલા કચરાનું ભેગા ભેગુ થઇ જશે બધુય ઠીક બોલાવીશુ ગાવાને પેથી કોઢિલકઠી રંભા ને મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ " રંભા અમારી શેરીમા રહેતી એક કૂટડી વિધવા હતી, જેને વિશે કંઈ વાત નીકળતામા બધી સધવાઓ છેડાઇ જ પડથી, કાણુ બાણુ કેમ.)

આપણને તો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. જ્યારે જ્યારે સાક્ષરોનું અનુકરણ કરતો ત્યારે ત્યારે આવી જ પંચાત થતી. છેવટે આપણે કટાબ્યા અને મન સાથે વિચાર કર્યો કે -- "સાક્ષરો પુસ્તકો યા લેખ લખે તે કોને માટે ? અને સાક્ષર એટલે શુ ? " સાક્ષર એટલે સ+અક્ષર=બણેલો, બુદ્ધિવાન અર્થાત નિરક્ષરથી ઉલટું એટલે આપણે સમજ્યા કે બણેલા ને બુદ્ધિવાન એ સાક્ષર અને સાક્ષરો જે લખે તે સામાન્ય પકિતના માણસ માટે કારણ સાક્ષરો તો વિદ્વાન જ છે પણ નિરક્ષરને શીખામણ આપવા તે લખે અને તેથી " હેમને " અને " હેલુ " તથા " મધુવચ્ચ સૈલી " નિરક્ષરને માટે તદ્દન નકામી જ. માટે ખરૂં પૂછો તો સાક્ષરોએ સાદી સરળ ભાષામા જ લખવું જોઇએ આ નિશ્ચય થતા આપણે બધાનું અનુકરણ કરવાનું છોડી દીધું, અને સરળ ભાષા-મા લખવા માટે કવિ શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનું અનુકરણ કરવા માડ્યું અને સ્વાસ્થી હું સાક્ષર થયો અને તેથી જ જેમ તે કવિશ્રી કે દ હા લખતા તેમ મે રા. મ દે લખવા માડ્યું. કહો, બાપુ !

હું સાક્ષર ખરો કે નહિ ?

૬૮

૨૧ ૨૧, હરિપ્રભાદ ગોરીશંકર મસ્તકકીર

પરદુઃખભંજન પ્રજા

યાને

એક અસાધારણ આત્મબોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને ચોડા વખત ઉપર જ સ્વેચ્છાએ*
દગિયામા ડૂબી જનાર લોકની કંઈક પીઠાન

એ ટાપુમા અમે ફરતા હતા ત્યારે મારેા અમેરીકન સાથી હસ્યા જ કરતો હતો અમે ત્યાં ઉતર્યા, મહીનો દિવસ ગલા અને છેક કેલિફોર્નિયા પહોંચ્યા ત્યાં મુઠી એ હસ્યા જ કરતો હતો, અને જરાક કોઈક ભયો માણસ દેખાતા તેને “શામુશા” એવું નામ આપતો હતો. જે દરેકોથી તેને હસવું આવતું હતું તે જ દરેકોએ મારા મન ઉપર ઉઠી અસર કરી હતી એ અદ્ભુત શામુશાની પ્રજા માટે મને ઓગીવુ પચીસ ટકા માન વધી ગયું હતું

પ્રથમ પરિચય-વાત એમ બની હતી કે ૧૯૧૦ માં ન્યારે જાપાન માર્ગે હું અમેરિકા જતો હતો, ત્યારે શેઠાઈમા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ જેડે મારે મિત્રાચારી થઈ હતી અને તે પરિપક્વ થતા, મારૂં આગલું પ્રોગ્રામ રદ કરી, તેણે અને મેં પાસિફિક મહાસાગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યું હતું તે પ્રમાણે એક વખતે ન્યૂઝીલેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફ્રાન્સોસા, કેપ્ટન કુકનો ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેના નામ તેમની ફેાઈબાઓએ પાડ્યા નહોતા, તેની ભેટ લેના લેતા ફ્રાન્સોસાથી દૂર અન બીજા કોઈ પણ જાણીતા સ્થલથી દૂર એના પાસિફિકના મધ્યબિંદુએ આવેલા શામુશા ટાપુમા

અમે જઈ ચઢ્યા

એ નામ પણ અમે જ આપેલું તેનું દેશી નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાંના દેશીઓએ અમને તે ધણી વખત ગોખાવ્યા છતાં તે યાદ નહીં રહેવાથી, તે લોકોની બોલીમા વાગવાર આવતા ‘શામુશા’ શબ્દ ઉપરથી અમે તેને એ નામ આપી દીધું હતું

પાસિફિકના બીજા ટાપુઓમા કડવો અનુભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht) જેની ટાપુના કીનારા આગળ લાગરી કે અમે બને જણા, પાટનુનતા ખીસામા બે, વારકુટના ખીસામા બે, કમરે પહેરેલા પટામા બે, એરી રીતે છ બાર બાર ગોળાથી ભરેથી રીવોલ્વરથી સજ્જ થઈ હાથમા નાગી તલવાર સાથે જ, અમારા રસાલા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમા અમારે તીરેના માર સહન કરવા પડ્યા હતા, કોઈ સ્થળે અમને વ્હાલિષ્ટ નવા પકવાન્નો સમજી અમારો નારતો કંગા આવેલા માણસોથી પાછા હીને અમારે યોટમા બરાબ જવું પડ્યું હતું એક ટાપુમા તો અમે કેદ પણ થઈ ગયા હતા અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખરકી જ ગઈ હતી તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં તો અમને જીવતા રાખીને જણે આ શામુશા વિશે દુનિયાને માહિતી આપી શકાય માટે,

કુદરત જ મદદે આવી ગાજવીજ સાથે મૂશળ-ધાર વરસાદ છુટી પડ્યો અને અમારા જેવા અશરાર્ક માણસોને શેકી ખાવાની મકસદથી કુદરત તેમની પર ગુસ્સે થઈ હોય તેમ માનીને જ ગલીઓ નાખી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઠા થયેલા અમે હવે રેક ટાપુમા પૂરેપૂરા શસ્ત્રબદ્ધ થઈને જ ઉતરતા હતા પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતરતા જ ત્યાના વતનીઓ શખ ડુકતા અને ઢોલ વગાડતા સામેથુ કરી અમારી સામે આવેલા જોઈ, હું અન્યથામા ગરકાવ થઈ ગયો વધુ નવાઈની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જ ગલી હોવા છતાં સુધરેલા દેશોનો પોષાક ધારણ કરતા હતા કોઈ અપ-ટુ-ડેટ અમેરીકન ફેશનમા, તો કોઈ જાપાનીસ વેષમા, કોઈ રશી-આની આઆખાન ટોપીમા અને કોઈ ઇંગ્લિશ શૈલીના ઝલસમા વિભૂષિત થયેલા હતા.

થોડી જ વારમા અમારો સુદર સત્કાર કરી એ જ ગલીઓએ ઇશારતથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનું ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી પરદેશીઓ તરફ શકાની નજરે જેવાની તેમને આદત નથી પરદેશીઓને દુશ્મન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઈ પણ અજાણ્યાને તેઓ અતિથિ ગણતા મને આતિથ્યસત્કારનું માહાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા વળી ઇશારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે “અહો પરદેશી પખીડા નિશ્ચિત બનો.” જોઈએ તેટલી મોજમજા અમાગ ટાપુમા ઉડાવો.”

અદ્ભુત સત્કાર-કહેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગાજતે એ ટાપુના ગજના મહેલ તરફ સગવડ કહાડીને લઈ જવામા આવ્યા રાજ્યે થોડોક જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંચ ને થોડો જર્મન એવો પોષાક પહેર્યો હતો. ત્યાં અમારી ભારે અન્યથા વચ્ચે જાપાન

અને અમેરીકાની સુદર વાનીઓ અમારી સમક્ષ ધરવામા આવી હોવાનાની સીમાર, ચેશાયરનું પતીર, સ્પેનની દ્રાક્ષ, નોર્વેના સફર-જન, હિમાલયની આકૃષ્ટ, ફ્રાંસનો શેમ્પેન, ડેવનનું માખણ, આઝીયના ખૂન, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નજર કરવામા આવ્યું.

“ઓહો” હું બોલી ઉઠ્યો, “આ તો સિવિલાઇઝડ-સુધરેલો ટાપુ લાગે છે.”

“પૂરેપૂરો” એક જાપાનીસ ગૃહસ્થ જે ત્યાં કલકત્તી ખાણુ ચલાવતોને અગ્રેજી જણ્યુતો હતો તેણે ખાતરી આપી તેણે વધુમા ઉમેર્યું કે “આ પ્રજા જેની બલી, લાયક, અશરાર અને પરાંપણી પ્રજા ધરતીના પડ પર બીજે કયાય તમને નહીં મળે.”

ખેતી-પરદેશીઓ મારે-તે દેશના રાજ, જેઓ ત્યાના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારા જેવા પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોંપી દઈ તખ્ત ઉપરથી ઉતરી ગયા હતા, અને કેવળ મગજમા ખાતું જેમણે પોતાને દસનક રાખ્યું હતું, તેમની બલામણ્યથી પેના ખાણુવાળા જાપાનીસને અમારા બોમીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમા ફરવાની તથા માહિતિ આપવાની આજ્ઞા થઈ.

અમે આ સગવડનો લાભ લઈને, તેની સાથે દરરોજ જુદે જુદે સ્થળે રૂઝા, અને લોકોના રીન રિવાજનો અભ્યાસ કર્યો એ બૂમિ અત્યંત ફળદ્રુપ હતી જ્યાં જુવો ત્યાં લીલોતરી, ભત્ર્યક લીલોતરી, ને હરિઆળા ખેતરો નજરે પડતા લોકોનો ઉલ્લેખ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જોઈ હું ખુશ થયો અને આ આટલું બધું અનાજ તથા ફળફળાદિ દેશમા હોવા છતાં આ લોકો જાપાન ને ઓળખતી બીજીદ

કેમ મળાવે છે એ શકા મેં અમારા ભોમી-
આને કરી, એને તેણે આપેલા જવાબથી હું
બેકામ બની ગયો.

તે મિ કોમાશીએ જણાવ્યું કે “તમે અજબ
થાવ કે ખુશ થાવ કે આ ભલી અને પરગજુ
પ્રજા આ સઘળી ખેતી જાપાન, અમેરીકા,
રશીઆ અને ઓસ્ટ્રિયન માટે કરે છે. જગતમા
આવી પરદુ ખબ જનન પ્રજા કોઈ સ્થળે નથી
બ્યારથી તેમને ખબર પડી કે અમારા જાપા-
નમા ઘઉં થતા નથી, તેમ રૂની અછત છે
ત્યારથી તે પૂરતા ઘઉં અને પુષ્કળ રૂ જાપાન
ચૂડાવે છે.”

“ વાહ ! ” મેં કહ્યું.

“ અને એટલું જ બસ નથી ” પેલાએ
આગળ ચલાવ્યું “ અમારી જ પેટીઓ માર-
ફત એ ઘઉં અને રૂનો શામુશાવાશીઓ નીકાશ
કરાવે છે જેથી અમારા સંખ્યાબંધ જાપાનીસ
ભાઈઓને સારું કમિશન મળે અને આ લોકો
પોતે પોતાનું પેટ જાપાનથી બીસ્કીટ, પાઉં
તેમ દરેક જાતની ખોરાકી આયાત કરીને ભરે
છે અને અમે ખાડીએ માટે અમારી જ મારફત
એ બધું મળાવે છે.”

“ જોહો ! કેવું રૂડું ? ”

“ વળી, આ શણ અને આટલા બધા
ઘેરા દેખાય છે તેનું ઉન રશીઆ અને
અમેરીકાના લાભ માટે છે ઉન ખાસ કરીને
રશીઆ મોકલવામા આવે છે એ દેરા જે
ભાવે તે માગે તે ભાવે તેને એ અપાય છે,
અને ત્યાંથી ધાબળાઓ વણાઈને આવે તે
પાછા મોમાઆ ભાવે આ લોકો ખરીદી લે
છે કહો, ગરીબ લુખે મગતા રશીઆન કામદારો
પર કેટલો બિપકાર ? ”

“ સુદા ! ” મેં ટેકો આપ્યો.

“ એક બીજી વાન અહીંથી હજારો દોર
દાખર રીકાગોના કસાઇખાનામા સરતે ભાવે

મોકલે છે, અને મોકલે છે એટલું જ નહીં,
પણ એ પ્રાણીઓના ચામડામાથી જે બેડા,
મોળા, પટા, પેટી, આદિ તૈયાર થઈને
આવે તે ખાસ ભાન આપીને ખરીદ કરે છે
આ રીતે ધરતી ઉપરની દરેક પ્રજાને આ ભલા
લોકો બેવડી રીતે ખટાવે છે તેમા પણ, ઓસ્ટ્રિયન
દર પટેલ હોવાથી ઘણા પ્રયત્નો છતાં પૂરતા
પ્રમાણમા ખાડી નથી શકતું, છતાં કોઈ પણ
ભોમે તેને ખટાવવું એવો નિશ્ચય કરી આ
લોકોએ ખાસ બીડી પીવાની ટેવ પાડી છે દર
અઠવાડિયે તેઓ ઓસ્ટ્રિયનની બમ્બે આગબોટ
ભરીને બીડીઓ કુકી નાખે છે બીજા દેશો
ગ્હી જાય નહીં માટે પોત્યુંગલના પોટવાઇન,
ફ્રાન્સનો શેમ્પેન, જર્મનીની અમખ્ય નાની
નાની ચીન્ને-એ રીતે ફનીઆનો કોઈ પણ દેશ
એવો નહીં હોય જેનો માલ ખપાવવાની
ચિતા આ ટાપુના લોકો રાખતા ન હોય. ”

હવે મારો પેલો અમેરીકન મિત્ર બોલ્યો

“ આ લોકની જરૂરીઆતો એટલી બધી નથી,
અને જે થોડી છે તે તો તેઓ પોતાના ફળદ્રુપ
ટાપુમાથી જ પુરી પાડી શકે તેમ છે છતાં
આવું બધું દ્રાવિડ પ્રાણાયમ શા માટે ? ”

“ મિસ્તર હોમ ” પેલાએ જવાબ દીધો,

“ તમે અપ-ટુ-ડેટ નથી લાગતા કોઈ ચૌદમી
સદીમા રહેનારા લાગો છો આ જ ગલી જેવા
લોકોને પૂરેપૂરું સુધરવું છે ફુનિયાની સૌથી
સુધરેલી અને ઉન્નત પ્રજાઓની હરૌલમા બેસ
વાની હોશ તેમને છે હઠકોઈ પારકાને બનતો
લાભ આપી છુટવાના આત્મભોગ વડે તેઓની
ભાવના જગતની મર્વ પ્રજાઓમા બ્રાતૃભાવ
સ્થાપન કરવાની છે ’ અને જરાક થોભીને
એ બોલ્યો “ મને નવાઈ તો એ લાગે છે કે
વીસમી સદીમા ચહેવા છતાં આત્મા સ્વાર્થી અને
મંકુચત ત્રાજવા હજી કેમ તમારા મગજમા
ધર નાલી રહ્યા છે ? ”

મારા મિત્રે કદ જવાબ આપ્યો નહીં તે હરયા જ કરતો હતો. પણ મેં તો, અમારા માયાળુ ભોમીઆનો ઉત્સાહ ભાગી ન જાય તે માટે પ્રશ્નો જાહેર જ રાખ્યા.

“આ બધું કવનાના નાણા ક્યાથી લાવતા હશે?”

“દેશમાં ખૂબ ભય છે” ઉત્તર મળ્યો. “કુદરતની પૂરી મહેર છે આ અદ્ભુત પ્રજા મેહનત મજૂરી પણ કેટલી અસાધારણ કરી શકે છે એ તમે ક્યાથી જાણો? તેમના વડવાઓ સદીઓથી આખી પ્રજા માટે અઢળક દ્રવ્ય સુકા ગયા છે એ બધું સવરી રાખવાનો લોભ તેમણે રાખ્યો હોત તો જ ગલીના જ ગલી જ રહી જત. પણ અત્યારે જેમ જાપાન, અમેરીકા, મેક્સિકો, આઝીલ, ફ્રાંસ, પોર્ટુગાલ, અને ઈટલિ જેવા રાજ્યો તેના એક સુધરેલા રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે તે પ્રસંગ કદી ન આવ્યો હોત તમને ખબર છે?—અમારા મીકાડોના તાજામાં આ શામુશાનું સૌથી ઝગકવું જવાહીર છે.”

શામુશાની ખાણો—આપણા સુરત જીલ્લા જેવડા એ ટાપુની અંદર જતજતની કીમતી ખાણો છે તાપ્પા, કલ્કર્ષ, કોલસા, લોખંડ, સોનું, રૂપું, એ સર્વની ખાણો ત્યાં હતી, અને તે સવળી, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે અટક ન થાય વાસ્તે દરેકને તેના બળ પ્રમાણે વહેંચી આપવામાં આવી હતી આ રીતે, આનંદ કલ્પેલ કરતા શામુશાવાસીઓ પરદેશીઓ માટે વૈતર કરતા આમાં પણ વિનિમય ચાલતો જ તેઓ પોતે તાપ્પું ને કલ્કર્ષ જાપાનને આપતા અને તપેલા બનાવવાના ચક્રતા ત્યાંથી લાવતા લોખંડ અમેરીકા મોકલીને ત્યાંથી ખીલા આણતા. વગેરે.

આવી રીતે, લગભગ દશ પ્રજાઓની માલીકી હેઠળ જુદી જુદી ખાણો હતી અને

એ કાચા માલની જે બનાવટો થઇને આવતી તેનું સૌથી સુધર બજાર ઉપર પ્રમાણે આ શામુશા જ હતું.

આત્મલોગની પરાકાષ્ઠા—પછી ભોમી-આએ એક નવાઇ જેવી અસાધારણ હકીકત અમને કહી તે આ પ્રમાણે હતી—

“૧૯૦૮ માં અમારા જાપાનમાં બેકારી પુષ્કળ વધી ગઇ, હજારો કામદારો રખડી ગયા સે કંડો કારખાના બંધ થયા આ ઉદાર પ્રજાને તેની ખબર પડતા તેણે તુરત જ કાઉન્ટ એગ્રીકલ્યુરેશન પોતાના મહાજન મારફત કહેવરાવ્યું કે ‘ગભરાશો નહીં, અમારે ત્યાં નીપજવું રૂં, ઉંન, શણ, બધું અમે તમને તમારે જોઇએ તે ભાવે મોકલીશું.’ આ વચન પાળવા ખાતર શાલુશાની પ્રજાએ પોતાની જુની જગલી શાળો અને રેટીઆઓ તોડી નાખ્યા અને કહેવરાવ્યું કે જે જાપાની કામદારો સુખી જ થતા હોય તો અમે આજથી સોગન લઇએ છીએ કે અમારો દરેક દરેક વતની જાપાનીસ મિલેનું જ કાપડ વાપરશે આ તેના નિશ્ચયથી જાપાની મિલેમાં ખુશાલી પ્રસરી રહી જાપાને એક કેળવાયલા ને સુધરેલા જોડીદાર રાજ્ય તરીકે આ ટાપુનો સ્વીકાર કર્યો અને ખુદ જાપાનીઓને પણ નહીં હોય તેવા સરસ જાપાનીસ માન અકરામો ને ડીમીઓ અહીંના વતનીઓને આપવા માઠી, તેમાં અહીંના રાજાને તો સામુરાઇનો ખેતાળ મળેલો અને અહીંના નગરશેઠ જે જાપાન માટે જ ખાસ બટાટા વાવે છે તેને “જાપાની બતક” નો ઇલકાળ મળ્યો. ઉપરાંત, રસો-જાપાન લડાઈ વખતે પોતાનું સર્વસ્વ જાપાનના હિતની ખાતર અર્પણ કરી બીખારી બનનાર એક કોટયાધપતિને “કુજી-આમા” (જાપાનનો પવિત્ર પહાડ) ના ખેતાબથી નવાજવામાં આવ્યો હતો.

કારોબાર-શામુશાનો કારોબાર જાપાનીસ

હતો, અને જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડને ખાતર સેક્રેટરીએટ, ન્યાય ખાતુ, પોલીસ, રેન્જે, સ્ટ્રીમરો બધું જ જાપાનીઓના હાથમાં હતું. શક્ત, કાગકુની અને હમાલીના કામે પણ શામુશા વાળાઓએ પોતાનો હક રાખ્યો હતો. કેમકે તે કરવાનો વખત ઉદ્ધાગી જાપાનીઓને ન મળે એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા તેઓએ પોતાની રહેણીકહેણી પણ પોતાના વડીલ જાપાનને જ મળતી રાખીને તેને સવિશેષ સતોષ્યુ હતું.

આ બધું જોયા પછી અમને થોડા દિવસના વસવાટથી પ્રતીતિ થઈ કે ત્યાંના દેશીઓમાં જાપાનીસ ભાષાના “આ” કહેવાય તેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ધણા હતા.

દરેકે દરેક ઠેકાણે, ટાપુના એકથી બીજા છેડા સુધી, હું અને મારો મિત્ર ર્થ્યા લોકોની ભલામણની વાત તો જુઓ. ત્યાંની જાપાની

રેલ્વેઓને નીભાવવા માટે તેઓ, એ પૈસાની કાથમીરની જુડી એક સહેરમાંથી બીજામાં લઈ જવાનું નુર દોઢ આનો આપતા હતા આ કાગજુથી, એ રેલ્વેઓને શીધે જ દેશમાં સહેજ મોઢવારી વધેલી જણાતી હતી, પણ એ બીચારીઓનું શું થાય?—એ દયાને લીધે જ સૌ તેમાં માલ ચઢાવ ઉતાર કર્યા કરતા હતા,

એક મહીનો ખૂબ અમન ચમનમાં ગાળીને અમે બંને એ ટાપુને છેલ્લી સલામ કરીને ત્યાંથી ઉપડ્યા.

“કેમ શું ધાર્યું?” એ મિ હોમને પૂછ્યું.

“ધારે શું? દુનીયામાં જો કોઈ સૌથી અકબની ઓથમીર પ્રજા હોય તો તે શામુશાની.”

“તમે તો અમેરીકાના તે સ્વાર્થી અને સકુચિત જ રહી ગયા મારો દષ્ટિકોણ જુદો છે અમારા એક મુનિની આજ્ઞામાં મને દૃઢ વિશ્વાસ છે.” આમ કહીને મેં શ્લોક ઉચ્ચાર્યો—

अयं निजं परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

“તમને તો ખમર,” એ આગળ ચલાવ્યું—“કે અમારા આયે, જેને ઉદારચરિત કહે છે તેના જ નમૂના આ લોકો છે તેમની કદર પાશ્ચાત્ય મહામતિઓ ન કરી શકે એ દેખીતું છે.” પેલો કંઈ બોલ્યો નહીં તેણે મને નમ્ર શામુશા-મેનિયાથી પીડાતો દર્દી માન્યો હશે.

હું દિડુસ્તાન પહોંચ્યા પછી યોડે દિવસે મિ હોમનો પત્ર મને ન્યુયોર્કથી મળ્યો, તેમાં તેમણે મને ખબર આપી હતી કે,

જાપાનમાં વધેલા બેકાર કામદારોને ક્યા વસાવવા તેની ચિંતા જાપાનીસ સરકારને થએલી તે ટાળવા શામુશાની સમસ્ત પ્રજાએ દરીઆમાં રાજપુશીથી આનંદ સહિત હોમારી દીધું હતું અને આખો ટાપુ જાપાનને ખાલી કરી આપ્યો હતો.

મારી આખો આ જાણીને હર્ષ ને કરુણાથી ભીંજાઈ મેં વિચાર્યું “આવું અપૂર્વ બળિદાન બીજા કંઈ પ્રજા આપી શકે? શું પ્રાચીન કે શું અર્વાચીન?”

૨૧ ૨૧ ક્રીસ્ત મહામહા માસ્તર

મોહરરમનું રહસ્ય: અડગ સત્યાગ્રહ

ઇસ્લામના સ્થાપક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના અવસાન સમયે (૬ સ ૬૩૨) બેવડો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો દીન અને દુનિયા, મઝહબ અને સલ્તનત, એ બેઉ અગ હઝરતના સમયમા તો મિશ્રિત હતા. ઇસ્લામી નવો મઝહબ, અને નવી સલ્તનત, તેની બે તરફ ઇરાન અને રૂમ (Constantinople - Byzantine Empire) ની બે ઝખરદસ્ત શહેનશાહતો, અને મધ્યમા નવી જન્મેલી અરબ પ્રજા જેને નવા દીનના પ્રાણસ ચાગ્યો છુટી છવાઇ અને નિરતર કલહ કરતી નહાની ટાળીઓ રૂપે હતી તેમાથી દૃઢ પ્રજાકીય એકતાનું અપુટ બંધ આવ્યું હતું, આ સંજોગમા મઝહબમાથી સલ્તનત યા સલ્તનતમાથી મઝહબ એમ વિખુટા પાડના બેયનું જીવન ક્ષય થવાની બીતિ હતી

હઝરત પેગમ્બર સાહેબે, પોતે અપુત્ર હોવા છતાં, પોતાના વારસ(ખલીફ) નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો, તેથી આ બેવડી જવાબદારીનો નિર્ણય કરવાનું બેખમ, હઝરતના સમકાલીન, સુખદુખના ભાગિયા, “અસહાબો” ઉપર ઉતર્યું. અસહાબોમા મુખ્ય ચાર જણા હતા બે સસરા અને બે જમાઇ એઓ” “એહલ્-એ

બે'ત” (ધરના માણસો)ના સમગ્ર નામથી ઓળખાય છે (એહલ્-એ-બે'તનો સ કુચિન અર્થ કરીએ તો હેમા હઝરત ખલી, બીબી ફાતમા અને તેમના બે પુત્ર, ઇમામ હુમન અને ઇમામ હુસેન, એટલાનો જ સમાસ થાય છે) જમાઈમાથી એક, હઝરત અલી મુરતઝા તો પેગમ્બર સાહેબના પાળક અને સગા કાકાના પુત્ર-ભાઈ-હતા વળી હઝરત અલીના પિતાના અવસાન પછી તેમને ખુદ નબી સાહેબે જ ઉઘેર્યા હતા તથાપિ વારસાઇ દાવો દ્વારા ગયો, અને પ્રજાકીય પમદગીનો પક્ષ યાવી ગયો વયોવૃદ્ધ હઝરત અબુબકર સિદીક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યારા બીબી-હઝરત આયશાના પિતા, પ્રથમ ખલીફ નિમાયા (૬ સ ૬૪૩) તેમનો લકબ (હેદો)^૧ ખનીફ-એ-રસુલ-લ્લાહ (=અલ્લાહના રસુલના વારસ)એ પ્રમાણે હતો તેઓએ અધિકાર હાથમા લેતી વખતે પ્રજાને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, “જ્યાં સુધી હું સન્ય માર્ગે પ્રવર્તું ત્યાં સુધી મહારી આરાઓ સ્વીકારજો અને પાળજો, પરંતુ હું અન્યાય કરૂં, વા મહારામા સ્વર્થ જુઓ તો મ્હને આપેલો અધિકાર ત્હમે લઇ લેજો” સંપૂર્ણ પ્રજાતંત્રના આ ઉદ્ગાર હતા

૧ ઇસ્લામ લગ્નનું બહુ વચન છે,

પોતાની પાછળ વારસ નીમવાનું કામ ખુદ પેગમ્બર સાહેબે કર્યું નહોતું, તે કામ હ અણુઅકરે પણ કર્યું નહિ.

ત્યાગ પછી, પેગમ્બર સાહેબના બીજા સસરા હઝરત ઉમર અલફારૂક, સર્વાનુમતે બીજા ખલીફ થયા (ઇ સ ૬૪૫) તેમનો લકબ બદલાયો તેઓ ‘ખલીફ-એ-રસૂલુલાહ’ નહોતા તેઓ તો ‘ખલીફ-એ-ખલીફ-એ-રસૂલુલાહ’ હતા અર્થાત્ અલ્લાહના રસૂલના ખલીફના ખલીફ હતા આ પ્રમાણે દરેક ખલીફ માટે લકબ લખાવતા આરો આવે નહિ તેથી નવો લકબ-અમીર’લ મોમનીન=મુસલમાનોના વડા-યોગ્યો અને પ્રચલિત થયો તેમના અમલમાં ધરાન, શામ (સીરિયા), રૂમ અને ખિસર હસ્તગત થયા અને ઇસ્લામી સલ્તનતના અગ્ર બન્યા શહેનશાહતનો વિસ્તાર એકદમ ધણો જ વધી ગયો હ ઉમરને પુત્ર હોવા છતા તેમણે પણ પોતાનો ખલીફ નીમ્યો નહિ.

ત્રીજી પસદગી, હઝરત અલી ઉપર ઉતરી. પરંતુ તેમણે અમુક શરતો સ્વીકારવા ઇન્કાર કર્યો, તેથી બીજા જમાઇ હઝરત ઉસ્માન ગંની ચુટાયા (ઇ સ ૬૫૬) તેઓ અતિ વૃદ્ધ હતા, અને હૃદય ઉમરના અમલમાં અતિ વિરત્ન થયેલી શહેનશાહતને યોગ્ય અકુશમાં રાખી શક્યા નહિ તેમની કેટલીક અવ્યવસ્થાને લીધે પાછળથી આંતર વિગ્રહ અને શીયા-સુન્નીના મનાતર ઉદ્ભવ્યા પોતે કંઈક કાનના કાચા હોવાથી પ્રજાને પણ અન્યાય થયો, અને પરિણામે પોતાનું પરહસ્તે અઢાળ મૃત્યુ નીપજ્યુ.

આખરે, હકદારને હક મળ્યો, અને હઝરત અલી મુરતજા બિનશરતે એથા ખલીફ ચુટાયા (ઇ સ ૬૬૭) “ખલીફ” સાથે વિશેષમાં તેઓ ‘ ઇમામ ” પણ ગણાય છે પ્રથમના ત્રણ ખલીફ ઇમામ ગણાતા નથી, હઝરત અલીનો વારો છેલ્લો આવ્યો તેના બે કારણ

હતા, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યારા બીબી હ આયશા, એક નજીવા કારણને લીધે તેમનાથી વિરુદ્ધ વર્તતા હતા, અને હ અલીના બેગમ અને હ પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યારા પુત્રી, બીબી ફાતમા, પેગમ્બર સાહેબની વફાત (અવસાન) પછી છ માસમાં જ ૨૫ વર્ષની વયમાં જ ખુદાની રહમતને પહોંચી ગયા, તે પછી હ અલીએ બીજા બીબી કયાં હતા, આથી તેમની લોકપ્રિયતામાં ઘટાડો થયો હતો. હ અલીએ ખિલાફતનો અધિકાર હાથમાં લેધ હ. ઉસ્માનના રા-ન્યમ ધારણમાં થયેલી કેટલીક ભુલો સુધારવા જતા આંતર વિગ્રહનો આરંભ થયો જેની શરૂઆત, કમનસીબે, બીબી આયશા તરફથી જ થઇ હ. ઉસ્માનના ખુનીને હ. અલી સજા કરતા નથી, એવે ખુદાને બીબી આયશાએ પોતાની લાગણીઓને વહેવા દીધી, તે એટલે સુધી કે પોતે “ ઉમ્મુ’લ મોમનીન ” -મુસલમાનોના મા-નો ગભીર હોદ્દો વિસારી, પરદો પણ કેરાણે મુકી, લશ્કરની સરદારી લધ હ અલી સાથે જ ગમ્યા ઝોઝાવ્યુ આથી શામના સુખા મોઆવિયા, ખિસરના સુખા અમર વગેરેને ઉત્તેજન મળ્યું, અને થોડી લડાઇ ઓમા મુસલમાનોનું પોતાનું જ ખૂન રેલાયું હ અલીએ ૬૬ યુદ્ધની માગણી કરી, પરંતુ ભાડૂતી સૈન્યના બળપર ઝૂઝનાર મોઆવિયાએ બીરતા દેખાડી છેવટે, સમરાગણના વિજેતાને કિલ્લ ખટ-પટ અગમ્ય હતી તે અગમ્ય રહી જ ગયા ‘હૈદર’ ફતેહની નોખા વગાડ્યા પછી લવાદનો ફેસલો સ્વીકારી મુસલમાનોની વધુ ખુનરેણ અટકાવવા હા ભણી (આ લડાઇઓમાં આયાર સુધી પોણો લાખ મુસલમાનોની કતલ થઈ ચુકી હતી) દગો થયો અને ઇસ્લામી સલ્તનતનો આફતાબ ત્યારથી મગરિબ (પશ્ચિમ) તરફ ઉતરવો શરૂ થયો શહેનશાહતના ભાગલા પડ્યા એકતા તુટી, બળ વિરામ્યુ ખિલાફત એક મટી બે

થઇ, મદીનામા હ. અમી, અને ડમન્દસમા મોઆવિયા આ રીતે જીનું અરબસ્તાન ન વીન જીતેલા પ્રાતોથી જુદ પડ્યું હતું ઇમા-મત-ધાર્મિક વડાપણું તો હ. અમીનું જ રહેું હતું. મોઆવિયા ઉત્તર પ્રાતોના ખલીફા રૂપે માત્ર સ્વતંત્ર સુબો હતો, તે પોતાને 'અમી-રૂ'લ મોમનીન' ને ખલ્લે- 'ખલીફ' કહેવડાવ તો અને તે પછીના તેના વશજો 'અમીર' કરતા 'ખલીફ' ને વધારે મોભા ર લકજ સમજી પોતાને 'ખલીફ' કહેવડાવવા લાગ્યા

સનાહ થઇ, છતા ક્ષુદ્ર ખટપટો ચાલુ રહી રાજ્યસોબથી ઇસ્લામનું અનિષ્ટ થાય છે, એમ માનનાર એક અરાજકવાદી (anarchist) મડળ ઉભું થયું. આત્મ વિગ્રહના ત્રણ નાયક હ અમી, મોઆવિયા અને અમરને એક જ દિવસે કતલ કરવા મડળના ત્રણ જણે બીકુ ઝડપ્યું ત્રણ હુમલા થયા કેમનસીએ, હ. અમી ઉપરનો આધાત જીવલેશુ નીવડ્યો આ ખનાવ પાકે રમઝાન-શરીફના મહિતામા, મસ્જિદમા ખન્યો સુસલમાનોમા નીતિતરવ ઘટતું જતું હતું તેની આ નિશાની હતી

હઝરત અમી પછી પણ ખિલાફત માટે પ્રમુખીય પસંદગી થઇ. હ અમીના વડા પુત્ર, અને હ પેગમ્બર સાહેબના સૌથી ખ્યાસ પુત્રી બીબી ફાતમાના લાડકવાયા નુર્યરમ ફરઝદ, ઇમામ હસન, પાયમા ખલીફા ચુટાયા (ઇ સ. ૬૭૨) ઇમામ હસનના શાંતિપ્રિય સ્વ-ભાવને રાજ્ય ખટપટ અનુકૂળ નહોતી. તેથી તેમણે પોતાના જીવન દરમ્યાન ખિલાફતનો હક મોઆવિયાને આપ્યો, પરંતુ આ હક

મોઆવિયા માટે પણ તેના જીવન પર્યંત જ હતો હતું ઇમામત તો એહન્-એ-મે'તમા, આન્-એ-નબી, (પેગમ્બરના વશજ) ઇમામ હસનની જ હતી, અને તેમની જ ચાલુ રહી

ખિલાફત અને ઇમામત જુદા પડ્યા આ ગોડવણ ઇમામ હસનના ન્હાના ભાઇ, ઇમામ હુસેનને નાપસંદ હતી છતા વડીલ બધુની મરજીથી વિરુદ્ધ વર્તવું તેમને તેટલું જ અપ્રિય હતું તેથી વડીલની હયાતી દસ્તીયાન વસ્તુ-સ્થિતી સ્વીકારી નિભાવ્યું

મોઆમીયાનો રાજ્યસોબ વૃદ્ધિ પામતો ગયો પોતાના જીવનમા જ પોતાના પુત્ર થમી-દને પોતાનો રાજ્યવારસ ભરૂં કર્યો ખુદ પેગમ્બર સાહેબે જે કામ નહોતું કર્યું તે કામ મોઆવિયાએ કર્યું, નવીન રિવાજ દાખલ કર્યો. ત્યાર સુધીની પ્રમુખીય પસંદગીની પદ્ધતિ પલ-ટાવી નાખી. શામ, રૂમ અને ઇરાનની પ્રજા પિતા-પુત્રના ઉત્તરોત્તર વારસાઇ હકથી સુપરિ-ચિત હતી, તેથી તે પ્રજાને તો મોઆવિયાનું આ કૃત્ય તદ્દન સ્વાભાવિક લાગ્યું * છતા જ્યારે આ હકીકત મોઆવિયાના દૂતોએ મક્કા-મદીનામા જાહેર કરી, ત્યારે અરબ પ્રજા ઉસ્કેરાઇ ગઇ. દૂતોએ આ પરિસ્થિતિ મોઆવિયાને જણાવી.

રાજ્યસોબ શું ન કરે? સોબી પિતાના વિશેષ સોબી પુત્રને 'કૈસર' અને સીઝરની ગાહોજ-લાલી જતી કરવી કેમ રહે' આખખરે તેણે નીચ પ્રવૃત્તિ આદરી, ઇમામ હસનને તેમના પોતાના જ બેગમ પાસે ઝેર દેવરાવ્યું. લાલચમા પોતે પરણવાનું વચન આપ્યું હતું. કામ સરી રહે આપેલું વચન પાળ્યું નહિ. બેગમને જવા

* ગાદી ખાલી પડે ને ખૂનાખસખી થાય પછી જ પાછે હરેક વખત તે ઉપર નવો મળુસ ભેગે, એ કરતા તો વારસાનો કોઇ પણ ભત્રો કાયદો બેહતર એવો શામ, રૂમ, ઇરાન, આદિનો અનુભવ હતો અરબ પ્રજા આવા અનુભવસિદ્ધ રાજકીય ધોરણોની આવશ્યકતા સમજી શકે એટલી હજી ઘડાયેલી ન હતી.

હેરાતની બક્ષિય મળી, અને લેંગ ન લેવા વિનવ્યું.

ચત્રીદત્ત રાજમારોહણ (૪ સ. ૧૭૭)
ધસ્વામી તવારીખમા નવીન પ્રસન્ન હતો, પ્રજા-
કાય ચુટણીને બદલે પિતાએ કરેલી નિમણૂક
હતી, મોઆવિયાના પુત્ર હોવા ઉપરાંત ચત્રી-
દમા બીજા કોઇ અંગત મુશ્યુ નહોતા, તેમ પુત્રમા
પિતાની કાર્યકુશળતા પણ નહોતી ખિલાફતના
સંગીન અધિકાર પર ઇમામતનો ઢોળ ચઢાવી
ઇસલામી દુનિયાને આજી નાખવા ઇચ્છા કરી.
ઇમામ હુસેન પાસે પોતાની બે'ત-ઇમામત
કમુલ કરાવવા કાવતુ રચ્યુ (૪ સ. ૧૮૦)

ત્રણ વર્ષ સુધી (૧૭૭ થી ૧૮૦) ઇમામ
હુસેન ચત્રીદની ખિલાફત સામે વિરોધ દર્શાવે-
નહીં તેથી જ પ્રતીત થાય છે કે—

ઇમામ હુસેન એકની ખિલાફત માટે
ઝઝો આગ્રહ કરત નહિ. પણ ઇમ.મા-એ તો
પોતાનો જ જન્મસિદ્ધ હક તે કેમ છોડાય ?
જેમણે પોતાના શિશુપણમા ખુદ પેગમ્બર
સાહેબને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરતા જોયેલા, ઇસ્લા-
મનું ગૌરવ જેમની રંગરંગમા ઉજળતુ હતું, તે
ઇસ્લામને અપમાન થી રીતે કદે ? ઇમામત
કંઈ બળરે ચીજ નહોતી કે ખરીદી શકાય,
ઇમામત આપી લેવાતી નથી, લીધી મળી
શકતી નથી, તે માટે મુશ્યુ જોઇએ, કુદરતી
બક્ષિય જોઇએ, ઇશકે ઇલાહીની જાગતી જ્યોતિ
જોઇએ. ઇમામતનો ઝગડો ખિલાફતમા પલટાયો.
તલવાર વિના સિપાહી નકામે છે, લશ્કર વિના
રાજ્ય હોય નહિ, ખિલાફતના ઝોરશોર વિના
ઇમામત થાય નહિ. ઇમામતના કાનુન ખિલા-
ફતના ઇન્સાફ અને અકુશ વિના અમલમા
આવે નહિ

ખટપટથી દૂર રહેવા, ઇમામ હુસેન મદીના
છોડી મોકલે ગયા ત્યાં તેમને કુદાના લોકનું
આમત્રણ મળ્યું મોઆનિયા સાથેની લડાઇએ
વખતે હઝરત અબીએ કુદાને પોતાનું પાયતખ્ત

બનાવ્યું હતું તેથી ત્યાંથી ખામ આમ ત્રણ
થયુ હતું શુમેઝ્ઝકાએ કુદાની પ્રજાનો બરોસો
નહિ કરવા સમજાવ્યું પણ આ બાબતમા
બરોસાનો સવાલ જ નહોતો પોતાને માટે
અંગત લોભ હતો જ કયા ? કુદાની પ્રજા
ચત્રીદ વિરુદ્ધ, ઇસ્લામમા દાખલ થતી નવીન
અનીતિ વિરુદ્ધ પોતાની મદદ માગતી હતી, તેને
ના કેમ કહેવાય ? કુદે જવામા પોતાને અશ્ચયિત
હતી, વિઝહતું જોખમ ખેડવાનું હતું પણ તેથી
શુ ? તેમ કરવાની પોતાની ફરજ હતી ઇસ્લા-
મનું બંધારણ જોખમમા હતું, 'કૈસર' અને
'સીઝર'ની જોડકાં દાખલ થતી હતી તે સામે
વિરોધ મોશ્યુ કરે ? એ ૧૪જ સો મોમીનની
મુખ્યરત્ને એલ્-એ-બે'તની હતી. કુશાવાળા
પોતાની ફરજ બજાવવા તૈયાર થયા હતા, તેઓ
માત્ર આગેવાન મામત હતા પોતે જવુ અને
ચત્રીદ સામે થવુ, એ પોતાની ફરજ કરના કંઈ
વિશેષ નહોતું, ઇમામત પોતાની હતી, ખિલા-
ફત પણ પોતાને મળવી જોઇએ, પણ તેમા
સ્વાર્થ નહોતો, અંગત રાજ્યલોભ નહોતો.
ઇસ્લામની તરફી (પ્રગતિ) સિવાય બીજી કોઇ
ઇચ્છા નહોતી.

આખખરે, કુદે જવા નહીં કર્યું. પોતાના
ત્યાના કાર્યમા વિલમ્બ ન થાય તે માટે પોતાના
બાદને કુદે અગાઉથી મોકલી, જરૂરી તૈયારી
કરી રાખવા જણાવ્યું પોને પણ પાછળથી કુદા
તરફ કુચ કરી કબીલો સાથે લાંબો. પોતાની
ઝેરદાજરીમા, તે વખતની હામાડોળ સ્થિતિમા,
તેમને પાછળ ઝુકવામા જોખમ, તેથી કબીલાનો
પણ સાથે જવાનો નેટલો જ આગ્રહ હતો.
ઇમામ હુસેનને કુશમા કંઈ જોખમ આવી
પડે અને કુદમના માણસો મક્કામા શાંતિમા
વસે તે કબીલાને પોતાને જ અસલા હતું છેવટે
થોડા અગરફક માણસો સાથે લેવાનું કમુલ્યુ.
કુદે કુચ કરવાની આગવી રાત્રે ઇમામ

હુસેનને એક અનિષ્ટ સ્વપ્ન થયું, કુદે જવામાં પોતાનું અમગળ થશે એમ સમજ્યા છતાં ઉપડ્યા. આવી આગાહી તેમને પ્રથમથી જ હતી. કહે છે કે પોતાના નાનાખનન પેગમ્બર સાહેબે જ તે આગાહી કરી હતી. પોતાના પિનાએ પણ તેવીજ વસિમત કરી હતી. એ એક પરવરદિમારના ખારા હતા, અને તેમની અનેક આગાહીઓ સત્ય નીચી હતી. પોતાના અમગળની આ પ્રમાણે ખત્રી હોવા છતાં કર્નબ્ય કરતા પાછું વળી જાયું નહિ. “તવક્કલેતો અલ્લાહ” અલ્લાહ પર ભરોસો રાખે.

કુદની સરહદ પર ચઢીદનું એક હઝાર માણસનું લશ્કર હુરની સરદારી નીચે સામે મળ્યું. ઇમામ હુસેનને કેદ કરી કુદે લઇ જવા હુરને હુકમ હતો. તેજ વખતે કુદનો થિરમા નામનો એક દિતચિતક મળ્યો. તેણે ઇમામ હુસેનને કુદની બદલાયથી પરિસ્થિતિ જણાવી. હવે આગળ વધવું જોખમ ભરેલું હતું થિરમાએ ઇમામ હુસેનને સલામતી માટે પાસેના પ્હોડી ગિલ્લામાં લઇ જવા કહ્યું તેમ કરવામાં કુદની પ્રબળ વિશ્વાસઘાત થાય, એમ સહમત ઇમામ હુસેન ના પાડી. થિરમાએ પછી ઇમામ હુસેનને મોકલે પાછા ફરવા વિનંત્યા. તેમ કરવામાં બીરપણું જણાય, તેથી તેણે કહ્યું નહિ. પણ હુરના કેદી તરીકે આગળ વધવા ના પાડી. છેવટે હુરે તેમને આગળ જવા દીધા, અને પોતે પાછળ રહી, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખી. એટલામાં ચઢીદનું ૪૦૦૦ માણસનું વધુ લશ્કર આવી પ્હોચ્યું અને આગળ વધવાનો માર્ગ રોકાયેલ. હવે કેદી થઇ આગળ જવા પોને ના પાડી ભગ્ન મુકામ કર્યો અને ચઢીદ પાસે જાતે જઈ

પોતાના કલકનો નિવેડો લાવવા નિહરપણું મચાવેલાં મોખીનોમાં આતર વિગ્રહ થાય અને મુસ્લીમોની પોતાની ખુનરેજ થાય તે અટકાવવા પોતે મોકલે પાછા ફરવા જણાવ્યું. તેમ પણ નહિ, તો તે વખતે ચાલતી ચઢીદ તરફની પરરાબ્ય સાથેની કેમ પણ લડાઇમાં સરદારી લેવા ખુશી જતાવી. આ બધું કબુલ, પણ ચઢીદની બે'ત-તે તો નાકબુલ, પોતે કોણ! ચઢીદ કોણ! ચઢીદની બે'ત હોય જ નહિ, પોતાનાથી તો કબુલ થાય જ નહિ. ઇમામ તો એલ્-એ-બે'તની જ હોય, ટેક જાળવવા સિર જાય તો બે'ર! પણ ઇસ્લામથી વિરુદ્ધ વર્તાય કેમ! પેગમ્બર સાહેબની વફાતને પૂરા પાડ વરસ પણ થયા નહોતા, તેટલામાં ઇસ્લામની આ બરગાદી!

આ રાતે એક બીજું સ્વપ્ન થયું મો'તના ફિરસ્તાએ મે'તની આગાહી આપી છતાં પોતે કરેલો નિશ્ચય તેવોજ અડગ રહ્યો.

મુકામ નદી કિનારે હતો, પણ દુશ્મને વચ્ચે આવી નહોતું પાણી ઇમામ હુસેનના માણસોને મળતું અટકાવ્યું હતું બે દિવસ અને બે રાત રે'તના રણની અસહ્ય ગરમીમાં ગળ્યા નાણુક બીબીઓ અને કુમળા બાળકો પાણી માટે અહીં અતિ દુખી થયા. પાણી લેવા જાય અને દુશ્મન તરફથી તીરનો વરસાદ વરસે! ધીરજની કસોટી થઇ. પણ બે'ત કબુલી પોતાની સલામતી ઇચ્છવી એ તો બને જ કેમ! અંગત સલામતી ઉપરાંત વિશેષ અધિકાર પણ મળશે એમ દુશ્મને કહ્યું, પણ ‘ચાર દિવસની જિંદગી’ માટે દીનની ખરાબી પોતાને હાથે જ કેમ થઇ શકે! દુશ્મને પોતાના કબીલાના માણસો માટે પાછા જવાના સલામતીના પાસ મોકલ્યા હતા, પણ ઇમામ

* જન (= જીવ) એવા ખ્યાલ નીના (= માના બાપ)

હુસેનને જોખમમાં છોડી જવા સૌએ સાફ ઇન્કાર કર્યો. ઇમામ હુસેન પોતાના અગરક્ષક માણસોને વિદાય થઈ તેમની સલામતી સંભાળવા છૂટું. તેઓ પણ શી રીતે જાય ? ' બે જહા નના સરદાર, ' પેગમ્બર સાહેબના નવાસા, તેમને જાનના જોખમમાં મુકી કયો મોખીન જવા હા પાડે ? ખુદ દુશ્મનનું લશ્કર, ઇમામ હુસેન સામે હથિયાર ઉઠાવવા નારાજ હતું. ' છેવટે લશ્કરનો સરદાર બદલાયો, અને લડાઈ નક્કી થઈ.

લડાઈની આગવી રાત્રે ત્રીજી સ્વપ્ન થયું નાનજાનન પ્વાળમાં આવી, ' જન્મતા આવ વવાની થોડી વાર છે, ' એમ કહી ગે'બ થયા. ' પોતાના કબીલાને વાત કરી સ્વાભાવિક કક-લાણુ શરૂ થયું, " ઇન્ના-લિલ્લાહી, ઇન્ન, અલયુહી રાજેઝિન " અર્થાત્ " અલ્લાહ તરફથી આવ્યા છીએ, અને અલ્લાહ તરફ પાછા ફરવાનું છે " ગ્રીક ફિલ્સોફર સોક્રાટ (Socrates) ની માફક આત્માના અમરત્વ ઉપર વિવેચન કર્યું. નમાઝ અને બદ્દામાં રાત ગાળી, સહવારે લડાઈ શરૂ થઈ. પ્રથમ પોતે આગળ આવી લશ્કરને કુરાને-શરીફનો બોધ કર્યો. હુર્ર લશ્કરમાર્થા છુટો પડ્યો. તેની સાથે ત્રીસ સાથીઓ જીવતા થયા. ઇમામ હુસેનને પ્રથમ શૈકનાર તેઓ દત્તા આ સર્વ અનિષ્ટના મૂળ પોતે છે, એમ તેમને પશ્ચાતાપ થયો. હુર્ર લશ્કરની આગળ આવ્યો અને તેઓ કોની સામે લડવા તૈયાર થયા છે, તેનું જાન કરાવ્યું. કયામતમાં પેગમ્બર સાહેબને મળવાનું છે તેમના જ પ્યારા નવાસાથી લડી, દીન અને દુનિયાની લ્યાનત (શાપ) થી ચે-તાવ્યા આ ઉપદેશની અસર થાય તે પહેલા નવા સરદાર શામર લાખન (શાપિત) એ તીર છોડી લડાઈની શરૂઆત કરી હુર્ર અને તેમના ત્રીસ સાથીઓ ઇમામ હુસેનની મારી મેળવી

એહલ-એ-બે'ત તરફથી લડી શહીદ થયા. લડાઈ નહિ, પણ કતલ થઈ. ' ઇમામ હુસેનના સંધળા માણસો તે જ પ્રમાણે શહીદ થયા. ૫૦૦૦ ના લશ્કર આગળ ગળ્યાગાંડયા એકદર ૧૦૦ માણસનો શૌ હિસાબ. ' ઇમામ હુસેનની શહાદત થઈ. ' અને તે પોતાના નાનાનીજ ઉગમતને હાથે. ' અશ્સોસ. ' ઇસ્લામી તવારીખ-મા ગળ્યું થયો. ' દુનિયાબરના ઇતિહાસમાં આથી વધારે ગમગીન બનાવ જડતો નથી.

ઇમામ હુસેનની શહાદત સાથે જે રાજ-કીય અને ધાર્મિક તત્ત્વ માટે પોતે જાનને જોખમે લડી પોતાના કબીલાની ખુવારી કરી હતી, તે તત્ત્વ સૈકાઓ માટે અદસ્ય થયા. ન્યારે યુરોપ જહાલતના અધઠારમાં હુબેલું હતું, ત્યારે ઇસ્લામે પ્રથમ પ્રગતત્ર યોજ્યું. પ્રગતત્ર રાજ્યવ્યવહારમાં તેમ ધર્મ બધાર-ણમાં, બે ય રીતે દુનિયાને અમલમાં મુકી દેખા-ડ્યું આ પ્રગતત્ર રાજ્યઅગમો મોઆવિ-યાએ તોડ્યું, અને ચઝીદે ધાર્મિક અગ પણ ઇન્નભિન્ન કરી નાખ્યું, ઇમામ હુસેનનો બેક પ્રતિ વિરોધ હતો ચઝીદે ત્યાર પહેલાની ખિલાફતની સાદાઈ તથા, ૩મી જહોજલાલી વધાવી, વધારી, પ્રચારી, વિનાશના બીજ રોપ્યા હતા.

એહલ-એ-બે'તનું વેર લેવાને બદલે અ-ખાસી ખલીફાઓ લોકપ્રિય થયા પરંતુ પોતાના મૂળ ઉંડા ઉતરતા, જેમને માટે પોતે લડ્યા હતા તેમને વિસરી ગયા પરિણામે, રીયા ૫ થ ઉપસ્થિત થયો ઇમામ હુસેનના બેગમ, શહે-ગમાનુ, ઇગિનના છેલ્લા શાહ, ચઝ્ઝર્મદના શાહ-ઝાદી હતા તેથી આખરું ઇરાન એહલ-એ-બે'તના પક્ષમાં બળ્યું અને શીયા પથી બની ગયું. ગરકીય મનાત મજહબમાં દાખલ થયા અને પ્રતિદિન પઢના ગયા આજે ઇસ્લામમાં નહાના મ્હોટા ૭૨ રિરકા (પથ) છે. સૌ ફિરકા

દિનો એક જ કલમો પડે છે “લા ઇલાહા ઇલ્લાહુલ્લાહ મોહમ્મદ રસુલુલ્લાહ” છતાં એક બીજા તરફ ઘેરની નજરે જુએ છે. હિંદુ-મુસ્લિમ ભેગા થાય, “એકમ” સાધે છતાં શીયા-સુન્ની તો ભેગા થુ ન જ થાય. અફસોસ! આ બધું શાને લીધે? ઇમામ હુસેન વિજયી થયા હોત, યઝીદની સત્તા ત્યાથી જ અટકી હોત, ઇસ્લામના દિનના શિરકા ન પડ્યા હોત, તો આજે સ્થિતિ કેવી હોત? ઉડું શાયર “હાલી”ના “અસદસ” વાચો.

રાજ્યવ્યવહારમાં પ્રજાતંત્ર ચાલુ ગ્રહીત, તો મધ્યકાળની અધાધુનીને અવકાશ મળત નહિ. યુરોપે પ્રજાતંત્ર ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન પછી ૧૮ માં સૈકામાં જોયું. અમેરિકાએ તેથી જરા પહેલાં, તોપણ પૂર્ણ રીતે તો હજી પશુ અનુભવ્યું નથી. અમેરીકન એકસ-ત્રેસીડન્ટ અને વિદ્વાન બ્રુડરહાઉ વિલ્સનનું “ધિ રેટ” નામનું પુસ્તક વાચતા આ સત્ય પ્રતીત થશે. તેમ

છતાં, સંપૂર્ણ પ્રજાકીય ગાંધતંત્ર ઇસ્લામે ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં ફરી દેખાડ્યું હતું. મસ્જિદ તે અમીરૂલ મોમનીનનો મહેલ. મસ્જિદમાંની મિઝબ તે રાજ્યાસન, ફાટલી સાદલી તે દરબારની ફરશ, ખુલ્લો પડતા પકડવનો અસો (લાકડી) તે ખલીફનો રાજ્યદંડ! અમીર અને ગરીબ, શાહ અને ફકીર એક જ સાદલી પર, એક જ હાગમાં, સાથે સાથે એક જ ખુદાની નમાઝ પઢે હજ વખતે અદના ફકીર અને ખલીફતુલ મુસ્લમીન-અમીરૂલ મોમનીન એક જ ખતનું “એહરામ” પહેરે, અને હજની સૌ વિધિઓ સાથે રહી એક સગંધી રીતે કરે. પસો અને અધિકાર વિસરી જાય-એથી વિશેષ પ્રજાતંત્રમાં થુ હેલ્ય. વિશ્વભય બધુત્વ-Cosmopolitan Brotherhood તે આ ખિલાફત. ડમસ્કસથી બમ્બાદ, અને ત્યાથી ઇસ્તમ્બુલ જતા આ બધું વિસરાયું. હવે એ ગોરે આવતાં બેઠ રીતે સ્થિતિ બદલાયાના શુભ ચિન્હ દેખાય છે. આમીન!

૧૦૦

૨૧. શા કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

એક ઐતિહાસિક આલોચના

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો આધાર આપણા ઇતિહાસની આપણી વાસ્તવિક ભાવના ઉપર બહુ ભારે રહ્યો છે. હિંદુસ્તાને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સમયમાં આ સ બધી જેવો જોઈએ તેવો વિચાર ક્યો લાગતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં તો આપણે આપણા જ ઇતિહાસની

કરેલી અવમણના અક્ષમ્ય ગણાશે. જ્યારે પુરાતન ગ્રીકોએ અને રોમનોએ પોતાના અતર્ગત ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર કસેશોના પશુ પછી જ સમર્થ ભાષામાં અને શૈલીમાં નિરૂપણ કર્યાં છે, ત્યારે આપણે તો નાના બાળકોની માફક વેદો, સ્મૃતિઓ ને પુરાણોનો જિલ્વાપાક કરીને જ

એસી રહ્યા છીએ. મધ્યકાળમા જ્યારે મુમલ-
માનોએ આર્યરાજ્યન ત્રો ઉપર એક પછી એક
જબહા પ્રહારો કરવા માડ્યા ત્યારે તો જાણે
કે આપણે આપણા પગાજ્યો છુપાવના હોઈએ
તેમ આપણે આપણા ઇતિહાસ લખ્યો જ
નહિ. પરંતુ હવે આપણે પણ કંઈક જિજ્ઞાસુ
બની આપણા પ્રાચીન, ઉજ્જવળ પણ અનિ-
દ્દિષ્ટ ઇતિહાસની ઝાખી કરવાને માટે તાત્પર્યે
શિલાલેખો, સિક્કાઓ, વિદેશીય પ્રવાસીઓના
વચનો, વગેરે સાધનો તપાસવા મથી રહ્યા
છીએ તો આપણા ઇતિહાસના આ પુનરુ-
ત્થાન કે જીર્ણોદ્ધાર વખતે આપણે આપણા
ઇતિહાસની ભાવના કેવી રાખવી કે કેળવવી
જેઠાં તેનો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના ભવિ-
ષ્યક્ષિત્ર માટે વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે

આપણી ઐતિહાસિક ભાવનામા ધણી જ
ન્યૂનતાઓ છે તે નિર્વિવાદ છે. આપણા પૂર્વ-
જનોએ ધણા યુદ્ધો કર્યા પણ યુદ્ધની શિવસૂરી
તેઓએ કયાય લખી નથી. આપણે કલાના
મોટા પોષકો બન્યા પણ કલાનું રહસ્ય સમ-
જવા આપણે ઝાઝો પ્રયત્ન કર્યો નથી. કલાનો
અને પ્રગ્નજીવનનો નિકટ સંબંધ આપણે
બહુધા જાણી શક્યા નથી આપણામા શિક્ષણને
માટે બહુ ઉત્તમ વ્યવસ્થાઓ હતી પણ શિક્ષ-
ણની પ્રથાનું વિજ્ઞાન આપણે કેળવી શક્યા
નથી આપણું રાજ્યતત્ત્વ છેક કે પનીના વખત
સુધી ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ પરત્વે તો, અખાધિત
રહી શક્યું હતું, પણ આપણા પૂર્વજોએ તે
રાજ્યતત્ત્વના સૂત્રો અમર સાહિત્ય રૂપે ગૂંથ્યા
નથી આપણે ઇતિહાસના બનાવો રચ્યા ઉત્પન્ન
કર્યા છે પણ તે ઇતિહાસની શિવસૂરી આપણે
કદી પણ આપણા રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક જીવ-
નમા પરીવી શક્યા નથી. જેમ આપણે કાવ્યો
કર્યા તો કાવ્યશાસ્ત્ર કે અલકારશાસ્ત્ર પણ કર્યા,
તપ કર્યું કે ખ્યાત ધર્મ્યું તો આત્માના વાહો

લિખિત રૂપે ઉનાર્ધા, તેમ સામાજિક વિષયોમાં
આપણે તેવું કાંઈ કર્યું નથી આપણા બાંધ
રાષ્ટ્રીય જીવનને માટે આ બધો વિચાર કર-
વાની ખાસ અગત્ય છે

હિંદુસ્તાન દેશ ભૂગોળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
જ નહિ પણ દરેક બાબતનો વિચાર કરતા,
એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળો દેશ છે. હિંદુમાધ્યમના
બરફથી આચ્છાદિત પ્રદેશોથી માહીને તે ઠંડ
દક્ષિણે રામેશ્વર સુધી, ને પૂર્વે બ્રહ્મપુત્રા નદીથી
તે પશ્ચિમે મુલેમાન અને હિંદુકુશના પર્વતો
અને આરબી સમુદ્ર સુધી, ધણા રાજકીય અને
સામાજિક વિધ્વનો અને વિકાતિઓ થયા છતાં,
દરેક અબપાસી એમ તો કહી શકશે કે એ
વિસ્તારની અદર રહેતી પ્રગ્નઓનું જીવન બીજી
પ્રગ્નઓના જીવનથી તદ્દન ભિન્ન છે. અહિંના
મુસલમાનો પણ ધરાન, અફઘાનીસ્તાન, આર-
બસ્તાન, ધરાકે, તુર્કી, વગેરે દેશોના મુસલમાનો
કરના જુદા છે આપણા દેશની સંસ્કૃતિ
બીજા દેશોની સંસ્કૃતિઓથી જુદી જ તરી
આવતી આ ભિન્નતા આપણે આપણા ઇતિહાસ
લખતા કે વિચારતા જરૂર યાદ રાખવાની છે.
વિદેશીય રાજાઓ જ્યારે આપણી ભૂમિ ઉપર
આપણા જ રાજાઓના પરાજય કરતા, ત્યારે
ધણી વાર તેઓ અહીં જ ટકી રહેતા અને
પ્રગ્નના જીવનમા એતપ્રેત થઇ આપણા જ
સત્તાધીશો બનતા. સમસ્ત હિંદુસ્તાન કદી પણ
આગળ બહાગના દેશનો ખંડિઓ દેશ બન્યો
નથી. આપણી વર્તમાન પરતત્ત્વતા છ. સ
૧૭૫૭ થી જ શરૂ થાય છે જે ઇતિહાસકારો
હિંદુસ્તાનને અનાદિ કાળથી પરતત્ત્વ કંઈપી
રહ્યા છે તેમને આપણા ખરા આત્મ ઇતિહાસનું
જરા પણ જ્ઞાન નથી.

આપણો સમાજ પરતત્ત્વતાને આહવારો
હતો જ નહીં આપણે પરાજયોની સામે પ્રથક
વિરોધ બતાવી શક્યા છીએ. અદ્વાન સિંહ કરને

પૂર્વજની ભૂમિપર જે યુદ્ધો લડવા પડ્યા હતા તેમની પામે ધરાન ને બીજા દેશોમાં તેણે લડેલી લડાઈઓ તો ઢકાઈ જાય છે. પૂર્વજના હિંદુઓએ મુસલમાનોના સતત આધાતો સામે કેટલી વાર ખાચો બીડેલી ? એશિયાના બીજા પ્રદેશોમાં અને રોમના સામ્રાજ્યના પ્રાંતો ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા મહમદ પેગંમરના મરણ પછી જેટલો વખત લાગ્યો તેના કરતા મુસલમાનોને આપણા દેશમાં કુલ સત્તા બેસાડતા થયો જ વધારે વખત લાગ્યો હતો. ભારત-વર્ષના મુસલમાની ઇતિહાસના વખતમાં ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં એ મોની શિલાઓરૂપે પડેલા આર્ય સંસ્કૃતિના રક્ષક રાજપૂત અને વિજયનગરના રાજ્યો મુસ્લિમ સત્તાના પૂર સામે પ્રયત્ન શિલાઓ રૂપે હતા. રાજપૂત સ્થાનના નાના મોટા રાજ્યોએ તો આર્ય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવામાં જે બેગો આપ્યા છે તેનો ખ્યાલ વર્તમાન પ્રજાને ભાગ્યેજ આવી શકે. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, જયચંદ્ર રાઠોડ, અને બગાળાના લક્ષ્મણસેનના પરંપરા પછી આર્ય સંસ્કૃતિ ત્રાસથી નાસીને રાજપૂત શરણે બરાબ બેઠી હતી. ઐર મજબૂતના વખત સુધી તેનું રક્ષણ ત્યાના વીરપુરુષોએ અને વીરાંગનાઓએ કેવું કરેલું તે તેમના માટે ને ચારણોના શર હોદાઓમાં ને અંબોના જોડારોમાં કાંઈક જોઈ શકીએ છીએ પણ તેની ઉપયોગિતાને ખરેખર ખ્યાલ તો જ્યારે આપણે આશુના વિખ્યાત દેવવાડાના જૈન મંદિરોની કારીગરી મુસ્લિમોને હારેથી છુસાતી બચી મધ્ય તે જોઈએ છીએ ત્યારે જ લાવી શકીએ છીએ. દક્ષિણના હિંદુઓએ પણ એવો જ દિસો આપ્યો છે અને તેમાં વિજયનગરના મદરાસમાં બેસે વર્ષ સુધી અનુપમ સેવા કરી છે મોગલાઈના વખતમાં ઉત્તરના હિંદુઓ મુસલમાનો સાથે છેવટે રાજ્ય-તત્ત્વમાં એકમેક થઈ ગયા. ખરું રક્ષકપણું તો

દક્ષિણના હિંદુઓએ કરેલું તેઓ સામાન્ય થયા ચૌદમાં સૈકાથી તે સોળમાં સૈકા સુધી વિજયનગરના રાજ્યે “લાલ્લાણી” મુસલમાનોને આગળ વધતા અટકાવ્યા તાલીકોટાનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૫૪૮-૬૫ માં થયું ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં શિવાજીનો જન્મ થયો મુસલમાની બાદશાહીનો દક્ષિણમાં તેમજ ઉત્તરમાં અત્યંત લાવનાર તે બનાવ આપણા ઇતિહાસમાં થયો જ ઉપયોગી છે. જેમ એસમાન તુર્કોના તત્ત્વથી બચવા માટે ગ્રીક અને લેટિન સંસ્કૃતિની બધી સામગ્રીઓ તેમના વાહકો પશ્ચિમ યુરોપમાં ઉપાડી ગયા તેમ મુસલમાનોના ત્રાસથી બચવા માટે ઉત્તરની આર્ય સંસ્કૃતિ તે કાળમાં ગુજરાતમાં રાજપુતસ્થાનમાં ને દૂર દક્ષિણ દેશમાં જાની બરાબ બેઠી પડેલું, તાંબેર, મદુરા, શ્રીરંગપટ્ટન, વગેરે સ્થળોએ આ કાળમાં આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એવો દિસો આપ્યો ન હતો.

જેમ જેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ ભારતવાસીઓનું સામાજિક જીવન વધારે ને વધારે પ્રાંતિક બનતું ગયું. પુરાતન સાહિત્યના ચક્રવર્તી રાજાઓના યશોમાન ભારતવાસીઓ જુલો ગયા બૌદ્ધ મતે જે રાજકીય અને સામાજિક એકતા આપણને શીખવી હતી તે આપણે પુરાણોના ઇતિહાસના પૃષ્ઠોથી અને મુસલમાનોના એકદેશીય અંકુશથી તદ્દન વીસરી ગયા સંસ્કૃત ભાષાનું સેવન પણ પ્રતિદિન એણે થતું ગયું. રાજ્યકર્તાઓના આશ્રય નીચે સેવાઓથી સંસ્કૃત વિદ્યા ઉત્તરોત્તર ઠીણી પડવા લાગી. બખત્યાર ખિલજી, અકબરશાહી ખિલજી, વગેરેનાં મુસ્લિમ દળોએ બૌદ્ધોના, જૈનોના અને હિંદુઓના અવશિષ્ટ મઠો, સ્થાનકો અને પાઠશાળાઓને ખડી મર્યા પાળીનું નામ પણ આપણે જુલો ગયા. ગિરનારની તળેટી તરફ જના રસ્તા ઉપર

આવેલ અગોકાદિના શિલાલેખનુ રક્ષણ કરવા જેટલું પણ આપણને ધ્યાન રહ્યું નહિ આપણે આપણું પ્રાચીન ગૌરવ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમા જ આવી રહ્યું હોય એમ માનવા લાગ્યા. અદ્યુત્તમ મૌર્યના કાળથી તે ડેઠ હર્ષવર્ધન સુધીનો એક હજારથી પણ વધારે વર્ષોનો ઇતિહાસ આપણે આપણી દૃષ્ટિની અધતામા ગણી ગયા માત્ર થોડા વર્ષો ઉપર જ, આ આપણી બીજી નિદ્રા ઉડી અને ૧૨ીથી આપણે, નતિસ્મરણ થયું હોય, એવો અનુભવ લેવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી આપણે એમ માનતા આવ્યા કે જૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના અહિંસાવાદથી આપણે નબળા બની ગયા ને મુસલમાનોએ આ નબળાઈનો લાભ લીધો હતો આ પણ એક ઐતિહાસિક વિતંડાવાદ છે. આપણે આ વિચાર બહાર લાવતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અન્યાય કરીએ છીએ. ગિમને પણ એક વાર એમ કહેલું કે રોમનો ખ્રિસ્તી પથમા બળી ગયા ને તેથી તેઓ સામ્રાજ્ય ખોદ ખેડા ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો દેદીપ્ય માન કાળ ખોદ સમય હતો આપણું વર્તમાન એ કાળમા ધડાયુ. દેશવરનો સાથે આપણે તે કાળમા પરિચિત થયા. આપણું ધર્મચક્ર તે કાળમા ફિમેટ, ચીન, બ્રહ્માના અખાતના ટાપુઓ, ખેરે પર ૧૨ી વજ્યુ આપણું વાણિજ્ય, આપણું સાહિત્ય, આપણી કલા, આપણું સર્વસ્વ તે કાળમા હત્તમ હતું. એવો કાળ પછી મોગલાધને વખતે પ્રાપ્ત થયો હતો. પણ ત્યારે આપણે અંતર્વિગ્રહોથી તેને જાળો કરી દીધો હતો.

દિલ્હીના સુલતાનોના ગજબતત્રે આપણને વધારે પ્રાતિક બનાવી દીધા તે અગાઉ પણ હિંદુઓ પ્રાતિક તો બની ગયા હતા આપણી રાજકીય ને સામાજિક અવનતિનુ તે ચિહ્ન

હતુ તે કાળના મુસલમાનો રાજ્યો પણ પ્રાતિક હતા હિંદુસ્તાનનો તે વખતનો ઇતિહાસ યુરોપના વર્તમાન ઇતિહાસને મળતો આવે છે મોગલોના આવવા પછી ધીમે ધીમે આ પ્રાતિક ભાવના ઘટવા લાગી મરાઠાઓનુ રાજ્ય આ ભાવનાના વિકાસમા વિઘ્નરૂપે હતુ દક્ષિણવાસીઓ દક્ષિણમા રહ્યા ત્યા સુધી પોતાની સંસ્કૃતિ ભળવી શક્યા પણ જ્યારે મહેલા બ્રાહ્મણ પેશ્વાએ પેશ્વાખને ઉત્તરમા વસાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને મરેઠી “ ઘોડા”ને ગંગા ને સિંધુ નદીના પાણીમા સ્નાન કરાવ્યુ ત્યારે દક્ષિણાત્યોની ભાવનામા ઘુરત જ ફેરફાર થઇ ગયો પુનઃ હિંદુસ્તાનની રાજધાની કરવા જતા તેઓને દિલ્હી સર કરવુ પડ્યુ અને દિલ્હી સર કરતા પ્રથમ અબ્દુલ્લીને હાથે અને પછી કેપનીને હાથે સખત ૧૮૫૭મા ખાવા પડ્યા. ઉત્તર હિંદુ લેવા જતા તેઓ મહારાષ્ટ્ર ખોદ ખેડા-સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જતા તેઓ “ સ્વરાજ્ય ” ગુમાવી ખેડા.

આપણા ઇતિહાસમા દિલ્હી નગરીનો આ ચમત્કાર છે દિલ્હી, પટણા, કાશી, જૂનાગઢ, એ બધા સ્થળોનો વિચાર કરતા હિંદુસ્તાનનો સમગ્ર ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ઉભો રહે છે આ દરેક નગરીનો ઇતિહાસ આપણા દેશનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. દિલ્હી એ એશિયાનુ રોમ છે વર્નિલ કવિએ રોમને અમરાવતી-અમરનગરી-નું ઉપનામ આપ્યુ હતું. દિલ્હી પણ સામ્રાજ્યનુ હૃદય-મસ્તિક-છે ને તેની આદી પણ અવિચળ છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી સમગ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રવાહ આપણે ત્યા ચાલ્યો છે. નર્મદાની દક્ષિણમા આવુ નગર કેાઇ વાર ઇતિહાસે સિદ્ધ કર્યુ નથી સિપાઇના બળવાનુ લક્ષ્ય કલકત્તા નહિ પણ દિલ્હી હતું સિટને કેસરેલિંદનો દરબાર ત્યા જ મરેલો કર્જનનો દરબાર પણ ત્યા જ મરાયેલો શહેનશાહનો

અભિષેક પણ ત્યા જ થયેલો. ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અત્રાત્રાને જાણે કે માન આપાત હોય તેમ ઇંગ્લાંડે પણ તે જ રાજનગરને છેવટે સામ્રાજ્યની રાજધાની બનાવ્યું. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું પહેલું યાત્રાસ્થાન આ નગર છે.

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રવાહ અત્યારે ક્યા જાય છે ? ઘણા હિંદુઓ મુસલમાની કાળમાં “ ગાય અને આઘાણોનું પ્રતીપાલન ” કરવા મરવા તૈયાર થતા એ દિવસો ગયા છે. આપણે આપણા ઇતિહાસને પુનર્જન્મ આપવો છે તે બાળકને આપણે વીશમી સદિનું બાળક કરવું છે. રણે કાળ આપણે જ ગતોમાં જઈ આત્મા ને પરમાત્માનો વિચાર કરના ગાલ્યો ધણે કાળ આપણે જ ગલી જતોને આર્થ ધર્મમાં વાવના કાઢ્યો. ધણે કાળ આપણે અદર અદર લડી મરવામાં વીતાવ્યો. પણ હવે હિંદુસ્તાનને જગત ભૂલી મધુ હતુ તે હવે યાદ કરવા લાગ્યું છે એ યાદ કરતું જગત પિયેગોરાસ, એટનિનસ, સીઝર, કે કેસર બસનું જગત નથી. એ યાદ થતી આપણી ભૂમિ પણ જનક કે કૌટિલ્ય કે પૃથ્વીરાજ કે અમ્બરના કાળની નથી જગતના ઇતિહાસમાના વર્તમાન સમુદ્રમાં આપણો ઇતિહાસ સિધ્ધ કે ગંગા નદી જેવો ભળી જવો જોઈએ. આપણે આપણા વાણિજ્યથી કે આપણા શાસનથી કોઈ પ્રજાને ગુલામ કરવા ઇચ્છતી નથી. આપણને શાંતિમય અને કંઈકસરીકે રાજ્યતત્ત્વ અત્યારે જોઈએ છીએ. હિંદુઓને, મુસલમાનોને, પારસીઓને, જદોને, બધાને, આપણે હિંદી બનાવવા છે. આપણે માની બેઠા છીએ કે આપણે હિંદી છીએ-વસ્તુતઃ આપણે તેવા નથી. આપણા ઇતિહાસના પૃષ્ઠે આ ભવિષ્ય તરફ નજર કરી લખાવા જોઈએ. આગાના તાજમહેલથી હિંદુઓ પુલાય છે સાચીની કલાથી કે હલોરાની ગુજાઓથી મુસલમાનો હવે

પુલાવા લાગ્યા છે. હિંદુઓ મુસ્લિમ ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિઓનું ભારતીય દષ્ટિથી અધ્યયન કરે તો મુસલમાનો પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃતિનું તે જ દષ્ટિથી કેમ અધ્યયન ન કરી શકે ?

પ્રથમ જણાવ્યું તેમ આપણે ઇતિહાસ બહુ ઉત્પન્ન કર્યો છે પણ તેનો વિચાર આપણે વિજ્ઞાનદષ્ટિએ કર્યો નથી. હવે આપણો ઇતિહાસ વધારે નિયમબદ્ધ (constitutional) બનતો જાય છે. નિર્ણાયક યુદ્ધોનું સ્થાન રીતસર ચુકાચેલ પ્રતિનિધિઓના વાદ અને અંતે થતી મતોની બહુમતિએ લીધું છે તે કારણથી આપણે જનમના વર્તમાન ઇતિહાસથી પૂરા વાકેફગાર થવાની જરૂર છે. રૅલેફ બિલનું રહસ્ય સમજવા આપણા પૂર્વ ઇતિહાસમાં કોઈ સામગ્રી છે ? મહેસુલ, કરવેરા, વાણિજ્ય, વજેરના અભ્યાસ માટે આપણે બહારની મદદની અવગણના કરવી જોઈએ નહીં. એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, માતેસ્કયુ જેવા ચિંતકો આપણે ત્યા કેમ ઉત્પન્ન ન થાય ? કૌટિલ્યનું “ અર્થશાસ્ત્ર”, પ્લેટોના લૉઝ, એરિસ્ટોટલનું પૉલિટિક્સ, અને આઈસનનું ‘ મોડર્ન ડિમોક્રસીસ,’ એ ચારેનો નિષ્કર્ષ આપણે કેમ ન કાઢી શકીએ ?

દરેક કાળમાં અહીં પ્રતિભાશાળી માણસો જન્મ્યા છે. ગૌરાજે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરી બંગાળને ધર્મભ્રમથી જગાડ્યું. ગમાનુજ અને વલ્લભાચાર્ય આપણને સમકાલીન દષ્ટિએ વિશેષ બળવાન કર્યો. કબીરે અને નાનકે મુસ્લિમ-હિંદુ એકતા ધર્મક્ષેત્રમાં ઉપદેશી. અમ્બરે તેને રાજ્યનીતિમાં ઉપાડી લીધી. મુરોખના સંસર્ગથી આપણું બ્યક્તિત્વ બોવાયું નથી. આપણા રામમોહનરાય, કમાનંદ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ, ગાંધી, ને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનચરિતો સાક્ષીભૂત છે. આપણે તે સંસર્ગની ઉત્તમ બાજુને ઠેલી પણ નથી. આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું ભિન્નત્વ ને એકત્વ ઇતિહાસના મહા-

સાગરના મોઝ ઉપર દરેક વાર સ્પષ્ટ તરી જીવ ભારતવર્ષના અભારે ખોખરા થએલા પશુ આવેલ છે જેમ મહાસાગરના ઉછળતા મોઝાં બહારથી તેમ જ અંતરથી શેપવામા આવતા એક શબને કિનારા ઉપર ફેંકી દે છે તેમ રસાયનાથી ફરીથી સુવાવસ્થામા આવતા એ સંસ્કૃતિને હજી સુધી ઇતિહાસે ફેંકી દીધી કલેવરનો કદી પશુ લાગ નહીં કરે આપણા નથી. કારણ કે તે સંસ્કૃતિનું શરીર આત્મા ઇતિહાસની ભાવના આથી કોઇ બીજી કોઇ વિનાનું શરીર નથી. ભવિષ્યમા પશુ એ અમર હોઇ શકે ખરી ?

૧૦૧

રા રા જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

શ્રી પ્રહ્લાદાખ્યાન

(વૈશ્યકવિ ગિરધરની અપ્રસિદ્ધ કાવ્યપ્રસાદી)

વડોદરાનો વૈશ્યકવિ ગિરધર તેના રામાયણથી મશહૂર છે. ગુજરાતના સામાન્ય જન-સમાજને તેના સાદા, સરળ અને ભક્તિરસથી ભરેલા કાવ્યો બહુ આનંદજનક થઇ પડ્યા છે. એના રામાયણની ગામેગામ કથા થાય છે અને ગિરધરે રામગુણનુવાદના પ્રચારને માટે એ ત્રય રચેલો છે અને સૌથી પહેલા પોતાના નિવાસસ્થાન આગળ વડોદરામા સુલતાનપુરામા એક બ્રાહ્મણને આગળ રાખીને પોતે જ એક માસ સુધી લોકોની મેદની સન્મુખ રામરામ-ણીમા એ રામાયણની કથા કહી બતાવી હતી. ત્યારપછી બ્રાહ્મણોમા તે પ્રચલિત થઇ ને ગામ-ડાઓમા તેની કથાઓ થવા લાગી *

ગિરધરના કૃષ્ણચરિત્ર અને રાજસૂયયજ્ઞ પશુ પ્રસિદ્ધ છે, એ ઉપરાંત બીજા કેટલાક

અપ્રસિદ્ધ પદો તથા પ્રહ્લાદાખ્યાન હજી અપ્રસિદ્ધ છે જેની નકલો મેં અસલ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાથી કરી લીધેલી છે વસાવડાના કાલિદાસનું પ્રહ્લાદાખ્યાન જાણીતું છે, તેના કરતા ગિરધરનું પ્રહ્લાદાખ્યાન ઉત્તરે તેવું નથી. ગિરધરના કાવ્યોમા ક્ષિત કલ્પનાઓ, રસાલ કારની ચમત્કૃતિ, કે શબ્દોનો ઘટાટોપ નહિ માલમ પડે, પરંતુ તેના નીતિપ્રિય દરેક સ્વભાવ પ્રમાણે ઉડો આનંદ અને સૌમ્ય ભાવના તો હમણે હમણે જણાશે જ તેની સાથે તેનામા શોધક-બુદ્ધિ જળી હતી, તેથી પુરાણકથાઓ કહેનારા બીજા કવિઓએ જે કેટલીક ગુણ વાતો નથી લખી, તે ગિરધરે શોધન કરીને લખી જણાવી છે, ને જ્યાં દેવચરિત્રોમા વિપરીતતા જણાઇ આવી હશે, ત્યાં તો તેણે લોકોની ત્રહા ન ખસી જાય માટે સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે —

* કર્તાના જ હાથની પ્રત હાથ તેના વશને પાને છે, તે ઉપરથી રામાયણનો શુદ્ધ ત્રય સર્વ માહિત્ય કાચલિયને માટે તૈયાર થાય છે

“ તે માટે દેહ ન કરશે વિવેકી સત સુગણ્ય,
એ અકળ ચરિત્ર જ દેવતણા તે કોણે ન થાય પ્રમાણ્ય

—૨૧. બા. કા. અ. ૧૩—

વળી સીતાજી હરણ થયા પછી શ્રીરામ- જોઈને ઇન્દ્રાવતાર ઉપર અશ્રદ્ધા ન થાય માટે
ચંદ્ર ભગવાન જે વિરહવ્યથા ભોગવે છે તે કહે છે કે—

“ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય માયાપતિ પ્રભુવ્યાપક એક અનિત,
“ તે માયા તણા અભિપ્રાય દેખાડે છે માયિક જનની રીત.

—૨૧. અ. કા. અ. ૧૪—

વળી વાલ્મીકિએ પ્રસંગે કહે છે કે—

“ એમ દેવચરિત્ર છે ધણી અટપટા, અમટ ઘટાવે જેહ,
એ જોઈ કોઈ અન્ય મનુષ્ય કરે તો, પડે નરકમા તેહ
જળ ઉપર જેણે પૃથ્વી રાખી, સ્થાન વિના આકાશ,
એના પ્રભુ છે એક સ્વતંત્ર જ, અખડ અનિત અવિનાશ.
તે પ્રભુ કરે કરાવે કર્તવ્ય, તે થાય સત્ય પ્રમાણ્ય,
તે જોઈને કો અન્ય કરે તો, નરક પડે નિર્વાણ્ય

—૨૧. કિ. કા. અ. ૭—

કવિને ભક્તિરસ પ્રિય હતો અને તે કાર- શિષ્ટાચાર પ્રમાણે મથની શરૂઆત કવિ
ણથી ધણે ભાગે તેમણે ભક્તિરસના જ કાવ્યો મંગલાચરણથી કરે છે અને કવિકુલગુરુ કાલિ-
લખ્યા છે. પ્રહ્લાદાખ્યાન પણ ભક્તિરસ ખીલ- દાસની પેઠે વિનયથી પોતાની અશક્તિ જણા-
વવાને જ એમણે લખ્યું છે હવે થોડાક દૃષ્ટાંતો વતા કહે છે કે—
એમના એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યકથાથી આપીએ—

“ જેમ અધ ઇચ્છે પચરમ કહેવા, અપગ ઇચ્છે ગમ,
નિર્ધન ચિતામણિ ઇચ્છે, કામી ઇચ્છે સત્સંગ
તેમ ઇચ્છા થઈ એક મન વિષે, તે પૂરીએ શ્રીજીવિર,
કથા કહુ પહ્લાદની જે ભક્તશિરોમણિ ધીર

કડવું ૧

સારપછી છુત્રાસુરવધ, શિશુપાલવધ, ને દની ઉત્પત્તિ કવિ ખતાવે છે. પણ ત્યાં એક
હિરણ્યાક્ષહનનની કથા દુકામા આપી પ્રહ્લાદ- પ્રથમ કવિના ભક્તલક્ષ્યને ઉત્પન્ન થાય છે—

“ અસુરતાણુ કુળ મહા અધર્મી, દેવદિગ્ગજો દ્રોહ કરનાર જ,
“ તેહના કુળમા કેમ થયો, હરિભક્ત તણા અવતાર જ

કડવું ૪

આતું સમાધાન કવિ આગળ જતા કથા- તેનું નગર લુટી, બાળી, તેની સ્ત્રીને કેદ પકડીને ભાગમા આ પ્રમાણે આપે છે એક વખતે લઇ ગયો પરંતુ નારદે આવી તે સ્ત્રીને છોડાવી હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા બેઠો હતો, ત્યાં આવી અને પોતાને આશ્રમે લઇ જઇ તેને બ્રહ્મચારી નારદે હરિ નામની ધૂત લગાવી, એટલે ધ્યાન નો ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપદેશ સ્ત્રી સમજી માથા તે જાગી ઉઠ્યો. પણ નારદ અતર્ધાન શકી નહિ પણ તેના ઉદરમા રહેલા ગર્ભ તે થઈ ગયા હિરણ્યકશિપુ તપ પડતું મૂકી ઘેર પ્રહણ કર્યો એ ગર્ભથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો ગયો પણ તેના કાનમા તો હરિ નામના રણકારા ને પ્રલ્લાદ, અને એટલા માટે જ તે ભક્તરાજ જ વાગી રહ્યા હતા તે રાત્રે તેની સ્ત્રીને ગર્ભ ઉત્પન્ન થયો પ્રલ્લાદ મોટો થયા પછી તેને ગ્લો, એટલે ગર્ભને તે સરકાર લાગ્યા વળી નિશાળે બેસાડ્યો, પણ ત્યાં તે અસુરની વિદ્યા ખીજી વખત તપ કરવા ગયો ત્યારે ઇંદ્ર આવી ન બચ્ચતા —

x   x   x   x

“ રમરણુ કરે ગોવિંદનુ શ્રીહરિ નારાયણુ દેવ
ધ્યાન ધરે ધરણીધર કેરુ જે કયુ ઋષિએ રૂપ,
ચિત્તને એકાગ્રે દૃઢ કરીને સમરે પૈકુઠ ભૂપ.

—કડવુ ૯—

અને ઋષિએ-નારદે-જે રૂપ કહેલું તે કેવું હતું —

“ દુર્વાદળ ધનસ્યામ નુદર, પીતપટ કટી કિંકિણી,
જ અન રત્ન અમૂલ્યમા નુહીર્ય, મેખલા સહી લ કની
બાળુ પહોચી વેદ વીંટી, કડા કંકણુ ધૃવરી,
સુકતાદ્રીના હાર ઉજ્જવલ, વૈજયન્તી માલા ઉઝ ધરી.
શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ ભૃગુલાલન, નાભિ ગમિગ નીપટી,
શિર પેચ સુદર, મુગટ મણિમય, ધનુષ્ય નિ દંક ભૃકુટી ચઢી
મુખચંદ્ર કમલ વિશાળ લોચન, કર્ણકુડળ મણિ જગત્તા,
અધર અરુણ ચિથુક ચારુ, દત્તહીરા ચળકતા
લક્ષ્મી સહિત શ્રીકાંત શોભ, ચતુર્ભુજ ધનરયામ,
શખ ચક્ર ને ગદા પદ્મ, ભકત રક્ષક ભગવાન.
ચરણકમળ અજ ધસ વદે, સેવે નારદ સનકાદિક સહી,
કોટી શશિઅગ્ર કોટી ભાતુ, શતકોટી કામ શોભા રહી
જપ તપ જોગ નત ધ્યાન ધગતા, દેહ દમન કરતા અનિ ધણી,
તોયે સ્વપ્નામા દર્શન નહિ, તે ભકતવશ ત્રિભોવન ધણી

—કડવુ ૯—

એ જ ધ્યાન પૂર્વક પ્રલ્લાદે બચ્ચવાને બદલે હરિચણુગાનનો કંકડો શીખવવા માડ્યો. બદલે હરિ નામનું રટણ જ કરવા માડ્યું અને તે કંકડો તે આ —
નિશાળમા બાળકોને પણ વર્ણમાળાના કક્કાને

“ પ્રહ્લાદ કહે બાપ સાબળો, કહું કક્કાનો બેદ,
બત્રીશ અક્ષર તે ખરા, જે અવિચળ વાચા વેદ.

—ધોળ—

કરીએ કૃષ્ણચરણપ્રીતી, રાખીએ દૃઢ વિશ્વાસની રીતિ
વશ કરીએ ઈદ્રિ એકાદશ જિતિ, તો માયામા મોહ ન પામીએ રે
ખોટા ખેલમા ચિત્ત નવ ધરીએ, ખળ તણી સંગત નવ કરીએ.
વાસના રહિત ઠેકાણે હરીએ, તો હૃપદથી રહીએ વેગળા રે

x x x x x

વગેરે

—કડવુ ૧૧—

પ્રહ્લાદનો રમ તો બધી નિશાળને લાગ્યો, અસુરોથી એ કેમ સહન થઇ શકે ? તેમણે
તેથી નિશાળના છોકરા પણ પ્રહ્લાદની પેઠે પ્રહ્લાદને પ્રભુભક્તિ છોડી દેવાને ધણું સમજ
ધ્યાન ધરતા અને બળન કરતા શીખી ગયા વ્યુ પણ તે તો —

“ જેમ રણસત્રામે ચઢે શરો, દેહશુદ્ધિ નહિ લગાર,
એમ રાજપુત્ર નિશક થઇને, જપે જુગદ્ધાધાર

—કડવુ ૧૨—

ગુરુએ શીખામણ દેવા માઠી ત્યારે તેમણે ગુરુને પણ સમજાવી દીધું કે —

x x x x x x

“ તારે પરને તરે પોતે, તે ગુરુ સાચા જાણુ.
અગાનીને જ્ઞાન આપે, કરે નારાયણનો દાસ,
વાસના બાળે આળ ટાળે, કરે બ્રહ્મવેદ પ્રકાશ
ગુરુ તો તેહને કહીએ, બાકી સર્વ આજપ પાળ
પાણી પહેલુ વહી ગયુ, પછી મૂરખ બાધે પાળ

+ + +

માટે માન મૂકીને કહું છું, તમે પડિત ગુણભ ઠાર,
જો ઈચ્છો ભવદુખ વામવા, તો જપો જુગદ્ધાધાર.

—કડવુ ૧૨—

છેવટે ગુરુ રાજ પાસે ફરીવાદ કરે છે કે આત્માને અમર માનનાર પ્રહ્લાદને મરણના
તમારો કુવર આપણા કુળની વિદ્યા ન બણતા ડરની શી અસર થવાની હતી ? હિરણ્યકશિપુ
શ્રીહરિમરણ કર્યા કરે છે, અને નિશાળના તેમના પ્રાણુ સેવાના અનેક ઉપાયો કરે છે.
ખીળ છોકરાને પણ અવળે રસ્તે ચઢાવી દે છે પણ જેને રામ રાખે તેને કાણુ મારી શકે એમ
આ ઉપરથી રાજ તેને શીખામણ દે છે અને છે ? અંતે એક દિવસે પ્રહ્લાદની ખરેખરી
છેવટે પ્રાણુ સેવાનો પણ ધાક દેખાડે છે પણ કસોળી ચાય છે બારે સભા ભરી ત્યા પ્રહ્લાદને

જોલાની હિરણ્યકશિપુ પૂછે છે કે તારો રામ પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, ને ભક્તની રક્ષા કરી આ-
ક્રમા છે તે બતાવ એમ કહી તેમને મારવા સુરનો અત લાવે છે. એ પ્રસંગનું વર્ણન કવિ
ખૂબ કાઢે છે એટલે સ્તબ ફાટી વૃત્તિ હરપે સુદર રીતે કહે છે —

“ થઇ ગર્જના ઘેર પ્રચડ, હાલ્યો થઇ ડોહ્યુ અહાડ,
ધૂણ ધરા ને સળક્યો શેષ, પડ્યો ત્રાસ અસુરને અશેષ
ડોહ્યુ ઈદ્રાસન અહલોક, દિશા ચક્રિત પવન થયો રોક,
ગિરિ શિખર પડ્યા છે તુટી, શબુની સમાધિ છૂટી
ત્યાહા ડોહ્યા દશે દિક્પાલ, ખળભળીયા સાતે પાતાળ,
થયો આકાશમા અધકાર, ઉછળીયા સિંધુ અપાર
ફાટ્યો થઇ કરી ચડેડાટ, થયો ગગન માહે ગડેડાટ,
ત્યાથી પ્રકટયા નરહરિવીર, મહાધર્મ ધોરિંધર ધીર.
ધર્યું વિકટ ભયકર રૂપ, રાતા નેત્ર જાણે અગ્નિરૂપ,
લાખી જીભ સર્વે મુખ લાળ, નખ વજ્ર સરીખા કરાળ.
દત કરકડે ક્રોધની જ્વાળ, કેશવાળી મોટી વિકરાળ,
શોભે સહસ્રજીભે શ્રીકાંત, ધર્યાં આયુધ કરમા અનંત
કરી ગર્જના ઘેર ધુરાવ, થયો આસુરી ગર્જનો આવ,
કેશવાળી કપાલી જ્યારે, દૈત્ય મૂર્છા પામ્યા ત્યારે

— કડવ ૨૫ —

૧૧

આ પછી હિરણ્યકશિપુ સાથે યુદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે અવનવા પ્રસંગોથી ભરેલી
છે ને તેમા તેનો સહાર કરે છે છેવટે પ્ર- કવિ ગિરધરદાસની આ અપ્રકટ કાવ્યકૃતિ છે.
હૃદાયને રાજ્ય આપી પ્રભુ અતર્ધાન થાય કવિ નિરભિમાનથી પોતાને માટે કહે છે કે —

“ તેમ હું દુર્બળ અશાની, ન સમજી વિવેક વિચારજી,
ખાળક્યુદ્ધિ અજાણ્યપણામા, કર્યો અથના વિચારજી

અને

“ કવિજન કોષએ ખોડ મા દેશો, નથી મુજ બળક્યુદ્ધિ લગારજી,

“ જે હરિએ કહેવરાવ્યું તેવું કહ્યું છે, અધિષ્ઠાતા દેવ મોરારજી.

કોઇ કહેશે કે એમ છે તો પછી એવો અથ શા માટે રચ્યો ? તેનું કારણ પણ કહે છે કે —

“ પણ હરિ જશ ભક્ત ચરિત્ર કથામૃત, શ્રીનરહરિનો અવતારજી,
એવું જાણીને સજ્જન સત વિવેકી, તે કરશે અગીકારજી

— સમાપ્ત —

૧૦૨

૨૧ નમદાશંકર લાલશંકર કવિ

૨૧. નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા મણિલાલ ઈન્દ્રારામ સુ. દેસાઈ]

તા ૧૬ જુલાઈ ૧૮૭૦

પ્યારા નાનાભાઈ,

બનાવો (માની લીધેલા સારા ને માઠા) બને છે ખૂબી ને ખેડ કુદરતમા નથી જ-હુનિ-યાદારીમા છે આફરીન છે કુદરતને કે મોટા ફિલસુફ ને મોટા તપેસરી પોતાની જિંદગી અક્ષતથી અને મન મારવાના મ્હાવરાથી ગમે તેટલો દાખ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે હુનિયદારી-અક્ષત તથા મ્હાવરો એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતને જ તાબે થાય છે, તેપણ તે થોડી ધણી સુદત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખડાવે છે

ભાઈ, ન. ક. નું યોથું નીકળ્યાને ૩ વર્ષ થયા હજી પૂરેપૂરું બિલ મારાથી ચુકવાયુ નથી-બહુજ બળી જઈ જઈ, સગો ધણો બારીક જોવામા આવે છે

એક દિવસ હું ભાઈ માણેકજી અરજોર-જીને ઘેર ગયો હતો, ને વાતમા તેણે કહ્યું હતું કે “ યૂનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. નું કામ ચાલ્યું તેટલા કામ મુંબંધી મારું ને નાનાભાઈનું તમારી ઉપર જે માગણી નીકળે તેમાંથી હું મારી પોતીનું તો દેવાને ચૂકવી છત્તુ છુ-જ્યારે આટલા વરસ થયા ને નિવેડો નથી આવતો ત્યારે ઠાલો ગુ-

ચારો શું કરવા રેવા દેવો. જોઈએ, -માટે નાનાભાઈને કહીને ન ક નું જેમ તેમ માઠી વાળો તો સારું.” એ વાત હું તને કહેનાર હતો પણ જોગ ન આવ્યો હવે એ સખધી તારો શો વિચાર છે? જે પ્રેસ જોડાયા પછી કેટલું કામ થયું છે ને માણેકજી કેટલાના હકદાર છે એ જો તું અને જણાવે તો તેટલી રકમને સારું હું ને માણેકજી ખાનગી સમજીએ, ને બાકી રહેલો યૂનિયનનો આવેજ હું વ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીયો સસ્તે કઢાડીને તને પૂરા કરી આપુ-પણ પ્રથમ માણેકજીનો આકરો મારે જણાવો જરૂર છે

તને મે કચ્છરેટર ઉપરનું રા. ૧૪૦) નું બિલ મોકલ્યું છે, તેના ખાણા તને પોતા કે નહીં તે જણાવજો જે પાત્રસે ચોપડીયો તારે ત્યા રહી છે, તેને પોણા પોણાનું પૂરું બધાવવાને સારું પોણીચારસે જોઈએ તે હું તને બધાઇનું બિલ ચૂકવતી વેળા ગમે ત્યાથી પણ આણી મોકલાવીશ થોડાએક કાઠીમાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કાઠના લઈશ ચોપડીયો બંધાતા જોઈમા જોઈ મહિના દોઢ તો થશે જ, ને એની અદર તો હું તને કંકડે કંકડે મોકલતો જઈશ માટે બધાવવા આપજો.

ભાઈ, કોઇ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામા થોથાનું શેવટ આણી આપ. બારીક વખત

જોઇ ગભરાઇ હક પ્રેસના બિલનો નિકાલ રહ્યું તો ચિંતા નહીં. આનો જવાબ લખજો
કર. વળી...આજેકજીતુ મારુ ખાનગી ખાતું લા. વખત જોઇ ગભરાતો જતો
નર્મદ.

[ટિપ્પણ—

ન-ક-નર્મદવિતા આજે-જી બરજોરજી, સમાચાર પ્રેસવાળા, નાનાભાઈ ફેસ્ટમજી, યુનિયન પ્રેસવાળા કવિના પારસી મિત્ર શેયર સફાના સમયનું દબાણ ૧૮૬૪ થી, યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં આનંદ વિશ્વક પૂરો થયો ત્યારથી શરૂ થઈ ચુકેલું

કાગળની તારીખ સુધી ન-ક નુ છપામણ અને કાગળનું બિલ ચુકવાયેલું નહીં, અને પાચસો નકલો તો હજી બાંધવાની પણ બાકી ! તો અધિકારી વાચનાર સારી જણાવે એવી ચોપડીની બરીદીમાં પણ ગુજરાતી પ્રબંધ પ્રમાણનો આ દાખલો તો નીચું જોઈએ એવો છે એ જમાનામાં અને ખાસ કરીને કવિની જાતને અંગે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિને માટે હિંદુ પારસીનો સહ-કાર, એ આ કાગળની ઉજળી બાજુ છે સારી ચોપડીઓના વેચાણમાં આપણે છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં કંઈક પ્રગતિ કરી હશે, તો સાહિત્યપ્રીત્યર્થ હિંદુપારસીસહકારમાં તો આપણે ઉલટા પાછળ પડ્યા છીએ]

૧૦૩

૨૧ ૨૧ હરિલાલ મૂલશંકર મૂળાણી:

ડગતું હૃદય: એક સંવાદ

(સાચો સંન્યાસ એ નાટકમાંથી સમય સંકેતને લઈને ન બજવાતો એક ભાગ)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૫ મો

સ્થળ.—રસ્તો તેની પેલી મેર લીલું મેદાન.

સમય.—ચાંદની ખીલી રહી છે

(સંન્યાસી માધવાચાર્યની પુત્રી મનોરમા રાજકુમાર હેમચંદ્રનો હાથ ઝાલી ગાતી ગાતી પ્રવેશ કરે છે.

મનોરમા: (ગાયન)

ખીલી રહી ચાંદની, આ શી જો છતાં ભરી

અંતરમાંહિ અવનવી સમૃદ્ધિ દે ભરી—૨૬.

ચંદ્રનો વિકાસ પ્રથમ દિન પ્રતિદિન થાય છે, પૂર્ણિમા દલાપ્રકુલ સુદરી કુલાય છે, ક્ષીણુ તે થતી પછી તિમિરોદરે સમાય છે, લમ માનવી જીવનવિકાસ ક્ષીણતા નીમાય છે,

... —ખીલી રહી

ગજકુમાર, ચાંદનીના પ્રકાશથી છ ટાયલા આ ઘેરા રમના તરુપધવો આપના મગલ પગલે આભારી થયા હોય તેમ કેવા આનંદથી ખૂલી તમને પવન નાખે છે ? પુણ્યશાળી જીવ, પરમાર્થી વીરપુરુષ, આપના વીરોત્સાહે ભર્યા અંતરને એ ઉત્સાહથી વધારી લે છે, રે અવિશ્રાત

ક્ષિવાળા વિશ્વાતિ પામશે અહીં ? આનંદ થાય છે અહીં ?

હૈમચંદ્ર-આનંદ ! જેણે પોતાના દેહનો, પોતાના દિલનો, પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે, અરે-એ ભોગ આપતા જેણે કોઈ નિર્દોષ જીવનને દુખી બનાવી દીધું છે, કોઈ નિર્દોષ કુલને ચૂરી કુદાવા ફેંકી દીધું છે તેને આનંદ કેવો ?

મનોરમા-રે કુમાર, આટલા મોટા મનમા એવો સંકુચિત ભાવ ભરેમા. શું સ્વાર્થભૂમા અનેરો આનંદ નથી ? તમારો અતરા-તમા શું કહે છે ? આ દેહનો કે દેહના બંધનનો આ હૃદયનો કે હૃદયને વળ-મેલાનો એક મહાન કર્તવ્ય માટે ભોગ આપવાથી તમારો આત્મા તૃપ્ત નથી થતો ? તમારો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન નથી થતો ?

હૈમચંદ્ર-(શેરીવાર વિચારમા પડી જાય છે પછી) તમાગ આવા વચનનો તે હું શો જવાબ આપું ? એકએકથી વિરુદ્ધ ભાવો મારા ચિત્તમા તોફાન જમાવી મને વ્યાકુળ બનાવી દે છે. હું શું કહું કે મારા મનમા શું થાય છે ? છતાં એટલું તો ખરું જ કે મેં એક પારકું છતાં અતિ વ્હાલું જીવન ઝેર કરવામા ભાગ લીધો છે એ વાતનો ડખ તો શમે તેમ નથી

મનોરમા-પારકું જીવન ? કોનું ? સુમનતુ જીવન તમે પારકું મણો છો ? પ્રિયા પ્રિયતમ એ તો એક અગ્નિ બે પડ આ જ માત્ર. દ પતિ એ એક જ શબ્દ છે તેમ એનું જીવન પણ એક જ છે. તમારી વેદનામા એ ભાગ ન લે તો તમારા સુખમા એ કેવી રીતે ભાગ લઈ શકશે ?

હૈમચંદ્ર-જીવન એક ખગ પણ તેના ભાગ સમાન કયા ધડાય છે ? એક કઠોર, ખીજે સુકુમાર. જે ધા કઠિન નર ખમે તે સુકુમાર અખળા કેમ ખમે ?

મનોરમા-મણે છો પત્થર પર પત્થર પછાડો તો તે કદાચ તૂટી જશે. પણ કેમજી વેલી પર પત્થર પડશે તો તે વળી જઈ ઝીલી લેશે ને પત્થર ઉઠાવત્ત પ્રરી પોતાનું સ્વરૂપ પકડશે. અખળાનું કેમજી અંત કંરણ મહાન પુરુષોના વાધ જેવા હૈયા કરતાં ય વધારે સ્પ્રહનશીલ હોય છે, કુમાર.

હૈમચંદ્ર-(સ્વગત) આને શું કહું ?

મનોરમા-કેમ બોલ્યા નહીં ? એનો ઉત્તર ન મળ્યો, ખરું ? ક્યાથી મળે ? સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો એક નમ્રનો તમારે જેવો છે ? (ચદ્ર ખતાવતી) પેલી ચદા જોઈ ? અશ્વત્થિમાથી શાંતિ અને શાંતિ-માથી આનંદ પ્રકટાવે એવો એનો શી-તળ પ્રકાશ છે જે જાતે બળે છે તે જ બીજાને બળતા બચાવી શકે છે, બીજાને શાંતિ અને આનંદ પણ તે જ આપી શકે છે. બળતા હૃદયોમા અગ્નિ સી ચ-વા ચદાએ જાતે બળવું સ્વીકાર્યું છે ચદ્ર, તમે પણ પરની વેદના શ્રમાર્વણ જાતે વેદના સ્વીકારી છે

હૈમચંદ્ર-(નિશ્વાસ નાખે છે) હે સિવ !

મનોરમા-શાંત થાઓ, બાઈ અદ્વા રાખો કે એ વેદનાના તાપથી શુદ્ધ થઈ બીજા-પ્રતના પ્રતાપથી પુનીત થઈ તમે તમારી અર્વાગનને વધારે ભાગ્યશાળી બનાવી શકશો. તેના સૌભાગ્યને દિવ્ય બનાવી શકશો.

હૈમચંદ્ર-ઓ જહેન, તારા મીઠા અને આશા ભરી વચનો મારા હૃદયમા ત્હાડક રેડે

છે પણ આજ માફ ચિત્ત, મારી ભુલિ,
માફ કર્તવ્યજ્ઞાન મારા હાથમા નથી
હું કિંકર્તવ્યમૂઢ બની ગયો છું આજ
જમતને હું જૂદી જ નજરે જોઉં છું
સંસાર આખો મને પ્રેમયય ભાસે છે
જડ વસ્તુઓના પણ આણુએ આણુ
પ્રેમથી આકર્ષાઈ એક બીજાને ચોટી
ગયા છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, સર્વની
ગતિને એ જ આકર્ષણ નિયમિત કરે
છે. ચેતનસૃષ્ટિમા પણ જોઉં છું તો
જૂનું જાય છે ને નવું પેદા થાય છે.
શુ વનસ્પતિમા કે શુ પ્રાણીમા એ ક્રમ
અવિચ્છાત ચાલ્યો જ જાય છે અને
એ સર્વને નિયમમા રાખનાર એક જ
સૂત્ર સર્વત્ર દેખાય છે. પ્રેમ! જલમા
જળે એનો જ રસ ભર્યો છે, પત્થરમા
જળે એ જ ભાવ ધટ્ટ જમાવ્યો છે,
પુષ્પોમા જળે એનું જ મધુ પમરે છે,
અઠાક્ષમાથી જળે એનો જ નાદ ધૂમે
છે, સૃષ્ટિ આખી જળે અને એક જ
ઉપદેશ આપી રહી છે-પ્રેમ! અહા
બહેન, એવી રીતે મારા આખા જીવ
નમા એાત પ્રેાત થઇ રહેલ એ પ્રેમને
તે હું કેવી રીતે દૂર કરી શકું ?

મનોરમા-ભાઇ, સૃષ્ટિ તો એક જાતનું સમૂહ-
સ્થાન છે જેને જેવું જોઇએ તેવું તેને
તેમથી મળી રહે છે. મનનો એ સ્વ-
ભાવ છે કે પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ જ-
વૃત્તિને પોષણ મળે તેવું જ કંઇક દરેક
ચીજમાથી શોધી લેવું. એટલે પ્રેમીનું
મન સૃષ્ટિમા પ્રેમ જ શોધે છે, અને
તેને દેખાય છે પણ સઘળે પ્રેમ. પાપી
અને અધમ વૃત્તિવાળાઓને એ જ સૃષ્ટિ
પાપના સૂચનો અને પ્રલોભનોથી ભરેલી
ભાસે છે, જ્યારે ભક્તજન એમા જ

પરમાત્માને શોધે છે અને સાક્ષાત્
પામે પણ છે ભાઈ, રંગ દલિને લાગે
છે સૃષ્ટિને નહીં દલિને કેવા રંગભ્રમ-
ડવો એ તો પોતાના હાથની વાત છે.
એમા સૃષ્ટિનો કે સૃષ્ટિકર્તાનો કંઇ
દોષ નથી.

હૃમચંદ્ર-બહેન, તું જાની પિતાની પુત્રિ થઇ
એટલે જ્ઞાનની વાતોથી મને મ્હાત કરે છે
પણ વાત માત્રથી મ્હાત થાય એ આ
હૃદય નહીં

મનોરમા-છતા પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવી,
એટલું તો હૃદય કાળજી રાખશો કે
નહીં ?

હૃમચંદ્ર-પરમાત્માને હાથે બહાણુ સોપીશ,
જેમ હાકવું હોય તેમ હાકે

(નેપથ્યે ગિરજાનો સૂર સભળાય છે)

“ નાવલીયા કરી નેહ. બૂલી શું મયા રે ? ”

x x x

(હૃમચંદ્ર અમકે છે) એ કોણુ ગાય છે ?

(નેપથ્યે જ્ઞાન આગળ વધે છે)

“ મ ગાના તીરે રે અમૃત પીધા

“ પીધા તે પાંજ ન દીધા—બૂલી શું મયા રે ? ”

x x x

હૃમચંદ્ર-(સ્વગત) મગાને તીરે ?—અમૃત પીધા ?
રખે-?

મનોરમા-સાવચેત વીરા, મન તો એવું ચચળ
પણી છે કે જ્યાં ફાળ્યુ ત્યાંથી ઉડી
જશે માટે તેનું પાજરું સભાળજો.
(સ્વગત) શું આ દંડ રહી શકશે ?
પિનાજીએ પાત્ર જોયા વિના પ્રતિજ્ઞા
લેવરાવી છે ક્યાં આનો ગર્જસી સ્વ-
ભાવ અને ક્યાં એ કારમી પ્રતિજ્ઞા !
(જવા જાય છે)

હૃમચંદ્ર-ક્યાં ચાલ્યા તમે ?

મનોરમા-તરંગ ચાલે ત્યાં.

હેમચંદ્ર-જરૂર સખરૂ, મારા શાતિદાતા, મારાથી
દૂર ન થાઓ.

મનોરમા-(હસી) કુમાર, તમારું મન ચચળ
છે તે કરતા પણ અમે વધારે ચચળ
છીએ. એ પાખીને તો તમે ધારશો
તો પાજરામાં પૂરી બાધી શકશો, પણ
અમારી પાખો તો પાજરાને પણ તેડી
શકે છે નહીંના તરબતરે તમે રોકશો ?
પવનની લહરને અટકાવી શકશો ? જો
એને રોકી શકો તો મને રોકવા આવજો

(નય છે)

હેમચંદ્ર-કેવી વિચિત્ર સ્ત્રી ! એનો સ્વભાવ
સમજવો એ મારે માટે તો એક
કોયડો છે

(નેપથ્યે ગાન)

“ગ ગાના તારે રે અમૃત પીધા

પીધા તે પાછા ન દીધા

ભૂલી શુ ગયા રે”

x x x x

(આ પછીનો ભાગ બજવામાં છે)

—

બાકાતકવિ આગે

બારમાસ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. આવાલ યુવાખીરામ જાની)

(૫૬)

બારે માસ સ્વામી તે સરખો સદા જીવ જાણ્યા વિના ભવ બાટકે
માસને ખાસ જાણે રખે માનવી તુજ નિજરામથુ કુદિ અટકે. બારે૦

કાતકે કા તકે ચેને નહી જીવડા નિત્ય અવસર એવો નહિ જ આવે
પચ ઇચ્છિતલું જ્ઞાન છે તુજ વિષે તે નીચ કરને કરી કા ખપ વે ?
જ્ઞાન શુકર બીડાલ દિષ્ટ ખર તે તણી વૃક્ષ લેધ શુ રે જીવે ?
વચન ગુરુના સુણી ચિત્ત ચેતે નહીં પડે અધકૂપે લેધ હાથ દીવે બારે૦

માર્ગશીરે સુખ દશે ગુરુદેવથી જે ગુરુ બ્રહ્મવિદ્યા જ પોષે
આત્મ જાણ્યા વિના ભવવિષે આશળે આપ જોગખ્યા વિના કાલદોષે
ભકિત ને જ્ઞાન વૈરાગ્ય સીડી સદા તે વિના ગુરુગમ કે નવ્ય પામે
હરિ ગુરુ સતના ચરણ સેવો સદા તે વરાસે જે કા રહેશે માગે. બારે૦

પોષ તું તુજને માહાબ્રહ્મ રસ વડે જો જડિ હાથ તુનિ વાક્યનીતા
જે રસઅરથે ઈશ અર્ધનિશ રટે શ્રીકૃષ્ણે અચ્યુત ગાયે ગીના
સતસંગ સાધુ માહા તું પોષાદશ જો હાથ જડશે તુંનિ હેત હરિનું
જીવતો જીવતે મુક્તિ માહા લય સદા એ સમજતે કાજ સરશે જ નરનું બારે૦

માહા જન જાણુ રે હાથુ નિત્યે હોયે કાલકરખત તોડે આયુષ કાપે
કામ ને ધામ ધન દેખી શુ ધસમસે સીપ માટે રૂપાગ્રોહાર ન આપે
માહાત્મ જાણીઈ નહિ જ માહારાજનું કાજે હાથ અકાજ કીધુ
દેહાતીનને હાથ તે દેહ બળ્યો અમૃત ઢોળી ને વિષ પીધુ. બારે૦

ફાલમાહે શુભ છે ધણે જીવડા શલ બોલે તેહને કાઢિ શાધી
તે જાણ્યા વિના ભટકે બહુ ભવ તિષે સુકિતનું દાર તે મુશ્યુ રોધી
કરમ નાના કરે શુભ અશુભ ભોગવે સ્વામી સમીપથી નવ્ય દેખે
જીવદાતીત શબ્દે કરી જોળખે તે નર નાવે નામવેષે ખારે૦

ચિત્રવિચિત્ર એ ચપલ માયા ખરી ચિત્ત દેષ હેઠે જો વિચારી
ક્રંદ ને ચદ્ર મુનિ સર્વ ક્ષરવાતણા મરવાતણા માન્ય જે થયા સસારી
તું છે ક્રીડામૃગ કાલ માયા તણો મૂઢ મકલાઈ શુ મૂઢ મરડે ?
કેહી નિદ્રાએ સૂતો બકે પામગ કાલ છુઝ મહેવા હાથ કરડે ' ખારે૦

વૈશાખ જોતા તું કશુ જીવડા પર્વત સરખા બહુ કોટિ ખાધા
દિનકર સાથે કાલદાવે ફીર્યો પશુ કાલની દાદિમા તે ન લાખ્યા
એશ્વર્ય ને આપ્યુ જે દશગ્રીવતુ બગદાલભ્ય લેહોમસ્થ સરખા
બહુ કાલ જીવ્યા પશ્ય કાલ લેખો નહીં છુદ લેખુ કશુ યમ વર્ષા ખારે૦

જ્યેષ્ઠ પદ જોતા એ જ ભાસ્યુ મને જે ઇશ્વર જોળખી અને આપ આલોઃ
હરિ ગુરુ સંતના ચરણુ સેવેા સદા અહા અમિદા નિજ કર્મ બાળો.
જ્યેષ્ઠ માસે જલ જ્યાહા તાહા ઉમટે અવની અંકુર જ્યમ મુકે લીધા.
ક્રમ અગ અગમા સ્થગી આતમા પ્રગટે જો આઘ અહ કારના કાઢ ખીલાઃ ખારે૦

અષાઢ માહે પડ્યા દોહલા નર નીસરે દેહગૃહ રૂપીઈ ગર્ક મોહુ
એમા ગરકાવ થયા સુર મુનિ નાગ સર્વ એ સત્ય દીસે પશુ માલ જોહુ
એ માઆપીલાવાહુમા જોહુ જ અધવચ ગયા પદ્દર્શન ખદચપટચ કરતા
જેહેતુ હાથ અચાનક આવી હરિ ગૃહો તે જ નર નીસર્થા નેટિ મરતા. ખારે૦

શ્રાવણુ અવ તુ સર્વ દીસે ખર્કે કાણું કાણુ ક્ષરતી જાયે કાયા
કાલનું ચક્ર તે સહુને સરખુ દલે સુર મુનિ દાનવ રક રાયા
આતમા જોળખે તે જ અળગો પડે જ્યમ જાલમાહાથીમે નહોએ જ પાણી
એ અકલ કલા અદ્વિત સદ્ગુરુ તણી માહાજન હોશે તે રહેશે જાણી ખારે૦

શેષ્ઠવે સધળો બેદ પામે સ્થકે જીવ શિવ મિલી રસરૂપ થાયે
પડઅહાડ તે એક માસે જ્યદા તદા કટા બેદીને જગુ જાયે
જાહા નહીં લોક પરલોક ડારણુકરણુ વચન ઉચ્ચાર વિધિ ધ્યે ન ધ્યાતા
આશ્ચર્યખેલ આપે જ લહે આપણી જગતજ જલ મહી શિવ ધાતા ખારે૦

આસો આ સોડહ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ રમે જેને સુતિ સ્તવી કહે પ્રપંચપારે
આપે ઉપાસે આપ આપે રમે કીરતન સાધન નહીં છે વિચારે

આપ હજાઈ આપ વિલસે સદા મન વિતા છે મુદા જન બાણી
અણુઅણુ આપ સમજે થઈ જોળખે તે નર દેહમા નથી બધાણી. બારે

એ બારે માસ પૂરણ થયા તેહનિ જે જને અર્થ એહનો જ પ્રીછ્યો
વ્યપૂ વિમલ આકાશવત્ થઇ રહ્યો શિવપદે લીન હવે જીવ ન હજ્યો
શીખે સામજે અનુભવે જે નર તે નર તે તદૂપ થાયે
પ્રત્યક્ષ રામ રમતાને જોળખી આખા સદ્યુરનો વ્હાલ હોયે તે જ ગાયે બારે

॥ બારે માસ સપૂર્ણ ॥

ટિપ્પણ

માપ ઉપરથી પ્રભાતિયુ લાગે છે વરતે કામો, કૃત્યો
૩ નાકચતૃત્તા. પરમજ્ઞ ચોપાઈયા ત્હને જ્ઞાન ડી ચોપણ મળશે
૪ કાળે જે કાર્ય ન કરવાનું તે વ્યર્થ, કરવાનું તે ન વ્યર્થ
૫ કાંદિ નહ સમીપથી સમીપ છતા
૬ ક્ષત્રવાતણા કાર જે જે સક્ષારી તે તે મર્વને મત્ય નાણ કહી ર્ધ તુલ અર્ધવા તને
ઝડપવા માટે આતુર થઈ રહ્યો છે

૭ જોતા તુ કશું જીવે છે કે નહીં, અહ્યા ? દશગ્રીવ રાવણુ બગદાલબ્ધ, લોભસ, ધણુ
લાણુ આયુષ્ય ભોગવનારા ઋષિઓ (જીવે અહાભારત, વનપર્વ, જૈમિનિ-પાંડવાશ્વમેધ, બગેરે)
યમ. જેમ

૮ અગ્નિધ અગ્નિવડે, ઉનટિ નીચળી આવે જેમ જીલ્લા અકુર જમીનમાથી ટૂટી આવે, પહે
લાના સુકા ફાડા હાડી નાખે તો જ, તેમ પ્રથમ અહકારના ખીલા હત્યાદિ

૯ અને ૧૦ મા નીચે લીટી છાપી છે તેટલા અક્ષરના રાખ્દ વિભાગ શો અને અર્થ શો લેવો
તે બેસતુ નથી એટલે કે મા બેહુ તે કયા બે તે પણ વિચારવાનું રહે છે આમાથી ૧૦ મા
“ નયમ ભલમાથી ન હોએ જ પાણી ” એમ કદાચ હોય.

૧૧ બધો ભય દ્રવી ભય ભેદ-સાચો ભેદ-પામી જગએ એટલે યે-યેય

૧૨ નાતકે કાતકે અને આસો આસોડહ એમ મૂલમા બેવડું છે નહીં પ્રથમ સ્થળે ત્રણ
અક્ષર અને બીજે બે અક્ષર બેવડાવીને ઉપર પાંચિઓ છાપી છે તે સૂચન માત્ર છે
અર્થપૂ=વપુષ્

દરેક માસના નામમા શ્લેષ હોવાથી તે વાક્યનો ખીલો અર્થ પણ લેવાય છે, પરંતુ અહીં
માત્ર મૂળ છાપવાનો જ હેતુ હોવાથી માત્ર ટિપ્પણ આપ્યું છે પૂર વિવગળ રચવાનો આશય
નથી તથાપિ છેવટમા એટલું ઉમેરીશુ કે કવિ સ્થવિતાનારાયણની અલગર ચંદ્રિકામા રતનાવલિ
અક્ષર આપ્યો છે તે નતની જ આખાની માગેના નામ આવે છે તે દરેક પંક્તિ સધાયેલી છે.

૧૦૫

૧૧. ૧૧ “ઝોશીગણ”

મર્મવાણી થોડી થોડી

(૫૬)

શુ કહાવિયે ઝોધાની નેહી રે । ઝઝેરા તખ્તે ?

કૃવ.

ઝોધાની નેહી વહાલા, માધાએ તોડી ત્યારે—
રાધા બિચારી મરેહી ।

શુ.

સોળસો ગોપી અમે તો હારીને બેઠા રે—
કુળ્લ કાવી લૂલી ખોડી ।

શુ.

ત્યા જઈ કીધા વહાલે માળાપ ખીલ રે—
અહીં આ ચોળાવી રખોડી ।

શુ.

ઝોશીગણ પ્રભુજી ભક્તના ભાવની રે—
મર્મવાણી થોડી થોડી ।

શુ.

રા. શા. કાવસથ જમસેલથ સંભલુમ

સંસ્કૃત સુભાષિતોના સમશ્લોકી અનુવાદ

(સાદ્વલિકીરિત)

યદ્યાત્રા નિજમાલં

સુષ્ટાએ લખી જે કપાળપટમા સપત્તિ થોડીવણી
તે પામે મરુદેશમા ય, વધુ ના પામે સુવર્ણોદ્રિથી,
તો ધીરા થઇ, બાઇ, કોટિપતિને ના દાખવે દીનતા
કાઠો અધિર્થો, વા કુવાથા, - ઘટમા છે નીરની તુલતા ।

રે રે વાતકં

બાઇ ચાતક, સાવધાન મનથી મહાઈ જરા સાબળ,
આકાશે બહુ હોય મેવ પણ તે સૌમા ન તેવૂ બળ,
કોઇ વૃષ્ટિથી ભૂમિ તમ કરતા, કોઇ વૃથા મજાતા,
જેને જોય જ તેની તેની નિકટ દેખાડ મા દીનતા ।

અર્થે દાનવવૈરિણં

અર્ધો દેહ જ શૈવ અચ્યુત હરે, અર્ધો હરે પાર્વતી,
આ પેરે લય પામના જગતમા કામારિ, હે ભૂપતિ,
ગંગા સાગર જાય, ચદ્ર ગગને, નાગેશ પાતાલમા,
સર્વસ્તવ અધીશ્વરત્વ તુજમા, ને ભૈક્ષ્ય તો મુજમા ।

વ્યાસ્ય નૈકતયાં

ના એકત્ર કોંધા બૃહત્ સુતિગણે, જન્મ્યો ન વસ્ત્રીકથી
મેઠો અચ્યુતનાભિમા નવ, મહાભાષ્યો ન ભાષ્યા કદી,
ચિત્રાર્થ સુબૃહત્કથા કર્યો નથી, ના છૂ સુરોનો ગુરુ,
રાજન્ ત્વદ્ગુણકોટિકોટિકવનો શી રીત હ તે કરે ।

અય માર્તેન્દ્ર કિમ્

આ માર્તેન્દ્ર ખરે પ્રતાપનાથ ? ના ના, સમ અશ્વે મળે,
અમિદેવ જ સત્ય આ પ્રખર ? ના, તે સર્વ દિક્ પ્રજવળે,
પોતે કિમ્ કૃતાન્ત આ ? - મહિષ કયા કયા પાશ એના કહે
વિભ્રાન્તિથી ભવત્પરાક્રમ રણે દેખે દ્વિપત્સૈનિકે ।

૧૦૭.

૨૧ ૨૧ અન્દ્રશ કર નર્મદાશ કર પ'ડયા

ઝરણા ! શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

(પદ)

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ઝરણા !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

શુ ઝીણા છો તેથી મઝાઓ ?

ઝરણા !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ઝીણા છતા છો પ્રજુના પ્રેથી

હો પછી કા લજવાઓ ?

ઝરણા !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

નહાના તથાપિ સુન્દર બેહો

નિર્મલ નીરના વહાવો,

ઝરણા !

ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ

કેક તલસતા ગ્રસીયાઓની

રસની તરસ છીપાવો,

ઝરણા !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

મનહર મીઠા અમી અનેરા

આછા આછા ઝૂકાવો,

ઝરણા !

ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ.

અન્દ્રશ કર નર્મદાશ કર પ'ડયા.

૧૦૮

૨૧ ૨૧ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક*

પૃથિવી સૂક્ત*

દીક્ષા બ્રહ્મ સત્ય ને ઝડત ઉચ્ચ
ધારે પૃથ્વીને, તપ ને શ્રદ્ધા યજ્ઞ,
તે ભૂત ને ભાવિની પત્ની પૃથ્વી
કરે વિશાળ અમ કાજ લોક

૧

ન સકડાના મહી^૧ માનવો છે,
ઉંચા લાખા દેશ ને પાધરો જ્યા,
ધારે નાના વીર્યની ઓષધિ જે,
ભૂ^૨ વિસ્તરો, મ્હેન કરો અમેને

૨

જેમા પાણી સિન્ધુ છે ને સમુદ્ર,
જ્યા અન્ન ને કૃષિઓ^૩ ઊપજે છે,
જ્યા આ પ્રાણી ગતિવાળુ રુરે છે,
તે ભૂ^૪ અમેને પ્રથમ પેય આપો

૩

જે પૃથ્વીને ચાર દિશા રહી છે,
જ્યા અન્ન ને કૃષિઓ ઊપજે છે,
ધારે પ્રાણી ગતિવાળુ બહુ, તે
રાખો અમેને ગાય ને અન્નમાલી

૪

* અયવ વેદના ૧૨ મા કાણ્ડના ૧ લા અનુવાજના ૧ લા સૂક્તનો અનુવાદ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. મૂળનો અર્થ મૂળના છન્દો, મૂળનું સંગીત સમજવાની, તથા તેમાથી જે કાંઈ સમજી મનાય તેને યજ્ઞરાત્રીમા ઉતારવાની મુશ્કેલીઓ જોતાં મને આ સાદસ જ લાગે છે છતાં પહેલા પ્રયોગ તરીકે તેની બહોળા વિદ્વાનો દરજી કરશે એમ આશા રાખું '૩' અર્થ કરવામા બિહટલી અને અક્રિય બનેલી મે મદદ લીધી છે.

સૂક્તની અનુક્રમણીમા અનેક છન્દોના નામો આપ્યા છે બિહટલી તેનું સાદું વર્ગીકરણ કરે છે મે અને તેટલું મૂળને અનુસરીને, ગાયત્રી, અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ અને જગતીમા અનુવાદ કરેલો છે અને, એક પાદમા અનુક્રમે ૮, ૮, ૧૧, ૧૨ અક્ષરો આવે એવું એમનું સાદું લક્ષણ સ્વીકાર્યું છે તથા ૧૦ અક્ષરનું પાદ પણ આવી ગયું છે.

૧, અસવાધ વ્યયતો માનવાના અને મધ્યતો એવા બે પાઠ પૈકી બીજો અહીં સ્વીકાર્યો છે. ૨ મૂળનો કૃષ્ણ: શબ્દ જ અનુવાદમા પણ રાખેલો છે તેનો શબ્દાર્થ ખેતી થાય છે પણ ખેતી કરનાર માણસો-માણસની જાતોના અર્થમા એ શબ્દનો ઉદ્દેશ્ય ધણી વાર થાય છે.

જેમા પૂર્વે^૩ પૂર્વને શોર્ય ખેલ્યા,
જેમા દેવાએ અસુરોને હરાવ્યા,
આવાસ અન્વે માય ને પક્ષીઓના,
અમને આપો પૃથ્વી તે ભાગ્ય, વર્ચસ્

૫

વિશ્વ ભરા વસુધા ને પ્રતિષ્ઠા,^૪
હિરણ્યવક્ષા, ઠામ દે જગમેને,
ધારે વૈશ્વાનર અગ્નિ ને જે,
ઇન્દ્રઋષભા,^૫ દ્રવ્યે થાપો અમોને

૬

સૂતા વિના રક્ષતા નિત્ય જેને,
દેવો પૃથ્વી--ભૂમિને અપ્રમાદે,
તેહ દુઝો મધુ પ્રિય, દુઝે પ્રોક્ષણુ તેજનુ

૭

અગ્ને હતી અણુવે સંચિલ જેહ,
માયાથી જે અનુસર્થા મૂનીષિઓ,
જે પૃથ્વીનું અમૃતરૂપ હૃદય
સત્યે છાયુ પરમ વ્યોમમા છે,
દો તેજ બલ તે ભૂમિ, અમને રાષ્ટ્ર ઉત્તમે.

૮

જેમા પાણી કરતા એક રીતે
અહોરાત્ર અપ્રમાદે ઝરે છે,
તે ભૂમિ બહુ ધારા દૂધ દુઝો,
કરો પ્રોક્ષણુ તેજનુ.

૯

જેને માપી અગ્નિનોએ, વિષ્ણુના વિક્રમો^૫ જહી,
કરી શયીપતિ ઇન્દ્રે, નિશ્ચયુ આપમાટ જે,
તે ભૂમિ, માત પુત્રશુ, વિસર્જો પય મૂળને

૧૦

૩ ધારણુ રેનારી, એવા યૌગિક અર્થમા આ શબ્દ અહીં વપરાયો છે

૪ ઇન્દ્ર જેનો ઋષભ-આખલો છે એવી

૫ મૂળ અર્થ પગલા થાય છે સવારે બપોરે અને સાંજે આકાશમા જે ત્રણ સ્થિતિઓ સૂર્યની છે તેને પગલા કહેલા છે આમાથી જ વામનના ત્રણ પગલાની પુરાણુ ન્યા ઉત્પન્ન થાય છે વિક્રમ નો અર્થ પરાક્રમ પણ થાય છે

તારા ગિગિ હિમવન્તા પહાડો,
અરણ્ય તારૂં પૃથિવિ રુકુ હળે,
ભૂરી કાળી લાલ ને વિશ્વરૂપ^૧
ઈન્દ્રે-રક્તી ધ્રુવ ભૂમિ પરે હું,
રહું ઊભો અજ્ઞતાયો, અહજ્ઞાયો જ અક્ષત ૧૧

પૃથ્વી તારૂં મધ્ય જે નાભિ તારી,
તારા તન્મયી શક્તિઓ ઉદ્ભવી જે,
તેમા મૂકી શુદ્ધ કરો અમોને,
ભૂમિ માતા પુત્ર હું પૃથ્વી કેરો,
પિતા પર્વતો અમને ભરી દો ૧૨

બાધે વેદો જેહ ભૂમિની માહી,
સૌ કર્મકારી યાજ્ઞતા યજ્ઞ જેમા,
રોપાયે છે યુષ્ઠ જે પૃથ્વીમાંહી
ઊભા, તેજસ્વી, આહુતિઓની સામે,
અમને ભૂમિ વાધતી તે વધાવે. ૧૩

પૃથ્વી રાખે દ્રેષ અમથી લડે જે,
પળવે મનથી વા કારી સસ્ત્રે,
પહેલો ધા દે વશ તેને કરી દે ૧૪

પૃથ્વી જન્મી મર્ત્યો તુમા ફરે છે,
ધારે છે તું બેપમા ચોપગાને
તારા પૃથ્વી પાચ આ માનવો છે,
જે મર્ત્યોને અમૃત એવું ન્યોતિ
સૂર્ય ઊગન્તો રશ્મિથી વિસ્તરે છે ૧૫

ફૂંડો અમને તે પ્રગ્ન સૌ સમગ્ર,
પૃથ્વી મને મધુ દે વાણી કેરૂં ૧૬

સર્વ-જનની માતા ઓપધિની,
તુવા પૃથ્વી ધર્મથી જેહ ધારી,
રૂડી કલ્યાણી પર ચાલુ નિય. ૧૭

મોટો વાસ, થઇ છે તું મોટી,
મહાન વેગ, કપ, તારો દ્રુતરો,
મહાન ઇન્દ્રે રક્ષતો અગ્રમાદે,
તે ભૂમિ અમને પૂજ્ય, ઝળકાવો હિરણ્ય શ્રા,
મા કરો દેવ કેા અમ ૧૮

ભૂમિમા ને અગ્નિ છે ઝોપધિમા,
પાણી ધારે અગ્નિને, છે સિલામા,
જનોની માહી છે અગ્નિ, ગાય અન્નદે મ અગ્નિઓ ૧૯

ઘૌંથી અગ્નિ તપે છે ને,
અગ્નિદેવનું ઉરુ અંતરિક્ષ,
મર્થો પ્રગટાવે અગ્નિ, હવ્યવાહ ધૃતપ્રિય. ૨૦

અગ્નિવત્મા ધૃત્યે કાળી પૃથ્વી,
મને કરે વીક્ષ્ય ને તેજવન્તો ૨૧

ભૂમિમા દેવને દે છે, યત્ત હવ્ય યથાવિધિ,
મનુષ્યો મર્ત્ય જીવે છે, અમ સ્વધાથી ભૂમિમા;
તે ઘો ભૂમિ પ્રાણ આયુ અમેને,
દીર્ઘ આપો મુજને પૃથ્વી આયુ. ૨૨

પૃથ્વી તારો ગન્ધ જે બિપજ્યો છે,
ધારે જેને ઝોપધિઓ, પાણી જેને,
જેને ગન્ધર્વો અપ્સરા ભોગવે છે,
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દેવ કેા અમ ૨૩

પેડો તારો ગન્ધ જે પદ્મમાહી
સૂર્યો કેરા જેહ વિવાહમાહી,
અગ્ને સ્ત્રિઓ અમરોએ ગન્ધ, પૃથ્વી !
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દેવ કેા અમ. ૨૪

જનોમા ગન્ધ જે તારો, સ્ત્રીમા ભગ નરે ઘૃતિ,
જે અન્વેમા વીરોમા, પશુમા હસ્તિઓ વિરો,
કન્યામા ભૂમિ ! જે વર્ચસ્, તે અમે સાથ જોડજે,
મા કરો દેવ કેા અમ. ૨૫

સિલા ભૂમિ પ્લાણ ધૂળ, ધારી ભેળા જ ધારી તે,
તેહ હિરણ્યવક્ષાને, પૃથિવીને નમ્યેણુ હુ ૨૬

જેમા વનસ્પતિ વૃક્ષો, દુવ નિત્ય રહે ઊભા,
મંબોધિયે સર્વ-ધારી તેહ ધારેલી પૃથ્વીને. ૨૭

ઊભા થતા અને ખેડા, ઊભા કે રાગ વાળતા,
પગે જમણા ડાળાએ, લચડીએ ન ભૂમિમા ૨૮

વડુ પૃથ્વી પાવનકારિણીને
ક્ષમા, ભૂમિ, અહથી વાધતીને,
ખેસિયે ભૂમિ, તું પરે, ધારતી જે
શક્તિ પુષ્ટિ ધી અને અનભાગ ૨૯

અરે જળો શુદ્ધ શરીર કાળે,
જે છે દુખ મૂકીએ શત્રુમા તે,
પૃથ્વી ! કર શુદ્ધ અને હુ શુદ્ધથી ૩૦

તારી દિશા પૂર્વ જે ઉત્તરે છે,
ભૂમિ તારી નીચલી એ પગીની,
રૂઠી હોજો ચાલતા તે મને સૌ,
આધાર ભેતો ભુવને પડુ ના ૩૧

લાકો નહિ આગળ પાછળથી,
ઊંચેથી કે નીચેથી ના,
અમને સ્વાસ્થિ થા ભૂમિ, મળે ના વાટપાહુઓ,
મુક્ત રાખ શસ્ત્રને. ૩૨

તને દેખુ છું હું ભૂમિ, જ્યાં સુધી સૂર્ય મિત્રથી,
ત્યાં સુધી વર્ષથી વર્ષ, અક્ષુ નહ યશો નહિ ૩૩

સૂતો સૂતો ફેરવું જે
પાસા, ભૂમિ ! વામ કે દક્ષિણે હું
લાખા પાસાભેર સુષ્પએ, તું પરે આવી જે મળે,^૭
અમોને મા હણે તહીં, પૃથ્વી ! પથારી સર્વની ૩૪

ખોદી નાનું ભૂમિ ! જેહ, તેમ તત્ખેવ ઊગળે,
મા ફળવું મર્મ તાર, તાર હૃદય પાવની ૩૫

૭ જે કોઈ ખાનુ પાસા દરીએ તે બધી ખાનુ સામી પૃથ્વી આવીને મળે છે

તારા વષો ગ્રીષ્મ ભૂમિ ।
શરદ્ હેમન્ત સિશિર વસન્ત,
સ્થાપેલી ઋતુઓ વર્ષ તારા
દૂરો અમેને અહોરાત્ર પૃથ્વી । ૩૬

જે પાવની સર્વ ઝુળવી ઝાઢે,
જેમા હતા અગ્નિઓ વારિમાહી,
છોડી દેતી દસ્તુઓ દેવ-દેવી,
પૃથ્વી વરી ઇન્દ્રને, વૃત્તને ના,
રહી વીર્યવાન્ વૃષભ શક માટે ૩૭

ન્યા આસન હવીપાત્ર, યુપ રોપાય છે જહીં,
અર્ચે છે બ્રાહ્મણો જેમા, ઋત્ સામથી યજ્ઞવિદો,
યોગ્યે ઋત્વિજો જેમા, પાવાને મોગ ઇન્દ્રને ૩૮

ભૂતકર્તા ઋષિઓએ, પૂર્વે ન્યા અર્ચાં ગાયને,
પવિત્રોએ સાત સત્રે, યજ્ઞથી તપની સહ. ૩૯

તે ભૂમિ અમને આપેા ધન જે ઇચ્છીએ અમે,
પધારે તે પછી ભગ, જાઓ ઇન્દ્ર પુરોગ ત્યા. ૪૦

જેમા ઉચ્ચ સ્વરે મત્યો ગાયે નાએ છ ભૂમિમા,
ઝૂંઝે ન્યા, મહાશબ્દ ગડગડે દુદ્ધુભિ જહીં,
તે ભૂમિ હાકો અમ શત્રુઓને
કરેા મુજને નિ શત્રુ પૃથ્વી ૪૧

જેમા અન્ન વહરી યવ, જેની આ પાચ કૃષિઓ,
નમેા, પર્જન્યપત્નીને, ભૂમિ વર્ષાથી પુષ્ટને. ૪૨

જેના પુરો દેવકૃત, જેના ક્ષેત્રેજ રૂઝતા,
પ્રજાપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથિવીને
કરેા અમેને સુખદા સ્થલે સ્થલે. ૪૩

ધારે રડા ગુહા નિધિ બહુ સ્થલે
પૃથ્વી મને લો મધુ ને હિરણ્ય,
વસુદા અમેને વસુ આપનારી
દેવી આપે એહ પ્રસન્ન ચિત્તે. ૪૪

બહુધા બોલી બોલતા લોક ધારે
નાના ધર્મોના પૃથ્વી ચલાસ્થલ,
હ્રોએ અને દ્રવ્ય સદસ્ય ધારથી
હાસ્યા વિના સ્થિર ઘેનુની પેઠે. ૪૫

તારો સર્પ વીછી કઠોરદશી
ટાઠે માર્યો ગરીબડો છુપાતો,
પૃથ્વી ! હાલતા જવું, જે જે વર્ષામહી ફરે,
તે અમો પાસ ના સરે, જે શિવ મ્હેર તે ક' ૪૬

તારા માર્ગો બહુ જે જનોના,
વાટા, રથો ગાડીઓને જવાના,
જેમા માલે ભરને પાપ બન્ને,
જીતીએ તેહ પચીને, જ્યા ન શત્રુ ન તસ્કરો,
જે શિવ મ્હેર તે કર ૪૭

ધારે મૂર્ખ અને બારે,
મલા જુડાના નિધનો સહન્ટી
વરાહથી મેળ રાખી પૃથ્વી
ઉધડે છે જગલી જુડ મારે ૪૮

તારા રાની પશુ, પ્રાણી રાને
સિંહ, વાઘો, મનુષ્યમક્ષી ફરે છે,
વર, જરખ, પૃથ્વી ! ફર્માગ્ય વારો,
ફરે ઝક્ષીકા રાક્ષસો અમોથી ૪૯

જે ગન્ધર્વો અપ્સરાઓ, અરાયો ને કિમીદિનો,
તે સૌ પિશાચ રાક્ષસો, અમોથી ફર તે કરો ૫૦

જેના મણી બેપગા પક્ષી જોડે,
હંસો સુપર્ણો શકુનિ ને પંખી,
વાયુ ત્યા માતરિયા ફરે છે,
આધી કર તો તરુઓ ધુણાવતો,
જવાલા હલે વાયુશુ આધી પાછી. ૫૧

૮ અર્થ અરાખર સ્ફુટ નથી

જન્મા ભવ્યા દૃષ્ટુ ન વાલ ઝોના,
અહોરાત્ર મમિષરે મુકેલા
નપાથી પ્રવી-મમિ ખૂમ વોટી
મમેતન મહેર્યા તે છા, કામોધમ બધા પ્રિય ૫૮

છા, પૃથ્વા, અન્નરિદ આ, મને આકાશ અપિયુ,
ન મેધા વિવેવોએ પાણીએ મર્યા અગ્નિએ ૫૯

હુ પ્રભાવરાણી ન, કિત્ત નામ ભૂમિમા
વિજ્યા મર્વાજિત હુ ને, જેતા સર્વે દિશા મહી ૫૮

લક્ષ્મી થતી આગળ હોણી જે છુ,
પ્રમરી થઇ મોટી દેવોએ જ્ઞાથી,
ત્યારે સુમન વૃજમા પ્રવેચુ,
અને દિશાઓઃ આ ચાર, સ્વી ૫૯

જે ગામે જે અરખ્યા જે સજાઓ થાય મુમિમા,
જે મંચામે સમિતિઓ ત્યા તાર પ્રિય બાળીએ ૫૯

જનો પ્રવ્યામા વસના હિડાડયા
જન્મી ત્યાથી, રજ જેમ અશ્વ
રૂડી, પુરોગા, ભુવન ચક્ષનાગી,
નનસ્થિતિ ઓપધિઓની ભૂમિ ૫૯

જે બોલુ તે મધુવાળુ બોલુ,
જે દેખુ તે મને વરે,
નેજસ્તિ હુ વેગવાળો, લક્ષ્મી અન્ય જ દિસકો ૫૮

સાન્નિધી, સુરભિ, રૂડી, મીઠુ પેય જ આક્રિમા,
દ્વિધાણી ત્રો આશીર્વાદ, ભૂમિ 'પૃથ્વી' પમે સદ ૫૮

જેને બોળી અર્જુવે વિવિધથી,
વિષદમાએ રજમા મથેલી,
મેગ પાન શુભ રાખેલુ કાદ્યુ
બાગો માટે, જેમને માન હોય. ૫૯

જનો કેરી આવખી^૮ જ તું છે
અદિતિ કામદુધા વિસ્તરન્તી,
જે જાણું તે તુજ કાજ પૂરો
પ્રભપતિ ઋતનો અમગથો.

૬૧

જન્મ્યા અમેને તુંપરે જામેલા
અરોગી ને અમક્ષમા પૃથ્વી હોજો.
જાગન્તા દીર્ઘ આયુષ્ય માટે
બલિ ધરતા રહીએ અમે તને.

૬૨

ભૂમિમાતા મને મૂક, મહેરથી સુપ્રતિષ્ઠિત,
કવિ ' ઘૌને અનુદ્રલ રાખ શ્રી-શ્રુતિમા મને

૬૩

૮ વસ્તુઓ છૂટી હવાઈ પડી રહવાનું પાત્ર એવો આવખન નો અથ થાય છે અહીં પણ
એજ અર્થ લાગે છે

શુદ્ધિપત્રક

વિભાગ ૧ લો.

પૃ	કોલમ	પ ક્રિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨	૧૩	આત્મારામ (પોતે)	આત્મારામ પોતે
૨૩	૧	૩	તમામ	તોપથ
"	"	૮	શાંતિ નહીં	શાંતિ વળી નહીં
"	"	૯	કરું	કરું છે
૩૦	કર્તાના નામ પછી		ઉમેરવું-	("ધ્રુમદેવ")
	૧	૧૮	ટાઢ	ટાઢક
	૨	૨૦	રાતની	ગત
૩૪	૦	૨૬	ને નિદ્રામાથી	ને ગતિ જાણે નિદ્રામાથી
૩૫	૨	૩૩	lovely	lonely
૮૧	૧	૨	જોગ	જોમ
૪૨	૧	૧૭	સભ્યસભ્યાઓ	સભ્યસભ્યાઓને
૪૯	૧	૬	તો આવીશ	તોય આવીશ
૫૪	૧	૮	ઠકરાળા	ઠકરાળા
૫૮	૨	૮	આત્માની	આત્માને
૫૯	૦	૧૭	ખે ચનાર	ખે ચનાર
૬૨	૦	૧૧	સવિના	સરિતા
૬૬	૧	૨૦	ખોળો...	ખોળો જીનો વધ ગયો
૬૮	લેખક ૧૫ ના	કર્તાનું નામ		વૈકુલ્લાવ
૬૯	૨	૪	તે	તો
૭૨	૦	૧૯	તે	તે
૭૫	૧	૪	મદિ	મદિ
	૨	૦	લલચાવવા	લલચાવવા
૭૬	૧	૨૪	નહિ	નથી
૭૭	૧	૧૩	ગાડીઆ સાઢ	ગાડા સાડીઆ

વિભાગ ૨ જે

૧	ગ્રંથક્રમ	પાન	અર્થ	ગદ
૭૬	૨	૨/	હતા	હતા
૮૧	૧	૪૫	નમન	નમન
૯૦	૨	૧૫	ક્રમ્ય એને	ક્રમ્ય એને
૯	૧/૩	૧	દેવઆવા	દેવઆવા
	૨	૩	ચાલાક	ચાલક
૯૫	૨	૨/	જાણના	જાણના
૯૭	૧	-	પિતૃમય	સમાજઅધારણ પિતૃમય
	૨	૭	અસ્મિના	આ અસ્મિના
૧૦૦	૨	૪	બરબાડી	બરબાડી
૧૦૬	૪	૨/	મ્થત્તા	મ્થત્તા
૧૦૮	૨	૫	હૃદયગમ	હૃદયગમ
૧૧૧	૧/૩	૧૨/૬	કલાના આત્માને	નર્વે કલામા આત્માને ધ્યાન
૧૧૦	૧	૨૫	ખેપીઆઓએ	ખેપીઆઓએ
૧૧૧	૧	૨૬-૩૦	તતપુત્ર	પુત્રાતન
	૨	૧/	એ દિવસ	એક દિવસ
		-	એ આપણી	એ રાક્ષિ આપણી
૧૧૧	૪	૬	ગ-અ-થ	ગ-અ-થએ
૧૧૬	૪	૨૨	પગુચે	પગએ
૧૧૬	૨	૫	મગતુગિજા	મૃગતુગિજા
	૩	૧૫	વીગતાગી	વીતગાગી
૧૨	૧	૪	વદા સ્થળ	વદા સ્થળ
	૪	૧૭	વચક	વચસ
૧૨૬		૨	પુતળીઆદ	પુતળીઆદ
૧૨૭	૪	૨	પરિણિતિ	પરિણિતિ
૧૨૮	૨	૦	અનુભવની	અનુભવની
૧૨	૧	૧૨/૧૨	સ્વદક્ષા	સ્વદક્ષા

૧૩૯	૧	૧૦	અધામા	આધામા
૧/૧	૧	૨૦	એવુ	એવુ
૧/૨	૧	૪	મન	મનન
૧/૮	૧	૨૪	એની	એની
૧૫૦	૧/૨	૧૬/૨૧	નિયત્રે	નિમત્રે
૧૫૧	૨	૨૧	ફનિયામા	ફનિયાના
'	૨	૧/૮/૧૮	જે	ને
૧	૧	૨	તેમ	તમે
૧૮૪	૨	૨૧	દત	દત
૧૬૬	૧	૨૧	ઓળખત	આલખના
૧૭૨	ફનિ	૨૧	ના કાના પિતાનું નામ--	જીવેગીલાય
૧૭૮	૧	૨૫	એ નાની ઝ પડી	એના (Anna શેકરપીય- ગની પત્ની) ની ઝુપરી
૧૭૫	૨	૧	મૃત્યુ	મૃત્યુ
૧૭૭	૧	૮	દત્તે તન્નિશ્ચા	દત્તે તન્નિશ્ચા
,	૧	૨૧	વિષે તો	વિષેનો
,		૨૧	પતે	પત
,		૨૧	ચ્યેતં	ચ્યેતે
૧૮૦	૧	૧૬	વિગચિત્તન કઠ નિ	વિગચિત શ કઠનિ
૧૮૦	૨	૨૧	અનાવસ્થા	અનવસ્થા
૧/૧	૨	૮	વાયુ	વાયુ છુ
૧/૬	૧	૧૨	શિષ્યસ્તે । ંજ	શિષ્યાતે । ંજામ
૧૬૦	૧	૧૫	વામા	વામા
		૨૬	એધે	એધે

વિભાગ ૩ બે

પ્ર	પ્રેલમ	પકિત	અશુદ્ધ	ગુદ્ધ
૧૦૦		૩૫	મનની	મિનની
૧૦૧		૧૮	રવિતમ	રવિતપ

૨૦૪	૮	અપાનુ	અર્પણુ
૨૦૫		છેલ્લી જીવતી	જીવતી
૨૦૬	૫૪	મી કૃતિના કર્તાનું નામ-૨૧. ૨૧ જન્મશ કર મહાશ કર અથ ("લલિત")	
૨૧૧	૧૮	જોડલ	જોડલ
૨૧૨	૧૧	માયર, ઉંડાર્ક	માયર-ઉંડાર્ક
૨૧૩	૨૮	બોગસ્તાન	બોગસ્તાન
૨૧૫	૧	કિશોરવસ્થાના	કિશોરવસ્થાના
૨૧૭	૨	રવ.	ગ. રા.
૨૧૧	૨૬	જાણુાય	જાણુાય
૨૧૮	૧૧	આમાઈ	અમાર
૨૨૮	૧૭	"દુ ખાખિમા	૧ "દુ ખાખિમા
૨૨૯	૬	ફલિત	ફલિત
૨૩૧	૧૦	મયા, થૈ	મયા થૈ,
૨૩૭	૧૭	રેલાલજે	રેલાલજે
૨૩૯	૨	ગાંધી	પદ્મી
૨૪૧	૧	ચ દ્રાપી	ચ દ્રાપી
,	૧૦	રહેા	રહી
	૧૧	ભણિ	ભાગિ
૨૪૫	૧૭	મન	રદન
	૧	પાગ	પરિ
,	૧૭	પરિ જાય	શી પરિ જાય
	૨૧	ધરી	ધરિ
,	૧૦	ધન	મન
૨૪૭	૨૦	ધરો	ધરે
૨૪૮/૨/૧૬		કૃતિ ૭૫ છે તે ૭૬ મી અને ૭૬ મી છે તે ૭૫ મી જોધયે.	
૨૪૯	૨	હરિમાલ	હરિહરમા
,	૨૪	વિરલ	વિરલ
૨૫૧	૨	સરિતાથા	સરિતાથા

૨૫૨	૧૫	ચંચલ	અચલ
"	૨૭	દિલકુ	મુખકુ
૨૫૩	૯	મુખકુ-સીમનેથી	મુખ તે -
		શુ શુ ન ચુમ્યુ	કળવાળી ધર્યુ સામે
		૧૦ ચુમી ચુમી ફરી ચૂમ્યું ચુમી ચુમી જ ચૂમ્યું મેં-	
૨૫૮		કૃતિના નામ રહી એક લીટી હમેરી લેવી-	
		(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર ૨૧. ૩ જયશ કર પી ત્રિવેળી)	
૨૫૯	૧૨	પુખ્ય	પુખ્ય
૨૬૦	૧૧	ચીર	ચીર
		છેલી કહી અદીક કેા જાદુગર મુજ ધેલુ કીધુ ઉર,	
		મુજને નવ કેા ગેકશેા	
૨૬૮	૫	તિરેછી	તિરછી
૨૭૩	૫	કુલેખા	કુલેખા
૨૭૭	૧૬	વહોને	વહો ને
૨૭૯	૮	ખડ જો	ખડ જો

વિભાગ ૪ થા.

૨૭૯ (પ્રિયા ઉવિતાને આશાસન) એ કાવ્યમા ૧ લી અને ૨ છ
કહીના છદ જણાવ્યા છે તે જ આખા કાવ્યમા અનુક્રમે
આવ્યા કરે છે આ ક્રમ માત્ર છેલ્લી બે કહીમા ઉલટાવ્યો છે

૨૮૦	૧૫	કહ દુ	રહ દુ
૨૮૧	૧૬	આ જ ભલે	આજ ભલ
૨૮૩	૬	કોમલ	કોમલ
,	૨૦	એવેા	એટલે
૨૮૪	૨૦	આ પિત	ઓ પિતા
૨૮૫	૨	કારા	કાળા
,	૮	જેસેમની	જેસેમની
,	૧૦	ધનાયલ	ધનાયલ
૨૮૮	૧	૯૪૦]	૯૪૦]

પ્રદન એ તે ૧ થા કાલમની શ્રદ્ધા પકિત કચેજ કવિ
 રક્ષાવર્થમાથી અવતરણ છે

૧૮૬	૧	૩	with	to the
	૧	૨૧	આવી મળેલો અમર માયે ગુજરેલ આદત મને અનુદા છે એ પ્રથમ પત્નીના અકાળ સાક્ષાત્કાર કર છું મર્યુ નળે દુ કુળી નવી જાઉં એમ લાગે છે	
	૨	છઠ્ઠી	one	me
૧૮૭	૨	૨	defective	defective
		૧૧	know	know
૧૮૮	-	૭	વી	થી
,	૧	૭	નિર્દોષ	નિર્દોષ
„		છેલ્લી	અકિતસચિની	અકિતસચિની
૧૮૯	=	૩૦	I am afraid	હેલા ઉમેરી લેવું— I am deeply interested in the search for truth, but
૧૯૦	૨	૧૦	love	love
૧૯૧	૨	૧૦	development	all developments
૧૯૨	૧	૨૮	આપન	આપન
	૧	૧૦	આપણામા આવે	આપણને મળે છે
૧૯૫	૧	૧૧	લોકસમૂહમા છ તે	તે લોકસમૂહમા
૧૯૫	૧	૩૧	કિલ્લે	મધ્ય કિલ્લે
૧૯૬	૧	૧૫	પુગ	પગ
૧૯૭	૧	૧૧	નેત્રમધ્યો	નેત્રોમધ્યો
	૨	૨૪	તેનો	તેમનો
૧૯૮	૧	૧	આત	આત
૨૦૯	૧	૧૧	હે	રે
૩૦૦	૧	૧૨	ખતારી	ખતારી છે
„	૧	૧૬	થયા	થયુ

૩૦૧	૧	૧	તંબને	તંબે
૩૦૬	૨	૨૫	આપે	આપે
૩૧૨	૧૧	૬	અમ	અમ
"	૧	છેલ્લી	વ્યાપ્ત	વ્યાપ્ત
૩૧૩	૨	૨૩	ધરમા પદ	ધરમા
૩૧૫	૨	૮	કુદરતીની	કુદરતીની
"	૨	૧૫	સમજી	સમજી
"	૨	૩૧	હરણ	હરણ
૩૧૬	૧	૨૦	તથા	(૩) તથા
૩૧૭	૧	૧૨	શુભારે	(૪) શુભારે
"	૨	૩૪	આવા	(૫) આવા
૩૨૦	૫૩	૩	know I	know, I
૩૨૪	૫૩	૬	હારા	હારા
૩૨૫	૫૩	૧૦	પકિત you	just
૩૨૫	૫૩	૧૧	our	Mr.
૩૨૮	૫૩	૧૪	તેને હું	તે હું
૩૩૧	૨	૧૩	મને	મને
૩૩૨	૧	૨૫-૨૬	I know any Moral Philosophy	
			એ પાત્ર શબ્દ ઉમેરી લેવા	
૩૩૩		ટિપ્પણ	આવા શાકેલા	આવી શાકેલા
૩૩૪	૫૩	૨૩	addressed	I addressed
૩૩૭	૧	૯	should be	should rather be
૨૩૯	-	-	મિલિઓ	મિલિઆ
૩૪૨	૨	૨૨	બહાલાએ પણ	બહાલાએ પણ
"	૨	૨૮	બીજાના છે	બીજાના છે "
૩૪૭	૧	૩	standing	standing
"	૨	૨૨	લખવે કંટાળો આવે	લખતા તો કંટાળો
			એમ છે	આવે
૩૪૮	૨	૫	પ્રવાની	ફરે તેવી

	૧	૨	૩	૪	૫
૮૫૪	૨	૬	અને	અમે	અમે
૮૫૯	ટિપ્પણ ૧ લું		છે બેશક	છે, બેશક,	છે, બેશક,
૩૬૧	૫૧ ૭૫ ટિપ્પણ-		ઉપર	જેમના ઉપર	જેમના ઉપર
૮૬૨	-	-	“માયા સ્વર્ગ”થી	“ સાચા સ્વર્ગ ” માથી	“ સાચા સ્વર્ગ ” માથી
૩૬૪	૨	૧	બાહ્ય	બાહ્ય	બાહ્ય
૩૭૧	૧	૬	મોકલશે	મોકલાશે	મોકલાશે
૮૭૧	૧	૪	મારે	માટે	માટે
૮૮૮	૨	૧૨	પડથી	પડતી	પડતી
૩૯૪	૨	૮	પ્રાસિક્કિના	પ્રાસિક્કિના	પ્રાસિક્કિના
૩૯૫	૧	૪૫	મને	અને	અને
૩૯૭	૧	૨૬	પ્રમાણ	પ્રમાણ	પ્રમાણ
૩૯૮	-	૧૮	વેતિ	વેતિ	વેતિ
,	૧	૨૬	આયે	આયે	આયે
,	૨	૩	જવાબ	જવાબ	જવાબ
૪૦૫	૨	૧૨	પમે	પમે	પમે
૪૦૬	૧	૮	જાણ	જાણ	જાણ
,	૧	૨૩	જાણ	જાણ	જાણ
૪૦૮	૧	૧૫	નબાઈનો	નબાઈનો	નબાઈનો
૪૦૯	૧	૮	પ્રતીપાલન	પ્રતીપાલન	પ્રતીપાલન
૪૧૧	-	૧	તે	તે	તે
,	-	૭	અભિપ્રાય	અભિપ્રાય	અભિપ્રાય
,	-	૨૫	પદ્ધતિ	પદ્ધતિ	પદ્ધતિ

